ԱՐՑԱԽԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

ԳԻՏԱԿԱՆ ԸՆԹԵՐՑՈՒՄՆԵՐ
(*հոդվածների ժողովածու*)

SCIENTIFIC READINGS
(*collection of articles*)

НАУЧНЫЕ ЧТЕНИЯ
(*сборник статей*)

ԱՐՑԱԽԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ

1991-2016

I

Ստեփանակերտ 2016

ՀՏԴ 001
ԳՄԴ 72
Գ 602

Արցախի անկախության հռչակման 25-րդ տարեդարձին նվիրված միջազգային գիտաժողովի նյութեր

Տպագրվում է Արցախի պետական համալսարանի գիտական խորհրդի որոշմամբ

Գիտաժողովի խորհուրդ

Մ.Մինասյան – ԱրՊՀ ռեկտոր

Վ. Ավանեսյան- ԱրՊՀ պրոռեկտոր

Ա. Սարգսյան – ԼՂՀ ԿԳՍ փոխնախարար

Վ. Յարամիշյան - ԱրՊՀ պրոռեկտոր

Գ. Սահակյան - ԱրՊՀ պրոռեկտոր

Ա. Առստամյան – ԱրՊՀ դեկան

Ռ. Մանգասարյան – ԱրՊՀ դեկան

Է. Հայրապետյան – ԱրՊՀ դեկան

Շ. Այդինյան – ԱրՊՀ դեկան

Վ. Միրզոյան – ԱրՊՀ դեկան

Ա. Ալեքսանյան – ԱրՊՀ ամբիոնի վարիչ

Ա. Խաչատրյան - ԱրՊՀ ամբիոնի վարիչ

Ս. Խանյան բ.գ.դ., պրոֆեսոր

Գ 602 Գիտական ընթերցումներ: Հոդվածների ժողովածու.-
Ստեփանակերտ: ԱրՊՀ հրատ., 2017.- 290 էջ:

ՀՏԴ 001
ԳՄԴ 72

ISBN 978-9939-1-0529-1 © ԱրՊՀ հրատ., 2017

ՀՏԴ 941(479.243) Պատմություն

Հրանտ Աբրահամյան,
պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր,
ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ, առաջատար գիտաշխատող,
E-mail. abrani@mail.ru

1988թ. ՇՈՒՇԻԻ ՈՂԲԵՐԳՈՒԹՅՈՒՆԸ

Շուշին, որը գոյություն ունի վաղ միջնադարից, իր գոյության ընթացքում բազմիցս ավերվել է թուրքերի կողմից և քաղաքի հայ բնակչությունը ենթարկվել ցեղասպանության:

Վերջին անգամ Շուշիի հայությունը ողբերգություն է ապրել 1988թ. մայիս և սեպտեմբեր ամիսներին: Այս անգամ քաղաքի հայերը, ենթարկվելով դաժան ճնշման, արտաքսվել են իրենց բնօրրանից: Նրանց կրած տանջանքների և կորցրած միջոցների մասին պատմող նյութերը պահվում են Հայաստանի ազգային և Արցախի պետական արխիվներում:

Բանալի բառեր. ցեղասպանություն, շարժում, հանրահավաք, վերամիավորում, կոչեր, սրվել, լուծարում, թալանել, բռնաճնշում, սարսափ:

Грант Абрамян,
доктор исторических наук, профессор,
институт истории НАНРА, ведущий научный работник, сотрудник

ТРАГЕДИЯ ШУШИ В 1988 ГОДУ

Шуши, которая существует в раннем средневековье, во время его существования неоднократно разрушался турками, и население города было подвергнуто геноциду. В последний раз армяне Шуши пережили трагедию в мае и сентябре 1988 года. На этот раз армяне были подвергнуты сильному давлению, и были выселены с их места жительства. Материалы о страданиях и потерянных средствах хранятся в национальных и государственных архивах Армении и Арцаха.

Ключевые слова: геноцид, движение, демонстрация, воссоединение, призывы, обострение, роспуск, грабёж, репрессия, ужас.

Hrant Abrahamyan,
Doctor of Historical Sciences, professor,
Institute of History of NPO of the RA, leading scientific worker

TRAGEDY OF SHUSHI IN 1988

Shushi, which dates back to the Early Middle Ages, was repeatedly destroyed by the Turks during its existence and the Armenian population of the city suffered Genocide.

The Armenians of Shushi suffered tragedy in May and September, 1988.This time the Armenians of the city were exiled from and subjected to cruel tension. The materials telling about the tortures they suffered and the means they lost are kept in the national archive of Armenia and in the state archive of Artsakh.

Key words: genocide, movement, demonstration, reunion, appeals, escalation, dissolution, loot, repression, horror.

2017թ. մայիսի 9-ին լրանում է Շուշիի ազատագրման 25-ամյակը: Պատմական աղբյուրների վկայությամբ երբեմնի այդ սքանչելի քաղաքը՝ որպես բնակավայր, գոյություն է ունեցել վաղ միջնադարից: 18-րդ դարի երկրորդ կեսին նա երկրամասի վարչական կենտրոնն էր, իսկ 19-րդ դարում տնտեսության և մշակույթի զարգացմամբ, բնակչության քանակով՝ Թիֆլիսից և Բաքվից հետո Անդրկովկասում երրորդ քաղաքը:

1920թ. մարտի 23-ին մուսուլմանական ամանորին, ազերի թուրքերի և քրդերի կողմից քաղաքի հայերը ենթարկվել են ցեղասպանության: Քաղաքը 1916թ. ունեցել է 43864 բնակիչ,[1] որից ավելի քան 27 հազարը հայեր էին: Այդ հրաշք քաղաքը թուրքի բարբարոս գործողությունների հետևանքով վերածվեց կիսաավեր և աննշան մի բնակավայրի: Այդ սարսափելի բարդուղիմեոսյան գիշերը՝ 1920թ. մարտի 23-ին, գլխատվում են հազարավոր տղամարդիկ, կանայք, երեխաներ: Թիֆլիսում տպագրվող «Слово» թերթը գրել է. «Քաղաքի հայկական մասում չի մնացել քարը քարի վրա: Մուսուլմանական խուժանը ներս է խուժել այդ մասը և սկսել սպանել հայ բնակիչներին: Մտնում են տները, սպանում տան տերերին, հափշտակում բոլոր արժեքավոր իրերը և ապա տունը հրկիզում: Քաղաքի հայկական մասը մարտի 23-ի երեկոյան ներկայացնում էր իրենից կրակի ծով»:[2] Ժամանակակից հայտնի վիճակագիր Բախշի Իշխանյանի հաշվումներով այդ օրերին Շուշիում զոհվել է 8988 հայ:[3] Այդ դահիճ-հանցագործները մնացին անպատիժ, և ոչ ոք պատասխանատվության չենթարկվեց:

[1] Кавказский календарь на 1917 г., ст. 190.
[2] Слово, 16 апреля, 1920.
[3] «Առաջ» (Թիֆլիս), 1 ապրիլի, 1920:

1920թ. այդ իրադարձություններից հետո քաղաքում ոչ մի հայ չմնաց: Ցեղասպանությունից փրկվածները երկար ժամանակ չկարողացան վերադառնալ հարազատ քաղաք, որովհետև Ադրբեջանի իշխանությունները բացահայտ արգելում էին:

Ժամանակակիցներից Աբրամ Կիսիբեկյանը վկայում է, որ հայկական մասում 7000 կառույցից անվնաս մնացած 750-800 երկհարկանի, եռհարկանի հոյակապ տները քանդեցին և փայտեղենը վառեցին՝ փոխանակ վերականգնելու:[1] Հետագայում վիճակը փոխվեց: Հարյուրավոր հայ ընտանիքներ վերաբնակվեցին այնտեղ: Արդեն 1988թ. նախօրյակին Շուշիում բնակվում էին հարյուրավոր ընտանիքներ:

Երբ վեր էր բարձրանում ժողովրդական շարժումը, սկզբի օրերին քաղաքը «հանգիստ» էր երևում: Սակայն սումգայիթյան ցեղասպանությունից հետո իրադարձությունները կտրուկ փոխվեցին: Քաղաքի ազերի թուրքերը սկսեցին հետապնդել հայերին, նրանց հրապարակայնորեն վիրավորել և թույլ տալ այլանդակություններ: Հետաքրքիրն այն է, որ Ադրբեջանում մի ամբողջ խումբ հեղինակներ ալիևյան կոչով հրապարակում են հարյուրավոր գրքեր և հոդվածներ, որոնցում խոսք չկա Շուշիի այդ ամոթալի իրադարձությունների մասին:

1988թ. մարտ-մայիս ամիսներին Շուշիում անընդհատ տեղի ունեցող հանրահավաքներն ուղղված էին հայերի դեմ: Այդ հավաքներում կոչեր էին հնչում հայերին վտարելու քաղաքից և խլելու նրանց ունեցվածքը: Շուշիում հայերի առաջին զոհը դարձավ Վիտալի Պետրոսյանը, որին մահվան հասցրին մայիսի 5-ին: Մայիսի 12-ին ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի և հանրապետության մի խումբ պատգամավորներ ու իշխանավորներ կոչով, դիմելով ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի նախագահությանը, խնդրում են դրականորեն լուծել ԼՂԻՄ-ը Հայկական ԽՍՀ-ին վերամիավորելու պահանջը և վերջ տալ բոլոր տեսակի վայրագություններին:

1988թ. մայիսի սկզբից սկսած, ազերի թուրքերը, Բաքվի հրահանգով, հայերին հեռացնում էին աշխատանքից: Թուրք ամբոխը, զինված երկաթե ձողերով, փայտերով, քարերով, խուլիգանական արտահայտություններով վիրավորում էին հայերին և պահանջում հեռանալ <իրենց> քաղաքից: Հանրահավաքներում, հեռուստատեսությամբ և ռադիոյով հակահայկական կոչեր էին հնչեցվում՝ հայերին ոչինչ չվաճառել, երեխաներին չթողնել դպրոց գնալ, զրկել էլեկտրականությունից ու հեռախոսից, խլել նրանց ունեցվածքը:

Այսպիսով հայ-ադրբեջանական հարաբերությունները ծայրաստիճան սրվել էին: Շուշիում տեղի ունեցող հանրահավաքներին ակտիվորեն մասնակցում էին նաև հարևան մուսուլմանական գյուղերից եկած թուրքերը: Նրանք վայրենաբար էին տրամադրված հայերի նկատմամբ: Նրանք և նրանց աջակիցները հանրահավաքներում հայտարարում էին, որ եթե հայերը չհեռանան քաղաքից, ապա կարժանանան 1920թ. ճակատագրին: Քաղաքի ազերի թուրքերն այն աստիճան էին սանձարձակ դարձել, որ հանրապետության իշխանություններից պահանջում էին լուծարել ինքնավար մարզը:

1988թ. մայիսի 16-ից սկսած՝ երեք օրվա ընթացքում քաղաքի հայերի մի զգալի մասը արտաքսվում է իր բնակարաններից և կողոպտվում: Արտաքսվածների մի մասը ոտքով հասնում է Քարին տակ, Մխիթարաշեն և Շոշ գյուղերը, մի մասն էլ՝ Ստեփանակերտ: 56 ընտանիք տեղավորվում են Ստեփանակերտի հյուրանոցներում և հանրակացարաններում, տասնյակ ընտանիքներ էլ տեղավորվում են մերձակա գյուղերում: Քաղաքում մնացած ընտանիքները և իշխանությունների հորդորանքով ետ վերադարձածները հազիվ էին կարողանում դիմակայել քաղաքում ստեղծված սարսափելի պայմաններին: Նույն թվականի սեպտեմբերի 18-20-ին, թուրքերի բռնաճնշումների հետևանքով, հայ բոլոր ընտանիքները հեռանում են Ստեփանակերտ և այլ տեղեր: Ադրբեջանի լրատվամիջոցները լկտիաբար փորձում էին հանրայնությանը համոզել, թե իբրև հայերը Շուշին լքել են ինքնակամ և նրանց նկատմամբ ոչ մի բռնություն չի իրագործվել:

1988թ. մայիսի 17-19-ը և սեպտեմբերի 19-21-ը Բաքվում տեղի ունեցած բազմահազարանոց հանրահավաքները, պաշտպանելով Շուշիի թուրքերի հակահայկական գործողությունները, կոչ են անում հանրապետության մյուս քաղաքներում ևս հետևել Շուշիի՝ իրենց հայրենակիցների օրինակին և իրենց քաղաքից արտաքսել բոլոր հայերին:

ԼՂԻՄ կուսմարզկոմի բյուրոն 1988թ. մայիսի 17-ին մ քննարկելով «Շուշի քաղաքում պրովոկացիաների մասին» հարցը, խստորեն դատապարտում է Շուշիի կուսշրջկոմի առաջին քարտուղար Ն. Հաջիևին, որը նպաստել էր քաղաքում հակահայկական գործողությունների ծավալմանը:[2]

Ահա թե իրենց կրած տանջանքների մասին ինչ են պատմում Շուշիից բռնագաղթվածները. Նարմիմանովի փողոցի թիվ 21 տան 17-րդ բնակարանում բնակվող Վլադիկ Նազարյանը նկարագրում է, թե ինչպես մայիսի 16-ին գազազած թուրք ամբոխը հարձակվելով իրենց տան վրա, քարերով ջարդում է բոլոր ապակիները և պահանջում անհապաղ հեռանալ քաղաքից: Վ. Նազարյանի ընտանիքը սարսափած հեռանում է իր բնակարանից և մի կերպ ոտքով հասնում Ստեփանակերտ:[3]

Մայիսի 1-ի անվան փողոցի թիվ 26-րդ տան 27-րդ բնակարանի բնակչուհի Ասյա Գրիգորյանը պատմում է, որ մայիսի 16-ին մի խումբ ազերի թուրքեր հայհոյելով մոտենում են իրենց տանը, քարեր նետում և պահանջում անմիջապես հեռանալ քաղաքից, թե չէ կենդանի չեն մնա: Ճնշված ու վիրավորված Գրիգորյանների ընտանիքը անչափահաս երեխաներով, ստիպված հեռանում է քաղաքից:[4]

Վազիֆի անվան փողոցի թիվ 3-րդ տան 24-րդ բնակարանի բնակչուհի Սուսաննա Հովսեփյանը ցավով է պատմում, որ 1988թ. մարտ-մայիս ամիսներին իրենց ընտանիքը ամեն օր ենթարկվել է թուրքերի բռնաճնշումներին: Նախ՝ ամուսնուն հեռացրել են աշխատանքից, հետո պահանջել ընտանիքով հեռանալ քաղաքից: Բացի այդ, ամեն օր մի քանի

[1] Աբրամ Կիսիբեկյան, Հուշեր, գիրք 2, Երևան, 2011, էջ 132.
[2] <Սովետական Հայաստան>, 13.05.1988:
[3] Հայաստանի ազգային արխիվ (ՀԱԱ), ֆ.1159, ց.3, գ.49, թ. 54-55:
[4] Նույն տեղում, թ. 60:

անգամ զանգում են հեռախոսով, հայհոյել և զգուշացրել, որ կենդանի չեն մնա: Նրանց մնում էր հեռանալ սեփական բնակարանից:[1]

Առավել ցավալի է Մայիսի 1-ի անվան փողոցի թիվ 26 տան 23-րդ բնակարանի բնակչուհի Դվինա Առաքելյանի տված բացատրությունը: Ահա թե ինչ է պատմում նա. «1988թ. սեպտեմբերի 18-ին՝ երեկոյան ժամը 8-ին, մեր շենքում բարձրանում է աղմուկ, որի պատճառը այն էր, որ իբրև Ստեփանակերտի բնակիչները հարձակվել են Խոջալուի վրա, ադրբեջանցիներ սպանել ու տներ վառել: Նրանք գոռում էին, թե քանի որ հայերը չեն հեռանում քաղաքից, ապա նրանց նկատմամբ պետք է իրագործեն Սումգայիթի մեթոդները: Հետո սկսել են գոռգոռալ՝ կորչեն հայերը, մահ նրանց, կեցցե Սումգայիթի հերոսները: Որից հետո սկսել են քարերով ջարդել մեր տան ապակիները, երկաթե ձողերով և կացիններով ջարդել տան դուռը:

Իմանալով, որ մենք մեր տանը չենք, այլ գտնվում ենք հարևան ադրբեջանցու տանը, սկսում են ավելի բարձր գոռալ ու սպառնալ, թե դուրս եկեք այդտեղից, բոլորիդ կսպանենք: Ժամանակ ենք տալիս մինչև առավոտ: Գիշերվա ժամը երեքին մենք փախչում ենք հայկական թաղամաս, որտեղ ապրում էին մեր հարազատները: Սեպտեմբերի 19-ի առավոտյան գազազած ամբոխը հարձակվում է հայկական թաղամասի վրա և սկսում ջարդել տների ապակիները, դռները, քանդել տանիքները, անջատել էլեկտրականությունն ու հեռախոսները: Այդ ժամանակ, երբ Ստեփանակերտի հետ հեռախոսակապը վերականգնվում է, կատարվող վանդալիզմի մասին հաղորդում ենք այնտեղ և օգնություն խնդրում: Ուղղարկվում է երկու ավտոբուս: Տեղափոխումը տեղի է ունենում սեպտեմբերի 20-ին: Սեպտեմբերի 24-ին Շուշիի քաղխորհրդից հայտնում են, որ գնանք տան իրերը բերենք: Գնում և ինչ ենք տեսնում. տան դռան փոխարեն խփված է տախտակ: Մտնում ենք ներս և տեսնում ամեն ինչ թալանված և ջարդ ու փշուր արված»: Դվինան իր բացատրականում ներկայացնում է գողացված և ջարդված իրերի 66 անուն՝ 6707ռ. արժեքով:[2]

Սրտի կսկիծով ես ընթերցում Մաքսիմ Գորկու անվան փողոցի թիվ 1 տան 3-րդ բնակարանի բնակչուհի, հերոսուհի մայր Վարսենիկ Հակոբյանի վկայությունը: Նա պատմում է, որ փետրվարի 13-ից հետո կորցրել էին հանգիստը: Մուսավաթ թուրքերը ամեն րոպե և ամեն քայլափոխի վարկաբեկում ու հայհոյում էին իրենց, անիծում հայոց կրոնն ու սուրբ վեհափառին: Նա գրում է, թե դժվար է նկարագրել, թե ինչպիսի ապրումներ ու տանջանքներ քաշեցինք մուսուլմանական ամանորին: Թուրքերը քաղաքում լուրեր էին տարածել, թե այդ օրը պիտի հայի մսից խորոված ուտեն: 26 կոմիսարների անվան այգում կրակ էին վառել: Այնտեղ մեծ տոնախմբություն էին կազմակերպել, որին մասնակցում էին նաև ռուս զինվորները: Նվագախմբի ձայնին խառնվել էր նրանց վայրագ գոռգոռոցները և հրացանների կրակոցները:

Սարսափից չկարողացանք աչքներս փակել: Այդ վիճակը շարունակվեց մինչև մայիսի կեսերը: Մայիսի 14-ին թուրքերը միտինգ կազմակերպեցին: Բարձրախոսով հայտարարեցին, թե <<իրենց>> քաղաքից հայերը պետք է հեռանան ու քաղաքը մաքրեն: Մայիսի 15-ին ոչ մի հայի չթույլատրեցին գնալ աշխատանքի: Մեզ դիմավորեցին հայհոյանքներով, գռեհիկ խոսքերով և քարերով: Այդ օրը քաղաքի ճանապարհները փակել էին ավազակախմբերը: Ակամայից հիշեցի 1918-1920 թվականների գաղթը: Այդ ժամանակ հինգ տարեկան էի, սակայն լավ եմ հիշում, թե ինչպես երեխաները, կանայք, ծերերը ոտքով ընկել էին ճանապարհ, ձորերով ու քերծերով, ով որտեղով կարող էր, իր գլուխը փրկելու: Նույն ձևով հիմա իմ երեխաներիս ու թոռներիս հետ մի կերպ եկանք և մեր փրկությունը գտանք Ստեփանակերտում: Մենք չէինք ուզում հայոց Շուշին մնա դահիճների ձեռքին: Դրա համար էլ վերադարձանք: Ի՞նչ տեսանք. չկար մի տուն, որը վայրենաբար ջարդ ու փշուր եղած չլիներ, հայերի բոլոր կրպակները վառված էին ու թալանված: Մեպտեմբերի 18-ին վայրենացած թուրքերը գոռգոռոցներով ու այլանդակ հայհոյանքներով հարձակվեցին մեզ վրա: Ճանապարհները փակ էին, չէինք կարողանում փախչել: Օգնության հասած զինվորականների օգնությամբ, քարերի տարափի տակ մի կերպ քաղաքից հեռացանք տանկերի և զրահամեքենաների օգնությամբ:[3]

Ցավով ես ընթերցում նաև Եղիշե Բաբայանի, Զոյա Հովհաննիսյանի, Սեդա Մանասարյանի, Ռաբեկա Մարտիրոսյանի, Գյուլչորա Պողոսյանի, Գրիգորի Առստամյանի և շատ շատերի վկայությունները:

Բերված տվյալները, որոնք պահվում են Հայաստանի ազգային և Լեռնային Ղարաբաղի պետական արխիվներում, անառարկելիորեն ապացուցում են, որ Ադրբեջանի մոլագար իշխանությունների դրդմամբ Շուշիի ազերի թուրքերը քաղաքի հայերի նկատմամբ ցուցաբերել են բարբարոսություն: Նրանց բռնարարքների հետևանքով քաղաքի հայերը արտաքսվում են իրենց տուն ու տեղից, զրկվում տասնամյակների ընթացքում ստեղծած սեփականությունից ու դառնում փախստականներ: 1992թ. մայիսի 9-ին հայ ազատամարտիկների կողմից Շուշին ազատագրվելուց հետո նրա նախկին հայ բնակիչներից շատերը վերադառնում են սեփական օջախ ու սկսում նոր կյանք կառուցել՝ հավատացած լինելով, որ հայրենի Շուշին այլևս նման ողբերգություն չի տեսնի:

[1] Նույն տեղում, թ. 63:
[2] Նույն տեղում, թ. 50-51:
[3] Նույն տեղում, թ. 63-64:

ՀՏԴ 323.1(479.243) Պատմություն

Հասմիկ Ամիրջանյան,
պատմական գիտ. թեկնածու, գիտաշխատող,
ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ,
e-mail: amirjanyan.hasmik@rambler.ru

ՀՈՎՍԵՓ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԱՐՂՈՒԹՅԱՆԻ ԲԱՆԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՌՈՒՍ ԳՈՐԾԻՉՆԵՐԻ ՀԵՏ ԱՐՑԱԽԻ ԱԶԱՏԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ (XVIII Դ. ՎԵՐՋ)

Նշանավոր քաղաքական ու հոգևոր գործիչ Հովսեփ Արղությանը, օգտագործելով ռուսական կառավարության հետ իր կապերը, ռուս ռազմական ու քաղաքական գործիչների շրջանակներում բարձրացնում էր Արցախի մելիքությունների ազատագրական պայքարի հարցերը: Ռուս-թուրքական պատերազմի ընթացքում արքեպիսկոպոսը ռուս գործիչների ուշադրությունը նամակներով մշտապես բևեռում էր այդ հարցերի վրա: Նա նամակներ էր հղում նաև Արցախի մելիքներին, կոչ անում ազատագրվել պարսկական լծի, երաշխավորելով այդ հարցում Ռուսաստանի օգնությունը:

Բանալի բառեր-արքեպիսկոպոս, թեմական առաջնորդ, ռուս հրամանատարություն, Արցախ, քաղաքական հարաբերություններ, կաթողիկոս, Գ. Պոտյոմկին, մելիքներ, հայկական թեմ, նամակ, հոգևոր գործիչ, ցարական կառավարություն:

Асмик Амирджанян,
кандидат исторических наук,
научний сотрудник института истории НАН АР
e-mail: amirjanyan.hasmik@rambler.ru

ПЕРЕГОВОРЫ МЕЖДУ АРХИЕПИСКОПОМ ИОСИФ АРГУТЯН И РУССКИХ ДЕЯТЕЛЯХ ОБ ОСВОБОЖДЕНИЯ АРЦАХА (КОНЕЦ XVIII В.)

Видный государственный и религиозный деятель архиепископ Иосиф Аргутян, используя свои связи в русских правительственных кругах, всячески поднимал вопрос освобождения Арцаха из-под чужеземного ига в кругах русского военного руководства. За годы русско-турецкой войны, архиепископ отправил множество писем руководству русского военного ведомства, пытаясь привлечь их внимание к этому вопросу. Он писал письма также арцахским меликам, побуждая их освободиться из-под персидского ига, советовал восстать и обещал помощь русских в этом деле.

Ключевые слова - архиепископ, епархиальный предводитель, русское командование, Арцах, политические отношения, католикос, Г. Потемкин, мелики, армянская епархия, письмо, религиозный деятель, царское правительство.

Hasmik Amirjanyan,
Doctor of History, scientific researcher Institute of History,
National Academy of Sciences of Republic of Armenia,
e-mail: amirjanyan.hasmik@rambler.ru

THE AGREEMENTS BETWEEN ARCHBISHOP HOVSEP ARGHUTYAN AND THE RUSSIAN FIGURES FOR THE LIBERATION OF ARTSAKH (THE END OF THE 18th CENTURY)

The prominent political and religious figure Archbishop Hovsep Arghutyan raised the question of the nationale liberation struggle for Artsakh in the circle russian military authorities. During the Russian-Turkish Wars, The Archbishop send a lot of letters to Russian military figures, trying meid there attention in this question. He had written letters alsou to meliqs ov Artsakh, motivating them to emancipate from the Persian yoke, advised them to oppose and promised Russian help in that cause.

Key words-Archbishop, leader of eparchy, Russian generals, Artsakh, political relationships, Catholicos, G. Potyomkin, meliqs, Armenian eparchy, letters, religos figure, The Charist govermente.

XVIII դ. սկսած, կապված Ռուսական կայսրության արտաքին քաղաքականության ուղղությունների ու ընթացքի հետ, հայ ազգային-ազատագրական շարժման մեջ նոր երանգներ են ստանում կայսրության օժանդակությամբ հայ ժողովրդին օտարի լծից ազատագրելու հարցերը: Դարավերջի ազգային-ազատագրական շարժման նշանավոր գործիչներից մեկը՝ ռուսահայ հոգևոր թեմի առաջնորդ, արքեպիսկոպոս Հովսեփ Արղությանը, ակտիվ քաղաքական գործունեություն ծավալեց՝ ռուս ռազմական-քաղաքական գործիչների ուշադրությունը բևեռելու այդ հարցի վրա: Դրա վկայությունն են 1780-ական թթ. սկսած ռուս քաղաքական գործիչների հետ վարած նրա բանակցությունները, որոնց ընթացքում արքեպիսկոպոսն անպայմանորեն անդրադառնում էր Արցախին, որը դարձել էր հայ ազգային-ազատագրական շարժման կենտրոններից մեկը: Արղությանի հարցադրումների

առանցքն այն էր, որ հայերը պատրաստ են իրենց ազատության համար պայքարել՝ ռուսական կառավարությունից ակնկալելով գոնե սկզբնական փուլում ռազմական օգնություն, հավաստիացնելով, որ ռուսական զորքը տեղում պարենի և փոխադրամիջոցների պակաս չի զգա:

Ցարական կառավարության՝ դեպի Անդրկովկաս արշավանք ձեռնարկելու և դիրքերն այնտեղ ամրապնդելու ծրագրի շրջանակներում 1780 թ. հունվարից Պետերբուրգում խորհրդակցություններ են ընթանում արքունիքում բարձր դիրք զբաղեցնող Հ. Լազարյանի, Հ. Արղությանի և ռուս քաղաքական-ռազմական գործիչներ գեներալ Ի. Գորիչի, նշանավոր զորավար Ա. Սուվորովի, Հարավային Ռուսաստանի կառավարիչ Գ. Պոտյոմկինի միջև[1]: Հունվարի 13-ի հերթական տեսակցությունն ամբողջովին նվիրված էր Արցախի մելիքություններին. հայ գործիչները մանրամասն տեղեկություններ են տալիս հինգ մելիքությունների քաղաքական, ռազմական ու տնտեսական իրավիճակի վերաբերյալ: Ռուսների նպատակն էր պարզել իրենց առաջխաղացման ու տեղի քրիստոնյաների ռազմական ու տնտեսական կարողություններն օգտագործելու հնարավորությունները:

1782 թ դեկտեմբերի 21-ին Հյուսիսային Կովկասի բանակի գլխավոր հրամանատար գեն. Պ. Պոտյոմկինը (Գ. Պոտյոմկինի ազգականը) Արղությանին գրած տասներեք կետից բաղկացած իր հայտնի նամակում[2] հարցում է անում նաև Արցախի մելիքների և նրանց ժողովրդի վերաբերյալ, նաև թե ինչ՞ միջոցներով կարելի է ապահովել մելիքների հավատարմությունը:

Դեկտեմբերի 28-ի իր գրավոր պատասխանում, ինչպես նաև 1783 թ. հունվարի 28-ին գեներալի խնդրանքով գրած <<Պատմական նկարագրություն Ղարաբաղի մելիքների մասին>> վերնագիրը կրող հայտնի գրության մեջ Արղությանը հավաստիացնում է, որ մելիքներն ու նրանց հպատակ ժողվուրդը պատրաստ են ռուսական զորքի օգնությամբ տապալել օտար լուծը[3]:

Գեներալի հանձնարարությամբ Արղությանը բանակցությունների վերաբերյալ գրություններ է ուղարկում Գանձասարի կաթողիկոս Հովհաննես Հասան-Ջալալյանին ու մելիքներին[4], որոնք Գանձասարի վանքում ժողով են գումարում և որոշում գրությամբ իշխան Գ. Պոտյոմկինին և Եկատերինա II կայսրուհուն (1762-1796) խնդրել շտապեցնել խոստացած արշավանքը[5]: Բոլոր դիմումներն ուղարկվում էին Հովսեփ արքեպիսկոպոս Արղությանի միջոցով, որպես <<իրենց գործերի գլխավոր հոգևոր միջնորդի>>[6]:

1783 թ. մարտ-հուլիս ամիսներին գրած նամակներում Հովհաննես կաթողիկոսն ու մելիքներն Արղությանին հավաստիացնում են, որ ռուսական զորքն իրենց երկրում ոչ մի դժվարություն չի կրի և պարենի պակաս չի զգա: Մելիք-Աբովը գրում է, որ իր երկիրը լի է բարիքներով, և <<Որքան զօրքն շատ լինի, անհոգ եմք վասն խորտկաց եթէ ընբելեաց>>[7]: Ի պատասխան օգոստոսի 11-ին արքեպիսկոպոսը նամակներով կաթողիկոսին, մելիքներ Աբովին, Մեժլումին, Բախտամին ու Մելիք-Շահնազարին, հավատացնում է, որ ռուսական արշավանքը շուտով կսկսվի: Վերջինիս կոչ է անում ինքնակամ ընդունել ռուսական հպատակություն: Մելիք-Շահնազարին նամակով դիմելու քայլն ուներ իր ներքին դրդապատճառը, այն է՝ շոշափել մելիքի տրամադրվածությունը ռուսների նկատմամբ, քանի որ նա հակված էր դեպի պարսիկները: 1783 թ. հունվարի Գ. Պոտյոմկինին ուղղած նամակում գեն. Պ. Պոտյոմկինը ևս նշում է, որ Ռուսաստանին հակառակ է մնացել միայն Մելիք-Շահնազարը[8]:

1783 թ. վերջերին և 1784 թ. ընթացքում Արղությանն իր հավատարիմ գործիչների միջոցով լուրեր է ստանում հայ բնակչությունից ու մելիքներից, որոնք խնդրում էին արագացնել խոստացած օգնությունը, քանի որ Իբրահիմ-խանը, իմանալով Ռուսաստանի հետ իրենց հարաբերությունների մասին, ավելի էր սաստկացրել ճնշումները[9]: Հովհաննես կաթողիկոսը նամակով Պ. Պոտյոմկինին հավաստում է, որ ինչպես պայմանավորվել են Հովսեփի հետ, ռուսական զորքի գալու դեպքում կտրամադրեն անվճար հաց, գարի, անասնակեր, ոչինչ չեն խնայի[10]:

Արղությանին մնում էր նամակներով Պ. Պոտյոմկինին փոխանցել, որ Արցախում ամեն ինչ պատրաստ է ռուսական զորքն ընդունելու համար: 1784 թ. մարտի 16-ին և 20-ին Աստրախանից Պ. Պոտյոմկինին խնդրում է. <<…եթէ ողորմութիւն կամիցիս առնել մէլիքացն և ողորմելի ժողովրդին նոցա, հաճեսցիս գրել Հերակլ արքային, օգնութիւն հաւանիլ նոցա, վասն զի եթէ արքայն Հերակլէս ըստ հաճութեան ձերոյ՝ հրաման ունիցի ի կայսերական մեծութենէն վասն տիրապետելոյ Ղարաբաղու և մէլիքացն, յոյժ դիւրին է նմա այժմ…>>: Խնդրում է

[1] Տես՝Ցիշատակարան, կազմ.՝ Վ. Զարդարեան, հ. Ա, Պոլիս, 1910, էջ 52, Աղանեանց Գ, Դիւան հայոց պատմութեան, գ. Թ, Թիֆլիս, 1911, էջ 17-18, 23-24-25, Армяно-русские отношения в XVIII веке (այսուհետև՝ Армяно-русское отношения…), сборник документов под ред. М.Г. Нерсисяна, т. IV, Ереван, 1990, док. 90, с. 152-153, док. 125, с. 203-207, док. 133, с. 219, Иоаннисян А., Россия и армянское освободительное движение в 80-ых годах XVIII столетия, Ереван, 1990, с. 38-41 և այլն:

[2] Նամակի ամբողջական տեքստը տես՝ Армяно-русское отношения…, док. 177, с. 196.

[3] Տես՝ Պարգև ավարդապետ Գևորգյան, Հովսեփ արքեպիսկոպոս Արղությանի երկու նամակ-զեկուցագրերը որպես հայ ժողովրդի պատմության սկզբնաղբյուրներ, <<Էջմիածին>>, 1962, Է, էջ 36-39, Армяно-русское отношения…, док. 131, с. 210-214.

[4] Արցախի նշանավոր մելիքներ Դիզակի Մելիք-Եսային, Ջրաբերդի Մելիք-Հաթամը, Մելիք Հովսեփը վախճանվել էին, նրանց գործի շարունակողներն էին դարձել որդիները՝ Մելիք-Բախտամը, Մելիք-Մեջլումը, և Մելիք-Աբովը:

[5] <<Արարատ>>, 1886, թիւ Դ, էջ 169:

[6] Собрание актовъ, относящихся к обозрению истории армянского народа (այսուհետև՝ Собрание актовъ ...), ч. I, Москва, 1838, с. 59-60.

[7] Армяно-русское отношения…, док. 140, с. 230, док. 141, с. 231, док. 144, с. 236.

[8] Մաղալյան Ա., Արցախի մելիքությունները և մելիքական տները XVIII- XIX դդ., 2007, Երևան, էջ 177-182:

[9] Հայոց պատմություն, 2010, Երևան, հ. 3, էջ 160:

[10] Армяно-русское отношения…, док. 200, с. 305.

<<…չպակասեցուցանել զգութ ձեր ի տարաբախտ ազգէ մերմէ…>>[1]: Հայաստանի բախտը շաղկապելով հարևան պետության ազատագրության ու անվտանգության հետ՝ արքեպիսկոպոսը գոհունակություն էր հայտնում ռուս-վրացական բարիդրացիական հարաբերությունների համար, կարծելով, որ այդ հարաբերությունները հող կնախապատրաստեն, որ Հայաստանը ևս հասնի Ռուսաստանի հովանավորությանը:

Բայց Անդրկովկասում քաղաքական նորահայտ հանգամանքները փոխեցին ռուսական արտաքին քաղաքականության ուղղությունը: 1784 թ. Պարսկաստանում գահ բարձրացավ Ալի Մուրադ խանը, որը պատրաստակամություն հայտնեց Ռուսաստանին զիջել մերձկասպյան տարածքները և Ղարադաղի, Ղարաբաղի, Նախիջևանի և Երևանի խանությունները, պայմանով, որ Ռուսաստանն իրեն ճանաչի պարսկական շահ և ռազմական օգնություն ցույց տա ընդդեմ Օսմանյան կայսրության: Ռուսական կառավարությունը օգտվելով ստեղծված բարենպաստ հնարավորությունից, որոշեց խաղաղ ճանապարհով լուծել Անդրկովկասի հիմնահարցը և բանակցություններ սկսեց պարսկական կողմի հետ:

Նման պայմաններում նախատեսված արշավանքը դարձյալ հետաձգվեց, ինչն Արղությանին տագնապի մեջ գցեց՝ ստիպելով այլևս չզարգացնել ընդարձակ ծրագրեր: Լսելով, որ Շուշիի Իբրահիմ խանը ևս ռուսական հպատակություն ընդունելու մտադրություն ունի, հոգևոր հայրը ռուսներից սոսկ խնդրում էր, որ այդ դեպքում Արցախի մելիքները <<…լինիցին ինքնագլուխ և միայն կախեալ ի հրամանս նորին արքայական մեծութեան Հերակլայ>>[2]:

1784-1786 թթ. ընթացքում Աստրախանից և Նոր Նախիջևանից գրած նամակներում ակնհայտ զգացվում է Արղությանի կասկածները՝ արդյո՞ք ռուսական զորքը կհասնի Հայաստան: Դրանցում Գանձասարի կաթողիկոսին մեղադրում է, որ չցանկացավ նոր խնդրանքներով դիմել ռուսներին, գանգատվում է Պ. Պոտյոմկինից, որը նրան խաբեց, Էջմիածնի կաթողիկոսի դիրքորոշումը ևս նրա սրտովը չէր և այլն[3]: Հնդկահայ գործիչ Շ. Շահամիրյանին գրում է. <<…դեռ մինչև ցայսօր ոչինչ կարգադրութիւն ոչ է եղեալ, թէպէտ խօսակցութիւն՝ բազում>>[4],- սույն քաղվածքը ևս ակնհայտ է դարձնում Արղությանի կասկածները ռուսական օգնության վերաբերյալ:

Այդ հուսահատությունը բխում էր նաև այն մեծ պատասխանատվությունից, որ նա վերցրել էր իր վրա՝ հայ գործիչներին ու ժողովրդին հավաստիացնելով, որ ռուսների օգնությամբ շուտով կգա բաղձալի ազատությունը. <<Հայերը այս նեղութեանց մէջ չըյուսահատուեցին, որովհետև Յովսեփ արքեպիսկոպոսը իշխան Գրիգորի Պոտեմկինի խոստումներով յուսադրուած՝ յուսադրում էր տառապող հայերին՝ թէ, նոքա շուտով ազատուելով մահմետականների բռնութիւնից և Վրաստանի հետ միասին Ռուսաստանի խնամակալութեան տակ ազատութիւն կը վայելեն>>[5]:

1785 թ. փետրվարի 5-ին Աստրախանից Գանձասարի Հովհաննես կաթողիկոսին և մելիքներին խնդրում է նամակներով նորից դիմել Պ. Պոտյոմկինին ու Հ. Լազարյանին[6]: Ինքը շարունակում էր ռուսներին ներկայացնել Անդրկովկասի քաղաքական կացությունը: Այսպես՝ օրինակ 1785 թ. փետրվարի 25-ին, ապրիլի 18-ին, հուլիսի 15-ին Պ. Պոտյոմկինին տեղեկություններ է տալիս Շուշու, Նախիջևանի, Դերբենդի և այլ վայրերի խաների գործողությունների վերաբերյալ՝ հիշեցնելով, որ մելիքներն առաջվա պես պատրաստ են բանակը Գանձակ հասնելուն պես միավորվել ռուսներին. <<…սպասեմ ուրախաբար գալստեանդ>>[7],-գրում է արքեպիսկոպոսը:

Շուտով սկսվեց ռուս-թուրքական երկրորդ պատերազմը (1787-1791), և Վրաստանում տեղակայված ռուսական զորակազմը հրամանատար Ս. Բուրնաշովի գլխավորությամբ ետ կանչվեց Անդրկովկասից: Մոլորված արքեպիսկոպոսը 1788 թ. հուլիսի 30-ին Արցախի մելիքներին գրում է. <<…Չկարծեմ ի յայսմ միջոցի օգնութիւն ինչ լինի ձեզ աստի, եթէ կարէք այլ իմն դուռն գտնել և բաղխել և կամ նորին արքայական մեծութեանն (Հերակլ II-ին-Հ. Ա.) աղաչել օգնել ձեզ…>>[8]: Մելիք-Մեժլումն ու Մելիք-Աբովը, հուսահատված, որ դրսից այլևս օգնություն կստանան, ռուսական զորքի հետ գնացին Թիֆլիս, ապա՝ Գանձակ: Արղությանն այդ մասին տեղեկացնում է հնդկահայերին՝ գրելով. <<Մեր ողորմելի մելիքքն ի Գէնջայ և ի Շամքօռեն իւրեանց ստորադրեցելովքն, օգնութեան տեառն սպասեն>>[9]: 1788 թ. հունվարի 7-ին և հետո արքեպիսկոպոսը Գ. Պոտյոմկինին ներկայացնում է տարագիր մելիքների վիճակը, նշում, որ վերջիններս կրկին դիմել են իրեն՝ միջնորդելու ռուսների օգնությանը: Բացի այդ, մելիքները Արղությանի միջոցով խնդրագրեր էին հղել գեներալներ Ի. Գորիչին և Պ. Տեքելլիին (Մոզդոկում տեղակայված ռուսական զորքերի հրամանատար): Փետրվարի 1-ին արքեպիսկոպոսը մելիքներին տեղեկացնում է, որ խնդրագրերն ուղարկել է հասցեատերերին: <<Գօրիչն առ քնեազն է մեծաւ փառաւորամբ և սպասեմք նորին յաջող գալստեանն>>,-գրում է հոգևոր հայրը՝ հուսադրելով նրանց Գորիչի գալստյամբ, որին անձամբ նամակ էր գրել: Ապա մելիքներին խորհուրդ է տալիս ևս մեկ անգամ նամակ գրել վրաց արքային, քանի որ լսել էր, որ վերջինս նպատակադրվել է արշավել Շուշիի խանի դեմ. <<…թերևս մելիքն մեր հաստատեսցե ի տեղս իւրեանց>>[10],-հույսը չէր կորցնում Արղությանը:

---

[1] Նույն տեղում, դոկ. 190, c. 295, դոկ. 191, c. 296.
[2] Иоаннисян А., նշվ. աշխ., էջ 128:
[3] Տես՝ Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարան (այսուհետև՝ Մատենադարան), ձեռ. 2699, թ. 50, 101-102, Армяно-русское отношения…, դոկ. 214, с. 324, Иоаннисян А., նշվ. աշխ., էջ 128:
[4] Армяно-русское отношения…, դոկ. 225, с. 336.
[5] <<Արարատ>>, 1886, թիւ Դ, էջ 173-174:
[6] Տես՝ Մատենադարան, ձեռ. 2699, թ. 19:
[7] Армяно-русское отношения…, դոկ. 220, с. 332, դոկ. 221, с. 331-332, դոկ. 224, с. 334.
[8] Մատենադարան, ձեռ. 2699, թ. 173:
[9] <<Ազդարար>>, N 1, 1974, էջ 22:
[10] Նույն տեղում, թթ. 155-162, 176:

1790 թ. հունվարի 23-ին Արղությանի կողմից Պ. Պոտյոմկինին ներկայացրած զեկուցագիրն իր բովանդակությամբ թերևս տարբերվում էր մյուսներից. մելիքների անունից առաջարկվում էր նրանց փոխադրել Կասպից ծովի ափը՝ Դերբենդի շրջակայքը, և տալ մշտական սեփականություն հողեր:

Ճիշտ է, մելիքների՝ Ռուսաստան գաղթելու միտքն Արղությանի կողմից խրախուսվեց (նա ինքն իր նամակներում բազմիցս շեշտում է, որ մելիքների ռուսական կողմնորոշմանը շատ է նպաստել, ինչպես օրինակ 1799 թ. հունվարի 20-ին Վ. Կոչուբեյին ուղղած նամակում), սակայն փաստերը ցույց են տալիս, որ այն առաջարկվել էր նախևառաջ ռուս գործիչների կողմից: Մելիքները դեռևս 1789 թ. սեպտեմբերի 19-ին Արղությանից խնդրում են ստույգ տեղեկություն տալ այն մասին, որ Գ. Պոտյոմկինը գեն. Պ. Տեքելլուն հանձնարարել է միջոցներ ձեռք առնել՝ մելիքներին վերաբնակեցնելու Ռուսաստանում[1]: Մելիք-Մեժլումն ու Մելիք-Աբովը պատրաստակամություն հայտնեցին գնալ Մոզդոկ, անձամբ բանակցություններ վարել, սակայն Հովսեփը խորհուրդ չտվեց. <<Ձեր գալն աստ ոչ է բարւոք… ո՞ գիտէ որքան են պահելոց և վախճանն որպեսի լինի>[2]: Բացի այդ, իրենք, մելիքներն են բազմիցս Արղությանից խնդրել անդրադառնալ սույն հարցին: Այլ հարց է, որ հոգևոր առաջնորդը, այլևս չակնկալելով ռուսների ռազմական օգնությունը, մշակեց մելիքների վերաբնակեցման միջոցառումների շարք՝ նախանշելով առավել ձեռնտու երթուղին:

Արղությանի համար հեշտ չի եղել հանգել նման տարբերակին: Այդ է վկայում հնդկաբնակ Ստեփան Շմավոնյանին 1788 թ. օգոստոսի 12-ին Աստրախանից գրած նրա նամակից արված սույն քաղվածքը. <<Մէծ իշխանն վասն իւրեանց հրաման ղրկած է, հրաւիրեալ յերկիրս այս…ինձ մեծ տարակուսանք է, թէ դոցա ինչ էն պատասխանելոց, այնպէս բան չառնէն, որ վերջն փոշիմանութիւն լինիցի, որպէս եղև մինչև ցայժմ:…Եթէ իրաւապէս իւրեանք պարտաւորութիւն ունին գալոյ յայս կողմունս, նախապէս պարտիս ինձ յիմացումն տալ>>: Արղությանը գտնում էր, որ դա չափազանց լուրջ որոշում է և անհրաժեշտ է ընդունելու դեպքում ծանր կշռադատել հարցի բոլոր կողմերը: Մասնավորապես նախապայմաններ մշակել և մելիքներից նախապես բանիմաց մարդիկ ուղարկել, որ այդ ամենը ներկայացնեն կառավարությանը, առայժմ գոնե երեք կետով. այն է՝ առաջին՝ հարկավոր է նրանց համար այնպիսի տարածք առանձնացնել, որ իրեն ծանոթ է, օրինակ Ղրիմը, քանի որ <<ինչ տեղերք գոն անդ, այն բոլորն ինձ է յայտնի, թէ որպիսի պայմանաւ պարտին գալ և նստիլ անդ, ին՞չ օրինօք կամ որպիսի կացութեամբ և ին՞չ իշխանութեամբ պարտին լինել>>[3],-իր առաջարկը հիմնավորում է արքեպիսկոպոսը: Երկրորդ անհրաժեշտ է զորք ուղարկել, որ նրանք իրենց ամբողջ ունեցվածքով կարողանան դուրս գալ երկրից, երրորդ նախապես միջոցներ ձեռք առնել, որպեսզի ժողովուրդը չգա ու այստեղ կարիքի մեջ ընկնի, այլ զբաղվի տնաշինությամբ ու հողագործությամբ:

Նախագիծը կյանքի կոչելու մտայնությամբ Արղությանը շարունակում էր ռուս գործիչների ուշադրության կենտրոնում պահել արցախահայության հարցը: 1792 թ. հունվարին Ա. Բեզբորոդկոյին, 1793 թ. մայիսին անդրկովկասյան զորքերի նոր հրամանատար Պ. Զուբովին, Սենատի անդամ Վ. Կոչուբեյին և այլոց ներկայացնում է մելիքների՝ ռուսական հպատակություն ընդունելու ձգտումը, անդրադառնում վերաբնակեցման գաղափարին[4]:

1795 թ. կեսերին, անձամբ մասնակցելով պարսիկ Աղա Մամադ խանի դեմ ուղղված ռուսների պատժիչ արշավանքին, թեմական առաջնորդը, նորից հուսալցվելով, եռանդուն գործունեություն է ծավալում: Ղզլարի ռազմական շտաբից գաղտնի նամակներ է գրում Արցախի մելիքներին՝ ավետելով ռուսական զորքերի գալուստը՝ հորդորելով պատրաստվել թե՛ զենքով, թե՛ պաշարներով ռուսներին օգնելու[5]: Ապրիլի 24-ին Հ. Լազարյանին գրած նամակից տեղեկանում ենք, որ գեն. Վ. Զուբովի (Պ. Զուբովի եղբայրը) հետ առանձնազրույց է ունեցել Արցախի վերաբերյալ[6]: 1796 թ. սեպտեմբերի 2-ին Պ. Զուբովին ներկայացրած զեկուցագրում հավաստում է, որ մելիքները դեռևս որոշակի ռազմական ուժ են ներկայացնում և պատրաստ են աջակցություն ցույց տալու ռուսներին[7]:

Արղությանը հույս ուներ, որ Արցախը գրավելուց հետո վերջ կդրվեր Իբրահիմի իշխանությանը, քանի որ ռուսական զորքերին տրված հրահանգում խոսվում էր Երևանը Վրաստանին միացնելու և Արցախի մելիքներին վրաց թագավորից կախման մեջ դնելու մասին, ինչի վերաբերյալ Արղությանը դեռևս արշավանքի սկզբին խոսակցություն էր ունեցել Վ. Զուբովի հետ[8]:

Սակայն ռուսական զորքն այդպես էլ Արցախ չհասավ, իսկ այդ ընթացքում Աստրախանում սպասող մելիքները 1799 թ. գնացին Պետերբուրգ և Արղությանի միջնորդությամբ խնդրագիր ներկայացրին Պավել կայսրին (1796-1801), ինչի հիմքով կայսեր հրամանագրով իրենց հպատակների հետ վերաբնակվեցին վրացահպատակ հայկական տարածքներում:

Լեոն (Առաքել Բաբախանյան) որակեց այդ քայլը որպես հուսահատությունից թելադրված <<քաղաքական ինքնասպանություն>>: <<Ռուսաստանի խոստումները, լուրջ պատրաստութիւնները առաջացրին մեծ ոգևորութիւններ, որը և մելիքների վերջնական քայքայման պատճառ դարձավ>>,-գրում է պատմաբանը, իրավամբ նշելով, որ այդ վայրը (Եկատերինոգրադը-որտեղ ըստ նախնական տարբերակի տեղափոխվելու էին մելիքները -Հ. Ա.) առաջարկել էր Արղությանը, քանի որ մելիքներն երբևէ Ռուսաստանում չէին եղել[9]: Ղուկաս կաթողիկոսը Շ.

[1] Собрание актовъ ..., ч. II, Москва, 1838, с. 62.
[2] Մատենադարան, ձեռ. 2699, թ. 159:
[3] Մատենադարան, ձեռ. 2699, թթ. 174-175:
[4] Армяно-русское отношения…, док. 261, с. 392, док. 265, с. 396-398, док. 347, с. 500.
[5] Кавказский вестникъ, N 10, 1901, Тифлисъ, с. 35, Тер-Саркисянц А., Армяне Нагорного Карабаха, Москва, 2015, с. 160.
[6] Մատենադարան, ձեռ. 2951, թ. 90ա:
[7] Լեո, Հայոց պատմություն, Երևան, 1973, հ. 3, էջ 395:
[8] Տես՝ Кавказская Старина, Тифлисъ, N 2, 1872, с. 33.
[9] Լէօ, Յովսէփ կաթողիկոս Արղութեան, Թիֆլիս, 1902, էջ 169, 120:

Շահամիրյանին գրում է. <<…ի դարձի զօրացն կամաւ իւրեանց չուեցին ընդ նոսա յերկիրն ռուստաց, որոց զորպիսութիւնն ի Յովսեփ արքեպիսկոպոսէն ունիս իմանալու…>>[1]:

Սակայն փաստենք, որ մելիքների դիմում-խնդրագրին համակիր էին նաև Հ. Լազարյանը և հայ մյուս գործիչները[2], բացի այդ, Արղությանի նախագծի որևէ կետը չիրագործվեց:

Այսպիսով, Հայաստանի ազգային-ազատագրական շարժման իրագործման հարցում Արղությանի համար կարևորագույն առանցք էր Արցախի ազատագրումը պարսիկ խաների լծից: Նրա քաղաքական հիմնվորման առանցքը Արցախի մելիքների՝ իրենց տարածքներում դեռևս բավականին ռազմական ուժ ներկայացնելու իրողությունն էր: Լինելով նուրբ դիվանագետ՝ արքեպիսկոպոսը գիտակցում էր, որ Արցախը ռուսների համար կարող էր դառնալ ռազմական հենակետ, քանի որ <<դա շատ էր հետաքրքիր ռուսներին, ամբողջ Պարսկական Հայաստանի մեջ Ղարաբաղի ժողովուրդը միակ պատերազմող տարրն էր>>[3]: Եթե Երևանի Խանության հայերին արքեպիսկոպոսը նամակներով ոգևորում էր, որ ռուսական զորքը կաջակցի նրանց պայքարին, ապա այլ էր մելիքների հարցում, երբ ռուսական հրամանատարությանը հավաստիացնում էր, որ մելիքները կմիանան ռուսական զորքին և կընդառաջեն արշավանքի հաջողությանը: Այդ են վկայում նրա ծրագրերի այն կետերը, որոնցով առաջարկվում էր զինել Արցախի մելիքներին:

[1]Աղանեանց Գ., նշվ. աշխ., Թիֆլիս, 1893, գիրք Ա-Բ, էջ 33:
[2] Հայոց պատմություն, հ. 3, էջ 166:
[3]Լէօ, Յովսէփ կաթողիկոս Արղութեան, էջ 108-109:

УДК 941(479.243) История

Андрей Арешев

О МЕХАНИЗМАХ СДЕРЖИВАНИЯ В НАГОРНОМ КАРАБАХЕ НА ФОНЕ РЕГИОНАЛЬНОЙ НЕСТАБИЛЬНОСТИ

Противоречия глобальных и региональных крупных акторов в некоторых важных вопросах, нестабильность и рост военной мощи на фоне непредсказуемого агрессивного поведения Азербайджана образуют взрывоопасную ситуацию в Южном Кавказе. В таких условиях Нагорный Карабах становится важным сдерживающим фактором. Военные действия в апреле 2016 года, инициированные Азербайджаном, могли привести к опасным изменениям статус-кво в регионе, которые не совпадают с интересами ни армянских государств, ни России, но Армия обороны смогла предупредить это и снова доказала, что в состоянии быть гарантом безопасности. Кроме военного, армянская сторона может располагать другими механизмами поддержания мира и сдерживания, такими как политическая стабильность, свободное общество, открытость к интеграционным проектам и сотрудничеству, демократическим политическим режимом.

Ключевые слова: механизмы сдерживания, четырехдневная война, статус-кво, нестабильность, агрессия, мониторинг

Անդրեյ Արեշեվ

ԶՍՊՄԱՆ ՄԵԽԱՆԻԶՄՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ ԼԵՌՆԱՅԻՆ ՂԱՐԱԲԱՂՈՒՄ ՏԱՐԱԾԱՇՐՋԱՆԱՅԻՆ ԱՆԿԱՅՈՒՆՈՒԹՅԱՆ ՖՈՆԻՆ

Ամփոփագիր՝ Գլոբալ և տարածաշրջանային խոշոր դերակատարների հակասությունները մի շարք կարևոր հարցերում, անկայունությունը և ռազմական կուտակումների աճը Ադրբեջանի անկանխատեսելի ագրեսիվ վարքագծի ֆոնին ստեղծում են պայթունավտանգ իրավիճակ Հարավային Կովկասում: Այդ պայմաններում Լեռնային Ղարաբաղը դառնում է կարևոր զսպիչ գործոն: 2016թ-ի ապրիլյան ռազմական գործողությունները, որ սանձազերծել է Ադրբեջանը, կարող էին հանգեցնել ստատուս-քվոյի նշանակալի վտանգավոր փոփոխությունների տարածաշրջանում, որոնք չէին բխում ո՛չ հայկական պետությունների, ո՛չ էլ Ռուսաստանի շահերից, սակայն Պաշտպանության բանակը կարողացավ խափանել դա և նորից ապացուցեց, որ ունակ է խաղաղության գրավական լինել: Ռազմականից բացի, հայկական կողմը կարող է կիրառել զսպման և խաղաղության պահպանման այլ մեխանիզմներ, ինչպիսիք են քաղաքական կայունությունը, ազատ հասարակությունը, ինտեգրացիոն նախագծերին բաց լինելը, ժողովրդավարական քաղաքական ռեժիմը:

Բանալի բառեր՝ զսպման մեխանիզմներ, քառօրյա պատերազմ, ստատուս-քվո, անկայունություն, ագրեսիա, մոնիթորինգ

Andrey Areshev

THE MECHANISMS OF CONTAINMENT IN NAGORNO-KARABAKH ON THE BACKGROUND OF REGIONAL INSTABILITY

The contradictions between the major global and regional actors in a number of important issues, the instability and the increase of military accumulation on the background of Azerbaijan's unpredictable aggressive behavior create the explosive situation in South Caucasus. Under these conditions, the Nagorno-Karabakh becomes an important deterrent factor. The military actions in April 2016, unleashed by Azerbaijan, could lead to dangerous changes of status-quo in the region, which didn't arise from the interests of neither Armenian states nor Russia, but the Defence Army was able to prevent it and proved again that he is able to be the guarantee of peace. Besides the military, the Armenian side can use other mechanisms of containment and peace-keeping, such as political stability, free society, inclusiveness in the integration projects, democratic political regime.

Key Words: mechanisms of containment, four day war, *status-quo, instability, agression, monitoring*

2 сентября 2016 года в Нагорно-Карабахской Республике отметили 25-летие принятия Декларации о провозглашении Нагорно-Карабахской Республики. Данный документ стал важным шагом на пути самостоятельного определения государственно-правового статуса бывшей советской автономии в драматических условиях прогрессирующего распада некогда единого государства. Напомним, ранее, 30 августа 1991 года, в Баку была принята «Декларация о восстановлении государственной независимости Азербайджанской Республики».

На момент принятия Декларации в 1991 году, с соблюдением всех необходимых правил и процедур, разрушительные процессы на территории Советского Союза зашли уже очень далеко. Прогрессирующий коллапс государственной системы управления поставил на повестку дня вопрос не просто о выборе пути развития края, но о физическом выживании народа в условиях развязанной против него войны на уничтожение. 10 декабря 1991 года, в соответствии с требованиями международного права и формально ещё действовавшего на тот момент советского законодательства, был проведен референдум о независимости Нагорно-Карабахской Республики.

Прошедшие два с половиной десятилетия оказались чрезвычайно сложными, отмеченными как победами, так и серьёзными упущениями – как во внутренней, так и во внешней политике. К числу несомненных достижений следует отнести становление и успешное функционирование основополагающих механизмов и институтов государственного управления (включая общенациональные выборы и референдумы), оказавшихся адекватными времени. Это позволило не только достичь успехов на фронте, но также с минимальными потерями обойти неминуемые рифы постконфликтной

«военной демократии», и сегодня мы говорим о Нагорно-Карабахской Республике, несмотря на её формально непризнанный статус, как о важном факторе стабильности в Кавказском регионе.

В то же время, несмотря на участие в политико-дипломатических консультациях, в рамках активизировавшегося переговорного процесса в качестве самостоятельного участника переговоров Нагорно-Карабахская Республика до сих пор не представлена. События четырёхдневной войны явственно показали, что угроза широкомасштабной эскалации военных действий отнюдь не снята с повестки дня, что обуславливает необходимость, в тесной координации с Республикой Армения, дальнейшего укрепления вооружённых сил армянских государств.

Тревожный, подчас непредсказуемый динамизм международных отношений воспроизводится как на региональном, так и на глобальном уровне, что наглядно проявляется в ухудшении российско-американских отношений. По мнению Генерального секретаря ОДКБ Николая Бордюжи, глобальные системы безопасности оказались разрушенными по причине отсутствия между крупными игроками нормального диалога. Отношения между странами НАТО и Россией, в частности, из-за ситуации вокруг Сирии и Крыма и Украины, серьёзно обострились. 14 октября в ходе круглого стола «Роль ОДКБ в евразийской безопасности» Н. Бордюжа, в частности, заявил: «Мы живем в непростой период, который не поддается анализу. И довольно трудно выбрать алгоритм действий в сфере безопасности. По большому счету, на сегодняшний день разрушены глобальные системы безопасности. Между ведущими мировыми игроками приостановлены любые контакты и сотрудничество в таких сферах, как борьба с терроризмом, нелегальным оборотом наркотиков и прочими вызовами и угрозами». Зачастую мы становимся свидетелями парадоксальных ситуаций, когда какое-либо государство призывает к борьбе с терроризмом, но в то же время поставляет оружие террористическим группировкам.

Тема механизмов сдерживания в нагорно-карабахском конфликте, как составной части «силовой политики» в этнополитическом конфликте (включающей также принуждение) детально рассматривается в работах ряда армянских авторов[1]. Апрельские события 2016 года лишний раз свидетельствуют о важном теоретическом и практическом значении эффективных механизмов сдерживания враждебных действий, чреватых разрушениями социально-экономической инфраструктуры и массовой гибелью людей. В политико-дипломатическом плане они сделали как никогда безотлагательным (и в то же время чрезвычайно сложно поддающимся решению) вопрос о налаживании мер доверия, укрепления режима прекращения огня, достигнутого в 1994 году и имеющего бессрочный характер.

После апрельской эскалации нагорно-карабахского конфликта российская дипломатия предприняла значительные усилия, направленные хотя бы на частичную стабилизацию ситуации. В ходе визита в Ереван 21-22 апреля 2016 года министр иностранных дел России Сергей Лавров отметил приоритетный характер полного и неукоснительного выполнения соглашений 1994-1995 годов о прекращении огня, которые являются бессрочными и должны в качестве таковых полностью всеми уважаться. Глава внешнеполитического ведомства России также отметил важность реализации мер доверия, обеспечения безопасности и по расследованию инцидентов, согласованных президентами Армении и Азербайджана при российском посредничестве в 2011 году, над воплощением которых в жизнь работала и ОБСЕ: «Дальнейшее промедление с претворением этих решений в жизнь было бы неправильным».

На фоне хронического тупика в переговорном процессе и резко возросшего уровня напряженности главной задачей Минской группы ОБСЕ и российской дипломатии становится не продолжение имитации «мирного процесса», а установление реального режима перемирия путем создания эффективных механизмов по недопущению возобновления военных действий. Бои 2-5 апреля 2016 г. продемонстрировали необходимость создания надежной системы мониторинга, включающей постоянное присутствие групп международных военных наблюдателей на всей линии соприкосновения, технические средства для объективного контроля и т.п. Соглашение о создании под эгидой Минской группы такой системы должно включать в себя и юридически оформленные обязательства конфликтующих сторон о выявлении и наказании виновных в нарушении режима перемирия[2].

Между тем, стремление азербайджанской стороны изменить статус-кво в регионе очевидно. При этом сближения позиций сторон по-прежнему не видно, а после событий начала апреля, когда количество жертв исчислялось сотнями, они далеки друг от друга, как никогда раньше. Неизбирательные обстрелы гражданской инфраструктуры и некоторые другие действия атакующей стороны были призваны спровоцировать панику в Нагорном Карабахе и внутриполитическую дестабилизацию в Армении, однако привели к прямо противоположному результату. Накануне стороны вновь обменялись обвинениями: в ответ на избирательные ссылки официального Баку о необходимости выполнения четырёх давних резолюций ООН Ереван решительно осудил «тщетные попытки Азербайджана поставить под сомнение трехстороннее бессрочное соглашение о прекращении огня между Карабахом, Арменией и Азербайджаном, заключенное в мае 1994 года».

Баку настаивает на незамедлительном освобождении «оккупированных территорий», включая территорию бывшей Нагорно-Карабахской автономной области, что предполагает возвращение к границам Азербайджанской ССР до 1991 года. В свою очередь, для армянской стороны ключевым является вопрос о статусе региона и гарантиях безопасности его жителей. Попытка совместить данные позиции была предпринята в так называемом казанском документе, предложенном к подписанию в 2011 году, однако по вине одной из сторон, выдвинувшей ранее не заявленные 10 дополнительных условий, прорыва тогда не произошло. В этой связи примечателен ответ Сергея Лаврова на соответствующий вопрос армянского журналиста: «…как непосредственный участник тех событий могу сказать, что Армения казанский документ не отвергала». Сегодня ситуация в регионе предельно усложнилась, в том числе в связи с качественным ухудшением российско-турецких отношений и некоторого (скорее всего, временного) смещения баланса сил в пользу Азербайджана. Без восстановления военно-политического статус-кво очередная попытка военного реванша с непредсказуемыми последствиями выглядит практически неизбежной.

---

[1] Минасян С. «Силовая политика» в действии. Сдерживание и принуждение в нагорно-карабахском конфликте. Аналитическая записка № 242. ПОНАРС Евразия. Сентябрь 2012 года // http://www.ponarseurasia.org/sites/default/files/policy-memos-pdf/pepm242_rus_minasyan_sept2012.pdf; Минасян С. «Силовая политика» в карабахском конфликте: дихотомия сдерживания и принуждения // http://noravank.am/rus/jurnals/detail.php?ELEMENT_ID=6488

[2] Крылов А.Б. Карабахская проблема: военный аспект // Россия и Новые государства Евразии, 2016, № 3.

Сложная социально-экономическая ситуация в Азербайджане негативно воздействует на ситуацию вокруг Нагорного Карабаха, не способствуя его скорейшему урегулированию. Согласно сообщениям открытых источников, проект военного бюджета Азербайджана – 994 млн долларов, что почти на треть (на 27 %), меньше, чем в 2016 году, что, впрочем, вовсе не означает отказа от попыток решения карабахского вопроса силовым путём. Дополнительный соблазн могут создать также усугубляющиеся разногласия между Вашингтоном и Москвой, которые, конечно, не могут позитивно сказываться на Минском сопредседательстве, являющемся на сегодняшний день основной переговорной площадкой по нагорно-карабахскому урегулированию. Еще в середине 1990-х годов Гейдар Алиев выражал надежду на то, что интерес Запада к энергетическим ресурсам его страны будет играть в карабахском вопросе на стороне Баку. Этой же стратегии соответствовал и первоначальный состав международного консорциума, включавший американские, европейские и в меньшей степени российские компании. Впрочем, надежды на тесную связку разработки месторождений энергоресурсов с предпочтительным для Баку решением карабахского конфликта не оправдались. Несмотря на отдельные высказывания ангажированных экспертов, в целом ни Европейский союз, ни Соединенные Штаты не увеличили свою поддержку Баку в Минском процессе. По мнению некоторых исследователей, по мере снижения эффективности стратегии дипломатической победы над Арменией руками заинтересованных в нефти великих держав взоры Баку обратились в сторону Москвы, что стало особенно заметным в 2009–2011 годах.

Несмотря на то, что главным партнёром официального Баку в сфере военно-технического сотрудничества длительное время оставался официальный Киев, в последние годы именно Россия традиционно занимает существенную долю в закупках Азербайджаном вооружений. Так, в 2010 году Россия выдала Министерству оборонной промышленности Азербайджана лицензию на производство 120 тыс. автоматов типа АК-74М. Еще в 2006 году у России были закуплены 62 танка Т-72, в 2011 году – танки Т-90С, в 2007 году – 24 БТР-80А, в 2012 году – два бронетранспортера «Скорпион ЛША» и два – «Скорпион ЛША-Б», а также управляемые противотанковые ракетные комплексы типа «Корнет». Кроме того, в 2008 году между Россией и Азербайджаном были подписаны контракты о закупке шести вертолетов Ми-17В1, в 2009 году – двух Ка-32А и 40 Ми-17В1, в 2010 году – четырех Ка-32ПС, 24 Ми-35М, 20 Ми-17В1 и одного симулятора вертолетов типа Ми-24.

А вот перечень поставок оружия Азербайджану, осуществленных в течение последних пяти лет: 94 танка Т-90С, 18 самоходных артиллерийских установок «Мста-С», 18 пусковых установок реактивных систем залпового огня «Смерч», 18 САУ «Вена», шесть тяжелых огнеметных систем ТОС - 1А «Солнцепек», различные машины для обслуживания, запасные части и пр. Стоимость этих поставок составляла порядка 1 млрд. долларов. Москва также поставила Баку два дивизиона зенитно-ракетных систем С-300ПМУ-2, ЗРК типа «Тор-2МЭ», 60 транспортных вертолетов Ми-17 и 24 ударных вертолета Ми-35М на общую сумму в 3 млрд. долларов[1].

Столь массированные поставки оружия в Азербайджан вызывают естественное недовольство в Ереване, в том числе и на официальном уровне, при том, что Россия не прекращала обеспечивать оружием и Армению. Особый негативный резонанс вызвали поставки в Азербайджан зенитно-ракетных систем С-300 ПМУ-2 «Фаворит» (многоканальный комплекс дальнего действия, способный сопровождать до 100 целей одновременно), существенно повысившие боеспособность средств ПВО этой страны, а также артиллерийских систем «Смерч» и «Солнцепёк». При этом как армянские, так и некоторые российские эксперты обращают внимание на то, что, несмотря на закупки российского оружия, хорошие двусторонние отношения и сотрудничество в ряде важных политических и экономических сфер, Азербайджан не является союзником России, а всего лишь ее партнером. Кроме того, недавно официальный Баку предоставил возможность военного присутствия члену НАТО (Турции) на своей территории[2].

После некоторого относительного затишья, с конца сентября 2016 года и после проведения в Азербайджане референдума по конституционным изменениям, ситуация на линии соприкосновения сторон в Нагорном Карабахе вновь меняется в худшую сторону, и прогнозы, к сожалению, неутешительны. Регулярные попытки диверсионно-террористических вылазок, активизация использования снайперов и дальнобойных крупнокалиберных снайперских винтовок «Черная стрела» и «Истиглал», крупнокалиберных пулеметов ДШК и гранатометов АГС-17 будут продолжаться и впредь. В соответствии с достигнутыми (в том числе при участии российской стороны) договорённостями в настоящее время со стороны Нагорного Карабаха монтируются отдельные элементы системы мониторинга режима прекращения огня. Однако ситуация, складывающаяся на линии противостояния, препятствует расследованию инцидентов, в соответствии с де-юре действующими соглашениями 1994 и 1995 годов, по вине одной из сторон конфликта. Таким образом, вооруженным силам конфликтующих сторон не остается ничего иного, как совершенствовать уровень боевой подготовки и постоянно находится на достаточно высоком уровне боеготовности. В частности, Вооружённые Силы Республики Армения и Армия обороны Нагорного Карабаха наращивают уровень своей боевой подготовки[3].

В частности, в ходе одного из таких мероприятий в начале сентября отрабатывалась «организация взаимодействия между органами государственного территориального управления, территориальными органами самоуправления, средствами массовой информации и территориальными отделами военной полиции МО в условиях боевых действий». А спустя месяц, 8 октября на высокогорном полигоне «Алагяз» под общим руководством командующего объединенной группировкой войск Армении и России генерал-майора Андраника Макаряна состоялись совместные батальонные тактические учения с этапом боевой стрельбы военнослужащих 102-й российской базы и военнослужащих 4-го корпуса Вооруженных сил Армении. Можно с уверенностью утверждать, что военно-политическое руководство в Ереване и Степанакерте рассматривает ситуацию на линии соприкосновения в Нагорном Карабахе и армяно-азербайджанской границе как потенциально взрывоопасную.

---

[1] Мартиросян С. «Искандеры» в Армении // http://www.ritmeurasia.org/news--2016-09-28--iskandery-v-armenii-25938

[2] Петросян Д. Объединенная армяно-российская группировка: возможные цели и задачи // http://vpoanalytics.com/2016/09/13/obedinennaya-armyano-rossijskaya-gruppirovka-vozmozhnye-celi-i-zadachi/

[3] Петросян Д. О боевой подготовке в Армении и Нагорном Карабахе в свете возможной эскалации в зоне конфликта // http://vpoanalytics.com/2016/10/18/o-boevoj-podgotovke-v-armenii-i-nagornom-karabaxe-v-svete-vozmozhnoj-eskalacii-v-zone-konflikta/

В этой связи вовсе не удивительно, что в 2016 году российско-армянское военно-техническое сотрудничество заметно активизировалось. Продолжается процесс формирования Объединенной российско-армянской группировки войск. Заметим, что заявление о подготовке к подписанию соответствующего соглашения почти совпало по времени с утверждением президентом Азербайджана протокола по передаче в пользование личному составу Вооруженных Сил Турции зданий и строений в военном городке «Гызыл Шярг» в Баку и одного терминала на военном аэродроме в поселке Зейналабдин Тагиев (ранее Насосный, в 45 км севернее Баку).

По словам заместителя министра обороны России Анатолия Антонова, в российском военном ведомстве рассматривают Армению в качестве своего союзника и ключевого партнера в Закавказье. В военной сфере между двумя странами заключено более 50 договоров и соглашений. Успешно реализуется также план совместной работы военных ведомств двух стран, который включает в себя более 40 различных мероприятий (из них реализовано 22)[1].

Имеются все шансы на то, что будущая Объединенная группировка войск Вооруженных сил Армении и России имеет все шансы на то, чтобы стать подразделением с высоким уровнем боеспособности.

Кроме того, 30 июня Национальное Собрание Армении ратифицировало «Соглашение о создании объединенной региональной системы противовоздушной обороны в Кавказском регионе», подписанное в декабре 2015 года между министрами обороны Армении и России. Целью документа является создание единой региональной системы ПВО для повышения уровня противовоздушной обороны, являющееся еще одним важнейшим компонентом по повышению уровня безопасности Армении. Согласно оценкам Министерства обороны и военных экспертов, решение о применении армянской системы ПВО будет по-прежнему приниматься автономно, без какого-либо вмешательства Москвы, то есть ответственность за воздушное пространство Армении будет нести местная система ПВО. «Соглашение не ограничивает возможности управления Армением своей системой ПВО. Рамки документа предусматривают сохранение внутренней самостоятельности армянских ПВО и позволяют Армении использовать технические возможности и ресурсы противовоздушной обороны России, в том числе, средства поражения, летательные аппараты, а также возможность применения истребительной авиации. Объединенная система еще больше повысит уровень ПВО Армении. В случае посягательства на Армению мы сможем обеспечить нашу безопасность за счет привлечения дополнительных ресурсов», – заявил, в частности, замминистра обороны Ара Назарян, добавив, что документ не ограничивает использование ПВО Армении для защиты Нагорного Карабаха[2].

Продолжается процесс модернизации и качественного переоснащения Вооружённых Сил Армении, что, конечно, не может не отражаться и на уровне боеспособности Армии Обороны Нагорного Карабаха. В частности, речь идёт о танках Т-72Б, являющихся основой бронетанковых сил. Ереван приобрел у «Уралвагонзавода» самый совершенный пакет улучшений – до уровня Т-72Б3М (иногда именуется Т-72Б4). В ходе четырёхдневной апрельской военной эскалации в Нагорном Карабахе армянские танки довольно часто поражались с помощью противотанковых ракетных комплексов, включая современные израильские системы Spike. Конечно. полностью защититься от подобного рода систем невозможно, но постараться минимизировать потери необходимо[3]. К этому следует добавить подготовку кадров, а также повышение боевой выучки личного состава вооружённых сил и иных воинских формирований стран-членов ОДКБ в ходе учений, таких как «Рубеж», «Взаимодействие», «Нерушимое братство».

21 сентября в столице Армении состоялся военный парад, в ходе которого были продемонстрированы состоящие на вооружении армянской армии оперативно-тактические комплексы 9К720 «Искандер», а также системы РЭБ «Инфауна» и Р-325У, реактивные системы залпового огня «Смерч», другие современные системы вооружений. Поставка в Армению современных образцов российских вооружений является знамением времени. Их наличие призвано остудить грезящие военным реваншем «горячие головы», одновременно являясь отражением растущей военно-политической напряжённости в различных регионах мира, против которой бессильны традиционные политико-дипломатические средства. Об этом лучше всего свидетельствует продолжающееся кровопролитие в Сирии, а угроза превращения этой страны в рассадник международного терроризма предполагает укрепление сотрудничества постсоветских стран, прежде всего, в сфере безопасности.

Тесные армяно-российские связи в военной сфере способствуют сохранению баланса сил в регионе бывшего советского Закавказья, созданию эффективной системы сдерживания возможных масштабных провокаций. Надо признать, что в предшествующий период баланс сил сторон, являющийся основным фактором невозобновления военных действий, изрядно пошатнулся, что, возможно, породило у некоторых опасные иллюзии.

Убедить официальный Баку в бесперспективности попыток решения карабахского вопроса по образцу разгрома хорватскими формированиями в середине 1990-х годов Сербской Краины можно единственным путём, предполагающим, помимо постоянного повышения боевой готовности Вооружённых сил армянских государств, также эффективное функционирование государственных структур армянских государств и общественную консолидацию.

---

[1] Россия и Армения близки к подписанию Соглашения о создании Объединенной группировки войск // http://function.mil.ru/news_page/country/more.htm?id=12092928

[2] Акопян Н. Изучают ли систему ПВО в армянских школах? // http://russia-armenia.info/node/29316

[3] Нерсисян Л. Армения модернизирует танки до максимального уровня // https://regnum.ru/news/polit/2198519.html?t=1477604046

ՀՏԴ 941(479.243) Պատմություն

Իսկուհի Ավանեսյան,
պատմական գիտությունների թեկնածու,
ԱրՊՀ , Պատմության ամբիոնի դասախոս,
e-mail: iskuhi82@mail.ru

ԿԱՆԱՆՑ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ-ԲԱՐԵԳՈՐԾԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ ԵՎ ՄԻՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ ԱՐՑԱԽԻ ԱԶԳԱՅԻՆ-ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԻ ԺԱՄԱՆԱԿ (1988-1994ԹԹ.)

Իրադարձությունների վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ նշված ժամանակաշրջանում ծավալված զանգվածային բռնությունների ալիքը չկարողացավ կոտրել հայ ժողովրդի համառ կամքը: Ստեղծված իրավիճակից ելնելով՝ սանձազերծված բռնությունների դեմ բողոքի ձայն բարձրացրին կանանց հասարակական կազմակերպությունները, կին քաղաքական, հասարակական գործիչները, որոնք, քննադատելով Արցախում կատարվող բռնարարքները, պահանջեցին արդարացի լուծում տալ Արցախյան հիմնախնդրին: Չնայած հակառակորդի ճնշումներին՝ մեր կանայք հերոսաբար դիմակայեցին նրանց բոլոր մարտահրավերներին և իրենց նշանակալի տեղն ու դերն ունեցան հայ ժողովրդի համար խիստ կարևոր իրողությանը՝ ԼՂՀ կազմավորման գործընթացին:

Բանալի բառեր- կանայք, իրավունքներ, բռնություններ, բողոքներ, քաղաքականություն, պայքար, ժողովուրդ, հաղթանակ, բարեգործական, կազմակերպություն:

Искуи Аванесян
кандидат исторических наук,
преподаватель кафедры истории, АрГУ
e-mail: iskuhi82@mail.ru

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ЖЕНЩИН В ОБЩЕСТВЕННЫХ -БЛАГОТВОРИТЕЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЯХ И СОЮЗАХ В ГОДЫ НАЦИОНАЛЬНО- ОСВОБОДИТЕЛЬНОЙ БОРЬБЫ АРЦАХА (1988-1994ГГ.)

Анализ событий указанного периода показывает, что волна массового насилия не сломила волю армянского народа. Исходя из создавшейся ситуации, с целью воспрепятствования актам насилия, общественные женские организации, политические и общественные деятели-женщины потребовали дать справедливое решение Арцахский проблеме. Несмотря на давление со стороны противника, наши женщины героически противостояли всем внешним вызован и заняли значимое место, сыграв существенную роль в необычайно важном для армянского народа этапе-процессе формирования НКР.

Ключевые слова- *женщины, права, насилия, жалобы, политика, битва, народ, победа, блоготворительность, организация.*

Iskuhi Avanessyan
Candidate of Historical sciences, Artsakh State University
e-mail: iskuhi82@mail.ru

THE WOMEN'S ACTIVITY IN PUBLIC- BENEVOLENT ORGANIZATIONS AND UNIONS IN ARTSAKH NATIONAL LIBERATIONAL STRUGGLE (1988-1994)

The analysis of events has shown that the mass violences could not break the will of Armenian people. In that situation the women's public organizations began to protest, the female politicians criticizing the violences demanded a fair solution to the problem of Artsakh people. Despite the enemy's pressures, our women heroically confronted their challenges and they had their place and role in that important reality, that is, the NKR formation

Key words *- women, rights, violence, complaints, war, politics, people, victory, benevolence, organization*

1918-1920 թթ. սկիզբ առած Արցախյան գոյապայքարին բաժին հասավ Ռուսաստանի կոմունիստական (բոլշևիկների) կուսակցության ԿԿ-ի Կովկասյան բյուրոյի 1921թ. հուլիսի 5-ի որոշումը, որով Ղարաբաղը բռնակցվեց Խորհրդային Ադրբեջանին: 1923թ. Ադրբեջանական Սոցիալիստական Խորհրդային Հա-նրապետության կազմում ձևավորվեց Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզը՝ այդ կերպ սառեցնելով ղարաբաղյան հիմնախնդրի լուծումը:

Խորհրդային տասնամյակների ընթացքում Ադրբեջանը հայահալած, Արցախը հայաթափելու հետևողական քաղաքականություն էր իրականացնում տարբեր միջոցներով՝ բնակչության իրավունքները ոտնահարելով, տնտեսական ճնշումներով, խտրական կադրային քաղաքականությամբ և այլ կամայականություններով: Մարզի բնակչության պարբերաբար դիմումները, ուղղված պետական ատյաններին՝ պատմական արդարությունը վերականգնելու խնդրանքով, մերժվում էին:

1988թ. Արցախյան շարժումը ազգային զարթոնք էր, որը սկսվեց որպես պայքար հանուն ժողովրդավարության և ժողովրդի ինքնորոշման իրավունքի իրագործման, սակայն Ադրբեջանի սադրիչ քաղաքականության հետևանքով վերաճեց ռազմական առճակատման:

Արցախյան շարժման և, ընդհանուր առմամբ, արցախահայության ազգային-ազատագրական պայքարի ուշագրավ ու կարևոր առանձնահատկություններից էր կանանց զանգվածային ու բուռն մասնակցությունը: Նրանց մեծաթիվ և ակտիվ մասնակցությունը նկատվեց հատկապես ազատագրական պայքարին աջակից մի շարք հասարակական-բարեգործական ընկերությունների և միությունների շարքերում:

1988թ. Արցախում ծավալված իրադարձությունները պատճառ դարձան, որպեսզի վերականգնվի «Գետաշեն» հայրենակցական բարեգործական միությունը, որը կազմակերպվել է դեռևս 1967 թվականից: 1988թ. մայիսի 14-ին Գետաշենում գումարվեց միության առաջին նիստը, որին մասնակցում էին երևանաբնակ մի խումբ գետաշենցիներ և Գետաշենի ղեկավարները: Նիստում հաստատվեց միության վարչության կազմը, որի մեջ կանանցից ընդգրկված էին Ռիտա Չիլինգարյանը (վարչության քարտուղար, տեղեկատվական-լրատվական հանձնախմբի անդամ), Դոնարա Նալբանդյանը (տեղեկատվական-լրատվական հանձնախմբի անդամ), Լիլիթ Նալբանդյանը (բուժսպասարկման հանձնախմբի պատասխանատու), Արևիկ Միսյանը (բուժսպասարկման հանձնախմբի անդամ) և Սուսաննա Միսյանը (տեղեկատվական-լրատվական հանձնախմբի անդամ): Միության խնդիրը Արցախի հյուսիսային դարպասը հանդիսացող Գետաշենի ենթաշրջանին և Շահույանի շրջանին բազմակողմանի օգնության կազմակերպումն էր: Բարեգործական ընկերության աշխատանքները ընթանում էին հիմնականում երեք ուղղությամբ՝ տնտեսական, գաղափարաքաղաքական և ռազմական: Միության կանայք հանրահավաքներում հանդես էին գալիս հրատապ ելույթներով, մամուլում՝ հոդվածներով, օդային միակ կապի միջոցով՝ ուղղաթիռով այցելություններ էին կատարում Գետաշեն՝ տանելով դեղորայք և սննդամթերք, ինչի անհրաժեշտությունն ուներ Հյուսիսային Արցախը[1]: Սոցիալ-տնտեսական ոլորտում բարեփոխումներ կազմակերպելուց բացի, միությունը զբաղվում էր նաև երկրի ինքնապաշտպանության հարցերով, ինչպես նաև անդրադառնում կանանց նախաձեռնություններին: 1991թ. փետրվարի 10-ին Երևանում տեղի ունեցած «Գետաշեն» հայրենակցական-բարեգործական միության ընդլայնված նիստում քննարկվեց նաև Գետաշենի կանանց կողմից Հայաստանին ուղղված դիմումների հարցը: Հատկապես նիստի որոշման 7-րդ կետում ասվում է. «Հետևել Գետաշենի կանանց կողմից Հայաստանի իշխանություններին ուղղված դիմումների ընթացքին»[2]:

Գետաշենի ենթաշրջանին և Շահումյանի շրջանին մեծապես օգնում էին Հայաստանի կոոպերատիվների միությունը(1988թ. աշնանը): Ստեփանակերտում գործող մասնաճյուղի անդամներ էին Արաքսյա Հայրապետյանը, Վալյա Մեհրաբյանը և ուրիշներ[3]: Նրանց ուղեկցությամբ ուղղաթիռների միջոցով օգնություն էր կազմակերպվում Հյուսիսային Արցախի հայ բնակչությանը:

Արցախում ստեղծված իրավիճակով մտահոգված, խորհրդային մի շարք կին մտավորականներ, որոնք առանձին, թե հասարակական կազմակերպությունների կազմում, փորձում էին նպաստել իրավիճակին՝ հանդես գալով հայտարարություններով և նախաձեռնություններով: Հարկ է նկատել, որ հասարակական կազմապերպությունների կարևոր խնդիրներից մեկն էր նպաստել Արցախի հիմնախնդրի դրական լուծմանը: «Մոսկովսկայա տրիբունա» հասարակական կազմակերպությունը, որի շարքերը համալրել էր նաև Գալինա Ստարովոյտովան[4], աչքի էր ընկնում Հայաստանին, մասնավորապես Արցախին վերաբերող հարցերի նկատմամբ իր անաչառ, սկզբունքային դիրքորոշմամբ: Կազմակերպության նախաձեռնություններից էր 1991թ. մարտի 3-ին ընդունած դիմումը՝ ուղղված Հայկական ԳԽ-ին, ինչպես նաև հայտարարությունը՝ Մ. Գորբաչովին և ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդին: Այդ փաստաթղթերում պաշտպանվում էին Արցախի բնակչության շահերը և դատապարտվում Ադրբեջանի մարդասպանները, պահանջվում դատի տալ, պատժել հանցագործներին, վերականգնել ԼՂԻՄ իշխանությունների պետական կառուցվածքը, ԽՍՀՄ ՆԳՆ ներքին զորքերը ենթարկել Կենտրոնին ու նրանց հանձնարարել խաղաղարարություն և ոչ թե պատժիչ գործառույթներ[5]: Ի պաշտպանություն արցախահայությանը՝ հայտարարությամբ հանդես է գալիս «ԿՐԻԿ»-ը՝ Ռուսաստանի մտավորականության «Ղարաբաղ» կոմիտեն: Նրա հիմնադիր 22 անդամների թվում էին նաև Գալինա Նույկինան, Գալինա Ստարովոյտովան, Ինեսա Բուրկովան, Սեդա Վերմիշևան, Անահիդա Բեստալաշվիլին[6]: Նրանցից ոմանք գոյապայքարի տարիներին բազմաթիվ անգամ այցելել են Արցախ, տեղում ուսումնասիրել իրավիճակը, իրենց հրապարակային ելույթներում ներկայացրել իրական պատկերը՝ ահազանգելով կատարվող անօրինությունների դեմ: 1991թ. «ԿՐԻԿ»-ի հիմնադիր ժողովը ԽՍՀՄ իշխանություններին ներկայացնում է մի շարք խնդիրներ, որոնցում կար հետևյալ ուշագրավ պահանջը. «ԼՂԻՄ-ի, Շահումյանի շրջանի և Գետաշենի ենթաշրջանի սահմաններում

[1] Տեմ՛ Սիսյան Բ., Չիլինգարյան Ռ., Գետաշեն, Երևան, 2007, էջ 306-308:
[2] Նույն տեղում, էջ 338-339:
[3] «Ազատ Արցախ», 2003, 20 հունիսի:
[4] Հասարակական միությունը ստեղծվել է 1988 թվականին, որը միավորել է Մոսկվայի ժողովրդական մտավորականության լավագույն ուժերը: Դրա գաղափարախոսը մինչև կյանքի վերջ հանդիսանում էր Անդրեյ Սախարովը:
[5] Տեմ՛ «Հայաստանի Հանրապետություն», 1991, 6 մարտի:
[6] ”Правда”, 1991, 20 августа. «ԿՐԻԿ»-ը (Комитет российской интелигенции Карабах) ստեղծվել է 1991թ. մարտի 20-ին՝ Ռուսաստանի գրողների «Ապրիլ» ընկերության անդամների կողմից:

ժողովրդագրական իրավիճակի կանխամտածված փոփոխման հանգեցնող քաղաքականության կասեցում»[1]: Կազմակերպության առաջին իսկ միջոցառումների մեջ ծրագրվեց նախատեսել բժշկական օգնություն Արցախի բնակչությանը, իրականացնել մարզի գյուղերի տնտեսության բազմակողմանի ուսումնասիրություն և օգնություն, ինչպես նաև բոլոր պաշտոնական շրջանակներում բարձրացնել մարզի խնդիրները[2]:

Կանանց մասնակցությամբ հայկական մի շարք հասարակական կազմակերպություններ, միություններ բարեգործական աշխատանքներ կատարելուց բացի, միջազգային ասպարեզում տեսակետ ձևավորելու նպատակով, նախապատրաստում և տարբեր երկրների ատյանների էին ուղղում բազմաթիվ դիմումներ, բողոք-նամակներ, պատմական արդարությունն ապացուցող փաստարկներ: Այդ բոլորի կողքին իր ուրույն տեղն ունի 1988թ. նոյեմբերին Երևանում ձևավորված «Արցախ» հայրենակցական միությունը, որի գործադիր մարմնի քարտուղարն էր շարժման մասնակից Լարիսա Ալավերդյանը: Միությունը հենց սկզբից հնարավոր բոլոր միջոցները ներդրեց Արցախի պաշտպանության գործում: Համաձայն միության կանոնադրության առաջին հոդվածի՝ «Արցախ» հայրենակցականը արցախցիների կամավոր բարեգործական միություն է, որը նպատակ է հետապնդում նպաստել ԼՂԻՄ-ի սոցիալ-տնտեսական, մշակութային և հոգևոր վերածննդի ու հետագա բարգավաճմանը[3]: Այդ և հաջորդ տարիներին տարբեր տեղերում բացվեցին բարեգործական ներկայացուցչություններ, որոնցում ընդգրկվեցին մեծ թվով կանայք[4]:Նրանք շատ աշխատանքներ էին տանում վիրավոր ազատամարտիկներին, բռնագաղթածներին և փախստականներին օգնություն ցույց տալու գործում:

1992-1993թթ. զգալի աշխատանքներ կատարեց հատկապես միության մեջ մտնող «Ջրաբերդ» շրջանային կազմակերպությունը: Քնարիկ Աթաբեկյանի և կազմակերպության մյուս անդամների խնդիրն էր օգնություն ցույց տալ Մարտակերտից բռնագաղթածներին և փախստականներին: Նրանց ուղեկցությամբ ուղղաթիռները պարբերաբար Մարտակերտի շրջան էին տեղափոխում մթերք և պաշտպանության միջոցներ ու վերադառնում՝ բերելով վիրավորների, երեխաների, կանանց ու ծերունիների: Լաչինի միջանցքի բացումից հետո հարյուրավոր տոննաներով անհրաժեշտ բեռը ուղարկվում էր արդեն ավտոշարասյուններով: Ստեփանակերտում ևս բացվեց միության բարեգործական ներկայացուցչություն, որը ղեկավարում էր միության լիազոր, շարժման մասնակից Աղավնի Դանիելյանը[5]:

Հայրենակցականի համաժողովներում օրակարգային հարցերն էին՝ Արցախում գյուղական և շրջանային համայքների ստեղծում, արցախցի կանանց և ուսանողների ներգրավումը միության աշխատանքներին, տնտեսական գործունեության ընդլայնում և այլն:

Արցախում առկա իրավիճակը ստիպեց միության գործունեությունը բարեգործականից փոխադրել քաղաքական, ռազմական պայքարի հարթակ: Դա ժամանակի հրամայականն էր: «Արցախ» հայրենակցականը համագործակցում էր մի շարք կազմակերպությունների հետ, տեղեկատվական նյութեր տարածում հիմնահարցի վերաբերյալ: Միության կանայք ակտիվ էին, մանավանդ հանրահավաքների ժամանակ [6]: Հարկ է նկատել, որ միության քարտուղար Լարիսա Ալավերդյանը գործուն մասնակցություն ուներ փախստականների տեղաբաշխման, օրենսդրական, կազմակերպչական, տեխնիկական և մարդասիրական խնդիրների ապահովման, հակամարտության իրավական և քաղաքական լուծումների վերաբերյալ փաստաթղթերի պատրաստման ու տարածման, պատանդների, ռազմագերիների փոխանակման աշխատանքներին[7]:

Միության մասնակցությամբ 1991թ. օգոստոսի 14-18-ին Մոսկվայում կայացավ «Եվրոպայի միջուկային զինաթափման միջազգային հասարակական շարժման» 10-րդ կոնֆերանսը: Միջոցառմանը մասնակցում էին նաև «Հայ կանանց միություն», «Զինվորի մայր», հասարակական կազմակերպությունները: Հայկական ՀԿ-ների ներկայացուցիչները ներկաների շրջանում տարածեցին տեղեկատվական նյութերի ծրարներ՝ ռուսերեն, անգլերեն և գերմաներեն լեզուներով, որոնցում մերկացվում էր «Օղակ» հանցավոր ռազմագործողությունը: Ցուցադրվեցին նաև լուսանկարներ, որոնք ստույգ տեղեկություններ էին պարունակում Լեռնային Ղարաբաղի բնակչության ազատագրական պայքարի մասին: Հարկ է նկատել, որ «Արցախ» հայրենակցականի կին-անդամներն իրենց հրապարակախոսական նյութերում, հոդվածներում, հարցազրույցներում հանգամանալից պարզաբանում էին արցախյան հիմնախնդիրը, այն ներկայացնում միջազգային հանրությանը և նպաստում դրա միջազգայնացմանը[8]: Միության հետ համագործակցում էին Ելենա Բոները, Գալինա Ստարովոյտովան, Քերոլայն Քոքսը, Ցվետանա Պասկալևան: Վերջինս հաճախ հայրենակցականի աջակցությամբ նկարահանումներ էր կատարում Արցախում:

---

[1] Թադևոսյան Ռ., Դրվագներ հայոց ռազմական պատմությունից XIX- XX դարեր, Երևան,2012, էջ 496:
[2] Հակոբյան Թ., Կանաչ ու Սև Արցախյան օրագիր, Երևան-Ստեփանակերտ, 2008, էջ 95-96:
[3] Աբրահամյան Հ., Մարտ կրակագծի մատույցներում, Երևան, 2008, էջ 30:
[4] Նույն տեղում, էջ 31:
[5] Ստեփանակերտում միության գրասենյակը գործում էր սկսած 1990թ. փետրվարից:
[6] “Зов Арцаха”, 1993, 3 марта, N 1.
[7] Խաչատրյան Հ., Հայուհիներ, Երևան, 2001, էջ 26:
[8] Տես՝ “Зов Арцаха”, 1993 март, N 1.

Հասարակական ակտիվ գործունեությամբ առանձնանում էր նաև 1991թ. Գրետա Միրզոյանի նախաձեռնությամբ հիմնադրված «Զինվորի մայր» կազմակերպությունը, որը գործում է առայսօր[1]: 1992-1994թթ. կազմակերպության անդամները ոչ միայն խնամում էին արցախյան մարտադաշտերում վիրավորված զինվորներին, այլև պատերազմի շրջանում մեծ նվիրումով իրականացնում մի շարք հասարակական ծրագրեր՝ օգնություն փախստականներին, բռնագաղթածներին:

Արցախի համար դժվարին օրերին ծնվեցին «Գթություն», «Հիշատակ», «Մայրություն» հիմնադրամներն ու մարդասիրական կազմակերպությունները, որոնց նախաձեռնողները հիմնականում կանայք էին: Այդ կազմակերպություններն օգնություն էին ցուցաբերում հաշմանդամներին, կարիքավոր ընտանիքներին, փախստականներին: Կինխորհրդի նախաձեռնու-թյամբ «Գթություն» բարեգործական միությունը և «Մայրություն» հիմնադրամը կազմակերպում էին կանանց խմբեր, որոնք գուլպաներ էին գործում և ուղարկում ազատամարտիկներին, ինչպես նաև կատարում մի շարք այլ հասարակական աշխատանքներ:

Արցախյան շարժման ու պայքարի կիզակետում՝ 1988թ. մայիսի 25-ին, (բանաստեղծուհի) Մարո Մարգարյանի նախաձեռնությամբ Ստեփանակերտում ստեղծվեց «Մայրություն» հիմնադրամը, որի նախագահ ընտրվեց շարժման մասնակից Հասմիկ Միքայելյանը: Կազմակերպության ստեղծմամբ Արցախում ձևավորվեց կանանց շարժում: Հիմնադրամի նշանաբանն էր՝ «Գթասրտություն առանց սահմանի»[2]: Ազատագրական շարժման հենց առաջին օրվանից կազմակերպությունը դարձել էր քաղաքական շտաբ՝ ազգային ինքնորոշման իրավունքի համար մղվող պայքարում: Կազմակերպությունն ինքնապաշտպանական ջոկատներին օգնում էր ոչ միայն սննդամթերքով, դեղամիջոցներով, դոնորական միջոցներով, այլև խնամք էր իրականացնում հոսպիտալներում: Հաշմանդամներին, անապահով ընտանիքներին օգնություն ցուցաբերելուց, Ադրբեջանից բռնագաղթածների ընդունման աշխատանքներին մասնակցելուց բացի, հիմնադրամն Արցախի կանանցից պատգամավորական խմբեր էր գործուղում տարբեր երկրներ՝ տեղերում հավաքներ կազմակերպելու նպատակով:

1991թ. «Օղակ» ռազմագործողության ժամանակ կատարվող սարսափելի դեպքերի առթիվ «Մայրության» հիմնադրամը հեռագրով դիմում է նաև Մոսկվային, որտեղ հաղորդվում է, որ ադրբեջանական օմօնականների հրոսակախմբերը ԽՍՀՄ ներքին զորքերի օժանդակությամբ իրականացնում են հայերի բռնի տեղահանություն և կոչ էր անում բարի կամքի տեր բոլոր մարդկանց՝ բողոքի ձայն բարձրացնելու, կասեցնելու մարդկային իրավունքների ոտնահարման բոլոր փորձերն ու պահանջել խորհրդային երկրի նախագահից անհետաձգելի միջոցներ ձեռնարկել անմեղ մարդկանց սպանությունները դադարեցնելու համար[3]: «Մայրություն» հիմնադրամի պատվիրակները 1992թ. հոկտեմբերին, մասնակցելով Երևանում տեղի ունեցած կանանց միջազգային ժողովին, նիստում հանգամանալի ներկայացնում են Արցախում տիրող ծանր իրավիճակը, աշխարհի կանանց միջազգային կազմակերպությունից պահանջում կոնկրետ գործնական մասնակցություն ցուցաբերել հիմնախնդրի խաղաղ կարգավորմանը: Հանձնաժողովը ընդունում է հռչակագիր, որով աշխարհի կանանց կոչ է անում համախմբել ժողովրդավարական ուժերին՝ հանուն մարդու իրավունքների հաստատման և խաղաղության, ընդդեմ բռնության և պատերազմի[4]: Հետագայում «Մայրություն» հիմնադրամը ստեղծեց «Մարտական երախտագիտության Արցախի քաջորդիներին» մեդալը, որի առաջին հանձնումը տեղի ունեցավ 1993թ. մայիսի 9-ին՝ Շուշիի ազատագրության առաջին տարեդարձի օրը[5]:

1988-1991թթ.Ադրբեջանում ամենուրեք հայ ազգաբնակչության նկատմամբ իրագործվող բռնարարքները ստիպում էին տեղահանվել, հեռանալ իրենց բնակության վայրերից: Ամեն օր Արցախ և Հայաստան էին ժամանում Ադրբեջանի տարբեր բնակավայրերից բռնագաղթած հարյուրավոր հայ ընտանիքներ՝ ծեծված, թալանված: Հասարակական կազմակերպություններում ընդգրկված և, առհասարակ, առանձին գործող կանայք մի շարք աշխատանքներ էին տանում՝ բռնագաղթած հայ ընտանիքներին օգնելու համար: Կանանց նախաձեռնությունները և տարբեր միջոցառումներին մասնակցությունը նպատակ էին հետապնդում դադարեցնելու երկրում տիրող անօրինականությունները, ինչպես նաև միջոցներ ձեռնարկելու երկիրը ծանր վիճակից դուրս բերելու համար: Նրանց անգնահատելի գործունեության շնորհիվ Արցախում առկա իրավիճակը հայտնի դարձավ աշխարհի տարբեր երկրներում: Այս իրողությունն ապացուցեց, որ կինն իր պահանջներում սկզբունքային է և կարող է լինել անզիջում: Պատերազմի օրերին և հետագայում կանայք իրենց հասարակական նախաձեռնություններով կարողացան նպաստել Արցախի սոցիալ-տնտեսական կյանքի առաջընթացին:

---

[1] Հայուհիներ, հանրագիտարան, հատոր 1, Երևան, 2011, էջ 102:

[2] Տես՝ «Հայաստանի Հանրապետություն», 1993, 15 մայիսի:

[3] Տես՝ “Голос Армении”, 1991, 15 мая.

[4] Տես՝ «Արցախ», 1992, 23 հոկտեմբերի:

[5] Տես՝ «Հայաստանի Հանրապետություն», 1993, 15 մայիսի:

ՀՏԴ 904(479.243) Պատմություն

Սերգեյ Հախվերդյան
Դոցենտ
Գայանե Շաբունց
Ասիստենտ
Գորիսի պետական համալսարան

ՃՇՏՎՈՒՄ Է ՄԱՐԳԱԶՈՐ ԳՅՈՒՂԻ ՏԵՂԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՍՅՈՒՆԻՔԻ ԿԱՌՈՒՅՑԱԾ ՍՅՈՒՆԵՑԻ ՏԻԿՆՈՋ ԻՆՔՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

16-րդ դարի կեսերին հիմնված Քաշաթաղի մելիքությունը իր գոյությունը շարունակել է և՛ 17-րդ դարի վերջին, և՛ 18-րդ դարի սկզբին: Քաշաթաղի Մելիք-Հախնազարի կինը՝ Մահփարին, շարունակելով սյունեցի ազնվազարմ կանանց հինավուրց ավանդույթը, իր որդի Բահադուր բեկի հետ 1700 թվականին կառուցում է մելիքության կենտրոն՝ Խանածախից 45 կմ հեռու գտնվող Մրգաձորի գողտրիկ եկեղեցին, թողնում շինարարական արձանագրություն:
Բահադուր բեկի անունը հիշատակվում է մեկ այլ արձանագրության մեջ ևս:

Բանալի բառեր. Մրգաձոր, Խանածախ, Խոտ, Մահփարի, Մելիք-Հախնազար, Բահադուր բեկ:

Сергей Ахвердян
Доцент
Гаяне Шабунц
Ассистент
Горисский Государственный Университет

УТОЧНЯЕТСЯ МЕСТОПОЛОЖЕНИЕ СЕЛА МАРГАДЗОР И ИДЕНТИЧНОСТЬ СЮНИКСКОЙ ДАМЫ, КОТОРАЯ В ЭТОМ СЕЛЕ ПОСТРОИЛА ЦЕРКОВЬ

Основанное в середине 16 века, Кашатахское меликство продолжало свое полноценное существование до конца 17 века и в начале 18 века. Жена Кашатахского мелика Магпари, продолжая древнейшие традиции Сюникских знатных женщин, совместно со своим сыном Баадур беком в 1700 году построила в 45 км от Ханацаха, центра меликства, прекрасную Мргадзорскую церковь, где оставила строительную надпись.
Имя Баадур бека упоминается также еще в одной надписи.

Sergey Haxverdyan
Docent
Gayane Shabunts
Assistant, Goris State University

SPECIFY ING THE LOCATION OF MARGADZOR VILLAGE AND THE IDENTITY OF SYUNIK'S WOMAN WHO BUILT A CHURCH IN THAT VILLAGE

Built in the middle of the 16th century the principality of Kashatagh existed prior to the end of the 17th century and the beginning of the 18th century. In 1700 along with her son Bahadur begue (prince), Melik-Hakhnazar's wife Mahpari constructed the gorgeous church of Mrgadzor, which is 45 km far from the centre of the principality of Khanatsakh and left a carved writing.
Bahadur begue's name is also mentioned in another writing.

Key words. Mrgadzor, Khanatsakh, Khot, Mahpari Melik-Hakhnazar, Bahadur bey.

Ստեփանոս Օրբելյանի <<Պատմութիւն տանն Սիսական>> աշխատությանը կից հարկացուցակում Սյունիքի Հաբանդ գավառում հիշատակվում է Մարգաձոր միջին մեծությամբ բնակավայրը, որը ութ միավոր հարկ էր վճարում Տաթևի վանքին: Հարկացուցակում այն հիշատակվում է անմիջապես Խոտ գյուղից հետո[1]: Ներկայումս ՀՀ Սյունիքի մարզի Գորիսի տարածաշրջանի Խոտ և Շինուհայր գյուղերի միջև դեպի Որոտան գետ իջնող մի տարածք կա, որ հայտնի է Մրգաձոր (բարբառով՝ Մրքաձոր) անունով և մտնում է Խոտ գյուղի համայնքային հողատարածքի մեջ[2]: Մրգաձորը կապ չունի մրգի կամ այգիների հետ, տեղանքը զառիթափ ժայռոտ է, այգեվետ չէ: Կարելի է եզրակացնել, որ

[1] Տես՛ Ստեփաննոսի Սիւնեաց եպիսկոսպոսի Պատմութիւն տանն Սիսական, Մոսկվա, 1861, էջ 375: (այսուհետ՝ Օրբելյան)
[2] Տես՛ Մրքաձորը տեղանքի բարբառային անվանումն է և կապ չունի մորուք բառի հետ: Հանիրավի է ծագումով Խոտ գյուղացի ձեռներեցի կողմից իր տաքսի ծառայությունը <<Մրքաձոր>> կոչելը:

դա Ստ. Օրբելյանի՝ Խոտ գյուղի հարևանությամբ հիշատակած Մարգաձորն է: Մարգաձորը հին բնակատեղի է, տարեց Խոտ գյուղացի Արշ. Կարապետյանի պնդմամբ՝ Մրգաձորի տարածքում է եղել Խոտի հին բնակատեղիներից մեկը[1]:

Ներկայումս Մարգաձոր-Մրգաձոր-Մրքաձորը խոտեցիների համար սրբատեղի է, ուր այցելում են բոլորը, թե մանուկ հասակում, թե հետագայում: Այնտեղ եղած եկեղեցին կոչում են Մրգաձորի վանք կամ խաչ: Եկեղեցում մոմ են վառում, մատաղ են անում: Մրգաձորի խաչը ուխտի առիթով կամ մատաղի համար այցելում են նաև շինուհայրցիները[2]:

Մրգաձորի եկեղեցին հսկա, մի քանի տասնյակ մետր բարձրություն ունեցող ուղղաձիգ ժայռի ստորոտին խխունջի պես կպած սագաշեն, ոչ մեծածավալ շինություն է, որը պատերի քարերի գույնով այնպես է մերվել տեղանքին ու ժայռին, որ նշմարվում է միայն մոտիկից: Եկեղեցու երկարությունը 10 մ է, լայնությունը՝ 6 մ, մուտքի պատի հաստությունը՝ 90 սմ: Եկեղեցու առջևի տարածքը խիստ զառիթափ է, բայց տարեց շինուհայրցիների վկայությամբ հնում այնտեղ եղել է փոքրիկ տափարակ, ուր շքեղ արարողություններով նշել են Համբարձման տոնը:

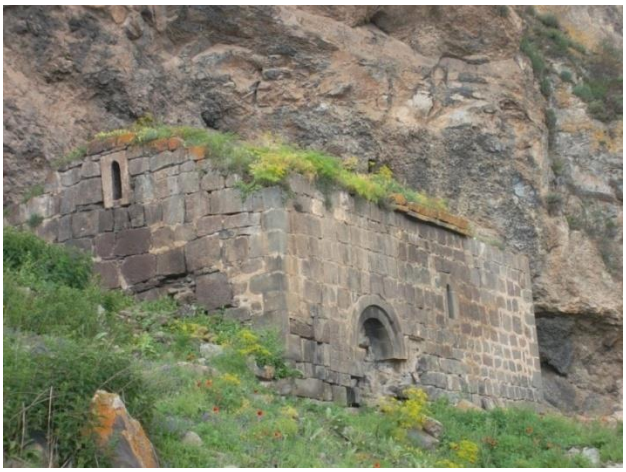

Եկեղեցին <<Գորիսի հանրագիտարանի>> հեղինակների հավաստմամբ իբր կառուցել է Շահ-Աբասի հարեմից փախած մի կին[3]: Դա իրական լինել չի կարող, քանի որ Շահ-Աբասը մահացել է 1628 թվականին: Ավանդության հիշատակության մեջ իրական է միայն այն, որ եկեղեցին կառուցողների մեջ եղել է, այո, մի կին, բայց ոչ հարեմից փախած, այլ հայ իշխանուհի կամ ավելի ճշգրիտ մելիքուհի: Մենք դա իմանում ենք եկեղեցու դռան բարավորի հստակ ընթերցվող շինարարական հինգ տողանոց արձանագրությունից[4]: Ահա այն.

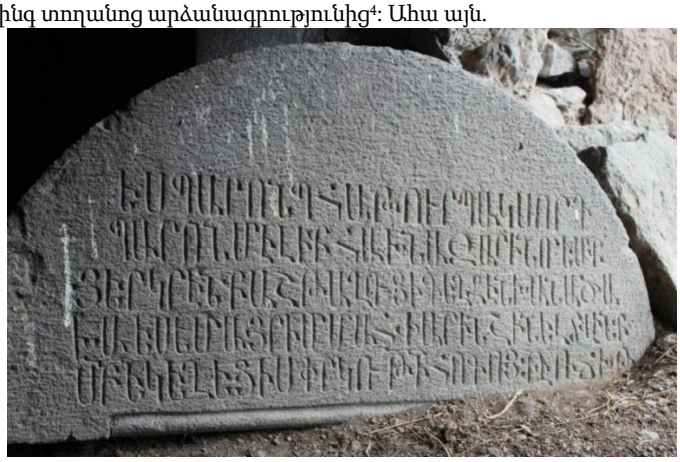

ԵՍ ՊԱՐՈՆ ՊՀԱԹՈՒՐ ՊԱԿՍ, ՈՐԴԻ/
ՊԱՐՈՆ ՄԵԼԻՔ ՀԱԽՆԱԶԱՐԻՆ , ՈՐ ԵՄՔ
ՅԵՐԿՐԷՆ ՔԱՇԻԹԱՂՈՒՑ, ԳԵՂՋԷՆ ԽԱՆԱՃԱ
ԽԱ ԵՍ ԵՒ ՄԱՅՐ ԻՄ ՄԱՀՓԱՐԻՆ ՇԻՆԵԼ ՏՈՎԻՆՔ
ՍԲ ԵԿԵՂԵՑԻՍ Ի ՓՐԿՈՒԹԻ ՀՈԳՈՅ: Ի ԹՎԻՆ :ՌՃԽԹ: /1700/[5]

[1] Տես՝ Ալիշանը Հաբանդ գավառի մեջ ևս նշում է Մարգաձոր գյուղը, բայց որին տալիս է մի երկրորդ անուն ևս՝ Մաշկաղոց (տես Ալիշան Ղ., Սիսական, Վենետիկ, 1893, էջ 255):
[2] Տես՝ Հետաքրքիր է, որ մատաղ անողները դանակը սրբավայրից ետ չեն տանում, այլ թողնում են խրված հողի մեջ:
[3] Տես՝ Զոհրաբյան Է., Միրզոյան Հ., Գորիսի հանրագիտարան, ՎՄՎ-պրինտ, Երևան, 2008, էջ 210:
[4] Արձանագրությունը 2013թ. մարտ ամսին հայտնաբերել, լուսանկարել և մեզ է տրամադրել գեղանկարիչ, ՀՀ նկարիչների միության անդամ Ժիրայր Մարտիրոսյանը:

[5] Արձանագրության թվականը ճշգրտել է պրոֆեսոր, գիտության վաստակավոր գործիչ Գր. Մ. Գրիգորյանը:

Այսպիսով՝ Մրգաձորի գողտրիկ եկեղեցին շինել են տվել Խանածախ գյուղում ապրող Քաշաթաղի Մելիք-Հախնազարի որդի Բահադուր բեկը (Պհաթուր Պակ) և նրա մայր, Մելիք-Հախնազարի կին Մահփարին՝ 1700 թվականին: Մրգաձորը Խանածախից հեռու է մոտ 45 կմ[1]: Հայրենաշեն Մահփարին, թերևս, ծագումով եղել է Մրգաձորից կամ Խոտից և լավատեղյակ լինելով հին սրբատեղիի պատմությանը՝, որոշել էր իր որդու հետ այնտեղ եկեղեցի կառուցել:

Մրգաձորի եկեղեցու պատի շարվածքի մեջ հայտնաբերվել է երկար ու նեղ սալ քարի վրա արված ավելի հին արձանագրություն, որը տակավին սպառիչ ընթերցված չէ: Այնտեղ ընթերցվում է աստվածաշեն, աստվածածին սրբավայրի անունը, որտեղ և 1700 թվականին կառուցվել է նոր եկեղեցին: Գուցե և եկեղեցին էլ Սբ. Աստվածածին անունն է կրել…..

Խանածախցի Բահադուր բեկի անունը հիշատակվում է ևս մեկ արձանագրության մեջ, որը հայտնաբերվել է 2011 թվականին: Խանածախ գյուղի Սբ. Հռիփսիմե եկեղեցու գավթի շինարարական արձանագրությունը երեք տողով արված է չորս քարերի վրա: Արձանագրության մեջ մի առանձին քարաբեկորի վրա հստակ թվագրված է ՌՃԾ (1701 թվական): Արձանագրության մեջ կարդում ենք.

առաջին տող՝ ԿԱՄԱԻՆ ԱՅ ԵՍ ՊՐՆ ԱՂԱՃԱՆ ԲԷԿՍ,
երկրորդ տող՝ ՇԻՆԵՑԻ ԶԳԱԻԹՍ ԻՎՐ[Ա] ԳԵՐԵԶՄԱՆԻ,
երրորդ տող՝ ԵՂԲՕՐՆ ԻՄՈՅ ՊՐՆ ՊՀԱԹՈՒՐ ԲԷԿԻՆ:

Այսպիսով՝ արձանագրության մեջ Աղաջան բեկն ասում է, որ գավիթը 1701թ. շինել է իր եղբայր Պհաթուր (Բահադուր) բեկի գերեզմանի վրա:

Անտարակույս, և՝ Մրգաձորի եկեղեցու դռան բարավորի շինարարական արձանագրության մեջ հիշատակված Քաշաթաղի Մելիք-Հախնազարի որդի Բահադուրը, և՝ Խանածախ գյուղի եկեղեցու գավթի շինարարական արձանագրության մեջ հիշատակված Բահադուրը նույն անձնավորությունն է:

Մրգաձորի եկեղեցու կառուցումից (1700 թվ.) կարճ ժամանակ անց՝ նա մահանում է և նրա եղբայր Աղաջան բեկը գերեզմանի վրա կանգնեցնում է գավիթը ու թողնում շինարարական արձանագրություն: Սա մի կողմնակի վկայություն է, որ 16-րդ դարի կեսերին Քաշաթաղում ձևավորված նշանավոր Մելիք-Հայկազյան մելիքական տոհմը 18-րդ դարի սկզբին շարունակում էր կենսունակ գոյատևել, նույնիսկ մելիքության կենտրոն Խանածախից տասնյակ կիլոմետր հեռու գտնվող Մրգաձորում իրականացնել շինարարական գործունեություն:

Հայտնի է, որ 1699 թվականին Իսրայել Օրու կողմից Անգեղակոթում հրավիրված մելիքների գաղտնի ժողովին մանակցել է Քաշաթաղի մելիք Մարտիրոսի որդի Էմիր բեկը[2]: Վերոհիշյալ արձանագությունների մեջ (1700,1701թթ.) հիշատակված Բահադուր և Աղաջան բեկերը, հավանավաբար, եղել են Էմիր բեկի հայր Մարտիրոսի եղբայրները, Մելիք-Հախնազարի և նրա կին Մահփարիի զավակները:

Մահփարին, շարունակելով Սյունյաց իշխանական տան ազնվազարմ տիկնանց բարի, հայրենաշեն ավանդները, կառուցելով Մրգաձորի եկեղեցին, թողել է անմոռաց ու ուսանելի հիշատակ:

[1] Խոսքը Սյունիքի Խանածախ գյուղի մասին է:
[2] Լեո, Հայոց պատմություն, հ.3, Երևան, 1946, էջ 523-525:

ՀՏԴ 941(479.243) Պատմություն

Վահրամ Բալայան
պ.գ.դ., պրոֆեսոր

ԱՂԱ ՄՈՒՀԱՄՄԱԴ ԽԱՆԻ 1795 ՈՒ 1797 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻ ԱՐՇԱՎԱՆՔՆԵՐԸ ԴԵՊԻ ՇՈՒՇԻ և ԴՐԱ ՀԵՏԵՎԱՆՔՆԵՐԸ

1795 և 1797 թվականներին պարսից շահ Աղա Մուհամմադ խանը երկու անգամ արշավեց դեպի Շուշի: Առաջին անգամ բերդավանի ազգաբնակչությանը հաջողվեց դիմակայել թշնամուն, սակայն 1797 թվականին որոշ հանգամանքների հետևանքով ամրոցը հանձնվեց: Դաժան հաշվեհարդարի ենթարկվեցին ոչ միայն Շուշիի, այլ նաև ողջ Արցախի ազգաբնակչությունը:

Արցախահայության համար նոր դժոխային ժամանակներ սկսվեցին: Ժողովուրդն ապրում էր իր պատմության թերևս ամենատագնապալից ու մղձավանջային օրերը: Աղա Մուհամմադ շահի և Հյուսիսային Կովկասի խառնամբոխ ցեղերի, Այսրկովկասի կառավարիչների պարբերաբար կրկնվող ասպատակությունները, Իբրահիմ խանի խարդավանքներն ու հայաջինջ քաղաքականությունը քամել էին Արցախի կենսատու ուժերը: Այս ամենին գումարվեց երաշտն ու բնական մյուս աղետները: Երկրամասում մոլեգնում էին սովն ու համաճարակ հիվանդությունները:

Ժողովրդի մի մասը ստիպված վերցրեց գաղթականության ցուպը և հեռացավ հայրենիքից: Դժբախտաբար այդ նույն ճանապարհը ընտրեցին նաև Արցախի որոշ մելիքներ, մանավանդ, որ ռուսական իշխանությունները նրանց ապահով կյանք էին խոստացել: Բարեբախտաբար, արցախահայությունը տուրք չտվեց իր մելիքների և ազգաբնակչության մի մասի մոտեցումներին՝ տեղափոխվել այլ երկրներ: Նա գիտակցում էր, որ ամեն ինչ կորած չէ: Եվ այդ գիտակցությամբ ու մղումով արցախահայությունը շարունակեց պայքարը ազատության համար:

Բանալի բառեր. Աղա Մուհամմադ խան, արշավանքներ, Շուշի, Պարսկաստան, արցախահայություն, ժողովուրդ, պայքար, ազատություն, հայրենիք, գաղթականներ, մելիքներ, երկիր:

Ваграм Балаян
д.и.н., профессор

НАШЕСТВИЯ АГА МОХАММЕДА НА ШУШУ В 1795-97ГГ. И ИХ ПОСЛЕДСТВИЯ

В 1795-97гг. персидский шах Ага Мохаммед-хан дважды напал на Шушу. В первый раз населению данного крепостного города удалось отразить удар врага, однако в 1797г. крепость сдалась ввиду определенных причин. Жестокостям подвергся не только город Шуши, но и все население Арцаха.

Для армян Арцаха наступило тяжелое время: народ переживал самые беспокойные и опасные дни за всю историю своего существования. Периодически повторяющиеся нашествия шаха Ага Мохаммеда, разных племен Северного Кавказа, правителей Закавказья, заговоры Ибрагим хана и политика истребления армян истощилиАрцах. Ситуация усугубилась вследствие засухи и других природных бедствий. Голод и эпидемии бушевали в краю.

Часть народа вынуждена была эмигрировать. К сожалению, подобный путь избрали также некоторые мелики Арцаха, тем более, что русские власти пообещали им обеспеченную жизнь. К счастью, не все армяне Арцаха уподобились меликам и своим соотечественникам. Они осознавали, что не все потеряно и определили борьбу своего народа за свободу смыслом своего существования.

Ключевые слова- Ага Мохаммед-хан, нашествия, Шуши, Персия, армяне Арцаха, народ, борьба, свобода, родина, эмигранты, мелики, страна.

Vahram Balayan
Doctor of Historical sciences, professor

THE INVASIONS OF AGHA MUHAMMAD KHAN TO SHUSHI IN 1795 AND IN 1797 AND THEIR CONSEQUENCES

In 1795 - 1797 Persian shah Agha Muhammad khan invaded to Shushi twice. First the inhabitants of the fortress succeeded in resisting the enemy, but in 1797 due to some circumstances the fortress surrendered. Not only Shushi, but also all the inhabitants of Artsakh were subjected to cruelty.

New depressing times began for the Armenians of Artsakh. People lived the most dangerous and nightmarish days of their history. Mob tribes of Agha Muhammad shah and North Caucasus, Transcaucasia's governors periodical overruns, Ibrahim khan's cabals and policy of the Armenians extermination all these drained the life-giving force of Artsakh. To this drought and other natural disasters further complicated to the situation. Famine and epidemic diseases raged in the country.

The majority of people had to become refugees and left homeland. Unfortunately, some meliks chose the same way, as the Russian authorities promised them a dignified living. Fortunately, Armenians of Artsakh didn't follow this way: they didn't move to other countries. They were conscious that not everything was lost. And with that belief Armenians of Artsakh continued the fight for freedom.

Keywords- Agha Muhammad khan, invasions, Shushi, Persia, Armenians of Artsakh, people, battle, freedom, homeland, refugees, meliks, country.

18-րդ դարի վերջերին Իրանում նորից գահակալական կռիվներ են սկսվում: 1786 թվականին Կաջարների ներկայացուցիչ ներքինի Աղա Մուհամմադ խանն իրեն շահ է հռչակում, որից հետո եռանդուն գործունեություն ծավալում՝ Իրանի տիրապետությունն Այսրկովկասի վրա վերահաստատելու և ռուսների առաջխաղացումը կանխելու համար:

Աղա Մուհամմադ խանը մինչև 1794 թվականին անընդհատ պատերազմներ էր մղում Պարսկաստանի ծայր գավառների խաների դեմ, որոնք ուժերի գերլարումով փորձում էին դիմակայել իր անսահման դաժանություններով հայտնի ներքինի խանին: 1794 թվականին նա գրավելով Քիրման քաղաքը, այդտեղի քսան հազար կանանց բաժանում է իր զինվորներին, իսկ տղամարդկանց կուրացնում է: Շահին բերին 7000 զույգ աչք, և նա անձամբ կշռում ու համրում էր դրանք[1]:

Այսկովկասի խաներն ու վրաց Հերակլ 2-րդ թագավորը հրաժարվեցին ընդունել Աղա Մուհամմադ խանի հպատակությունը:

1791 թվականին նրա զորքերը հատելով Արաքսը փորձում են գրավել Թալիշի, Լենքորանի և Երևանի շրջանները, բայց դա նրանց չի հաջողվում իրագործել: Շահին առավել շատ անհանգստացնում էին ռուսական կողմնորոշում ունեցող Արցախի մելիքները: Պարսից շահին ենթարկվելու պարագայում նա խոստացավ ճանաչել մելիքների իրավունքները և տապալել Իբրահիմ խանին: Սակայն Արցախի մելիքները մերժեցին շահին: Դեռ ավելին նրան դիմակայելու համար անգամ դաշնակցեցին Իբրահիմ խանի հետ: Միայն շրջահայացություն ցուցաբերեց Ջրաբերդի մելիք Մեժլումը՝ միանալով Աղա Մուհամմադ խանին: Իբրահիմ խանին և անհազանդ մելիքներին պատժելու համար, 1794 թվականի ամռանը, Սուլեյման շահզադեի զորքերը մտնում են Արցախ և խայտառակ պարտություն կրում[2]:

Արցախում կրած պարտությունը կատաղեցնում է Աղա Մուհամմադ խանին, և նա դաժանությամբ պատժում է ողջ վերադարձած զորապետերին:

Հետագա արհավիրքներին դիմակայելու համար Վրաստանի Հերակլ թագավորի, Ղարաբաղի, Երևանի և Թալիշի խաների միջև հակապարսկական ճակատ է ձևավորվում:

Եվ ահա 1795 թվականին պարսկական 80.000-անոց խառնիճաղանճ բանակը, անձամբ Աղա Մուհամմադ խանի գլխավորությամբ անցնում է Արաքս գետը և մտնում Այսրկովկաս: Նա բանակը բաժանեց երեք մասի: Մի մասը իր եղբորը՝ Ալի-Ղուլի խանի առաջնորդությամբ ուղարկեց Երևանը գրավելու, երկրորդ խմբավորումը խնդիր ուներ հպատակեցնել Թալիշի, Շաքիի և Շիրվանի խանին, իսկ հիմնական զորքերի գլուխ անցած նա 1795 թվականի օգոստոսին շարժվեց դեպի Շուշի: Պարսից շահը 33 օր բերդավանը պահում է պաշարված վիճակում:

Աղա Մուհամմադ խանը Շուշիի հանդիպակաց ձորի մյուս կողմից՝ Խաչին տափից (Թոփխանա Վ. Բ.) ղեկավարում էր մարտը: Շահի բանակում գտնվող ֆրանսիացի հրետանավորները ռմբահարում էին բերդավանը, բայց ապարդյուն:

Միրզա Յուսուֆ Ներսեսովը գրել է. «Հրազենի ավերիչ կրակահերթերը չէին դադարում, և կողմերից ոչ մեկը կանգ չի առնում: Սպանվածներից բլրակներ են առաջանում, և նրանց արյունից առվակներ հոսում: Ղարաբաղի թե՛ մահմեդական, և թե՛ հայ բնակիչները այն ծով բանակի առաջ տղամարդու պես կանգնած կռիվ են տալիս՝ ոչ մի ակնթարթ մարտից չխուսափելով և սխրանքներ գործելով: Շուշիի բերդում հրազենի գնդակներից մեծ թվով կանայք ու տղամարդիկ են վիրավորվում ու սպանվում: ԻՍկ Աղա Մուհամմադ խանի բանակի զոհվածներին թիվ ու հաշիվ չկար:… իր բանակը ղարաբաղցիների խիզախ հարձակումներից ու հարվածներից կորուստներ է տալիս ու հուսալքվում: Ղարաբաղցիները հարձակվում էին պարսկական բանակի վրա,կողոպտում նրա գումակը»[3]:

Շահին չի հաջողվում կոտրել Շուշիի պաշտպանների դիմադրությունը: Արցախի մի ծերունու պատմածի հիման վրա՝ Վարդան Օձնեցին նկարագրում է, թե ինչպիսի խիզախություն են դրսևորել Շուշիի ամրոցը պաշտպանելիս 60 հայ քաջորդիներ, որոնք, ծածուկ դուրս գալով ամրոցից, հանկարծակի հարձակում են գործել թշնամու վրա, խուճապի մատնել և մեծ կորուստներ պատճառել նրանց[4]:

Շրջակա գյուղերի 12 000 հայ ընտանիքներ, պատսպավելով Շուշին շրջապատող կիրճերի մեջ, թիկունքից հարվածում էին պաշարողներին[5]: Ֆիրուդին Շուշինսկին այդ դեպքերի մասին գրել է. «Վարանդայի, Դիզակի և Խաչենի հայերը մելիք Շահնազարի գլխավորությամբ թաքնվելով անտառներում հանկարծակի հարձակումներ էին գործում թշնամու ուժերի վրա տանելով ձիերը, ջորիները, ուղտերը, իրենց ձեռքը գցելով մթերքներով բարձած քարավաններ»[6]:

Պարսիկները վախենալով բերդի պաշտպանների հանկարծակի հարձակումներից, իրենց ճամբարի շուրջը կառուցում են հսկիչ աշտարակներ: Սակայն գիշերը գաղտագողի Վարանդայի հայկական ջոկատները գրավեցին այդպիսի աշտարակներից մեկը, որը պաշտպանում էին Աղա Մուհամմադ խանի թիկնազորի մարտիկները: Մեկ ժամում գրոհով վարանդացիները ոչնչացրին նրանց, իսկ կենդանի մնացածներին գերևարեցին և տարան Շուշի:

---

[1] Кырымский А., История Персии, ее литературы и дервишской теософии, ч. III, Москва, 1906, стр. 267-268. Լեո, Երկերի ժողովածու, հ. 3-րդ, գիրք 2-րդ, Երևան, 1973, էջ 384:
[2] Հայկական աղբյուրները Աղա Մուհամմադ խանի Անդրկովկասյան արշավանքների մասին (1795-1797թթ.), աշխատակցությամբ Ռ. Տիտանյանի, Երևան, 1981, էջ 19:
[3] Ներսեսով Միրզա Յուսուֆ, նշվ. աշխ., էջ 68:
[4] Վարդան Օձնեցի, Նոր քաղաքական և եկեղեցական պատմութիւն Հայաստան աշխարհի, մեծի և փոքրու, մատենադարան, ձեռ. 4331, թ. 135:
[5] Տիտանյան Ռ., Նորահայտ նյութեր Շուշի բերդի պաշտպանության մասին, «ԼՀԳ», 1966, թիվ. 9, էջ 76-77:
[6] Шушинский Ф., նշվ. աշխ., էջ 14: Հեղինակը մելիք Ջումշուդին շփոթել է Մելիք Շահնազարի հետ: Վերջինս իր մահկանացուն կնքել էր 1792 թվականին:

Շուշիի ամրոցի պարիսպների տակ կրած պարտության համար Աղա Մուհամմադ խանի հրոսակները վրեժխնդիր են լինում անզեն ժողովրդից: Պարսից շահն առանձնակի դաժանություն էր ցուցաբերում գերի ընկած բերդապահ հայերի նկատմամբ: Նա հրամայեց ձիերը պայտել այնպես, որ պայտերը լինեն սմբակների երեսին, իսկ մեխերը դուրս ցցված լինեն սմբակների տակից: Ապա գերիներին պառկել տվեց գետնին և այդպես պայտած ձիերով կոխկրտել տվեց նրանց: Սմբակներից դուրս ցցված մեխերը կատարելապես հոշոտեցին, մսի ու արյան զանգված դարձրին այդ թշվառներին[1]: Պարսկական զորքերը դաժան հաշվեհարդար տեսան նաև Շուշիի բերդը հարավից պաշտպանող Քարին տակի ազգաբնակչության հետ: 1795 թվականի օգոստոսի 22-ին նրանք հանկարծակի մտնում են գյուղ և կոտորում եկեղեցում հավաքվածներին: Բնակչության մի մասն էլ փախչելով անտառներն ու լեռները փրկվում են վերահաս ջարդից[2]:

Շուշիի պարիսպների տակ կրած խայտառակ պարտությունից խուսափելուն թալանին սովոր բանակին բավարարելու համար Աղա Մուհամմադ խանը այս անգամ որոշեց գրավել Թիֆլիսը: Մյուս կողմից «Աղա Մուհամմադ խանը մտածում է,-գրել է Միրզա Յուսուֆ Ներսեսովը,- որ, եթե մի քանի օր էլ այսպես անցնի, իր բանակը կկազմալուծվի, ցաքուցրիվ կլինի և կատարյալ կորստյան կմատնվի: Ուստի իր բանակի զորավարների ու սպաների հետ խորհրդակցելով՝ կարգադրում է ետ վերադառնալ. չէ՞ որ ճիշտը սխալի կեսից ետ դառնալն է: Հակառակ դեպքում շուտով իրենց բանակից ողջ մարդ չի մնա…»[3]:

Այդ հանգամանքները հաշվի առնելով Աղա Մուհամմադ խանը, ասպատակելով Շուշիի շրջակայքում գտնվող հայկական բնակավայրերը, բազմահազար զորքերի գլուխ անցած շարժվում է դեպի Թիֆլիս: Կես ճանապարհին նրան է մինանում նաև Երևանը պաշարած պարսկական զորքերը: Վրաց Հերակլ թագավորը այդ օրերին լքված էր բոլորից, նույնիսկ նրան չէին ցանկանում օգնել նրա որդիները: Թիֆլիսի գրոհին մասնակցում էին նաև Գանձակի Ջավադ խանի և Ջրաբերդի մելիք Մեժլումի գնդերը:

Տարիներ շարունակ Հերակլ թագավորը համագործակցում էր Շուշիի Իբրահիմ խանի հետ, որի պատճառով Արցախի մելիքները աստանդական էին դարձել: Իսկ Իրանում գտնվելու տարիներին տուն ու տեղից զրկված մելիքները արհամարական վերաբերմունքի էին արժանանում վրաց ազնվականության կողմից: Եվ Մելիք Մեժլումի համար վրեժխնդրության ժամն էր եկել: Պատահական չէր, որ Աղա Մուհամմադ խանի բանակում մելիք Մեժլումը իր պատվավոր տեղն ուներ:

Պարսկական զորքերին հաջողվեց 1795 թվականի սեպտեմբերի 12-ին մտնել Թիֆլիս: Վաճառաշահ քաղաքը թալանվում է, բնակիչների մի մասը սրի է քաշվում, իսկ մնացածները գերության են տարվում: Յոթ օր ու գիշեր քաղաքը թալանելուց հետո շահի զորքը մեծաքանակ ավարով քաշվում է դեպի Մուղանի դաշտ՝ այնտեղ ձմեռելու: Մինչ այդ շահը փոձեց հնազանդեցնել Շամախ և Նուխու խաներին: Բայց նրա զորքերը պարտություն կրեցին: Կատաղած շահն իր թույնը թափեց Թիֆլիսից բերված գերիների վրա: Ավելի դաժան շահը պատժեց Արցախից բերված 52 հայ գյուղապետոի: Նրա հրամանով շինվեց մի քարակիր պատ՝ 52 նեղլիկ անցքերով, որոնց մեջ մտցվեցին գյուղապետերի գլուխները: Ապա պատի մյուս կողմից նրանց պարանոցներին անց կացրին հաստ պարաններ, որոնց ծայրերը կապեցին ամենի ջորիների գավակներին ու հարվածներով ստիպեցին անասուններին՝ քշել այդ պարանները: Նրանք այնքան քաշեցին, որ թշվառների գլուխները պոկվեցին[4]:

Երկար ժամանակ բացակա լինելով երկրից Պարսկաստանի ներքին նահանգներում ապստամբություններ է բռնկվում Աղա Մուհամմադ Խանի դեմ: Շահը շտապում է Պարսկաստան՝ փրկելու իր իշխանությունը:

Իբրահիմ խանը օգտվելով ստեղծված իրավիճակից Ավարիայի Օմար խանի հետ խորհրդակցաբար որոշում են Ջավադ խանին և մելիք Մեժլումին պատժելու համար գրավել Գանձակը: Քաղաքի գրոհին մասնակցելու համար Հերակլի զորքերը, որոնց գլխավորում էր թագավորի Ալեքսանդր որդին, շտապեցին դեպի Գանձակ: 1796 թվականի հունվարին Իբրահիմ և Օմար խաների զորքերը պաշարում են Գանձակը: Շուրջ երեք ամիս բերդի պաշտպանները մելիք Մեժլումի գլխավորությամբ դիմակայում էին դաշնակիցների գրոհներին:

Ավանդությունը պատմում է, որ Իբրահիմ խանը տեսնելով որ չի կարողանում գրավել բերդաքաղաքը մելիք Մեժլումի նկատմամբ դավադրություն է կազմակերպում: Նա գաղտնի Գանձակ է ուղարկում իրեն հլու հնազանդ ծառայող կաթողիկոս Իսրայելի հորը՝ Ապրես աղային: Վերջինիս հաջողվում է բերդում խռովություն առաջացնել մելիք Մեժլումի և Ջավադ խանի դեմ: ԸՆդհարումների ժամանակ մելիք Մեժլումը ծանր վիրավորվում է: Ապստամբությունը ճնշվեց և Ջավադ խանը Ապրես աղային գլխատել տվեց և գլուխը ուղարկեց նրա փեսա մելիք-Ռոստոմին և Իբրահիմ խանին: Երկրորդ օրը մելիք Մեժլումը Ջավադ խանի պալատում մահանում է: «Բայց Ջավատ խանը երկու ամբողջ շաբաթ նրա մարմինը պահեց իր տան մեջ, բժիշկը գնում գալիս էր, իր ժամանակին նրա սենյակը ընթրիք և ճաշ էին տանում, և ամեն օր Ջավադ խանն ուրախությամբ հայտնում էր հայոց զորքերին, թե շուտով Մելիք-Մեժլումը, բոլորովին առողջացած, դուրս կգա: Դրանով խանը կամենում էր պահպանել հայոց բանակի եռանդը, որպեսզի իրենց իշխանի մահը լսելով չվհատվեն, մինչև ինքը թշնամու հետ գործը վերջացնի»[5]: Կորովի հայ զորավարից զրկվելուց հետո Ջավադ խանը՝ անհեռանկար համարելով Գանձակի պաշտպանության կազմակերպումը, հաշտություն խնդրեց Իբրահիմ խանից, նրան հայտնեց ի հպատակությունը և ռազմատուգանք վճարեց: Միաժամանակ Ջավադ խանը իր որդուն և քրոջը, որպես պատանդ հանձնում է Իբրահիմ խանին:

[1] Ахмед-бек Джеваншир, նշվ. աշխ., էջ 24:
[2] Բաբախանյան Առաքել, Մի քանի հնութիւներ, «Արձագանք», 1 սեպտեմբերի, հմ. 9, 1885, էջ 122:
[3] Ներսեսով Միրզա Յուսուֆ, նշվ. աշխ., էջ 68:
[4] Վարդան Օձնեցի, Մատենադարան, ձեռ 1331, թ. 158:
[5] Ռաֆֆի, Խամսայի մելիքությունները, էջ 198-200:

18-րդ դարի վերջերին Այսրկովկասում տեղի ունեցած քաղաքական անց ու դարձերը, տարածքային վերաձևումները, Հերակլ թագավորի դիրքերի թուլացումը և Աղա Մուհամմադ շահի հաջողությունները ի չիք դարձրին տարածաշրջանում Ռուսաստանի վերջին տասնամյակների ձեռքբերումները:

Կորուստները վերականգնելու նպատակով ցարական իշխանություններն անհապաղ միջոցներ ձեռնարկեցին:

Օգտվելով առիթից, որ Խորասանում բռնկված խլրտումները ճնշելու համար Պարսկաստան է ճանապարհվել Աղա Մուհամմադը՝ 1796 թվականի գարնանը ռուսական արքունիքը գործնականորեն նախապատրաստվում է արշավանքի: Ռուսական էքսպեդիցիոն կորպուսը գլխավորելու էր կոմս Վալերիան Զուբովը: Վերջինս Եկատերինա կայսրուհու խնդրանքով ուղեկցում էր արքեպիսկոպոս Հովսեփ Արղությանը, որը քաջատեղյակ էր Այսրկովկասում և Պարսկաստանում տիրող քաղաքական կացությանը:

1796 թվականի մայիսի 10-ին ռուսները գրավում են Դերբենդը: Ռուսական զենքի համար արշավանքը սկզբից ևեթ բարեհաջող էր:

Շուտով ռուսներին են հանձնվում նաև Ղուբան, Շամախին ու Բաքուն[1]: Ռուսական զորքերի այս հաջողությունները պայմանավորված էին նաև այդ վայրերի հայերի աջակցությամբ: Հովսեփ Արղությանի կոչով ամենուր ստեղծվում են կամավորական ջոկատներ: Ռուսական իշխանություններն Այսրկովկասի քրիստոնեաներին ոգևորելու նպատակով հայտարարել էին, որ իրենց գերխնդիրը իր կալվածքներում Հերակլի իշխանության վերականգնումն է, իսկ հայ մելիքներին և նրանց հպատակ Ղարաբաղի բնակիչներին ազատումը[2]:

1796 թվականի աշնանը կոմս Վ. Զուբովը համալրում է ստանում և հոկտեմբեր ամսին մի զորաջոկատ, գեներալ Ս.Մ. Ռիմսկի-Կորսակովի հրամանատարությամբ, ուղարկում Գանձակի վրա: Քաղաքը գրավելուց հետո նրանք պետք է միանային ռուսական հիմնական ուժերին և հասնեին Կու ու Արաքս գետերի խառնվելու վայրը: Հովսեփ Արղությանն այնուհետև խորհուրդ է տալիս «անցնել Կուր գետը և, կանգ առնելով Մուղանի դաշտում, հրաման տալ Շուշու Իբրահիմ խանին, որ նա ինքը գա Ձեր պայծառափայլության մոտ կամ գոնե ուղարկի իր ավագ որդուն հայ մելիքների հետ: Ձեր պայծառափայլության այդ հրամանի կատարումը կդառնա Իբրահիմի՝ դեպի ռուսաստանն ունեցած հավատարմության և ջերմեռանդության ապացույց: Այնտեղ բոլոր կարևոր գործերը վերջացնելուց հետո, կարելի է անարգել գնալ Թավրիզի կամ Արդեբիլի վրա, ուր որ ավելի հարմար կդիտվի: Իսկ հիշյալ Իբրահիմ խանից անհրաժեշտ է պահանջել նրա որդուն՝ հազար զինվորների հետ և հինգ հայ մելիքներին՝ նրանց հինգ հազար զորքի հետ, զանազան գործողությունների համար, մասնավորապես իբրև առաջապահ գնդեր, որովհետև նրանց խորթ չի պատերազմական ոգին: Իսկ եթե Շուշու խանը ձեր հրամանը կատարել չկամենա, այդ կլինի նրա անհավատարմության և խորամանկ խաբեության բացարձակ ապացույց: Այս դեպքում կարելի է գործադրել հայ մելիքներին, որոնք հարմար զենք կդառնան նրան պաշտոնազուրկ անելու և բարձր աստիճանից ու բերդից զրկելու համար, իսկ այնուհետև ամբողջ Ատրպատականը կարելի է հնազանդության մեջ պահել առանց զենքի: Հայ զորքի թիվը, ի մեծ օգուտ Ռուսաստանի, կբազմապատկվի և կհասնի մեծ քանակության, և բոլոր ձեռնադրությունները վերջիվերջո կհանգեն բարեհաջող վախճանի: Շուշու խանը, իր կարծիքով, իր բերդը համարում է անառիկ, բայց այդ կարծիքի վերաբերմամբ կարող է հեշտությամբ խաբված լինել, որովհետև նրա բերդը և ուժը առավելապես հայերն են կազմում, որոնք թեև կտրիճ ու քաջ են, բայց ճշմարտապես անձնատուր եղած լինելով ռուսաց գահին, ոչ միայն զենք չեն վերցնի ռուսների դեմ, այլև ամեն կերպ կաջակցեն Իբրահիմի կորուստյան, եթե նա ուխտադրուժ կհանդիսանա: Պետք է միայն հայ մելիքներին գաղտնաբար հուսադրել նորին մեծության ողորմությամբ և հովանավորությամբ[3]: Իբրահիմ խանը կեղծավորաբար, ջերմ հարաբերություններ պահպանելով Զուբովի հետ, միաժամանակ հակառուսական ծրագրեր էր մշակում: Նա Նուխու և Շամախու խաների հետ հակառուսական դաշինք կնքեց: Իբրահիմ խանն իր մոտ կանչեց Վարանդայի մելիք Շահնազարի որդի մելիք Զումշուդին և մահ սպառնաց նրան, եթե հայերի մեջ ռուսամետ շարժում նկատի: Դրանից հետո Իբրահիմ խանը դավադրություն կազմակերպեց Զուբովի դեմ, բայց հաջողություն չունեցավ:

Շուտով նորից ընդհատվեց ռուսական զորքերի հաղթարշավը: 1796 թվականի նոյեմբերի 6-ին մահացել էր Եկատերինա 2-րդը, և նոր կայսր Պավել 1-ինը, լինելով իր մոր քաղաքական ծրագրերի հակառակորդը, քմահաճորեն չէր ցանկանում շարունակել այդ արշավանքը: Ռուսական զորքերի հեռանալը ծանր հարված էր հայության համար: Ժողովուրդն ապրում էր տագնապալից օրեր: Մշտապես կրկնվող պատերազմական գործողությունների հետևանքով Արցախի, Սյունիքի և Գանձակի շրջաններում սովն ու մահտարժամը սովորական երևույթներ էին: Հայության մի մասը ստիպված լքում էր ի հայրենիքը՝ հեռանալով Վրաստան և Ռուսաստան: Շուրջ 500 հայ ընտանիքներ բնակություն են հաստատում Կիզլյարում և շրջակա բնակավայրերում[4]:

Ռուսական զորքերի հեռանալուց հետո, 1797 թվականի գարնանը, Աղա Մուհամմադ շահը նոր արշավանք սկսեց դեպի այսրկովկասյան երկրներ: Շահը Խուդափերինի կամրջով, անցնելով Արաքսը, շարժվում է դեպի Շուշի: Արցախն ապրում էր տագնապալի օրեր: Անընդհատ կրկնվող պատերազմները և երեք տարի երաշտի հետևանքով առաջացած անբերրիությունն ու սովը երկիրը կանգնեցրել են կործանման եզրին: Հազարավոր ընտանիքներ իրենց գոյությունը քարշ տալու համար տեղափոխվել էին հարևան երկրներ: Կտրուկ կրճատվել էր զենք կրելու ընդունակ մարդկանց թիվը: Իբրահիմ խանը հաշվի առնելով այդ ամենը իր գլուխը փրկելու համար՝ մերձավորներով լքում է ամրոցի պաշտպաններին և փորձում է հեռանալ Դաղստան ապաստան որոնելով Օմար խանի մոտ: Աղա մուհամմադ խանը իմանալով Իբրահիմ խանի փախուստի մասին, առաջապահ գնդերից երկու հաղար հոգուց

[1] Միրզա Յուսուֆ Ներսեսով, նշվ. աշխ., էջ 71-72:
[2] Бутков П., նշվ. աշխ., մաս 1, էջ 209; Дубровин Н., Поход графа Б. А. Зубова в 1796 г., “Военный сборник”, 1874, н. 5, с. 13-15.
[3] Լեո, հ. 3, գիրք 2-րդ, էջ 386:
[4] Бутков П., նշվ. աշխ., մաս 2, էջ 424-425:

բաղկացած մի զորագունդ է ուղարկում Շուշիի խանին ձերբակալելու: Թարթառի գետանցքի ժամանակ հետապնդող զորագունդը հասնում և կռվի է բռնվում Իբրահիմ խանի թիկնազորի հետ, բայց հաջողության չեն հասնում:

Աղա Մուհամմադ խանը հիմնական զորքերի գլուխ անցած Վարանդայի հայկական գյուղերն ավերելով հասնում է Ավետարանոց և հրամայում հրի մատնել մելիք Ջումշուդի տունը, որը շահի առաջին արշավանքի ժամանակ Շուշիի բերդի պաշտպանության կազմակերպիչներից էր:

Կոտրվել էր բանակի և ժողովրդի եռանդը և Աղա Մուհամմադ խանը այս անգամ առանց դիմադրության գրավում է Շուշին: Շահը 1795 թվականին կրած պարտության ողջ թույնը թափեց բերդավանի ազգաբնակչության վրա: Արյան նախճիր կազմակերպվեց: «Եւ ետ ածել զառաջեաւ զամենայն իշխանս հայոց՝ և չարչարեալ զնոսա բազմատեսակ տանջանօք, զի ստոյգն ասասցեն զորքանութենէ յընչից իւրեանց, զոմանս գլխիվայր կախէին՝ ոմանց ի զատանց արկան էին հրացեալ կասկարայս և հրացեալ շամփորք խարէին զմարմինս նոցա և ոմանց՝ կարմրացիալ սկահակս անցուցանէին և վերա սկաւառակի գլխոյն՝ ևս և այլով բազմատեսակ կոշկոճանօք վշտացուցանէին զամենայն բնակիչս քաղաքին: Զնոյն չարչարանս ետուն կանանց ևս ասելով՝ գիտեմք, զի ունիք պահուստս ծրարեալս, անօթո արծաթեղէնս և կամ զայլ ծանրագին ազանելիս բերիջիք շահին: Եւ իբրև այսպես յինէ որ տանջանօք անխնայ պարզեաց զամենեսեան քաղաքն յընչից՝ մինչև զեկեղեցիս ևս, վասն զի կանայք անճարացեալք թե ինչ տացեն այլ՝ ինչ ոչ մնաց՝ զի տացեն ր զերծուցանել զարս իւրեանց և վշտացն մտանէին յեկեղեցիս և փթթուցանէին զարծաթս, յաւետարանաց՝ տարեալ մատուցանէին շանց, զի ազատեսցին զնոսա»[1]:

Շուշիում և նրա շրջակայքում տեղակայված պարսկական զորքերի անկազմակերպվածության և վատ մատակարարման պատճառով գնդերում խլրտումներ է սկսվում: Անհանգիստ վիճակում էր գտնվում նաև Շուշիի խանի պալատում տեղակայված շահական արքունիքը: Հատկապես լարված էին շահի շրջապատի պարսկական և թուրքական ծագում ունեցող պալատականների միջև փոխհարաբերությունները: Այս ամենը ավելի դյուրագրգիռ էին դարձնում առանց այն էլ կասկածամիտ շահին: Աղա Մուհամմադ խանի հրամանով ձեռբակալվել էին մելիք Ջումշուդ Շահնազարյանը, մոլլա Փանահ Վագիֆը և շատ ուրիշ իշխանավորներ: Շահը «… աննշան մի սխալի համար զայրանում է իր գիշերային սպասավորներից երկուսի՝ Սաֆար Ալի բեկի ու Աբաս բեկի վրա և ասում. «Վաղն առավոտյան, երբ արևի սկավառակը հորիզոնում երևա, Շուշի ամրոցի բոլոր գերյալներին առանց որևէ երկմտանքի գլխատելու եմ և սպանվածների գլուխներից աշտարակ եմ կառուցելու, իսկ ձեր կտրված գլուխները դնելու եմ ամենավերևում»:

Ասում են նաև, որ երեկոյան նամազի ժամանակ, նրանցից մեկին հրամայում է զորավարներից մեկին իր մոտ կանչել: Բայց սպասավորը նրա հրամանը չի լսում: Երբ Աղա Մուհամադ խանը նամազն ավարտում է, նրանից հարցնում է. «Ինչու՞ զորավարը չի եկել»: Վերջինս ներողություն խնդրելով արդարանում է, թե՝ քանի որ շահը նամազ էր անում, նրա հրամանը իրեն լսելի չի լինում: Շահն անմիջապես հրամայում է կտրել նրա ականջները՝ ասելով. «Ավելի լավ է կտրել ականջը, որը չի լսում շահի հրամանը»[2]:

Համոզված լինելով, որ շահը իր խոսքից ետ չի կանգնի, Սաֆար Ալին, գիշերով մտնում է շահի ննջարանը և դաշույնի հարվածներով վերջ դնում բռնակալի ոճրաշատ կյանքին[3]:

Արդեն անգլուխ շահական զորքը և ամբոխը հարձակվում են Աղա Մուհամմադ խանի նստավայրի վրա թալանում թանկարժեք սպասքն ու զարդերը: Մնացած մասն էլ բռնագրավում է Իբրահիմ խանի եղբոր որդին Մուհամմադ բեկը:

Երկար ժամանակ ժողովրդի մեջ պահպանվել էր Աղա Մուհամմադ խանի ունեցած անսպառ հարստությունների մասին առասպելը: Ավանդությունը պատմում է, որ Աղա Մուհամմադ խանի կողմից Այսրկովկասում, այդ թվում Շուշիում թալանված ոսկին, մարգարիտը և այլ թանկարժեք քարեր ու սպասքներ թաքցված է Շուշիի հարավ-արևելյան կողմի նեղ և խոր ձորի մեջ[4]:

Աղա Մուհամմադ խանի սպանությունից հետո պարսից զորքը խառնիճաղանճ խմբերով հեռանում է դեպի Իրան, ուր իշխանության համար նոր պայքար էր սկսվել:

Շուշիում իրեն ժամանակավոր խան հռչակած Մուհամմադ բեկը Աղա Մուհամմադ խանի գլուխը ուղարկում է Բայլական՝ Իբրահիմ խանին: Վերջինս էլ այն հետո ուղարկում է Հերակլ թագավորին: Այս անգամ էլ ճակատագիրը Շուշին սկուտեղի վրա մատուցեց Իբրահիմ խանին: Նա առանց մի կրակոցի մտավ Շուշի և հաղթականորեն բազմեց խանական գահավորակին:

Արցախահայության համար նոր դժոխային ժամանակներ սկսվեցին: Ժողովուրդն ապրում էր իր պատմության թերևս ամենատագնապալից ու մղձավանջային օրերը: Աղա Մուհամմադ շահի և Հյուսիսային Կովկասի խառնամբոխ ցեղերի, Այսրկովկասի կառավարիչների պարբերաբար կրկնվող ասպատակությունները, Իբրահիմ խանի խարդավանքներն ու հայաջինջ քաղաքականությունը քամել էին Արցախի կենսատու ուժերը: Այս ամենին գումարվեց երաշտն ու բնական մյուս աղետները: Երկրամասում մոլեգնում էին սովն ու համաճարակ հիվանդությունները:

Ավանդությունները պատմում են, որ մարդիկ գերեզմաններից հանում էին նոր թաղած մեռելներին և ուտում, հարձակումներ գործում գերիներ խլելու և մորթելու համար, երեխաներից մի քանիսին սպանում էին՝ մյուսներին

[1] Տիտանյան Ռ., Նշվ. աշխ., էջ 40:
[2] Ներսեսով Միրզա Յուսուֆ, նշվ. աշխ., էջ 74, Շիրմազանյանց, Ճանապարհորդություն Հայաստանում, «Արարատ» ամսագիր, 1877, էջ 306:
[3] Հայկական աղբյուրները Աղա Մուհամմադ խանի Անդրկովկասյան արշավանքների մասին, էջ 21:
[4] «Հայկական աշխարհ», հմ. 2, մայիս, 1874, էջ 35-36:

հանգստացնելու[1]: Գաղթականների հոծ զանգվածները, տեղափոխվելով Վրաստան, մի կտոր հացի համար վաճառում էին իրենց երեխաներին[2]: Երկրամասի ազգաբնակչության թվաքանակը խիստ կրճատվեց: Եթե 18-րդ դարի 80-ական թվականներին Արցախում ապրում էր 60.000 ընտանիք, ապա 19-րդ դարի սկզբներին նրանց թիվը հասավ 24.000-ի[3]: Հուսալքվել էր նաև Գանձասարի Սարգիս կաթողիկոսը: Նա նույնպես տեղափոխվեց Թիֆլիս: Սարգիս կաթողիկոսը անգամ հրաժարվեց կաթողիկոսական աթոռից և դարձավ Հաղբատի վանահայրը: Աստանդական դարձած մելիքներն էլ միայն իրենց անձնական բարեկեցության մասին էին մտածում: 1799 թվականին նրանք մեկնեցին Պետերբուրգ և, Հ. Արղությանի միջնորդությամբ, ներկայացրին ցարին իրենց աղերսագրերը:

Պավել կայսրն ընդունեց երկու մելիքներին ռուսաց հպատակության տակ: Գյուլիստանի մելիք Ֆրեյդոնը՝ մելիք Աբովի եղբոր որդին, ստացավ Բորչալուի մի մասը, իսկ Վարանդայի մելիք Ջումշուդը՝ Լոռին: Գյուլիստանի մելիք Աբովը հաստատվեց Բոլնիսում: Մելիքներին նշանակեցին ամենամյա թոշակ և տրվեցին շքանշաններ: Այս ճանապարհով ցարը վերացնում է արցախահայ պետականության վերջին հնարավորությունը: Հալ ու մաշ դարձած հայ ազգաբնակչությունը ցրված էր Արցախից մինչև Կուր ու Աղստև: Բայց հայրենի հողին կառչած արցախցին իր մեջ գերբնական ուժ ուներ ու նաև պատասխանատվություն անցած գնացած ու նաև վաղվա սերունդների առջև: Բարեբախտաբար, արցախահայությունը տուրք չտվեց իր մելիքների մի մասի ցանկություններին՝ տեղափոխվել նոր տիրույթներ: Նա գիտակցում էր, որ ամեն ինչ կորցրած չէ: Եվ այդ գիտակցությամբ ու մղումով արցախահայությունը շարունակեց պայքարը ազատության համար:

[1] Ахмедбек Джеваншир, о политическом существование Карабахского ханства, стр. 38.
[2] Հայկական աղբյուրները Աղա Մուհամմադ խանի Անդրկովկասյան արշավանքների մասին, էջ 192:
[3] Сейранян П., Карабах и Россия, страницы истории, Москва, 1997, стр. 97.

ՀՏԴ 941(479.243) *Պատմություն*

Նելլի Բաղդասարյան,
պ.գ.թ., դոցենտ, ԱրՊՀ պատմության ամբիոն
e-mail: nelliohanjanyan@yandex.ru

ԱՐՏԱՔԻՆ ՀԱԿԱԿՇՌՌՈՒՄՆԵՐԻ ԴՐՍԵՎՈՐՈՒՄՆԵՐԸ ԱԴՐԲԵՋԱՆԱ-ՂԱՐԱԲԱՂՅԱՆ ՀԱԿԱՄԱՐՏՈՒԹՅԱՆ ՍՐՄԱՆ ՆՈՐ ՓՈՒԼՈՒՄ /2016 Թ. ԱՊՐԻԼ-ՀՈՒԼԻՍ/

Ադրբեջանա-ղարաբաղյան հակամարտության սրման քննակվող փուլում տարածաշրջանային հետաքրքրություններով պայմանավորված արձանագրվեցին հակակշռումների վերաթարմացման դրսևորումներ.ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի համանախագահող պետությունների ներսում՝ եռաչափ տեսքով և տարածաշրջանի խաղացողների ձևաչափով: Մասնավորապես հոդվածում քննարկվել են հակամարտության հետ կապված ռուս-ամերիկյան, ռուս-ֆրանսիական, ռուս-թուրքական, ռուս-գերմանական հակակշռումների դրսևորումները: Հատկանշական է, որ արտաքին հակակշռումների առանցքը Ռուսաստանի հարավկովկասյան քաղաքականությունն էր, և դերակատարությամբ շահագրգիռ երկրների գործունեությունը մեծապես հարաբերվում էր այդ քաղաքականության հետ:

Բանալի բառեր՝ադրբեջանա-ղարաբաղյան հակամարտություն, հակակշռումներ, ապրիլյան քառօրյա պատերազմ, ԵԱՀԿ Մինսկի խումբ, Ադրբեջան, Ռուսաստան, ԱՄՆ, Ֆրանսիա, Թուրքիա, Գերմանիա

Нелли Багдасарян,
к.и.н., доцент, кафедра истории АрГУ
e-mail: nelliohanjanyan@yandex.ru

ПРОЯВЛЕНИЕ ВНЕШНИХ ПРОТИВОВЕСОВ НА НОВОМ ЭТАПЕ ОБОСТРЕНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНО-КАРАБАХСКОГО КОНФЛИКТА /АПРЕЛЬ-ИЮЛЬ 2016 Г./

Минская группа ОБСЕ, Азербайджан, Россия, США, Франция, Турция, Германия.
На рассматриваемом этапе обострения азербайджано-карабахского конфликта были выделены проявления обновлений противовесов, обусловленные региональными интересами стран-сопредседателей Минской группы ОБСЕ в трехмерном виде и в формате игроков региона. В статье, в частности, рассматриваются проявления русско-армянских, русско-французских, русско-турецких, русско-германских противовесов. Следует отметить, что ось внешних противовесов являлась южно-кавказской политикой России и по своей роли деятельность заинтересованных стран в значительной степени соотносилась с данной политикой.

Ключевые слова: азербайджано-карабахский конфликт, противовесы, четырехдневная апрельская война,

Nelly E.Baghdasaryan,
Doctor in History, Docent, the Chair of History, Artsakh State University
e-mail: nelliohanjanyan@yandex.ru

THE MANIFESTATION OF EXTERNAL BALANCES AT THE NEW STAGE OF ESCALATION OF THE AZERBAIJANI-KARABAKH CONFLICT/APRIL-JULY 2016/

At this stage of the Azerbaijani-Karabakh conflict deterioration manifestations of balances' updates were highlighted related to the regional interests of the countries co-chairing the OSCE Minsk group in three dimensions and in the format of region actors. In the article, in particular, manifestations of the Russian-Armenian, Russian-French, Russian-Turkish, Russian-German balances are considered. It should be noted that the axis of the external balances was the South Caucasian policy of Russia and the activities of the countries concerned were largely aligned with this policy.

Key words: the Azerbaijani-Karabakh conflict, the balances, the four-day April war, the OSCE Minsk group, Azerbaijan, Russia, USA, France, Turkey, Germany.

1994 թ. հրադադարի կնքումից հետո ադրբեջանա-ղարաբաղյան հակամարտության ընթացքում սրման փուլերը շարունակվում են. պատերազմը ըստ ադրբեջանական կողմի, անավարտ է՝ գրանցած արդյունքների իմաստով:

2016 թ. ապրիլին սրված հակամարտությունը /ապրիլի 1-ի լույս 2-ի գիշեր -ապրիլի 5-ի օրվա երկրորդ կեսին հանդարտված ռազմական գործողություններ/ Ադրբեջանի կողմից խնդիրը վերաթարմացնելու փորձ էր: Դիտարկվող խնդրի ժամանակագրությունը հետևյալն է. 2016 թ. ապրիլի 5-ին ձեռք բերվեց բանավոր պայմանավորվածություն ռազմագործողությունները դադարեցնելու նպատակով, 2016 թ. ապրիլի 7-ին Ստեփանակերտ ժամանեցին ԵԱՀԿ ՄԽ համանախագահները[1], 2016թ. մայիսի 16-ին ՀՀ նախագահ Սերժ Սարգսյանը և Ադրբեջանի նախագահ Իլհամ Ալիևը Վիեննայում մասնակցեցին ԼՂ հակամարտության կարգավորման առիթով հրավիրված քննարկմանը, որին մասնակցում էին նաև ԵԱՀԿ ՄԽ համանախագահող

[1] Բակո Սահակյանը ԵԱՀԿ ՄԽ-ին. Բանակը կասեցնում և կասեցնելու է ցանկացած ոտնձգություն, 07.04.2016 (http://news.am/arm/news/321160.html)

երկրների արտգործնախարարները, դեսպանները, ինչպես նաև ԵԱՀԿ գործող նախագահի անձնական ներկայացուցիչը: Համանախագահող երկրների ներկայացուցիչները պնդեցին 1994թ. զինադադարի պահպանման անհրաժեշտությունը: Բացի այդ համաձայնություն ձեռք բերվեց մշտադիտարկման և միջադեպերի հետաքննության մեխանիզմների ներդրման, ԵԱՀԿ գործող նախագահի անձնական ներկայացուցչի թիմի կարողությունների ավելացման և հակամարտության կարգավորման բանակցային գործընթացի հնարավոր վերսկսման ուղղությամբ[1]: Վիեննայի հանդիպումը վերջ դրեց ապրիլյան քառօրյա պատերազմից հետո 1994 թ. հրադադարից հեռանալու և պատերազմից հետո ձեռք բերված բանավոր պայմանավորվածությունը հիմք ընդունելու ադրբեջանական կողմի ակնարկներին:

Մի կողմ թողնելով ռազմագործողության մանրամասները՝ անդրադառնանք հակամարտության սրման կամ թեժացման քննակվող փուլում տարածաշրջանային հետաքրքրություններով պայմանավորված հակակշռումների վերաթարմացմանը: Հակակշռման այդ գործոններն արտահայտվեցին ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի համանախագահող պետությունների ներսում՝ եռաչափ տեսքով և տարածաշրջանի խաղացողների ձևաչափով: Հատկանշական է, որ արտաքին հակակշռումների առանցքը Ռուսաստանի հարավկովկասյան քաղաքականությունն էր, և վերոնշյալ շահագրգիռ դերակատարների գործունեությունը մեծապես հարաբերվում էր այդ քաղաքականության հետ:

Ռուս-ամերիկյան հակակշռումը հակամարտության սրման նոր փուլում տրամաբանական շարունակությունն է այն հակադարձ մեխանիզմների, որոնք առկա էին երկու գերտերությունների միջև ինչպես աշխարհաքաղաքական բոլոր գործընթացներում, այնպես էլ հարավկովկասյան տարածաշրջանում: Անժխտելի է, որ այդ գործողություններով հանդերձ՝ Ռուսաստանին է պատկանում միջնորդական առաքելության մեջ շարժիչ ուժը կամ մեռյալ կետից իրողությունները թարմացնելու դերը: Ի լրումն նշվածի՝ 2016 թ. ապրիլի 9-ին արտաքին և պաշտպանական քաղաքականության կոմիտեի առջև ելույթ ունենալու ժամանակ Ռուսաստանի արտաքին քաղաքականության գերատեսչության ղեկավար Սերգեյ Լավրովը մասնավորապես նշել էր, որ ռուսական արտաքին քաղաքականության նոր հայեցակարգի հիմքը հեռանկարում պետք է հենված լինի առաջատար ուժային կենտրոնների փոխգործակցության հիմքի վրա համատեղ լուծելու գլոբալ պրոբլեմները[2]: Ասվածի ենթատեքստում պետք է դիտարկել նաև հետևյալը. ետապրիլյան շրջանի ադրբեջանա-ղարաբաղյան չգաղտնազերծված դիվանագիտության պայմաններում ռուսական արտաքին քաղաքականության հայեցակարգի թարմացված խմբագրման մեջ /նախատեսվում է հաստատել 2016 թ. ընթացքում/ հակամարտության մասին նշվում է՝ այլընտրանքի հնարավորություն չի դիտարկվում Լեռնային Ղարաբաղի հակամարտության լուծման հարցում ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի համանախագահ–պետությունների հետևողական ազդեցությանը հաշվի առնելով այն սկզբունքները, որոնք առկա են Ռուսաստանի, ԱՄՆ և Ֆրանսիայի նախագահների համատեղ հայտարարություններում[3]:

Վերը նշվածի կողքին, եթե ուշադրություն դարձնենք ՌԴ արտաքին քաղաքականության գերատեսչության ղեկավարի ադրբեջանա-ղարաբաղյան հիմնախնդրին վերաբերող պաշտոնական հայտարարություններին, պետք է արձանագրենք գործընթացում սեփական դերը շեշտելու ոճը: Մասնավորապես Ս. Լավրովի պաշտոնական հարցազրույցներում հստակ ընդգծվում է այդ հանգամանքը. «**Մենք գտնվում ենք** կողմերի մեջ մշտական կապի մեջ: Նախագահ Պուտինը **անձամբ է** ստանձնել այդ գործը, երբ տեղի է ունեցել բռնկումը: **Ես անձամբ** մի քանի անգամ հեռախոսազրույց եմ ունեցել իմ կոլեգաների հետ : **Մենք խոսել ենք** ԱՄՆ պետքարտուղար Ջոն Քերիի հետ, քանի որ Ռուսաստանը, ԱՄՆ և Ֆրանսիան ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի համանախագահ պետություններ են, որոնք զբաղվում են լեռնային-ղարաբաղյան հակամարտության կարգավորմամբ: Մենք այդ հարցը քննարկել ենք Մոսկվայում Ժ.Մ.Էյրոյի հետ, Ֆրանսիայի արտգործնախարարի հետ, ով այդ «եռյակի» մի մասն է…»[4]: Եթե հաշվի առնենք այն հստակ իրողությունը, որ Ս. Լավրովի տարածաշրջանային ազդեցության կամ աշխարհաքաղաքական նշանակության ելույթների ետնախորքում նաև ամերիկյան արտաքին քաղաքականությանը հակազդելն է, ապա այս ելույթը ևս բացառություն չի կարելի համարել, այն պարզ պատճառով, որ ռուսական արտաքին

[1] Վիեննայում համաձայնել են քայլեր ձեռնարկել միջադեպերի հետաքննության մեխանիզմի ներդրման ուղղությամբ, 17. 05.2016, (http://www.armenpress.am/arm/news/847441/viennayum-hamadzaynel-en-qayler-dzernarkel-mijadeperi-hetaqnnutyan.html)

[2] Лавров анонсировал новую концепцию внешней политики России, 9 апреля 2016 (https://lenta.ru/news/2016/04/09/national/)Նույն տեղում տե՛ս նաև. դեռևս 2015 թ. օգոստոսին Ս. Լավրովը հայտարարել էր, որ աշխարհի ճակատագիրը չի կարող որոշել մեկ պետություն կամ պետությունների նեղ խումբ: Սա առավել շատ ուղղված էր ԱՄՆ-ի ազգային անվտանգության ստրատեգիային/ 2015 թ. փետրվար/, որտեղ ըստ Ս.Լավրովի գլխավոր շեշտը դրված էր այն հանգամանքի վրա, որ Վաշինգտոնը պետք է կառավարի «բոլորին և ամենուր»:

[3] Об основных итогах деятельности Министерства иностранных дел Российской Федерации в 2015 году и задачах на среднесрочную перспективу 28.04.16 (http://www.mid.ru/web/guest/activity/state_programs/-/asset_publisher/0v2mp2BUeZnQ/content/id/2258685)

[4] Интервью Министра иностранных дел России С. В.Лаврова МИА «Россия сегодня», Москва, 4 мая 2016 года (http://www.mid.ru/web/guest/meropriyatiya_s_uchastiem_ministra//asset_publisher/xK1BhB2bUjd3/content/id/2267661) Գրեթե նման շեշտադրումներով հարցազրույց ապրիլյան պատերազմից հետո ներկայացրել է ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի համանախագահ Իգոր Պոպովը, որի խոսքերով. «Կողմերի հետ համագործակցությունը կարգավորելու այդ ձգձգված կոնֆլիկտի լուծումը դասվում է Ռուսաստանի Դաշնության արտաքին քաղաքական անժխտելի առաջնահերթություններին: …. Ինչպես գիտեք, հենց Ռուսաստանն է խաղացել կարևոր դեր լայնածավալ ռազմական գործողությունների դադարեցման գործում ս.թ. ապրիլի սկզբին Մոսկվա հրավիրելով Հայաստանի և Ադրբեջանի գլխավոր շտաբերի պետերին» տե՛ս Игорь Попов: Есть перспектива достижения рамочной договоренности по нагорно-карабахскому урегулированию 7 июня 2016 (http://www.interfax.ru/interview/512274/)

քաղաքականության հակադրումը քննարկվող հակամարտության հարցում խիստ թույլ է արտահայտված եռանախագահության ֆրանսիական ուղղությամբ:

ԱՄՆ–ը իր հերթին, որևէ կերպ չցանկանալով հետ մնալ տարածաշրջանային զարգացումներից, մի շարք քայլեր ձեռնարկեց. ապրիլի 2-5-ը ԱՄՆ պետքարտուղար Ջոն Քերին հակամարտությունը զսպելու կոչով իր հեռախոսազրույցներում դիմել էր Ադրբեջանի և Հայաստանի նախագահներին: Իր հերթին ԱՄՆ Պետդեպարտամենտի տեղեկատվության ծառայության պետ Ջոն Կիրբին, մեկնաբանելով հակամարտության շուրջ ծավալված գործընթացը Վիեննայում սկսված հանդիպման մասին, մասնավորապես նշել էր, որ ԱՄՆ-ը միշտ էլ հետաքրքրված է եղել լեռնային-ղարաբաղյան հակամարտության խաղաղ կարգավորման լուծման ճանապարհներով, ռազմական գործողությունների դադարեցումը «քաղաքական երկխոսության ճանապարհով»[1]: Հուլիսին կայացած հեռախոսազրույցում ընդգծելով լարվածության թուլացումը՝ Ջ. Քերին շեշտել էր ԱՄՆ պատրաստակամությունը Մինսկի խմբի համանախագահության շրջանակներում **լուրջ բանակցություններ** կազմակերպելու հիմնախնդրն համապարփակ կարգավորման նպատակով[2]:

Հարկ է նշել, որ ապրիլյան պատերազմին արձագանքեցին նաև Հայաստանում ԱՄՆ նախկին դեսպան Ջոն Էվանսը, և Վրաստանում ու Բելառուսում՝ ԱՄՆ նախկին դեսպան Քենեթ Յալովիցը: Ջոն Էվանսն հատկապես ընդգծեց, որ ապրիլյան պատերազմը մեծ հարված հասցրեց **Մինսկի խմբի համանախագահների դիվանագիտական աշխատանքին**: Իր հերթին էլ Յալովիցի հիմնական շեշտադրումը հետևյալն էր. ապրիլյան պատերազմը լուրջ վտանգ էր հանդիսանում ոչ միայն Հարավային Կովկասի, այլև տարածաշրջանում գլոբալ խաղացողների համար. «Հայաստանի եւ Ադրբեջանի միջեւ պատերազմը կարող է շատ վտանգավոր լինել, կարող է իր մեջ ներքաշել Թուրքիան, Ռուսաստանը եւ նույնիսկ Իրանը: Դա կնշանակի, որ **ՆԱՏՕ-ի անդամ պետությունը փաստորեն պատերազմի մեջ կհայտնվեր Ռուսաստանի հետ**»[3]: Ասվածի դիվանագիտական ենթատեքստում Յալովիցը մատնանշում էր գլոբալ կոնֆլիկտային իրողությունների վտանգ՝ թերևս հաշվի առնելով նաև սիրիական ճգնաժամը:

Հետապրիլյան քաղաքական իրողություններին հատուկ էր նաև այն, որ ԱՄՆ-ը իր դիրքորոշումն արտահայտեց ՆԱՏՕ-ի գլխավոր քարտուղար Յենս Ստոլտենբերգի բերանով, որը հայտարարել էր, որ Վարշավայի խորհրդաժողովի լիազումար կոմյունիկեում կետ է մտցվել ղարաբաղյան կարգավորման մասին. «…Մենք կողմերին կոչ ենք անում թուլացնել լարվածությունը և զերծ մնալ բռնությունից ինչպես նաև շարունակել կոնֆլիկտի խաղաղ կարգավորման որոնումները բանակցությունների ճանապարհով»[4]: Հատկանշական է, որ մինչապրիլյան շրջանում ՆԱՏՕ-ի՝ դիրքորոշումը հիմնախնդրի նկատմամբ տարածքային ամբողջականության սկզբունքի հիշատակումից այն կողմ չէր անցնում: Սա նաև Ռուսաստանի կողմից կարգավորման միայնակ նախաձեռնություններին հակադարձող հայտարարություն էր , և ի դեմս ՆԱՏՕ-ի այստեղ պետք է տեսնել ԱՄՆ-ի կողմից հակակշիռ գործողություն:

Հատկանշական է, որ ռուս-ամերիկյան հակակշռման մեխանիզմների տրամաբանական հանգրվանը հունիսի 20-ին Սանկտ Պետերբուգում կայացած Սարգսյան-Պուտին-Ալիև հանդիպումն էր: Ի տարբերություն Վիեննայի գործընթացի՝ հանդիպման արդյունքները համանախագահներին ներկայացվեց միայն հանդիպումից հետո: Սա ռուսական գործելաոճի առանձնահատկություններից է, երբ հերթական անգամ համանախագահող պետություններին ցույց տրվեց, որ միջնորդական գործունեության մեջ ծանրության կենտրոնն, այնուամենայնիվ Ռուսաստանում է: Ադրբեջա-ղարաբաղյան հակամարտության օրինակով շեշտվեց Հարավային Կովկասում Ռուսաստանի ազդեցությունը: Սանկտպետերբուրգյան հանդիպումը հերթական ազդակն էր համանախագահող երկրներին՝ Ռուսաստանի ակնհայտ ծանրակշռմամբ: Ի լրումն ասվածի՝ եռանախագահողներից երկուսի մասնակցությունը կարգավորման գործընթացում ռուսական ակտիվ քաղաքականության ֆոնին թույլ տեսք է ստանում: Հակամարտության սրման նոր փուլում ռուսական քաղաքականությունը պայմանավորող գործոններն էին.

- Սանկտպետերբուրգյան գործընթացի դեկլարատիվ բնույթը, չպարտադրող տարրերը ռուսական կողմի համար գործընթացը վերահսկելու և Հայաստանին ու Ադրբեջանին իր տեսանելիության դաշտում պահելու միջոց էր,
- Ռուսաստանի քաղաքականությունը ՆԱՏՕ-ին հակադրվելու, ինչպես նաև Մերձավոր Արևելք, Կենտրոնական և Հարավ-Արևելյան Ասիա համաչափ ակտիվ արտաքին քաղաքականություն վարելու միջոց է:

Մյուս կողմից՝ հետապրիլյան ադրբեջանա-ղարաբաղյան հակամարտության շուրջ պտտվող քաղաքական զարգացումներում ամերիկյան չափավոր արտահայտված հակակշռման մեխանիզմների գլխավոր պատճառները պայմանավորված էին.

---

[1] Госдеп: режим прекращения огня в Нагорном Карабахе не соблюдается, 16 мая 2016 (http://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/3286540)

[2] Вашингтон призвал Армению и Азербайджан выполнять мирные обязательства, 1 июля 2016 (http://www.interfax.ru/world/516356)

[3] ԼՂ բանակցությունները պետք է կենտրոնացնել ոչ այնքան տարածքների, որքան մարդկանց վրա. Ջոն Էվանս, 06/16/2016 (http://www.pastinfo.am/hy/news/2016/06/16/%D4%BC%D5%82%D5%A2%D5%A1%D5%B6%D5%A1%D5%AF%D6%81%D5%B8%D6%82%D5%A9%D5%B5%D5%B8%D6%82%D5%B6%D5%B6%D5%A5%D6%80/413843/)

[4] Айрумян Н., НАТО резко изменило отношение к карабахской проблеме, 8 Июля, 2016, (http://www.lragir.am/index.php/rus/0/comments/view/49603)

- սիրիական ճգնաժամում նրա գործուն ներգրավվածությամբ, հետևաբար նաև այդ տարածաշրջանում ռուս-ամերիկյան հակակշռման լիցքերի պարպմամբ,
- ինչպես նաև ադրբեջանա-ղարաբաղյան հակամարտության բանակցային գործընթացում դրական զարգացումների բացակայության պատասխանատվության ողջ ծանրությունը Ռուսաստանի վրա դնելու նկատառումներով:
- ԱՄՆ–ի նախագահական ընտրությունների շեմին գտնվելու հանգամանքով:

Ռուս-ֆրանսիական թույլ արտահայտված հակակշռման մեխանիզմներ: ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի համանախագահող պետությունների ներսում հակակշռման մեխանիզմներ արտահայտվեցին Ռուսաստանի և Ֆրանսիայի միջև: Պետական մակարդակով հանդիպումների ընթացքում Ֆրանսիան և Ռուսաստանը որպես համագործակցության եզր, նշում են նաև ղարաբաղյան հիմնախնդրի խաղաղ կարգավորումը[1]: Հատկանշենք, որ երևույթի ակնհայտ բացակայություն կա հատկապես ռուս-ֆրանսիական նախաձեռնություններում՝ ուղղված ադրբեջանա-ղարաբաղյան հակամարտության կարգավորմանը: Ֆրանսիական պաշտոնական տեսակետը ադրբեջանա-ղարաբաղյան հակամարտության սրումը չէր կապում տարածաշրջանային արտաքին գործոնների հետ: Հարկ է նշել, որ ապրիլի 2-ին և 5-ին Ֆրանսիան կոչ էր անում չուշացնել բանակցությունները խաղաղ լուծումը գտնելու համար[2]: Ֆրանսիայի մասնակցությունը Վիեննայի մայիսի 16-ի «3+2» հանդիպմանը առիթ էր ֆրանսիական կողմի համար հերթական անգամ վերահաստատելու իր դիրքորոշումը հիմնախնդրի նկատմամբ, մասնավորապես Ֆրանսիայի արտաքին գործերի նախարարության պաշտոնական կայքէջում նշվում էր, որ Ֆրանսիան ողջունում է խորհրդակցության արդյունքներր Լեռնային Ղարաբաղի հակամարտության կարգավորման հարցում, ինչր նպաստում է Հայաստանի եւ Ադրբեջանի միջեւ երկխոսությանր՝ ապրիլի 2-5-ր բախումներից հետո[3]:Հուլիսի 5-ի հաղորդագրության մեջ էլ Ֆրանսիան հայտարարել էր, որ պատրաստ է կողմերի հերթական հանդիպումն անցկացնելու Ֆրանսիայում: Սա դիտվում է համանախագահող երկրի պարտականություն և նախաձեռնության դրսևորում:

Ի տարբերություն պաշտոնական մակարդակով արված հայտարարությունների՝ ոչ պաշտոնական մակարդակով ֆրանսիական կողմը հակամարտության թեժացումը կապեց 2015թ. նոյեմբերին ռուս-թուրքական վատթարացած հարաբերությունների հետ այն վարկածով, թե Ռուսաստանը սեփական տնտեսական շահերի համար հրահրում է հակամարտության թեժացումը՝ հստակ առճակատման գնալով Թուրքիայի հետ: France24 հեռուստալիքի եթերում Փարիզի Science Po համալսարանի քաղաքական վերլուծաբան Թոռնիկե Գեորգաձեն ընդգծում էր, որ Ադրբեջանը Եվրամիության էներգամատակարարման հարցում այլընտրանք է Ռուսաստանին, և եթե Ռուսաստանն ապակայունացնում է տարածաշրջանը, ապա Եվրոպան ստիպված կլինի հրաժարվել այդ էներգետիկ միջանցքից: Ինչ վերաբերում է Թուրքիային, ապա վերջինս փորձում է Ադրբեջանի օգտին արված քայլերով նրան հեռացնել Մոսկվայից[4]:

Ֆրանսիան՝ որպես հարավկովկասյան հակամարտությունների միջնորդ և տարածաշրջանային քաղաքականության մեջ ներգրավված դերակատար, ԵՄ անդամ պետություններից առավել վաղ է հանդես եկել հակամարտության կարգավորման նախաձեռնությամբ (դեռ 1990-ականների սկզբներից), և առաջին լուրջ օրինակը Ֆրանսիայի մասնակցությունն էր ադրբեջանա-ղարաբաղյան հակամարտության կարգավորմանը՝ որպես ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի համանախագահ: Այս դերակատարության տակ ընկալվում է, որ.

- Փարիզը ունի հատուկ դերը եվրոպական (և համաշխարհային) քաղաքականության մեջ,
- Ֆրանսիայի մասնակցությունը ԵԱՀԿ ՄԽ-ում հիմնականում ընկալվում էր ոչ միայն «անձնապես» Ֆրանսիայի մասնակցություն է, այլ նաև երկրի, որն էականորեն ներկայացնում է Եվրամիության դիրքորոշումը,
- Ֆրանսիան փորձում է մարդասիրական գործելակերպով Եվրոպայի հարավ-արևելյան դարպասը հասցնել Հարավային Կովկաս, այս դեպքում, ադրբեջանա-ղարաբաղյան կոնֆլիկտով հետաքրքրվածությունը նրան տալիս է այդ հնարավորությունը,
- ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի շրջանակներում ի հակադրություն ԱՄՆ-ի քաղաքականության, որը ՆԱՏՕ-ի դիրքորոշումն է ներկայացնում/ կամ հակառակը/, Ֆրանսիան ներկայացնում է Եվրամիության դիրքորոշումը:

Ռուս-թուրքական հակակշռման մեխանիզմներ: Ապրիլյան հետպատերազմյան դիվանագիտության մեջ որպես հակակշռման մեխանիզմ ակնհայտ էր ռուս-թուրքական հակադրումը: Ըստ թուրքական վերլուծական կենտրոնների տեղեկատվության քառօրյա պատերազմը դիտարկվում էր որպես «Ադրբեջանի հաղթանակ», «Հայաստանի դիվանագիտական մեկուսացում»: Հատկանշական է, որ 2015 թ. նոյեմբերից սկսված ռուս-թուրքական հարաբերությունների սառեցման ֆոնին Ռուսաստանը պետք է հակադրվեր Թուրքիայի պահվածքին՝

[1] Интервью Посла России во Франции А.К. Орлова информагентству «ТАСС», 29 июня 2016 года, (http://www.mid.ru/sovesanie-poslov-i-postoannyh-predstavitelej-rossijskoj-federacii-30-iuna-1-iula-2016-g./-/asset_publisher/sznBmO7t6LBS/content/id/2341903)

[2] Arménie / Azerbaïdjan - Réunion "3+2" sur le Haut-Karabagh (Vienne, 16 mai 2016) (http://www.diplomatie.gouv.fr/fr/politique-etrangere-de-la-france/defense-et-securite/crises-et-conflits/haut-karabagh/evenements/article/armenie-azerbaidjan-reunion-3-2-sur-le-haut-karabagh-16-05-16)

[3] Conflit du Haut-Karabakh – Appel au respect du cessez-le-feu (2 avril 2016) (http://www.diplomatie.gouv.fr/fr/politique-etrangere-de-la-france/defense-et-securite/crises-et-conflits/haut-karabagh)

[4] Ղարաբաղյան բախումների հետևում կանգնած են Ռուսաստանն ու Թուրքիան. France24, Ապրիլ 30 2016, (http://168.am/2016/04/30/630849.html)

սահմանափակելու վերջինիս դրսևորման հնարավորությունները Հարավային Կովկասում[1]: Ռուս-թուրքական հակասությունների լարման ֆոնին ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի անդամ պետության Թուրքիայի՝ շահախնդիր պահվածքին ի հակակշիռ Ռուսաստանը պետք է հանդես գար սանձահարողի կամ խաղաքարտերի տիրոջ առաքելությամբ:

Հատկանշական է, որ ի հակակշիռ Ռուսաստանի՝ հակամարտության սրման օրերին որոշակի զգոնություն պահպանած Թուրքիան վարչապետի՝ / Ահմեդ Դավութօղլուի/ մակարդակով հայտարարում էր, որ Անկարան Ադրբեջանի դեմ ուղղված յուրաքանչյուր սպառնալիք համարում է իրենը: Նրա կարծիքով՝ Թուրքիան համարվում է ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի անդամ, իսկ Ռուսաստանը դեմ է հանդես գալիս Անկարայի համանախագահության ձգտումներին:[2] Նշվածին եթե ավելացնենք այն, որ դեռևս ապրիլին Ս. Լավրովը պատերազմի կոչ էր որակել Անկարայից հնչող տեսակետները: Թուրք-ռուսական մոտեցումներում հակակշռման համարժեք արտահայտությունները հետևյալն էին. Մոսկվան սկզբնապես բացահայտորեն չէր մեղադրում Անկարային Լեռնային Ղարաբաղում կոնֆլիկտի էսկալացիայի հարցում, գրեթե համաժամանակ Էրդողանը հանդես գալով ներքին սպառման հարթակներում, հայտարարում է, որ Ռուսաստանը Լեռնային Ղարաբաղի կոնֆլիկտի կողմ է համարվում[3]: Դրան հետևեց Մեդվեդևի մեկնաբանությունը ասվածի հետ կապված. Ռուսաստանը որպես հակամարտության կողմ համարվեց Լեռնային Ղարաբաղում: Թուրքիան ձգտել է " կրակի վրա յուղ լցնել", կարծում էր ՌԴ վարչապետ Դմիտրի Մեդվեդեւը՝ "Россия-1" հեռուստաընկերությանը "Вести в субботу" հաղորդման ժամանակ, նշելով. "Դուք նշել եք թուրքական գործոնի մասին: Հավանաբար, այս թուրքական գործոնը կա, թեկուզ և այն պատճառով, որ Թուրքիան արտահայտել է իր դիրքորոշումը"[4]:

Մասնավորապես ապրիլի 13-ին կայացել էր Իլհամ Ալիև և Ռեջեփ Թայիբ Էրդողան քննարկումը, և իսլամական համագործակցություն ստեղծելու համայնապատկերի վրա նախագահները քննարկել էին Լեռնային Ղարաբաղում ստեղծված իրավիճակը[5]: Հատկանշական է, որ թուրքական կողմի տեսակետը հետևյալն էր. Լեռնային Ղարաբաղի խնդիրը պետք է լուծվի խաղաղ ճանապարհով Ադրբեջանի ինքնիշխանության և տարածքային ամբողջականության շրջանակում: Այս մասին հայտարարել էր նաև Մևլութ Չավուշօղլուն Պեկինում՝ Ասիայում վստահության միջոցների և համագործակցության խորհրդաժողովի ժամանակ[6]:

Ի հակադրություն վերոնշյալի՝ ռուս-թուրքական ակնհայտ «քաղաքական լեզվակռիվը» որոշակի փոփոխությունների է ենթարկվում Ռեջեփ Թայիբ Էրդողանի՝ Ադրբեջան կատարած այցի ընթացքում՝ ՄԱԿ-ի քաղաքակրթությունների դաշինքի 7-րդ Գլոբալ ֆորումի ժամանակ, Թուրքիայի նախագահը զերծ մնաց պաշտոնական մակարդակով հայտարարություններ անելու Լեռնային Ղարաբաղի մասին: Հատկանշական է, որ հակամարտության սրման առաջին օրերին ադրբեջանական կողմին համերաշխություն հայտնած թուրքական կողմը՝ որևէ կերպ չանդրադարձավ Լեռնային Ղարաբաղի հակամարտության շուրջ ստեղծված իրավիճակին[7]: Պետք է փաստել, որ սա ռուս-թուրքական սրված հարաբերություններում թուրքական կողմի՝ առճակատումից խուսափելու դրսևորում էր, միաժամանակ նաև ուղերձ Ադրբեջանին, որ ոչ միշտ կարող են թուրք-ադրբեջանական արտաքին քաղաքական առաջնահերթությունները և շահերը համընկնել: Ավելին, դիվանագիտական զարգացումներում նախատեսվում էր 2016 թ. հուլիսի 18-ին ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի համանախագահների ժամանումը Անկարա, որը թուրքական կողմի համար հակամարտության մեջ գործուն ներգրավվածություն ապահովելու քայլ կարող էր հանդիսանալ, ինչպես նաև Ռուսաստանի հետ հարաբերությունները բարելավելու խաղաքարտ[8]: Թուրքիայի համանախագահության ձգտումները, սակայն, չեն կարող իրականություն դառնալ այն պարզ պատճառով, որ հակամարտող կողմերը՝ ՀՀ և ԼՂՀ-ն իրենց, համաձայնությունը չէին տա:

Հակամարտության սրման քննարկվող փուլում թուրքական հակակշիռ արտաքին քաղաքականության դրսևորումները պետք է դիտարկել հետևյալ տեսանկյուններից.

- որպես Ռ.Էրդողանի ձախողված բազմավեկտոր արտաքին քաղաքականության աշխուժացման պատկեր ստեղծելու միջոց,
- թուրքական կողմից սիրիական ճգնաժամի նկատմամբ բևեռացված քաղաքականությանը հակադիր՝ հարավկովկասյան իրողություններին խառնվելու միջոց, ինչպես նաև սիրիական ճգնաժամում թուրքական բացասական դերակատարությունից միջազգային հանրության ուշադրության տարաբևեռման փորձ,
- Ադրբեջանի նկատմամբ Ռուսաստանի հնարավոր ազդեցության հակակշռում,

[1]Մարտիրոսյան Ռ., «Թուրքիայում քառօրյա պատերազմը դիտարկվում է որպես Ադրբեջանի հաղթանակ». Ռուբեն Սաֆրաստյան, Ապրիլ 26 2016, (http://168.am/2016/04/26/629208.html)

[2] Նույն տեղում

[3]СтаниславТарасов,Карабахская война не позволила Турции укрепиться в Закавказье, 8 апреля 2016, (https://regnum.ru/news/polit/2114690.html)

[4] Медведев прокомментировал слова Эрдогана об участии РФ в конфликте в Карабахе, 9 апреля, 2016. (http://www.interfax.ru/world/502877)

[5] Ալիևը և Էրդողանը քննարկել են ԼՂ հարցը, Ապրիլ 14, 2016, (http://168.am/2016/04/14/623444.html)

[6]Թուրքիան Լեռնային Ղարաբաղի խնդրի խաղաղ լուծման հույս ունի, Ապրիլ 28, 2016, (http://168.am/2016/04/28/629936.html)

[7]«Բաքու կատարած այցի ժամանակ Էրդողանը չհիշեց Ղարաբաղի մասին». ռուսական մամուլն անդրադարձել է Թուրքիայի նախագահի այցին, Ապրիլ 27, 2016, (http://168.am/2016/04/27/629654.html)

[8] Крылов: Турция разыгрывает карту Карабаха, чтобы показать — кризис с Россией преодолен 18 июля, 2016 (https://eadaily.com/ru/news/2016/07/18/krylov-turciya-razygryvaet-kartu-karabaha-chtoby-pokazat-krizis-s-rossiey-preodolen)Թուրքիայում տեղի ունեցած ռազմական հեղաշրջման փորձի պատճառով այցը չկայացավ:

- հակամարտության պատմական ակունքներից սկսած Թուրքիայի կողմից քննարկվող խնդրում / նաև տարածաշրջանում/ կարևոր դերակատար լինելու շարունակվող ձգտում՝ անգամ ներքին և արտաքին ռեսուրսների անբավարարության պայմաններում[1]:

Հատկանշական է, որ ապրիլյան և հետապրիլյան դիվանագիտական գործելակերպում ադրբեջանա-ղարաբաղյան հակամարտության սրման առնչությամբ ռուս-թուրքական հակակշռման դրսևորումների գործելաոճն ու դիվանագիտական լեզուն բևեռացված էր:

Ռուս-գերմանական և գերմանա-թուրքական հակակշռումների եռակողմ դրսևորումներ:Հակամարտության սրման նոր փուլում հիմնախնդրի նկատմամբ գնահատականով հանդես եկավ ԳԴՀ ԱԳՆ պաշտոնական ներկայացուցիչ Մարտին Շեֆերը, որը կոչ արեց կողմերին զերծ մնալ նոր լարվածություն հրահրելուց : Հայտարարության մեջ նշվում էր, որ Գերմանիան, հանդես գալով որպես ԵԱՀԿ-ի նախագահ, մեծագույն տագնապով է ընդունում հակամարտության կողմերի շփման գծում ռազմական լարումը[2]: Իր հերթին ռուսական կողմը անարձագանք չթողեց Գերմանիայի այս դիրքորոշումը. Ս. Լավրովի հարցազրույցներից մեկում շեշտվում էր այն հանգամանքը, որ գերմանական կողմի ակտիվության ձգտումները հակամարտության կարգավորման մեջ ներգրավվելու համար հավանության է արժանանում ռուսական կողմից[3]: Ս. Լավրովի այս շեշտադրումների ենթատեքստում պետք է հասկանալ թուրք-գերմանական և թուրք-ռուսական հարաբերությունների վատթարացման ֆոնին որպես Թուրքիային հակադարձող քայլ: Հակամարտության դիտարկվող փուլում գերմանական կողմից խնդրի նկատմամբ հետաքրքրվածությունը բացատրվում է որոշ հանգամանքներով.

- ապահովում է նրա ներգրավվածությունը և ասելիք ունենալու հնարավորությունը հարավկովկասյան տարածաշրջանային զարգացումներում,
- ադրբեջանա-ղարաբաղյան հակամարտության ապրիլյան սրման նոր փուլում գերմանական կողմի հայտարարությունները գերմանա-թուրքական լարված հարաբերություններում հակադարձման դրսևորումներ էին:

Հատկանշական է, որ քննության առարկան՝ ադրբեջանա-ղարաբաղյան հակամարտության սրման նոր փուլը, չգաղտնազերծված դիվանագիտության հարթակում է: Ադրբեջանա-ղարաբաղյան հակամարտության քաղաքական զարգացումների քննարկվող ժամանակաշրջանն ամփոփվել է հակամարտությամբ հետաքրքրված պետությունների կողմից դեկլարատիվ հայտարարություններով և որոշ դեպքերում նոր գործընթաց մեկնարկելու պատրանքային գործելակերպով՝ նպատակ ունենալով անմասն չմնալ տարածաշրջանային քաղաքական գործընթացներից:

[1] Турция продолжит свою политику давления в отношении Армении, пытаясь добиться уступок в Карабахском вопросе, 03.08.2016 (http://eurasnews.ru/armeniya/%D1%82%D1%83%D1%80%D1%86%D0%B8%D1%8F-%D0%BF%D1%80%D0%BE%D0%B4%D0%BE%D0%BB%D0%B6%D0%B8%D1%82-%D1%81%D0%B2%D0%BE%D1%8E-%D0%BF%D0%BE%D0%BB%D0%B8%D1%82%D0%B8%D0%BA%D1%83-%D0%B4%D0%B0%D0%B2%D0%BB%D0%B5/)

[2] Берлин озабочен признаками новой эскалации насилия в Нагорном Карабахе, 06.05.2016 (https://ria.ru/world/20160506/1427769951.html)

[3] Интервью Министра иностранных дел России С.В.Лаврова МИА «Россия сегодня», Москва, 4 мая 2016 года (/http://www.mid.ru/web/guest/meropriyatiya_s_uchastiem_ministra/-/asset_publisher/xK1BhB2bUjd3/content/id/2267661)

ՀՏԴ 941(479.25) Պատմություն

Էդուարդ Դանիելյան,
գլխավոր մասնագետ, պատմական գիտությունների դոկտոր,
Հին դարերի պատմության բաժնի վարիչ, ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ,
e-mail: liparited@gmail.com

ԱՐՑԱԽԻ ԳԱՀԵՐԵՑ ԻՇԽԱՆ ՀԱՅԿԱԶՈՒՆ ՀԱՍԱՆ-ՋԱԼԱԼ ԴՈԼԱՅԻ ՀԱՄԱՀԱՅԿԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿՐԹԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ

Արցախի Մեծն իշխան Հայկազուն-Սիսակյան-Արանշաղիկ-Վախթանգյան Հասան-Ջալալ Դոլան՝ Հասան-Ջալալյան տոհմի հիմնադիրը, 13-րդ դարի 30-50-ական թթ. –ին կարևոր դեր է խաղացել Կիլիկյան Հայաստանի ու Մեծ Հայաստանի քաղաքական և մշակութային կյանքում:

Միջնադարում Արցախ անվան հետ մեկտեղ , որը Մեծ Հայաստանի տասներորդ նահանգն է, օգտագործվում էր նաև իր գավառներից մեկի՝ Խաչենի անվանումը՝ ավելի լայն իմաստով:

1236թ-ին Խոխանաբերդ ամրոցի մոտ թաթար-մոնղոլական զավթիչներին դիմադրություն ցուցաբերելով՝ Հասան-Ջալալը ստիպեց նրանց ճանաչել իր իշխանությունը ինչպես Ներքին Խաչենում, այնպես էլ հետագայում՝ ամբողջ Արցախ-Խաչենում: Չմանկատուկի ճակատամարտից հետո (1243 թ.) նա հանդես եկավ որպես միջնորդ մոնղոլների և Կիլիկյան Հայաստանի թագավոր Հեթում Առաջինի (1226-1269 թթ.) միջև բանակցություններում, որոնք ավարտվեցին պայմանագրի ստորագրմամբ: Իր համահայկական գործունեությամբ Արցախի Մեծն իշխան Հասան-Ջալալը կարևոր ավանդ ունեցավ ինչպես Կիլիկյան Հայկական թագավորության Արևելյան քաղաքականության մեջ, այնպես էլ հայկական մշակույթի ասպարեզում: Քաղաքական, դիվանագիտական և մշակութային ոլորտներում նրա գործունեության արդյունքները, հարստացնելով հայկական քաղաքակրթական արժեհամակարգը, կրում են հզոր հայրենասիրական հոգևոր սնունդ:

Эдуард Даниелян,
главный специалист, доктор исторических наук,
заведующий отделом Древних веков,
Институт истории НАН РА,
e-mail: liparited@gmail.com

ОБЩЕАРМЯНСКАЯ ЦИВИЛИЗАЦИОННАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ВЕЛИКОГО КНЯЗЯ АРЦАХА АЙКАЗУН ХАСАНА-ДЖАЛАЛА ДОЛЫ

Великий князь Арцаха Айказун-Сисакян-Араншахик-Вахтангян Хасан-Джалал Дола (основатель рода Хасан-Джалалян) в 30-50х гг. XIII века сыграл важную роль в политической и культурной жизни Великой Армении и Киликийской Армении.

В средневековье, наряду с названием Арцах, десятой провинции Великой Армении, исползовалось название одного из его областей - Хачен, в более широком смысле.

В 1236 г., оказав сопротивление татаро-монгольским захватчикам у крепости Хоханаберд, Хасан-Джалал вынудил их признать его власть, как во Внутреннем Хачене, так и затем, во всем Арцах-Хачене. После битвы при Чманкатуке (1243 г.) он выступил посредником в переговорах между царем Киликийской Армении Хетумом I (1226-1269 гг.) и монголами, завершившимися подписанием договора. Своей общеармянской деятельностью Великий князь Арцаха Хасан-Джалал внес важный вклад, как в Восточную политику Киликиийского Армянского царства, так и в сферу армянской культуры. Результаты его деятельности в политической, дипломатической и культурной сферах, обогатив армянскую цивилизационную систему ценностей, несут мощный патриотический духовный заряд.

Eduard Danielyan,
Chief specialist, Doctor in History,
the Head of the Department of Ancient History,
Institute of History, NAS RA
e-mail: liparited@gmail.com

PAN-ARMENIAN CIVILIZATIONAL ACTIVITIES OF THE GREAT PRINCE OF ARTSAKH HAYKAZUN HASAN-JALAL DOLA

The Great Prince of Artsakh, Haykazun-Sisakyan-Aranshakhik-Vakhtangyan Hasan-Jalal Dola, the founder of the Hasan-Jalalyan family, in the 30-50s of the 13th century played an important role in the political and cultural life of Great Armenia and Cilician Armenia.

In the Middle Ages, along with the name of Artsakh, the 10th province of Great Armenia, was used the name of one of its regions – Khachen was used in wider meaning.

In 1236, while resisting to the Tatar-Mongol invaders at the fortress of Khokhanaberd, Hasan-Jalal forced them to recognize his power in Inner Khachen, and then in the whole Artsakh-Khachen. After the battle at Chmankatuk (1243) he acted as a mediator in the negotiations between the King of Cilician Armenia, Hetum I (1226-1269) and Mongols, which

ended with signing the treaty. The Great Prince of Artsakh Hasan-Jalal contributed greatly to the Eastern policy of the Armenian Kingdom of Cilicia as well as to the sphere of Armenian culture by his Pan-Armenian activities. The results of his activities in political, diplomatic and cultural spheres, bear mighty patriotic spiritual charge enriching the Armenian civilizational system of values.

Հայոց ավելի քան հինգհազարամյա պետականության հիմքում Հայկական լեռնաշխարհում հայ ազգի տեղաբնիկությունն ու քաղաքակրթական գործոններն են: Հին և միջնադարյան Հայաստանում պետականության զարգացման գագաթնակետն էր թագավորական իշխանությունը[1]: Ուստի հետագայում երկրի համար դժվարին ժամանակներում, միասնական պետության, ի դեմս Հայոց թագավորության, վայրէջքի պայմաններում պետականության կրողը մնում էին նախարարական համակարգը, ինչպես նաև առանձին իշխանական տները:

Հայ Արշակունիների թագավորության անկումից (428թ.) հետո, ըստ Եղիշեի՝ «ի նախարարսն Հայոց անկանէր թագաւորությունն»[2]: Հայաստանի արևելյան և արևմտյան մասերում պետականությունը միջնադարում պահպանվել էր շնորհիվ նախարարական համակարգի[3], որի հիմքի վրա հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի, ինչպես նաև ներքին իրողությունների արդյունքում վերականգնվում էր թագավորական իշխանությունը: Այդ օրինաչափության արտահայտություններից էին Արցախում և հարակից տարածքներում Հայկազուն-Սիսակյան-Առանշահիկ Վաչագան Բարեպաշտի թագավորությունը (484թ. - VI դ. առաջին կես), հետագայում՝ Հայոց Բագրատունյաց (885-1045 թթ.) (Բագարանից, Երազգավորս/Շիրակավանից և Կարսից հետո՝ 961թ. Անին հռչակվեց մայրաքաղաք), Վասպուրականի Արծրունիների (908-1021 թթ.), Կարս-Վանանդի (963-1065թթ.), Տաշիր-Զորագետի Կյուրիկյանների (966-1113 թթ.), Սյունիքի (970-1170 թթ.), Փառիսոսի (Xդ. կես-1044 թթ.) թագավորությունները, Խաչենի իշխանությունը (X-XVI դդ.), Զաքարյանների իշխանապետությունը (XII դ. վերջ-XIII դ. առաջին տասնամյակներ), Հայկական իշխանապետությունը (1080-1197 թթ.) ու թագավորությունը (1198-1375 թթ.) Կիլիկյան Հայաստանում, Տայքի, Տարոնի, Սասունի, Զեյթունի իշխանությունները և այլն:

Հատկանշական է, որ Զաքարյանների ռազմաքաղաքական ակտիվացման ժամանակաշրջանում Մխիթար Գոշը (1130 – 1213 թթ.), ստեղծելով իր «Դատաստանագիրք Հայոց» կոթողային աշխատությունը, նշել է. «…յամս անիշխանութեան թագաւորութեան մերոյ, ի վաղնջուց ժամանակի մնացելոց սակաւ իշխանացս ի կողմանս Խաչենոյ… եւ կողմանցն Կիւղիկեայ՝ մեծի իշխանին Ռուբէնի»[4]: 1198 թ. Կիլիկիայի Հայկական իշխանապետությունը (1080–1197) հռչակվեց թագավորություն: 1214 թ. Ներքին Խաչենում իշխանության գլուխ անցավ իշխան Վախտանգի ու Խորիշահ Զաքարյան իշխանուհու զավակը՝ Հասան-Ջալալ Դոլան[5]: Գանձասարի Ս.Հովհաննես Մկրտիչ եկեղեցու արձանագրությունում նա հիշատակվել է՝ «ԲՆԱԿԱՒՈՐ ԻՆՔՆԱԿԱԼ ԲԱՐՁՐ ԵՒ ՄԵԾ ԱՐՑԱԽԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀԻ…» (1240 թ.)[6] տիտղոսով:

Ժամանակի ընթացքում Արցախ անվանը զուգահեռ Խաչեն անվան ավելի լայն իմաստով հիշատակությունը վկայվել է Վարդան Վարդապետի (XIII դ.) («Արցախ Խաչէնք է… Եւ ի յԱրցախ՝ սուրբ ուխտն Գանձասար»)[7], Գանձասարի առաջնորդ՝ վարդապետ *Մատթեոս Մոնոզոնի* («տեղիք գծագրութեան սորա եղև ի սուրբ ուխտս *Գանձասարայ*, յերկիրս *Արցախական*, որ այժմ կոչի *Խաչէն…*»)[8], 1551 թ. Հայրապետ աբեղայի («ի յերկիրս յԱրցախ, որ է Խաչէն կոչի, ի տեղիս Մեծարանիս, որ է դուռն Գանձասարայ…»)[9] կողմից:

---

[1] Այդ է վկայում Հայկազունների գլխավորած Հայոց ազգաբանությանը նվիրված Մովսես Խորենացու «Պատմութիւն Հայոց»-ը (Մովսէս Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, Երևան, 1991 Մովսէս Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, Երևան, 1991)

[2] Եղիշէ, Վասն Վարդանայ և Հայոց պատերազմին, Երևան, 1989, էջ 12:

[3] Է.Լ.Դանիելյան, Հայոց պետականությունը և նախարարական համակարգը հնագույն ժամանակներից վաղ միջնադար. – «Գիտություն և տեխնիկա», 1993, N 9, էջ 5-6, N 10, էջ 4-8, Է.Լ.Դանիելյան, Հին Հայոց պետականության գաղափարական ընկալումը վաղ միջնադարյան հայկական աղբյուրներում. - «Հարք», 2006, N 1, էջ 18-31:

[4] Մխիթար Գոշ. Դատաստանագիրք Հայոց: Նախադրութիւն, ԺԱ, Յիշատակարան սակաւուք, էջ 25, Գարեգին Ա Կաթողիկոս. Յիշատակարանք ձեռագրաց, հ. Ա (Ե դարից մինչեւ 1250 թ.), Անթիլիաս, 1951, էջ 505: Ի դեպ՝ Կիլիկիայում XI դ. հաստատված Հեթումյանների ճյուղի հիմնադիր Օշինը եկել էր Արցախի հարևան Ուտիք նահանգում գտնվող իր հայրենի կալվածքից [«Մայրեաց ջուրք հանդէպ Գանձակայ» (Սամուէլ Անեցի եւ շարունակողներ. Ժամանակագրութիւն, աշխատասիրությամբ Կ. Մաթևոսյանի, Երևան, 2014, էջ 195)]:

[5] Վարդանայ Վարդապետի Հաւաքումն Պատմութեան, Վենետիկ, 1862, էջ 140:

[6] «ԵՍ, ՆՈՒԱՍՏ ԾԱՌԱ ԱՍՏՈՒԾՈՅ, ՋԱԼԱԼ ԴԱՒԼԱՅ ՀԱՍԱՆ, ՈՐԴԻ ՎԱԽՏԱՆԳԱ, ԹՈՌՆ [ՄԵԾԻՆ] ՀԱՍԱՆԱ, ԲՆԱԿԱՒՈՐ ԻՆՔՆԱԿԱԼ ԲԱՐՁՐ ԵՒ ՄԵԾ ԱՐՑԱԽԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀԻ…» (1240թ.) (Դիվան հայ վիմագրության, պրակ V, Արցախ: Կազմեց Ս.Գ.Բարխուդարյան, Երևան, 1982 (այսուհետև՝ Դիվան), էջ 38): Արցախի վիմագիր արձանագրություններում Հասան-Ջալալ Դոլան իր կյանքի օրոք և հետագայում մեծարվել է նաև հետևյալ տիտղոսներով. «ՏԷՐ ԽԱՉԻՆՈՅ ՋԱԼԱԼ» (1249թ.), «… ՅԱՐՔԱՅ ՋԱԼԱԼԱ ԴԱՒԼԱՅ ԵՒ ԱԹԱԲԱԿ ՈՐԴԻ ՆՈՐԱՅ ԻՇԽԱՆ ԽԱՉԻՆՈՅ ԵՒ ԸՌԱՆԱՅ» (1249թ.) (էջ 87-88), «ԵՍ Ջ[ԱԼԱԼ ԴԱՒԼԱ]ՅՍ, ՈՐԴԻ ՎԱԽՏԱՆԳԱ, ԿՈՂՄՆԱԿԱԼ Ա[Ր]ՑԱԽԱՅ…» (1261թ.)(էջ 40-41), «… ՄԱՄԱԽԱԹՈՒՆՍ, ԴՈՒՍՏՐ ԻՆՔՆԱԿԱԼ ԻՇԽԱՆԱՅ ԻՇԽԱՆԻՆ ՋԱԼԱԼ ԴԱՒԼԱ ՀԱՍԱՆ[Ա], ՏԵԱՌՆ ԽԱՉԻՆՈ. . .» (1280թ.) (էջ 41), «ՅԻԱՇԽԱՆՈՒԹԵԱՆ ԲԱՐԵՊԱՇՏ ԱՐՔԱՅԻՆ ՋԱԼԱԼ ԴԱՒԼԻՆ ԵՒ ՈՐԴԻ [Ի]ՒՐՈՅ ԻՒԱՆՈՅ ԱԹԱԲԵԿԻՆ…» (1281թ.) (էջ 116), «. . . ԹԱԳ[ԱՒ]ՈՐ ՋԱԼԱԼԱՅ ԴՈՎԼԻՆ ՀՐԱՄԱՆՈՎ. . .» (XIII դ. 90-ական թթ.) (էջ 15), «ԱՅՍ Է ՏԱՊԱՆ ՄԵՏՐԱՊՕԼՏԻՆ, ԲԱՂՏԱՍԱՐԱՅ ՄԵԾԻ ԱՐՀԻՆ… ՅԱՋԳԷՆ ՋԱԼԱԼ ՄԵԾ ԻՇԽԱՆԻՆ. ՏԵԱՌՆ ԱՐՑԱԽԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀԻՆ» (1854թ.) (էջ 65):

[7] Աշխարհացոյց Վարդանայ Վարդապետի: Քննական հրատարակութիւն Հ. Պէրպէրեանի» Բարիզ, 1960, էջ 11:

[8] ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մասն Ա (1401-1450թթ.): Կազմեց Է.Ս. Խաչիկյան, Երևան, 1955, էջ 195, Թ. Մինասյան, Գանձասարի գրչության կենտրոնը, Բանբեր Մատենադարանի, N 20, Երևան, 2014, էջ 231:

[9] ՄՄ ձեռ. 6513, թ. 280բ,, տե՛ս Թ. Մինասյան, նշվ. աշխ., էջ 232:

Մեծ Հայքի տասներորդ՝ Արցախ աշխարհի Մեծառանք գավառը, ինչպես նշել է Բ.Ուլուբաբյանը «միջին դարերում կոչվում էր նաև Ներքին Խաչեն… X-XII դարերից, հատկապես՝ Հասան-Ջալալյանների օրոք» *Խաչեն* անունը ցույց էր տալիս հին նահանգի՝ Արցախի ամբողջ լեռնային ու նախալեռնային տարածքը… «Արցախ-Խաչենի սահմանը հարավից սկսած անցնում էր Աղավնո գետով… Սողքը մտնում էր Արցախ-Խաչենի մեջ»[1]:

Արցախի (հոգևոր կենտրոնը՝ Գանձասար, Ներքին Խաչենում) գահերեց իշխան՝ Հայկազուն-Սիսակյան տոհմից սերող Առաշնահիկ-Վախթանգյանների ճյուղի ներկայացուցիչ Հասան-Ջալալ Դոլան[2] (Հասան-Ջալալյանների տոհմի հիմնադիրը), XIII դարի հատկապես 30-50-ական թվականներին նշանակալից քաղաքական և մշակութային ազգապահպան գործունեություն ծավալեց Հայոց աշխարհում, միևնույն ժամանակ թե՛ դիմադրություն ցուցաբերելով և թե՛ դիվանագիտորեն դիմակայելով թաթար-մոնղոլական նվաճողներին: 1236 թ. զավթելով և ավերելով հյուսիս-արևելյան Հայաստանի մի շարք բերդերը ու ամրոցները (Գագ, Տավուշ, Մածնաբերդ, Նոր Բերդ, Լոռե և այլն)՝ նրանք շարժվել էին դեպի Խաչեն ու Սյունիք[3]: Թաթար-մոնղոլները Վերին Խաչենում գրավելով ու թալանելով *Հաւախաղաց* (Հավքախաղաց) բերդը[4], «չոգան եւ ի վերայ բարեպաշտ իշխանին Հասանայ, զոր Ջալալն կոչէին…»[5]: Նրանք ուժեղ դիմադրության հանդիպեցին հատկապես Ներքին Խաչեն գավառում: 853 թ. Արցախ ներխուժած թշնամուն ցուցաբերած փառապանծ Եսայի Աբու Մուսեի դիմադրության ոգով, Հասան-Ջալալ Դոլան 1236 թ. անառիկ պահեց Խոխանաբերդը, ստիպելով թաթար-մոնղոլներին բանակցել իր հետ[6]:

Կիրակոս Գանձակեցու հիշատակած «Մեծ իշխանն Խաչենոյ և կողմանցն Արցախու»[7] տիտղոսը հստակ վկայում է Հասան Ջալալի՝ Արցախում իշխանական գահերեցության մասին: Այստեղ կարևոր է Հասան-Ջալալին վերադարձված *հայրենի* կալվածքների՝ Ներքին Խաչենից դուրս գտնվելու իրողությունը: Հասան-Ջալալը մեկնել էր քրիստոնեություն ընդունած Սարթախի՝ Բաթու խանի որդու մոտ նրա միջնորդությամբ՝ իրեն վերադարձնելու «զհայրենիս իւր զՉարաբերդ և զԱկանայ և զԿարկառն, զոր հանեալ էին յառաջագոյն ի նմանէ ազգն թուրքաց և վրաց»[8]:

Այն, որ Հասան-Ջալալի տիրույթները նախկինում ևս ավելի մեծ էին, վկայում է «տէր Խաչենոյ» տիտղոսը իր իշխանության ավելի վաղ՝ 1229 թ. ժամանակաշրջանի վիմագիր արձանագրություններում. «ԵՍ ՀԱՍԱՆ ՈՐԴԻ [ՎԱԽԹԱՆԳԱ] ԵԻ ԽՈՐԻՇԱՀԻ, ՏԷՐ ԽԱՉԵՆՈ», «ՀՐԱՄԱՆԱՒ ԱՍՏՈՒԱԾԱՍԷՐ ԻՇԽԱՆԻՆ ՀԱՍԱՆԱ, ՏԵԱՌՆ ԽԱՉԻՆՈ…», «… բարեպաշտ արքային Ջալալին…»[9]:

Չարաբերդի մասին Մ. Բարխուդարյանցը գրել է. «Գաւառն, որ ընկած է Մռաւ բարձր լեռնաշղթայի, դաշտաբերանի, Թրղի և Թարթառ ջրերի ձախ և Կուրակ գետակի աջ ափերի մէջ, ստացած է Մեծ-Կողմանք, Մեծկուանք, Չարաբերդ, Թալիշ, Կիւլիստան, Ջրաբերդ և այժմ Ջուանշիր անունները»[10]: Հիշատակելով 1796 թ. մի տապանաքարի արձանագրությունը[11] նա ծանոթագրել է՝ «գաւառի հին անունն է, որ այժմ կոչվում է Ջրաբերդ»[12]: Ականան, ինչպես նշել է Բ.Ուլուբաբյանը, գտնվում էր Վերին Խաչենում, ուստի «այստեղ Հասան-Ջալալը պարզապես ներկայացված է որպես ամբողջ Խաչենի (իր խոսքով՝ Արցախական աշխարհի) գահերեց իշխանը, և հենց այդ պատճառով է, որ պատմիչը նրա հայրենիքն է համարում նաև Ականան»[13]: Այնուհետև նա եզրակացրել է. «Բավական էր հենց միայն Կոնստանտին Բարձրբերդցի կաթողիկոսի (1221-1267 թթ.) շատ արժեքավոր արձանագրությունը[14], որպեսզի անվերապահորեն հաստատվի, որ Հասան-Ջալալն էր համարվում Վերին և

---

[1] Բ. Ուլուբաբյան, նշվ. աշխ., էջ 32, 46-47:

[2] Հասան Ջալալյանների Հայկազուն՝ ազգա-տոհմային հիմքը նկատի ունենալով, Բաղդասար մետրոպոլիտը Դանիել բեկի (դաժանորեն սպանվել էր 1791թ. Իբրահիմ խանի ձեռքով) գերեզմանի վրա 1851 թ.դրված տապանաքարին արձանագրել է.«Ի ՏԱՆԷ ՀԱՅԿԱԶՈՒՆ ՄԵԾ ՋԱԼԱԼ ԴՈԼԻ ՏԵԱՌՆ ԱՐՑԱԽԱՅ ՀԱՅՈՑ ԱՇԽԱՐՀԻՆ» (Դիվան, էջ 145): Ի թիվս հայկական սկզբնաղբյուրների մյուս տեղեկությունների, այն հիմնարար նշանակություն ունի: Ֆ.Մամեդովան, նենգափոխելով պատմությունը, Հասան-Ջալալին և նրանից սերած Հասան-Ջալալյան տոհմը ներկայացրել է «ալբանական» ծագմամբ (Ф.Мамедова, Кавказская Албания и албаны, Баку, 2005, с. 75, 104)։ Հասան-Ջալալի հայրական կողմից՝ Հայկազուն-Սիսակյան-Առանշահիկ-Վախթանգյան և մայրական կողմից Զաքարյան տոհմական ծագման պատմական փաստը ջախջախիչ է ադրբեջանական կեղծարարության համար:

[3] Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. III, Երևան, 1976, էջ 609-610:

[4] Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն Հայոց, աշխատասիրութեամբ Կ. Ա. Մելիք-Օհանջանյանի, Երևան, 1961, էջ 267:

[5] Նույն տեղում, էջ 268:

[6] Նույն տեղում, էջ 269:

[7] Նույն տեղում, էջ 358:

[8] Նույն տեղում, էջ 358-359: Հ.Մանանդյանը նշել է, որ Հասան Ջալալի այս այցելությունը Բաթու խանի մոտ «հավանական մի նշան է, որ Ներքին Խաչենը եղել է մոնղոլների ժամանակ անկախ իշխանություն…» (Հ.Մանանդյան, Երկեր, Գ, Երևան, 1977, էջ 233):

[9] Դիվան, էջ 79, 120:

[10] Մակար Բարխուտարեանց, Արցախ, Բագու, 1895, էջ 24:

[11] «Այս է տապան Աւագ վարդապետին , որ է Չարապերտու Մեծ-Կուէնից»:

[12] Մ. Բարխուտարեանց, նշվ. աշխ.,էջ 38: Հմմտ. Բ.Ուլուբաբյան, Խաչենի իշխանությունը X-XVI դարերում, էջ 32), Ա. Յակոբեան, Պատմա-աշխարհագրական եւ վիմագրագիտական հետազոտութիւններ (Արցախ եւ Ուտիք), Վիեննա-Երեւան, 2009, էջ 263):

[13] Բ.Ուլուբաբյան, նշվ. աշխ., էջ 191: Ականայի մասին տես նաև՝ Ա. Յակոբեան, նշվ. աշխ., էջ 259-260, 262, 273-274: Բ.Ուլուբաբյանը ենթադրել է, որ Կարկառը պետք է կապված լինի համանուն գետակի հետ, որի «ստորին ավազանը հին Հաբանդ գավառի արևմտյան մասն է ընդգրկում» (Բ.Ուլուբաբյան, նշվ. աշխ., էջ 214):

[14] Վաղուհաս գյուղի Մայրաքաղաք կամ Տիրամայր եկեղեցու գավթի միջին խորանի ճակատի արձանագրությունում (1246 թ.)՝ «Աստուծոյ շնորհիւն ես Կոստանդին (Ա.) կաթողիկոս ամենայն Հայոց

Ներքին Խաչենների լիիրավ իշխանաց իշխանն ու ինքնակալ տերը: Վաղուհասի վանքում՝ Վերին Խաչենի կենտրոնում, Հայոց կաթողիկոսը քանդակել էր տվել արձանագրություն, որով ամբողջ Խաչենի իշխանապետ էր ճանաչել միայն *Մեծի Ջալալ Դաւլին*»[1]:

Համահայկական գործերում Արցախի գահերեց իշխան Հասան-Ջալալ Դոլայի գործունեությունը դրսևորվել է քաղաքական, դիվանագիտական և մշակութային ասպարեզներում: Նրա բարձր հեղինակության վկայությունն է իր միջնորդական առաքելությունը Կիլիկյան Հայաստանի թագավոր Հեթում Ա-ի և մոնղոլների միջև հարաբերությունների հիմնադրման շրջանում: Հատկանշական է, որ Կիլիկիայի Հայկական թագավորության համար այս ճակատագրական պահին մոնղոլների հետ բանակցությունները սկզբնավորվել էին «միջնորդութեամբ իշխանին Ջալալին»[2]: Կիրակոս Գանձակեցու այս հաղորդմանը պատշաճ ուշադրություն է դարձվել հայ պատմագրության մեջ (Հ. Մանանդյան, Գ. Միքայելյան, Ա. Գալստյան, Ս. Բոռնազյան, Բ. Ուլուբաբյան, Լ. Տեր-Պետրոսյան)[3]: Մասնավորապես, Հ. Մանանդյանը, գրելով 1243 թ. Չմանկատուկի մոտ Իկոնիայի թյուրք-սելջուկների կրած պարտության մասին, նշել է. «Իկոնիայի սելջուկյան սուլթանի պարտությունից... հետո մոնղոլական արշավանքների վտանգը սպառնում էր արդեն Կիլիկիայի հայկական պետությանը: Այդ վտանգը Հեթում թագավորը, առանց ժամանակ կորցնելու, աշխատեց կանխել: Նա ուղարկեց Բաչու-նուինի... մոտ դեսպաններ և... կնքեց նրանց հետ, Խաչենցի Հասան-Ջալալի միջնորդությամբ, հաշտության և բարեկամության դաշինք...»[4]: Այսպիսով՝ Հասան-Ջալալ Դոլայի միջնորդական առաքելությունը կարևոր նշանակություն է ունեցել Կիլիկիայի Հայկական թագավորության Արևելյան քաղաքականության մեջ[5]:

«Մեծ իշխանն Խաչենոյ և կողմանցն Արցախու» Հասան-Ջալալ Դոլայի հիշատակը, ի թիվս գրավոր և վիմագիր սկզբնաղբյուրների, հավերժացնում են նրա ստեղծած հայ ճարտարապետության գանձարանը հարստացրած քաղաքակրթական բարձրարժեք կոթողները, որոնց գլուխգործոցն է Գանձասարի Սուրբ Հովհաննես Մկրտիչ եկեղեցին: Գարեգին Հովսեփյանը, մեծ գովեստով արտահայտվելով հայ եկեղեցական ճարտարապետության մասին, գրել է. «Քիչ չեն և փառավոր տաճարներ, որոնք հայ նախնի ճարտարապետության ոգին ու ավանդությունները պահելու հետ, ունեն և ԺԳ. դարու վերածնության հատուկ գծեր և զարդարանքի ոճեր: Հովհաննավանքը Վաչուտյանց իշխանության մեջ, Գանձասարը՝ Խաչենի, Ամաղուն կամ Նորավանքը՝ Օրբելյանների, Դսեղի Բարձրաքաշը՝ Մամիկոնյանների, Գեղարդը (Ս. Աստուածածին)՝ Խաղբակեանների, նույնը կարող ենք ասել բոլոր մեծ ու փոքր իշխանությունների համար, կենդանի և խոսուն վկաներ են մի աննման, եռանդուն շինարարության, որի նմանը քիչ է կրկնվում պատմության մեջ»[6]: Հասան-Ջալալի համահայկական գործունեության վկայության կարևոր հուշարձան է հիմնովին վերականգնված Կեչառիսի վանական համալիրը: Գ.Հովսեփյանը գրել է՝ «Թաթարական արշաւանքի ժամանակ այս շէն և փառաւոր վանքը… աւերման է ենթարկուում: Մեր միակ աղբիւրն այդ մասին Խաչենի Խոյախան [Խոխանաբերդ] բերդի մեծ իշխան՝ Վախթանկի որդի Հասան-Ջալալի և նրա կնոջ՝ Բաղաց թագաւորի դուստր Մամքանի արձանագրութիւնն է՝ ժամատան երդիկի պատուանդան կազմող գարնէզի վերայ…: Այդ երկու ամուսինները 1248 թուին, վանքի առաջնորդ Մխիթարի օրով, ուխտ են գալիս և «բազում գանձիւք վերստին» նորոգում են «մեծ և հռչակավոր» վանքը և իւրաքանչիւր տարի քառասուն դուկատ նուէր նշանակում. . . «Վարդապետները Մխիթարի և միւս միաբանների հետ սահմանում են բոլոր եկեղեցիներում երկու օր պատարագ, աւագ զատկին Հասան-Ջալալին «և :դ: շաբաթն աւրն» Մամքանին»[7]:

Բ.Ուլուբաբյանը, բարձր գնահատելով Հասան-Ջալալի համազգային շինարարական գործունեությունը, գրել է. «Հասան-Ջալալի կենսագրության նշանակալից մասն է կազմում իր շինարարական գործունեությունը՝ ծավալված հայրենի Խաչենում և Խաչենի սահմաններից դուրս՝ Հաղբատում ու Կեչառիսում... 1216-1238 թթ. Հասան-Ջալալի ու նրա հարազատների հոգսը Գանձասարի վանքի շինարարությունն էր: Թաթար-մոնղոլների առաջին արշավանքների, ավերի ու ավարի միջոցին նրանք ասես վերացել էին ժամանակից ու տարածությունից և կառուցում էին հավերժության համար, հաստատելով այն պարզ ճշմարտությունը, որ արարիչ ձեռքն անհնար է կտրել»[8]:

միաբանեցայ եպիսկոպոսարանիս ի ձեռն հոգևոր որդւոյ իմոյ տէր Մարգարէին, յիշխանութեան Մեծի Ջալալ Դաւլին…» (Մ. Բարխուտարեանց, նշվ. աշխ,, էջ 192):

[1] Բ. Ուլուբաբյան, նշվ. աշխ., էջ 32, 46, 47, 217:

[2] Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 285:

[3] Г. Микаелян, История Киликийского Армянского государства, Ереван, 1952, с. 298, Ա. Գալստյան. Հայ-մոնղոլական առաջին բանակցությունները.– ՊԲՀ, 1964, -1, էջ 99, Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. III, էջ 700, Բ. Ուլուբաբյան, նշվ. աշխ., էջ 194–195, 232, Լ. Տեր-Պետրոսյան, Խաչակիրները և հայերը, հ. Բ, Երևան, 2007, էջ 304, Է. Դանիէլեան, Գանձասարի պատմութիւն, Երեւան, 2005, էջ 129–131:

[4] Հ. Մանանդյան, Երկեր, Գ, էջ 227:

[5] Է.Դանիելյան, Արցախ-Խաչենի իշխանության նշանակությունը Կիլիկիայի Հայկական թագավորության Արևելյան քաղաքականության մեջ (XIII դարի 40-ական թվականներին). ՊԲՀ, 2016, N 1, էջ 33-42:

[6] Գարեգին կաթողիկոս Յովսէփեան. Խաղբակեանք կամ Պռոշեանք Հայոց պատմութեան մէջ, Անթիլիաս, 1969, էջ 12:

[7] Նույն տեղում, էջ 23-24:

[8] Բ. Ուլուբաբյան, նշվ. աշխ., էջ 176-177: Հասան Ջալալի համահայկական գործունեությունը դրսևորվել է նաև միջնադարյան հոգևոր ժողովածուների ստեղծման ասպարեզում: Ինչպես նշել է Մ.Թ.Ավդալբեգյանը, տեր Իսրայելի Հայսմավուրքի ընդօրինակության հիշատակարանից «իմանում ենք, որ նա ժամանակակիցն է Խաչենի Ջալալ-Դոլա իշխանի և Վանական Վարդապետի. «Արդ, այս տօնացոյց կարգեալ եղև բովանդակ տարոյ աշխատութեամբ տէր Իսրայելի Խաչենցոյ եպիսկոպոսի հրամանաւ Վանական Վարդապետի ի խնդրոյ Ջալալ-Դօլի տեառն Խաչենոյ, և տէր Գրիգորի եպիսկոպոսի» (Մ.Թ.Ավդալբեգյան, Հայ միջնադարյան ժողովածուների պատմությունից (Հայսմավուրքային խմբագրություններ). – ՊԲՀ, N 3, 1979, էջ 157):

Հայաստանում և Վիրքում հարկերի ծանրացման հետևանքով Արցախի գահերեց իշխանը, ի թիվս այլ իշխանների, դիմակայեց մոնղոլներին: Սակայն ապստամբական շարժումը ճնշվեց, որի ղեկավարները դաժանորեն սպանվեցին[1]: Կիրակոս Գանձակեցին Հասան-Ջալալի մահը (1261թ.) նկարագրել է որպես սուրբ նահատակություն[2]:

Հայոց պատմության նենգափոխմամբ զբաղվող արհեստածին Ադրբեջանի կեղծարարների սնանկ ճիգերն ուղղված են հատկապես Արցախի հազարամյակների խորքից եկող պատմամշակութային հարուստ ժառանգության դեմ, որի անքակտելի մասն են Արցախի գահերեց իշխան Հասան-Ջալալ Դոլայի ժամանակներում ազգային ավանդույթների հիման վրա ստեղծված բարձր մշակութային արժեքները: Սակայն պատմական ճշմարտությունը անսասան է: Հայոց քաղաքակրթական արժեհամակարգի գիտակցումն անպարտելի է դարձնում Հայրենիքի պաշտպաններին ընդդեմ Ադրբեջանի ագրեսիվ գործողությունների: Արցախյան ազատամարտի հաղթանակի խորհրդանիշ ԳԱՆՁԱՍԱՐԻ Սուրբ Հովհաննես Մկրտիչ եկեղեցու ոգեղեն գնահատականը տվել է ազատամարտիկ Գագիկ Յոլչյանը: Գանձասարում եղած ժամանակ, նախքան Վաղուհասի կողմն արշավելը՝ իր կյանքի վերջին մարտից առաջ, նա զինակիցներին ասել է. «Մեր կյանքն ինչ է այս հրաշագործության համեմատությամբ: Որ նա մնա, մենք էլ կմնանք»:

Այսպիսով՝ Արցախի գահերեց իշխան, Հայկազուն-Սիսակյան-Առանշահիկ-Վախթանգյան Հասան-Ջալալ Դոլայի՝ քաղաքական, դիվանագիտական և մշակութային ոլորտներում համահայկական նշանակության գործունեության արգասիքները, հարստացնելով Հայոց քաղաքակրթական արժեհամակարգը, հզոր հայրենանվեր ոգեղեն լիցք են կրում:

[1] Ըստ Հ. Մանանդյանի, Հասան-Ջալալի և մյուսների ձերբակալությունը պիտի կապված լիներ այդ ապստամբության հետ (Հ. Մանանդյան, Երկեր, Գ, էջ 250): Լ. Բաբայանը Հասան-Ջալալի ձերբակալությունը համարել է տեղի ունեցած այդ ապստամբության շրջանում, իսկ մահը՝ ապստամբությունը ճնշվելուց հետո (տես՝ ՀԺՊIII, էջ 630, 632): Ըստ Բ.Ուլուբաբյանի՝ «Անմիջական տեղեկություն չկա այս ապստամբությանը Հասան-Ջալալի բերած մասնակցության մասին: Սակայն հիմնազուրկ չի լինի մի այդպիսի ենթադրությունը, քանի որ հենց նույն ապստամբության ճնշումից հետո էր, որ Արղունը կալանավորեց Հասան-Ջալալին» (Բ.Ա.Ուլուբաբյան, նշվ. աշխ., էջ 207):

[2] Կիրակոս Գանձակեցի, էջ 391-392:

УДК 941(479.2430:355 *История*

Владимир Евсеев,
заместитель директора Института стран СНГ,
военный эксперт, кандидат технических наук.

О НЕКОТОРЫХ ПОДХОДАХ К УРЕГУЛИРОВАНИЮ НАГОРНО-КАРАБАХСКОГО КОНФЛИКТА (ВЗГЛЯД ВОЕННОГО ЭКСПЕРТА)

Четырехдневная война в зоне Нагорного Карабаха, которая имела место в апреле 2016 г., фактически означала разморозку вооруженного конфликта и де-факто выход противоборствующих сторон из соответствующих соглашений о прекращении огня, достигнутых в 1994-1995 гг. Повторение таких событий в будущем вполне возможно, поэтому целесообразно под руководством сопредседателей Минской группы ОБСЕ заключить между противоборствующими сторонами соглашение об отводе от линии боевого соприкосновения тяжелых и легких вооружений по аналогии с Комплексом мер по выполнению Минских соглашений («Минск-2»).

Ключевые слова: конфликт, баланс сил, военный бюджет, четырехдневная война, агрессия, урегулирование, предвидение, Минская группа, отвод вооружений.

Vladimir Evseev
Deputy Director of the Institute of CIS,
military expert, Candidate of Technical Sciences

ON SOME APPROACHES TO THE SETTLEMENT OF THE NAGORNO-KARABAKH CONFLICT (THE MILITARY EXPERT OPINION)

The four-day war in Nagorno-Karabakh, which took place in April 2016, actually meant the defrost of armed conflict and the de facto exit of the opposing sides of the respective cease-fire agreements, reached in 1994-1995. As the repetition of such events in the future it is quite possible it is advisable to conclude, under the leadership of co-chairmen of the OSCE Minsk Group, an agreement between the warring parties of the withdrawal from the line of contact between the heavy and light weapons, similar to the package of measures for the implementation of the Minsk agreements ("Minsk-2").

Վլադիմիր Եվսեեվ

ԼԵՌՆԱՅԻՆ ՂԱՐԱԲԱՂԻ ՀԱԿԱՄԱՐՏՈՒԹՅԱՆ ԿԱՐԳԱՎՈՐՄԱՆ ՄԻ ՔԱՆԻ ՍՈՏԵՑՈՒՄՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ (ՌԱԶՄԱԿԱՆ ՓՈՐՁԱԳԵՏԻ ՏԵՍԱԿԵՏ)

Ամփոփագիր՝ Քառօրյա պատերազմը Լեռնային Ղարաբաղում 2016թ-ի ապրիլին, փաստորեն նշանակում է զինված հակամարտության ապասառեցում և հակամարտող կողմերի դե-ֆակտո դուրս գալը 1994-1995թթ-ին ձեռք բերված զինադադարի համաձայնագրերից: Նման իրադարձությունների կրկնությունը ապագայում հնարավոր է, այդ պատճառով նպատակահարմար է ԵԱՀԿ Մինսկի համանախագահների ղեկավարությամբ հակամարտող կողմերի միջև համաձայնագիր կնքել շփման գծից ծանր և թեթև զինատեսակների հետ քաշման մասին Մինսկյան համաձայնագրերի («Մինսկ-2») նմանությամբ

Բանալի բառեր՝ կոնֆլիկտ, ուժերի հավասակշռություն, ռազմական բյուջե, քառօրյա պատերազմ, ագրեսիա, կարգավորում, կանխատեսում, Մինսկի խումբ, զինատեսաքկների հետ քաշում:

Весной 2016 г. градус эскалации в Нагорном Карабахе был чрезвычайно высокий. Так, в период со 2 до 5 апреля в этой зоне развернулись масштабные боевые действия, которые не привели к успеху ни одной из сторон. Но фактически они означали разморозку вооруженного конфликта и де-факто выход противоборствующих сторон из соглашений о прекращении огня в зоне нагорно-карабахского конфликта, достигнутых в 1994-1995 гг. Избирательно ссылаясь на существующие международно-правовые документы, официальный Баку никогда не отрицал приемлемости военного пути решения этого конфликта[1]. Такая позиция привела к значительным жертвам, в первую очередь с азербайджанской стороны.

Хронология войны

В ночь на 2 апреля 2016 г. в зоне Нагорного Карабаха Вооруженные силы (ВС) Азербайджана предприняли наступление с северо-восточного (мардакертского) направления. Позднее началась атака и с южного (гадрутского) направления: еще два удара, менее интенсивных, азербайджанские подразделения нанесли в ночь со 2 по 3 апреля.

Как отмечает армянский эксперт Д. Петросян, в ходе наступления, которое сопровождалось массированным огнем танков, ствольной и реактивной артиллерии, а также минометов различных калибров, были задействованы наиболее хорошо подготовленные азербайджанские военнослужащие из полка специального назначения 777-ой бригады и 191-ой горнострелковой бригады[2]. Их общая численность составила не менее трех тысяч человек, включая турецких военнослужащих в качестве инструкторов и командиров некоторых разведывательно-диверсионных подразделений.

---

[1] Полад Бюль-бюль оглы дал оценку событиям, происходящим в Карабахе. ВИДЕО. [Электронный ресурс]//Независимый информационный ресурс «Москва-Баку». М., 2 апреля 2016. http://moscow-baku.ru/news/society/polad_byul_byul_ogly_dal_svoyu_otsenku_sobytiyam_proiskhodyashchim_v_karabakhe_video/.

[2] Петросян Д. Некоторые военно-политические аспекты «четырехдневной» войны в Нагорном Карабахе (взгляд из Еревана) [Электронный ресурс] // Военно-политическая аналитика. М., 25 апреля 2016. http://vpoanalytics.com/2016/04/25/nekotorye-voenno-politicheskie-aspekty-chetyrexdnevnoj-vojny-v-nagornom-karabaxe-vzglyad-iz-erevana/.

В результате ВС Азербайджана удалось временно взять под контроль несколько пунктов (постов) первой линии обороны. Впоследствии подразделения Армии обороны Нагорного Карабаха нанесли контрудар и смогли стабилизировать ситуацию. В дальнейшем бои велись именно за эти опорные пункты.

Нужно отметить, что это был наиболее масштабный вооруженный конфликт в зоне Нагорного Карабаха со времени установления перемирия в 1994 г., в ходе которого были задействованы все виды вооружений противоборствующих сторон, за исключением боевой авиации и баллистических ракет. Задача ВС Азербайджана заключалась в том, чтобы зайти в тыл Армии Обороны НКР и ВС Армении, заняв как минимум один из семи районов «пояса безопасности», которые в соответствии с Мадридскими принципами должны отойти к Азербайджану.

Первоначально азербайджанская сторона заявила о взятии ряда стратегических высот и населенных пунктов. В реальности ей удалось лишь временно захватить с. Талыш Мартакертского района, которое находилось на расстоянии 3 км от линии боевого соприкосновения. До карабахской войны в нем проживало более 2 тыс. чел.

Всего в результате боевых действий ВС Азербайджана потеряли 2 вертолета, не менее 40 танков и 25 беспилотных летательных аппаратов (БПЛА). Армянская сторона подтвердила потерю 14 танков[1]. Официальные данные о потерях сторон существенно отличаются от экспертных оценок в меньшую сторону (особенно в случае Азербайджана). Тем не менее, можно предположить, что в ходе боев погибло порядка 800 азербайджанских и 100 армянских военнослужащих. В НКР также погибли четверо мирных жителей и двое были ранены. Низкий уровень потерь среди мирных жителей объясняется тем, что они были своевременно эвакуированы с места боев[2].

Лишь 5 апреля по договоренности между Азербайджаном и Нагорно-Карабахской республикой огонь был прекращен и наметилось некоторое снижение взаимной напряженности. К этому времени армянские подразделения полностью восстановили свои позиции на северном направлении и, в основном, на южном направлении (за исключением высоты Леле-тепе). Такое положение дел сохраняется и в настоящее время.

Нужно обратить внимание, что 2 и 3 апреля 2016 г. ВС Азербайджана, впервые после подписания в мае 1994 года в Бишкеке документа, содержащего призыв о прекращении огня, привлекли к наступлению столь серьезные силы с одновременным координированным использованием различных родов войск, включая танки, артиллерию, вертолеты и БПЛА. Причем за две недели до этого прошли азербайджано-турецкие военные учения[3], в ходе которых могли отрабатываться совместные боевые действия по «освобождению» Нагорного Карабаха.

Как уже указывалось, цель наступательной операции состояла в установлении контроля хотя бы над одним из семи районов в зоне безопасности вокруг Нагорного Карабаха. При благоприятном развитии ситуации она предусматривала не столько прорыв на северном и южном фланге, сколько нанесение фронтального удара по Степанакерту со стороны Агдама. Этому воспрепятствовали упредительные действия армянской стороны на центральном (агдамском) направлении.

Основные причины войны

На фоне значительного падения мировых цен на нефть социально-экономическое положение Азербайджана существенно ухудшилось. Так, в 2016 г. доходы государственного нефтяного фонда (SOFAZ) составят 3,0 млрд долл., а расходы – 7,1 млрд долл. Если учесть, что в декабре 2015 г. общие финансовые средства этого фонда составили 33,6 млрд долл., то в нынешнем году эти резервы сократятся на 12%. И даже в случае значительного сокращения расходной части государственного бюджета 2016 г., в том числе за счет уменьшения закупок вооружений и военной техники, руководству Республики Азербайджан придется искать дополнительные финансовые средства[4].

В столь трудных социально-экономических условиях, правящей в Баку власти требовалась если не победоносная война, то хотя бы некоторый успех в силовом освобождении территорий по периметру административных границ бывшей Нагорно-Карабахской автономной области.

Не менее важную роль в апрельской эскалации вооруженного конфликта сыграли внешние факторы. Так, нападение на Нагорный Карабах началось после вашингтонских встреч И. Алиева. Можно предположить, что на это решение повлияло желание еще раз привлечь внимание к ситуации в регионе после неудачных переговоров в США. Несомненно и то, что в контексте турецко-российского противостояния (улучшение двусторонних отношений началось только в июне) Анкара, стремящаяся обратить на себя внимание Москвы, также способствовала эскалации вооруженного конфликта в Нагорном Карабахе.

Помимо этого, к апрелю 2016 г. не был реализован контракт на поставку в Армению российских вооружений. А азербайджанская сторона уже осуществила массированные закупки вооружений, в том числе из РФ и Израиля. Как следствие, ВС Азербайджана получили не только количественное, но и техническое преимущество, в том числе по бронетанковой технике, ствольно й и реактивной артиллерии и БПЛА.

Позицию официального Баку по вопросу силового разрешения проблемы Нагорного Карабаха поддержали только Турция и Украина[5]. Все остальные страны и глобальные игроки либо международные организации (РФ, США, Минская группа ОБСЕ, ОДКБ, ЕС, Совет Европы, НАТО) осудили эскалацию вооруженного конфликта, призвали прекратить использование силы и озвучили безальтернативность мирного решения и переговоров в качестве способа разрешения этой проблемы. При этом российская сторона была наиболее активной.

Следует обратить внимание, что во время визита в Ереван, состоявшегося 21 – 22 апреля 2016 г., министр иностранных дел России, С. Лавров впервые после долгого перерыва напомнил Баку о необходимости выполнения не

[1] Противостоящие в Нагорном Карабахе стороны назвали свои потери [Электронный ресурс]//Информационное агентство «Lenta.Ru». М., 5 апреля 2016. https://lenta.ru/news/2016/04/05/nkr.
[2] Журналисты Sputniпали под обстрел в Мартакерте [Электронный ресурс]//Информационное агентство «Sputnik-Армения. М., 3 апреля 2016. http://ru.armeniasputnik.am/karabah/20160403/2722517.html.
[3] Завершились совместные учения ВВС Азербайджана и Турции [Электронный ресурс]//Информационный сайт «Meydan.Tv». М., 25 марта 2016. https://www.meydan.tv/ru/site/news/12965/Завершились-совместные-учения-ВВС-Азербайджана-и-Турции.htm.
[4] Барсегян А. Азербайджан в марте 2016 г. (обзор внутренней ситуации) [Электронный ресурс]//Фонд «Нораванк». Ереван, 5 мая 2016. http://www.noravank.am/rus/articles/detail.php?ELEMENT_ID=14672.
[5] Карабахских конфликт: в МИД Украины заявили, какую из сторон поддерживают [Электронный ресурс]//Обозреватель. Киев, 2 апреля 2016. http://obozrevatel.com/politics/97134-karabahskij-konflikt-v-mid-ukrainyi-zayavili-kakuyu-iz-storon-podderzhivayut.htm.

только вступившего в силу 12 мая 1994 г. Соглашения о прекращении огня в зоне нагорно-карабахского конфликта, но и Соглашения по укреплению режима прекращения огня, вступившего в силу 6 февраля 1995 г.[1] Выполнение противоборствующими последнего соглашения могло бы способствовать снижению уровня напряженности в зоне Нагорного Карабаха.

В тоже время было бы неправильно преувеличивать роль Москвы, которая, как полагают некоторые, способна в рамках так называемого «плана Лаврова» или «плана Путина» убедить армянскую сторону вернуть Баку пять районов зоны безопасности вокруг Нагорного Карабаха в обмен на присоединение Азербайджана к Евразийскому экономическому союзу[2]. Подобное представляется маловероятным хотя бы потому, что не учитывает позицию Степанакерта, без которого нынешний конфликт разрешить невозможно.

Особенности ведения боевых действий

Во многом провал планов Азербайджана по проведению в регионе Нагорного Карабаха молниеносной войны был сорван благодаря героизму армянских солдат срочной службы, которые даже в условиях нехватки некоторых современных видов вооружений, количественного и порой качественного превосходства противника и его мощной артиллерийской поддержки, не дрогнули и сумели в основном удержать занимаемые позиции. При необходимости армянские подразделения организованно отходили на запасные позиции. Все это свидетельствует о высоком моральном духе и мотивации офицерского (сержанского) состава, контрактников, срочников и резервистов.

Следует обратить внимание и на то обстоятельство, что в период четырехдневной войны в Армении (тем более это касается НКР) не наблюдалось паники и военной истерии. Со стороны местного населения была проявлена полная поддержка деятельности армии в зоне вооруженного конфликта, высокая степень уверенности в военном успехе кампании и адекватное поведение серьезной политической оппозиции[3]. В результате произошла консолидация общества Армении, НКР и активной части армянской диаспоры. Следовательно, Баку не удалось добиться раскола в армянском обществе.

Зато с азербайджанской стороны наблюдались беженцы, количество которых, по некоторых данным, в период вооруженного конфликта превышало численность населения НКР.

В ходе боев азербайджанская сторона продемонстрировала наличие современных типов БПЛА, в том числе в ударном варианте, систем радиоэлектронной борьбы и противотанковых ракетных комплексов, а также приборов ночного видения (как правило, эти вооружения имели израильское происхождение). В то же время, личный состав Вооружённых сил Азербайджана имел невысокий уровень боевой подготовки, в первую очередь это касалось танковых подразделений. Такой дисбаланс в зоне конфликта был ликвидирован летом нынешнего года, после реализации 200-миллионного российского кредита на покупку в нашей стране вооружений и военной техники.

Сценарии дальнейшего развития событий

В дальнейшем для Нагорного Карабаха, возможны следующие сценарии развития[4].

1) Сохранение статус-кво.

Для России этот сценарий является оптимальным, во всяком случае, до принципиального улучшения ситуации в Сирии и на Украине, где Москва предпринимает значительные усилия в целях военно-политической стабилизации и перехода к мирной фазе урегулирования конфликтов. При этом как Москва, так и Вашингтон, не заинтересованы в эскалации конфликта в Нагорном Карабахе с непредсказуемыми последствиями.

Не следует забывать и о достаточно влиятельном армянском лобби не только в США, но и во Франции. Как сопредседатели Минской группы ОБСЕ, эти государства имеют влияние на ситуацию в зоне Нагорного Карабаха. Значительная армянская диаспора проживает и в России.

Однако данные обстоятельства не означают полной заморозки нынешнего вооруженного конфликта, в первую очередь со стороны Азербайджана. Именно поэтому Москва поставила Еревану современные вооружения, включая оперативно-тактические ракетные комплексы «Искандер»[5], тяжелые реактивные системы залпового огня «Смерч» и тяжелые огнеметные системы ТОС-1А "Солнцепёк». Это позволило восстановить баланс сил на линии фронта, что будет удерживать Баку от масштабного возобновления боевых действий.

2) Негативный.

В настоящее время такой сценарий остаётся возможным, что требует активных действий со стороны мирового сообщества. В противном случае вооруженные инциденты (артиллерийские и минометные обстрелы, диверсионные рейды и т.п.) постепенно приведут к новой войне, как в зоне Нагорного Карабаха, так и армяно-азербайджанской границы, что неизбежно вовлечет в свою орбиту Россию и Турцию, породив угрозу региональной войны с участием государства-члена НАТО. Такое возможно только в случае полной или значительной утраты контроля над ситуацией вдоль линии фронта.

3) Нахождение *Modus Vivendi*.

Сейчас на линии фронта относительно спокойно, но в краткосрочной перспективе существенное улучшение ситуации в зоне Нагорного Карабаха представляется маловероятным, в первую очередь потому, что власти и общество Азербайджана с одной стороны, и Армении и НКР – с другой, сегодня более чем когда-либо, не готовы к разговору о возможных компромиссах. Это крайне сужает возможности любого диалога на высшем уровне.

---

[1] Мельникова К. В поиске компромисса [Электронный ресурс]//Информационное агентство «Lenta.Ru». М., 23 апреля 2016. https://lenta.ru/articles/2016/04/23/lavrovinarmenia/.

[2] Арьков В.А. Решение карабахского вопроса в интересах России [Электронный ресурс]//Экспертно-аналитическая сеть «POLITRUS». М., 12 мая 2016. http://www.politrus.com/2016/05/12/russia-caucasus-4/.

[3] Петросян Д. Некоторые военно-политические аспекты «четырехдневной» войны в Нагорном Карабахе (взгляд из Еревана) [Электронный ресурс]//Военно-политическая аналитика. М., 25 апреля 2016. http://vpoanalytics.com/2016/04/25/nekotorye-voenno-politicheskie-aspekty-chetyrexdnevnoj-vojny-v-nagornom-karabaxe-vzglyad-iz-erevana/.

[4] Маркедонов С.М. Российско-турецкие отношения и проблемы безопасности Кавказского региона. Валдайские записки. М., апрель 2016. № 45. С. 13 – 15.

[5] Никольский А. «Искандеры» доехали до Армении//Ведомости. М., 18 сентября 2016.

С целью снижения напряженности в зоне Нагорного Карабаха противоборствующим сторонам целесообразно рассмотреть вопрос об отводе тяжелых (легких) вооружений со своих позиций, по примеру того, как это частично осуществлялось в Донбассе.

В соответствии с Минскими соглашениями от 12 февраля 2015 г. предполагалось, что каждый тип вооружения с калибром как более 100 мм (тяжелые вооружения), так и менее 100 мм (легкие вооружения) должны быть отведены на такое расстояние от линии фронта, чтобы исключить их немедленное боевое применение, то есть без перебазирования на новые позиции. При этом следует учитывать, что в Азербайджане используется широкая номенклатура вооружений, которые имеют различную дальность стрельбы. Так, наибольшую опасность для мирного населения представляют 300-мм (тяжелые) БМ-30 РСЗО «Смерч» и тактические ракетные комплексы «Точка-У», имеющие дальность стрельбы свыше 100 км, а также 220-мм тяжелая огнеметная система ТО1-1А «Солнцепек». Аналогичные вооружения сейчас имеются и у армянской стороны. Поэтому, в качестве первого этапа следует договориться о запрещении их боевого применения в зоне нагорно-карабахского конфликта. А Россия могла бы взять на себя обязательство не поставлять указанные типы вооружений противоборствующим сторонам.

В качестве следующего этапа желательно начать отвод от линии фронта как тяжелых, так и легких вооружений на согласованные расстояния, обусловленные типом и калибром используемых боеприпасов. Основанием для этого могло бы стать соглашение по аналогии с Комплексом мер по выполнению Минских соглашений («Минск-2»), согласованном на саммите в Минске 11-12 февраля 2015 г. в формате «нормандской четверки» (Германия, Франция, Украина и Россия) и подписанный Контактной группой по урегулированию украинского кризиса, включающей представителей Украины, России, ОБСЕ, Донецкой и Луганской народных республик.

Так, в соответствии с п. 2 Комплекса мер по выполнению Минских соглашений было решено отвести все «тяжелые вооружения обеими сторонами на равные расстояния в целях создания зоны безопасности шириной минимум 50 км друг от друга для артиллерийских систем калибром 100 мм и более, зоны безопасности шириной 70 км для РСЗО и шириной 140 км для РСЗО «Торнадо-С», «Ураган», «Смерч» и тактических ракетных систем «Точка» («Точка У»)»[1].

При этом следует учитывать особые условия ситуации в зоне Нагорного Карабаха. В частности, столица НКР г. Степанакерт и некоторые крупные населенные пункты НКР находятся относительно недалеко от линии фронта. Поэтому отвод армянских и азербайджанских вооружений должен учитывать реальное местоположение населенных пунктов. В связи с этим он должен осуществляться на пропорциональной основе.

Сопредседатели Минской группы ОБСЕ могут взять на себя главную роль как в достижении договоренности об отводе тяжелых (легких) вооружений, так и их реализации. При этом и Армения, и Азербайджан способны подтвердить такой отвод вооружений с помощью имеющихся средств разведки. Ввиду технической возможности возвращения вооружений на исходные позиции в достаточно сжатые сроки следует укреплять меры взаимного доверия вблизи линии боевого соприкосновения, что предполагает отказ от проведения в зоне фронта разведывательно-диверсионной деятельности и вывод из нее снайперов.

В случае достижения таких договоренностей особое внимание приобретет вопрос эффективности мониторинга и верификации режима прекращения огня и отвода тяжелого (легкого) вооружения. Это может взять на себя соответствующая миссия ОБСЕ, состав которой может усилен как численно, так и технически.

Отдельного рассмотрения заслуживает вопрос о расширение формата переговоров за счет представителей НКР. Такой трехсторонний формат имел место в период 1994-1997 гг., но позднее от него в силу ряда причин решили отказаться. По-видимому, существует необходимость возвращения к первоначальному формату переговоров, который способствовал выходу на серьезные договоренности в прошлом и позволяет сделать это в ближайшей будущем.

Таким образом, опыт, хотя и достаточно спорный, попыток урегулирования конфликта на Донбассе на основе соглашений «Минск-2» может быть использован с целью снижения напряженности в зоне Нагорного Карабаха. Для этого целесообразно под руководством сопредседателей Минской группы ОБСЕ заключить между противоборствующими сторонами соглашение об отводе от линии боевого соприкосновения тяжелых и легких вооружений по аналогии с Комплексом мер по выполнению Минских соглашений («Минск-2»). В противном случае повторение трагических событий апреля 2016 г. в зоне Нагорного Карабаха станет вполне возможным.

[1] Евсеев В. Минские соглашения – путь для Нагорного Карабаха [Электронный ресурс]//Российский совет по международным делам. М., 8 февраля 2016. http://russiancouncil.ru/inner/?id_4=7227#top-content.

УДК 94(479.224) *История*

Аслан Габелая
Аспирант Абхазского государственного университета

АБХАЗИЯ В ФОКУСЕ ВНИМАНИЯ МИРОВЫХ ДЕРЖАВ: ИСТОРИЯ И СОВРЕМЕННОСТЬ

Абхазия занимает важное географическое положение в Южном Кавказе. Она контролирует 220 км береговой линии, является узлом международных коммуникаций и исторически всегда была в центре внимания великих держав, которые преследовали свои интересы в регионе. После распада Советского Союза в новой геополитической обстановке США ведут активную политику для утверждения в Восточной Европе и в Южном Кавказе, что идет вразрез с национальными интересами России. После грузинской агрессии в августе 2008 года Абхазия и Южная Осетия оказались в центре противоречий Запад-Россия. Признание этих государств Россией значительно изменило статус-кво в регионе. Жесткая политика России противоречит не только интересам США, но и Турции, которая имеет свои амбиции на Кавказе. В то же время в интересах Абхазии снижение напряженности вокруг себя и она стремится добиться мирового признания.

Ключевые слова: географическое положение, стратегия, геополитика, держава, зона влияния, регион, признание

Ասլան Գաբելայա
Աբխազիայի պետական համալսարան

ԱԲԽԱԶԻԱՆ ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՏԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՈՒՇԱԴՐՈՒԹՅԱՆ ԿԻԶԱԿԵՏՈՒՄ. ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՆԵՐԿԱՆ

Ամփոփագիր՝ Աբխազիան կարևոր գեոստրատեգիական դիրք է զբաղեցնում Հարավային Կովկասում: Վերահսկում է ծովափնյա 220 հատված, միջազգային կոմունիկացիաների հանգույց է և պատմականորեն միշտ եղել է խոշոր տերությունների ուշադրության կենտրոնում, որոնք շահեր են հետապնդել տարածաշրջանում: Խորհրդային Միության քայքայումից հետո նոր աշխարհաքաղաքական իրավիճակում Միացյալ Նահանգները ակտիվ քաղաքականություն է վարում Արևելյան Եվրոպայում, Հարավային Կովկասում ամրապնդվելու համար, որը խաչվում է Ռուսաստանի ազգային շահերի հետ: 2008թ-ի օգոստոսի 8-ի վրավական ագրեսիայից հետո Աբխազիան և Հարավային Օսիան հայտնվեցին Արևմուտք-Ռուսաստան հակասությունների կենտրոնում: Ռուսաստանի կողմից այդ պետությունների ճանաչումը զգալիորեն փոխեց ստատուս-քվոն տարածաշրջանում: Ռուսաստանի կոշտ դիրքորոշումը հակասում է ոչ միայն ԱՄՆ-ի, այլև Թուրքիայի շահերին, որն իր ամբիցիաներն ունի Կովկասում: Միևնույն ժամանակ Աբխազիայի շահերից է բխում լարվածության նվազումը իր շուրջը և նա ձգտում է հասնել միջազգային ճանաչման:

Բանալի բառեր՝ աշխարհագրական դիրք, ռազմավարություն, աշխարհաքաղաքականություն, տերություն, ազդեցության գոտի, ճանաչում, տարածաշրջան

Aslan Gabelaya
Post-Graduate student of Abkhazian State University

ABKHAZIA IN THE FOCUS OF ATTENTION OF POWERS: THE HISTORY AND CURRENT STATE

Abkhazia holds an important geographical position in the Southern Caucasus. It controls 220 km of shoreline. It is an international crossroad and therefore it always stood in the focus of attentioan of powers pursuing their interests in the region. After the collapse of the Soviete Union in the new geopolitical situation the USA persues a policy of establishing itself in Eastern Europe and in the Southern Caucasus that is incompatible with Russia's interests. After the Georgian agression of August 2008 Abkhazia and Southern Osetia found themselves in the focus of controversies between the Western world and Russia. The recognition of those states by Russia the status-quo in the region has significantly been altered. The harsh politics of Russia contrasts with interests of the USA, as well as of Turkey, which pursues its own ambitions in the Southern Caucasus. At the same time Abkhazia is interested in reducing tension around itself and strives to achieve international recognition.

Key Words: geographical position, strategy, geopolitics, power, zone of influence, region, recognition

В последние годы геополитическое значение Южного Кавказа существенным образом возросло. Этот регион оказался в фокусе внимания не только непосредственных соседей - России, Ирана и Турции, но и вне региональных игроков -ЕС, США, стран Ближнего Востока и Китая[1,с.175]. Объясняется это, прежде всего, рядом факторов: во-первых, географический фактор. Абхазия в течение многих веков была втянута в процессы, приводившие к столкновению геополитических устремлений многих великих держав. Греция, Персия, Рим, Византия, Иран, Турция и Россия были основными действующими игроками на этой арене. И если в XIX в. борьба за влияние в регионе развернулась между Турцией и Россией, то уже в начале XX в. в Абхазии появились германские и британские войска [2,с.2].А через столетие основными геополитическими силами в этом регионе выступают США и Россия. Особо стоит подчеркнуть тот факт, что через Кавказ проходят основные маршруты транспортировки каспийских энергоносителей, которые являются предметом геополитического соперничества [1, с .175]. Абхазия в силу своего выгодного географического расположения, оставаясь объектом международных отношений, притягивал к себе пристальное внимание мировых держав, как региональных, так и вне региональных. В течение трех веков (1514 – 1813 гг.) Закавказье и Северный Кавказ были объектами соперничества трех империй – Российской, Персидской и Оттоманской (Османской) [3, с. 22]. Можно отметить, что в последние годы

судьба Южного Кавказа зачастую в основном решается в рамках « большого треугольника»то есть основными геополитическими игроками в регионе являются Россия, Турция и конечно же Запад.

Органическая взаимосвязь Северного и Южного Кавказа делает Кавказ зоной жизненных интересов и безопасности России… [1, с . 175] .

Во-вторых, начиная с XVIII в. геополитическое, стратегическое и экономическое значение Кавказского региона трудно переоценить, особенно для России. В XXI веке - в эпоху так называемой глобализации, огромное значение приобретает геополитическое и «транзитное» положение всего Кавказа. Именно этот фактор делает этот регион привлекательным с точки зрения геополитики и геостратегии для больших политических мировых держав. Кроме всего прочего, регион Кавказа удобно использовать в военно - стратегических целях. Присутствие большого количества региональных и глобальных игроков мировой политики на этой территории указывает на то, что Кавказ является сплетением геополитических интересов. Уже долгое время мир, затаив дыхание, наблюдает за тем, как ЕС и США ведут политику, которая основана на «наступательном» реализме. Однако агрессивная мировая политика США - это не открытие. США пытаются представлять везде и всегда собственные действия под маской добра и гуманности, защиты основ демократии.

С распадом СССР и Варшавского блока радикально изменилась военно – стратегическая конфигурация мира, а вместе с ней (если не раньше) общая идеологическая и психологическая атмосфера. Обвальная дестабилизация постсоветского пространства повлекло за собой цепную реакцию глобального размаха[4, с . 22].

Распад СССР и крушение «социалистического лагеря» способствовали формированию нового мирового порядка, привели к кардинальной перекройке политической карты мира. Регион Кавказа после распада СССР приобрел большую стратегическую значимость для США. Так как концепция национальной безопасности США основана на «достижении победы в национальных войнах», следует предположить, что политическое присутствие и военное дислоцирование позволит США оперировать более эффективно на главных направлениях: Ирак и Афганистан. Более того, Иран лучше контролировать, имея военное присутствие на Кавказе, в Азербайджане, где проходит граница протяженностью в 332 км. Проводить военные операции с этой позиции намного удобнее. Что касается России, то присутствие военного сегмента США в регионе Южного Кавказа негативно отразится на ее безопасности,а также приведет к ограничению ее влияния на Южном Кавказе [5, с . 3]

С точки зрения геостратегической важности Абхазия расположена на побережье Черного моря. Протяженность ее береговой линии составляет 220 км. Она имеет плодородные земли, крупные запасы угля, на ее территории находятся популярные курорты.Кроме этого, Абхазия обладает сетью важных транспортных коммуникаций, что делает ее еще более привлекательной в глазах как региональных, так и мировых геополитических игроков[1, с. 176].

Следует заметить еще один фактор - наличие на территории Абхазии месторождений нефти. И есть данные о немалых залежах углеводородного сырья на Черноморском шельфе [1,с . 176].

Учитывая особенности места и положения Абхазии в Кавказском регионе, можно предположить, что она все же сможет стать полноценным участником геополитических процессов на Южном Кавказе.

Самое яркое противостояние России и Запада в этом регионе произошло в 2008 г. Именно в этот период весь мир наблюдал за противостоянием двух гигантов мировой политики. Международная ситуация была настолько накалена, что всезаговорили о начале «третьей мировой войны». Об этом открыто писали как западные, так и российские эксперты и аналитики. А главными противоборствующими силами выступали США и Россия. Движение на Восток с помощью НАТО Соединенных Штатов Америки все больше ставило геополитические интересы России в тупик. Геополитические баталии развернулись между США и Россией за Восточную Европу и Южный Кавказ.

Как известно, Восточная Европа - очень важный регион с точки зрения геополитики. США давно вынашивают планы о размещении системы ПРОв Чехии и Польше, что напрямую угрожает безопасности России. И поэтому руководство России предприняло срочные меры: признание независимости Абхазии и Южной Осетии в ответ на признание Западом Косово. В это время ситуация усугублялась реальной возможностью вступления Грузии в НАТО. Это привело бы к опасности - расположению американской системы ПРО в Грузии, а затем уже на территории Абхазии. В таких условиях Москва не могла поддержать тезис о «территориальной целостности» Грузии. Россия уже проиграла «битву» за «территориальную целостность» Сербии. Вопрос о признании Абхазии и Южной Осетии стал актуальным. После факта признания посыпались протесты, как в Тбилиси, так и в Вашингтоне, что привело к обострению политических противоречий между большими игроками на геополитической арене. Мировые эксперты, политики, геополитики заявляли о зарождении нового «великого» противостояния, но уже в условиях многополярного мира. Политическая ситуация в корне изменилась в ночь с 7 на 8 августа 2008 г. Тогда была начата очередная военная агрессия Грузии против Южной Осетии. С первых же дней войны Россия заняла очень твердую позицию. Ее решительные действия являлись доказательством того, что Россия была готова принимать любые военно-политические вызовы и отстаивать свои интересы на Кавказе. Опять нависла угроза новой«холодной войны». Запад же в силу военно-политических и экономических причин не готов был к новому политическому раскладу сил [6, с. 478].

Как отмечают многие эксперты, августовские события изменили расстановку сил на Южном Кавказе, контекст конфликта и основные механизмы его урегулирования. Признание Российской Федерацией независимости Абхазии и Южной Осетии в августе 2008 г. стало переломным моментом в новейшей истории этих стран.

На сегодняшний день Российская Федерация проводит активную внешнюю политику на абхазском направлении и имеет приоритетные позиции в республике. Однако следует заметить, что такое политическое и экономическое доминирование России в регионе не устраивает как Запад, так и основных региональных игроков - Турцию и, в меньшей степени, Иран. Турция неоднократно давала понять миру, что она готова отстаивать свои экономические и политические интересы на Кавказе, даже если эти действия идут вразрез с политикой США в регионе. Премьер-министр Турции Т. Эрдоган неоднократно в своих выступлениях подчеркивал, что Турция напрямую заинтересована и выступает с инициативой создания Кавказской платформы стабильности и сотрудничества. Однако пока не ясно, как будет развиваться ситуация, но тема уже давно обсуждается многими СМИ как в Турции, так и за ее пределами[1, с . 178] . Российско – турецкие противоречия на Южном Кавказе до сих пор носят острый политический характер. Дальнейшие российско-турецкие отношения и их диалог касательно своих геостратегических интересов в регионе пока трудно прогнозировать. Как говорится, время покажет...

Исходя из выше изложенного, становится понятным тот факт, что на Южном Кавказе с незапамятных времен сталкиваются интересы ведущих мировых держав.

На сегодняшний день Абхазия является суверенным государством. Абхазия прошла сложный и тернистый путь для достижения независимости. Впереди предстоит сделать многое для укрепления своей государственности. На наш взгляд руководство страны обязано проводить рациональную внешнюю политику для достижения главной цели имеется ввидупризнание Республики Абхазия со стороны мирового сообщество.

И в конце автор предлагаемой статьи хотел бы заметить следующее: « Трудно себе представить, что в мире, где более двухсот государств не будут геополитические, военно – политические споры и разногласия,но, однако во всех этих спорах и разногласиях главными инструментами не должны выступать сила, оружие и война, а наоборот главными принципами должны быть современные, цивилизационные, международные правовые принципы. Ибо в мире самое главное – это сохранение мира для всего человечества».

Использованная литература:

1 . Эшба Э. Д. Абхазия в сфере геостратегических интересов России и Турции //Материалы Первой Международной Конференции, Посвященной 65 – летиюВ. Г. Ардзинба. Сухум , 2011 .

2 . Шамба С. М. Роль западных стран в урегулировании грузино – абхазского конфликта // « Республика Абхазия» . № 49 , 4 – 5 мая 2002 .

3. КоджаманОмер. Южный Кавказ в политике Турции и России в постсоветский период. М ., 2004 .

4. Дегоев В. Россия, Кавказ и постсоветский мир. М., 2006 .

5. Жадаева Д. П. Южный Кавказ. Геополитические реалии в начале XXIв. М., 2010.

6. См. Авидзба А. Ф. Отечественная Война (1992 – 1993 гг.) Вопросы Военно – Политической Истории Абхазии. Сухум , 2008 .

ՀՏԴ 902(479.243) Պատմություն

Ինեսա Կարապետյան,
Արմինե Գաբրիելյան,
ՀՀ ԳԱԱ ՀԱԻ

ԱՐՑԱԽԻ ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏԻ ՆԵՐՄՈՒԾՎԱԾ ԽԵՑԵՂԵՆԸ
(Արցախ, Տիգրանակերտ, ներմուծում, խեցեղեն, Տիգրան Մեծ, անտիկ դարաշրջան, առևտուր, մշակութային կապեր)

Հոդվածում ներկայացվում և գիտական շրջանառության մեջ է դրվում Արցախի Տիգրանակերտի տասնամյա պեղումներով ի հայտ եկած ներմուծված անտիկ խեցեղենի մի ոչ մեծ խումբ՝ կազմված ամֆորաների, օլպիոսի, ունգվենտարիների, կանթարոսի, խնկարկման անոթի, տերրակոտաների բեկորներներից:Այս անոթների ձևերի վերականգնումը իրականացվել է Հայաստանի և հելլենիստական աշխարհի մյուս հնագիտական շատ հուշարձանների, բավարար ուսումնասիրված և ճշգրիտ թվագրված, ներմուծված խեցեղենի հետ համադրման մեթոդով: Ներմուծված նյութերը խոսում են քաղաքի բնակչության հելլենիստական մշակույթի բոլոր կողմերին լավատեղյակ և հաղորդակից լինելու մասին: Տիգրանակերտի ներմուծումը կապում ենք Հայաստանի ավանդական գործընկերներ Փոքր Ասիայի, Հոնիայի, Միջագետքի, Հյուսիսմերձսևծովյան արտադրական կենտրոնների հետ, որոնց հետ առևտրի ծավալը մ. թ. ա 1-ին – մ.թ. 1-ին դարերում ընդլայնվեց՝ պայմանավորված Տիգրան Մեծի լայնածավալ պետության ստեղծման և արևելքում առևտրաաղաքական միջնորդ դառնալու հետ:

Բանալի բառեր *– Արցախ, Տիգրանակերտ, ներմուծում, խեցեղեն, Տիգրան Մեծ, անտիկ դարաշրջան, առևտուր, մշակութային կապեր:*

Инеса Карапетян
Армине Габриелян
Институт археологии и этнографии НАН РА

ИМПОРТНАЯ КЕРАМИКА ИЗ АРЦАХСКОГО ТИГРАНАКЕРТА

В статье представлена и введена в научный оборот небольшая группа импортированной античной керамики, выявленная в результате десятилетних раскопок Арцахского Тигранакерта. Данная группа состоит из фрагментов амфор, олпия, унгвентариумов, канфара, кадильницы а также фрагментов терракот. Реконструкция форм этих сосудов была произведена методом сопоставления с достаточно изученной и точно датированной импортированной керамикой из многих других археологических памятников Армении и эллинистического мира.

Импортные материалы свидетельствуют о том, что городское население Тигранакерта было хорошо знакомо со всеми сторонами эллинистической культуры и было причастно к ней. Импорт Тигранакерта связывается с производственными центрами Малой Азии, Ионии, Месопотамии, Северного Причерноморья, являющимися традиционными партнерами Армении. объем торговли с этими производственными центрами увеличивается в I в. до н.э. – I в. н.э., обусловленное созданием Тиграном Великим огромного государства ставшего торгово-политическим посредником на Востоке.

Ключевые слова: Арцах Тигранакерт, импорт, керамика, Тигран Великий, эпоха античности, торговля, культурные связи.

Inesa Karapetyan
Armine Gabrielyan
Institute of Archaeology and ethnography NAS RA

IMPORTED CERAMICS OF TIGRANAKERT IN ARTSAKH

The article presents and puts into scientific circulation a small group of imported Hellenistic ceramics that was unearthed in result of ten-year excavations at Tigranakert in Artsakh. This group of ceramics includes the fragments of amphorae, olpie, unguentaria, kantharos, thurible end fragments of terracotta. The vessel shapes were reconstructed based on the comparison with the sufficiently studied and precisely dated imported ceramics from many other archaeological sites in Armenia and the Hellenistic world.

Imported materials reveal that town population was well acquainted with all aspects of the Hellenistic culture and was art and part in it. Imported items of Tigranakert are connected with production centers in Asia Minor, Ionia, Mesopotamia, northern coastal area of the Black sea, which were traditional partners of Armenia. Volume of sales with these centers increased due to creation of a vast state in I c. BC – I c. AD that became a trade-political intermediary in the east.

Keywords:Artsakh,Tigranakert, import,ceramics,Tigran the Great, the age of antiquity,trade,cultural connections

Տիգրանակերտի տասնամյա պեղումներով ձեռք բերված նյութերի մեջ առանձնացվել է ներմուծված անտիկ խեցեղենի մի ոչ մեծ խումբ: Նորահայտ նյութերը խիստ բեկորային են, բայց ներկայացնում են հելլենիստական շատ հուշարձանների բավարար ուսումնասիրված և ճշգրիտ թվագրվող տեսակները, ուստի այս խմբի քննությունը, ձևերի տիպաբանական վերականգնումը և ժամանակագրական դասակարգումը կօգնի Արցախի

Տիգրանակերտի տնտեսական, առևտրական, մշակութային կապերի վերհանման, քաղաքային թաղամասերի առաջացման, գոյատևման, բնակեցման ժամանակահատվածի ճշտգրման գործընթացին:

Ներմուծված խումբը կազմված է ամֆորաների, օլպիոս-սափորի, ունգվեն-տարիների, կանթարոսի, խնկարկման անոթի, թրծակավային արձանիկ-տերրակոտաների բեկորներներից, որոնց ձևերը վերականգնվում են Հայաստանի և հելլենիստական աշխարհի մյուս հնագիտական շատ հուշարձանների հայտնաբերված լավ ուսումնասիրված և ճշգրիտ թվագրվող խեցեղենի համադրության միջոցով:

Ամֆորաների բեկորները երկուսն են: Առաջինը ողջ իրանը հորիզոնական մատնեքավոր գոտիներով ձևավորած ոչ մեծ , նրբախեցի անոթի է պատկանում (բեկորի h=55 սմ, լայն. 43 սմ, խեցու հաստ. 3-4 մմ, մատնեքների հեռավորություն 5-9 մմ): Այն գտնվել է քաղաքային Առաջին թաղամասի (93Mi քառ.) պեղումների ժամանակ, գետնի արտաքին մակերեսից 1,20մ, խորությունից, ստորին՝ հելլենիստական շերտից: Պատրաստված է մանրահատ սպիտակ մանր հատիկների պարունակություն ունեցող, լավ հունցած կավից, որը թրծումից ստացել է բաց դեղնաշագանակագույն երանգ: Բեկորի ներքին մակերեսը պատած է ինչ որ սև,թանձր քսուզով, որը ներծծված է բեկորի պատին և թույլ է տալիս մտածել, որ ծառայել է անոթի մեջ լցվող նյութի պահպանությանը, քանի որ ամֆորաները ծառայել են որպես առևտրական տարա: Բեկորի ներսույթի աղեղի փոքրությունից, խեցու նրբությունից, առվակոսների խտությունից և խորությունից կարելի է եզրակացնել, որ անոթը եղել է ոչ մեծ և նրբիկ: Չունենալով անոթի պսակի, իրանի, նստուկի ձևերը՝ այն վերականգվում է հունական ամֆորաների բազմահարուստ տեսականու մեջ՝ աղերսներ փնտրելու եղանակով: Այդպիսի արտաքին մշակում ունեցող, հատկապես փոքր չափերի ամֆորաներն ունեն ոչ լայն, կոնաձև դեպի վեր լայնացող իրան, կլորավուն ուսերին նստած, ուռուցիկ շուրթով ավարտվող վզիկ: Կանթերը ամրացված են շուրթի տակ և հանգչում են անոթի ուսերին[1] (աղ. I, նկ.1): Ուսումնասիրողները գտնում են, որ այս մատնեքավոր ամֆորաները ստեղծվել են Արևելամիջերկրածովյան կենտրոններում և տարածվել անտիկ աշխարհի մյուս երկրներ[2]: Դրանց ամենավաղ օրինակները փյունիկյան ամֆորաներն են, հայտնաբերված Կարթագենից, Հյուսիսային Աֆրիկայից, որոնք թվագրվում են մ.թ.ա. 3-2-րդ դարերով (բարձր. 60-70 սմ, լայնք. 40 սմ): Միջերկրածովյան մյուս երկրներում դրանք տարածվել են մ.թ.ա. 1-ին - մ.թ. 1-ին դարում, իսկ մերձսևծովյան-հունական գաղութներում՝ միայն մ.թ. 2-րդ – 4-րդ դարերում[3]:

Հայաստանի անտիկ հուշարձաններում այս ամֆորաներից հայտնաբերվել են մեկ ամբողջական, միջին չափերի, օրինակ, Պաղնիկի[4], փոքր ամֆորայի հատակամերձ հատված՝ Արմավիրի միջնաբերդի գագաթի պալատական շինության[5] և ահա քննարկվող բեկորը՝ Տիգրանակերտի քաղաքային առաջին թաղամասի պեղումների միջոցին : Արմավիրի օրինակի կարևորությունը այն է, որ մենք պատկերացում ենք ձեռք բերում անոթի իրանի ստորին մասի և նստուկի վերաբերյալ՝ կլորավուն, կենտրոնում փոքրիկ փոսիկ: Այն կրկնում է Տանաիսում հայտնաբերված նույնատեսակ ամֆորաներին ոչ միայն նստուկի ձևով, այլև արտաքին մակերեսի մատնեքների խորությամբ և խտությամբ[6] , որը թույլ է տալիս առաջարկել անոթի ձևի վերականգնումը:

Հայաստան մ.թ.ա II դարից են ներմուծված ամֆորաների մյուս տեսակները՝ հայտնաբերված հիմնականում Արտաշատի, Արմավիրի պեղումներից դրանց ներկայացնում են Հռոդոսի (մ.թ.ա. II-Iդդ.), Կոսի (մ.թ.ա.I - մ.թ.Iդդ.), Պոնտական Հերակլեայի (մ.թ. I-IIդդ.), ուշ աթենական (մ.թ. III-IVդդ.) արտադրանքը[7]:

Այժմ այս նոր տեսակը ներկայացնում է մ.թ.ա. I – մ.թ. I -ին դարերում երկիր բերված, ամֆորաների հինգերորդ տեսակը:

Ամֆորայի երկրորդ բեկորը, կրկին հայտնաբերված քաղաքային Առաջին թաղամասից, խիստ զանգվածեղ հատակամաս է, դուրգով պատրաստման հետևանքով առաջացած փոսիկ- գալարներով (տրամ. 4,2 սմ):Արտաքին բաց գույնի մակերեսը հարթեցված է, թեթև փայլեցրած, խեցին կարմրաշագանակագույն, բավական խիտ, մանրահատ ավազի խառնուրդով: Բեկորի զննումից երևում է, որ անոթի հատակամասը ագուցված է մի յուրօրինակ ոտքի մեջ: Կրկին անդրադառնալով հելլենական ամֆորաների բազմազանությանը՝ կարծես պարզեցինք այն տեսակը որին պատկանել է քննարկվող բեկորը: Դա հարթ շուրթով, բարձր գլանաձև վզիկով, կտրուկ ուսերից կոնաձև ցած իջնող իրանով ամֆորաներ են, որոնց նստուկների այդ յուրօրինակ ձևը գրականության մեջ անվանվում է “ հոլաձև” (куборовидный, աղ.1, նկ. 2): Հունական ամֆորաների դասակարգմամբ զբաղվող Վ. Գրեյսը և Ի.Բ.Բրաշինսկին այսպիսի նստուկով ամֆորաները համարում են Հռոդոսյան արտադրանք[8], իսկ Ս.Բ.Զեեստը, դրանք բնորոշ է համարում Արևելյան միջերկրածովյան շատ

[1] **Д. В. Шеглов**, Узкогорлые, светлоглиняные амфоры первых веков нашей эры, классификация и хронология, КСИА 156, М., 1978, с. 16, рис. 9.
[2] **И.Б. Зеест**, Керамическая тара Боспора ,МИА(Материалы и исследования по археологии СССР) 83, М.,1960,с.114, табл. XXXII; **Щеглов Д.,Б**., указ,раб., с., 20
[3] **V. R. Grece.** Amporas and the ancient wine trade,(The American Schoolof classical studies at Athans), Princeton, 1961, p. 37; **В. Ф, Гайдукевич**,Раскопки Тиритаки и Мирмекия в 1946 – 1952гг., МИА 85, 1958, с. 168 табл. рис. 20; **Г., М., Мелентьева,** Ольвийский ” керамический “ комплекс первых веков нашей эры КСИА(Краткие сообщения Института археологии АН СССР), 116, 1969, с. 24 – 25, рис. 2 / а .
[4] **R.P. Heper,** Pagnik Oreni excavations 1971,(Keban Project, 1971 activites, Middle East Technical University, Keban project publications, ser.,1, 4)Ankara, 1974. p.108, taf. 95 / 2
[5] Տեղեկությունը մեզ տրամադրել է Մ.Հ. Զարդարյանը, որին հայտնում ենք մեր խորին շնորհակալությունը
[6] Т.,М., Арсеньева, Д.,Б., Шелов, Раскопки юго- западного участка Танаиса (1964 – 1972гг.), Археологические памятники Нижнего Подонья, т. I, М., 1974, с. 149, табл. X / 3.
[7] М. Зардарян, Амфоры из раскопок Арташата, ИФЖ, 1977, 1,с., 270-271
[8] V.R. Grase, Notes on the Amphoras from the Koroni Peninsula, - Hesperia, vol. XXXII, 1963, fig. 1,5; И. Б. Брашинский, Греческий имппорт на Нижнем Дону, Л., 1980, с. 31, табл. X, XXIII / 4,5:

կենտրոնների[1]: Տիգրանակերտի նմուշը ամենայն հավանականությամբ պետք է համարել Հռոդոսյան արտադրանք, քանի որ Հայաստան ներմուծված խեցեղենի մեջ ամենաբազմաքանակը այդ կենտրոնի ամֆորաներն են[2]:

Հաջորդ ներմուծված տեսակը սև լաքապատ անոթների՝ վզից ուսերին անցման մասեր են՝ պատրաստված դուրգով, խիստ մաքուր, լավ հունցած միատար կավից: Արտաքին մակերեսները պատած են թույլ մետաղական փայլ ունեցող, ոչ թանձր, սև, իսկ ներքուստ տաք կարմիր լաքերով (բեկորի H= 5,0 սմ , ներքին D= 3,5 սմ , իսկ խեցու հաստությունը 0,5մմ է): Տեխնիկական չափերի քննությունը հուշում են, որ բեկորները չեն կարող պատկանել ամֆորայի կամ սրվակ- բալզամարիի , քանի որ առաջինի համար դրանք փոքր են, իսկ երկրորդի համար՝ մեծ: Մեր պրպտումները հունական խեցանոթների տեսականու մեջ թույլ տվեցին առաջադրել դրանց անտիկ աշխարհում լայն տարածում ունեցող մեկ այլ տեսակի՝ սևալաք օլպիս- սրվակի[3] կամ սափորիկի[4], պատկանելու հավանականությունը (աղ.I, նկ. 3):

Վ.Ֆ. Գայդուկևիչը Մերձսևծովյան հուշարձաններից (Միրմեկի, Տիրիտակի և այլնի) գտնված ոչ թանձր սևալաքապատ տեսականին ներմուծված է համարում փոքրասիական կենտրոններից մեկից, քանի որ մետրոպոլիայում այն այլևս չէր արտադրվում[5]: Հայաստանի հուշարձաններ Արտաշատից, Արմավիրից հայտնաբերված և մ.թ.ա III վերջով – մ.թ.ա I դարով թվագրվող նմանատիպ ներմուծումները Մ. Զարդարյանը համարում է Հոնիական, Էգեիդյան կենտրոնների արտադրանք[6], և մենք կարծում ենք, որ Տիգրանակերտի քննարկվող բեկորները կլրացնեն Հայաստան ներմուծած ոչ բազմաքանակ, բայց լավ հայտնի փոքրասիական սևալաք անոթների այդ շարքը :

Երկու օրինակով հայտնաբերված անուշահոտ յուղերի տեղափոխմանն ու պահպանմանը ծառայող **սրվակ-ունգվենտարիները** (աղ.I, նկ.4) երկու տեսակ են ներկայացնում: Առաջինը իլիկաձև իրանով, նեղ, բարձր ոտքով և նույնքան երկար վզով , բաց օքրայավուն քսուքով պատված արտաքինով տեսակի ստորին մաս է , իսկ երկրորդը՝ արտաքինը սև լաքանման քսուքով պատած ու փայլեցրած, շատ խիտ ու մաքուր, մոխրագույն կավից պատրաստված անոթի հատակամերձ հատված է: Երկրորդի ուռուցիկ իրանի կողերը կտրուկ անցումով է միացված գոգավորություն ունեցող նստուկին: Այս երկու տեսակի ունգվենտարիների հայտնաբերումները շատ առատ են Հայաստանի և հարևան երկրների հուշարձաններում և շատ որոշակիորեն թվագրվում են մ.թ.ա 1 – ին - մ.թ. 3- րդ դարերով[7]:

Տիգրանակերտի անտիկ առաջին թաղամասի պեղումների միջոցին հայտնաբերված հաջորդ անոթի բեկորները, կարծում ենք, պատկանում են մատնեքավորած ուսերով, հարթ կոնաձև ներքնամասով, ցածր օղակաձև նստուկով , ուղղահայաց ամրացված կանթերով, արտակարգ գեղեցիկ **կանթարոսի** : Այն ևս վերը ներկայացրած երկրորդ ունկվենտարիի նման պատրաստված է շատ խիտ_մոխրագույն խեցուց և ծածկված է թանձր լաքանման սև քսուքով և փայլեցված է կատարյալ (աղ.I, նկ.5): Այս անոթները ևս հունական ներմուծվող խեցեղենի տարածված ձևերից են:

Ներմուծված խեցեղենի հաջորդ խումբը **անտիկ ջնարակած** անոթները ներկայացնող բեկորներն են; Դրանք հայտնաբերվել են Միջնաբերդի հյուսիսային պարսպապատի մաքրման, և քաղաքային Առաջին թաղամասի պեղումների ժամանակ: Միջնաբերդից գտնվածը հարթ նստուկից հավասարաչափ վեր լայնացող կողերով անոթի հաստապատ հատակամաս է: Այն պատրաստված է շատ մաքուր, զտված, կաթնաճերմակ կավից, պատված է նույնքան որակյալ երկնագույն թանձր ջնարակով: Քանի որ չունենք տվյալներ անոթի վերնամասի ձևի վերաբերյալ, ենթադրում ենք որ այն կարող էր պատկանել միականթ փարչանման անոթի: Քաղաքային թաղամասի բեկորները, թեև հայտնաբերվել են տարբեր տարիներ, բայց պատկանում են միևնույն անոթին:

Դրանք պատրաստված են դուրգով, դեղնավուն, շատ մաքուր, լավ հունցած խիտ կավից: Կապտականաչավուն ջնարակը, որը տեղ-տեղ ավելի մուգ ու թանձր է քսած, ծածկում է անոթի ողջ արտաքինը և շուրթի ներքին եզրահատվածը: Անոթի շեփորաձև լայնացող շուրթով ավարտվող գլանաձև վիզը և ողջ իրանի կեսը հարդարված է հորիզոնական ներձկված գոտիներով: Կանթի պահպանված բեկորը ոլորուն է և ամրացված է եղել շրթեզրից ցած, թեթև վեր ձգվելով՝ իջել է ցած ու ամրացել անոթի ուսին: Իր ձևակազմական և հարդարման բոլոր տվյալներով անոթն իր աղերսներն է գտնում Արմավիրի ու Արտաշատի պեղումներով հայտնաբերված, ոլորուն կանթերով, օղակավոր նստուկով, լայնաբերան անոթների հետ[8] (աղ.II, նկ.6) և իր պատրաստման տեխնիկական հատկանիշներով, ջնարակով և այն հանգամանքով, որ հայտնաբերվել են մ.թ.ա. I-ին դարի կեսերին

[1] И.,Б., Зеест, Внутренная торговля Прикубанья с Фанагорией, МИА, 19, 1951, с. 117
[2] М. Зардарян, Амфоры из раскопок Арташата, ИФЖ, 1977, 1, с.266
[3] Francine Blonde, Jacque Y. Perreault et C.Peristeri, Les Ateliers de Potiers dans le Monde Grec aux Epoques Geometrique, Archaique et Classique, bulletin de corespondance Hellenique ,supplement XXIII, 23,fig, 11/6,7, fig. 12/6,7
[4] *И.Б Брашинский*, указ, раб., табл.XVIII/225,226; *В.А. Латышева*, Раскопки античнего поселения Маслины в Северозападном Крыму, КСИА 156, М., 1978, с. 56, рис. 4,2.
[5] **В.Ф.Гайдукевич,** Раскопки Мирмекия в 1935-1938гг, МИА 25, 172,рис.71
[6] *М.А.Зардарян,* Торгово-экономические связи Армении с элленистическом миром в III-I вв. До н.э., автореферат, Ер., 1986 с. 7-8.

[7] **В.Ф.Гайдукевич,** Загородная сельская усадьба эллинистической эпохи ж районе Мирмекия, в кн.Боспор-ские города, Ленинград, 1981, с. Рис. 6 / 2,3; **Гагошидзе Ю.М**. Самадло (археологичские раскопки)-Тбилиси, 1979,с.43-44, рис. 32,39,40, рис. 6, 231;**О., Лордкипанидзе** Ванское Городище, в ВаниI,с.63, рис.85; Տիրացյան Գ.Ա, Արմավիրի պեղումները, Լրաբեր 1972թ, 2, էջ 41: Նույնի Արմավիրի 1973թ պեղումների նյութերից,ՊԲՀ 1974, 3, նկ3

[8] *Գ.Ա.Տիրացյան*, Արմավիրի պեղումները, Լրաբեր, 1972, № 2, էջ 40, Նույնի Լրաբեր1973, № 5, էջ 100-101, *Ժ.Դ.Խաչատրյան*, Հայաստանի անտիկ շրջանի ջնարակած խեցեղենը, ՊԲՀ 1977, № 3, էջ 187, աղ II_{3-7}:

կառուցած քաղաքում, լրացնում են Հայաստանում մ.թ.ա. 2-րդ – մ.թ.2-րդ դարերում լայն տարածում ստացած, ջնարակած խեցեղենի շարքը, հայտնաբերված Արմավիրում, Արտաշատում, Սիսիանի իշխանական դամբարանում, Գառնիում և այլուր : Տիգրանակերտի նմուշները նաև ընդարձակում են անտիկ ջնարակի տարածման սահմանները դեպի Հայոց ծայր արևելյան կողմերը: Այս բնագավառում կատարված ուսումնասիրությունները բացահայտել են Հայաստանի անտիկ ջնրակած խեցեղենի միջագետքյան ծագումը, դրա պատկանելիությունը ջնարակած խեցեղենի արևելյան թևին՝ վերագրելով դրանք զանգվածային արտադրանք ունեցող կենտրոններ Տիգրիսի վրայի Սելևկիայի և Դուրա Եվրոպոսի արտադրանքին[1]:

Մ. Հ. Զարդարյանը, զբաղվելով Հայաստանի և հելլենիստական աշխարհի առևտրատնտեսական կապերի ուսումնասիրությամբ, կոնկրետացրեց Հայաստանի ջնարակած խեցեղենի արտադրության կենտրոնը Տիգրիսի Սելևկիայում՝ նշելով, որ այդ կենտրոնը իր առևտրական կապերը իրականացնում էր հիմնականում Մերձեփրատյան և ուղղակի Տիգրիսյան մայրուղիներով[2]: Կարծում ենք, որ Տիգրանակերտը այս հարաբերությունների մեջ կարող էր ընդգրկվել հայկական հելլենիստական առևտրի III շրջափուլում միայն՝ մ.թ.ա 60 – մ.թ 50- ական թվականներին[3]:

Խնկարկման անոթի բեկորը ,որը շատ հաստախեցի է, պատրաստված խիտ մանրահատ կավից և ձևավորված է երկու հատած կոնաձև մասերի, գագաթներով իրար միացման եղանակով: Միացման տեղում անոթը ունի զարդարուն ուռուցիկ գոտի (աղ.II, նկ.7): Խնկարկման անոթի նմանատիպ ձևակազմությունը նորություն է թվում հայկական միջավայրում, սակայն հյուսիսմերձսևծովյան անտիկ հուշարձաններում դրանք առատ են, կազմում են մի քանի տարատեսակների խմբեր: Դրանց բազմության մեջ հանդիպում են մեր անոթին նման օրինակներ և թույլ են տալիս մեր նմուշի արտադրության կենտրոնը տեսնել այդ տարածքաշրջանում:

Հելլենիստական մշակույթին խիստ բնորոշ մի ճյուղի՝ **կորոպլաստիկայի՝** օրինակներ Տիգրանակերտից հայտնաբերվել են առայժմ միայն երկու բեկոր: Մեկը գլխաշորով կնոջ արձանիկի հետնամասի բեկոր է (աղ.II, նկ.8) (6,5 X 3,0 սմ), մյուսը՝ թռչնի իրանի կենտրոնական մաս (3,2X2,5սմ, աղ.II, նկ.9): Համադրելով ուշ հելլենիստական հուշարձաններում հայտնաբերված տերակոտային արձանիկների հավաքածուների մեջ հանդիպող նմանատիպ աղերսների հետ առաջինը կարելի է վերագրել որևէ աստվածուհու, իսկ երկրորդը վերականգնել որպես աղավնու արձանիկներ: Դրանք պատրաստված են երկփեղկ կաղապարով, շատ լավ հունցած, միատարր՝ առաջինը թրծումից ստացված մուգ շագանակագույն, երկրորդը `դեղնաօքրայավուն կավերից: Արձանիկների ներսույթում պարզորոշ ընթերցվում է պատրաստած վարպետի մատների, իսկ եզրերին՝ երկու մասերի միացման կարերի հետքերը: Թեև արձանիկները կրում են սխեմատիկության, մարմնաձևերի մշակման պայմա-նականության հատկանիշեր, այնուամենայնիվ պատկանում են հելլենիստական դարաշրջանում իր զարգացման գագաթնակետին հասած, բազմաժանր, բազմաթեմատիկ և գաղափարական ծանրաբեռվածություն կրող կորոպլաստիկային[4]:

Այսպիսի արձանիկները գիտական գրականության մեջ համարվում են խաղալիքներ կամ պաշտամունքի նվիրատվական առարկաներ: Մենք հակված ենք երկրոդ կարծիքին և գտնում ենք, որ դրանք նվիրատվություններ են, աստվածությունների խորհրդանիշներ, հատկապես աղավնիների պատկերները, որոնք հանդիպում են աստվածուհիների արձանիկների հորինվածքներում: Դրանք դրվել են տաճարների և տնային պաշտամունքի անկյունների նվիրատվական սեղաններին և դամբարաններում ննջեցյալների հետ, որպես զոհաբերություններ խտոնիկ աստվածներին[5]:

Տիգրանակերտի պեղումներով ձեռք բերված ներմուծված այս նյութերի և կորոպլաստիկայի թեև համեստ, բայց հատկանշական նմուշների առկայությունը խոսում է քաղաքի բնակչության հելլենիստական մշակույթի բոլոր կողմերին լավատեղյակ և հաղորդակից լինելու մասին: Ներմուծված նյութերի սակավությունը, բեկորային վիճակը առայժմ թույլ չեն տալիս հստակորեն խոսել դրանց արտադրող, ներմուծող և երկրում տարածող կենտրոնների մասին: Ուստի ընդունված կարգով Արցախի Տիգրանակերտի ներմուծումը կապում ենք Հայաստանի ավանդական գործընկերներ Փոքր Ասիայի, Հոնիայի, Միջագետքի, Հյուսիսմերձսևծովյան արտադրական կենտրոնների հետ, որոնց հետ առևտրի ծավալը մ. թ. ա առաջին հազարամյակի սկզբից ակտիվանալով մ. թ. ա 1-ին – մ.թ. 1-ին դարերում ընդլայնվեց և հասավ իր ծաղկման գագաթնակետին: Դա պայմանավորված էր Տիգրան Մեծի ստեղծած լայնածավալ պետության պայմաններում կումունիկացիոն ուղիների վրա հաստատուն հսկողություն սահմանելու և արևելքում առևտրա-քաղաքական միջնորդ դառնալու հետ:

Համոզված ենք, որ Արցախի Տիգրանակերտի հետագա ուսումնասիրության գործընթացը կառատացնի քաղաքի առևտրատնտեսական և մշակութային կապերը բացահայտող նյութերի նորանոր գյուտերով:

---

[1] *Գ.Ա.Տիրացյան*, նշվ աշխ., 1973, 5, էջ 100-101; *Ժ.Դ.Խաչատրյան*, նշվ. աշխ., ՊԲՀ 1977,7 , էջ 188
[2] *M.Зардарян,* Торгово-экономические связи Армении с элленистическом миром в III-I вв. до н.э., автореферат, Ер., 1986 с. 8.
[3] Նույն տեղում , էջ 16-17:
[4] М. А. Налижкина, Терракоты Мирмекия и Тиритаки, МИА 25, 1952 , с.334, рис.22/2 : М.М.Кобылина, Терракотвжые статуэтки Пантикапея и Фанагории, М.1961,с. 35 – 36, таб. 57/5
[5] П.Ф, Силантьева, Терракоты Пантикапея, САИ, вып. Г 1-11, ч . II, 1971, с. 16-17, таб, 4/ 2,4,5,6: Денисьева Б.И., Коропластика Босфора, Л. 1981, таб. XII/ г, д, з

Աղյուսակ I

1

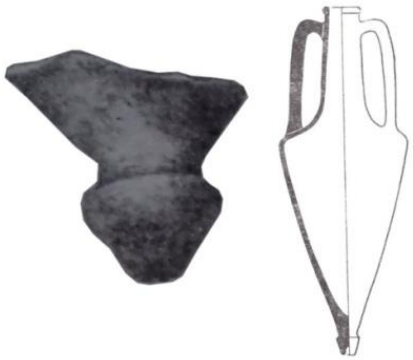

2

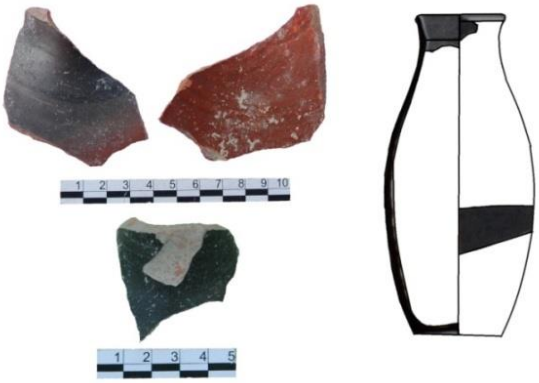

3

4

5

Աղյուսակ II

6

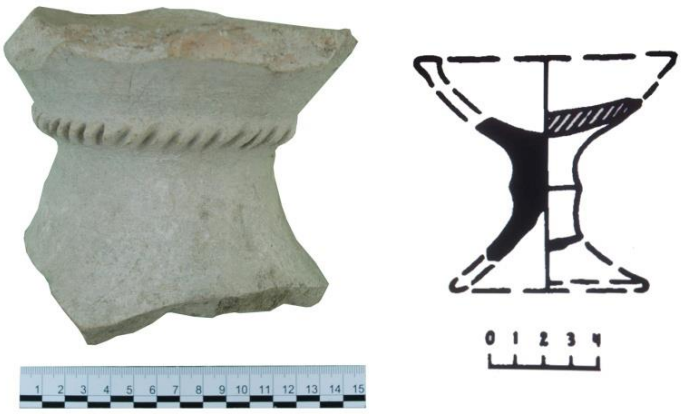

7

8

9

ՀՏԴ 352(479.243) Պատմություն

Տարոն Հակոբյան
ավագ դասախոս, պ.գ.թ , ԱրՊՀ պատմության ամբիոն

ՊԵՏԱԿԱՆ ՇԻՆԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՑՆԵՐԻ ՍԿԻԶԲԸ և ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԼԵՌՆԱՅԻՆ ՂԱՐԱԲԱՂԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ (1992 Թ. ՀՈՒՆՎԱՐ - ԱՊՐԻԼ ԱՄԻՍՆԵՐԻՆ)

ԼՂՀ-ի հռչակումից հետո սկսվեց նոր իշխանական կառույցների, առաջին հերթին՝ օրենսդիր մարմնի՝ Գերագույն խորհրդի ձևավորման գործընթացը: ԼՂՀ-ում պետական շինարարության առանձնահատկությունն այն է, որ հանրապետության հռչակումից հետո սկզբնավորված իշխանական կառույցների, առաջին հերթին՝ օրենսդիր, ապա եւ գործադիր մարմինների ձեւավորումը ընթանում էր ռազմական շինարարության խնդիրների լուծմանը զուգահեռ՝ չընդհատվող ռազմական գործողությունների պայմաններում: ԼՂՀ օրենսդիր մարմինն իր գործունեության հենց սկզբից միջազգային տարբեր կոնվենցիաներին միանալու ուղեգիծ որդեգրեց՝ նպատակ ունենալով ստեղծեւ ազատ, իրավական եւ ժողովրդավարական պետություն:

Բանալի բառեր՝ Լեռնային Ղարաբաղի հանրապետության հռչակում, Գերագույն խորհուրդ, Նախարարների խորհուրդ, ինքնապաշտպանական ուժեր, պաշտպանության խորհուրդ, ԼՂՀ պաշտպանության կոմիտե:

Тарон Акопян,
к.и.н., кафедра истории АрГУ

НАЧАЛО И ОСОБЕННОСТИ ПРОЦЕССОВ ГОСУДАРСТВЕННОГО СТРОИТЕЛЬСТВА В НАГОРНО-КАРАБАХСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ (январь – апрель 1992г.)

После провозглашения независимости НКР начался процесс формирования органов власти и в первую очередь – законодательного органа, Верховного совета. Особенность государственного строительства в НКР заключается в том, что формирование органов власти, в частности, законодательной, а затем и исполнительной власти, начавшееся после провозглашения республики, проходило параллельно с решением вопросов военного строительства, в условиях непрекращающихся военных действий. С самых первых дней своей деятельности законодательный орган НКР встал на путь присоединения к различным международным конвенциям, преследуя цель создать свободное, правовое и демократическое государство.

*Ключевые слова**:** провозглашение Нагорно-Карабахской Республики, Верховный совет, Совет министров, силы самообороны, Совет обороны, комитет обороны НКР.*

Taron Hakobyan,
PhD, History department of Artsakh State University

THE BEGINNING AND FEATURES OF STATE BUILDING IN THE NAGORNO-KARABAKH REPUBLIC (January-April of 1992)

The formation process of power bodies and first of all of the legislative one – the Supreme Council - started after the proclamation of the independence of the NKR. The feature of state-building in the NKR lies in the fact that the establishment of authority bodies, particularly, the legislative and then executive powers which started after the proclamation of the republic, passed simultaneously with solution of issues of military building in conditions of unceasing military actions. Just since the first days of its activity, the NKR legislative body has performed its commitment to various international conventions aiming at the creation of a free, legal and democratic state.

Keywords: declaration of the Nagorno Karabakh Republic, Supreme Council, Council of Ministers, Self-Defense forces, Council of Defense, the NKR Defense Committee.

Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության (ԼՂՀ) հռչակումից հետո սկսվեց նոր իշխանական կառույցների, առաջին հերթին՝ օրենսդիր մարմնի՝ Գերագույն խորհուրդի (ԳԽ) ձեւավորման գործընթացը: Պետական եւ ռազմական շինարարության խնդիրները լուծվում էին զուգահեռաբար չընդհատվող ռազմական գործողությունների պայմաններում: ԼՂՀ առաջին գումարման ԳԽ-ում, որը հետագայում անվանվեց ԼՂՀ խորհրդարան (այժմ՝ ԼՂՀ Ազգային ժողով), պետք է ընտրվեր 81 պատգամավոր: Ընտրությունների օր նշանակվեց 1991թ. դեկտեմբերի 28-ը: Ընտրությունների անցկացման կարգը քննարկվեց ԼՂՀ գործկոմի դեկտեմբերի 19-ի նիստում[1]: Կազմավորվեց 81 ընտրատարածք[2], այդ թվում նաեւ բոլոր ադրբեջանաբնակ վայրերում: Կենտրոնական ընտրական հանձնաժողովի նախագահ հաստատվեց Է. Պետրոսյանը:

Դեկտեմբերի 28-ին կայացան ԼՂՀ ԳԽ ընտրությունները, որոնք անցկացվեցին մեծամասնական ընտրակարգով՝ ընդհանուր, հավասար եւ ուղղակի ընտրական իրավունքի հիման վրա, գաղտնի քվեարկությամբ:

[1] Տես՛ Աբրահամյան Հ., Ճակատագրին ընդառաջ, Երեւան, 2001, էջ 147:
[2] Տես՛ Օհանջանյան Մ., Անկախության քայլերը. ԼՂՀ-ում անցկացված հանրաքվեն եւ ընտրությունները (1991-1998թթ.), Ստեփանակերտ, 1998, էջ 12:

Հանրապետության ԳԽ ընտրությունների մասին տեղյակ էին պահվել Շուշիի եւ ադրբեջանական մյուս բնակավայրերի բնակիչները: Ադրբեջանցիները կատարեցին Մութալիբովի հրամանը եւ չմասնակցեցին ընտրություններին, ինչպես որ չէին մասնակցել հանրաքվեին:

ԼՂՀ ԳԽ ընտրություններից հետո՝ 1992 թ. հունվարի 6-ին, Ստեփանակերտում՝ նախկին մարզխորհրդի նիստերի դահլիճում, ընտրված 51 պատգամավորներից 48-ի մասնակցությամբ (ճանապարհները փակ լինելու պատճառով 3 պատգամավորներ չէին կարողացել հասնել Ստեփանակերտ) եւ 80 դիտորդների ու լրագրողների ներկայությամբ, »Հայր մեր« տերունական աղոթքով աշխատանքն սկսեց ԼՂՀ առաջին գումարման ԳԽ առաջին նստաշրջանը: Նույն օրը ընդունվեց »ԼՂՀ պետական անկախության հռչակագիրը«, ըստ որի՝ ԼՂՀ-ն հայտարարվեց անկախ պետություն, որի տարածքում պիտի գործեին ԼՂՀ Սահմանադրությունն ու օրենքները: Հռչակագրում այնուհետեւ ասված է, որ ԼՂՀ-ում ամբողջ իշխանությունը պատկանում է ժողովրդին, նրա տարածքում ապրող բոլոր բնակիչները հանդիսանում են հանրապետության քաղաքացիներ, հանրապետության տարածքում թույլատրվում է երկքաղաքացիությունը, բոլոր քաղաքացիները գտնվում են ԼՂՀ-ի պաշտպանության տակ, երաշխավորվում են նրանց իրավունքներն ու ազատությունը՝ անկախ ազգային պատկանելությունից: Հանրապետության ամբողջ տարածքի նյութական եւ հոգեւոր հարստությունները պատկանում են հանրապետությանը եւ նրա ժողովրդին: Հայրենիքը պաշտպանելու համար ստեղծվում են սեփական զինված ուժեր, եւ հանրապետության քաղաքացիները զինծառայություն են անցնում ԼՂՀ տարածքում: ԼՂՀ պետական լեզուն հայերենն է[1]:

Հանրապետության սահմանները պաշտպանելու եւ բնակչության անվտանգությունն ապահովելու համար հենց առաջին նիստում որոշվեց ստեղծել հանրապետության իշխանության բարձրագույն մարմիններին ենթակա սեփական ռազմական ուժեր, հասարակական կարգի պահպանության ու պետական անվտանգության մարմիններ եւ բոլոր ռազմական ուժերը միավորել մեկ հրամանատարության ներքո:

Հունվարի 7-ի նիստում պատգամավորները ձեռնամուխ եղան ԳԽ նախագահի ընտրության հարցի լուծմանը: Առաջադրվեցին 7 թեկնածուներ՝ Լ. Պետրոսյան, Օ. Եսայան, Ռ. Քոչարյան, Ա. Մկրտչյան, Լ. Մելիք-Շահնազարյան, Ա. Մանուչարով եւ Շ. Մեղրյան: Թեկնածուներից հինգը ինքնաբացարկ հայտարարեցին, եւ մնացին Ա. Մկրտչյանն ու Լ. Պետրոսյանը: Մի քանի անգամ քվեարկություն կատարվելուց հետո 42 ձայնով ԼՂՀ ԳԽ առաջին նախագահ ընտրվեց ՀՅԴ անդամ, պատմական գիտությունների թեկնածու, 33-ամյա Ա. Մկրտչյանը[2]: Ստեղծվեց նաեւ Նախարարների խորհուրդ (ՆԽ), որի նախագահ հաստատվեց Օ. Եսայանը, իսկ տեղակալ՝ Բ. Առուշանյանը[3]: Ընտրված պատգամավորների մեծամասնությունը ՀՅԴ անդամներ էին, եւ, ԳԽ նախագահի ընտրություններում հաղթանակ տանելով, ՀՅԴ-ն որոշում ընդունեց երկրում ներքաղաքական կայունությունը պահպանելու նպատակով մի շարք կարեւոր ղեկավար պաշտոններ, այդ թվում ՆԽ նախագահինը, հանձնել մյուս քաղաքական ուժերին: ԼՂՀ ԳԽ նախագահ Ա. Մկրտչյանի առաջարկով ԼՂՀ ԳԽ նախագահի առաջին տեղակալի պաշտոնի համար առաջադրվեց Ռ. Քոչարյանի թեկնածությունը, սակայն փակ գաղտնի քվեարկության ժամանակ թեկնածուն անհրաժեշտ քվեներ չստացավ: Նախագահի առաջին տեղակալի պաշտոնը մնաց թափուր:

ԼՂՀ ԳԽ առաջին նստաշրջանը կոչով դիմեց ՄԱԿ-ին, աշխարհի բոլոր պետություններին, ԱՊՀ երկրներին՝ խնդրելով ճանաչել ԼՂՀ-ն, նրան օգնություն ցույց տալ եւ կանխել արցախահայության ցեղասպանությունը:

Նստաշրջանի աշխատանքում հայտարարվեց ընդմիջում, եւ աշխատանքները շարունակվեցին հունվարի 17-20-ը:

Հունվարի 11-ին տեղի ունեցան ԼՂՀ ԳԽ պատգամավորների լրացուցիչ ընտրություններ. 11 թափուր տեղի համար ընտրվեց 9 պատգամավոր, որոնց իրավունքները հաստատվեցին ԳԽ նստաշրջանի հունվարի 17-ի նիստում: Նույն օրը ԼՂՀ ԳԽ նախագահի տեղակալ ընտրվեց ՀՅԴ անդամ Գ. Պետրոսյանը, քարտուղար՝ պատմական գիտությունների թեկնածու, անկուսակցական Վ. Հակոբյանը[4]:

ԳԽ նստաշրջանն ընդունեց »Արտակարգ դրության մասին« օրենքը: Ապա կազմավորվեցին ԳԽ մշտական հանձնաժողովները: Մանդատային, պարկեշտության, մարդու իրավունքների եւ ազգությունների հանձնաժողովի նախագահ ընտրվեց Հ.Խաչատրյանը, ագրարային հարցերի եւ գյուղական կյանքի մշտական հանձնաժողովի նախագահ՝ Վ. Ալեքսանյանը, գիտության, կրթության, լեզվի, մշակույթի եւ լրատվական հանձնաժողովի նախագահ՝ Հ. Գրիգորյանը, առողջապահության, սպորտի, սոցիալական հարցերի, բնապահպանության հանձնաժողովի նախագահ՝ Ս. Աղաբալյանը, ֆինանսավարկային եւ բյուջետային հանձնաժողովի նախագահ՝ Վ. Ղազարյանը, արտաքին հարաբերությունների հանձնաժողովի նախագահ՝ Լ. Մելիք-Շահնազարյանը, պաշտպանության եւ անվտանգության հանձնաժողովի նախագահ՝ Վ. Բալայանը, պետական շինարարության, իրավական հարցերի եւ օրինականության ամրապնդման հանձնաժողովի նախագահ՝ Կ. Բաբուրյանը: ԳԽ մշտական հանձնաժողովները մինչեւ ՆԽ-ի լրիվ կազմավորումը իրենց վրա վերցրին նաեւ ՆԽ-ի մի շարք լիազորություններ[5]:

Այսպիսով՝ արցախահայության ազատագրական պայքարը թեւակոխեց նոր շրջան՝ անկախ հանրապետության գոյության շրջանը: Ինչպես ցույց է տալիս պատմությունը, Արցախյան շարժումը սկզբնավորվեց համաժողովրդական զարթոնքի հորձանուտում: Հետագայում Շարժման մեջ ձեւավորվեց երկու հակառակ ուղղություն: Մի ուղղությունը Ադրբեջանի ագրեսիային պատասխանում էր խաղաղարար երկխոսության քաղաքականությամբ, ինչը հետագայում չարդարացվեց, իսկ դրան զուգահեռաբար գնում էր այլ գործընթաց՝ ինքնապաշտպանության ջոկատների կազմավորումը, պարտիզանական շարժումը բռնազավթված գյուղերում: Եվ այդ խնդրում վճռական դեր խաղաց Արախսում ՀՅԴ: ՀՅԴ-ի ակտիվությունը, ըստ երեւույթին, գործի մղեց նաեւ ՀՀՇ-ին, որի խողովակով նույնպես սկսվեց զենք մատակարարվել: Սա չէր կարող Ղարաբաղյան շարժման առաջնորդների խմբավորում չառաջացնել. հայտնվեցին Լ. Տեր-Պետրոսյանի կողմնակիցներ, բայց հիմնական մասը ընդգրկվեց ՀՅԴ-ի մեջ:

Այս քաղաքական կուսակցության հաղթանակը ակնհայտորեն դուր չեկավ պաշտոնական Երեւանին, որի գլուխ էր կագնած ՀՀՇ-ն: Եվ դա քաղաքական ցնցում հանդիսացավ Հայաստանի նոր իշխանության համար, որը տակավին չէր հասցրել հասկանալ, թե ինչ է կատարվում Արցախում: Որոշ առումով նուրբ իրավիճակ ստեղծվեց: Այսպես, ԼՂՀ ԳԽ նստաշրջանն սկսելուց մի քանի օր առաջ՝ հունվարի 3-ին, Ստեփանակերտ էր ուղարկվել Հայաստանի Հանրապետության (ՀՀ) ԳԽ-ի դիմումը: Այդ փաստաթղթում նշված էր, որ արցախահայության ազգային

[1] Տեմ՛ Арутюнян В., События в Нагорном Карабахе, хроника часть IV, январь 1993г.-июль, Ереван, 1997, с. 109 (այսուհետեւ՝ Հարությունյան Վ.):
[2] Տեմ՛ Աբրահամյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 151-152:
[3] Տեմ՛ Հարությունյան Վ., նշվ. աշխ., էջ 107:
[4] Տեմ՛ Աբրահամյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 152:
[5] Տեմ՛ Հակոբյան Տ., ԼՂՀ հռչակումը եւ պետական շինարարության գործընթացը (1991-1994թթ.), Երեւան, 2011, էջ 39:

ազատագրական պայքարը թեւակոխել է նոր՝ պետականության հաստատման շրջան: ՀՀ ԳԽ-ն համոզված էր, որ այն կընթանա միջազգային իրավունքի հանրաճանաչ ժողովրդավարական նորմերին համապատասխան՝ դրանով օրինական հիմքի վրա դնելով ԼՂՀ քաղաքացիների իրավունքների պաշտպանությունը: Այնուհետեւ ասված է, թե ՀՀ ԳԽ-ն ողջ հայ ժողովրդի անունից հավաստիացնում է ԼՂՀ ԳԽ-ին, որ բոլոր միջոցներով զորավիգ կլինի Արցախի պետականության հաստատմանն ու ամրապնդմանը: Սակայն մի քանի օր անց պարզվեց, որ վերոհիշյալ դիմումը պարզապես քաղաքական դեմարշ էր. ՀՀ-ի ՀՀԾ-ական իշխանությունները չէին սպասում դեպքերի նման ընթացքի, եւ հունվարի 12-ին, երբ ՀՀ ԳԽ նախագահության նիստի ժամանակ առաջարկվեց շնորհավորանքի խոսք հղել ԼՂՀ նորընտիր իշխանություններին, նախագահության 12 անդամներից Է. Եգորյանը եւ Ա. Ոսկանյանը դեմ քվեարկեցին՝ շատ լավ իմանալով, որ որոշում ընդունելու համար անհրաժեշտ է 11 ձայն: Այսպիսով, ՀՀ ԳԽ-ն չշնորհավորեց ԼՂՀ նորընտիր իշխանություններին[1]: Պատճառը պարզ է. Արցախում իշխանության էին եկել ՀՀ-ի ՀՀԾ-ական ղեկավարության համար ոչ ցանկալի ուժեր: Փաստորեն, պաշտոնական Երեւանը ԼՂՀ-ի համար այդ դժվարին պայմաններում բացահայտ քաղաքական առճակատման գնաց Ստեփանակերտի հետ: Դրա արտահայտությունը դարձան ԼՂՀ իշխանությունների նկատմամբ ՀՀ ղեկավարության հետագա վերաբերմունքն ու ձեռնարկած քայլերը:

ԼՂՀ ԳԽ նախագահ Ա. Մկրտչյանը հունվարի 26-ից փետրվարի 2-ը կատարեց առաջին պաշտոնական այցը Երեւան: Պաշտոնական տեղեկագրերում մանրամասություններ չեն պահպանվել նաեւ այդ այցի վերաբերյալ: Սակայն գոյություն ունեն տեսակետներ այն մասին, թե ՀՀ նախագահ Լ. Տեր-Պետրոսյանը Ա. Մկրտչյանին ընդունել է խիստ սառը եւ պահանջել հրաժարական տալ[2]:

Իսկ ռազմական իրադրությունը ԼՂՀ-ում շարունակում էր շիկանալ: Օրեցօր սաստկացող մարտական գործողությունները հրամայաբար պահանջում էին կատարելագործել ոչ միայն ինքնապաշտպանական ուժերի (ԻՊՈՒ) կառուցվածքային ու մարտական բնութագրերը, այլ նաեւ կառավարման համակարգը: Մարտի 4-ի ԳԽ նախագահության նիստում Արցախի ԻՊՈՒ հրամանատար նշանակվեց գնդապետ Ա. Տեր-Թադեւոսյանը: Նույն օրը նախագահությունը որոշեց ԼՂՀ ԳԽ 1992թ. հունվարի 9-ի որոշմանը համապատասխան՝ հաստատել ԼՂՀ պաշտպանության խորհրդի (ՊԽ) կազմը, որը ներկայացրել էր ԼՂՀ ԳԽ նախագահ Ա. Մկրտչյանը: ՊԽ-ում ընդգրկվեցին Ա. Մկրտչյանը (նախագահ), Օ. Եսայանը, Վ. Բալայանը, Ս. Սարգսյանը, Ա. Տեր-Թադեւոսյանը, Ռ. Քոչարյանը եւ Ա. Կարապետյանը: Այնուհետեւ նախագահությունը հանձնարարեց ՊԽ-ին՝ ԼՂՀ ԳԽ պաշտպանության եւ անվտանգության, պետական շինարարության, իրավական հարցերի եւ օրինականության ամրապնդման հանձնաժողովների հետ համատեղ նախապատրաստել եւ ԼՂՀ ԳԽ նախագահության քննարկմանը ներկայացնել »Պաշտպանության խորհրդի մասին«, »Ինքնապաշտպանության ուժերի մասին« կանոնադրությունների նախագծերը[3]:

Այնուհետեւ ԳԽ նախագահությունը ձեռնամուխ եղավ նաեւ կառավարության մի շարք պաշտոնների նշանակման, ԼՂՀ ՆԽ կազմը հաստատելու մասին, ԼՂՀ կառավարության անհատական կազմի մասին որոշումների նախագծերի քննարկմանը[4]: »ԼՂՀ ՆԽ-ի մասին« ԼՂՀ օրենքի 31-րդ հոդվածի 1-ին կետին համապատասխան, հաստատվեց ԼՂՀ կառավարությունը՝ հետեւյալ կազմով. Օ. Եսայան՝ ԼՂՀ ՆԽ նախագահ, Բ. Առուշանյան՝ ԼՂՀ ՆԽ նախագահի առաջին տեղակալ, Ա. Ծատրյան՝ ԼՂՀ ՆԽ նախագահի տեղակալի եւ ԼՂՀ գյուղատնտեսության եւ պարենամթերքների նախարարի պաշտոնակատար, Ա.Իսագուլով՝ ՆԳ նախարարի պաշտոնակատար, Ս. Թեւոսյան՝ ԼՂՀ ֆինանսների նախարարի պաշտոնակատար, Յու. Դավթյան՝ ԼՂՀ վիճակագրության պետական վարչության պետի պաշտոնակատար, Է. Շահրամանյան՝ շինարարության պետական կոմիտեի նախագահի պաշտոնակատար, Յու. Ներսիսյան՝ տպագրության, պոլիգրաֆիայի, հրատարակչության եւ գրքի առեւտրի պետական կոմիտեի նախագահի պաշտոնակատար, Վ. Թովմասյան՝ ԼՂՀ ՆԽ գործերի կառավարիչ: Հանձնարարվեց հանրապետության կառավարությանը՝ առաջնորդվելով »ԼՂՀ ՆԽ-ի մասին« ԼՂՀ օրենքով, անցնել իր լիազորությունների կատարմանը:

Այսպիսով, ոչ վերջնականապես, բայց ձեւավորվեց ԼՂՀ գործադիր իշխանությունը, որը պետք է լուծեր երկրին վերաբերող սոցիալ-տնտեսական եւ մի շարք այլ հարցեր: Սակայն պետք է նշել, որ, կազմավորելով ԼՂՀ կառավարությունը, ԼՂՀ ԳԽ նախագահությունը գործադիր իշխանության կարեւորագույն լիազորությունները իրեն վերապահեց մինչեւ 1992թ. օգոստոս (Պաշտպանության պետական կոմիտեի ստեղծումը): Դա մեծապես պայմանավորված էր նրանով, որ իրադրությունը ռազմաճակատում դեռեւս անչափ լարված էր եւ հնարավորություն չէր տալիս ԳԽ նախագահությանը ավարտելու իշխանական լիազորությունների օպտիմալ բաշխումը, կառավարման համակարգի կենտրոնացումն ու կատարելագործումը:

Ելնելով ստեղծված ռազմաքաղաքական բարդ իրադրությունից եւ ղեկավարվելով »ԼՂՀ ՆԽ-ի մասին« ԼՂՀ օրենքի 24-րդ հոդվածով՝ հանրապետության անվտանգության եւ պաշտպանության ապահովման անհետաձգելի միջոցառումների մշակման ու իրագործման շրջանակներում, մինչեւ ԼՂՀ պաշտպանության նախարարության կազմավորումը, 1992թ. մարտի 26-ին ԼՂՀ ՆԽ-ին առընթեր ստեղծվեց ԼՂՀ պաշտպանության կոմիտե[5] (ՊԿ):

Հանրապետությունում ներքին կայունություն պահպանելու նպատակով՝ ԼՂՀ ԳԽ-ի նախագահությունը, ներքին պայմանավորվածության համաձայն, որոշեց ՊԿ նախագահ նշանակել Ս. Սարգսյանին, որին հանձնարարվեց 10-օրյա ժամկետում առաջարկություններ ներկայացնել ՊԿ-ի կառուցվածքի, կանոնադրության եւ անվանակազմի մասին: Կոմիտեն իր ողջ գործունեությունը պետք է կազմակերպեր ԼՂՀ ԳԽ եւ ՆԽ որոշումների ու կարգադրությունների հիման վրա: Այդ որոշումից հետո ԳԽ նախագահությունը նպատակահարմար գտավ, որ ԼՂՀ ԳԽ նախագահը մի անգամ եւս հանդիպում ունենա ՀՀ նախագահ Լ. Տեր-Պետրոսյանի հետ՝ երկկողմ հարաբերությունների բարելավման նպատակով: Ա. Մկրտչյանը Երեւան մեկնեց մարտի 30-ին եւ հաջորդ օրը հանդիպեց ՀՀ նախագահի հետ: Զրույցի ընթացքում ՀՀ նախագահը Ա. Մկրտչյանին նորից հասկանալ տվեց, որ նա իր տեղը պետք է զիջի ՀՀԾ-ական որեւէ մեկին, հակառակ դեպքում Հայաստանը կարող է դադարեցնել ռազմական օգնության ցուցաբերումը Արցախին[6]:

ԼՂՀ ԳԽ նախագահության եւ ԻՊՈՒ հրամանատարության ազդեցիկ ղեկավարների մեծամասնությունը դեմ էր նախագահի պաշտոնից Ա. Մկրտչյանի հնարավոր հրաժարվելուն: Մինչդեռ, առանց ՀՀ-ի ամենաբարձր մակարդակով օգնության, հնարավոր չէր պաշտպանել Արցախը: Փաստորեն, ԼՂՀ ԳԽ նախագահը կանգնած էր երկընտրանքի առաջ: Եվ այդ ժամանակ էլ Արցախում արդեն նշմարվում էր երկիշխանության ուրվականը: Հակված ենք կարծելու, որ Ա.

[1] Տեսՙ Աբրահամյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 153-154:
[2] Տեսՙ Հակոբյան Տ., նշվ. աշխ., էջ 42:
[3] Տեսՙ ԼՂՀ պետարխիվ, ֆ. 254, ց.1, պ. մ. 2, կ.1, թ. 5-6:
[4] Տեսՙ Նույն տեղում, թ. 11-14:
[5] ԼՂՀ կառավարության ընթացիկ արխիվ, ՆԽ 1992թ. մարտի 26-ի նիստի արձանագրություն, N 3:
[6] Աբրահամյան Հ., նշվ. աշխ., էջ 160:

Մկրտչյանի եւ ԼՂՀ-ում ՀՅԴ-ի գործունեության սխալը պատերազմական իրադրությունում ժողովրդավարական պետություն կառուցելու ուղղությթ ընտրելն էր, ինչի արդյունքում հարկ եղավ իշխանության մի շարք կարեւոր պաշտոններ հանձնել ընդդիմադիր կուսակցական գործիչներին: Նման ռազմավարությունը իրեն կարդարացներ, թերեւս, արտաքին միջամտության բացակայության դեպքում: Հետագայում կնկատենք, որ Ա. Մկրտչյանի մահից հետո պետության ներսում ստեղծվեց ներքաղաքական քաոսային իրավիճակ:

Այսպիսի ծայրաստիճան լարված ռազմաքաղաքական իրադրություն էր տիրում հակամարտության գոտում, երբ տեղի ունեցավ ԼՂՀ-ի ներքաղաքական կյանքի ամենառողբերգական իրադարձությունը, որը շրջադարձային կետ հանդիսացավ ԼՂՀ պետական շինարարության գործընթացում. ապրիլի 14-ի երեկոյան զոհվեց ԼՂՀ ԳԽ նախագահ Ա. Մկրտչյանը:

Մինչ օրս դժվար է պատասխան տալ այն հարցին, թե արդյո՞ք մտատանջություններն ու հուսահատության ապրումները դարձան կատարված ողբերգության պատճառը: Պատմական փաստն այն է, որ Ա.Մկրտչյանը իրենից հետո թեւ ոչ մեծ, բայց թողեց քաղաքական ու բարոյական ժառանգություն. նա ավանդույթներ ստեղծեց, որոնք պահպանվեցին մինչեւ Գ.Պետրոսյանի հրաժարականը, որը տեղի ունեցավ արդեն պաշտոնական Երեւանի հետ ծանր պայքարի պայմաններում: Այսինքն՝ Ղարաբաղը չէր միջամտում ՀՀ ներքաղաքական կյանքին եւ պահպանում էր իր չեզոքությունը:

Այսպիսով՝ իրադարձությունների վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ Արցախում իշխանության գլուխ հաստատված նոր ուժերը, փաստորեն, գտնվելով կրկնակի ճնշման տակ, կարողացան իրենց ուժերով, միջազգային իրավունքի բոլոր նորմերին համաձայն, ստեղծել իրավական եւ ժողովրդավարական մի պետության հիմքերը, որին վիճակված էր դիմակայելու Ադրբեջանի ագրեսիային եւ պահպանելու իր անկախությունը:

ՀՏԴ 008(479.243) Պատմություն

Հայկ Հակոբյան
ՀՀ ԳԱԱ Հ նագիտության և ազգագրության ինստիտուտի
ու Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարանի
ավագ գիտաշխատող, պատմական գիտությունների թեկնածու
hayk.hakobyan.88@mail.ru,

ԽՈՐԱՆԱՇԱՏԻ ՎԱՆՔՆ ՈՐՊԵՍ ԱՐՑԱԽԻ ԿՐՈՆԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՈՒ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԿՅԱՆՔԻ ԵՍ ՄԻ ՎԱՌ ՎԿԱ (ՁԵՌԱԳՐԵՐԻ ՈՒ ՆՈՐԱՀԱՅՏ ՎԻՄԱԳՐԵՐԻ ՀԻՄԱՆ ՎՐԱ)

Խորանաշատը հանդիսանում է միջնադարյան Հայաստանի Արցախ աշխարհի ամենանշանավոր կրթական, գիտամշակութային ու աստվածաբանական կենտրոններից մեկը: Հիմնել է Վանական Վարդապետը 1220-ական թթ-ի սկզբին և ինքն էլ վարել է վարդապետարանի ուսուցչապետությունը մինչև իր մահը (1251 թ): Խորանաշատի վարդապետարանում շրջանավարտները ստացել են վարդապետական աստիճան և ուսանել 7-8 տարի: Այստեղ ուսանել են Կիրակոս Գանձակեցին, Վարդան Արևելցին, Գրիգոր Ակներցին, Ստեփանոս Աղթամարցին, Առաքելը, Արտազ գավառի թեմակալ, դավանաբանական հարցերում մեծ հեղինակություն վայելող Հովսեփ վարդապետը, Խաչենի քաղաքական կյանքում ակնառու գործիչ Մարկոս վարդապետը, ականավոր փիլիսոփա Սոսթենեսը, Հայսմավուրքային ժողովածուների խմբագիր՝ Ներքին Խաչենի արքեպիսկոպոս Իսրայելը, Գրիգոր Աղթամարցին և ուրիշներ: Այս հոդվածում փորձ է արվում նորահայտ վիմագրերի ու ձեռագիր նյութի համադրմամբ լուսաբանել Խորանաշատի պատմության նոր, դեռևս չբացահայտված էջերը, որը հատկապես կարևոր է աղրբեջանական բանակի կողմից վանքի պարբերաբար հրետակոծման և տեղի վիմագրերի ուսումնասիրության հնարավորության գրեթե բացակայության պայմաններում:

Айк Акопян,
Институт археологии и этнографи РА,
старший научный сотрудник в Матенадаране имени Месропа
Маштоца, кандидат исторических наук
hayk.hakobyan.88@mail.ru

ХОРАНАШАТСКИЙ МОНАСТЫРЬКАК ЕЩЕ ОДНО ПОДТВЕРЖДЕНИЕ АРЦАХСКОЙ РЕЛИГИОЗНО-ПОЛИТИЧЕСКОЙ И КУЛЬТУРНОЙ ЖИЗНИ (ОСНОВАННЫЕ НА НОВЫХ РУКОПИСЯХ И ЛИТОГРАФИИ)

Хоранашат является одним из наиболее значимых образовательных, научных, культурных и теологических центров провинции Арцах средневековой Армении. Храм был основан архимандритом Ванаканом в начале 1220 года, который также являлся заведующим этой монастырской школы вплоть до своей смерти (1251). В Хоранашате выпускники получали степень архимандрита (ученого) и обучались 7-8 лет. Здесь учились Киракос Гандзакеци, Вардан Аревелци, Григор Акнерци, Степанос Ахтамареци, Аракел, прелат провинции Артаз и имеющих в богословских вопросах большой авторитет, архимандрит Овсеп, имеюший большой весь в политической жизни Хачена - архимандрит Маркос, видный философ Состенес, составитель и редактор "Жития Святых", епископ Внутреннего Хачена - Исраел, Григор Ахтамареци и другие. В этом докладе будет сделана попытка на основе нововыявленного эпиграфического материала и манускриптов выявить до селе неизвестные страницы истории Хоранашата, что особенно важно в связи систематической бомбардировкой монастыря армией Азербайджана, при почти полнейшем отсутствии изучения эпигафики храма.

Hayk Hakobyan
Candidate of Historical Sciences,
Senior Researcher of the Archeological and Ethnographical Institute AN RA and
Matenadaran-Institute of Ancient Manuscripts after Mesrop Mashtots.
hayk.hakobyan.88@mail.ru

KHORANASHAT MONASTERY AS BRIGHT WITNESS OF ARTSAKH'S RELIGIOUS-POLITICAL AND CULTURAL LIFE (ON THE BASIS OF NEWLY DISCOVERED MANUSCRIPTS AND LAPIDARY INSCRIPTIONS)

Khoranashat is one of the most significant educational ,scientific ,cultural and theological centers of Medieval Armenian Artsakh province. It was founded by Vanakan Vardapet in the early 1220 ,who also headed the professorship of this high school until his death (1251) .In the high school of Khoranashat graduates received degree of a scholar after and 7-8 years of study . Kirakos Gandzaketsi,Vardan Areveltsi,Grigor Aknertsi,Stephanos Akhtamartsi,Arakel ,the prelate of the Artaz province and the most authoritative archimandrite Hovsep, archimandrite Markos, an outstanding figure in the political life of Khachen, prominent philosopher Sostenese, Israel-an aditor of synaxarian collections and also archbishop of Nerkin Khachen ,Grigor Akhtamartsi and others studied here.This report is aimed at elucidating new and unknown pages of Khoranashat's history combinating new lapidary inscriptions and manuscripts' material , which is especially important in the absence of the opportunity to study the lapidary inscriptions and the sistematic bombing of the monastery by the army of Azerbaijan.

13-րդ դարում միջնադարյան Արցախում քաղաքական, հոգևոր ու մշակութային կյանքի զարգացումը նշանավորվեց բազմաթիվ վանքերի ու եկեղեցիների կառուցմամբ, մասնավորապես՝ Հավոցտուկը կամ Հավապտուկը (1163թ.), Խաղավանքը (1204թ.), Խորանաշատը (1211-1222թթ.), Դաղիվանքը (1214թ.), Գանձասարի վանքը (1216-1238-1240թթ.), Գտչավանքը (1241թ.), Ծարա Սբ. Աստվածածինը (1301թ.) և այլն:

Մեր զեկույցի քննության առարկան է լինելու Խորանաշատի վանքը՝ իր պատմությամբ, վիմագրերով ու ձեռագրերով:

Խորանաշատի վանքը գտնվում է Փառիսոսի գավառում և հանդիսանում է այդ գավառի հռչակավոր վանքերց մեկը՝ հանդիսանալով նաև գրչության կենտրոն: Վանքի վարդապետարանի հիմնադիրն է համարվում Վանական վարդապետ Տավուշեցին, ով Մխիթար Գոշից ստանալով վարդապետական գավազան (1207 թ.), հայրենի Խորանաշատ է վերադառնում և 1220-ական թվականների սկզբին իշխան Վահրամ Գ Գագեցու հովանավորությամբ հիմնում համալսարանական բնույթ կրող իր վարդապետարանը՝ դառնալով այդ կրթարանի առաջին ռաբունապետը[1]: Վանական վարդապետը ծնվել է 1181 թվականին, Ուտիք նահանգի Տավուշ գյուղաքաղաքում: Ծննդավայրի անունով երբեմն կոչվել է նաև Տավուշեցի: Եղբոր՝ Պողոս քահանայի մոտ սկզբնական կրթություն ստանալուց հետո նա գալիս է Նոր Գետիկ՝ տեղի բարձրագույն դպրոցում ուսումը կատարելագործելու, աշակերտում Մխիթար Գոշին, որտեղ էլ 1201 թվականին նրա կողմից ձեռնադրվում է քահանա: Վանականը դառնում է Գոշի գաղափարակիցն ու օգնականը, նրա հետ մասնակցում Լոռեի (1204 թ.) և Անիի (1207 թ.) եկեղեցական ժողովներին: 1240 թվականին Խաչենի իշխան Հասան-Ջալալ Դոլայի հրավերով մասնակցում է Գանձասարի օծման արարողությանը: Վանական վարդապետ Տավուշեցին վախճանվում է 1251 թվականին և իր կտակի համաձայն թաղվում Խորանաշատի մոտ գտնվող աղքատների գերեզմանոցում[2]:

Խորանաշատի դպրոցը միջնադարյան Հայաստանի նշանավոր գիտական, մշակութային ու հոգևոր կենտրոններից էր, իսկ նրա ուսուցչապետը՝ ժամանակի հեղինակավոր աստվածաբաններից ու գիտնական վարդապետներից մեկը[3]: Վանականը Խորանաշատում կրթական գործին զուգահեռ վարում էր նաև գրչական ու քարոզչական բեղմնավոր աշխատանքեր: Նա իր սաներին ստույգ և ընտիր օրինակներից արտագրել էր տալիս ձեռագիր մատյաններ, որոնցով հարստացնում էր վանքի մատենադարանը: Այստեղ են գրվել և որպես դասագրքեր օգտագործվել են նաև Վանականի երկերը: Վարդապետարանի աշակերտների համար աշխարհիկ և հոգևոր առարկաների մասին իմացական շտեմարան էր նրա «Հարցմունք և պատասխանիքը» (Երուսաղեմ, ձեռ. 587, թերթ 8-83, ձեռ. 1288, թերթ 2-142), որը պարունակում է բոլոր այն գիտելիքները, որ պարտավոր էին իմանալ նրա սաները ուսման ընթացքում: Օգտվելով Անանիա Շիրակացուց՝ աշակերտներին աստղաբաշխական ու տոմարագիտական գիտելիքներ տալու նպատակով գրում է «Յաղագս տարեմտին» ճառը, որը նախատեսված է եղել Ամանորին եկեղեցիներում կարդալու համար[4]: Խորանաշատում են գրվել Վանական վարդապետի նաև մյուս երկերը՝ «Բացատրութիւն Աղօթից Ամբակումայ Մարգարէի» (Ճռաքաղ, 1859), «Մեկնութիւն Յոբայ», որը նախորդ մեկնիչներից (Հեսիքսոս, Ստեփանոս Սյունեցի, Դավիթ Քոբայրեցի) արված քաղագրություն է (Երուսաղեմ, ձեռ. 68, թերթ 252-378), «Համեմատութիւն Հնոյ և Նորոյ կտակարանաց» (Երուսաղեմ, ձեռ. 587, թերթ 1-3, ձեռ. 1273, թերթ 143-6), «Պատճառք վասն առաջաւորաց պահոց» (Երուսաղեմ, ձեռ. 173, թերթ 496-500), «Տեսութիւն շարականին Ուրախացիր պսակ կուսից» (Երուսաղեմ, ձեռ. 617, թերթ 151-6), «Գովեստ Հայոց ազգի» (Երուսաղեմ, ձեռ. 773, թերթ 163-5): Կիրակոս Գանձակեցու և Վարդան Արևելցու վկայությամբ Վանական վարդապետը հեղինակել է նաև մի պատմություն, որը կարևոր սկզբնաղբյուր է եղել մոնղոլների՝ Հայաստան կատարած արշավանքների վերաբերյալ[5]: Այս վերջին գործը, դժբախտաբար, մեզ չի հասել:

Վանականը ժամանակի դավանաբանական վեճերի ակտիվ մասնակիցներից էր: Հայտնի է նրա «Խրատ դաւանութեան» ճառը, որ գրվել է 13-րդ դարի կեսին սկիզբ առած հռոմեա-բյուզանդական դավանաբանական մի վեճի առիթով: Այն պահպանվել է Կիրակոս Գանձակեցու Պատմության մեջ (Կիրակոս Գանձակեցի, Գլ. Ծ): 1250 թվականին, երբ Վերին Խաչենի Ծար գավառում սկիզբ առած Դավիթ Ծարեցի Մոլորեցուցչի գլխավորած աղանդավորական շարժումն ընդգրկել էր «զամենայն գաւառս» Հայոց արևելից կողմանց և դարձել էր խիստ վտանգավոր, վրդովվել ու պայքարի էին ելել անվանի հոգևոր գործիչները՝ բանադրելով Դավիթ Ծարեցուն և նրա կողմնակիցներին, որոնց մեջ կային նաև հոգևորականներ ու ավատատեր ազնվականներ[6]: Վանական վարդապետը այս առիթով գրում է «Գիր սաստից և մեղադրանաց» թուղթը:

Վանականի դպրոցում, որտեղ սաներն ուսանել են 7-8 տարի, հոգևոր առարկաներից բացի դասավանդել են պատմություն, իմաստասիրություն, մատենագիտություն, երաժշտություն, քերականություն, ճարտասանություն, թվաբանություն, երկրաչափություն, աստղաբաշխություն, տրամաբանություն և այլ առարկաներ: Խորանաշատի վարդապետարանի կրթական համակարգում դրված էր քառյակ արվեստների ուսուցումը: Վանականի մոտ սովորելու էին գալիս տարբեր վայրերից: Նրա դպրոցում աճեցին Կիրակոս Գանձակեցին, Վարդան Արևելցին, Մաղաքիա կրոնավորը, Ստեփանոս Աղթամարցին, Գրիգոր Ակներցին, Մարկոսը, փիլիսոփա Սոսթենեսը, Առաքելը, Հովսեփ վարդապետը, Ներքին Խաչենի Իսրայել արքեպիսկոպոսը, Խաչենի Մարկոս վարդապետը՝ բոլորն էլ իրենց գործի լավագույն գիտակներ, որոնք վարդապետական աստիճան ստանալուց հետո իրենց վարդապետի գործը շարունակեցին տարբեր գրչության կենտրոններում:

---

[1] Այս մասին մանրամասն տե՛ս **Հ. Ոսկեան,** Յովհաննէս վանական եվ իւր դպրոցը, Վիեննա, 1922:
[2] **Ն. Պողարեան,** Հայ գրողներ, Ե-ԺԵ դար, Երուսաղէմ, 1971, էջ 290:
[3] **Հ. Ոսկեան,** Յովհաննէս վանական եվ իւր դպրոցը, էջ 20-36:
[4] **Լ. Խաչիկյան**, «Յաղագս տարեմտին ի Վանական վարդապետէ ասացեալ», «Բանբեր Մատենադարանի», թիվ 1, 1941, էջ 156-169:
[5] Նույն տեղում, էջ 151:
[6] **Կիրակոս Գանձակեցի**, էջ 326-328:

Գրչության արվեստը ծաղկում էր Խորանաշատի վանքում ու կապվում Վանականի անձի հետ: Մեծ էր դպրոցի և նրա ղաբունապետի հեղինակությունը: Գրիչներն իրենց օրինակած ձեռագրերի հիշատակարաններում հաճախ գրչության վայրը ճանաչում ու նշում էին նրա անունով՝ «ի վանս վարդապետի Վանականի»: Ուսուցչի մասին հատկապես հիացմունքով են խոսել նրա աշակերտները: Կիրակոս Գանձակեցին վկայում է, որ դպրոցը, ի դեմս ուսուցչապետի, ձեռք էր բերել մեծ անուն և համբավ, որտեղ կրթություն ստանալու էին գալիս տարբեր վայրերից. «Բազումք դեգերէին առ նա ուսման աղագաւ ոչ միայն վարդապետական բանի, այլ ամենայն կեանք նորա և շարժումն անգիր օրէնք էին տեսողացն»[1]: Վարդան Արևելցին նրան անվանում է «համբաւատենչ և արդիւնական, փառաւորեալ հայրն մեր»[2]: Գրիգոր Ակներցին՝ «Ի դառն ժամանակիս փայլէր իբրեւ զարեգակն Սուրբ Հոգի վարդապետն մեր Վանական յերկիրն արեւելից, յերկրորդ արեւելք անուանեալ»[3]:

Վանականը, դպրոցում ձեռագրեր ընդօրինակելուց բացի, մեծ տեղ էր հատկացնում նաև խմբագրական աշխատանքներին: Այդ աշխատանքներում հատկապես հմուտ էին Իսրայելը և Կիրակոս Գանձակեցին, որոնք ուսուցչի հանձնարարությամբ խմբագրում էին Հայսմավուրքային ժողովածուներ: Ստեփանոս Աղթամարցին 1223 թվականին «ի վանքս Խորանաշատու՝ ի գաւառիս Գարդմանայ առ ոտս ուղիղաճեմ և աստուածարդիւնական վարդապետիս Վանականի» ընդօրինակում է մի Ժողովածու, որի հիշատակարանում նախ հիշում է ղաբունապետ Վանական վարդապետին, որ «փայլէ ի ժամանակիս որպէս զաստղ առաւաւտու», ապա հորը՝ տեր Սարգսին, հորեղբորը՝ տեր Հովհաննեսին, և եղբորը՝ Իգնատիոս քահանային[4]: Գրիչը անմեղադրություն է խնդրում, որովհետև «ի ձմեռնային յաւուրս գրեցաւ, այլ աղաչեմ չլինել մեղադիր թիւրութեան, զի զհոլովն ճրագով գրեցի»:

Սրանից մեկ տարի հետո՝ 1224 թվականին, Ջաջուռ Խաղբակյանի դստեր և Կուկ Սևադյաց իշխանի կնոջ՝ Վանենու պատվերով գրվում ու նկարազարդվում է մագաղաթյա երկաթագիր մի Ավետարան, որը վանքի անունով կոչվում է «Խորանաշատի Ավետարան»[5]: Հայտնի չեն ձեռագրի գրիչն ու ծաղկողը: Ձեռագիրն ունի չորս ավետարանիչների պատկերներ, ութ խորաններ, կիսախորաններ, զանազան լուսանցազարդեր, որ պարզ ու ներդաշնակ ծաղկազարդել է տաղանդավոր, բայց մասնագիտական հմտություն չունեցող նկարիչը[6]: Ծաղկողն օգտագործել է ոսկի և բազմազան գույներ: Ձեռագրի հետագա ճակատագրի մասին հաղորդումները նրա գերեվարումների և փրկագնումների մասին են: Ըստ Կիրակոս Գանձակեցու՝ Վանական վարդապետը, 1229 թվականին Ջալալեդդինի արշավանքներից խուսափելով, ապաստանում է Լորուտ գյուղի մերձակա մի քարայրում, այստեղ էլ շարունակում է ուսուցանել[7]: Մոնղոլներն իմանում են Վանականի տեղը, պաշարում են քարայրը 1236 թվականին, ուսուցչապետին և աշակերտներին, որոնց մեջ էր նաև Կիրակոս Գանձակեցին, գերեվարում են՝ իրենց հետ տանելով ողջ գույքը՝ շուրջառներ, արծաթյա խաչեր, անոթներ և երկու արծաթակազմ Ավետարան, որոնցից մեկը այդ գեղեցիկ մագաղաթյա մատյանն է. «...եւ խուզեալ առին, որ ինչ կայր առ ումեք... խաչ արծաթի և երկու Աւետարանս ընդելուզեալ»[8]: Որոշ ժամանակ անց՝ մեծ փրկագնով Գագ բերդի բնակիչները ազատում են Վանական վարդապետին, իսկ Կիրակոսը, որ մոնղոլների բանակում թարգմանիչ էր ու գրագիր, փախչում է ու ապաստանում Նոր Գետիկի վանքում: Վանականը նորոգում է Խորանաշատը, վերականգնում դպրոցը և նորից սկսում է ուսուցանել: Մոնղոլների կողմից գերված երկրորդ ձեռագրի ճակատագիրը ցայսօր անհայտ է, իսկ «Խորանաշատի Ավետարանը» 1238 թվականին Տփխիսում մոնղոլները հանում են աճուրդի: Բարեբախտաբար, այստեղ է լինում նաև Վանական վարդապետը, որը մեծ փրկագնով ձեռք է բերում մատյանը և վերադարձնում Խորանաշատ: Նրա ձեռքով է գրված Ավետարանի հետագայի հիշատակարանը. «Ես՝ Վանականս, գրեցի իմով ձեռամբս ի Տփխիս քաղաքի՝ ի դրան Սբ. Քառասնիցս, զի գերեալ էր Աւետարանս ի Տաւշոյ ի Մուղան ի թաթարեն, եւ յետ երից ամաց բերեալ անվնաս վաճառեցին ի ՈՁԷ (1238) թուիս, որ փառաւոր աւագերէց Սարգիս, հասարակ պատուական քահանայիւք և աստուածասէր ժողովրդական տանուտէրաւք բազում ծախաւք և աշխատութեամբ գնել ետուն ի մեզ» (թերթ 155ա): 1517 թվականին Ավետարանը տարվում է Տաթև, որտեղ Ալեքսանոս աբեղան Ղասումի խնդրանքով փոխում է արծաթյա կազմը, նոր կոստղազարդ կաշվե կազմ է դնում՝ մետաղյա անկյունազարդերով և Ա փեղկին մետաղյա մի խաչ: Մատյանն այս կազմով էլ հասել է մեզ: 16-րդ դարում նորից գերվում է ձեռագիրը և փրկագնվում մելիք Հովասափի կողմից ու ընծայվում Վանի Սբ. Վարդան Զորավար եկեղեցուն: 1915 թվականին բանասեր Ս. Տեր-Ավետիսյանը Վանում տեսնում է Ավետարանը և նահանգապետ Դիտմենի միջնորդությամբ ուղարկում է Սբ. Էջմիածին[9]: Վանենին «Խորանաշատի Ավետարանից» ութ տարի հետո՝ 1232 թվականին, Գետիկա վանքում Ստեփանոսից ստանում է նոր ու շքեղ ձեռագիր և նվիրում Հավապտուկ վանքին[10]: Այս ձեռագրի հետագա ճակատագիրը հայտնի չէ:

---

[1] **Կիրակոս Գանձակեցի,** էջ 218:
[2] **Վարդան Վարդապետ**, 146:
[3] **Գրիգոր վրդ. Ակներցի**, Պատմութիւն թաթարաց, Երուսաղէմ, 1974, էջ 27:
[4] ՄՄ ձեռ. 2101, թերթ՝ 205, նյութ՝ թուղթ, 17,2 × 12,5, գիր՝ բոլորգիր, տող՝ 22:
[5] ՄՄ ձեռ. 4823, թերթ՝ 319, նյութ՝ մագաղաթ, 36 × 23, գիր՝ բոլորագիծ երկաթագիր, տող՝ 19: «Խորանաշատի Ավետարանին» են անդրադարձել Գ. Սրվանձտյանցը (**Գ. Սրվանձտեանց**, Թորոս Աղբար, Կ. Պոլիս, 1884, էջ 272-275), Գ. Հովսեփյանը (**Գ. Յովսէփեան,** Խաղբակեանք կամ Պռոշեանք …, էջ 34, նույնի՝ Յիշատակարանք ձեռագրաց, էջ 837-842), Ա. Սվիրինը, (А. Н. Свирин, նշվ. աշխ., էջ 90), Վ. Լազարևը (В. Н. Лазарев, նշվ. աշխ., էջ 12): Լ. Դուրնովոն (**Л. А. Дурново,** նշվ. աշխ., էջ 32), Հ. Հակոբյանը (**Հ. Հակոբյան**, Արցախ-Ուտիքի մանրանկարչությունը XIII-XIV դդ., էջ 51-62):
[6] Հայկական մանրանկարչություն, աշխատասիրությամբ՝ Լ. Դուռնովոյի և Ռ. Դրամբյանի, Երևան, 1967, էջ 204:
[7] Քարայրը կոչվում է Վանական վարդապետի քարայր և գտնվում է Տավուշ բերդի հարավային կողմում՝ Լորուտ գյուղի մոտ: Արցախ, էջ 434, **Հ. Ոսկեան,** Յովհաննէս Վանական եվ իւր դպրոցը, էջ 13:
[8] **Կիրակոս Գանձակեցի,** էջ 247:
[9] **Յու. Վարդանյան,** Խորանաշատի գրչագրի դեգերումները, «Գրքերի աշխարհ», 1979, թ. 5, մայիսի 15:
[10] **Գ. Յովսէփեան**, Խաղբակեանք կամ Պռոշեանք…, էջ 29, նույնի՝ Յիշատակարան ձեռագրաց, էջ 882, **Ա. Մաթևոսյան,** Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ դար, էջ 181-183:

1230 թվականին Եսայի գրիչը գրում է մի Սաղմոսարան «ի յերկիրս Տայուշ և ի գիւղս, որ կոչի Թաւուշ ընդ հովանեաւ Սբ. Աստուածածնիս... յաթոռս Խորանաշատի և Վանական վարդապետի»[1]:

Խորանաշատի վարդապետարանի գործունեության բեղուն շրջանն ավարտվում է Վանականի մահով: Ռաբունապետի մահից հետո դպրոցը գլխավորում են Գրիգորիս և Պողոս վարդապետները, որոնք չեն կարողանում նույն բարձրության վրա պահել դպրոցը, և աստիճանաբար խամրում է երեսուն տարի գիտական, մանկավարժական և քաղաքական գործունեություն ծավալած վարդապետարանի փառքը: Չնայած դրան՝ հետագայի գրիչները, նկատի ունենալով վարդապետարանի երբեմնի հռչակը, հիշատակարաններում վանքն անվանում են «բարձրահամբաւ», «մեծայարկ գումբեթաձև», «հռչակաւոր սուրբ ուխտն Խորանաշատ»:

Վանական վարդապետի ամենից բեղմնավոր սանն ու վարդապետարանի առաջին շրջանավարտներից էր Վարդան Արևելցին, որ Ժամանակակիցների կողմից մեծարվել է «սուրբ», «հոգիապայծառ սուրբ հայր», «լուսավոր վարդապետ», «եռամեծ», «տիեզերալուսյս վարդապետ» պատվանուններով: Իսկ Գրիգոր Տաթևացին նրան պատվել է «Մեծն Վարդան» անունով:

Մխիթար Գոշի մոտ կրթություն ստանալուց հետո Վարդանը գալիս է Խորանաշատ և աշակերտում Վանական վարդապետին, նրանից ստանում վարդապետական աստիճան և 1235 թվականից զբաղվում գիտական, մանկավարժական, եկեղեցական ու քաղաքական բեղմնավոր գործունեությամբ: Նա բացում է դպրոցներ, սկզբում՝ Կայենո բերդի Սբ. Անդրեաս վանքում, ապա՝ Խոր Վիրապում, որտեղ շարունակում է Վանական վարդապետի դպրոցի ավանդները: Խոր վիրապում Արևելցուն աշակերտում են Գրիգոր Բջնեցի վարդապետը, Արարատյան գավառի Գրիգոր եպիսկոպոսը, Գևորգ Սկևռացին, Հովհաննես Երզնկացի Պլուզը, Եսայի Նչեցին, Ներսես Մշեցին: Վերջինս Սուրբ գրքի մեկնություն էր դասավանդում, իսկ ռաբունապետի մահից հետո փոխարինում է նրան, ապա դպրոցը տեղափոխում Մշո Առաքելոց վանք:

Վարդան Արևելցու թողած մատենագիտական հարուստ ժառանգությունը՝ պատմական, մեկնողական, քերականական բնույթի երկեր, ճառեր, ներբողներ, խրատներ, թղթեր, շարականներ, թարգմանություններ, նրան դնում են մեր մատենագիրներից լավագույնների շարքերում: Վարդան Արևելցին հայ մեկնաբանական մտքի ամենանշանավոր դեմքերից էր, հիմնադիրը մի ամբողջ մեկնաբանական դպրոցի: Վարդանը ճանաչված էր միջնադարյան Հայաստանում ու Կիլիկիայում և ակտիվ մասնակցություն ուներ դավանաբանական խնդիրներում: Նա մասնակցել է Սսի 1243 թվականի եկեղեցական ժողովին, այնտեղ սահմանված կանոնները 1245 թվականին բերել Հայաստան: 1248 թվականին կրկին մեկնել է Կիլիկիա՝ իր հետ տանելով «արևելյան» վարդապետների պատասխան թուղթը, մասնակցել Սսի 1251 թվականի ժողովի ընդունած կանոնների մշակմանը: Կոստանդին Ա Բարձրբերդցի կաթողիկոսի հանձնարարականով գրել է «Թուղթ խրատականը», Հեթում Ա թագավորի պատվերով՝ «Ժղլանքը»: Վարդանը 1267 թվականին խմբագրում ու լրացնում է Տոնապատճառ ծիսական ժողովածուն: Իսկ նրա «Հաւաքումն պատմութեան» երկը կարևոր աղբյուր է ժամանակաշրջանի՝ Հայաստանի և հարևան երկրների ու ժողովուրդների պատմության ուսումնասիրության համար[2]:

Ե՛վ Գետիկավանքում, և՛ Խորանաշատում Վարդան Արևելցու ուսումնակիցն էր Կիրակոս Գանձակեցին: Նոր Գետիկի վանքում վաղ մանկությունից աշակերտելով Վանական Վարդապետին՝ 1215 թվականին նրա հետ գալիս է Խորանաշատ և ուսումը շարունակում այստեղ: 1236 թվականին նա ուսուցչի հետ գերեվարվում է մոնղոլների կողմից: Փախչելով մոնղոլների բանակից՝ ապաստանում է Նոր Գետիկում, որի դպրոցը Մխիթար Գոշի մահից հետո էլ (1213 թ.) դեռ շարունակում էր իր գործունեությունը: Այդ ժամանակ դպրոցում դասավանդում էին Աբրահամը, Մխիթարը, Հովասափը, նշանավոր Հովհաննես Արմանեցին, որ այստեղ էր եկել Հաղբատից, իսկ դպրոցը գլխավորում էր Գոշի աշակերտ Մարտիրոսը: Վերջինիս մահից հետո Նոր Գետիկավանքի դպրոցի ռաբունապետն է դառնում Կիրակոս Գանձակեցին:

Կիրակոս Գանձակեցու գլխավոր երկը «Հայոց պատմությունն» է, որտեղ հեղինակը՝ որպես ականատես, տեղեկություններ է հաղորդում մոնղոլների՝ Հայաստան կատարած արշավանքների, լեզվի, կենցաղի, բարքերի, հասարակական կառուցվածքի, Հուլավյանների պետության քաղաքական, տնտեսական պատմության, Հայաստանի հայ իշխանների, Կիլիկիայի հայկական պետության և մոնղոլների փոխհարաբերությունների մասին:

Գրիգոր Ակներցի պատմիչը 1265-1266 թվականներին մեկնում է Կիլիկիա և դառնում Ակներ վանքի միաբան: Այստեղ Ստեփանոս վանահոր համար Գրիգորը 1273թ. ընդօրինակում է Միքայել Ասորու «Ժամանակագրութիւնը» և գրում «Պատմութիւն թաթարաց» երկը[3]: Երկու երկերն էլ պահպանվել են Երուսաղեմի Սբ. Հակոբյանց գրատան թիվ 32 ձեռագրում, որ հենց հեղինակի ինքնագիրն է[4]: Հիշատակարանում Գրիգորը հիշում է իր ուսումնակից ընկերների՝ Վարդան Արևելցու և Կիրակոս Գանձակեցու մահվան թվականները. «Ի թուականին Հայոց Չ և Ի (1271) փոխեցան ի Քրիստոս փառաւոր վարդապետքն Հայոց՝ Վարդան և Կիրակոս»[5]: Ակներցու Պատմությունը ընդգրկում է 1220-1273 թվականների իրադարձությունները, և կարևոր սկզբնաղբյուր է Հայաստանում մոնղոլական տիրապետության ժամանակաշրջանի վերաբերյալ: Հեղինակը արժեքավոր տեղեկություններ է հաղորդում ժամանակի տնտեսական և քաղաքական կյանքի, մոնղոլների կրոնի, հավատալիքների, կենցաղի և սովորույթների մասին:

---

[1] **Հ. Ոսկեան**, Յովհաննէս վանական եվ իւր դպրոցը, էջ 10:

[2] Վարդան Արևելցու կյանքին ու գործունեությանը ծավալուն ուսումնասիրություն է նվիրել Փ. Անթապյանը, տե՛ս Փ. Անթապյան, Վարդան Արևելցի, հ. Ա, Երևան, 1987, հ. Բ, Երևան, 1989:

[3] **Գրիգոր վրդ. Ակներցի**, Պատմութիւն թաթարաց: Այս երկը վերագրվել է Մաղաքիա աբեղային: Տե՛ս **Մաղաքիա աբեղայի** Պատմութիւն վասն ազգին նետողաց, Ս. Պետերբուրգ, 1870:

[4] **Ն. Պողարեան,** Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, հ. Ա, Երուսաղէմ, 1966, էջ 144-147: **Ա. Մաթևոսյան,** Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ դար, էջ 427, 429: Հմմտ. **Գրիգոր վրդ. Ակներցի**, Պատմութիւն թաթարաց:

[5] **Ն. Պողարեան,** Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց, հ. Ա, էջ 146: **Ա. Մաթևոսյան,** Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ դար, էջ 403:

Վանականի լավագույն աշակերտներից էր Առաքելը, որին հանդիպում ենք Գրիգոր Ակներցու մոտ՝ Վարդանի, Կիրակոսի, Հովսեփի հետ հիշվելիս. «Նոյնպէս եւ գովելի աշակերտքն իւր Վարդան եւ Կիրակոս, Առաքելն եւ Յովսէփ խաչանման բաժանեալ զաշխարհն Արևելից լուսաւորեցին կենարար վարդապետութեամբ Հոգւոյն Սրբոյ»[1]: Գ. Հովսեփյանը Վանականի աշակերտ Առաքելին նույնացրել է Մահկանաբերդո գավառի Դեղձուտ և Առաքելոց վանքերի առաջնորդ և բապունապետ նշանավոր Առաքել վարդապետի հետ, որը, Վանականից ստանալով վարդապետական աստիճան, գալիս է Մահկանաբերդո գավառ և Դեղձուտում հիմնում վարդապետարան: Առաքելի դպրոցը գավառի նշանավոր գրչության կենտրոններից էր, որտեղ ձեռագրեր էին ընդօրինակվում ընտիր և ստույգ օրինակներից: Ձեռագրերի բազմացման համար ընտիր և ստույգ օրինակ ունենալու համար այստեղ էին գալիս անգամ Նոր Գետիկից[2]:

Իսկ Հովսեփը, որ դավանաբանական հարցերում բարձր հեղինակություն էր վայելում, դառնում է Արտազ գավառի թեմակալ:

Վանականի աշակերտներից Մարկոսը ևս բարձր դիրքի էր հասել Խաչենում. նա Հասան Ջալալի շքախմբի կազմում բանակցությունների էր գնացել Բաթու խանի մոտ[3]:

Գրիգորիս քահանան, որը Վանականի աշակերտն ու եղբորորդին էր, 1252 թվականին Ստեփանոս քահանայի համար «ի նեղ և դառն ժամանակիս... զի բազմացաւ անհնարին վիշտք և նեղութիւնք ի վերայ ամենայն աշխարհի ի ձեռն անաւրէն և այլակերպ զաւրուն նետողաց... ի վանս վարդապետի Վանականի Խորանաշատ կոչեցեալ ընդ հովանեաւ Սբ. Աստուածածնիս» (թերթ 361ա) ընդօրինակում է մի Ժողովածու[4], իսկ 1255 թվականին Թադե և Հայրապետ եղբայրների համար գրում է Վանականի «Հարցմունք ու պատասխանիքը»[5]:

1266-ին Սարգիս գրիչը Մխիթար բապունապետի համար արտագրում է Վարդան Արևելցու Երգ երգոցի մեկնությունը[6]: Մատյանը կազմում է Յոհանը և հիշում իր ծնողներին և աշակերտ Հովհաննես կրոնավորին:

1283-ին Պետրոս վարդապետի առաջնորդության տարիներին «ի վանս Վանական վարդապետի» Մարտիրոս գրիչը ծերացյալ հասակում արտագրում է Գրիգոր Նարեկացու «Մատյան ողբերգությանը»[7]:

Խորանաշատի վարդապետարանի գործունեության մասին հետագայի գրավոր տեղեկությունները վերաբերում են 16-րդ դարին: Իսկ 17-րդ դարի ձեռագրերում արդեն Խորանաշատը հիշվում է Զակամ գավառի կազմում:

1503 թվականին Հունան եպիսկոպոսի օրինակած մատյանը Խորանաշատի Սբ. Աստվածածին եկեղեցում ավետարանիչների պատկերներով և կիսախորաններով ծաղկում է Ստեփանոս եպիսկոպոսը և Ղուկասի նկարի տակ թողնում հիշատակարան. «Նկարող Ստեփանոս եպիսկոպոսս յիշեցե՛ք» (թերթ 137բ)[8]:

1620 թվականին Հակոբ երեցը Ավետարան է գրում «ի դուռն սուրբ, բարձրահամբաւ Սբ. Խորանաշատու և ընդ հովանեաւ Սբ. Աստուածածնիս սուրբ Վանական վարդապետիս և Գրիգոր վարդապետիս, և Սբ. Յովանիսիս՝ ի ծորս Զակամա՝ ի գեղս, որ կոչի Լղարակ» (թերթ 284բ) և հիշում իր ծնողներին՝ Ղազարին և Ուստիանին, ինչպես նաև տնտեսին՝ Էթարին, որ ձեռագրերի ստեղծման աշխատանքներում իրեն շատ է օգնել[9]: Գրիչը թողություն է խնդրում սխալների ու խոշոր գրի համար ու բերում է մի քանի պատճառներ. «զի նուազեալ էր զաւրութիւն մարմնոյս և ի աչացա լոյսն պակասեալ, զի չէշմաւ գրէի, զի չար ժամանակիս գրեցաւ, զի բազում նեղութիւնք ունէաք ի ձեռն տաճկաց, որ Աբազ…աւերաց զաշխարհն, զմեծամեծս կոտորեաց և այրէաց զաշխարհն և զամէն առու գերի արաւ, տարաւ» (թերթ 284բ):

1637 թվականին Եսայի գրիչը Աստվածատուր քահանայի համար «ընդ հովանեաւ մեծայարկ գումբեթաձև Խորանաշատ Սբ. Աստուածածնիս և Վանական վարդապետի սուրբ գերեզմանիս» օրինակում է մի Ժողովածու: Իսկ Թումա կրոնավորի համար օրինակած Ավետարանում Եսայի գրիչը գրչության տեղի մասին գրում է. «ընդ հովանեաւ Սբ. Խորանաշատայ Աստուածածնիս ի գաւառս Զագամ»[10]: 1642 թվականին որդու՝ Դավիթ սարկավագի համար Թամուրը Ժամագիրք է պատվիրում, որը «ի դուռս Խորանաշատայ Սբ. Աստուածածնիս եւ գերեզմանացս Վանականայ եւ Գրիգորի սուրբ վարդապետացս» ավարտում է Եսային[11]:

1674 թվականին Ավետիս քահանան Մաշտոց ձեռաց է օրինակում «ի հայրապետութեան տէր Պետրոսի և յաթոռ Խորանաշատու»[12]:

---

[1] **Գրիգոր վրդ. Ակներցի**, էջ 67:
[2] **Գ. Յովսէփեան**, Հավուց թառի Ամենափրկիչը, Երուսաղէմ, 1937, էջ 62: Դիվան հայ վիմագրության, Իջևանի շրջան, պր. VI, կազմ. **՝ Ս.Ավագյան, Հ. Ջանփոլադյան**, Երևան, 1977, էջ 110:
[3] **Բ. Ուլուբաբյան,** Խաչենի իշխանությունը…, էջ 197-202, **Կիրակոս Գանձակեցի**, էջ 225:
[4] ՄՄ ձեռ. 2273, թերթ՝ 364, նյութ՝ թուղթ, 17 ×12, գիր՝ բոլորգիր, տող՝ 26-28:
[5] ՄՄ ձեռ. 6106, թերթ՝ 274, նյութ՝ թուղթ, 12 × 8, գիր՝ բոլորգիր, տող՝ 24:
[6] ՄՄ ձեռ. 5452, թերթ՝ 205, նյութ՝ թուղթ, 24,5 × 15, գիր՝ բոլորգիր, տող՝ 26:
[7] ՄՄ ձեռ. 1563, թերթ՝ 340, նյութ՝ թուղթ, 17 × 12,2, գիր՝ բոլորգիր, տող՝ 19-22:
[8] ՄՄ ձեռ. 5601, թերթ՝ 311, նյութ՝ թուղթ, 17,5 × 13, գիր՝ բոլորգիր, տող՝ 21:
[9] ՄՄ ձեռ. 6669, թերթ՝ 286, նյութ՝ թուղթ, 20,5 × 15, գիր՝ բոլորգիր, տող՝ 19-20:
[10] Արցախի վանքերը, էջ 157-158:
[11] ՄՄ 8882, թերթ՝ 160, նյութ՝ թուղթ, 25 × 20, գիր՝ բոլորգիր, տող՝ 26:
[12] ՄՄ 3536, թերթ՝ 134, նյութ՝ թուղթ, 20 × 15, գիր՝ բոլորգիր, տող՝ 21:

ՀՏԴ 902(479.243) Պատմություն

Լյուբա Կիրակոսյան
Ճարտարապետության և շինարարության Հայաստանի ազգային համալսարան (ՃՇՀԱՀ)

ԱՐՑԱԽԻ ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏԻ ՊԱՇՏՊԱՆԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԸ ՀԵԼԼԵՆԻՍՏԱԿԱՆ ԱՄՐԱՇԻՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՏԵՔՍՏՈՒՄ

Արցախի Տիգրանակերտի պաշտպանական համակարգը, որը բացվել է պեղումների շնորհիվ, ներկայումս ամենահզորն է Անդրկովկասում և հելլենիստական քաղաքաշինության վերաբերյալ հարուստ նյութեր է տալիս: Սրանք սկզբնաղբյուրի նշանակություն ունեն, քանզի շատ չեն Հայաստանի այս ժամանակաշրջանի ամրաշինական համակարգերի մասին գրավոր աղբյուրների հաղորդած տեղեկությունները: Քաղաքի Ամրացված թաղամասը հատակագծում եռանկյունաձև է, կրկնում է տեղանքի ռելիեֆի ուրվագիծը և ընդգրկում է Վանքասարի ժայռի՝ հարթավայրին հարող բարձունքի (բարձրությունը ստորոտից 20-120մ) վերնամասի 6,0 հա տարածքը, որի 0,5հա զբաղեցնում է միջնաբերդը: Ամրաշինական համակարգը բաղկացած է պարիսպ-աշտարակ-մուտք կառուցվածքային տարրերից: Պաշտպանական համակարգի հարավային և հյուսիսային հատվածների այսօր բացված երկարությունը 700,0մ է: Դրանք կազմված են պարսպապատերից և քառանկյուն (7,05մ, 8,6մ) ու շրջանաձև (տրամագծերը 9,0մ, պահպանված բարձրությունը որոշ տեղերում մինչև 5,0 մետր) աշտարակներից: Առայժմ անհայտ է ամրոցի մուտքի տեղադրությունը: Պարիսպները կառուցվել են բեկված գծերի տեսքով: Այսպես են իրականացված ինչպես հելլենիստական հայկական՝ (Արմավիր, Արտաշատ, Գառնի), այնպես էլ այլ տարածաշրջանների (Պերգամոս, Պրիենե, Միլեթոս, Դուրա-Եվրոպոս) օրինակները: Պարիսպներն ու աշտարակները հիմնականում կցվել են իրար և կոնստրուկտիվորեն կապված չեն: Պաշտպանական գործառույթը լիարժեք իրականացնելու համար աշտարակները պարսպի արտաքին կողմից կիսով չափ դուրս են գալիս: Այսպիսին էր նաև Արտաշատի, Գառնիի, Դուրա-Եվրոպոսի աշտարակ-պարիսպ հարաբերությունը:

Շինարարական տեխնիկան: *Արցախի Տիգրանակերտի Ամրացված թաղամասում լեռան լանջերը դարավանդաձև մշակվել են և դրանց վրա է իրականացվել կառուցապատումը: Այսպես են կառուցապատվել մայրաքաղաք Արտաշատը, հելլենիստական Պրիենեն, Իբերիայի քաղաքները: Պետք է նկատել, որ բնական թեքության արհեստական դարավանդեցման առկայությունն ու բնակավայրի կառուցապատման կազմակերպումը այդ դարավանդների վրա հատուկ է Հայաստանի շինարարական գործին դեռևս III հազարամյակից:*

Ռելիեֆին համապատասխան սահուն և անընդմեջ կառուցապատում ապահովելու համար բնական խոչընդոտները վերացվել են ժայռի հարթեցման, աստիճանաձև մշակման, փորման և օգտագործման ճանապարհով: Պարիսպներն ու աշտարակները կառուցված են կրաքարե վեմերով (0,45x0,55x0,5 - 1,2x0,8x0,75մ)՝ չոր շարվածքով: Քարերն իրար հետ ամրացվել են միայն հորիզոնական, ծիծեռնակապոչ փորվածքների մեջ տեղադրված փայտերով և որոշ դեպքերում նաև կրափոշու լցոնով: Կրաշաղախն օգտագործվել է որպես դատարկ տարածությունները լրացնող միջոց, հիմնական կրող մասսան քարն է: Հիմքերը ժայռափոր և ժապավենաձև են: Տիգրանակերտի պաշտպանական համակարգի առանձնահատկությունն այն է, որ այն քարակերտ է: Մինչդեռ անտիկ մյուս օրինակներում քարե ցածր (0,5-մինչև 2,0մ) հիմքերի վրա կառուցվել են հում աղյուսով պատեր:

Հայաստանի անտիկ քաղաքների և մասնավորապես Արցախի Տիգրանակերտի պաշտպանական համակարգի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ տեղական վարպետները, մինչհելլենիստական ամրաշինության ավանդույթները հարստացնելով հելլենիստական կառուցողական արվեստի նվաճումներով, հասել են ավելի բարձր մակարդակի և հիմք նախապատրաստել միջնադարյան բերդաշինության համար:

Lyuba Kirakosyan
NUACA

DEFENSE SYSTEM OF TIGRANAKERT OF ARTSAKH IN THE CONTEXT OF HELLENISTIC ARCHITECTURE

Defense system of Tigranakert of Artsakh which was discovered during the excavations, is the most powerful construction in the region, It provides rich materials related to Hellenistic urban development. These are kind of primary sources, as there are very few written sources about defense systems of Armenia in that period. Reinforced district of the town has a triangular shape in the construction plan, which repeats the outline of the district relief. It includes 6.0 hectar area of the upper part of lowlands near the Vanqasar rock (the height is 20-120 m). 5.0 hectares is occupied by the citadel.

Defense system consists of the following structural elements: fence-tower-entrance. The opened length of southern and northern parts of the defense system is 655,0 m. They consist of stone-walls and square (7,0x7,5m, 8,6x8,2m), circular (9m diameter, the preserved height of some parts is up to 5,0 m) towers. The location of the castle entrance is still unknown. The fences are constructed in the form of polarized lines. The same style of construction is implemented as in Hellenistic Armenian examples (such as Armavir, Artashat, Garni), as in international examples (such as Pergamos, Priene, Miletos, Dura-Europos). Fences and towers are attached to each other and are not connected constructively.

Construction technique.

In the attached district of Tigranakert of Artsakh the slopes of the mountain have been furbished. The construction has been carried out on them. The capital of Artashat, Hellenistic Priene, cities of Iberia were built in this way. It is worth to mention that the existence of artificial furbishes of natural slope and the settlement construction on the terrace is typical of Armenian construction style since III millennium.

In order to ensure the smooth and uninterrupted construction appropriate to the relief the natural barriers have been removed through smoothing and the stepped processing of the rock. The fences and towers are built of limestone dry walls (0,45x0,55x0,5 - 1,2x0,8x0,75m).

The stones are attached to each other with horizontal sticks inserted in the swallowtail openings. The limestone was used as a complementary means of empty spaces. The main mass is from stone. The stones are carved in the rock and like.

The main feature of Tigranakert of Artsakh is the fact that it is stone-made. In the other examples of Antique world the brick walls are built on low stone base (0.5-2 m height).

The study of defense system of antique cities of Armenia, especially the research of Tigranakert of Artsakh shows that the local masters enriched pre-Hellenistic traditions of construction with achievements of Hellenistic construction period, therefore they have reached the upper level of constructing art and prepare the ground for medieval fortress construction.

Люба Киракосян
НУАСА

ОБОРОНИТЕЛЬНЫЕ СООРУЖЕНИЯ АРЦАХСКОГО ТИГРАНАКЕРТА В КОНТЕКСТЕ ЭЛЛЕНИСТИЧЕСКОЙ ФОРТИФИКАЦИИ

РЕЗЮМЕ

Фортификационная система Арцахского Тигранакерта, выявленная благодаря раскопкам, на сегодняшний день является наиболее мощной в Закавказье и дает богатый материал о градостроительстве эллинистического периода. Она служит первоисточником, поскольку письменных источников относящихся к фортификационной системе этого периода в Армении немного.

Треугольная в плане укрепленная часть города повторяет рельеф месности, включая 6,0 га верхней части горы Ванкасар, примыкающую к долине (высота от подножья 20-120м), из которых 0,5га занимает цитадель. Фортификационная система состоит из стен, башен и входа. Раскопанные на сегодняшний день северная и южная части фортификационной системы состовляют примерно 700,0м. Они состоят из стен и квадратных (7,0 х 7,5м; 8,6х8,2м) и круглых (диаметр 9,0м, местами высотой 5,0м) башен. Пока не неизвестно местонахождение входа в крепость. Крепостные стены построены в виде преломленных линий. Так построены эллинистические памятники как в Армении (Армавир, Арташат, Гарни), так и в других регионах (Пергам, Приене, Милет, Дура-Европа).

Стены и башны, в основном, пристроены и конструктивно не связаны друг с другом. Чтобы полностью осуществить защитные функции, башни наполовину выступают с внешней стороны стен. Взаимосвязь башня-стена аналогичная в Арташате, Гарни и Дура-Европе.

Строительная техника. *В Укрепленном квартале Арцахского Тигранакерта склоны горы обработаны террасообразно и застроены. Такой принцип застройки имели и столица Арташат, эллинистический Приене, города Иберии. Нужно отметить, что при естественном наклоне искусственно обработанные террасы и постройки на них типичны для строительства Армении еще с III тыс. до.н.э.*

Для обеспечения плавного строительства в соответствии с рельефом местности естественные барьеры сглажены тромбовкой, ступенчатой обработкой и рубкой в скале, а также путем использования естественного рельефа. Башни и стены построены из известняка (0,45х0,55х0,5-2,1х1,1х0,9м) сухой кладкой. Камни соединялись только горизонтально, с деревянными стержнями поставленными в камни в виде ласточкиных хвостов. Пустоты заполнялись известняковым раствором, но основная несущая масса-камень. Основы крепостных стен и башен лентообразны и выдолблены в скале.

Отличительной чертой фортификационной системы Тигранакерта является то, что она каменная, тогда, как в других античных памятниках на низкой (0,5-2,0м) каменной основе воздвигались стены из сырцвого кирпича.

Исследование оборонительных сооружений Армении античного времени и, в частности, Арцахского Тигранакерта показывают, что местные мастера, обогатив до эллинистических традиций фортификации эллинистическими достижениями, поднялись на более высокий уровень и подготовили почву для строительства средневековых крепостных сооружений.

Արցախի Տիգրանակերտի պաշտպանական համակարգը, որը բացվել է պեղումների շնորհիվ, ներկայումս ամենահզորն է Անդրկովկասում և հելլենիստական քաղաքաշինության վերաբերյալ հարուստ նյութեր է տալիս: Սրանք սկզբնաղբյուրի նշանակություն ունեն, քանզի շատ չեն այս ժամանակաշրջանի Հայաստանի ամրաշինական համակարգերի մասին գրավոր աղբյուրների հաղորդած տեղեկությունները: Քաղաքի Ամրացված թաղամասը հատակագծում եռանկյունաձև է, կրկնում է տեղանքի ռելիեֆի ուրվագիծը և ընդգրկում է Վանքասարի ժայռի՝ հարթավայրին հարող բարձունքի (բարձրությունը ստորոտից 20-120մ) վերնամասի 6,0 հա տարածքը, որի 0,5հա զբաղեցնում է միջնաբերդը: Ամրաշինական համակարգը բաղկացած է պարիսպ-աշտարակ-մուտք կառուցվածքային տարրերից: Պաշտպանական համակարգի հարավային և հյուսիսային հատվածների այսօր բացված երկարությունը 700,0մ է: Դրանք կազմված են պարսպապատերից և քառանկյուն (7,0մ, 8,6մ) ու շրջանաձև (տրամագծերը 9,0մ, պահպանված բարձրությունը որոշ տեղերում մինչև 5,0 մետր) աշտարակներից: Առայժմ անհայտ է ամրոցի մուտքի տեղադրությունը: Պարիսպները կառուցվել են բեկված գծերի տեսքով: Այսպես են իրականացված ինչպես հելլենիստական հայկական՝ (Արմավիր, Արտաշատ, Գառնի), այնպես էլ այլ տարածաշրջանների (Պերգամոս, Պրիենե, Միլեթոս, Դուրա-Եվրոպոս) օրինակները: Պարիսպներն ու աշտարակները հիմնականում կցվել են իրար և կոնստրուկտիվորեն կապված չեն: Պաշտպանական գործառույթը լիարժեք իրականացնելու համար աշտարակները պարսպի արտաքին կողմից կիսով չափ դուրս են գալիս: Այսպիսին էր նաև Արտաշատի, Գառնիի, Դուրա-Եվրոպոսի աշտարակ-պարիսպ հարաբերությունը:

Շինարարական տեխնիկան: Արցախի Տիգրանակերտի Ամրացված թաղամասում լեռան լանջերը դարավանդաձև մշակվել են և դրանց վրա է իրականացվել կառուցապատումը: Այսպես են կառուցապատվել մայրաքաղաք Արտաշատը, հելլենիստական Պրիենեն, Իբերիայի քաղաքները: Պետք է նկատել, որ բնական

թեքության արհեստական դարավանդեցման առկայությունն ու բնակավայրի կառուցապատման կազմակերպումը այդ դարավանդների վրա հատուկ է Հայաստանի շինարարական գործին դեռևս III հազարամյակից:

Ռելիեֆին համապատասխան սահուն և անընդմեջ կառուցապատում ապահովելու համար բնական խոչընդոտները վերացվել են ժայռի հարթեցման, աստիճանաձև մշակման, փորման և օգտագործման ճանապարհով: Պարիսպներն ու աշտարակները կառուցված են կրաքարե վեմերով (0,45 - 1,25մ)՝ չոր շարվածքով: Քարերն իրար հետ ամրացվել են միայն հորիզոնական, ծիծեռնակապոչ փորվածքների մեջ տեղադրված փայտերով և որոշ դեպքերում նաև կրափոշու լցոնով: Կրաշաղախն օգտագործվել է որպես դատարկ տարածությունները լրացնող միջոց, հիմնական կրող մասսան քարն է: Հիմքերը ժայռափոր և ժապավենաձև են: Տիգրանակերտի պաշտպանական համակարգի առանձնահատկությունն այն է, որ այն քարակերտ է: Մինչդեռ անտիկ մյուս օրինակներում քարե ցածր (0,5-մինչև 2,0մ) հիմքերի վրա կառուցվել են հում աղյուսով պատեր:

Հայաստանի անտիկ քաղաքների և մասնավորապես Արցախի Տիգրանակերտի պաշտպանական համակարգի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ տեղական վարպետները, մինչհելլենիստական ամրաշինության ավանդույթները հարստացնելով հելլենիստական կառուցողական արվեստի նվաճումներով, հասել են ավելի բարձր մակարդակի և հիմք նախապատրաստել միջնադարյան բերդաշինության համար:

Արդիականությունը

Հելլենիստական Հայաստանի պաշտպանական կառույցների մասին գրավոր աղբյուրների հաղորդած տեղեկությունները շատ քիչ են, ուստի պեղումներով բացված պաշտպանական համակարգերը շատ հաճախ ստանում են սկզբնաղբյուրի նշանակություն: Այս տեսակետից ավելի քան խոսուն է Արցախի Տիգրանակերտի պաշտպանական համակարգը, քանզի չնայած ենթարկված ավերածություններին, այն անխաթար է պահել իր նախնական վիճակը և ներկայումս ամենահզորն է Անդրկովկասում: Վերջին տասը տարիներին Արցախի Տիգրանակերտում իրականացված պեղումները[1] շատ հարուստ նյութեր են տալիս անտիկ և հելլենիստական քաղաքաշինության վերաբերյալ, որոնց հետազոտությունը **հրատապ** անհրաժեշտություն է դարձել և ճարտարապետական քննությամբ ներկայացվում է առաջին անգամ:

Հետազոտության **նպատակն** է ներկայացնել Արցախի Տիգրանակերտի պաշտպանական համակարգը, բացահայտել վերջինիս քաղաքաշինական և ճարտարապետական առանձնահատկությունները՝ դիտարկված Մերձավոր Արևելքի մշակութային փոխառնչությունների ոլորտում և հայ ճարտարապետական մշակույթի հետ միասնականության մեջ: Թեմայի հետ կապված որոշ խնդիրներ արծածվել են Արցախի Տիգրանակերտի արշավախմբի հրապարակումներում [1]:

Հետազոտության մեթոդը: Հետազոտության ընթացքում կիրառվել է բնօրինակների չափագրության և քննության, ճարտարապետական վավերացումների և իրողությունների բովանդակային ու պատմահամեմատական վերլուծության եղանակը:

Տեղադրությունը: Ամրացված թաղամասը հատակագծում եռանկյունաձև է՝ կրկնում է տեղանքի ռելիեֆային ուրվագիծը և տարածվում է Վանքասարի ժայռի՝ հարթավայրին հարող բարձունքին՝ ստորոտի նկատմամբ մինչև 110-120մ բարձրության վրա: Գերիշխող այս դիրքը հնարավորություն էր տալիս վերահսկելու շրջակայքը և ապահովելու բնական անառիկությունը: Արցախի Տիգրանակերտի Ամրացված թաղամասը պարագծված է հզոր պարիսպներով և ընդգրկում է մոտ 6,0 հա տարածք: Եռանկյան բարձրադիր, պաշտպանական տեսակետից առավել շահեկան անկյունը զբաղեցնում է միջնաբերդը (0,5հա): Այն կառուցվել է նախապես, որից հետո հավելվել, և շուրջը սփռվել են մյուս քաղաքամասերը (նկ.1): Նպատակահարմար են օգտագործվել բնական պայմանները, և ստեղծվել է պաշտպանական կառուցվածքների հուսալի համակարգ, որն ապահովել է քաղաքի անվտանգությունը: Այսպիսի տեղադրություն ունեն հելլենիստական աշխարհի ինչպես հայկական (Արմավիր[2], Արտաշատ [3], Գառնի[4], , այնպես էլ մյուս տարածաշրջանների (Պերգամոս, Միլեթոս[5], Պրիենե[6], Բազինեթի[7]) օրինակները:

2005-2016թթ. իրականացված պեղումների շնորհիվ բացվել են քաղաքի պաշտպանական համակարգի կարևոր հատվածները՝ աշտարակներով ամրացված միջնաբերդը, ամրացված թաղամասի հարավային պարսպի հիմքերի համարյա ողջ երկարությունը, հյուսիսային պարսպի երկարության մոտավորապես կեսը, դարավանդներից մեկի հենապատը (նկ.1):

Տիգրանակերտի ամրաշինական համակարգի հարավային հատվածը:

Համարյա ամբողջությամբ պեղվել և ուրվագծվում են ամրացված թաղամասի հարավային պարսպի ժայռափոր հիմքերը, որոնք ձգվում են Վանքասարի ժայռի հարավային զառիթափի վերնամասով՝ արևելքից արևմուտք, ստորոտից մինչև գագաթ մոտ 450,0 մ երկարության և մինչև 120,0մ բարձրության վրա: Նախքան պեղումները պարիսպների այս կողմի որոշ հատվածներում էին միայն պարզորոշ երևում դրանց հիմքերի փորվածքները: Այսօր արդեն լեռան ստորոտից դեպի գագաթ ձգվում են ժապավենաձև հիմքերը (չորսից-հինգ գոտի ունեցող), որոնց մեջ կողք-կողքի՝ առանձին փորածո բնիկների մեջ շարվել են խոշոր կրաքարե բլոկները (միջինը 0,9x0,6x 0,5 մ չափերով): Պաշտպանական համակարգի այս հատվածը կազմված է պարսպապատերից և երկու բոլորաձև և մեկական կիսաշրջանաձև ու քառանկյուն աշտարակներից (նկ.1): Հարավային կողմում պահպանվել են հիմնականում դրանց ժայռափոր հիմքերը: Շրջանաձև աշտարակներն ունեն 9,0մ տրամագծեր, իսկ քառանկյուն աշտարակը՝ 7,0x7,5մ չափեր: Ակնհայտ է հատակագծի երկրաչափական գծագրությունը: Պաշտպանության

[1] Պեղումներն իրականացրել է ՀՀ ԳԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի Արցախի հնագիտական արշավախումբը՝ պ.գ.դ. Հ. Պետրոսյանի գլխավորությամբ: Հնագիտական աշխատանքներն առանձին տեղամասերում ղեկավարել են հնագետներ պ.գ.թ. Վ. Սաֆարյանը, պ.գ.թ.Ի. Կարապետյանը, պ.գ.թ. Տ. Վարդանեսովան, Ա. Գաբրիելյանը:

նպատակով և օգտագործելով տեղանքի ընձեռած հնարավորությունները պարիսպները կառուցվել են բեկված գծերի տեսքով: Պարսպահիմքերի մեջ մի տեղում պահպանվել են 7,0 մ երկարություն կազմող պատի 9 բլոկներ, որոնց հյուսիսահայաց՝ դեպի միջնաբերդի ներս նայող կողմն ունի «ռուստիկ» մշակում: Այսինքն՝ պարիսպների ներքին երեսը բաց է թողնվել և կից շինություններ չկան, հետևաբար դեպի պարիսպներ անցում-մոտեցումներ են թողնվել, որոնք ապահովել են պարիսպների վերին՝ պաշտպանական հարթակների վրա բարձրանալու հարցը:

Տիգրանակերտի ամրաշինական համակարգի հյուսիսային հատվածը:

Ամրաշինական համակարգի այս հատվածը այսօր բացված է մոտ 300,0մ, որը բաղկացած է երեք բոլորակ, մեկ քառանկյուն աշտարակներից և պարսպապատերից (նկ.1): Մինչև պեղումները այստեղ երևում էր միայն ամենավերին շրջանաձև աշտարակին կցված պարսպին պատկանող անկյունային բլոկի մի փոքրիկ մասը միայն: Եթե պաշտպանական համակարգի հարավային հատվածը պահպանված է պարիսպների ժայռափոր հիմքերի մակարդակում, ապա հյուսիսային կողմում հիմնականում կանգուն են այդ պարիսպները մինչև 5,0մ բարձրությամբ: Բոլորակ աշտարակներն ունեն 9,0 մ տրամագիծ, իսկ քառանկյունը՝ 8,6x8,2մ չափեր: Պարսպի հաստությունը 2,6մ է:

Միջնաբերդը: Արցախի Տիգրանակերտի Միջնաբերդն ընդգրկում է 0,5 հա տարածք: Եռանկյունաձև հատակաձևի ծայրագույն անկյունը փակում է սեղանաձև հատակագծով հոծ աշտարակը (6,0x9,0 x 12,0մ): Այս աշտարակին է, թերևս վերագրվում ողջ քաղաքն ու շրջակայքը հսկող՝ դիտակետ աշտարակի և հրամանատարական բարձունքի դերը: Այստեղից քաղաքի տարածքն ու ինչպես նաև ողջ հարթավայրը կարծես «ափի» մեջ լինեն և վերահսկելի են: Աշտարակի դիմաց 12,0x10,0մ-ի մի հարթակ է բացվել, որը ենթադրվում է, որ բակ էր, որտեղ ժամանակին կենտրոնացվում էին քաղաքի պաշտպանական ուժերը: Ամրացված այս ծայրամասն ավարտվում է կտրուկ իջվածքով՝ խանդակով, որի մյուս կողմում՝ հանդիպակաց ժայռի եզրը նույպես փորվածքներ ունի: Հավանաբար, ժամանակին այս խանդակի վրայով անհրաժեշտության դեպքում կամրջի դեր կատարող փայտից տախտակամած է օգտագործվել, որը հնարավորություն է տվել ամրոցի պաշտպաններին իրենց պարտականությունները կատարելիս օգտագործել այս ճանապարհը: Առայժմ անհայտ է ամրոցի մուտքի տեղադրությունը:

Արցախի Տիգրանակերտի Ամրացված թաղամասի ներքին կառուցապատումն իրականացնելու համար քաղաքաշինարարները լեռան թեք լանջերը դարավանդաձև մշակել են: Այժմ հստակորեն կարելի է խոսել առնվազն չորս դարավանդների մասին, որոնցից մեկի հենապատը բացվել է 83,0 մ երկարությամբ: Այն միջնաբերդը ամրացված մյուս հատվածից բաժանող պարիսպ է նաև: Շարված է մինչև 1,7մ երկարություն և 0,5-0.7մ լայնություն ունեցող կրաքարե կոպտատաշ խոշոր քարերով: Որոշ տեղերում պատը պահպանվել է երկու քարի բարձրությամբ: Պարիսպների համեմատ՝ այն շատ ավելի կոպիտ է շարված: Ընդ որում, հորիզոնական շարքերը կազմվել են տարբեր բարձրություն ունեցող քարերով: Տեղ-տեղ պատը դրվել է հարթեցված ժայռի վրա, մնացած դեպքերում այն հողի վրա է, որի արդյունքում այդ հատվածներում նստվածք է տվել: Հենապատին կից բացվել են նաև այդ պատն ամրացնող որմնահեցի մնացորդներ: Այսպես են կառուցապատվել մայրաքաղաք Արտաշատը [8], հելլենիստական Պրիենեն [6], Իբերիայի [7] քաղաքները: Պետք է նկատել, որ բնական թեքության արհեստական դարավանդեցման առկայությունն ու բնակավայրի կառուցապատման կազմակերպումը այդ դարավանդների վրա հատուկ է Հայաստանի շինարարական գործին դեռևս III հազարամյակից [9]:

Միջնաբերդում հելլենիստական ժամանակաշրջանին վերաբերող կառուցապատումը բավական խաթարված է միջնադարում կառուցապատման ենթարկված լինելու պատճառով: Հիմնականում պահպանվել են այդ դարաշրջանին վերաբերող պատերի ժայռափոր հիմքերի պատառիկներ միայն:

Շինարարական տեխնիկան և շինարվեստը: Արցախի Տիգրանակերտի Ամրացված թաղամասում կառուցապատումն իրականացվել է քարի վարպետ մշակման, բնական ժայռի լիարժեք օգտագործման և լեռան լանջերի դարավանդեցման պայմաններում: Ռելիեֆին համապատասխան սահուն և անընդմեջ կառուցապատում ապահովելու համար բնական խոչընդոտները վերացվել են ժայռի հարթեցման, աստիճանաձև մշակման, փորման և օգտագործման ճանապարհով:

Կառուցապատված է ազատ պարագծով: Ամրաշինական համակարգը իրականացված է շինարարական այնպիսի եղանակով, ինչպիսին պարիսպների խոշոր բլոկների տակ փորվածք-բների ստեղծումն է: Այդ փորածո բջիջը հիմնականում նախատեսված է մեկ պարսպաքարի համար: Որոշ տեղերում փորված հիմնատակի մեջ տեղադրված են եղել մեկից ավելի բլոկներ: Խոշոր բլոկների տակ հորիզոնական մակարդակ ապահովելու համար ժայռը ոչ միայն փորվել է, այլև որոշ տեղերում, ըստ անհրաժեշտության, լցվել մանր քարերի և քարափոշու լիցքով: Մանրահատիկ կրաքարի այսպիսի բաղադրությունը օգտագործվել է նաև շարվածքներում՝ քարերի արանքները լցնելու նպատակով: Կրաշաղախն օգտագործվել է որպես դատարկ տարածությունները լրացնող միջոց, հիմնական կրող մասսան քարն է:

Հյուսիսային պարսպին ներսից հարող որոշ հատվածներում բացվել են քարե հիմքերի վրա կառուցված հում աղյուսի պատերի մնացորդներ: Պարիսպներն ու աշտարակները հիմնականում կցվել են իրար և կոնստրուկտիվորեն իրար հետ կապված չեն, որն ապահովում էր ամրաշինական համակարգի առավել կայունությունը (նկ.2): Պաշտպանական գործառույթը լիարժեք իրականացնելու համար աշտարակները պարսպի արտաքին կողմից կիսով չափ դուրս են գալիս: Այսպիսին էր նաև Արտաշատի, Գառնիի, Դուրա-Եվրոպոսի [10] աշտարակ-պարիսպ հարաբերությունը:

Տիգրանակերտը կառուցող ճարտարապետների ու վարպետների բարձր պատրաստվածության և շինարարական հմտությունների մասին են վկայում նաև քարերի կատարյալ համաչափությունն ու նուրբ մշակումը, հսկայածավալ քարերն իրար միացնելու եղանակը: Պարիսպներն ու աշտարակները շարված են խոշոր

կրաբլոկներով (0,45x0,55x0,5 - 1,2x0,8x0,75մ): Բլոկներն ունեն շփման մակերեսների իդեալական տաշվածք՝ սրբատաշ մշակված շրջանակներով, երեսների կոպտատաշ (ռուստիկում) բարձիկներով մշակում: Խոշոր բլոկներն ուղղակի դրված են իրար վրա և կանգուն են ծանրության հաշվին, իսկ մանրները լրացուցիչ իրար են միացվել §ծիծեռնակապոչ¦ կապերով, որպեսզի կանխվեն հորիզոնական տեղաշարժերը: Այդ կապերը ծիծեռնակի պոչի նմանվող, երկու իրար կողքի գտնվող քարերի վրա խնամքով արված փոսիկներ են (լայն. 10-20սմ, խորությունը՝7-14սմ), որոնց մեջ ագուցել են, հավանաբար, փայտից սեպերը և կապել քարերը: Որոշ տեղերում այդ փոսիկները լցվել են նաև կրափոշու լցոնով: Ինչքան փոքր են կվադրերը, այնքան հաճախակի են «ծիծեռնակապոչ» կապերը: Սա հիմք է տալիս ենթադրելու, որ փոքր բլոկներով պատը պակաս ամուր էր և ենթակա՝ լրացուցիչ ամրացման: Կարելի է նաև փաստել, որ ավելի հաճախ նման կապերով ամրացվել են արտաքին շարքերի քարերը: Շինանյութը սպիտակ կրաքարն է: Օգտագործվել է նաև կավ:

Եզրակացություններ

Արցախի Տիգրանակերտի այսօր բացված ավերակները թույլ են տալիս խոսել նրա աշտարակներից ու պարսպապատերից կազմված պաշտպանական համակարգի մասին, բացառությամբ մուտքի՝ որի տեղադրությունը դեռ վավերացված չէ:

Այս պաշտպանական համակարգի առանձնահատկությունն այն է, որ այն քարակերտ է: Հում աղյուսով պատերը հիմնականում պատկանում են Ամրացված թաղամասի ներսի շինություններին:

Արցախի Տիգրանակերտի պաշտպանական համակարգի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ տեղական վարպետները, մինչհելլենիստական ամրաշինության ավանդույթները հարստացնելով հելլենիստական կառուցողական արվեստի նվաճումներով, հասել են ավելի բարձր մակարդակի և հիմք նախապատրաստել միջնադարյան բերդաշինության համար:

Գրականության ցանկ

[1] Petrosyan H., Kirakosyan l., Safaryan V., Zhamkochyan A., Vardanyan R., Karapetyan I., Vardanesova T. The Discovery and First Results of Archaeological Investigations of Tigranakert in Artsakh: 2005–2009 // Archaeology of Armenia in the Regional Context. Yerevan, Gitutiun, 2012, p. 223-235.

Պետրոսյան Հ, Կիրակոսյան Լ. Վարդանեսովա Տ. և ուր. Արցախի Տիգրանակերտի հնագիտական հետազոտության հիմնական արդյունքները // Տիգրան Մեծ, Երևան, §Գիտություն¦, 2011, էջ 227-238:

Պետրոսյան Հ. Կիրակոսյան Լ., Սաֆարյան Վ., Վարդանեսովա Տ. և ուր., Արցախի Տիգրանակերտի հետազոտության հիմնական արդյունքները. 2005-2009թթ. // Հնագիտական ուսումնասիրություններն Արցախում 2005-2010 թթ., Ստեփանակերտ, 2011, էջ 3-23, -//- 2011-2012թթ., Ստեփանակերտ, 2015, էջ 36-109:

Պետրոսյան Հ., Կիրակոսյան Լ., Մշակութային հետազոտություններն Արցախում.Շուշի, Հանդաբերդի վանք, Տիգրանակերտ, Երևան,2009, էջ 25-38:

Կիրակոսյան Լ., Նորահայտ ամրոցը Արցախի Տիգրանակերտի մերձակայքում, Հայագիտական ուսումնասիրություններ, Ստեփանակերտ, 2014, էջ 14-22:

Կիրակոսյան Լ., Արագածոտնի վաղմիջնադարյան ամրոց-բնակատեղիների տիպաբանական վերլուծությունը, Արագածոտն, Հոգևոր և մշակութ. Ժառանգ., Օշական, 2003թ., էջ 67- 69:

[2] Тирацян Г.А., Культура древней Армении (VI в. до н. э.-III в. н. э.), Ереван, 1988, էջ, 80-82.

[3] Խաչատրյան Ժ., Հայաստանի անտիկ շրջանի պաշտպանական կառույցները, ՊԲՀ, 1987թ., թիվ 4, էջ 161:

[4] Սահինյան Ա., Գառնիի անտիկ կառույցների ճարտարապետությունը, Երևան, 1983, էջ 31:

[5] Тарн В.,Эллинистическая цивилизация, М., 1949, с.280.

[6] Всеобщая история архитектуры в 12 томах (ВИА), т. 2, М.1973, с.304.

[7] Лордкипанидзе О., Иберия, в кн.,Древнейшие государства Кавказа и Средней Азии, М., 1985, с. 80,81.

[8] Կիրակոսյան Լ., Հակաերկրաշարժային միջոցառումները Հին Հայաստանի ամրաշինական համակարգերում, ԵՃՇՊՀ գիտ. աշխ. ժող. II, Երևան, 2001թ., էջ 65-68:

[9] Խաչատրյան Ժ., Արտաշատը պատմահնագիտական հետազոտությունների լույսի ներքո, ՊԲՀ, թիվ 2, էջ 14:

[10] Gumont F., Foulle de Doura-Europas, Paris, 1926, p. 22, A. von Gerkan, The Fortificatione.The excavations at Dura-Europos. Preliminary Report of 7-8 season of work. New-Haven, 1939, p. 4-61, Кошеленко Г.,Парфянская фортификация, Советская археология (СА), 1963, N 2, 66-68.

Նկարների ցանկ

Նկ.1 Արցախի Տիգրանակերտի գլխավոր հատակագիծը՝ քաղաքամասերի նշումով:

Նկ. 2 Հյուսիսային պարսպի մի հատվածի ճակատն ու հատակագիծը:

ա

Նկ.1 Արցախի Տիգրանակերտի գլխավոր հատակագիծը՝ քաղաքամասերի նշումով: ա-Ամրացված թաղամաս, բ-Կենտրոնական թաղամաս, գ-Անտիկ թաղամաս:

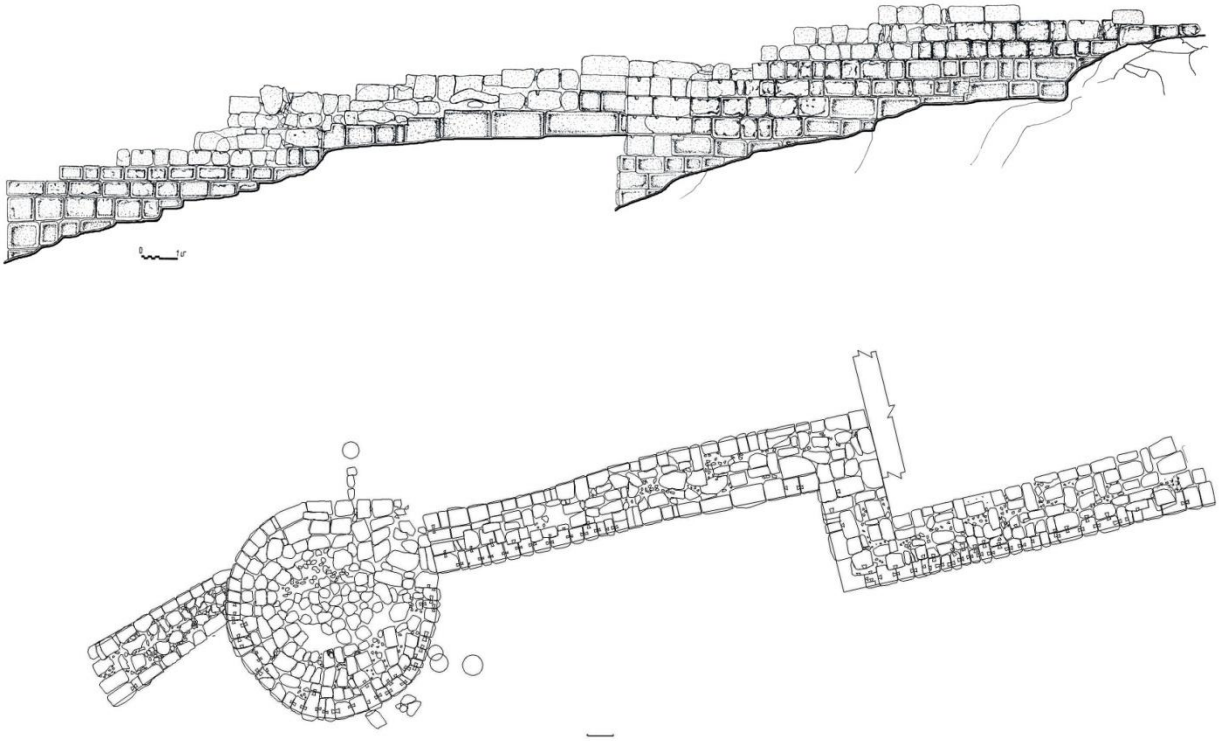

Նկ. 2 Հյուսիսային պարսպի մի հատվածի ճակատն ու հատակագիծը:

УДК 330/338(479.243) *История*

Александр Крылов
доктор исторических наук,
Президент Научного общества кавказоведов, эксперт ИМЭМО РАН (Москва)

ПЕРВОЕ ДЕСЯТИЛЕТИЕ НКР: ОСОБЕННОСТИ ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ

Доклад Крылова А.Б. показывает особенности социально-экономического развития НКР в течение первого послевоенного десятилетия. Показаны особенности налоговой и аграрной реформ, которые обеспечили решение наиболее острых социальных и экономических проблем, стали удачным примером преобразования постсоветского общества. Доклад написан на основе данных, полученных в ходе полевых исследований, а также сведений и статистических данных, которые были предоставлены министерствами, ведомствами, сельскими администрациями и предприятиями НКР.

Ключевые слова: НКР, экономика, реформы, инвестиции, приватизация, сельское хозяйство, производство, развитие

Alexander Krylov
Doctor of Historical SciencesPresident of the Scientific Society of Caucasians, an expert of the Institute of World Economy and International Relations of the Russian Academy of Sciences (Moscow)

THE FIRST DECADE OF THE NKR: PECULIARITIES OF ECONOMIC DEVELOPMENT

The report by A. Krylov shows trends of socio-economic development of the NKR during the first post-war decade. The report reveals peculiarities of tax and agrarian reforms that provided resolution of the most pressing social and economic problems and became a good example of transformation of the post-soviet society. The document is based on the facts obtained during field researches as well as on the information and statistical data given by the ministries, departments, countryside administrations and enterprise of the NKR.

Ալեքսանդր Կռիլով
Կովկասագիտական գիտական միության նախագահ,
Ռուսաստանի Դաշնության գիտությունների ակադեմիայի
Միջազգային տնտեսության և միջազգային հարաբերությունների ինստիտուտի նախագահ /Մոսկվա/

ԼՂՀ ԱՌԱՋԻՆ ՏԱՍՆԱՄՅԱԿԸ. ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Ամփոփագիր՝ Հոդվածը ցույց է տալիս ԼՂՀ հետպատերազմյա առաջին տասնամյակի տնտեսական զարգացման առանձնահատկությունները: Ներկայացվում են հարկային և ագրարային բարեփոխումների առանձնահատկությունները, որոնք ապահովեցին առավել սուր սոցիալական և տնտեսական խնդիրների լուծումը, դարձան հետխորհրդային հասարակության վերափոխման հաջող օրինակ: Հոդվածը գրվել է դաշտային հետազոտությունների հիման վրա ստացված փաստերի, ինչպես նաև տեղեկագրերի և վիճակագրական տվյալների հիման վրա, որոնք տրամադրել են ԼՂՀ նախարարությունները, գյուղատնտեսական վարչական կառույցները և ձեռնարկությունները:

Բանալի բառեր՝ ԼՂՀ, տնտեսություն, բարեփոխումներ, ներդրումներ, սեփականաշնորհում, գյուղատնտեսություն, արտադրություն, զարգացում

Распад СССР в 1991 г. привел к политическому и социально-экономическому кризису на постсоветском пространстве. Прежний единый государственный механизм со всеми его политическими и социальными институтами, централизованным плановым хозяйством, общностью образовательного пространства, культурных связей и т.п., оказался разрушенным. Особенно сложной была ситуация в зонах конфликтов, где население оказалось в наиболее бедственном положении, а многие населенные пункты были буквально стерты с лица земли в ходе военных действий.

Первое послевоенное десятилетие имело в истории НКР принципиально важное значение. Именно в эти годы решалась задача ее выживания и закладывалась основа для дальнейшего развития.

После заключения перемирия и окончания военной стадии конфликта (1994 г.) местные власти контролировали примерно 85 % территории НКР, а также несколько прилегающих к НКР районов Азербайджана, где была создана т.н. "зона безопасности".В конце 1990-х гг. руководство НКР начало экономические реформы, направленные на облегчение налогового бремени, либерализацию рыночных отношений и привлечение иностранных инвестиций.

Специфика реформ была продиктована не только послевоенной разрухой, но и тем, что республика оказалось в числе постсоветских непризнанных государств и юридически не былапризнана мировым сообществом. Основой экономической реформы стало беспрецедентное снижение налогов. В течение нескольких послевоенных лет налоговая система республики практически полностью копировала Армению. В результате местные и иностранные инвесторы предпочитали вкладывать капитал в экономику Армении, а не в рискованное для себя непризнанное государство.

Чтобы привлечь иностранные инвестиции власти НКР осуществили в 2001 г. реформу налоговой системы: ставка налога на прибыль была снижена с 32 % до 5 %[1]. Это намного ниже, чем в соседних странах. В Азербайджане, например, ставка налога на прибыль юридических лиц даже после ее снижения в 2004 г. составляет 24 % (вместо прежних 25 %). В Армении ставка НДС составляет 20 %, налог на прибыль – 25 %[2]. Ставка подоходного налога была снижена с 30 % – до 5 %, полностью отменены все налоги на торговлю за исключением единого 2,5 % налога с товарооборота. В результате в республику пришли значительные по местным меркам иностранные инвестиции, которые послужили стимулом для развития частного сектора.

В сельском хозяйстве был введен единый налог на землю в размере 6 %, с 2004 г. – 10 % от кадастрового чистого дохода земли (5-7 долл. в год за 1 га), причем все, что на ней производится налогом не облагается. Правительство также полностью освободило от НДС всю продукцию от переработки сельскохозяйственного сырья. Размеры социальных налогов были снижены с 28 % до 13 %.

О положительном итоге реформ наглядно свидетельствовала последующая динамика развития промышленного и сельскохозяйственного производства. Еще в 1999 г. в НКР продолжался спад промышленного производства, который составил примерно на 11 % по сравнению с предыдущим годом. Однако уже в 2000 г. (первый год после начала реформ) был достигнут рост промышленного производства на 16,8 %. В последующие годы рост промышленного производства постоянно нарастал: в 2001 – 21,6 %, в 2002 – 36,2 % и в 2003 г. – 43,8 %.

В 2000 г. продукция, произведенная частным сектором, составляла всего 25 % промышленного производства республики. Уже через несколько лет на него приходилось более чем 75 % промышленной продукции. В 2003 г. в республике было выработано 130,6 млн квт\ч электроэнергии, что превышало показатели предыдущего года на 20,3 %. Среднемесячная зарплата одного работника составила около 60 долл. (годовой рост – 13,4 %), денежные доходы населения составили 34,4 млрд. драмов (рост – 13,5 %) и денежные расходы населения 33,3 млрд. драмов (рост – 13,9 %).

В 2003 г. наблюдался беспрецедентный рост (на 41,8 %) доходов госбюджета, в том числе: по линии налога на прибыль – на 25,6 % и подоходного налога – на 34,6 %. Таким образом, именно 2003 г., который стал беспрецедентным по росту макроэкономических показателей, позволил окончательно преодолеть последствия распада СССР и послевоенную разруху, и заложить основу для дальнейшего экономического развития НКР.

Стабильная внутриполитическая ситуация и радикальная налоговая реформа повысилиа привлекательность НКР для иностранных инвесторов. С 2000 г. в республику начали поступать прямые иностранные инвестиции (до этого их практически не было). В 2003 г. приток прямых капиталовложений в карабахскую экономику из-за рубежа увеличился по сравнению с предыдущим годом более чем на 60 %. Одним из наиболее успешных промышленных предприятий НКР стал Дрмбонский горно-обогатительный комбинат.

Это предприятие было создано в Мартакертском районе (пос. Дрмбон). Благодаря инвестициям московского предпринимателя В. Меджлумяназдесь была налажена добыча медной руды и построен горно-обогатительный комбинат по производству медного концентрата.Оборудование было закуплено на Украине по цене металлолома, по морю привезено в грузинский порт Поти, а оттуда по горным дорогам – в Карабах. Предприятие заработало в 2003 г. еще под открытым небом. Стены и крыша возводились уже после того, как оборудование было смонтировано и началось производство медного концентрата. Через несколько лет на комбинате перерабатывалось по 400-600 тонн медной руды в сутки. В производстве занято более двух тысяч человек, средняя зарплата составляла около 200 долл. Зарплатазависела от производительности: у работающих в шахте проходчиков она могла достигать 2 тыс. долл. в месяц. В середине первого десятилетия 2000-х годов данное предприятие обеспечивало 9,3 % промышленного производства НКР (на сумму 1085 млн. драмов в год).

Представители армянской диаспоры Иранасовместно с партнерами из Германии и Сирии инвестировали средства в производство полиэтиленовых труб и наладили их производство в Шуше. Благодаря иностранным инвестициям был модернизированСтепанакертский комбинат стройматериалов (позднее он был приватизирован и преобразован в ЗАО "Карин"). Значительные зарубежные инвестиции были сделаны в предприятия пищевой и перерабатывающей промышленности (производство алкогольных напитков, молочных продуктов, макарон и т.п.).

Серьезные инвестиции в гостиничный бизнес были сделаны армянами из США, Великобритании, Австралии и других государств (большинство инвесторов данной группы имеют аналогичный бизнес в странах постоянного проживания). Швейцарская фирма «Франк Мюллер»вложило средства в строительство гостиницы "Карабах" в Степанакерте. Эта же фирма, специализирующаяся на производстве высококачественных часов, реализовала в НКР и другие проекты, в частности, производство ювелирных изделий и футляров для дорогих механических часов.

Одним из наиболее крупных и успешных экономических проектов, осуществленных в середине первого десятилетия 2000-х годов, стал проект налаживания на территории НКР стационарной и мобильной телефонной связи. Начальная стоимость данного проекта составила 10 млн. долл. и он был осуществлен за счет инвестиций, сделанных арабскими предпринимателями из Ливана. В большинстве случаев проекты с участием иностранного капитала оказались успешными, это вело к дальнейшему росту капиталовложений.

После специального президентского указа о запрете вывоза с территории Карабаха необработанной древесины (его целью было предотвратить истребление лесных богатств Карабаха), здесь было налажено производство дубовых бочек, шпона, паркета и т.п. продукции.

Особенно активно развивалась пищевая промышленность республики. В начале 2000-х гг. было введено в строй несколько новых мельниц с использованием западных технологий, начало работать несколько предприятий по производству макарон по итальянской технологии, построено нескольких консервных предприятий.

Важнейшей частью экономических реформ в НКР стала радикальная земельная реформа, которая пока не имела аналогов на постсоветском пространстве. Ее необходимость была обусловлена тем, что в результате продолжавшихся несколько лет военных действий сельское хозяйство республики оказалось в состоянии полной разрухи. Было уничтожено большинство крупных скотоводческих комплексов, предприятий пищевой и перерабатывающей промышленности, садов и виноградников, практически полностью разрушена ирригационная система. Ущерб экономике

[1] Статистические данные были предоставлены автору соответствующими министерствами, ведомствами и предприятиями НКР.
[2]Центральная Азия и Кавказ, № 5, 2000, с. 189-190.

НКР от войны и экономической блокады превысил 5 млрд. долларов, причем почти половина (до 2,3 млрд. долл.) приходится на долю сельского хозяйства.

Накануне начатой в 1998 г. аграрной реформы власти подсчитали все имеющиеся в наличии сельскохозяйственные земли и приняли решение поделить их поровну между всеми сельскими жителями республики (реформа не затрагивала население Степанакерта). В результате реформы большинство сельскохозяйственных угодий (за исключением той части, которая была выделена в резервный государственный фонд) было приватизировано: все сельское население получило от государства в свою собственность и совершенно бесплатно по 0,6 га земли на каждого члена семьи или в среднем по 2,5 га на семью.

Сельские жители сами определяли, какие участки колхозной земли они будут приватизировать. Затем все жители каждого села принимали участие в жеребьевке, которая определяла, какой участок кому достанется. Чтобы не дробить свои будущие земельные угодья, члены семьи и родственные семьи часто объединяли свои доли и тянули общий жребий на всех родственников. В то же время, бывали примеры, когда участки оказывались раздробленными даже внутри отдельных семей (к примеру, из стремления получить не только пашню, но и участки на виноградниках, участки с фруктовыми деревьями и т.п.). Жеребьевка гарантировала равенство всех жителей, так что бывшие сельские управленцы не получили никаких привилегий при распределении земли.

Некоторая часть сельских жителей поначалу не понимала сути земельной реформы и посчитала ее очередной попыткой государственного вымогательства с целью заставить их платить дополнительные налоги. Однако уже скоро пример успешных соседей убедил скептиков в том, что они совершили ошибку. Поэтому в связи с настоятельными требованиями продолжить земельную реформу и наделить землей тех, кто еще недавно от нее отказывался, власти были вынуждены продлить срок реформы до июня 2004 г.

Земельная реформа совпала с периодом длительной засухи, которая продолжалась в Карабахе три года подряд (1998-2000 гг.). Засуха окончательно разорила даже те единичные (и прежде наиболее успешные коллективные хозяйства и государственные предприятия), которые еще пытались выжить. В то же время, несмотря на засуху, уже в 1999 г. собранный урожай составил почти 30 тысяч тонн – т.е. Карабах впервые сумел полностью удовлетворить собственные потребности в зерне исключительно за счет частных хозяйств.

После окончания засушливого периода начался интенсивный рост сельскохозяйственного производства. Постоянно возрастали площади засеваемых зерновыми земель, согласно официальной статистике в 2002 г. урожай составил 66 тыс. тонн, в 2003 г. – 85 тыс. тонн. В последующие годы собранный урожай превысил показатели последнего предвоенного 1990 г. (тогда было собрано 106 тыс. тонн).

Государство освободило крестьян от всех налогов за исключением небольшого фиксированного налога на землю. Средства от аренды общинных земель были направлены в бюджет сельской общины. В результате зависимость сел от государственных дотаций и займов постоянно снижалась, сельские общины переходили на самофинансирование. За счет арендной платы сельская администрация получила возможность обеспечить функционирование школ, медпунктов, решение социальных вопросов, ремонт дорог и т.п.

Проведенная в Нагорном Карабахе радикальная аграрная реформа имела противоречивый характер и свои негативные последствия[1]. Но она решила главную задачу: удалось предотвратить массовый отток населения за пределы НКР, в течение нескольких послевоенныхлет была решена проблема обеспечения собственным продовольствием, страна превратилась в экспортера зерна на армянский рынок. Реформа изменила социальное положение крестьян, они превратились в собственников земли, стали ее хозяевами, а ненаемными работниками.

За короткое время руководству НКР удалось решить задачу послевоенного восстановления. Экономические реформы проводились в крайне неблагоприятных условиях: нерешенность карабахской проблемы, постоянная напряженность на линии разграничения, непредсказуемые внешние факторы и т.п. Несмотря на это, реформы стали удачным примером преобразования постсоветского общества. Они позволилиреспублике выжить, решить наиболее острые социально-экономические проблемы, преодолеть послевоенную разруху и открыть новые перспективы будущего развития.

[1]См. подробнее: Багдасарян В.Б. Будущее сельского хозяйства НКР за коллективизацией. 15.06.2006 // http://old.novopol.ru/-buduschee-selskogo-hozyaystva-nkr-za-kollektivizatsie-text9436.html

ՀՏԴ 001(479.243) Պատմություն

Մարինե Հարությունյան,
պ.գ.թ. , գիտաշխատող, ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ
e-mail: marina-arutunyan@mail.ru

ԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՈՐՈՇ ՃՅՈՒՂԵՐԻ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄՆ ԱՐՑԱԽՈՒՄ XVII Դ.ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍԻՆ ԵՎ XVIII Դ. ՍԿԶԲԻՆ

Հոդվածում բերված տեղեկությունները ևս մեկ անգամ փաստում են պատմական այն ճշմարտությանը, որ տվյալ բարդ պատմափուլում հայ մշակույթի գործիչները ոչ միայն ջանացել են պահպանել դարերից եկող հայկական մշակութային արժեքների ժառանգությունը, այլև նրանց զուգահեռ ստեղծելու նոր մշակութային գոհարներ: XVII դ. երկրորդ կեսին և XVIII դ. սկզբին հիմնվեցին Գյուլիստանի Սբ. Ամենափրկիչ վանքի, Դրախտիկ գյուղի Ս. Գրիգոր Նարեկացի, Շոշ գյուղի Սբ. Ստեփանոսի, Ղազանչի գյուղի Սբ. Գևորգի, Կուսապատի Սբ. Աստվածածինի, Երից Մանկանց վանքի, Զրակույս գյուղի Սբ. Ստեփանոսի, Առաջաձոր գյուղի Սուրբ Աստվածածի, Խանձք գյուղի Սուրբ Ստեփանոսի, Վարանդայի Հերհեր գյուղի Սուրբ Գրիգորիսի, Փառիսոսի Հին Փիփի գյուղի և այլ վայրերի եկեղեցիները, որոնք դրսևորվեցին որպես գիտական օջախներ: Գիտության բնագավառում հայտնի են Գայանեն, Հովհաննես երեցը, Մարիամ ապաշխարողը, Մկրտիչ աբեղան, Գրիգոր երեցը, Հովհաննես Ապահունեցին, Իգնատիոս Մեծշենցին, Սիմոնը, Մխիթարը, Բարսեղը, Եսայի Հասան-Ջալալեանցը և ուրիշներ: Նրանց եռանդուն ջանքերի շնորհիվ, ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանում Արցախում (թեև որոշ ընդհատումներով) շարունակվում է առաջ ընթանալ գիտական կյանքը:

Բանալի բառեր-Գյուլիստան, Սբ. Ամենափրկիչ վանք, Սբ. Ստեփանոսի եկեղեցի, Ղազանչի, Պետրոս Խանձքեցի կաթողիկոս, Մատթեոս սարկավագ Ծարեցի, Սբ. Ստեփանոսի եկեղեցի, Թրղի գետակ, Եսայի Հասան-Ջալալյան, Խանձք:

Марине Арутюнян,
кандидат исторических наук,
научный сотрудник, Институт истории НАН РА

РАЗВИТИЕ НЕКОТОРЫХ ОТРАСЛЕЙ НАУКИ В АРЦАХЕ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ 17-ГО ВЕКА И В НАЧАЛЕ 18-ГО ВЕКА

Таким образом, представлены данные еще раз подтверждают историческую правду о том, что армянские деятели культуры не только стремились сохранить многовековую наследие культурных ценностей, но и параллельно создавать новые культурные ценности в течение этого трудного периода. Во второй половине XVII века и в начале XVIII века были построены церкви - церковь Монастыря Св. Аменапркич (в Гюлистане), Св. Григор Нарекаци (в селе Драхтик), Св. Степанос (в селе Шош), Св. Геворг (в селе Газанчи), Св. Аствацацин (в селе Кусапат), Монастыря Ериц Манканц, Св. Степанос (в селе Джракуйс), Св. Аствацацин (в селе Арачадзор), Св. Степанос (в селе Хандзк), Св. Григорис (в селе Гергер, Варанда), древнего села Пипи (в Парисосе) и друге, которые были использованы как научные центры.

В сфере науки были известны Гаянэ, иерей Ованес, Мариам, монах Мкртич, иерей Григор, Ованес Апахунеци, Игнатий Мецшенци, Симон, Мхитар, Барсех, Есаи Гасан-Джалалян и другие. Благодаря их энергичным усилиям, в Арцахе научная жизнь продолжала продвигаться вперед (хотя и с некоторыми перерывами).

Marine Harutyunyan,
candidate of historical science, scientific worker, Institute of History of NAS RA

THE DEVELOPMENT OF SOME BRANCHES OF SCIENCE IN ARTSAKH IN THE SECOND HALF OF THE 17TH CENTURY AND AT BEGINNING OF THE 18TH CENTURY

Thus, the presented informations confirms once again the historical truth on, that Armenian cultural figures not only endeavored to keep the centuries-old heritage of cultural values, but also to create new cultural values parallel them during that difficult period. In the second half of the XVII century and in the beginning of the XVIII century churches of St. Amenaprkich Monastery (in Gulistan), St. Grigor Narekaci (in Drakhtik), St. Stepanos (in Shosh), St. Gevorg (in Ghazanchi village), St. Astvacacin (in Kusapat), Yerits Mankants Monastery, St. Stepanos (in Jrakuys village), St. Astvacacin (in Arajadzor), St. Stepanos (in Khandzk), St. Grigoris (in Herher village of Varanda), ancient Pipi village (in Pharisos) and others were built, which were used as scientific centers.

Gayane, John Elder, Mariam, Mkrtich monk, Grigory Elder John Apahunetsi, Ignatius Metsshentsi, Simon, Mkhitar, Barsegh, Esai Hasan -Jalalian and others are known in the field of science. Thanks to their vigorous efforts, scientific life continued to advance (though with some interruptions) in Artsakh.

Keywords: Gyulistan, St. Amenaprkich Monastery,Church of Sts. Stepanos,Ghazanchi,Patriarch Petros Khandzgezi, Mateos deacon Tsaretsi,The river Trhy, Yesayi Hasan Jalalyan, Xakdzq.

Հայկական գիտական միտքն ունի հազարամյակների պատմություն և բոլոր պատմական դարաշրջաններում դիտվում է որպես մշակույթի զարգացման, ազգային ինքնուրույնության դրսևորման և գոյապահպանման կարևորագույն գործոններից մեկը:

Ուսումնասիրվող նյութի նպատակն է Մատենադարանում պահվող ձեռագրերի, պարբերական մամուլում լույս ընծայված նյութերի, գրականության հիման վրա ցույց տալ, որ, չնայած ժամանակաշրջանի ծանր փորձություններին[1], ինչպես հայկական գաղթօջախներում, այնպես էլ Արևելյան Հայաստանի տարբեր շրջաններում (խոսքը հիմնականում վերաբերում է Արցախին) գիտության անխոնջ ներկայացուցիչները նախորդ դարաշրջանների մշակութային ավանդույթներին զուգահեռ ստեղծել են նոր գիտական համակարգ, որը նոր հող է պատրաստել հետագա դարերի մշակութային արժեքների ձևավորման և զարգացման համար:

Արցախի գիտական օջախների ստեղծման ու կայացման ամբողջական համակարգում իր առանձնահատուկ տեղն ունի հայոց եկեղեցին: Տարբեր եկեղեցական և վանական համալիրները դրսևորվել են որպես գիտամշակութային առաջադիմության խոշորագույն օջախներ: Այդ գիտական հաստատությունները հսկայական դեր են ունեցել ոչ միայն հայոց մշակութային գանձերը ոչնչացումից փրկելու, ուսուցիչների, բժիշկների, նկարիչների, երաժիշտների, շինարարների և այլ գիտության ներկայացուցիչների պատրաստման ասպարեզում, այլև հայ ժողովրդին կործանման վտանգից փրկելու գործում:

Ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանում (երբեմն որոշ ընդհատումներով) շարունակում էին գործել Ամարասի, Գանձասարի, Դադի վանքի, Խաթրավանքի, Գտչավանքի, Սբ. Հակոբա վանքի գիտական կենտրոնները[2]: Վերջիներիս զուգահեռ Արցախ աշխարում կառուցվեցին Գյուլիստանի Սբ. Ամենափրկիչ վանքի[3] (1641 թ.), Սպիտակ Խաչ վանքի[4] (XVII դ., Հադրութի շրջանում), Դրախտիկ գյուղի Ս. Գրիգոր Նարեկացի[5] (ԼՂՀ-ի Հադրութի շրջանում, 1645 թ.), Թոդանի[6] (1647 թ.), Շոշ[7] գյուղի Սբ. Ստեփանոսի (1655 թ.), Սբ. Գևորգի[8] (Մարտակերտի շրջանի Ղազանչի գյուղում, 1671թ.), Սբ. Աստվածածինի (Մարտակերտի շրջանի Կուսապատ[9] գյուղում, 1686 թ.) Երից Մանկանց վանքի[10] (Մարտակերտի շրջան, Թարթառի վտակ Թրղի գետակի ափին գտնվող եկեղեցին, 1691թ.), Ջրակույս գյուղի Սբ. Ստեփանոսի[11] (Հադրութի շրջանում, 1698 թ.) և այլ եկեղեցիների գիտական կենտրոններ:

Արցախում գիտության որոշ ճյուղերի զարգացման գործում բարձր է գնահատվում Գանձասարի Պետրոս Խանձքեցի կաթողիկոսի (կաթողիկոս՝ 1653-1675[12] /1653-1678[13] թթ.) դերը, որի շինարարական գործունեության շնորհիվ, երկրում զարկ տրվեց ոչ միայն նյութական, այլ նաև հոգևոր մշակույթի զարգացմանը: Խնդիրն այն է, որ գործող եկեղեցական, վանական գիտական կենտրոններին զուգահեռ, Արցախի տարբեր վայրերում նրա կողմից կառուցված՝ Վարանդայի Հերհեր գյուղի Սուրբ Գրիգորիսի (1667 թ.)[14], Խաչեն գավառի Առաջաձոր գյուղի Սուրբ Աստվածածինի (1668 թ.)[15], Փառիսոսի Հին Փիփի գյուղի (1670 թ.)[16] Խանձք գյուղի Սուրբ Ստեփանոսի (1673 թ.)[17], եկեղեցիները դրսևորվեցին որպես գիտության փայլուն օջախներ: Ավելին, Պետրոս կաթողիկոսի պատվերով Արցախի տարբեր գիտական օջախներում գրվել, ընդօրինակվել և ծաղկազարդվել են մի շարք ձեռագիր

---

[1] 16-րդ դարի սկզբներին սկսված թուրք-պարսկական բախումները ավարտվեցին 1639 թ. Կասր ի Շիրինի (Կասրե-Շիրին) հաշտության պայմանագրով: Հայաստանը կրկին երկատվեց. Սեֆյան Պարսկաստանին անցան Հայաստանի արևելյան տարածքները՝ Գուգարքը, Շիրակը, Արշարունիքի մի մասը, Արարատյան դաշտը, Սյունինքն ու Արցախը, Վասպուրականի արևելյան հատվածը: Իսկ Օսմանյան Թուրքիային՝ Հայաստանի արևմտյան տարածքները: Այդ ժամանակահատվածում Արցախի մելիքությունները Գանձակի բեկլարբեկության կազմում գտնվելով պարսկական տիրապետության տակ, ունեին ներքին ինքնավարություն, որն էլ խթան հանդիսացավ մշակութային որոշ արժեքների ստեղծման համար:

[2] Մանրամասը տե՛ս Բարխուտարեանց Մ., Արցախ, Բաքու, 1895: Ալիշան Ղ., Արցախ, Եր., 1993: Ոսկեան Հ., Առաքելական վանքերը, Վիեննա, 1953: Ղլուրբաբյան Բ., Արցախի պատմություն, Եր., 1994:

[3] Տե՛ս Լալայան Ե., Նշանավոր վանքեր, Ազգագրական հանդես, Թիֆլիս, 1899, գիրք Ե (№ 1), էջ 348:

[4] Դիվան հայ վիմագրության, պր. 5, (Արցախ), Եր., 1982, էջ 187:

[5] Բարխուտարեանց Մ., նշվ.աշխ, էջ 88: Տե՛ս նաև Դիվան հայ վիմագրության, պր. 5(Արցախ), էջ 172:

[6] Ըստ Ղ. Ալիշանի Թոդան գյուղը տեղադրված է եղել Խաչենի զառիթափ ձորում: Ներկայումս այն գտնվում է Ադրբեջանի Խանլարի շրջանում (Ալիշան Ղ.. նշվ. աշխ, էջ 106: Տե՛ս նաև Ջալալեանց Ս., Ճանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան, Մասն Ա, Տիոխ, 1848, էջ 210):

[7] Շոշ (նաև՝ Շուշիքենդ) գյուղը նեղհայտնվում է Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության Ասկերանի շրջանում. Շուշի քաղաքից 4 կմ հարավ-արևելք: Ե. Լալայանը նշում է, որ գյուղի բնակիչների շատ քիչ մասն է բնիկ, շատերին Մելիք Բաղին Սոթից բերել և բնակեցրել է այստեղ, իսկ մի քանի գերդաստան էլ Ջրաբերդից են եկել (տե՛ս Ազգագրական հանդես, Թիֆլիս, 1897, գիրք Բ, էջ 33: Դիվան հայ վիմագրության, պր. 5 (Արցախ), էջ 145-146):

[8] Դիվան հայ վիմագրության, պր. 5(Արցախ), էջ 90:

[9] Ջալալեանց Ս., նշվ. աշխ., Մասն Ա, էջ 180:

[10] Խաչիկ Ծ. վարդապետ Դատեան, Երկերի ժողովածու, Ս. Էջմիածին, 2007, էջ 35:

[11] Դիվան հայ վիմագրության, պր. 5 (Արցախ), էջ 172:

[12] Մարգարյան Ա., Աղվանից (Գանձասարի) կաթողիկոսների գավազանագիրքը, Պատմա-բանասիրական հանդես, Եր., 2008, № 3, էջ 270:

[13] Մկրտումյան Լ., Գանձասարի կաթողիկոսությունը Պետրոս Խանձքեցու օրոք (1653-1678), Լրաբեր հասարակական գիտությունների, Եր., 2000, № 1, էջ 88 :

[14] Դիվան հայ վիմագրության, պր. 5 (Արցախ), էջ 164:

[15] Նույն տեղում, էջ 87:

[16] Մկրտումյան Լ., Գանձասարի կաթողիկոսությունը Պետրոս Խանձքեցի կաթողիկոսի օրոք (1653-1678թթ), Լրաբեր հասարակ. գիտությունների, Եր., 2000, թ. 1, էջ 96:

[17] Դիվան հայ վիմագրության, պր. 5 (Արցախ), էջ 143:

աշխատություններ, որոնց մի մասը, ավաղ, չեն պահպանվել: Այդ գիտական կենտրոններում գրվել, ծաղկազարդվել, ինչպես նաև պահպանվել են արժեքավոր այլ ձեռագիր մատյաններ, որոնց շնորհիվ ոչ միայն շարունակում է զարգանալ գիտական կյանքը (թեպետ որոշ ընդհատումներով), այլև իրավական հիմք հանդիսանալ Արցախում գոյություն ունեցող նյութական և հոգևոր մշակութային հարուստ ժառանգության համար: Մյուս կողմից էլ՝ ավելի վաղ և ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանում գրված և ընդօրինակված հայկական բազմաթիվ ձեռագրերը[1] հաստատում են Հայաստանի երկու հատվածներում (արևմտյան և արևելյան) տարբեր պատմական փուլերում գոյություն ունեցող գիտական օջախների մասին:

Ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանում Արցախում գիտական մտքի դրսևորվորումները նկատելի են հիմնականում քերականության, աշխարհագրության, պատմագրության, աստվածաբանության, տպագրության բնագավառներում[2]: Գիտության բնագավառում հայտնի են Վարանդայի մելիք Հուսեինի դուստրը՝ Գայանեն (Մաշտոց Ձեռաց[3],1641թ.), Հովհաննես երեցը (Ժողովածու[4],1644), Մարիամ ապաշխարողը (օրինակել է Ներսես Շնորհալու <<Բանք Ձափաւ>>[5] ստեղծագործությունը, 1647 թ.), Մկրտիչ աբեղան (Հայսմավուրքի ցանկ[6], 1654 թ.), Գրիգոր երեցը (Խորհրդատետր[7], 1657 թ.), Հովհաննես Ապահունեցին (Ժողովածու[8], 1659 թ.), Իգնատիոս Մեծշենցին (Ժողովածու[9], 1661թ.), Սիմոնը (օրինակել է Մովսես Կաղանկատվացու աշխատությունը՝ <<Պատմութիւն Աղուանից>>[10], 1664 թ.), Մխիթարը (Մաշտոց[11],1678), Բարսեղը (Ժողովածու[12],1687) և ուրիշներ, որոնց աշխատությունները մանրակրկիտ տեղեկություններ են հաղորդում Արցախի հոգևոր մշակութային արժեքների դրսևորումների, պատմական հետաքրքիր իրադարձությունների վերաբերյալ:

Հայոց իրականության մեջ, գիտության մյուս ճյուղերին զուգահեռ մեծ տեղ է հատկացվում քերականական մտքի զարգացմանը: Այդ իսկ պատճառով, եվրոպական քերականական մտքին համապատասխան, կազմվում և հրատարակվում են նոր քերականական երկեր: Այս ուղղությամբ մեծ աշխատանքներ էր կատարել Մկրտիչ աբեղան, որը 1660 թ. եկել է Գանձասար՝ աշակերտներին << Քերականություն>> ուսուցանելու: Վերջինիս մասին հիշատակում է Հ. Ոսկյանը. <<ՌՃԹ թուին (1660-ին) Մկրտիչ աբեղան Գանձասար կու գայ սակս ուսուցանելոյ զքերականութիւն>>[13]: Արցախում քերականական մտքի դրսևորումների մասին ուշագրավ տեղեկություններ կան Մատենադարանի N 2277 ներքո պահվող ձեռագրում, որը վերագրվում է Հովհաննես Ապահունեցուն: Վերջինիս <<Ժողովածու>>-ում, ներառվել են Հայոց լեզվի Քերականության հետ առնչվող տեղեկություններ, որոնք ընդգրկվել են սաների ուսումնական ծրագրերում: 1659 թ. Հովհաննես Ապահունեցի երեցն <<ի գեղջէն Ապահինու>> եկել է <<սուրբ աթոռն Գանձասար>>՝ քերականություն սովորեցնելու եւ իր ցանկությամբ օրինակել է Թովմա Իտալացու Քերականությունը[14]: Սակայն աշխատությունը գրվել է որոշ թերացումներով, որի մասին նշում է նաև հեղինակը: Նա դա բացատրում է նրանով, որ ձեռքի տակ ստույգ և ընտիր օրինակ չի ունեցել և գրել է թերացումներով, ինչի համար թողություն է խնդրում. <<Աղերսեմ զձեզ, ով ոք, որ հանդիպեք սմա վերծանելով կամ օրինակելով, թողութիւն շնորհեցէք սակս վրիպմանացս կամ խոշոր եւ վատ գրոցս, քանզի կար մեր այս էր[15]>>: Այս փատը ևս վկայում է այն մասին, որ Արցախի դպրոցների ուսուցման ծրագրերում կարևոր մաս է կազմել քերականության ուսուցումը, և այդ նպատակով հատուկ ուսուցիչներ են հրավիրվել ու քերականական դասագրքեր ընդօրինակվել: Հարկ է նշել, որ Արցախի գրեթե բոլոր դպրոցներում քերականության նկատմամբ հետաքրքրությունը բխում էր ձեռագիրը ճիշտ վերարտադրելու, ուղղագրությունը բարելավելու պահանջներից:

Գրիչ Սիմոնի օրինակած՝ Մովսես Կաղանկատվացու <<Պատմութիւն Աղուանից>> աշխատությունում լայն պատկերացում է տրվում Աղվանից աշխարհի թագավորների՝ Վաղարշակի[16], Ուռնայրի[17], Վաչէի[18], Վաչագան

---

[1]Ձեռագրերը հնադարյան ոչ տպագիր գրքեր կամ մատյաններ են՝ գրված աղյուսե, կավե սալիկի, պապիրուսի, մագաղաթե, թղթի վրա, որոնք ստեղծվել են հիմնականում վանքերին ու մենաստաններին, եպիսկոպոսարաններին ու դպրոցներին կից գրատներում: Դրանք պարունակաում են արժեքավոր տեղեկություններ գրիչների, մատյանների ստեղծման հանգամանքների, ինչպես նաև ժամանակաշրջանի պատմական կարևոր իրադարձությունների մասին:

[2]Իսկ Արևելյան Հայաստանի մյուս շրջաններում գիտության ճյուղերից զարգացած են եղել աշխարհագրությունը, պատմագրությունը, փիլիսոփայությունը, իրավագիտությունը, գրականությունը, բնական գիտությունները:

[3] ՄՄ, ձեռ. N 2404:

[4] Նույն տեղում, ձեռ. N 10882:

[5] Նույն տեղում, ձեռ. N 4281:

[6] Տե՛ս «Արդ, գրի Տօնացոյցս և ցանկ Այսմաւուրաց կարգին համառօտաբար ի թվականիս Հայկազան սեռի ՌՃԳ(1654)»:

[7] Մինասյան Թ., Գանձասարի գրչության կենտրոնը, Բանբեր Մատենադարանի, Եր., 2014, N 20, էջ 238: Տե՛ս նաև Պողարեան Ն., Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Հակոբեանց, հ. VII, Երուսաղեմ, 1974, էջ 366:

[8] ՄՄ, ձեռ. N 2277:

[9] Նույն տեղում, ձեռ. N 3446:

[10] Նուն տեռում. ձեռ. N 2561: Առառատ. 1895. N 10. էջ 388: Տե՛ս նաև Թօփճեան Յ., Ցուցակ ձեռագրաց Դաղեան Խաչիկ վարդապետի, ժողոված 1878-1898, Մասն Ա, Վաղարշապատ, 1898, էջ 100:

[11] ՄՄ, ձեռ. N 968:

[12] Նույն տեղում, ձեռ. N 713:

[13] Հ. Ոսկեան, նշվ. աշխ., էջ 68:

[14] Տե՛ս ՄՄ, ձեռ. 2277, թ. 235:

[15] Նույն տեղում, թ. 154ա:

[16] Նույն տեղում, ձեռ. N 2561, թ. 7ա:

[17] Նույն տեղում, թ. 10 բ:

[18] Նույն տեղում, ձեռ. թ. 12 բ:

Բարեպաշտի օրոք Հայոց Արևելից նահանգներում (Արցախ և Ուտիք նահանգներում) կատարված պատմաքաղաքական, մշակութային իրադարձությունների մասին:

Գիտության բնագավառում իր մեծ ավանդն ունի Իգնատիոս վարտապետը, որի օրինակած Մովսես Խորենացու <<Հայոց պատմություն>> (1661 թ.)[1] աշխատությունը մանրամասն տեղեկություններ է տալիս հայ ժողովրդի պատմական անցյալի մասին:

Հոգևոր գրականության ընդլայնման գործում կարևորվում են Մխիթարի (Աւետարան[2], 1647թ.) Միքայել սարկավագի, (Աւետարան[3], 1652 թ.), Մարտիրոս Խնձորեկցու (Աւետարան[4], 1653-1654 թթ.), Հարություն դպիրի (Աւետարան[5], 1657թ.), Եսայի երեցի (Աւետարան[6],1663 թ.), Նազար դպիրի (Աւետարան[7],1661թ.), Աղվանից կաթողիկոս Պետրոս Խանձքեցու եղբայր Մատթեոս քահանայի (Ավետարան[8], 1668 թ.), Հովսեփ քահանայի (Աւետարան[9], 1682), Հովհաննես երեցի, Ղազար սարկավագի (Աւետարան[10], 1691) և այլոց դերն ու նշանակությունը:

Անշուշտ, ցանկանում ենք ընդգծել, որ XVII դարի երկրորդ կեսի և XVIII սկզբի գիտության զարգացման հիմքում ընկած էին ոչ միայն ազգային ձեռագրերը, այլև տպագիր գրականությունը[11]: Հայկական տպագրության զարգացման գործում բարձր է գնահատվում հայ հոգևորական և հրատարակիչ Մատթեոս սարկավագ Ծարեցու[12] (1590-1661) դերն, ով իրեն նվիրել է հայ ժողովրդի հոգևոր, կրթական լուսավորության գործին: 1656 թ. Հակոբ Դ Ջուղայեցի կաթողիկոսը (1598 - 1680, կաթողիկոս՝ 1655-ից) նրան գործուղել է Եվրոպա՝ տպարան հիմնելու և հայերեն գրքեր տպագրելու նպատակով (վերջինս եղել է Ամենայն հայոց կաթողիկոսի՝ Փիլիպպոսի քարտուղարն ու սպասավորն[13]): Սկզբում դպիր Ծարեցին այդ առաքելությունը փորձում է իրականացնել Իտալիայում, սակայն նա այնտեղ հանդիպում է որոշ խոչընդոտությունների[14]: Ինչպես Լեոն է բնութագրում, բարեբախտաբար լեռնցի (դարաբաղցի) դպիրը հեշտ ընկճվող բնավորություններից չէր[15]: Այս մասին սարկավագը այսպես է նշում. <<...ընթացեալ ի տպարանս գրոց բազում ջանիւք հող տարեալ...վերահասու եղէ գործառնութեանս եւ զի ի Վենետիկ ոչ գոյին արհեստաւորք պատշաճք այսմ գործոյ... ութ ամիս դեգերելով բնակութեամբ, աղերսական խնդիրը իմացոյց ծիրանաւորաց ժողովոյն ու նաեւ քահանայապետին, սակայն չկրցաւ յաջողիլ: Վասն որոյ գնաց յԱմստերդամ Հոլանտիոյ, ուր գտաւ ուզած վարպետ արուեստաւորքը...>>[16]:

Իտալիայում չհասնելով նախատեսված հաջողության՝ Ծարեցին մեկնում է Հոլանդիայի Ամստերդամ քաղաքը, որտեղ գործում էր Լյուդվիկ և Դանիել Էլզեվիրների հարուստ տպարանը[17]: Այստեղ Էջմիածնի պատվիրակը ևս հաղթահարում է բազմապիսի դժվարություններ, որի մասին Ծարեցին նկարագրում է հետևյալ կերպ. <<ի ցայգ եւ ցերեկ մահու չափ աշխատելով միայն եւ առանց ուրեք օգնականի, յերկարելով յաշխատութիւնս Դ ամ եւ Ը ամիս, զանձն առնելով զվիշտս եւ զտառապանս…>>[18]:

Ինչպես նշում է Ռ. Իշխանյարը, Ծարեցին, ի վերջո, կարողանում է ստեղծել բաղձալի տպարանը[19]: Այս կարծիքի հետ համամիտ է Արամ Բաբայանը, որը Ծարեցուն համարում է Ամստերդամի հայկական տպարանի հիմնադիրը[20]:

---

[1] Հ. Ոսկեան, նշվ. աշխ., էջ 126:
[2] ՄՄ, ձեռ. N 223:
[3] Նույն տեղում, ձեռ. N 7606:
[4] Նույն տեղում, ձեռ. N 3647:
[5] Եգանյան Օ., Մեսրոպ արքեպ. Սմբատյանցի <<Նկարագիր Շամախւոյ թեմի>> գրքում հիշատակված ձեռագրերը, Էջմիածին, 1970, N 1, էջ 46:
[6] Ցուցակ ձեռագրաց, հ. Ա, Եր., 1965, էջ 1138:
[7] ՄՄ, ձեռ. N 5072:
[8] Տե՛ս Ալիշան Ղ., Սիսական, Վենետիկ,1898, էջ 270:
[9] Ոսկեան Հ., նշվ. աշխ., էջ 123:
[10] ՄՄ, ձեռ. N 10660:
[11] Չնայած տարբեր կրթօջախներում գրիչների ձեռքով գրվում և օրինակվում են բազմաթիվ աշխատություններ, այնուամենայնիվ վերջիններս չէին կարող համահունչ լինել ժամանակի պահանջներին: Այդ իսկ պատճառով հայ մշակույթի կառկառուն ներկայացուցիչները ձեռնամուխ եղան կազմակերպելու և բարելավելու տպագրական գործը: Գուտենբերգյան տպագրությունը 1440-ական թվականներին ծագելով Գերմանիայում՝ 1465 թ. արդեն անցել էր Իտալիա: XVI սկզբներից Վենետիկը դարձավ հայկական տպագրության ծննդավայրը: Հայկական տպագրության զարգացման միտումներն առավել նկատելի դարձան հետագա դարերում:
[12] Ծնվել է Արցախի Ծար գավառում: Համարվում է 17-րդ դարի Ամստերդամի հայկական տպագրության հիմնադիրը: Հայրը եղել է՝ Ավագն, մայրն՝ Պեկիխան, եղբայրները՝ Ղարիպխանը, Վարդանը, Պալասանը, Մնկասարը, Հախնազարը (տե՛ս Պատմութիւն հայկական տպագրութեան սկզբնաւորութենէն մինչ առ մեզ (1513-1895), Վենետիկ, 1895, էջ 98):
[13] Լեո, Երկերի ժողովածու, հ. Գ, գիրք առաջին, Եր., 1969, էջ 432: Տե՛ս նաև Հայոց Պատմություն, հ. Գ, գիրք առաջին (XVII դարի երկրորդ կես- XIX դարի վերջ), Եր., 2010, էջ 98:
[14] Հռոմում այդ ժամանակ մի կողմից համաձարակ էր տարածված, մյուս կողմից էլ Վենետիկից սկսվել էր տարածվել հերետիկոսների դեմ պայքարը (ինկվիզիցիան): Կաթոլիկ հոգևորականությունը միջամտում էր հայ տպագրության կարգավորման հետ առնչվող հարցերին :
[15] Լեո, Երկերի ժողովածու, հ. Գ, գիրք առաջին, էջ 432:
[16] Պատմութիւն հայկական տպագրութեան սկզբնաւորութենէն մինչ առ մեզ(1513-1895), էջ 96-97:
[17] Լեո, Հայոց պատմություն, հ. Գ, գիրք առաջին, էջ 433: Տե՛ս նաև http://hygradaran.weebly.com/history-of-armenian-printing---1512.html
[18] Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 4, Եր., 1972, էջ 614: Տե՛ս նաև Իշխանյան Ռ., Հայ գիրքը 1512-1920 թթ., Եր., 1981, էջ 58:
[19] Իշխանյան Ռ., նշվ. աշխ., էջ 58:
[20] Բաբայան Ա., Հայ գիրքը և տպագրությունը, Եր., 1963, էջ 58:

Մատթեոս Ծարեցին 1658 թ. նոյեմբերի 27 արվեստագետ, Էյգեվիրների տպարանատան փորագրիչ-գրաձույլ գերմանացի Քրիստոֆել Ֆոն Դիկի (հոլանդերեն՝ Վան Դեյկ) հետ կնքեց պայմանագիր՝ Աստվածաշունչ տպագրելու համար: Ծարեցին հոլանդական մի տպարանից գնում է նաև հայտնի նկարիչ-փորագրիչ Քրիստոֆել վան Զիխեմ Կրտսերի տպատախտակներ, որոնք Աստվածաշնչի թեմաներով պատկերներ էին պարունակում՝ ընդօրինակված եվրոպացի նշանավոր արվեստագետների՝ Ռաֆայել, Ալֆրեդ Դյուրերի, Գոլցիուսի և ուրիշների հայտնի գործերից[1]: 1660 թ. Ամստերդամում հայկական տպարան հիմնադրելուց[2] հետո, 1661 թ. Վան Դեյկի պատրաստած բոլորագիր և գլխագիր տպատառերով (պատրաստել է երեք տեսակի հայկական տառեր՝ Ծարեցու տված գծագրերով) Ծարեցին նախ հրատարակության է պատրաստել Ներսես Շնորհալու <<Յիսուս որդի>> խորագիրը կրող աշխատությունը[3], սակայն 1661 թ. հունվարի 22-ին[4] նա մահացավ (նախքան գրքի լույս ընծայվելը): Այս մասին ուշագրավ հիշատակում է արվել Վենետիկում տպագրված գրքերից մեկում. <<...Երբ գրքին շարումն հասաւ 38 թերթին եւ տպագրեցաւ 28-ն, նօտար Մատթեոս վախճանեցաւ ի թուին ՌՃԺ ի 22 յունուարի. կենդանութեան ատեն պատրաստելով գրքին վերջը դրուելիք յիշատակարանն, եւ տեղնիտեղը պատմելով այս տպագրական գործոյն համար իր գլխէն ամեն անցածները>>[5]:

Նրա մահվանից հետո Ոսկան վարդապետ Երևանցու եղբայրը՝ մեծ վաճառական Ղլիջենցի (նաև՝ Ղլճենցի) Ավետիսը, նախ մարում է տպարանի պարտքերը, այնուհետև այդ տպարանը հանձնում Էջմիածնին (Ծարեցու կտակի համաձայն), որն էլ 1661թ. ստանում է <<Տպարան Էջմիածնի և Ս. Սարգսի[6]>> անունը: Նա նաև <<Յիսուս որդի>> գրքին 1661 թ. ավելացրեց հիշատակարան, որում նշվում է. <<...Մատթէոսն որ մեռաւ, թէ որ ես չէի ո՞վ պիտի տիրէր ի վերայ քէրխանային. հազար մառչիլ չոր պարտք էր քէրխանային, որ հինգ հարիւր մառչիլ չէր արժէր... յանձն առի յորժամ մեռաւ>>[7]: Այս հիշատակարանի մի դրվագից հետաքրքիր մեջբերում է արել Ն. Պողոսյանը <<...Ես իբրև որբ մնացի Ամէսէրդամ, վասն այն որ սրբագրող ոչ գոյր, բայց միայն ես ի կարդացող, որ չի խիստ հէմուտ, ժամանակ մի տարէկուսեալ եւ պարապ մնացի ես եւ սահմանք եւ գործն եւ մրշակն Բ ամիս ժամանակ անցաւ, սկսան նաւերն գնալ ի դէմ արեւելս ի քաղաքն Զրմրոնա>>[8]: Վերջինս հավելում է, թե 1661 թ. Ղլճենցի հրատարակած <<Յիսուս Որդի >> գրքի հիշատակարանի այս մի հատվածը կարող է պատկերացում տալ նրա ընդհանուր նկարագրի մասին[9]:

Ըստ Լեոյի՝ Մատթեոս Ծարեցու շնորհիվ Ամստերդամը դարձավ հայ լուսավորության մի նոր Վենետիկ, որ մի ժամանակ նույնիսկ գերազանցեց Ադրիանի գեղեցիկ թագուհուն[10]:

Ծարեցու տպագրության զարգացման գործը շարունակել է Ոսկան Երևանցին, և 1666 թ. իր օգնականներ Կարապետ Ադրիանացու և Օհան Երևանցու հետ սկսում է Աստվածաշնչի տպագրությունը, որը տևում է մինչև 1668 թ.: Նրանց ջանքերի շնորհիվ առաջին անգամ հայերեն լեզվով տպագրվել է Աստվածաշունչը[11] (մինչ այդ վերջինիս տպագրությունը մի քանի անգամ ձախողվել էր): Հարկ է նշել որ մինչև Աստվածաշնչի հրատարակումը, Ամստերդամի հայկական տպարանում (հետո կոչվեց Ոսկանյան տպարան) լույս են ընծայվել երկու <<Ժամագիրք>>, երկու <<Սաղմոսարան>>, <<Շարականոց>> գրքերը: Ոսկանյան տպարանում տպագրվեցին բազմաթիվ գրքեր[12], որոնք իրենց բարձր գիտականությամբ գրավեցին եվրոպացի ուսումնասիրողների ուշադրությունը:

XVIII դարի սկզբներին գիտության բնագավառում հայտնի են Արիստակես երեցը (Հայսմաւուրք[13],1703 թ.) Ստեփանոս սարկավագը (Աւետարան[14], 1708 թ.), Սարգիսն ու Վարդանը (օրինակել են Ծերենցի՝ Գրիգոր Խլաթեցու, խմբագրած աշխատությունը՝ <<Հայսմաւուրք>>-ը, 1709 թ.[15]), Յակոբ Երեցը (Գիրք աղօթից և տաղք[16],1713 թ.) Սարգիս երեցը (Ժողովածու[17], 1717թ.), Սարգիսը (Ժողովածու[18], 1721թ.) և ուրիշներ:

XVIII դարի սկզբներին պատմագրության բնագավառում թողած իր մեծ գիտական ավանդի համար առանձնանում է նշանավոր հոգևորական, մատենագիր, պատմագիր, հայ ազգային-ազատագրական շարժման

---

[1] Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 4, էջ 614: Տե՛ս նաև Իշխանյան Ռ., նշվ. աշխ., էջ 59:
[2] Բաբայան Ա., նշվ. աշխ., էջ 59:
[3] Տե՛ս Ներսես Շնորհալի, Հիսուս որդի, Ամստերդամ, 1660-1661: http://greenstone. flib.sci.am /gsdl /collect/armenian/ Books/hisus _ vordi _1660 _1661_index.html
[4] Տե՛ս Լևոնյան Գ., Հայ գիրքը և տպագրության արվեստը, Եր., 1946, էջ 102:
[5] Պատմութիւն հայկական տպագրութեան սկզբնաւորութենէն մինչ առ մեզ(1513-1895), էջ 98:
[6] Ս. Սարգիս է կոչվել ի պատիվ համանուն անունը կրող զորավարի: Մյուս կողմից էլ նպատակ կար որպեսզի հիշատակվեր Ուշի գյուղի Ս. Սարգիս վանքի անունը, որտեղ վանահայր էր եղել Ավետիսի եղբայր Ոսկան Երևանցին ժամանակին ամենակիրթ ու զարգացած հայ մտավորականներից մեկը:
[7] Լևոնյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 102-103:
[8] Պողոսյան Ն., XVI-XVII դարերի հայ հնատիպ գրքի հիշատակարանների լեզուն, Բանբեր Երևանի համալսարանի, <<Բանասիրություն>>, 133. 2, Եր., 2011, էջ 23-24:
[9] Նույն տեղում, էջ 23:
[10] Լեո, Երկերի ժողովածու, հ. Գ, գիրք առաջին, էջ 433:
[11] Մանրամասը տե՛ս Լևոնյան Գ., նշվ. աշխ., էջ 105: Տե՛ս նաև Էջմիածին, 1966, N 11-12 (ԹԱ-ԺԲ), էջ 4:
[12] Մանրամասը տե՛ս Իշխանյան Ռ., նշվ. աշխ., էջ 58: Լևոնյան Գ., նշվ. աշխ. էջ 105-111: Բաբայան Ա., նշվ. աշխ. էջ 60-63:
[13] ՄՄ, ձեռ. N 9088:
[14] Նույն տեղում, ձեռ. N 5143:
[15] Նույն տեղում, ձեռ. N 3813:
[16] Օ. Եգանյան, Գանձասարի հայերեն ձեռագրերի հավաքածուն, Էջմիածին, 1971, N 4, էջ 59:
[17] ՄՄ, ձեռ. N 1574:
[18] Նույն տեղում, ձեռ. N 7008:

երախտավոր Եսայի Հասան-Ջալալյանը[1], որի անունը հիշատակվում է XVII-XVIII դարերի հայ պատմագիտության կարկառուն ներկայացուցիչների՝ Գրիգոր Դարանաղցու (կամ Կամախեցի, 1576-1643), Առաքել Դավրիժեցու (մոտ 1590-1670), Զաքարիա սարկավագ Քանաքեռցու(1627-1699),Երեմիա Չելեպի Քյոմուրճյանի (1637-1695),Աբրահամ Կրետացու (մոտ XVII դ. 70-ական թվականներից-1737), Աբրահամ Երեանցու (XVIII դ.) կողքին :

Եսայի Հասան-Ջալալյանի պատմագիտական ժառանգությունում աչքի է ընկնում «Համառոտ պատմություն Աղվանից» աշխատությունը, որը գրվել է 1711 թ.: Ընդգծենք, որ վերջինս ամբողջությամբ մեզ չի հասել: Այն լույս է տեսել ավելի ուշ՝ 1839թ., Արցախի (Ղարաբաղի) հոգևոր թեմի տպարանում (Շուշիում)՝ Բաղդասար մետրոպոլիտ (նաև՝ միտրոպոլիտ) Հասան-Ջալալյանի ջանքերով[2] (վերահրատարակվել է 1868 Երուսաղեմում): Առաջին հրատարակությունում[3] մանրակրկիտ նկարագրվում է 1160-1711 թթ. Հայաստանի պատմական իրադարձությունները: Երկրորդում կաթողիկոսը մանրակրկիտ նկարագրելով իր ժամանակի՝ Պարսկաստանի, Վրաստանի և Աղվանաց աշխարհի պատմական դեպքերը, հասցնում է մինչև 1723 թ.[4]: Հետագայում երկը լույս է տեսել ֆրանսերեն(1876), վրացերեն (1971), ռուսերեն (1989) լեզուներով:

Եսայի Հասան-Ջալալյանի գիտական ժառանգությունում արժեքավոր սկզբնաղբյուր է Արցախի ճարտարապետական հուշարձանների՝ Գանձասարի, Խաթրավանքի, Դադիվանքի (Խութավանքի) և բազմաթիվ այլ կոթողների վիմական արձանագրությունները (1718 թ.)[5]:

Բացի ընդգծվածներց, ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանում գործող մնացած եկեղեցիներն ու վանքերը այս կամ այն չափով ևս ունեն իրենց ներդրումը հայոց աշխարհի գիտական համակարգի զարգացման համակարգում:

[1]Ծնվել է Արցախում XVII դարի երկրորդ կեսին, մահացել՝ 1728: Սերվել է Առանշահիկների թագավորական տոհմից: Կրթությունը ստացել է Արցախի Գանձասարի վանքում: Եղել է Գանձասարի կաթողիկոսը 1701-1728 և 18-րդ դարի 20-ական թվականների Արցախի ազգայի-ազատագրական շարժման գլխավոր կազմակերպիչներից մեկը (կաթողիկոս հաստատվելու և քաղաքական գործունեության վերաբերյալ տե՛ս ՄՄ, արխիվ Ա. Երիցյանի, թղթ. 157, վավ. 1, էջ 8, 17: ԳԱԹ, ֆոնդ Ս. Քամալյանի, g. 2, բաժին, VI, N 28, էջ 1-6):

[2] Եսայի Հասան Ջալալեանց, Պատմութիւն համառօտ Աղուանից երկրի, Երուսաղեմ, 1868, էջ 6: Տե՛ս նաև http://digitale-sammlungen.ulb.uni-bonn.de/ulbbn/content/pageview/2478504

[3]Եսայի Հասան-Ջալալեանց, Պատմութիւն կամ յիշատակ ինչ-ինչ անցից՝ դիպելոց յաշխարհին Աղուանից ի թուականին հայոց 1160, իսկ ի թուականին տեառն մերոյ փրկչին Յիսուսի 1711, Շուշի, 1839: Տե՛ս նաև http://greenstone.flib.sci.am/gsdl/collect/armbook/books/patmutyun_kam_jishatak_index.html

[4] Տե՛ս Եսայի Հասան Ջալալեանց, Պատմութիւն համառօտ Աղուանից երկրի, էջ 6:

[5]ՄՄ, ձեռ. N 7821: Ս. Հասան-Ջալալյան, Կաթողիկոս Եսայի Հասան-Ջալալյանի քաղաքական գործունեությունն ու պատմագրական ժառանգությունը, Լրաբեր հասարակական Գիտությունների, 2011, N 3, էջ 96:

УДК 323(470) *История*

Арсен Мелик-Шахназаров

АВГУСТОВСКИЙ ПУТЧ 1991 ГОДА И ПРОВОЗГЛАШЕНИЕ НКР

19 августа 1991 года была попытка государственного переворота в Советском Союзе.Его провал изменил ситуацию на территории бывшего СССР, в том числе и в Нагорном Карабахе, где Кремль поддерживал руководство Азербайджанской Советской Республики и вел борьбу с "армянским сепаратизмом".

Поражение августовского путча прекратило депортацию армян советскими войсками, стало основой политической изоляции между Баку и Степанакертом, которая привела к провозглашению НКР 2 сентября 1991 года.

Ключевые слова: путч, самоопределение, независимость, репрессии, чрезвычайное положение, террор, декларация, Конституция СССР, референдум.

Արսեն Մելիք-Շահնազարով

1991թ-Ի ՕԳՈՍՏՈՍՅԱՆ ՊՈՒՏՉԸ ԵՎ ԼՂՀ ՀՌՉԱԿՈՒՄԸ

1991թ-ի օգոստոսի 19-ին պետական հեղաշրջման փորձը տեղի ունեցավ Խորհրդային Միությունում: Նրա տապալումը փոխեց իրավիճակը նախկին ԽՍՀՄ տարածքում, այդ թվում Լեռնային Ղարաբաղում, որտեղ Կրեմլը աջակցում էր Ադրբեջանական Խորհրդային Հանրապետության ղեկավարությանը և պայքար էր մղում «հայկական սեպարատիզմի» դեմ:

Օգոստոսյան պուտչի պարտությունը դադարեցրեց հայերի տեղահանությունը խորհրդային զորքերի կողմից, հանգեցրեց Բաքվի և Ստեփանակերտի քաղաքական մեկուսացմանը, որի արդյունքում 1991թ-ի սեպտեմբերի 2-ին հռչակվեց ԼՂՀ-ն:

Բանալի բառեր՝ պուտչ, ինքնորոշում, անկախություն, ռեպրեսիաներ, արտակարգ իրավիճակ, տեռոր, հռչակագիր, ԽՍՀՄ սահմանադրություն, հանրաքվե:

Arsen Meliq- Shahnazarov

THE AUGUST 1991 PUTSCH AND NKR INDEPENDENCE

In August 19th, 1991 there was a coup attempt in the Soviet Union. Failure changed the situation in the former USSR, including Nagorno-Karabakh, where Kremlin supported the leadership of Soviet Republic of Azerbaijan and waged a fight with "Armenian separatism".

The defeat of August putsh put an end to the deportations by the Soviet troops of Armenians and accelerated the political isolation between Baku and Stepanakert, bringing forth the proclamation of the Republic of Nagorno-Karabakh in September 2nd, 1991.

Keywords: putsch,self-determination, independence, repressions, state of emergency, terror, declaration, Soviet constitution, referendum.

19 августа 1991 года в Советском Союзе произошла попытка государственного переворота, заключавшаяся в создании неконституционного органа власти и управления - Государственного Комитета по чрезвычайной ситуации (сокращенно ГКЧП). Этот орган был призван стать своего рода военно-политической хунтой, которая фактически отстранила на несколько дней от власти президента СССР М. Горбачева. Главной целью, которая декларировалась членами ГКЧП, было сохранение Союза ССР в условиях, когда ряд республик были против подписания нового Союзного договора, а противостояние между президентом Российской Федерации Борисом Ельциным и президентом СССР Михаилом Горбачевым достигло высокой степени накала.

Путч провалился в течение нескольких дней, что радикально изменило ситуацию на просторах бывшего СССР. В том числе и в Нагорном Карабахе, где в предыдущие два года центральное руководство вело жесткую борьбу с «армянским сепаратизмом», безусловно поддержав внешне прокоммунистическое руководство Азербайджанской ССР. При этом широко использовалось то самое «чрезвычайное положение», которое в августе 1991 ГКЧП ввёл уже на всей территории Советского Союза.

Путч августа 1991-го и его провал, равно как и предшествующие ему события в регионе ускорили политическую развязку в конфликте между Баку и Степанакертом, приведя к вполне логичному решению карабахцев – провозглашению Нагорно-Карабахской Республики 2 сентября 1991 года.

Остановимся вкратце на предшествовавших августу 1991-го основополагающих решениях и постановлениях, принятых органами власти НКАО, СССР, Азербайджанской и Армянской ССР по вопросу о статусе Нагорного Карабаха.

20 февраля 1988 года - решение внеочередной сессии Совета народных депутатов НКАО «О ходатайстве перед Верховными Советами Азербайджанской ССР и Армянской ССР о передаче НКАО из состава Азербайджанской ССР в состав Армянской ССР».

15 июня: Верховный Совет Армянской ССР дал согласие на вхождение НКАО в состав Армянской ССР (на основе статьи 70 Конституции СССР).

17 июня – Постановление ВС АзССР «О ходатайстве депутатов Совета народных депутатов Нагорно-Карабахской автономной области о передаче НКАО из состава Азербайджанской ССР в состав Армянской ССР», в котором одобрялось Постановление Президиума ВС АзССР от 13 июня о неприемлемости передачи НКАО из состава Азербайджанской ССР в состав Армянской ССР. В постановлении содержалась ссылка на статью 78 Конституции СССР, в соответствии с которой территория союзной республики не могла быть изменена без ее согласия.

12 июля – решение восьмой сессии Совета народных депутатов НКАО «О провозглашении выхода Нагорно-Карабахской автономной области из состава Азербайджанской ССР».

18 июля – Постановление Президиума Верховного Совета СССР «О решениях Верховных Советов Армянской ССР и Азербайджанской ССР по вопросу о Нагорном Карабахе», в котором говорилось о невозможности изменения границ республик в соответствии со статьей 78 Конституции СССР.

1 декабря 1989 года – совместное Постановление ВС Армянской ССР и Национального совета Нагорного Карабаха «О воссоединении Армянской ССР и Нагорного Карабаха».

Другие решения по Нагорному Карабаху, принятые органами власти СССР, Армянской и Азербайджанской ССР, носили промежуточный характер, не затрагивая вопроса статуса НКАО.

Фактически никаких решений по статусу НКАО и других армянских территорий Нагорного Карабаха после 1 декабря 1989 к лету 1991 года принято не было, и каждая сторона продолжала оставаться на своей позиции.

Исходя из необходимости сохранения Союза ССР, Кремль шел на серьезные уступки союзным республикам, принимая все новые законодательные акты, которые укрепляли суверенитет и права республик в ущерб автономным образованиям.

Так, например, в «Основах законодательства Союза ССР и союзных республик о земле», проект которых был опубликован в печати в конце 1989 года, право распоряжаться землями фактически отводилось лишь союзным и в малой степени автономным республикам. Автономные области и округа были практически лишены права распоряжаться своими землями: в их распоряжении оказывались лишь пахотные земли. На примере НКАО это означало, что горбачевская «либерализация и самоуправление» лишали автономную область права распоряжаться 150 тысячами гектаров лесов, Сарсангским и Мадагисским водохранилищами с их правобережными и левобережными каналами и прилегающими к ним землями, отнесенными к землям водного фонда, и так далее[1].

Аналогичная политика велась и в области политической, то есть партийной, поскольку «руководящей и направляющей» силой в стране официально оставалась КПСС. То есть тенденция была повсеместной: вместо расширения прав местных органов власти и автономных образований происходило перераспределение прав в пользу союзных республик, становившихся этакими «мини-эсэсэсерами».

Однако страх перед распадом СССР заставил Кремль предпринять и шаги по предупреждению или ограничению возможных действий союзных республик, направленных на выход из состава Союза.

3 апреля 1990 г. был принят Закон СССР «О правовом режиме чрезвычайного положения», который был опубликован в газете «Известия» 10 апреля.

10 же апреля 1990 года был принят Закон СССР «О порядке решения вопросов, связанных с выходом союзной республики из СССР», регламентирующий порядок выхода союзной республики, проведения с этой целью референдума и так далее.

Статья 3 закона гласила: «В союзной республике, имеющей в своем составе автономные республики, автономные области и округа, референдум проводится отдельно по каждой автономии. За народами автономных республик и автономных образований сохраняется право на самостоятельное решение вопроса о пребывании в Союзе ССР или в выходящей союзной республике, а также на постановку вопроса о своем государственно-правовом статусе.

В союзной республике, на территории которой имеются места компактного проживания национальных групп, составляющих большинство населения данной местности, при определении итогов референдума результаты голосования по этим местностям учитываются отдельно»[2].

Таким образом, практически все республики, покидая СССР, должны были или, во всяком случае, могли вынужденно отказаться от целого ряда своих приобретенных в советский период территорий. Из всех 15 республик разве только Армянская ССР, не имевшая в своем составе ни автономий, ни районов с преобладающим инонациональным населением, могла вполне на законном основании покинуть Советский Союз. Что, собственно говоря, и было реализовано в марте-сентябре 1991 года, в полном соответствии с Законодательством СССР.

Очевидно, что закон от 10 апреля 1990 года предназначался отнюдь не для самоопределения Нагорного Карабаха, а для сдерживания республик Прибалтики, которые уже тогда предпринимали шаги по провозглашению независимости от Союза ССР.

Для Баку с новой силой встал вопрос необходимости фактической ликвидации НКАО и Шаумянского района, которые, в соответствии с законом от 10 апреля 1990 года, получили вполне реальную возможность на основании советского законодательства распрощаться с Азербайджанской ССР в случае реализации последней своего конституционного права выхода из СССР.

Эти обстоятельства заставили Баку усилить репрессии и ускорить подготовку карательных операций по депортации армян из Нагорного Карабаха. Благо силы и средства для этого были как в распоряжении собственно Баку, так и поддерживавших его советских войск. Было и «правовое» прикрытие – режим чрезвычайного положения, который односторонне использовался исключительно против армянского населения Арцаха.

Если за весь 1990 год в районе чрезвычайного положения НКАО было убито 57 человек, то лишь за первые три месяца 1991 года – уже 50 человек[3].

В апреле-августе 1991 года отряды и части ОМОН и МВД АзССР совместно с внутренними войсками МВД СССР и частями и подразделениями 4-й Армии (23-я дивизия, дислоцированная в г. Кировабаде) предприняли крупномасштабную военно-полицейскую операцию «Кольцо» по частичной депортации армянского населения Нагорного Карабаха. Операция «Кольцо» стала первым со времен сталинских депортаций народов насильственным выселением больших масс людей исключительно по этническому признаку, санкционированным Кремлем.

Операция «Кольцо» резко повысила уровень напряженности в регионе и бесповоротно перевела карабахский конфликт в новое - военное измерение.

Всего в ходе операции «Кольцо» было депортировано 24 села: Геташен и Мартунашен в Ханларском районе, 4 села (под общим названием Бердадзор) в Шушинском районе НКАО, 15 – в Гадрутском районах НКАО, 3 - в Шаумянском районе Нагорного Карабаха. Все деревни были разграблены, некоторые из них были сожжены и стерты с лица земли; хозяйства, дома и имущество присвоены грабителями.

[1] «Советский Карабах», 27.12.1989 г.
[2] Ведомости Съезда народных депутатов СССР и Верховного Совета СССР, 1990, № 15, стр. 252.
[3] «Советская Россия», 24.04.1991 г.

Были полностью ограблены и изгнаны с родных очагов около 7 тысяч человек. Только в первый период депортации, с 20 апреля по 20 мая 1991 г. в Геташене и Мартунашене, по данным спецкомисии Верховного Совета Республики Армения, было убито 22 человека, а в НКАО - 14 человек.

Впрочем, эти цифры нельзя считать точными. Как справедливо отмечали позже петербуржцы Игорь Бабанов и Константин Воеводский в брошюре «Карабахский кризис», «многие из депортированных умерли уже в Армении – от ран и пережитых потрясений»[1].

В первых числах июля карательные акции с новой силой возобновились и по всей НКАО. Так, массовые аресты прошли в селах Мартунинского и Мардакертского районов. В селе Каринтак Шушинского района было арестовано 12 человек с санкции районного прокурора-азербайджанца и с ведома военного коменданта района чрезвычайного положения Жукова. Еще тридцать человек без всяких санкций были задержаны и увезены[2].

6 июля после вывода подразделений внутренних войск МВД СССР из Шаумянского района Нагорного Карабаха началась операция по депортации сёл этого района, остававшегося последним оплотом армян Арцаха за пределами НКАО.

В начале августа 1991 года, при попытке начать депортацию крупного горного села Атерк в Мартакертском районе НКАО местные ополченцы захватили в плен более 40 солдат и офицеров внутренних войск вместе со всем их оружием и бронетехникой.

19 августа 1991 года, когда в блокадном Карабахе бесчинствовали внутренние войска и азербайджанский ОМОН, стало известно о путче в Москве. Там, как известно, был образован «старший брат» азербайджанского оргкомитета по НКАО - Государственный Комитет по чрезвычайному положению (ГКЧП). В. Поляничко и его команда ещё днем 19-го на радостях срочно вылетели в Баку для консультаций, как оказалось, навсегда.

В тот же день, 19-го в редакцию газеты «Хорурдаин Карабах»-«Советский Карабах» поступил приказ за подписью военного коменданта района чрезвычайного положения полковника В. Жукова: увеличить тираж на 1 тысячу экземпляров и опубликовать документы ГКЧП. Кстати, автор этой статьи как раз дни путча находился в Арцахе (будучи московским корреспондентом «Советского Карабаха», сопровождал в Шаумянский район и потом в Степанакерт корреспондента московского журнала «Столица») и наблюдал все происходившие события, так сказать, на месте.

Даже в условиях перманентного террора и репрессий редакции газеты удалось «заволокитить» приказ, который уже через два дня стал совершенно неактуален в силу произошедших в Москве событий и провала путча. После провала путча последовало самоубийство министра внутренних дел СССР Б. Пуго и страшная паника в соседнем с редакцией здании обкома, где располагалась военная комендатура района чрезвычайного положения.

Так, начальник ее политотдела полковник А.Полозов направил в редакцию записку, в которой сообщал: «Распоряжение об опубликовании постановлений ГКЧП, засланное в редакцию газеты 19 августа, комендант района чрезвычайного положения полковник В. М. Жуков не подписывал. Его подпись была сфальсифицирована. По данному факту проводится служебное расследование»[3].

Поражение коммунистического путча в августе 1991-го положило конец депортациям с участием войск МВД СССР и Советской армии. Характерно, что в дни путча ГКЧП атаки на осажденный Нагорный Карабах усилились. В Баку потирали руки, предвкушая новые опустошения. Говорили уже не только о необходимости «окончательного решения надуманного карабахского вопроса» путем поголовной депортации всех армян из НКАО, Шаумяна. Но также об «освобождении» от армян Зангезура, отделявшего населенную азербайджанцами Нахичеванскую автономную область от бывшей Азербайджанской ССР.

После провала августовского путча 1991 года стало ясно, что Советский Союз доживает последние месяцы. В этих условиях многие республики СССР декларировали свою независимость.

30 августа Верховный Совет Азербайджанской Республики провозгласил восстановление независимости Азербайджанской Демократической республики 1918-1920 гг. Последняя, как известно, была марионеточным образованием, чье непризнание Лигой Наций было обусловлено именно неурегулированными территориальными спорами, в том числе и с Армянской республикой из-за Нагорного Карабаха, Зангезура и Нахичевани.

Напротив, Нагорный Карабах объявил свою независимость от бывшей Азербайджанской ССР в полном соответствии с законодательством Союза ССР. 2 сентября совместная сессия депутатов Облсовета НКАО и районного Совета Шаумянского района провозгласила Нагорно-Карабахскую Республику (НКР). А 10 декабря 1991 года состоялся всенародный референдум, на котором подавляющее большинство населения НКР высказалось за независимость. Это произошло до формального распада СССР, на основании статьи 3 Закона СССР «О порядке решения вопросов, связанных с выходом союзной республики из СССР» от 10 апреля 1990 года.

В ответ на решение ВС АР от 30 августа 2 сентября 1991 года в Степанакерте была провозглашена Нагорно-Карабахская Республика. Не приводя весь текст Декларации о провозглашении Нагорно-Карабахской Республики, который хорошо известен, приведем те её положения, которые относятся к рассматриваемому нами вопросу:

«Совместная сессия депутатов Нагорно-Карабахского областного и Шаумяновского районного Советов народных депутатов с участием депутатов Советов всех уровней…

- основываясь на действующей Конституции и законах Союза ССР, предоставляющих народам автономных образований и компактно проживающим национальным группам право на самостоятельное решение вопроса о своем государственно-правовом статусе в случае выхода союзной республики из ССР;

- считая стремление армянского народа к воссоединению естественным и соответствующим нормам международного права;

- стремясь к восстановлению добрососедских отношений между армянским и азербайджанским народами на основе взаимного уважения прав друг друга;

- принимая во внимание сложность и противоречивость обстановки в стране, неопределенность судьбы будущего Союза, союзных структур власти и управления;

[1] Санкт-Петербург, 1992, издание Санкт-Петербургского Комитета Гуманитарной помощи Карабаху, стр. 49
[2] «В Арцахе вновь царит разбой», «Голос Армении», 05.07.1991 г.
[3] «Советский Карабах», 29.08.1991 г.

- уважая и следуя принципам Всеобщей Декларации прав человека и Международного пакта об экономических, социальных и культурных правах, Международного пакта о гражданских, политических и культурных правах и рассчитывая на понимание и поддержку международного сообщества

Провозглашают: Нагорно-Карабахскую Республику в границах нынешней Нагорно-Карабахской автономной области и сопредельного Шаумяновского района. Сокращенно НКР.

Нагорно-Карабахская Республика пользуется полномочиями, предоставленными республикам Конституцией и законодательством СССР, и оставляет за собой право самостоятельно определять свой государственно-правовой статус на основе политических консультаций и переговоров с руководством страны и республик.

На территории Нагорно-Карабахской Республики до принятия Конституции и законов НКР действуют Конституция и законодательство СССР, а также другие ныне действующие законы, которые не противоречат целям и принципам настоящей Декларации и особенностям Республики»[1].

Тем самым был сделан первый шаг на пути официального расставания Нагорного Карабаха с бывшей АзССР на основании действующего советского законодательства.

20-23 сентября 1991 года президенты России и Казахстана Борис Ельцин и Нурсултан Назарбаев предприняли первую миротворческую миссию высокого уровня в регионе, посетив Баку, Степанакерт и Ереван, где провели переговоры с руководством Азербайджанской Республики, Нагорно-Карабахской Республики и Республики Армения. Во многом эта миссия была обусловлена желанием двух поднявшихся на ноги амбициозных лидеров союзных республик противопоставить себя президенту СССР М. Горбачеву.

26 ноября ВС Азербайджанской Республики принял решение об упразднении НКАО. СССР был на грани распада, и прежняя политика «послушания» Баку некогда могучему Центру была отброшена за ненадобностью.

В ответ, прошедшая 27 ноября в Степанакерте сессия Совета народных депутатов Нагорно-Карабахской Республики утвердила дату проведения референдума по вопросу о статусе Нагорного Карабаха и приняла временное положение о выборах в Верховный Совет НКР.

На протяжении последующих лет официальный Баку и его союзники не смогли придумать ни одного серьезного аргумента против безукоризненного, с точки зрения международного права, становления Нагорно-Карабахской Республики, кроме одного лживого и заведомо несостоятельного.

«Во время существования СССР ни одна союзная республика, в том числе Азербайджан и Армения, не воспользовались предусмотренной в Законе процедурой выхода», - пишет советник первого класса дипломатической службы Азербайджанской Республики Тофик Мусаев в статье «Армяно-азербайджанский конфликт: от притязаний к военной оккупации»[2].

Между тем, именно Республика Армения стала единственной из республик СССР, вышедшей из Союза в полном соответствии с Законом СССР от 10 апреля 1990 г., проигнорировав референдум о сохранении СССР 17 марта 1991 года и тогда же объявив о предстоящем референдуме о независимости, который и был проведен 21 сентября того же года. Точно так же НКАО стала единственной бывшей советской автономией, реализовавшей свое право на самоопределение в точном соответствии с этим Законом СССР.

Вплоть до официального распада Советского Союза никто и никогда юридически не отменял Закон СССР от 10 апреля 1990 года. То же обстоятельство, что другие республики получили независимость по факту распада СССР, - предрешенного декабрьским решением лидеров России, Украины, Белоруссии в Беловежской пуще, - вовсе не могло означать юридическую неправомочность предыдущих действий Нагорно-Карабахской Республики по реализации своего законного права на постановку вопроса о собственном государственно-правовом статусе.

Поэтому непонятно, по какой логике противники права реализации армянским народом Нагорного Карабаха права на самоопределение считали и считают, что невыполнение подавляющим большинством союзных республик СССР норм действовавшего законодательства при распаде Союза ССР «отменяет» законность приобретения НКР независимости в полном соответствии с этим самым законодательством.

Кстати говоря, о Законе СССР от 10 апреля 1990 года живо вспомнили в период грузинской агрессии против народа Южной Осетии в августе 2008 года. Именно на основании этого закона на заседаниях Госдумы и Совета Федерации РФ было задним числом объявлено о неправомочности Грузии вершить судьбу своих бывших автономий в 1991 году. По сути, Закон СССР от 10 апреля 1990 года стал юридической базой для признания Российской Федерацией государственной независимости Республики Южная Осетия и Республики Абхазия 26 августа 2008 года…

Между тем, в конце ноября 1991-го события развивались лавинообразно. 26 ноября Верховный Совет АР принял упраздняющий НКАО закон, опубликованный в азербайджанской печати почему-то лишь в начале января 1992 года[3].

Как полагает Тофик Мусаев в упомянутой выше статье «Армяно-азербайджанский конфликт: от притязаний к военной оккупации», «до восстановления в полном объеме государственной независимости Азербайджанской Республики и ее признании международным сообществом Нагорный Карабах продолжал быть частью Азербайджана, а действия, направленные на одностороннее отделение этого региона, не имели никаких юридических последствий»[4].

Страницей выше Т. Мусаев, пытаясь доказать, что к сентябрю 1991 года Закон СССР от 10 апреля 1990 года утратил свою «актуальность и юридическую силу», ссылается на документы последнего руководящего органа Советского Союза – Госсовета СССР, постановлениями которого «6 сентября 1991 года было оформлено признание независимости Латвии, Литвы и Эстонии»[5].

Но и тут г-н Мусаев попадает пальцем в небо. Ему, видимо, неизвестно, или он сознательно «утаивает» от читателя реакцию того же Госсовета СССР на законодательный акт по статусу Нагорного Карабаха, принятый Азербайджанской Республикой 26 ноября 1991 года

[1] «Статус Нагорного Карабаха в политико-правовых документах и материалах». Библиотека центра русско-армянских инициатив. Ереван: 1995, стр. 69-70
[2] Ученые записки, выпуск 2. Непризнанные государства Южного Кавказа. МГУ им. М.В.Ломоносова. Москва. 2008, стр. 63
[3] «Бакинский рабочий», 07.01.1992 г.
[4] Т.Мусаев, указ. статья, стр. 70.
[5] Там же, стр. 68-69.

А именно, что уже на второй день после принятия решения ВС АР от 26 ноября, Постановлением от 28 ноября 1991 года Госсовет СССР признал антиконституционным закон Азербайджанской Республики об упразднении НКАО, что автоматически означало лишение этого закона какой-либо юридической силы[1].

Постановление Госсовета называлось «О мерах по стабилизации обстановки в НКАО и приграничных районах Азербайджанской Республики и Республики Армения», то есть уже в самом его названии содержалось неприятие односторонних антиконституционных действий Баку.

Однако ни один акт, относящийся к провозглашению Нагорно-Карабахской Республики и проведению всенародного референдума о ее государственно-правовом статусе, из числа принятых осенью 1991 года в НКАО-НКР, не был отменен или признан противоправным тем же Госсоветом СССР[2].

А ведь до развала СССР у Госсовета было более чем достаточно времени, чтобы рассмотреть и дать негативную оценку хотя бы той же Декларации о провозглашении Нагорно-Карабахской Республики от 2 сентября 1991 года, принятой совместной сессией Областного Совета НКАО и районного совета Шаумянского района Нагорного Карабаха.

Как справедливо отмечал первый посол Российской Федерации в Республике Армения Владимир Ступишин в своей книге «Моя миссия в Армению»: «Но по какому праву Баку отрицает его (Нагорного Карабаха – прим. автора) статус, признанный тем же самым конституционным строем, который и породил Азербайджанскую ССР? По советскому государственному праву автономная область есть национально-государственное образование с собственной территорией, целостность которой тоже должна уважаться. Более того, за автономными образованиями признавалось и качества субъекта большой федерации: они были напрямую представлены в Верховном Совете СССР, а не через посредство тех союзных республик, в рамки которых они были втиснуты, как правило, против своей воли»[3].

19 августа 1991 года в Советском Союзе произошла попытка путча. Его провал изменил ситуацию в бывшем СССР, включая и Нагорный Карабах, где Кремль вел борьбу с «армянским сепаратизмом», поддержав руководство Азербайджанской ССР.

Поражение августовского путча положило конец депортациям армян с участием советских войск и ускорил политическую развязку в конфликте между Баку и Степанакертом, приведя к провозглашению Нагорно-Карабахской Республики 2 сентября 1991 года.

[1] «Известия», 28.11.1991 г.; А. Манасян, «Конфликт между Азербайджаном и НКР в правовом контексте распада СССР», «Голос Армении», 16.07.1993 г.
[2] А. Манасян, «Конфликт между Азербайджаном и НКР в правовом контексте распада СССР», «Голос Армении», 16.07.1993 г.
[3] В.Ступишин. Моя миссия в Армению. Москва. Academia. 2001, стр. 49

ՀՏԴ 941(479.243) Պատմություն

Էդիկ Մինասյան,
պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր,
ԵՊՀ, պատմության ֆակուլտետի դեկան,

ԱՐՑԱԽԻ ԱՆԿԱԽՈՒԹՅԱՆ, ԱԶԱՏԱՄԱՐՏԻ և ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀՌՉԱԿՄԱՆ ՈՒ ԿԱՅԱՑՄԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ԱՐԴԻ ՎԻՃԱԿՆ ՈՒ ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ

Հոդվածում վերլուծված և գնահատված է 1988-2016 թթ. արցախյան հիմնախնդրի վերաբերյալ հրապարակի վրա եղած, հրատարակված գրականությունը: Հիմնախնդրի վերաբերյալ առկա ուսումնասիրությունները հեղինակը բաժանել է չորս խմբի. առաջին՝ արցախյան նորօրյա շարժման վերաբերյալ՝ սկսած 1988թ. եղած ուսումնասիրությունները, երկրորդ՝ Ղարաբաղա-ադրբեջանական՝ 1991-1994թթ. պատերազմի ռազմական գործողությունների վերաբերյալ հետազոտությունները, երրորդ՝ Արցախյան հարցի միջազգայնացման, միջազգային հարաբերությունների ոլորտում հիմնախնդրի քննարկումներին վերաբերող աշխատությունները, չորրորդ՝ Արցախյան անկախ պետականության (ԼՂՀ) հռչակման, պետականության կայացման, նրա ներքին և արտաքին քաղաքականության վերլուծության վերաբերյալ եղած գրականությունը: Հեղինակը վերլուծված գրականության հիման վրա կատարել է հիմնախնդրի ամբողջական ուսումնասիրության համար արդիական, անհրաժեշտ ու կարևոր եզրակացություններ, որոնք կօգնեն այդ հարցում տեղ գտած թերություններն ու բացթողումները հաղթահարելուն:

Առանցքային բառեր. ազատագրական պայքար, անկախություն, Լեռնային Ղարաբաղ, Արցախի Հանրապետություն, պատերազմ, ռազմական գործողություններ, պետականություն, խնդիրներ, լուծումներ:

Эдик Минасян,
Доктор исторических наук, профессор,
Декан исторического факультета

НЕЗАВИСИМОСТЬ АРЦАХА, СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ И ЗАДАЧИ ИЗУЧЕНИЯ ИСТОРИИ ОСВОБОДИТЕЛЬНОЙ БОРЬБЫ, ПРЕВОЗГЛАШЕНИЯ И СТАНОВЛЕНИЕ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ

В статье проанализирована и оценена опубликованная в 1988-2016 гг. литература, относящаяся к арцахской проблеме. Исследования, относящиеся к проблеме, автор разделил на четыре группы:
первая – исследования, относящиеся к современному арцахскому движению, начиная с 1988 г.;
вторая - исследования, относящиеся к военным действиям карабахско-азербайджанской войны 1991-1994гг.;
третья – труды, касающиеся интернацианализации арцахского вопроса, обсуждения проблемы в сфере международных отношений;
четвёртая – литература, относящаяся к исследованию провозглашения и становления арцахской независимой государственности (НКР), её внешней и внутренней политики.
Автор, на основании проанализированной литературы, сделал актуальные, важные и необходимые заключения, которые помогут преодолеть пробелы и недостатки, существующие в этом вопросе.

Ключевые слова:освободительная борьба, независимость, Нагорный Каабах, Республика Арцаха, война, военные операции, государственность,задачи,решения.

Edik Minasyan,
Doctor of Historical Sciences, Professor,
Dean of the Faculty of History

INDEPENDENCE OF ARTSAKH, CONTEMPORARY STATE AND OBJECTIVES OF STUDYING THE HISTORY OF LIBERATION FIGHT, PROCLAIM AND PROCLAIM AND FORMATION OF STATEHOOD

The article analyzed and evaluated the literature published in 1988-2016, referring to the Artsakh problem.Studies related to the problem, the author divided into four groups:
The first - studies related to the modern movement in Artsakh since 1988.
The second – studies, related to the military actions inKarabakh-Azerbaijan war 1991-1994:
The third - The works ,concerning the internationalization of the Artsakh issue, the discussion of the problem in the sphere of international relations.
The fourth – literature, related to the study of the proclamation and formation of Artsakh independent statehood (NKR), its foreign and domestic policy.
The author, on the basis of the analyzed literature, made actual, important and necessary conclusions that will help to overcome the gaps and shortcomings that exist in this matter.

Keywords: liberation struggle, independence, Nagorny Karabakh, Republic of Artsakh, war, military operations, statehood, tasks, decisions.

Արցախի ազատագրական պայքարի բազմակողմանի քննությունն ու ընդհանրացումը կարևոր նշանակություն ունի նորանկախ Հայաստանի պետականության հաստատման ու կայացման հետ կապված շատ խնդիրների լուսաբանման գործում:

Շուրջ քառորդ դար է անցել Արցախյան ազատագրական պայքարի նորագույն շրջանից, սակայն առ այսօր հրապարակի վրա չկան հատկապես օտարալեզու (անգլերեն, ֆրանսերեն և այլն) լեզուների ամբողջական ուսումնասիրություններ, որտեղ քննության առնված լինեն Արցախյան նորօրյա ազատամարտի՝ 1988 թվականից սկսած բոլոր փուլերն ու առանձնահատկությունները, հաղթական ճակատամարտերի դերն ու նշանակությունը, ռազմական գործողություններ, հայերի հերոսական պայքարի առանձին կողմերը, 1994 թ. զինադադարի հաստատումը, համահայկական գորակցությունը Արցախին, ինչպես նաև միջազգային հանրության ջանքերը՝ արցախյան հիմնախնդրի քաղաքական կարգավորման ուղղությամբ: Մինչ այսօր չկա նաև օտարալեզու ամբողջական ուսումնասիրություն, որը նվիրված լինի Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության անկախության հռչակմանը, պետականության ամրապնդմանը, ինչպես նաև ԼՂՀ կայացման գործընթացին, նրա ներքին ու արտաքին քաղաքականության բազմակողմանի վերլուծությանը:

Արցախյան (1988-2016 թթ.) հիմնախնդրի ուսումնասիրության վերաբերյալ հրապարակի վրա եղած գրականությունը, ուսումնասիրությունները կարելի է բաժանել մի քանի մասերի. *առաջին՝* Արցախյան շարժման վերաբերյալ եղած ուսումնասիրություններ, *երկրորդ՝* Ղարաբաղա-ադրբեջանական 1991-94 թթ. պատերազմի ռազմական գործողությունների վերաբերյալ հետազոտություններ, *երրորդ՝* Արցախյան հարցի միջազգայնացման ու միջազգային հարաբերությունների ոլորտում նրա քննարկումների մասին եղած փաստաթղթեր ու ուսումնասիրություններ, *չորրորդ՝* Արցախյան անկախ պետականության (ԼՂՀ) հռչակման, պետականության կայացման, նրա ներքին ու արտաքին քաղաքականության վերլուծության վերաբերյալ եղած ուսումնասիրություններ:

Առաջին մասի վերաբերյալ հարապարակի վրա կան Ղարաբաղյան հիմնախնդրին նվիրված բազմաթիվ աշխատություններ, վիճակագրական և փաստագրական ժողովածուներ, օրագրություններ, կինովավերագրեր, գիրք-հուշամատյաններ, տարեգրություններ և այլն, որոնք կարևոր դեր են խաղացել անհրաժեշտ եզրակացություններ անելու համար [1]:

Շարժման հենց սկզբից Հայաստանում և Լեռնային Ղարաբաղում տպագրվել են փաստաթղթերի և վավերագրերի ժողովածուներ[2], որոնցում շոշափված են արցախյան հիմնախնդրին առնչվող բազմաթիվ հարցեր: Հապշտապ կազմված այդ ժողովածուները չնայած ժամանակին էական դեր են խաղացել Արցախ-Ղարաբաղի հիմնախնդիրը ճիշտ հասկանալու համար, զերծ չեն մի շարք թերություններից: Այդ ժողովածուներից դուրս են մնացել Արցախի հիմնախնդրին վերաբերող բազմաթիվ փաստաթղթեր՝ սկսած 1920-ական թվականներից մինչև 1980-ական թվականները: 1988 թ. ՀԽՍՀ Գիտությունների ակադեմիան ակադեմիկոս Գ. Գալոյանի և Կ. Խուդավերդյանի խմբագրությամբ հրատարակեց «Լեռնային Ղարաբաղ» պատմական տեղեկանքը,[3] որտեղ հավաստի սկզբնաղբյուրների և վավերագրերի հիման վրա տրված է Արցախի համառոտ պատմությունը հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը: Նրանում հիմնավորված է արցախյան հիմնախնդիրն ազգերի ինքնորոշման իրավունքի հիման վրա լուծելու անհրաժեշտությունը: Աղբյուրագիտական առանձնակի նշանակություն ունի Վահան Հարությունյանի կազմած ժամանակագրական ստվարածավալ ժողովածուն[4], որը բաղկացած է 6 մասից և նրանում ընդգրկված են 1988-1997 թթ. Արցախի հիմնախնդրի վերաբերյալ մամուլում հրապարակված բազմաթիվ նյութեր ու մեկնաբանություններ:

Արցախյան շարժման վերաբերյալ բազմաթիվ գրքերով ու հոդվածներով հանդես է եկել Բագրատ Ուլուբաբյանը, ով զգալի ներդրում ունի ղարաբաղյան հիմնախնդրի բարձրացման հարցում: Նրա «Արցախյան գոյապայքարը» (Երևան, 1994), «Արցախյան գոյապայքարի տարեգրություն» (Երևան, 1997) և մամուլում տպագրած տասնյակ հոդվածներն ու հրապարակումները կարևոր ու խիստ անհրաժեշտ ուսումնասիրություններ են, նաև ականատեսների վկայություններ, դեպքերի ու իրադարձությունների վերլուծություններ, ընդհանրացումներ և գնահատականներ: Բ. Ուլուբաբյանի գրքերը, սկզբնավորելով Արցախյան շարժման ուսումնասիրությունը, համակարգված ու ընդհանրացված տեղեկություններ են հաղորդում խնդրո առարկա թեմայի մասին: Սակայն նրանցում հպանցիկ են ներկայացված պատերազմական գործողությունները: Մեծ է գրող-հրապարակախոս Զորի Բալայանի դերը, ում գրքերն ու հոդվածները, չնայած ունեն ավելի շատ քաղաքական-հրապարակախոսական, քան պատմագիտական ուղղվածություն, բայց օրագրային գրառումների, վավերագրական ակնարկների ու գծանկարների մի յուրօրինակ

[1] Нагорный Карабах в девятой пятилетке, Степанакерт, 1976, Народное хозяйство Азербайджанской ССР в 1984 году, Баку, 1985 և այլն: Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետություն (1991 թ. օգոստոս-1992 թ. հունվար) փաստաթղթեր, կազմող՝ պատմ. գիտությունների դոկտոր Հրանտ Աբրահամյան, Երևան, 2011: Հայության պայքարը ԼՂԻՄ-ը Խորհրդային Հայաստանի հետ միավորելու համար (փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու), կազմողներ՝ Կ. Խաչատրյան, Հ. Աբրահամյան, Երևան, 2011: Арцах-Карабах, библография на русском языке (1988-2010 гг.), Составители Симонян А., Бабаян Э., Ереван, 2011.

[2] Թովմասյան Վ., Աթաջանյան Վ., Ներսիսյան Յու., Ղարաբաղյան հարց, Ստեփանակերտ, 1991, Մեղադրվում են, Երևան 1989, Нагорный Карабах в 1918-1923 гг., Нагорный Карабах, весна-осень 1990, Документы и материалы, Ереван, 1990, Статус Нагорного Карабаха в политико-правовых документах и материалах, Ереван, 1995: Азербайджанская аргументация и ее опровержение, Ереван, 1989. Нагорный Карабах и вокруг него. Глазами независимых наблюдателей, Ереван, 1991. Чальян М., Освещение Арцахского движения в армянской англоязычной прессе США (февраль 1988-август 1990 гг.), Ереван, 2006, Составитель Агабабян А.С., Всесоюзные газеты о проблеме Нагорного Карабаха, библиография на русском языке (1988-1991 гг.), Ереван, 2010.

[3] Нагорный Карабах. Историческая справка, Ереван, 1988.

[4] Арутюнян В. Б., События в Нагорном Карабахе, ч. 1-6, Ереван, 1990-1997.

հավաքածու են, որոնք նոր շունչ են տվել արցախյան պայքարին ու էական դեր խաղացել Արցախ-Ղարաբաղի հիմնախնդրի միջազգայնացման գործում[1]: Տարեգիր-հրապարակախոսների այս շարքը լրացնում է Բակուր Կարապետյանը ոչ միայն գրքով ու հոդվածներով, այլև փաստավավերագրական նկարահանումներով[2]: Նա առաջիններից մեկն էր, որ փորձեց վեր հանել Արցախի հիմնախնդիրը և նկարագրել պայքարի սկզբի իրադարձությունները: Արցախյան հիմնահարցը միջազգային իրավունքի տեսանկյունից դիտարկելու ուղղությամբ առաջին լուրջ փորձն արեց Յու. Բարսեղովը[3]: Նրա ուսումնասիրություններում բերված կարևոր փաստարկներն ու հիմնավորումներն անվիճելի են դարձնում, որ Արցախի հիմնահարցի արդարացի լուծմանը կարելի է հասնել ազգերի ազատ ինքնորոշման իրավունքի համաձայն: Արցախյան շարժման 1988-89թթ. շրջափուլի առաջին ուսումնասիրողներից է Վլադիմիր Գրիգորյանը: Սակայն նա ամեն կերպ փորձել է գերագնահատել Արցախյան ազատամարտում «Հայոց համազգային շարժում» կազմակերպության դերը, ինչի հետ չենք կարող համաձայնել[4]: Արցախյան գոյապայքարի արդարացիությունը գիտականորեն հիմնավորող առաջին հեղինակներից է նաև ակադեմիկոս Վլադիմիր Խոջաբեկյանը[5]: Նրա գրքում կարևոր տեղ է հատկացված Ադրբեջանական ԽՍՀ հայ բնակչության նկատմամբ իրագործված բռնագաղթի ու սպանդի, ինչպես նաև Հայաստանից ադրբեջանցիների արտագաղթի պատճառների բացահայտմանը: Այս ուղղությամբ արժեքավոր ուսումնասիրություններ է կատարել նաև ակադեմիկոս Գրիգոր Ավագյանը: Նա իր գրքում, որը, ըստ էության, արցախյան հիմնահարցին նվիրված նախկինում նրա հրատարակած տարաբնույթ ուսումնասիրությունների ամփոփումն է, ցույց է տվել Ադրբեջանի կողմից Լեռնային Ղարաբաղի վրա գործադրած բռնաճնշումների ընթացքը և դրանց բացասական հետևանքները[6]: Վերակառուցումից մինչև անկախություն ընկած ժամանակաշրջանում Հայաստանում տեղի ունեցած իրադարձությունների վերլուծությանն է նվիրված Ռ. Ազիզբեկյանի գիրքը[7], որում լուսաբանված են հայ ժողովրդի 1985-1991 թթ. պատմության շրջադարձային էջերը՝ Արցախ-Ղարաբաղի ազատագրական շարժման ծավալումը և դեպի ազգային անկախ պետականություն տանող դժվարին ուղին: Հեղինակն առանձնահատուկ ուշադրություն է դարձրել արցախյան շարժման դրդապատճառներին:

Հյուսիսային Արցախի գոյապայքարի պատմությանը նվիրված Կիմ Ղահրամանյանի արժեքավոր աշխատությունը[8] անդրադառնում է ԼՂԻՄ մարզխորհրդի 1988 թ. փետրվարի 20-ի պատմական որոշումից հետո Լեռնային Ղարաբաղում ծավալված իրադարձություններին, որոնք լայն արձագանք գտան Շահումյանի շրջանում և Գետաշենի ենթաշրջանում: Խիկար Բարսեղյանի գրքում զետեղված են մամուլում տպագրված նրա հոդվածներ և փաստաթղթեր, վերլուծվել են 1988-1990 թթ. տեղի ունեցած իրադարձությունները և գնահատվել Լեռնային Ղարաբաղի հիմնախնդրին նվիրված բազմաթիվ հարցեր[9]:

Արցախ-Ղարաբաղյան հիմնահարցի ակունքների բացահայտմանն ու վերլուծությանը, ինչպես նաև Արցախի ամբողջական կամ նրա առանձին ժամանակահատվածների պատմությանն են նվիրված Վահրամ Բայայանի ու Հրանտ Աբրահամյանի մի շարք աշխատություններ,[10] ինչպես նաև Ն. Սարումյանի «Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզը 1960-1988 թվականներին», (Երևան, 2008), Ա. Արշակյանի «Արցախյան գոյապայքար (1985-1992 թթ.)», (Երևան, 2004) գրքերը: Նշված հեղինակներն իրենց առջև խնդիր են դրել, հենվելով հիմնականում նորահայտ փաստաթղթերի, վիճակագրական տվյալների, պարբերական մամուլի, ժամանակակիցների հրատարակած և չհրատարակած հուշագրությունների և այլ պատմագիտական նյութերի վրա, ուսումնասիրել և գիտականորեն ընդհանրացնել Արցախի ազատագրական պայքարի նախադրյալների, դրա սկզբնավորման, այդ պայքարի շուրջ Հայաստանի, Արցախի և Սփյուռքի հայության համախմբման, ինչպես նաև պատերազմում հայ ժողովրդի հերոսամարտի և ծանր պայմաններում տարած փայլուն հաղթանակների առաջին փուլի արդյունքները: Հրապարակի վրա են նաև մի շարք այլ հեղինակների աշխատություններ[11] ու հուշագրություններ[12], որոնք աղբյուրագիտական ար-

---

[1] Բալայան Զ., Դժոխք և դրախտ, Երևան, 1995, նույնի՝ Բժիշկ Մարությանը և նրա «Պատերազմի հետքը երկար է մնում», Երևան, 1999 և այլն:
[2] Կարապետյան Բ., Եվ նրա շուրջ, Երևան, 1990, նույնի՝ Անգլուհու արցախյան ողիսականը, Երևան, 1994:
[3] Барсегов Ю. Народ Нагорного Карабаха-субЪект права на самоопределение, Москва, 1993. Բարսեղով Յու., Ինքնորոշման իրավունքը ազգամիջյան պրոբլեմների դեմոկրատական լուծման հիմքն է, Երևան, 1990:
[4] Григорян В., Армения 1988-1989, Ереван, 1999:
[5] Խոջաբեկյան Վ., Արցախը փորձության ժամին, Երևան, 1991:
[6] Авакян Г., Нагорный Карабах. Ответ фальсификаторам, Ереван, 1991.
[7] Ազիզբեկյան Ռ., Հայաստանը վերակառուցումից մինչև անկախություն. Համառոտ ակնարկ, Երևան, 1992:
[8] Ղահրամանյան Կ., Հյուսիսային Արցախ, գոյության պայքար, գիրք Բ, Երևան, 1993:
[9] Барсегян Х., Истина дороже. К проблеме Нагорного Карабаха-Арцаха, Ере-ван, 1992.
[10] Բալայան Վ., Արցախի պատմությունը, Երևան, 2002: Նույնի երկրորդ լրամշակված հրատարակությունը, Երևան, 2011, Աբրահամյան Հ., Արցախյան գոյամարտ, Երևան, 1991, նույնի՝ Երբ հայրենիքը վտանգի մեջ է, Երևան, 1997, Ճակատագրին ընդառաջ, Երևան, 2001, Արցախյան շարժումը և հայ քաղաքական ու հասարակական ուժերը, «Կրթությունը և գիտությունը Արցախում», 1-2, Երևան, 2004, էջ 119-126, նույնի՝ Մարտնչող Արցախը (1985-2000), գիրք Գ, Ստեփանակերտ, 2007: Առուստամով Ս., Ճշմարտությունը Լեռնային Ղարաբաղի մասին (ռուսերեն լեզվով), Երևան, 1999:
[11] Մելքումյան Ս., Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունը, Երևան, 1997, Մկրտչյան Շ., Արցախ, Երևան, 1991, Հակոբջանյան Ա., Արցախյան ազատամարտի ակունքների մոտ, Երևան, 2001., Մկրտչյան Լ., Արցախ-Ղարաբաղը իր անցյալով և ներկայով, Աթենք, 1988, Բեգլարյան Հ., Արցախ-Նամե. Ղարաբաղյան շարժում, գիրք 3-րդ, Ստեփանակերտ, 2006, Ìàíàñÿí Ä., Карабахский конфликт: ракурсы правового подхода, Ереван, 1997, Бабаян Игорь, Воеводский Константин, Карабахский кризис, Санкт-Петербург, 1992, Сахаров А., О Нагорном Карабахе, Ереван, 1996, Золян С., Нагорный Карабах: проблема и конфликт, Ереван, 2002.
[12] Գրիգորյան Գ., Ղարաբաղյան օրագիր (1988-1992), Երևան, 2005, Պետրոսյան Ա., Արթուր Մկրտչեան, Երևան, 2004:

ժեք ունեն: Ս. Չոբանյանի կազմած փաստավավերագրական ժողովածուն ներկայացնում է արցախահայության նկատմամբ Ադրբեջանում նախապես ծրագրված ու իրագործված վանդալիզմի և հակահայկական ուղղվածության տարաբնույթ դեպքերի բազմաթիվ ապացույցներ[1]:

Ադրբեջանահայության ցեղասպանությանը և բռնագաղթին են նվիրված մի շարք գրքեր ու հրապարակումներ[2], որոնցում բացահայտվել են տեղի հայության նկատմամբ Ադրբեջանի իշխանությունների իրագործած բռնություններ, դաժանություններն ու ջարդերը: Արցախյան խնդրին նվիրված բազմաթիվ գրքեր ու ժողովածուներ են հրատարակվել նաև Ադրբեջանում[3]: Դրանց հեղինակները, առանց բացառության, նենգափոխում են պատմական ճշմարտությունը և դեպքերն ու իրադարձությունները ներկայացնում իրենց համար շահեկան կտրվածքով[4]:

Երկրորդ մասի՝ 1991-94 թթ. ազատամարտի ռազմական գործողությունները, պաշտպանության բանակի կազմավորման և անցած մարտական ուղու, պատերազմի առանձին դրվագները մի ամբողջության մեջ առաջին անգամ ներկայացրել է Ս. Հասրաթյանը իր «Գոյամարտը, ԼՂՀ պաշտպանության բանակի մարտական ուղու պատմության համառոտ ուղեցույց» (Ստեփանակերտ, 1998), «Ղարաբաղյան պատերազմ» (Երևան, 2001) և «ՊԲ զորատեսակները, ծառայությունները և առաջին ստորաբաժանումները Ղարաբաղյան պատերազմի գլխավոր ռազմագործողություններում» (Ստեփանակերտ, 2010) աշխատություններում: Վերը թվարկած առաջին երկու աշխատություններում պատերազմը ներկայացված է ընդհանուր գծերով: Խոշոր ռազմական գործողությունները վերլուծության չեն ենթարկվել, դրանց անցկացման անհրաժեշտությունը, պատմական նշանակությունը և նման խնդիրներ դուրս են մնացել հեղինակի ուշադրությունից: Հատկապես բանակի կազմավորման գործընթացը ներկայացված է դրվագներով, իսկ ԼՂՀ ԳԽ նախագահության 1992 թ. փետրվարի 24-ի հրամանագիրը՝ ինքնապաշտպանական ուժերի մասին և Պաշտպանության պետական կոմիտեի նախագահի 1993 թ. նոյեմբերի 10-ի հրամանագիրը՝ ԻՊՈՒ-ն ՊԲ-ի (Պաշտպանության բանակի) վերակազմավորելու մասին, վրիպել են նրա ուշադրությունից: Նրա աշխատություններում չի զանազանվում Արցախյան շարժման քաղաքական փույր պատերազմական փույից, չի ուրվագծվում, թե երբ է սկսվել պատերազմը: Նրա հրատարակած վերջին աշխատության մեջ հանգամանորեն ներկայացված է Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության զինված ուժերի անցած մարտական ուղին:

Արցախյան պատերազմի ընթացքի ու Պաշտպանության բանակի կազմավորման, մարտական գործողությունների ու դրանց հետ կապված քաղաքական և դիվանագիտական ձեռնարկումների մասին փաստական հարուստ նյութեր կան Վ. Հարությունյանի վերը նշած «Իրադրությունը Լեռնային Ղարաբաղում» ժամանակագրության 4-րդ և 5-րդ մասերում: Սակայն նրա տեղեկություններ ամբողջական չեն: Առանձին մարտական գործողությունների մասին տեղեկություններ է պարունակում Ռազմիկ Պետրոսյանի հուշերի գիրքը[5], որը զերծ չէ թերություններից ու անճշտություններից, մասնավորապես բացակայում է Մարտակերտի ճակատամարտում մարտական գործողությունների ժամանակագրությունը: Շահումյանի շրջանում ընթացող ռազմական գործողությունների, նրա անկման վերլուծությանն ու Շահեն Մեղրյանի հերոսական գործունեությանն է նվիրված Աշոտ Պետրոսյանի «Մեծն Շահեն» (Երևան, 2011 թ.) գիրքը: Ուշագրավ են նաև Ս. Քամալյանի գրքերը[6], մանավանդ Մարտունու շրջանում ընթացած մարտական գործողությունների և այդ ուղղությամբ ստորաբաժանումների կազմավորման ու մարտական ուղու լուսաբանման տեսակետից: Գանձակում 1988 թ. հայերի ինքնապաշտպանության մասին են ականատես Լ. Մելիք-Շահնազարյանի հուշերը[7]: Փաստական հարուստ նյութեր է պարունակում նրա մյուս ծավալուն աշխատությունը[8], ուրտեղ դիտարկվում են արցախահայության ազգային-ազատագրական պայքարը ճնշելու՝ Ադրբեջանի որդեգրած բոլոր ձևերն ու եղանակները: Հեղինակը Ադրբեջանի ագրեսիայի սկիզբը համարում է ԼՂՀ-ի հռչակումից հետո (1991 թ. սեպտեմբերի 2): Իրականում ԼՂՀ-ի հռչակումը Ադրբեջանի ագրեսիային դիմադրելու կարևորագույն ձեռնարկումներից էր: Հեղինակի ուշադրությունից վրիպել են Գետաշենի, Մարտունաշենի և մյուս հայ-

[1] Чобанян С., Государственный терроризм, Геноцид армян 1988-1991 гг., Ереван, 1992.
[2] Մոսեսովա Ի., Հովնանյան Ա., Բաքվի ջարդերը, Երևան, 1992, Մելիք-Շահնազարյան Լ., Ադրբեջանի ռազմական հանցագործությունները Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության խաղաղ բնակչության դեմ, Երևան, 1988., Кокс Керолайн, Айбнер Джон, Этническая чистка продолжается. Вайна в Нагорном Карабахе, Ереван, 1998., Улубабян Г., Золян С., Аршакян А., Сумгаит... Геноцид...Гластность, Ереван, 1989, Вермишева С., Депортация населения армянских сел НКАО и прилегающих районов: апрель-июнь 1991 года, Ереван, 1995, Заключение комитета Верховного Совета РСФСР по правам человека по итогам слушаний, посвещенных конфликтам в ряде районов Азербайджанской республики и республики Армения (конец апреля-мая 1991 года), Ереван, 1992. Геноцид армян в Азербайджане, Степанакерт, 1998. Анексия и депортация, Степанакерт, 1998. Дневник судебного процесса о преступлениях против армянского населения Сумгаита, Степанакерт, 1998.
[3] Хроника НКАО февраль -1988- февраль 1990, Баку, 1990, Конфликт в Нагорном Карабахе, Баку, 1990, К истории образования Нагорно-Карабахской области Азербайджанской ССР 1918-1925, документы и материалы, Баку, 1989, Алиев И., Нагорный Карабах. История, факты, события, Баку, 1989 .
[4] Կազմող Ալվրցյան Հ., Ընդդեմ՝ Ադրբեջանի հայատյաց քաղաքականության, Երևան, 2007, Գալչյան Ռ., Հորինված պատմություն, Ադրբեջան և Հայաստան. կեղծիքներ ու փաստեր, Երևան, 2010, Ադրբեջանի հակահայկական տեղեկատվական համակարգը, Երևան, 2009, Ղահրամանյան Կ., Արցախ. Խեղաթյուրված և անտեսված հարցեր, Երևան, 2013: Կարևոր նշանակություն ունեցավ ԼՂՀ Ազգային Ատլասը, որն իր մեջ ամփոփում է ամբողջությամբ ԼՂՀ պատմությունը (ռուսերեն, հայերեն, անգլերեն լեզուներով, հրատ. 2009 և 2010 թթ.):
[5] Պետրոսյան Ռ., Արցախի պաշտպանության դիրքերում, Երևան, 1997, Գրքի լրամշակված տարբերակը - Արցախ, պատերազմ, զինադադար, Երևան, 2001:
[6] Камалян С., Карабах на пути к бессмертию, Краснодар, 1994, նույնի՝ Ավոն մեր աչքերով, Երևան, 1994:
[7] Мелик-Шахназарян Л., Гандзак неутраченный мир (воспоминания очевидца), Степанакерт, 1996.
[8] Мелик-Шахназарян Л., Военные преступления Азербайджана против мирного населения Нагорно-Карабахской республики. факты и комментарии, Ереван, 1992.

կական բնակավայրերի բռնատեղահանության իսկական պատճառները, սոցիալ-քաղաքական հիմքերը, ներքին խնդիրները:

1991թ. ամռանը տխրահռչակ «Կոլցո» ռազմական գործողության ընթացքում Հադրութի շրջանի սահմանամերձ գյուղերի հայաթափման անմիջական ու թարմ տպավորության տակ ԼՂՀ ԳԽ անդրանիկ նախագահ ընտրված Ա. Մկրտչյանը փորձել է վերհանել ողբերգության պատճառները, ներկայացնել իրադարձությունների ճիշտ պատկերը[1]: ,Կոլցոե ռազմական գործողության մասին է նաև Նվարդ Սողոմոնյանի փաստագրությունը («Կոլցո» I, II, III մասեր, Ստեփանակերտ, 1994-2000թթ.): Նախկին խորհրդային սպա Դ. Բաղդասարյանի հուշերի գիրքը, որը կոչվում է «Դիմակայություն. հուշագրություններ» (Երևան, 1998), ընդգրկում է միայն 1989-92թթ. տեղի ունեցած այն դեպքերն ու գործողությունները, որոնց անմիջական մասնակիցը կամ կազմակերպիչն է եղել հեղինակը: Նա փորձել է ցույց տալ Արցախյան ազատամարտի գլխավոր հերոսի՝ ժողովրդական կամավորական աշխարհազորի դերը Արցախի ու Հայաստանի անվտանգության համար մղված պայքարում: Ռազմաքաղաքական ընդհանրացումներում արտահայտել է իր մարտական փորձից ու աշխարհայացքից բխող անձնական տեսակետներ: Դ. Բաղդասարյանի գրքում առաջին պլան է մղված ինքը՝ հեղինակը, որոշ դեպքերում գերագնահատված է նրա դերակատարությունը:

Ռազմաբժշկական ծառայության ստեղծման, պատերազմում բուժաշխատողների գործունեության ու մարտական ուղու մասին է Վ. Մարությանի գրառումների հիման վրա ստեղծված գիրքը[2]: Հեղինակը լինելով ռազմաբժշկական ծառայության հիմնադիրներից մեկը, ականատեսի քաջատեղյակությամբ ու հավաստի ներկայացնում է ինչպես պաշտպանության բանակի կազմավորման, այնպես էլ պատերազմի առանձին դրվագներն ու մանրամասները: 1988-1995 թթ. Արցախյան ազատամարտում գրականության, մշակույթի, գիտության, սպորտի, զոհված զորձիչների գործունեության մասին է պատմում ռազմական պատմաբան Սասուն Գրիգորյանն իր «Մուսաները չլռեցին քեզ համար Արցախ» գրքի 3-րդ մասում (Երևան, 2011):

Վիրաբույժ-լրագրող Ա. Բունիաթյանի գիրքն[3] ընդգրկում է Արցախյան պատերազմի 1992 թ. ապրիլի 24-ից մինչև հոկտեմբերի 10-ն ընկած ժամանակահատվածը: Հետաքրքիր մանրամասնություններ կամ Մարտակերտի ռազմաճակատում տեղի ունեցած իրադարձություններից: Արձակագիր Կ. Դանիելյանը, դրվագ առ դրվագ ներկայացնելով արցախահայության վեցամյա պայքարի պատկերը, անդրադարձել է նաև ՊԲ կազմավորմանը, հատկապես Ասկերանի և շրջանի ինքնապաշտպանական կազմավորումների մղած մարտական գործողություններին: Ի. Բաբանովը և Կ. Վոյեվոդսկին Արցախի ազատագրական պայքարին նվիրված իրենց աշխատություններում անաչառ են ներկայացրել Արցախում տեղի ունեցող իրադարձությունները, մանավանդ Գետաշենի ողբերգությունը՝ հիմնավորելով, որ խաղաղ բնակչության դեմ բռնությունները գործադրել են ԽՍՀՄ ղեկավարության ցուցումով: Լրագրող Ս. Մարգարյանի կազմած փաստագրական ժողովածուն[4], որտեղ զետեղված է Մարտակերտի շրջանում ծավալված մարտական գործողությունների լուսանկարային և տեղեկատվական քրոնիկոնը, արժևորվում է Արցախյան զոյամարտի մասնակից զորահրամանատարների հուշերով ու իրադարձությունների գնահատականներով:

Ուշագրավ ու արժեքավոր ուսումնասիրություն է Մհեր Հարությունյանի «Արցախյան պատերազմի սկիզբը և Շուշիի ազատագրումը» (Երևան, 2000) աշխատությունը, որտեղ ոչ միայն ներկայացրել է պատերազմի սկզբի ռազմական գործողությունները, այլև Արցախյան պատերազմի գլխավոր դերակատարի՝ պաշտպանության բանակի կազմավորման փուլերն ու մարտական ուղին, ինչպես նաև Շուշիի և Լաչինի ազատագրումն ու դրա նշանակությունը պատերազմի ընդհանուր ելքի վրա: Արցախյան ազատամարտի ռազմական գործողությունների նկարագրությանն է վերաբերվում Փաշա Օհանջանյանի ,Ղարաբաղի ազատագրման պատերազմըե (Երևան, 2000) աշխատությունը: Փաստավավերագրական նյութերի հիման վրա գրված ,Հաղթանակներն ինչպես եղել ենե գրքում (հեղինակներ Հ. Խաչատրյան, Գ. Ղազարյան, Ս. Մարգարյան, Երևան, 2008) արտացոլված է ԼՂՀ պաշտպանության բանակի և նրա հրամանատար ԼՂՀ ազգային հերոս Սամվել Բաբայանի (1991-94 թթ.) մարտական ուղին: Արցախյան ազատամարտի 1988-1994թթ. պատմությունը առանձին գլխով է ներկայացրել պատմաբան Ռ. Թադևոսյանը 2012թ. հրատարակած «Դրվագներ հայոց ռազմական պատմությունից XIX-XX դարեր» աշխատության մեջ:

Մի շարք հեղինակներ հուշամատյաններ, հուշագրեր, արցախյան հերոսներին նվիրված աշխատություններ, գրքույկներ են հրատարակել, որտեղ նկարագրված են մարտական գործողությունները և ազատագրական պայքա-

[1] Մկրտչյան Ա., Ի՞նչ է տեղի ունեցել Հադրութում, Երևան, 1992:
[2] Марутян В., У войны долгий след (Записи военврача), Ереван, 1996.
[3] Բունիաթյան Ա., Արյունոտ օրեր. Մարտակերտ. վավերագրություն, գիրք 1, Երևան, 2000:
[4] Մարգարյան Ս., Մարտակերտը չհայտարարված պատերազմի կիզակետ (փաստագրություն), Ստեփանակերտ, 1999:

ռում զոհված ազատամարտիկների հերոսապատումը[1]: Պատմաբան Հ. Դեմոյանը իր աշխատություններում անդրադարձել է Արցախյան ռազմական գործողություններին և հատկապես 1992 թ. փետրվարի Խոջալուի դեպքերին[2]:

Արցախյան ազատագրական պայքարի և նրա մարտական գործողությունների մասին պաշտպանվել են նաև թեկնածուական և դոկտորական ատենախոսություններ: Դրանցից են Կ. Ղահրամանյանի «Հյուսիսային Արցախ (պատմական քննական վերլուծություն)»՝ պատմական գիտությունների դոկտորի գիտական աստիճանի հայցման ատենախոսություն, (Երևան, 2000), Մ. Հարությունյանի «Արցախյան պատերազմը և պաշտպանության բանակի մարտական ուղին», 1991-1994 թթ.՝ թեկնածուական ատենախոսության սեղմագիր (Երևան, 2001), Ա. Արշակյանի ,Արցախյան գոյապայքարը 1985-1992 թթ.ե. թեկնածուական ատենախոսության սեղմագիր (Երևան, 2003), Մ. Չալյանի «Արցախյան շարժման լուսաբանումը Ամերիկահայ անգլալեզու մամուլում». թեկնածուական ատենախոսության սեղմագիր (Երևան, 2005), Տ. Հակոբյանի ,ԼՂՀ-ի հռչակումը և պետական շինարարության գործընթացը (1991 թ. սեպտեմբեր-1994 թ. մայիս)ե. թեկնածուական ատենախոսության սեղմագիր (Երևան, 2008), Ա. Առստամյանի «Սոցիալ-տնտեսական վերափոխումները ԼՂՀ-ում (1991-2002 թթ.)». թեկնածուական ատենախոսության սեղմագիր (Երևան, 2010), Հայկ Դեմոյանի «Ղարաբաղյան հակամարտությունը և Թուրքիան, պատմահամեմատական վերլուծություն (ռուսերեն) » դոկտորական ատենախոսության սեղմագիր (Երևան, 2012), Վահրամ Բալայանի «Ազատագրության և պետականության համար պայքարի պատմական և գաղափարական դրսևորումները Արցախում (17-րդ դարի երկրորդ կես-2007 թվական)», դոկտորական ատենախոսության սեղմագիր (Երևան 2013), Իսկուհի Ավանեսյանի «Կանանց մասնակցությունը Արցախյան գոյամարտին (1988-1994 թթ.) », թեկնածուական ատենախոսության սեղմագիր (Երևան, 2015) և այլն: Հատկապես արժեքավոր ու ամփոփ ուսումնասիրություն է «Ղարաբաղի ազգային-ազատագրական պատերազմը 1988-1994 թթ.» հանրագիտարանը (Երևան, 2004 թ.), որտեղ ոչ միայն տրված են Արցախյան հերոսամարտի մասնակիցների և հատկապես զոհվածների կենսագրականները, այլև ռազմական գործողությունների ընդհանուր նկարագիրը: Նույնիսկ առանձին դրվագներով ներկայացված է բժիշկների, արվեստագետների, գրողների և այլ ոլորտների մասնագետների մասնակցությունն Արցախյան ազատամարտին: Անշուշտ, աշխատությունն առաջին փորձն է և կարող է օգտակար լինել հետագա ամփոփ ուսումնասիրությունների համար, սակայն այն զերծ չէ թերություններից, հատկապես բացակայում են մարտական գործողությունների ամբողջական ընթացքի նկարագրությունը, զինադադարի հաստատումը, շատ մասնակիցների անունները, չկա շարժման սկզբնավորման ամբողջական պատմությունը և այլն:

Երրորդ խմբի գրականությունը ավելի սակավ է: Արցախյան հարցի միջազգային քննարկումները ներկայացված են ավելի շատ ՀՀ Արտաքին գործերի նախարարության հաշվետվություններում և ԵԱՀԿ և մյուս միջազգային ատյաններում ու մամուլում: Արցախյան հարցի քննարկումներին արդրադարձել է ՀՀ-ում Ռուսաստանի նախկին դեսպան Վ. Ստուպիշինը[3]: Նա փորձել է վերլուծել իրադարձությունները, քննադատաբար է մոտեցել հակամարտության նկատմամբ Ռուսաստանի քաղաքական որոշ ուժերի, մանավանդ արտաքին գործերի նախարարության սխալ դիրքորոշմանը: Բացահայտել է մի շարք ռազմական գործողությունների քաղաքական-դիվանագիտական աստառը: Ուշագրավ աշխատանք է ներկայացրել Արմեն Այվազյանը: Նա իր «Ղարաբաղյան հակամարտության կարգավորումը և Հայաստանի ռազմավարական անվտանգությունը» (Երևան, 1998) աշխատության մեջ ներկայացնում է Ղարաբաղյան հակամարտության զարգացման փուլերը և հարցի ուսումնասիրության վիճակը, ներկայացնում է հակամարտության ռազմավարությունը, Ադրբեջանի և Թուրքիայի նկատմամբ Հայաստանի անվստահության պատճառները, ԵԱՀԿ-ի բանակցությունների ընթացքը, Ղարաբաղի և Հայաստանի Հանրապետության անվտանգության միջազգային երաշխիքները՝ ԵԱՀԿ-ի ծրագրի լույսով, փոխզիջումային հնարավոր տարբերակները և այլն:

Հարցի քննարկումների ներկայացման տեսակետից կարևոր նշանակություն ունեցավ «Լեռնային Ղարաբաղի հիմնախնդրի կարգավորման ուղիները խորհրդարանական լսումներ, 29-30 մայիսի 2005 թ.» (ՀՀ Ազգային ժողով, Երևան, 2006) հոդվածների ժողովածուի հրատարակումը: Այս հոդվածներում արտացոլված են ԼՂՀ հարցի քննարկումներն ու դրանց լուծման ուղիները: Արժեքավոր աշխատություն է նաև փիլիսոփա Ա. Մանասյանի «Ղարաբաղյան ազատամարտը հայոց քաղաքական գիտակցության հայելում» (Երևան, 2003) հոդվածների ժողովածուն: Այստեղ հեղինակը ներկայացրել է Արցախյան հարցի միջազգայնացման ուղղությամբ կատարված աշխատանքները, նաև հարցի քննարկումները միջազգային ատյաններում և դրա լուծման օրինական ձևերը: Այդ հարցե-

[1] Ղարիբյան Գ., Արթուրը: Արծվի թռիչք էր նա, Երևան, 1999, Արշակյան Ա., Մահ չիմացյալ՝ մահ, մահ իմացյալ՝ անմահություն, Երևան, 1993, Աբրահամյան Հ., Մկրտչյան Շ., Արցախի համար զոհված դիզակցիներ, Երևան, 2000, Առուստամյան Գ., Իմ սերը քեզ հետ է, ողջեր և նահատակներ, Երևան, 1998, Մարտիկյան Գ., Ապրելու բանաձև, գիրք 1-6, Երևան, 2012, 2013, նույնի՝ Սա Հայաստանն է, և վերջ. Լեոնիդ Ազգալդյան, Երևան, 2012, Նանագուլյան Ս., Արծիվները բարձունք են տենչում, գիրք Ա, Բ, Գ, Երևան, 1992, 1993, նույնի՝ Շահեն, Երևան, 1993, Եսայան Է., Բույլ նահատակաց, Երևան, 1996, Մուսայելյան Բ., Հանուն Արցախի և հայրենի Մարտունու, Ստեփանակերտ, 1998, Առաքելյան Վ., Ազիզյան Գ., Նրանք փառքով անմահացան, Երևան, 1996., Աթայան Ի., Ընդմիշտ քեզ հետ, Ստեփանակերտ, 1995, Միրզոյան Վ., Սարգսաշեն, Ստեփանակերտ, 1997, Բաժին N 9-12, Պեյրութ, 1993, N 1-6, Պեյրույթ, 1996, Սահակյան Ռ., Արծվապաշտ երկիր, Փաստագեղարվեստական, Երևան, 2004, 2011, Երևանի պետական համալսարանը Արցախյան գոյապայքարում, կազմեց Ժ. Մանուկյանը, Երևան, 2011, Հակոբյան Թ., Կանաչ ու սև, Արցախյան օրագիր, Երևան-Ստեփանակերտ, 2000-2008:

[2] Демоян Г., Мелик-Шахназарян Л., Ходжалинское дело: Особая папка, Ереван, 2003. Демоян Г., Карабахская драма: Скрытые действия, Ереван, 2003. Demoyan H., Melik-Shahnazaryan L., The KHOJALU CASE: A SPECIAL DOOSSIER, Yerevan, 2004, Этническая принадлежность в политическом и общественном дискурсе современного Азербайджана, по примеру антиармянских материалов, Ереван, 2004, …prepared by Hayk Demoyan, Yerevan, 2004.

[3] Ступишин В., Карабахский конфликт, 1992-1994, Москва, 1998.

ին անդրադարձել է նաև պատմաբան Է. Մինասյանը իր մի շարք հոդվածներում՝ «Կրթությունը և գիտությունը Արցախում» (հ. 5, 6 …, էջ 120-125) և «Պատմություն և կրթություն» (հ. 1-2, 2005 թ., էջ 168-178) և այլն:

Չորրորդ մասի վերաբերյալ նույնպես գրականությունը սակավաթիվ է, չնայած գրվում են նոր գրքեր ու հոդվածներ, բայց մի ամբողջական աշխատություն այս ուղղությամբ դեռևս չկա: Լևոն Մելիք-Շահնազարյանը իր վերը նշված աշխատություններում անդրադարձել է ԼՂՀ-ի ներքին և արտաքին քաղաքականության հարցերին, հատկապես 1991-96 թվականների ժամանակահատվածում:

Արցախի ներքին կյանքի հարցերի վերլուծությանն է վերաբերում «Լեռնային Ղարաբաղի մշակութային և հոգևոր ժառանգությունը» (Երևան, 1998) աշխատությունը, որտեղ ներկայացված են ԼՂՀ-ի արդի մշակութային արժեքները: Հ. Աբրահամյանն ու Վ. Բալայանը իրենց վերը նշված աշխատություններում առանձին գլուխներ են նվիրել Արցախի 1991-2000 թթ. պատմությանը: Հ. Աբրահամյանի առանձին աշխատությամբ ներկայացրել է ԼՂՀ սոցիալ-տնտեսական վիճակը անկախության տարիներին: ԼՂՀ-ի ներքին քաղաքականությանն է անդրադարձել պրոֆ. Է. Մինասյանը ‚ԼՂՀ սոցիալ-տնտեսական և հասարակական-քաղաքական վիճակը անկախության տարիներին՝ 1991-2008 թթ.ե հոդվածում (‚Լրատուե, գիտական հոդվածների ժողովածու, Մ. Մաշտոց համալսարան, Ստեփանակերտ, 1(8), 2010, էջ 3-19: Ա. Դաբաղյանի և Մ. Գաբրիելյանի «Շուշին 1992-2002 թթ. և հայերի վերադարձը ազատագրված քաղաք» (ազգագրական ակնարկ, Երևան, 2004) աշխատությունում արժեքավոր փաստագրական նյութեր են ամփոփված վերջին տասնամյակում քաղաք վերադարձող հայ բնակչության ժողովրդագրական կազմի վերաբերյալ: Այստեղ շարադրված են Շուշիի բնակչության կենսապահովման համակարգի, հասարակական հարաբերությունների, քաղաքական մշակույթի ձևավորման ընթացքի հիմնական առանձնահատկությունները: Բազմաթիվ հոդվածներ են հրատարակվել Հայաստանի Հանրապետության ու Լեռնային Ղարաբաղի մամուլում և ամսագրերում, որոնք վերաբերում են ավելի շատ ԼՂՀ-ի ներքին կյանքի, սոցիալ-տնտեսական վերափոխումների վերլուծությանը: Սակայն դեռևս չի ստեղծվել մի ամբողջական աշխատություն ԼՂՀ-ի անկախ պետության ստեղծման ու կայացման մասին, որն ընդգրկի մինչև մեր օրերը: Թերևս Վ.Բալայանի վերոնշյալ մենագրությունը և Տարոն Հակոբյանի «ԼՂՀ հռչակումը և պետական շինարարության գործընթացը (1991-1994 թթ.)» (Երևան, 2011) աշխատությունը մասամբ լրացնում են այս ասպարեզում եղած բացը: Տ. Հակոբյանի մենագրությունում վերլուծվում է Լեռնային Ղարաբաղի անկախ հանրապետության հռչակման և պետականության կայացման առաջին տարիների դժվարին գործընթացը, որը տեղի էր ունենում Արցախի դեմ Ադրբեջանի սանձազերծած պատերազմի պայմաններում: Այս ուղղությամբ կատարված աշխատանքներից կարելի է առանձնացնել Է. Մինասյանի «Հայաստանի երրորդ հանրապետության պատմությունը», Երևան, 2013 մեծածավալ աշխատությունը, որտեղ առանձին գլխով (300 մեքենագիր էջ) ներկայացված է Արցախյան ազատամարտը և անկախ պետականության հռչակման ու կայացման գործընթացը: Այս առումով միանգամայն արժեքավոր ուսումնասիրություն է Մոսկվայում ռուսերեն լեզվով լույս տեսած Ալլա Տեր-Սարգսյանի «Լեռնային Ղարաբաղի հայերը». (պատմություն, մշակույթ և ավանդույթներ) մեծածավալ աշխատությունը[1]: Աշխատությունում հեղինակին հաջողվել է ներկայացնել արցախի ամբողջական պատմությունը՝ ներառյալ 21-րդ դարի սկզբի առաջին տասնամյակի իրադարձությունները, անկախ պետականության կայացման ու զարգացման նոր փուլը: Այն գրվել է պատմաազգագրական հետազոտության արդյունքների հիման վրա, որը իրականացվել է 2010-2012 թթ. Ռուսական հումանիտար ֆոնդի ֆինանսավորմամբ:

ՀՀ-ում որոշակի աշխատանք է տարվել նաև ադրբեջանական կեղծարարության դեմ պայքարում: Այդ ուղղությամբ կարևոր նշանակություն ունեցավ «Պատմություն և մշակույթ. ընդդեմ կեղծիքի և ոտնձգության» հանրապետական գիտաժողովը, որի նյութերը հրատարակվեցին հայերեն և ռուսերեն լեզվով 2011 թ.: Նրանում ընդգրկված հոդվածները պատասխան են ադրբեջանական ամեն տեսակի կեղծարարության: Ադրբեջանական պետական մակարդակի բարձրացված կեղծարարությունը արժանի հակահարված ստացավ հայ պատմաբաններ ՀՀԳԱԱ թղթակից անդամներ Բ. Հարությունյանի, Ա. Մելքոնյանի, պ.գ.թ. Ա. Շահնազարյանի, պրոֆեսորներ Է. Մինասյանի, Է. Դանիելյանի և այլոց կողմից[2]:

Նկատի ունենալով Արցախյան ազատամարտի նորագույն շրջանի (1991-2016 թթ.) պատմության ողջ կարևորությունն ու ազգային-հայրենասիրական, գիտական և քաղաքական նշանակությունը՝ կարծում ենք, որ.

Առաջին. Առաջիկայում այդ պատմությունը պետք է իրականացնել կոմպլեքս եղանակով՝ ներգրավելով դրա մեջ ոչ միայն ՀՀ ԳԱԱ պատմության, արևելագիտության ինստիտուտները, այլև ԵՊՀ պատմության, միջազգային հարաբերությունների և արևելագիտության ֆակուլտետները, ինչպես նաև ՀՀ Արտաքին գործերի նախարարությունը:

---

[1] Տե՛ Տեր-Սարգիսյանց Ա. Ե., Армяне Нагорного Карабаха, История, Культура, Традиции, М.2015.

[2] Տե՛ս Հարությունյան Բ., «Ադրբեջանի նախագահի աշխատակազմի ղեկավար Ռ. Մեհթիևի «Գորիս, 2010. աբսուրդի թատրոնի տարեշրջանը». գիտաքաղաքական ամսագրությունը «Վեմ», 2010 հոկտեմբեր-դեկտեմբեր, թիվ 4(32), էջ 24-58)», «Այսպես կոչված Աղվանքի էթնիկ և քաղաքական պատմության մի քանի հարցեր», մաս առաջին, «Վեմ», ապրիլ-հունիս 2011, թիվ 2(34), էջ 30-65), նույնի մաս երկրորդ, «Վեմ», 2011 հուլիս-սեպտեմբեր, թիվ 3(35), էջ 34-74), Շահնազարյան Ա., Մարտահրավեր գիտությանը. Ռ. Մեհթիևի «Գլուխգործոցի մասին», «Վեմ», 2011, թիվ 2 (34) էջ 164-184), Մինասյան Է., Արցախյան շարժման և ԼՂՀ պատմության կեղծարարությունն ու նենգափոխումը ադրբեջանական դասագրքերում, Միջազգային գիտաժողովի նյութեր, Երևան, 2011, էջ 319-333, Մելքոնյան Ա., պատմության կեղծարարության թուրք-ադրբեջանական պատմագրության մեթոդաբանական հիմքը, «Պատմություն և մշակույթ, ընդդեմ կեղծիքի և ոտնձգության», հանրապետական գիտաժողովի հիմնադրույթներ, Երևան, 2011, էջ 11-13, Դանիելյան Է., Արցախյան հաղթանակի գաղափարական նշանակությունը տեղեկատվական պատերազմում՝ ընդդեմ թուրք-ադրբեջանական կեղծարարության, «Պատմություն և մշակույթ, ընդդեմ կեղծիքի և ոտնձգության», հանրապետական գիտաժողովի հիմնադրույթներ, Երևան, 2011, էջ 32-34:

Երկրորդ. Ցավոք, անկախ Հայաստանի Հանրապետությունում 25 տարիների ընթացքում չստեղծվեցին ազգային անվտանգության բնագավառը ուսումնասիրող պատշաճ գիտական որակավորում ունեցող վերլուծական կենտրոններ՝ իրենց համապատասխան կադրերով, թեև ի սկզբանե պարզ էր, որ դարաբաղյան հակամարտությունը սերտորեն առնչվում է համաշխարհային բաղմաբնույթ զարգացումներին, որոնք անհրաժեշտ է ժամանակին և արագ վերլուծել: Ուստի խիստ անհրաժեշտ է նման կենտրոնների ստեղծումն ու համապատասխան կադրերով դրանց ապահովումը: Դրանք կարելի է ստեղծել նաև բուհերում՝ կոնկրետ և հրատապ ծագած խնդիրները քննարկելու և վերլուծելու համար:

Երրորդ. Անհրաժեշտ է, Հայաստանի կառավարությունը կամ արտաքին գործերի նախարարությունը ստեղծի ռազմավարական հետազոտությունների կենտրոն, որը կմշակի ռազմավարական հեռանկարային գործողությունների ծրագրեր ոչ միայն ՀՀ անվտանգության ապահովման համար, այլև Արցախյան հակամարտության ընթացքն ու կարգավորման հնարավորությունները մասնագիտական համակարգված վերլուծության ենթարկելու, կոնկրետ ու պրակտիկ առաջարկներ անելու նպատակով:

Չորրորդ. Ուսումնասիրությունների արդյունավետությունը էապես կարելի է բարձրացնել գիտական համագործակցություն հաստատելով նշված հարցերով զբաղվող արտասահմանյան գիտնականների և մասնավորապես սփյուռքահայ պատմաբանների, արևելագետների ու միջազգայնագետների հետ:

Հինգերորդ. Հարկավոր է ընդգծել, որ արցախի ազատագրական պայքարի՝ 1991-2016 թթ. պատմության ուսումնասիրության կարևորությունը, ստեղծել համակարգող մի մարմին՝ ընդգրկելով նրա մեջ հիշյալ հարցերով զբաղվող բոլոր կազմակերպությունների ներկայացուցիչներին. դա հնարավորություն կտա խելամտորեն օգտագործել հանրապետության գիտական ներուժը:

Վերցերորդ. Սոցիոլոգիական հարցումներով ու անձնական դիտարկումներով կարելի է վերլուծել ու քննարկել ԼՂՀ-ի սոցիալ-տնտեսական, հասարակական-քաղաքական կյանքի տարբեր ոլորտների գործընթացները և անել համապատասխան առաջարկներ:

Գրականության ցանկ

1. Շահնազարյան Ա., Մարտահրավեր գիտությանը. Ռ. Մեհթիևի ,Գլուխգործոցի մասինե, ,Վեմե, 2011, թիվ 2 (34) էջ 164-184)
2. Մինասյան Է., Արցախյան շարժման և ԼՂՀ պատմության կեղծարարությունն ու նենգափոխումը ադրբեջանական դասագրքերում, Միջազգային գիտաժողովի նյութեր, Երևան, 2011
3. Մելքոնյան Ա., պատմության կեղծարարության թուրք-ադրբեջանական պատմագրության մեթոդաբանական հիմքը, ,Պատմություն և մշակույթ, ընդդեմ կեղծիքի և ոտնձգությանե, հանրապետական գիտաժողովի հիմնադրույթներ, Երևան, 2011,
4. Դանիելյան Է., Արցախյան հաղթանակի գաղափարական նշանակությունը տեղեկատվական պատերազմում՝ ընդդեմ թուրք-ադրբեջանական կեղծարարության, ,Պատմություն և մշակույթ, ընդդեմ կեղծիքի և ոտնձգությանե, հանրապետական գիտաժողովի հիմնադրույթներ, Երևան, 2011
5. Բունիաթյան Ա., Արյունոտ օրեր. Մարտակերտ. վավերագրություն, գիրք 1, Երևան, 2000
6. Մարգարյան Ս., Մարտակերտը չհայտարարված պատերազմի կիզակետ (փաստագրություն), Ստեփանակերտ, 1999
7. Ղարիբյան Գ., Արթուրը: Արծվի թռիչք էր նա, Երևան, 1999
8. Արշակյան Ա., Մահ չիմացյալ՝ մահ, մահ իմացյալ՝ անմահություն, Երևան, 1993
9. Աբրահամյան Հ., Մկրտչյան Շ., Արցախի համար զոհված դիզակցիներ, Երևան, 2000
10. Առուստամյան Գ., Իմ սերը քեզ հետ է, ողջեր և նահատակներ, Երևան, 1998,
11. Մարտիկյան Գ., Ապրելու բանաձև, գիրք 1-6, Երևան, 2012, 2013
12. նույնի՝ Սա Հայաստանն է, և վերջ. Լեոնիդ Ազգալդյան, Երևան, 2012,
13. Նանագուլյան Ս., Արծիվները բարձունք են տենչում, գիրք Ա, Բ, Գ, Երևան, 1992, 1993
14. նույնի՝ Շահեն, Երևան, 1993, Եսայան Է., Բույլ նահատակաց, Երևան, 1996
15. Մուսայելյան Բ., Հանուն Արցախի և հայրենի Մարտունու, Ստեփանակերտ, 1998
16. Առաքելյան Վ., Ազիզյան Գ., Նրանք փառքով անմահացան, Երևան, 1996
17. Աթայան Ի., Ընդմիշտ քեզ հետ, Ստեփանակերտ, 1995
18. Միրզոյան Վ., Սարգսաշեն, Ստեփանակերտ, 1997, Բաժին N 9-12, Պեյրութ, 1993, N 1-6, Պեյրույթ, 1996
19. Սահակյան Ռ., Արծվապաշտ երկիր, Փաստագեղարվեստական, Երևան, 2004, 2011
20. Երևանի պետական համալսարանը Արցախյան գոյապայքարում, կազմեց Ժ. Մանուկյանը, Երևան, 2011
21. Հակոբյան Թ., Կանաչ ու սև, Արցախյան օրագիր, Երևան-Ստեփանակերտ, 2000-2008
22. Մկրտչյան Ա., Ի՞նչ է տեղի ունեցել Հադրութում, Երևան, 1992
23. Ալվրցյան Հ., Ընդդեմ՝ Ադրբեջանի հայատյաց քաղաքականության, Երևան, 2007
24. Գալչյան Ռ., Հորինված պատմություն, Ադրբեջան և Հայաստան. կեղծիքներ ու փաստեր, Երևան, 2010
25. Ադրբեջանի հակահայկական տեղեկատվական համակարգը, Երևան, 2009
26. Ղահրամանյան Կ., Արցախ. Խեղաթյուրված և անտեսված հարցեր, Երևան, 2013
27. ԼՂՀ Ազգային Ատլասը, (ռուսերեն, հայերեն, անգլերեն լեզուներով, հրատ. 2009 և 2010 թթ.)
28. Պետրոսյան Ռ., Արցախի պաշտպանության դիրքերում, Երևան, 1997
29. Բալայան Վ., Արցախի պատմությունը, Երևան, 2002, լրամշակված տարբերակը, Երևան, 2011
30. Աբրահամյան Հ., Արցախյան գոյամարտ, Երևան, 1991, նույնի, Երբ հայրենիքը վտանգի մեջ է, Երևան, 1997, նույնի, Ճակատագրին ընդառաջ, Երևան, 2001, Արցախյան շարժումը և հայ քաղաքական ու հասարակական ուժերը, ,Կրթությունը և գիտությունը Արցախումե, 1-2, Երևան, 2004, նույնի, Մարտնչող Արցախը (1985-2000), գիրք Գ, Ստեփանակերտ, 2007
31. Առուստամով Ս., Ճշմարտությունը Լեռնային Ղարաբաղի մասին (ռուսերեն լեզվով), Երևան, 1999
32. Մելքումյան Ս., Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունը, Երևան, 1997
33. Մկրտչյան Շ., Արցախ, Երևան, 1991
34. Հակոբջանյան Ա., Արցախյան ազատամարտի ակունքների մոտ, Երևան, 2001
35. Մկրտչյան Լ., Արցախ-Ղարաբաղը իր անցյալով և ներկայով, Աթենք, 1988

36. Բեգլարյան Հ., Արցախ-Նամե. Ղարաբաղյան շարժում, գիրք 3-րդ, Ստեփանակերտ, 2006
37. Գրիգորյան Գ., Ղարաբաղյան օրագիր (1988-1992), Երևան, 2005
38. Պետրոսյան Ա., Արթուր Մկրտչեան, Երևան, 2004
39. Մոսեսովա Ի., Հովնանյան Ա., Բաքվի ջարդերը, Երևան, 1992
40. Մելիք-Շահնազարյան Լ., Ադրբեջանի ռազմական հանցագործությունները Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության խաղաղ բնակչության դեմ, Երևան, 1988
41. Բալայան Զ., Դժոխք և դրախտ, Երևան, 1995
42. նույնի՝ Բժիշկ Մարությանը և նրա ,Պատերազմի հետքը երկար է մնումե, Երևան, 1999
43. Կարապետյան Բ., Եվ նրա շուրջ, Երևան, 1990, նույնի՝ Անգլուհու արցախյան ողիսականը, Երևան, 1994
44. Բարսեղով Յու., Ինքնորոշման իրավունքը ազգամիջյան պրոբլեմների դեմոկրատական լուծման հիմքն է, Երևան, 1990
45. Խոջաբեկյան Վ., Արցախը փորձության ժամին, Երևան, 1991
46. Ազիզբեկյան Ռ., Հայաստանը վերակառուցումից մինչև անկախություն. Համառոտ ակնարկ, Երևան, 1992
47. Ղահրամանյան Կ., Հյուսիսային Արցախ, գոյության պայքար, գիրք Բ, Երևան, 1993
48. Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետություն (1991 թ. օգոստոս-1992 թ. հունվար) փաստաթղթեր, կազմող՝ պատմ. գիտությունների դոկտոր Հրանտ Աբրահամյան, Երևան, 2011
49. Հայության պայքարը ԼՂԻՄ-ը Խորհրդային Հայաստանի հետ միավորելու համար (փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու), կազմողներ Կ. Խաչատրյան, Հ. Աբրահամյան, Երևան, 2011
50. Թովմասյան Վ., Աթաջանյան Վ., Ներսիսյան Յու., Ղարաբաղյան հարց, Ստեփանակերտ, 1991
51. Մեղադրվում են, Երևան 1989
52. Հարությունյան Բ., ,Ադրբեջանի նախագահի աշխատակազմի ղեկավար Ռ. Մեհթիևի ,Գորիս, 2010. աբսուրդի թատրոնի տարեշրջանը. գիտաքաղաքական ուսումնասիրությունը ,Վեմե, 2010 հոկտեմբեր-դեկտեմբեր, թիվ 4(32), էջ 24-58)ե, ,Այսպես կոչված Աղվանքի էթնիկ և քաղաքական պատմության մի քանի հարցերե, մաս առաջին, ,Վեմե, ապրիլ-հունիս 2011, թիվ 2(34), էջ 30-65), նույնի մաս երկրորդ, ,Վեմե, 2011 հուլիս-սեպտեմբեր, թիվ 3(35), էջ 34-74),
53. Ступишин В., Карабахский конфликт, 1992-1994, Москва, 1998
54. Демоян Г., Мелик-Шахназарян Л., Ходжалинское дело: Особая папка, Ереван, 2003
55. Демоян Г., Карабахская драма: Скрытые действия, Ереван, 2003
56. Этническая принадлежность в политическом и общественном дискурсе современного Азербайджана, по примеру антиармянских материалов, Ереван, 2004, …prepared by Hayk Demoyan, Yerevan, 2004
57. Камалян С., Карабах на пути к бессмертию, Краснодар, 1994
58. Мелик-Шахназарян Л., Гандзак неутраченный мир (воспоминания очевидца), Степанакерт, 1996
59. Мелик-Шахназарян Л., Военные преступления Азербайджана против мирного населения Нагорно-Карабахской республики. факты и комментарии, Ереван, 1992
60. Марутян В., У войны долгий след (Записи военврача), Ереван, 1996
61. Хроника НКАО февраль -1988- февраль 1990, Баку, 1990
62. Конфликт в Нагорном Карабахе, Баку, 1990
63. К истории образования Нагорно-Карабахской области Азербайджанской ССР 1918-1925, документы и материалы, Баку, 1989,
64. Алиев И., Нагорный Карабах. История, факты, события, Баку, 1989
65. Барсегян Х., Истина дороже. К проблеме Нагорного Карабаха-Арцаха, Ереван, 1992
66. Ը., Карабахский конфликт: ракурсы правового подхода, Ереван, 1997
67. Бабаян Игорь, Воеводский Константин, Карабахский кризис, Санкт-Петербург, 1992
68. Сахаров А., О Нагорном Карабахе, Ереван, 1996, Золян С., Нагорный Карабах: проблема и конфликт, Ереван, 2002
Чобанян С., Государственный терроризм, Геноцид армян 1988-1991 гг., Ереван, 1992.
69. Кокс Керолайн, Айбнер Джон, Этническая чистка продолжается. Вайна в Нагорном Карабахе, Ереван, 1998
70. Улубабян Г., Золян С., Аршакян А., Сумгаит... Геноцид...Гластность, Ереван, 1989
71. Вермишева С., Депортация населения армянских сел НКАО и прилегающих районов: апрель-июнь 1991 года, Ереван, 1995
72. Заключение комитета Верховного Совета РСФСР по правам человека по итогам слушаний, посвещенных конфликтам в ряде районов Азербайджанской республики и республики Армения (конец апреля-мая 1991 года), Ереван, 1992
73. Геноцид армян в Азербайджане, Степанакерт, 1998
74. Анексия и депортация, Степанакерт, 1998
75. Дневник судебного процесса о преступлениях против армянского населения Сумгаита, Степанакерт, 1998
76. Барсегов Ю. Народ Нагорного Карабаха-субЪект права на самоопределение, Москва, 1993
77. Григорян В., Армения 1988-1989, Ереван, 1999
Авакян Г., Нагорный Карабах. Ответ фальсификаторам, Ереван, 1991
78. Нагорный Карабах в девятой пятилетке, Степанакерт, 1976
79. Народное хозяйство Азербайджанской ССР в 1984 году, Баку, 1985
80. Арцах-Карабах, библография на русском языке (1988-2010 гг.), Составители Симонян А., Бабаян Э., Ереван, 2011
81. Нагорный Карабах в 1918-1923 гг., Нагорный Карабах, весна-осень 1990
82. Документы и материалы, Ереван, 1990, Статус Нагорного Карабаха в политико-правовых документах и материалах, Ереван, 1995
83. Азербайджанская аргументация и ее опровержение, Ереван, 1989
84. Нагорный Карабах и вокруг него. Глазами независимых наблюдателей, Ереван, 1991
85. Чальян М., Освещение Арцахского движения в армянской англоязычной прессе США (февраль 1988-август 1990 гг.), Ереван, 2006,
86. Составитель Агабабян А.С., Всесоюзные газеты о проблеме Нагорного Карабаха, библиография на русском языке (1988-1991 гг.), Ереван, 2010.
87. Нагорный Карабах. Историческая справка, Ереван, 1988.
88. Арутюнян В. Б., События в Нагорном Карабахе, ч. 1-6, Ереван, 1990-1997.
89. Тер-Саркисянц А. Е., Армяне Нагорного Карабаха, История, Культура, Традиции, Москва, 2015
90. Demoyan H., Melik-Shahnazaryan L., The KHOJALU CASE: A SPECIAL DOOSSIER, Yerevan, 2004

303(479.243) Պատմություն

Արևիկ Պետրոսյան,
պ.գ.թ, դոցենտ
ԱրՊՀ

ՄՈԴԵՌՆԻԶԱՑԻ ԱՅԻՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆԸ: ԼՂՀ-ՈՒՄ ՄՈԴԵՌՆԻԶԱՑԻԱՅԻ ԸՆԹԱՑՔՆ ԱՐԳԵԼԱԿՈՂ ԳՈՐԾՈՆՆԵՐԸ

Մոդեռնիզացիայի ընթացքում տեղի է ունենում անցում ժամանակակից հասարակությանը (modern society):Մեծ անկման հետևանքով առաջացած կապիտալիզմի փոխակերպման գործընթացը բերել է մոդեռնիզացիայի երկու տարբերակի՝ մասնակիորեն կարգավորվող տնտեսության ստեղծմանն ուղղված բարեփոխումների տարբերակին, որը արմատապես փոխել է կապիտալիզմի տեսքը և տոտալիտարը: ԼՂՀ-ում մոդեռնիզացիայի ընթացքը արգելակող գործոններ ժողովրդավարության ոչ բավարար զարգացումն է և որպես անհատակ մոդեռնիզազիայի խոչընդոտ հասարակության մեջ արմատավորված պատմական մատերիալիզմի սկզբունքները:

Բանալի բառեր՝ *մոդեռնիզացիա, անհատական, ավանդույթային, ինդուստրիալ, տնտեսություն, քաղաքակրթություն, պոստմոդեռնհասարակություն, կապիտալիզմ, ազգերիզարգացում, բռնապետություն, ամբողջատիրություն:*

Аревик Петросян,
к. и. н., доцент
АрГУ

ТЕОРИЯ МОДЕРНИЗАЦИИ: ФАКТОРЫ ПРЕПЯТСТВУЮЩИЕ МОДЕРНИЗАЦИИ НКР

В ходе модернизации происходит переход к современному обществу (modern society). Вследствие Великой депрессии возникшая трасформация капитализма, привела к двум путям модернизации: ориентированный к созданию частично регулируемой экономики реформистский вариант, который в корне изменил общий облик капитализма и тоталитарный вариант. Факторами, замедляющими процесс модернизации являются недостаточное развитие процесса демократии и укоренившиеся в обществе принципы исторического материализма, как препятствие индивидуальной модернизации.

Ключевые слова: *модернизация, индивидуальная, традиционная, индустриальная, цивилизация, экономика, постмодерн, общество, капитализм, развитие наций, авторитатрный, тоталитарный*

Arevik V.Petrosyan
PhD in History, assistant professor

MODERNIZATION THEORY: FACTORS IMPEDING THE MODERNIZATION PROCESS IN NKR

Modernization is marked by transition to modern society. Transformation of capitalism which emerged as a consequence of the Great Depression brought forward two types of modernization: the reformistic type based on creating partly regulated market that changed the image of capitalism and the totalitarian type. Factors retarding modernization process are insufficient development of the process of democracy and certain principles of historical materialism which are deep-rooted in the society and impede individual modernization.

Keywords*: modernization, individual, traditional, industrial, economy, civilization, post-modern society, capitalism, development of nations, Authoritarianism, Totalitarianism*

Մոդեռնիզացիան որպես համաշխարհային պատմության նոր հայեցակարգի հարացույց (պարադիգմա) է: Նոր պատմությունը այն ժամանակաշրջանն է, որը ստեղծել է ժամանակակից քաղաքակրթության աշխարհը: Միջնադարից, և միջնադարին մոտ վաղ, նոր ժամանակից այն տարանջատող սահմանը բավականին շոշափելի է: Արևմտյան Եվրոպան՝ առաջին քաղաքակրթությունն է, որտեղ ծագել, ուժ են ստացել և, վերջապես, հաղթել են նոր բուրժուական հարաբերությունները: Առաջին անգամ նրանք ի հայտ են եկել Իտալիայի խոշոր առևտրային քաղաքներում ինչպիսիք են՝ Ֆլորենցիան, Ջենովան, 14-րդ դարի վերջին և 15-16-րդ դարերում Արևմտյան Եվրոպայի շատ երկրներում՝ Գերմանիայում, Ֆրանսիայում, Անգլիայում, Իսպանիայում և Պորտուգալիայում: Այդ ընթացքը գնալով ընդգրկեց աշխարհի մեծ մասը: «Ներքաշումը» տեղի էր ունենում երկրների միմյանցից տնտեսական կախվածության ու կապերի ամրապնդման և աշխարհի եվրոպականացման պայմաններում:

Ֆեոդալիզմից դեպի կապիտալիզմ տեղաշարժը հստակ սահման է գծել նոր և վաղ նոր ժամանակի միջև, երբ կապիտալիզմը դեռ նոր էր ծագել և գոյություն ուներ որպես կացութաձև: Միևնույն ժամանակ տեղի են ունեցել նաև այլ գլոբալ գործընթացներ, որոնք ընդգրկել են քաղաքակրթության կառուցվածքն ամբողջությամբ: «Բուրժուազիայի հաղթանակն այն ժամանակ նշանակում էր նոր հասարակական կարգի հաղթանակ, բուրժուական սեփականության հաղթանակը ֆեոդալիզմի դեմ, ազգի հաղթանակը գավառականության դեմ,

մրցակցությանը՝ համքարային կարգի դեմ: Հողի սեփականատերի տիրապետությունը՝ սեփականատիրոջ հողին ենթարկեցնելու լուսավորությունը՝ սնահավատության, ընտանիքը՝ցեղանվան, ձեռներեցությունը՝ հերոսական ծուլության, բուրժուական իրավունքը՝ միջնադարյան արտոնությունների դեմ»[1]

Նոր ժամանակներում սկսեց ձևավորվել ինդուստրիալ քաղաքակրթությունը, որը կառուցվում էր սկզբունքորեն այլ հիմքերի վրա, քան նրան նախորդող ավանդույթայինը:Ավանդույթային քաղաքակրթության հիմքերի քայքայումը ստացել է մոդեռնիզացիա անվանումը: «Մոդեռնիզացիան ավանդույթային հասարակությունից ժամանակակցին անցումն է: Ավանդույթային հասարակությունը ժամանակակիցներից տարբերվում է մի շարք հատկություններով՝ կախվածությամբ կրոնական և դիցաբանական պատկերացումներից սոցիալական կյանքի կազմակերպմամբ, զարգացման շրջափուլայնությամբ, հասարակության կոլեկտիվ բնույթով և ընդգծված անհատականության բացակայությամբ, կրոնական,այլ ոչ թե գործիքային արժեքների նախընտրելի կողմնորոշմամբ, իշխանության բռնապետական բնույթով, հետաձգված պահանջարկի բացակայությամբ, այսինքն՝ նյութական ոլորտում արտադրելու ունակությամբ, ոչ թե օրվա կարիքը հոգալու համար, այլ հանուն ապագայի:Զանգվածային կրթության բացակայությունը, հատուկ հոգեկան կերտվածքի գերիշխումը ՝ ոչ ակտիվ անձի /հոգեբանության մեջ անվանվում է Բ տիպի մարդ/:Կողմնորոշումը՝աշխարհայացքային գիտելիքի վրա է հիմնվում, այլ ոչ թե գիտության, նաև տեղայնականի գերակշռությունը համապարտակի դեմ:

Ավանդույթային հասարակություններում շատ գիտնականներ ամենակարևորը համարում են ընդգծված անհատականության բացակայությունը: Սակայն դա ավանդույթի գերիշխանության հետևանք է, քանի որ անհատականության համար սոցիալական պահանջարկը՝ դա հարցում է ստեղծագործական գործունեության՝ նորը արտադրելու սուբյեկտի ունակությամբ: Այն ծագում է ժամանակակից հասարակության մեջ…»: [2]

Մոդեռնիզացիան բարդ ու երկարատև գործընթաց է, որն ընգրկում է հասարակական կյանքի բոլոր ոլորտները: Այն իր մեջ ներառում է՝

- Ուրբանիզացիան՝ քաղաքների գերարագ աճը:Քաղաքը պատմության մեջ առաջին անգամ ստանում է տնտեսական գերիշխանություն՝ գյուղը մղելով երկրորդ պլան:

- Ինդուստրացիան՝ մեքենաների օգտագործման անընդհատ աճն է, որը մեկնարկել է 18-դ դարի երկրորդ կեսին՝ Անգլիայում տեղի ունեցած արդյունաբերական հեղաշրջմամբ:

-Քաղաքական կառույցների դեմոկրատացումը,որը նախադրյալներ է ստեղծել քաղաքացիական հասարակության և իրավական պետության կայացման համար:

-Բնության և հասարակության մասին գիտելիքների աննախադեպ արագ աճը մյուս ժամանակաշրջանների համեմատությամբ:

-Սեկուլյարիզացիան՝ գիտակցության աշխարհիկացումը և աթեիզմի զարգացումը:

Միմյանց հետ անքակտելիորեն կապված բոլոր այս գործընթացները փոխել են մարդու կերպարը, նրա արժեհամակարգը և առաջին հերթին՝նրա պատկերացումները կյանքում ունեցած իր դերի և տեղի մասին:

Ավանդույթային քաղաքակրթության մարդը վստահ էր շրջապատող բնության և այն հասարակության կայունության մեջ, որտեղ նա ապրում էր:

Դրանք ընկալվում էին որպես անփոփոխ՝ ի սկզբանե գոյություն ունեցող Աստվածային օրենքների համաձայն: Ժամանակակից մարդը նայում է հասարակությանը և բնությանը այլ կերպ՝ համարելով, որ դրանք ոչ միայն հնարավոր է , այլև նույնիսկ ցանկալի է վերահսկել և վերափոխել:

Սկզբունքորեն այլ էին դառնում պետական իշխանության հանդեպ վերաբերմունքը՝ մարդկանց աչքերում նա զրկվում է Աստվածային վավերացումից, նրան ընկալում են բանապաշտորեն, նրա մասին դատում են կառավարության լծակները ստանձածների այս կամ այն չափով հաջողակ գործողությունների արդյունքներով: Պատահական չէ, որ մոդեռնիզացիան հեղափոխությունների՝աշխարհը բռնի ճանապարհով վերակառուցելու գիտակցական փորձերի ժամանակաշրջան է:

Մոդեռնիզացված մարդը՝ շարժունակ անձ է, որը արագ հարմարվում է շրջապատող կյանքում տեղի ունեցող փոփոխություններին: Ի տարբերություն միջնադարյան մարդուն՝ նա սահմանափակված չէ իր քաղաքի, հարազատ գյուղի սոցիալական շրջանակներով: Ուստի ժամանակակից մարդն իրեն զգում է ավելի խոշոր հանրության՝ դասակարգի կամ ազգի մաս:

Փոխվում է նաև զանգվածային գիտակցությունը: Գրագիտության տարածման և զանգվածային լրատվամիջոցների ի հայտ գալու շնորհիվ, զանգվածային գիտակցության և մտավոր էլիտայի գիտակցության միջև միջնադարում գոյություն ունեցող անդունդը նեղանում է:

«Մոդեռնիզացիայի ընթացքում տեղի է ունենում անցումը ժամանակակից հասարակությանը (modern society):

Այն ներառում է նորարարության գերակշռությունը ավանդույթի նկատմամբ, սոցիալական կյանքի աշխարհիկ բնույթը, համընթաց **(ոչ շրջափուլային)** զարգացումը, ընդգծված անհատականությունը,առավելապես դեպի գործիքային արժեքներները ուղղված կողմնորոշումը, իշխանության ժողովրդավարական համակարգը, հետաձգված պահանջարկի առկայությունը, ինդուստրիալ բնույթը, զանգվածային կրթությունը, գործունյա հոգեբանական կերտվածքը (Ա տիպի անձը): Ճշգրիտ գիտությունների և տեխնոլոգիաների նախապատվությունը աշխարհայացքային գիտելիքներին (տեխնոգեն քաղաքակրթությունը) նաև համապարփակի գերակայությունը տեղայնականի նկատմամբ:

[1] Буржуазия и контрреволюция //Маркс К., Энгекьс Ф. Соч. 2-е изд. Т. 6. С. 114-115. https://fil.wikireading.ru/28182
[2] Федотова В. Г. Модернизация «другой» Европы. Philosoph1.narod/ru/www/htm/iphraslibraryfedot_fedotmod.htmi./:

Ժամանակակից (modern) հասարակությունները, ըստ էության հակառակ են ավանդույթային հասարակությանը:Ուստի ժամանակակից հասարակության անցումը մոդեռնիզացիային դրամատիկ գործընթաց է:

Անհատականությունը հանդես է գալիս որպեսժամանակակիցհասարակությունների կիզակետը:

Ոչ միայն օրվա սպառումը, այլև հանուն ապագայի ակտիվ գործունեությունը ծնում է այստեղ կյանքի մրցավազքին միշտ պատրաստ աշխատամոլին: Նրա կայացումը Արևմտյան Եվրոպայում իրագործվում է կապիտալիզմի բողոքական էթիկայի հանդես գալու հիման վրա: Բայց ավելի ուշ ոչ բողոքական մոդեռնիզացիաները անհատականության փոփոխման մեջ նույն արդյունքն են տվել: Արդիական է դառնում ոչ միայն հասարակությունը, այլ նաև մարդը: Նրան բնորոշում է հետաքրքրությունը դեպի նորը,փոփոխություններինպատրաստ լինելը, հայացքների խայտաբղետությունը,կողմնորոշվածությունը դեպի ինֆորմացիա,ժամանակի և նրա փոփոխությունների հանդեպ լուրջ վերաբերմունքը, արդյունավետությունը, արդյունավետության և ժամանակի պլանավորումը, անձնական արժանապատվությունը, անջատվողականությունը և լավատեսությունը:Անհատական մոդեռնիզացիան նույնքան դրամատիկ գործընթաց է, որքան սոցիալականը»:[1]

Իհարկե,մոդեռնիզացիայի հետ կապված այդ գործընթացներիցոչ բոլորն են ինքնարտահայտվել միանգամից և ամբողջ ծավալով: 17-րդ և հատկապես 18-րդ դարերում զարգանում էին քաղաքները, բայց գյուղատնտեսությունը շարունակում էր պահպանել իր առաջատար դիրքերը տնտեսության մեջ: Նրա մեջ ներառված էր բնակչության մեծ մասը:Ագրարային սեկտորում երկար ժամանակ պահպանվում էրտեխնիկական հետամնացությունը և մանր արտադրությունը:

18-րդ դարի երկրորդ կեսին սկսվում է առաջին մեքենաների օգտագործումը, բայց տնտեսությունն, ընդհանուրառմամբ ինդուստրացված չէր: Նվազումէրգյուղերի դերը, սակայն արտադրության անընդատ կատարելագործումը չվերածվեցառաջատար սկզբունքի:

Այնուամենայնիվ, տեղի ունեցած փոփոխությունները քայքայել էին ավանդապաշտության հիմքերը և նրա փլուզումը առաջատար արևմտաեվրոպական երկրներում բացարձակապես ակնհայտ էր:

Կապիտալիզմը և մոդեռնիզացիան անխզելիորեն կապված գործընթացներ են, որոնք կարծես սնուցվում են միմյանցից: Կապիտալիզմը երբևէ չի կառուցվել ավանդույթային հասարակության մեջ: Որևէ երկիր չի դարձել ճշմարտացիորեն մոդեռնիզացված՝ շրջանցելով կապիտալիզմը: Եվ դա բնական է՝ կապիտալիզմը կողմնորոշված է դեպի նորամուծությունները, ազատ մրցակցությունը, որը խթանում է մասնավոր նախաձեռնությունը: Եվ այս իմաստով այն հակասում է հենց ավանդապաշտության ոգուն:

Պատմաբանները հեղափոխությունը համարում են մոդեռնիզացիայի ճանապարհներից մեկը: Հեղափոխությունները պատմության մեջ այնքան էլ հաճախ չեն տեղի ունենում: Հազարամյակների ընթացքում՝մինչևնոր ժամանակները,ոչ մի քաղաքակրթություն հեղափոխություն չի վերապրել (խոսքըչի գնում հեղափոխական տեղաշարժերի մասինինչպիսին, օրինակ, անտիկ շրջանից անցումն է միջնադարին): Եվ կան երկրներ որոնք մինչ այսօր հեղափոխական ցնցումներ չեն ապրել:

Հեղափոխությունը՝ արմատական, համեմատաբար արագ (պատմական ժամանակի շրջանակներում) քաղաքական և սոցիալական կառուցվածքների, ինչպես նաև հասարակության մեջ ձևավորված արժեքների հիմնական համակարգերի բռնի փոփոխությունն է: Հեղափոխությանը մոտեն խռովությունները, ապստամբությունները և պալատական հեղաշրջումները, սակայն միայն հեղափոխություններն են, որոնք բերում են հին կարգերի ամբողջական արմատական ջարդին:

Որպես կանոն, նրանք ամբողջությամբ ավանդույթային հասարակության մեջ չեն ընթանում և դժվար թե տեղի ունենան մոդեռնիզացիայիբարձր մակարդակիհասածհասարակություններում:

Հեղափոխություններին ենթակա են ավանդույթականությունից դեպի մոդեռնիզացիա անցումային փուլում գտնվող հասարակությունները:

Հեղափոխությունների տարածման աշխարհագրությունը սկզբում եղել է ոչ այնքան մեծ՝ 16-18-րդ դդ. այն ընդգրկել է Արևմտյան Եվրոպայի միայն մի քանի պետություն(Հոլանդիան՝ 1566-1609թթ., Անգլիան՝ 1640-1660 թթ., Ֆրանսիան՝ 1789-1795թթ.), և հյուսիս-ամերիկյան գաղութները(1775 – 1783 թթ.):

19-րդ դարում մոդեռնիզացիայի աշխարհագրական շրջանակները սկսեցին ընդլայնվել: Միաժամանակ ավելացավ հեղափոխությունների թիվը: 20-րդ դարում նրանք ընդգրկեցին ոչ միայն Արևմուտքը, այլ նաև Արևելքը:

Հայտնի է, որ հեղափոխություններն առաջանում են այն իրավիճակում, երբ սոցիալ-տնտեսական զարգացումը հակասության մեջ է մտնում ավելի կարծրացած քաղաքական կառուցվածքի հետ: Նրանց համարանրաժեշտ է ծանր ճգնաճամի իրադրություն, որըստեղծում է հեղափոխական կացություն: Բայց հեղափոխության ծագման համար, բացի ճգնաժամից, անհրաժեշտ է ևս մեկ պայման: Մարդկանց գիտակցությունն պետք է բավականին մոդեռնիզացված լինի, որպեսզի նրանք հավատան պետական կարգի փոփոխության հնարավորությանը, ինչպես նաև դրա ցանկալի լինելուն: Իսկ դա իրականանում է քաղաքական կարգի անխախանության և իշխանության աստվածային ծագման մասին ավանդույթային պատկերացումների փլուզման դեպքում:

[1] Федотова В. Г. Модернизация «другой» Европы. Philosoph1.narod/ru/www/htm/iphraslibraryfedot_fedotmod.htmi./:

Այս կամ այն երկրի ապագան կախված է, առաջին հերթին նրանից, թե որքանով ակտիվ է նա ներքաշվել մոդեռնիզացիայի գործընթացի մեջ, որքանով է այդ երկրում բուռն թափով ընթանում կապիտալիզմի կազմավորումը :

Կապիտալիզմը և մոդեռնիզացիան ավելի հստակ են ընդգծելԱրևմուտքը և Արևելքը սահմանազատող գիծը, վերջնականապես պայմանավորելով Արևմուտքի գերակայությունը:

Մոդեռնիզացիայի և կապիտալիզմի ևս մի կենտրոն ի հայտ է եկել Անգլիայի հյուսիսամերիկյան գաղութներում: Արևմտաեվրոպական քաղաքակրթության ներսում ուրվագծվեցին տարբեր աստիճանավորումներ՝ բաժանելով այն մոդեռնիզացիայի և կապիտալիզմի զարգացման հաջողությունների տեսակետից՝ կենտրոնի և ծայրամասի:

Առաջադեմ երկրների շարքերում հայտնվեցին Հոլանդիան,Ֆրանսիան և Անգլիան, որտեղ առաջացան բարենպաստ պայմաններ ավանդապաշտական գաղափարները հետին պլան մղելու համար: Գերմանիան, Իտալիան, Իսպանիան, Սկանդինավյան երկրներ մղվեցին ծայրամաս: Բայց կային նաև կենտրոնին պատկանող երկրներ, որոնք զարգանում էին ոչ համաչափ և ոչ միատեսակ: Ձեռք բերված առաջնությունը դժվար էր պահել, որովհետև նոր դարաշրջանը պահանջում էր մշտական նորամուծություններ, քաղաքական և տնտեսական կառույցների ճկունություն: Զարգացման դանդաղ տեմպերը արդեն հաստատված էին և պահանջում էին ծայրամասը կենտրոնից բաժանող հեռավորության հաղթահարման համար շատ ժամանակ և ջանքեր:

17-18-րդ դդ.գաղութային համակարգի կազմավորման դարաշրջանն է: Գաղութային համակարգում ընդգրկվել են Արևելքի շատ երկրներ և Ամերիկայի մեծ մասը: Արևմտյան Եվրոպայի հաջողությունները բացատրվում են, նախ և առաջ մոդեռնիզացիայի արագ զարգացմամբ, որն ապահովել է ռազմական հզորությունը, որին չկարողացան դիմակայել գրեթե բոլոր ավանդույթային քաղաքակրթությունները:

20-րդ դարի 30-ական թվականներին Մեծ անկման հետևանքով առաջացած կապիտալիզմի փոխակերպման գործընթացը բերել է հարցի լուծման 2 տարբերակի՝մասնակիորեն կարգավորվող տնտեսության ստեղծմանն ուղղված բարեփոխումների տարբերակին, որը արմատապես փոխել է կապիտալիզմի բովանդակությունը, դրան դիմել են ԱՄՆ և Շվեդիան, ինչպես նաև հասարակության և տնտեսության վրա տոտալիտար հսկողության տարբերակը՝ ԽՍՀՄ և ֆաշիստական Գերմանիա:

Տնտեսության արագացված զարգացումը կամ տնտեսական ասպարեզում անցումը դեպի մոդեռնիզացիա եղել է ամբողջատիրության գլխավոր խնդիրը:

Ինչպես ցույց է տվել ժամանակը, տոտալիտարիզմն ի վիճակի չէր իր գլխավոր խնդրի՝ մոդեռնիզացիայի կատարումն ավարտին հասցնելու:

Այս կամ այն լոկալ քաղաքակրթության կայացումը կապված է տվյալ ժողովրդի էթնիկ պատմության հետ:[1](Լ.Գումիլյով): Այս կապակցությամբ, առանց բացառությունների, բոլոր պատմական գործընթացները,այդ թվում մոդեռնիզացիայի գործընթացը ԼՂՀ-ում դիտարկվում է հայ ժողովրդի պատմության համատեքստում:

20-րդ դարի սկզբին առաջատար եվրոպական երկրներում մոդեռնիզացիան հասել է իր ավարտին: Արևելյան Եվրոպայում և հատկապես Ռուսաստանում մոդեռնիզացիան կրել է անավարտ բնույթ:

Հայ ժողովուրդը 20-րդ դարում անցել է երկու բռնապետական համակարգերի աղացի միջով՝ Թուրքիայում երիտթուրքերի և Ռուսաստանում՝ բոլշևիկների: Երիտթուրքերը և նրանց հետևորդները՝ քեմալականները, իրականացրել են հայերի ցեղասպանությունը, իսկ բոլշևիկները, ի հակառակ Ռուսաստանի շահերի, 1918թ. մարտին Բրեստ-Լիտովսկինախահամաձայնության հետևանքով օրակարգից ոչ միայն հանել են այդ ժամանակ գրեթե ամբողջովին ռուսական բանակի կողմից ազատագրված Արևմտյան Հայաստանի մասին հարցը, այլ նաև հրաժարվել են Կարսի մարզից, որը ցարական Ռուսաստանի կազմում էր արդեն 40 տարի:[2]

1920-1921թթ. Արևելյան Հայաստանը (ներառյալ Արցախը) ենթարկվել է Լևանդովսկու 11-րդ Կարմիր Բանակի և Քյազիմ Կարաբեքիրի թուրքական բանակի համատեղ ագրեսիային: Հայկական հանրապետությունը բռնի խորհրդայնացվել է, հայերին թողել են մի կտոր հող՝ նախկին ռուսաստանյան Երևանի նահանգից Խորհրդային Հայաստանի տեսքով:

1921թ. մարտի 16-ին բոլշևիկները, ղեկավարվելով «համաշխարհային հեղափոխության» խելացնոր գաղափարներով, Թուրքիայի հետ կնքել են Մոսկովյան պայմանագիրը՝ ամրագրելով Հայաստանի մասնատումը և մի շարք հայկական հողեր անօրեն մտցնելով Խորհրդային Ադրբեջանի կազմի մեջ: Այս պայմանագիրը դառնում է հիմնական գործիքը, որի օգնությամբ Թուրքիան ամրագրել է Հայկական հարցի «վերջնական լուծումը»՝ ձգտելով օրինականացնել հայերի ցեղասպանության արդյունքները և ամբողջովին բացառել Արևմտյան Հայաստանի ժողովրդի իրավունքը իր հայրենիքի վրա:

Հայ ժողովրդի հետագա պատմությունը անքակտելիորեն կապված է Խորհրդային հասարակության պատմության հետ:

1936թ. դեկտեմբերի 5-ին ընդունվել է նոր՝ Ստալինյան սահմանադրությունը, որը հռչակել է սոցիալիզմի հաղթանակը ԽՍՀՄ-ում: Սակայն խորհրդային հասարակությունը սոցիալիզմի հետ որևէ առնչություն չի ունեցել:Առաջինը՝ ժողովուրդը այդպես էլ չի դարձել արտադրության միջոցների տերը, քանի որ հնարավորություն չի ունեցել ազդեցություն գործելու պետության կառավարման վրա:Երկրորդը՝երկրում գոյություն չի ունեցել բաշխումը ըստ աշխատանքի: Դա հատկապես վերաբերում էր գյուղին, որտեղ բնակվում էր երկրի բնակչության 2/3-ը: Կոլեկտիվացմանարդյունքում գյուղացիները ոչ միայն կորցրել են հեղափոխության

[1]Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера Земли. 3-е изд. – Л.: Гидрометеоиздат, 1885. – 528 с.
[2] Всероссийский Армянский конгресс. Сборник материалов, изд. «Армянский вестник», Москва, 2002. С. 9..(опубликовано в «Независимой газете» от23.08.2000)

ընթացքում նվաճած հողը և նորից ամրակցվել հողին, այլ նաև ենթարկվել են շահագործման, որը իր բնույթով չի տարբերվել կոռից և բահրայից:Երրորդը՝ թեև երկրում վերացել են շահագործող դասակարգերը, շահագործումը չի վերացել, քանի որ բանվոր դասակարգը և գյուղացիությունը շարունակել են ենթարկվել շահագործմանը դրսից:[1]

Այդ պատճառով 20-րդ դարի երեսունականների խորհրդային հասարակությունը իրենից ներկայացնում էրքաղաքում՝ պետական կապիտալիզմի, գյուղում՝ պետական ֆեոդալիզմի համակցությունը: Իսկ քանի որ երկրի բնակչության մեծ մասը ապրում էր գյուղում, շահագործման պետական-ֆեոդալական մեթոդները գերիշխել են և իրենց կնիքն են թողել ամբողջ հասարակության վրա:

Այսպիսով՝ 1917թ. հեղափոխությունը դուրս չի եկել բուրժուական հեղաշրջման շրջանակներից և որպես սոցիալիստական հեղափոխություն կրել է պարտություն: Սակայն ելնելով առանձնահատուկ հանգամանքներից այս պարտությունը հանգեցրելէ ոչ թե նախկին բուրժուա-կալվածատիրական կարգերի վերականգնմանը, այլ նոր պետական ֆեոդալական- կապիտալիստական համակարգի հաստատմանը: Սոցիալիզմի հետ որևէ առնչություն չունեցող նման համակարգի հաստատումը օբյեկտիվորեն նշանակել է իր էությամբ հակահեղափոխական Թերմիդորյան հեղաշրջում և մեր երկրում միջազգային կապիտալի որոշ ֆինանսա-արդյունբերական օղակների դիկտատուրայի հաստատում:[2]

Բոլշևիզմը՝ որպես մարքսիզմի ռուսական տարբերակ, ձևափոխվել է մարքսիզմ-լենինիզմի, որը, բացի տերմինաբանությունից, մարքսիզմի հետ որևէ ընդհանրություն չի ունեցել: Ըստ էության նա վերածվել է չքավոր զանգվածների կրոնի: Այս առումով նրա ճակատագիրը նման էր վաղ քրիստոնեության ճակատագրին: «Թերմիդորյան» հեղաշրջման ավարտը միաժամանակ նշանավորել է բոլշևիկյան կուսակցության յուրահատուկ կրոնական միաբանության վերածվելուգործընթացի ավարտը, որը սկսել է ձեռք է բերել կառավարող խավի հատկանիշներ[3]:

Հոչակման 25 տարիների ընթացքում ԼՂՀ-ի առջև մոդեռնիզացիայի գործընթացի հետ միաժամանակ կանգնած էին երկու խոշորագույն խնդիրներ՝ հաղթահարել խորհրդային անցյալը և վերականգնել պատերազմից ամբողջովին տուժած տնտեսությունը և նրաենթակառուցվածքը: 25 տարի անց՝ Խորհրդային անցյալը իր ռեժիմի բազմաթիվ մնացորդներով շարունակում է մնալ ԼՂՀ-ում մոդեռնիզացիայի գործընթացը արգելակող գործոններից մեկը:

ԼՂՀ-ում մոդեռնիզացիայի գործընթացը արգելակող հաջորդ գործոնը՝ ԼՂՀ-ի միջազգային մեկուսացումն է: Հայերը համարում էին և նրանցից շատերը առ այսօր շարունակում են համարել, որ Թուրքիան և Ռուսաստանը, հեռանալով բռնապետական և ամբողջատիրականանցյալից, հասնելու ենքաղաքակրթությանայնպիսի մակարդակի(նկատի է առնվում անցում դեպի postmodern հասարակություն), որը թույլ կտա ուղղել անցյալ դարում հայ ժողովրդին հասցրած ծանր հարվածների հետևանքները:

Սակայն այս հույսերը, ցավոք, չեն արդարանում: Թուրքիան այդպես էլ չիճանաչել հայ ժողովրդի դեմ իր կողմից կատարած հանցագործությունը 1915-1923թթ. ցեղասպանությունը: Ավելին, նա հրաժարվում է դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատել Հայաստանի Հանրապետության հետ, ամբողջովին աջակցում է Ադրբեջանին Արցախի դեմ ագրեսիայում, հայերի հասցեին հանդես է գալիս նոր սպառնալիքներով,շանտաժի է ենթարկում հայերի ցեղասպանության պատմական փաստը ճանաչած երկրներին:

Նոր Ռուսաստանը այդպես էլ չի հրաժարվել Խորհրդայինգաղափարականացված մոտեցումից ներքին և արտաքին քաղաքականությունում:Ունենալով նման արտաքին թշնամիներ, ինչպիսիք են Ադրբեջանը և Թուրքիան, և այնպիսի դաշնակից ինչպիսին Ռուսաստանն է, հայ ժողովրդի համար մոդեռնիզացիայի գործընթացը ավարտին հասցնելը և պոստ-մոդեռն հասարակություն կառուցելը դառնում է գերնպատակ է, որիցկախված է նրա ապագա գոյությունը:[4]

Արևմտյան քաղաքակրթության փորձի ուսումնասիրությունը մոդեռնիզացիայի տեսության համատեքստում թույլ է տալիս կողքից դիտարկել ԼՂՀ-ի 25 տարիների զարգացման գործընթացը, գործնական տեսակետից գնահատել նվաճումները, օբյեկտիվորեն մոտենալ բացթողումներին: ԼՂՀ-ում մոդեռնիզացիայի ընթացքը արգելակող բոլոր ներքին գործոնների միջև անհրաժեշտ է նշել մեկ ընդհանրացված գործոն՝ ժողովրդավարության ոչ բավարար զարգացումը, որը պայմնանավորված է մոդեռնիզացված հասարակության գլխավոր սոցիալական շերտի՝ միջին խավի բացակայությամբ: Համաշխարհային փորձը ցույց է տալիս, որ հասարակության դեմոկրատացումը հանդիսանում է կոռուպցիայի դեմ պայքարի ամենաարդյունավետ միջոցը:

«Պատմության վերջը և վերջին մարդը» աշխատության հեղինակ, ամերիկացիքաղաքագետ Ֆրենսիս Ֆուկույաման 2016թ. փետրվարին Ազատություն ռադիոկայանի վրացական խմբագրությանը տված իր հարցազրույցում ասել է հետևյալը՝«Ե'վ Պուտինի կառավարությունը, և' Իսլամական պետությունը հավերժ չեն, իսկ մարդկությունը դեռևս չի հնարել ազատական ժողովրդավարությունից առավելը»[5]:

Մոդեռնիզացիան ոչ բոլոր դեպքերում է համարվում ժողովրդավարություն: ԽՍՀՄ-ի փլուզումից հետո Արևմուտքի քաղաքագետները և վերլուծաբանները խոսում էին ամբողջատիրությունից դեպի

[1] Островский А. В. История Цивилизаций, изд. Михайлова В. А.., Санкт-Петербуег. 2000. С 297.
[2] Островский А. В. История Цивилизаций, изд. Михайлова В. А.., Санкт-Петербуег. 2000. С 297.
[3] Там же.
[4] Всероссийский Армянский конгресс. Сборник материалов, изд. «Армянский вестник», Москва, 2002. С. 10.(опубликовано в «Независимой газете» от23.08.2000)
[5] Аравот ru,aravot.am. 2016.02.17.

ժողովրդավարություն և պլանային տնտեսությունից դեպի ազատ շուկա մեծ անցումային ժամանակաշրջանի մասին, սակայն պետությունների մեծ մասում, բացառությամբ մի քանիսի, ուժեղ է բռնապետությունը. ԽՍՀՄ-ի լուծարումը բերել է ազգայնականության և քսենաֆոբիայի աճին, այլ ոչ թե ազատականության: Freedom House կազմակերպության կողմից հրատարակված Nations in Transit(«Ազգերը անցումային շրջանում») զեկույցում խոսքը խոսքը գնում է անցումային շրջանի մասին:[1] Անդրադառնալով ժողովրդավարության ընթացքը արգելակող գործոններին՝ Ֆրենսիս Ֆուկույաման նշված հարցազրույցում ասել է հետևյալը՝«Շատ մարդկանց պատկերացումները այն մասին, որ 1991թ. հետո անցումը կատարվելու է արագ, սխալ է և իհարկե մի շարք բռնապետական ռեժիմներ այդ ժամանակներից համախմբվել են, բայց եթե մենք նայում ենք եվրոպական պատմությանը, ապա ժողովրդավարացումը Արևմտյան Եվրոպայում նույնպես ընթացել է 150 տարիների ընթացքում, այնպես որ, վերջին 20 տարիների ձախողումը չի նշանակում, որ նման շարժումը առհասարակ անհնար է: Շատ դեպքերում դա կապված է տնտեսական զարգացման հետ, որովհետև բազմաթիվ միջին խավ և կրթված բնակչություն ունեցող արագ զարգացող երկրներում քաղաքական կյանքում մեծ մասնակցության պահանջարկ կա: Ըստ իս՝ պուտինիզմի աճը Ռուսաստանում դա մոդեռնիզացիայի տապալումն է՝ պայմանավորված հենց նրանով, որ այս երկրներում չի ձևավորվել միջին խավը »:[2]

Այսպիսով, քաղաքական առումով մոդեռնիզացիայի գործընթացը պահանջում է հասարակության իրական ժողովրդավարացում, սոցիալական առումով՝ միջին խավի կայացման, իսկ տնտեսական առումով՝ պետականորեն կարգավորվող շուկայական տնտեսության հաստատման:

Անհատական մոդեռնիզացիան ևս կարևոր հանգամանք է ԼՂՀ-ի զարգացման համար: Կառավարական օղակների, գիտադասախոսական կազմի մեծ մասը շարունակում է ղեկավարվել պատմական մատերիալիզմի սկզբունքներով:

Ընդհանուր բնակչությունը գտնվում է ռուսական լրատվամիջոցների ազդեցության տակ: Ուստի հասարակության մեջ տարածված են հետխորհրդային կարծրատիպեր:

[1]Նույն տեղը
[2]Аравот ru,aravot.am. 2016.02.17.

ՀՏԴ 902/2-9(479.243) *Պատմություն*

Համլետ Պետրոսյան
Երևանի պետական համալսարան

ԱՐՑԱԽԻ ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏՆ ՈՒ ՎԱՉԱԳԱՆ ԲԱՐԵՊԱՇՏԻ ԿՐՈՆԱԿԱՆ ԲԱՐԵՓՈԽՈՒՄՆԵՐԸ[1]

Արցախի Տիգրանակերտի պեղումների ժամանակ 2013-2014 թվականներին քաղաքի վաղքրիստոնեական տարածքում երկրորդ եկեղեցու զոհասեղանի տակ հայտնաբերվեց կամարակապ դամբարան-վկայարան՝շարված հղկված քարերով, մուտքով մի այնդեպի արևելյան կողմը: Նման արևելյան մուտքով վկայարան Արցախում հայտնի է Վաճառիս. Ստեփանոսի գերեզմանը: Ինչպեսպ արզվեցմեր պեղումների ընթացքում, արևելյան մուտք ունի նաև ս.Գրիգորիսի գերեզմանոց – վկայարանը Ամարասում: Այսբոլոր շինությունները վերագրվումեն 5-6-րդ դարերին:

Միակ գերեզմանոցը արևելյան մուտքով վաղ քրիստոնեական Արևելքում հայտնի է Երուսաղեմում Հիսուս Քրիստոսի գերեզմանը:

Վաչագան Բարեպաշտի վերաբերյալ վկայությունների վերլուծությունը թույլ է տալի սեզրակացնել, որ 5-րդ դարիվերջին Աղվանաց թագավորը (որի կազմի մեջ էին մտնում 5-րդ դարիկեսերից նաև Մեծ Հայքի արևելյան նահանգները՝ Արցախն ու Ուտիքը) Վաչագան Բարեպաշտը նախաձեռնել էր եկեղեցական բարեփոխումներ՝ փորձելով Աղվանից եկեղեցու գոյությունը կապել Երուսաղեմի հետ: Այս բարեփոխման դրսևորումներից մեկը եղավ առաքյալ Եղիշեի մասինլեգենդը, ով Երուսաղեմից եկել էր Ալբանիա: Հնագիտական, ճարտարապետական նգրավորվկայությունների համեմատական վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ այս բոլոր երեք գերեզմանոցները արևելյան մուտքով Վաչագան Բարեպաշտի բարեփոխումների գործունեության արդյունքն են, և դրանց արևելյան մուտքը, հավանաբար,Երուսաղեմում Հիսուս Քրիստոսի գերեզմանի օրինակով էր կառուցված:

Բանալի բառեր՝ Արցախի Տիգրանակերտ, Ամարաս, Վաչագան Բարեպաշտ, դամբարան, Աղվանից եկեղեցի, սրբեր, գաղափարաբանություն, արևելյանմուտք, ծես:

Гамлет Петросян
Ереванский государственный университет

АРЦАХСКИЙ ТИГРАНАКЕРТ И РЕЛИГИОЗНЫЕ РЕФОРМЫ ВАЧАГАНА БЛАГОЧЕСТИВОГО

Во время раскопок Арцахского Тигранакерта в 2013-2014 гг. на Раннехристианской площади города под алтарем второй церкви был обнаружен сводчатый усыпальница-мартириум, выложенный чистоотесаными камнями, с единственным восточным входом. С подобным единичным восточным входом известна еще один склеп в Арцахе – усыпальница святого Степаноса в Вачаре. Как выяснилось нашими раскопками, восточный вход имеется и у склепа-мартириума Св. Григориса в Амарасе. Все эти три строения относятся ко времени V-VI вв. Единственная усыпальница с восточным входом известная на раннехристианском Востокае – это Гроб Господень в Иерусалиме.

Анализ сведений, касаюшихся Вачагана Благочестивого, позволяет заключить, что в конце V века царь Албании (в состав которой начиная с половины 5-го века входили и восточные провинции Великой Армении - Арацах и Утик) Вачаган Благочестивый, придпринял церковную реформу, пытаясь связать происхождение Албанской церкви с Иерусалимом. Одним из проявлений данной реформы явилось создание легенды об апостоле Егиша, прибывшего в Албанию из Иерусалима. Сопоставительный анализ археологических, архитектурных и письменных данных приводит к выводу о том, что все три усыпальницы с восточным входом являются результатом реформистской деятельности Вачагана Благочестивого, и их восточный вход, вероятнее всего, был заимствован из усыпальницы Гроба Господня в Иерусалиме.

Ключевые слова- Арцахский Тигранакерт,Амарас,Вачаган Благочестивый,мавзолей,Агванскаяцерковь,святые,идеология,восточный доступ,обряд

Hamlet Petrosyan
Yerevan State University

TIGRANAKERT OF ARTSAKH AND THE RELIGIOUS REFORMS OF VACHAGAN THE PIOUS

The excavations in Tigranakert of Artsakh in 2013-2014 opened the vaulted tomb-chapel of hewn stones. It was opened under the stage of the second church of early Christian Square. It has only the eastern entrance. Only eastern entrance has also St. Stephen's mausoleum in Vachar. The excavations show that having only eastern entrance is typical also to St. Grigoris funerary chapel in Amaras. All these three structures are related to 5-6th centuries. In early Christian East the tomb has only one, eastern entrance: it is Holly Sepulchre in Jerusalem.

Analysis of the data on Vachagan the Pious, allows us to conclude that at the end of V century king of Albania (which included since the middle of 5th century the eastern provinces of Greater Armenia – Artsakh and Utik) initaeted the church reform, trying to link the origin of the Albanian church of Jerusalem. One of the manifestations of this reform was the creation of

[1] Լուսանկարները Համլետ Պետրոսյանի և Հրայր Բազեի (նկ. 2), չափագրությունները Լ. Կիրակոսյանի և Լ. Մինասյանի (նկ. 9):

the legend of the Apostle Yeghishe, arrived in Albania from Jerusalem. Comparative analysis of archaeological, architectural and written data leads to the conclusion that all three tombs to the east entrance are the result of the reformist activity of Vachagan the Pious, and the eastern entrance, most likely, was taken from the tomb of the Holy Sepulchre in Jerusalem.

Key words - Tigranakert Of Artsakh, Amaras,Vachaghan Barepasht, mausoleum, The Aghvan Church, the Saints, ideology,eastern access,rite

ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի Արցախի արշավախումբը 2005թ. վավերացրել է Հայոց արքա Տիգրան Բ Մեծի (95-55թթ. մ.թ.ա.) կողմից Արցախում հիմնած Տիգրանակերտ քաղաքի մնացորդները և 2006թ. ի վեր ընդարձակ հնագիտական պեղումներ է իրականացնում նրա տարածքում: Հուշարձանը գտնվում է ԼՂՀ Ասկերանի շրջանում, Խաչենագետի աջ ափին: Այն տարածվում է Վանքասար լեռան հարավ-արևելյան ներքնալանջի վրա և այդ լանջին կից գոգավորությունում՝ Արքայական աղբյուրների (Շահբուլաղ) հարևանությամբ:

Պեղումներով բացվել են քաղաքի անտիկ Ամրացված թաղամասի Միջնաբերդի վերին հատվածը, Միջնաբերդը թաղամասից բաժանող 83մ երկարություն ունեցող պարիսպ-հենապատը, նույն թաղամասի հարավային պարիսպների մոտ 450մ ձգվող ժայռափոր հիմքերը, հյուսիսային պարիսպների մինչև 5մ բարձրություն ունեցող և մոտ 290 մ ձգվող հատվածը, հարավային պարսպի նորահայտ մոտ 40 մ հատվածը, Կենտրոնական թաղամասի վաղքրիստոնեական Հրապարակը (նկ. 1, 2)՝ զույգ եկեղեցիներով, խաչակիր մոնումենտալ կոթողի մնացորդներով, վաղքրիստոնեական դամբարանով և տապանաբակով հանդերձ: Հայտնաբերվել և պեղվել են քաղաքի Անտիկ առաջին թաղամասը, Ժայռափոր հնձանը, Վաղքրիստոնեական դամբարանադաշտի մի հատվածը, Արքայական աղբյուրներին կից ջրավազանը: Մասնակիորեն պեղվել են անտիկ կարասային դամբարանադաշտերից մեկը (Արևելյան դամբարանադաշտ), 19-րդ դարում կառուցված Փոստային կայանի մնացորդները, Տիգրանակերտի մերձակայքում գտնվող ժայռափոր պաշտամունքային համալիրն ու ժայռափոր ջրանցքը, հետազոտվել են շրջակայքի մարդակերպ կոթողները, Գյավուրկալա վաղմիջնադարյան բնակատեղին: Հատուկ պիտի նշել, որ հետազոտության ֆինանսավորումն ապահովում են ԼՂՀ իշխանությունները: Կարելի է հավաստել, որ արդյունքում Տիգրանակերտն այսօր տարածաշրջանի ամենադիտարժան հնագիտական հուշարձանն է և Արցախի անկախության գիտական և մշակութային էական նվաճումներից մեկը:

Մոտ 70 հա զբաղեցնող քաղաքի և նրա շրջակայքի հնագիտական հետազոտությունը բացառիկ հնարավորություններ է ստեղծում գիտական շրջանառության մեջ դնել մինչ այժմ ուղղակի անհայտ իրողություններ և փաստեր, հաճախ էլ նորովի քննել արդեն բազմիցս քննված ու փակուղի մտած գիտական խնդիրներ: Դրանցից մեկն էլ, որին նվիրված է սույն քննությունը, Աղվանից արքա Վաչագան բարեպաշտի (մ.թ. 5-րդ դարի վերջ – 6-րդ դարի սկիզբ) կրոնական ռեֆորմն է, որը հայտնի չափով մնացել է էապես չհասկացված և որպես կանոն դիտվել բարի արքայի մասին սենտիմենտալ-վերացարկված վիպասանություն: Մեր հիմնական եզրակացությունն այն է, որ նորագյուտ հնագիտական իրողությունների քննությունը հնարավորություն է տալիս Վաչագանի կրոնական ռեֆորմը համարել դարակազմիկ մի գործընթաց, որն ընկավ Աղվանից եկեղեցու ծագումնաբանական, գաղափարական և ծիսական առանձնակի կերպարի հիմքում, ինչն էլ պայմանավորեց այդ եկեղեցու հետագա ինքնուրույնությունը և հայտնի առանձնացվածությունը հայ առաքելական եկեղեցուց, չնայած այս եկեղեցու լեզվի ու հայտնի չափով հավատացյալ հոտի հայկականությանը: Կարծում եմ մենք այսօր կարիք ունենք պատմա-մշակութային իրողությունների ավելի ճշգրիտ ընկալման ու ձևակերպման, և Տիգրանակերտի հետազոտությունն այս հարցում կարող է նաև մեթոդաբանական արժեք ունենալ:

Արցախի Տիգրանակերտի մասին գրավոր տեղեկությունները բավականին սուղ են, բայց ուշադրության արժանի է այն հանգամանքը, որ դրանց հիմնական մասը վերաբերում է հենց վաղքրիստոնեական ժամանակաշրջանին: Գրավոր աղբյուրները, թեև սակավաթիվ, բայց կարծես շեշտում են Տիգրանակերտի էական ռազմական և վարչական-եկեղեցական դերակատարումը:

Արցախի Տիգրանակերտի մասին առաջին հիշատակությունը պատկանում է 7-րդ դարի հայ պատմիչ Սեբեոսին: Բյուզանդիայի կայսր Հերակլի 622-624 թթ. պարսկական արշավանքները նկարագրելիս, պատմիչը գրում է, որ այդ պատերազմի դրվագներից մեկում բյուզանդական կայսրն իրեն հետապնդող պարսիկներից խույս տալու նպատակով փորձում է Ատրպատականից անցնել Աղվանք (տվյալ դեպքում՝ Արցախ և Ուտիք, որոնք մոտավորապես 5-րդ դարի կեսերից Սասանյան արքունիքի կողմից միացվել էին Աղվանքին), սակայն պարսկական մի զորաբանակ Գարդմանի կողմից դեպի հարթավայր իջնելով՝ կտրում է նրա ճանապարհը մյուս Տիգրանակերտի մոտ: Կայսրը փորձում է ետ դառնալ, բայց այս անգամ էլ նրան հանդիման դուրս է գալիս պարսկական մեկ այլ զորախումբ՝ արդեն Տիգրանակերտ ավանի մոտ: Բյուզանդական բանակը պարտության է մատնում այս վերջին զորախումբը և Ծղուկով անցնում Նախճավան («[Հերակլը] գայ հասանէ ի Փայտակարան: Ազդ եղև Խոսրովու, եթէ դարձաւ Երակլոս և եհաս ի Փայտակարան և կամի ընդ Աղուանս անցանիլ ի Վիրս. հրաման ետ զաւրավարի իւրոյ Շահր Վարազոյ, զի զառաջն կալցի: Եւ նա փութով հասանէ յԱյրարատ, և անցանէ ի Գարդման ընդդէմ նորա, և բանակի ի միւս Տիգրանակերտի յանդիման նորա: Եւ Շահէնն ԼՌ-աւ հասեալ բանակեցաւ ի թիկանց Երակլի ի Տիգրանակերտ աւանի: Եւ էին սոքա աստի, և նոքա անտի բանակեալ: Եւ բանակն Երակլի ի մէջ նոցա երկոցունց:

Իբր ետես Երակլոս, եթե ի մէջ արկին զնա՝ դարձաւ ի վերայ զաւրուն՝ որ ի թիկանց կողմանէ, հապճեպ զաւրութեամբ եհար զնա և խորտակեաց և գնաց ընդ Ծղուկս, և թափեցաւ ընդ լեռնակողմն ի դաշտն Նախճաւանի ի ձմերան ժամանակի», Պատմութիւն Սեբէոսի /Աշխ. Գ. Վ. Աբգարյանի, Երևան, 1979, էջ 125):

Սեբեոսի վկայությունից արվող ամենաանմիջական եզրակացությունն այն է, որ 7-րդ դարի սկզբներին Արցախում և Ուտիքում կային Տիգրանակերտ անունով երկու բնակավայրեր, որոնցից «միւս Տիգրանակերտը» գտնվում էր հյուսիսում, իսկ «Տիգրանակերտ աւանը»՝ հարավում: Ավելի քան հավանական է, որ հեղինակը Տիգրանակերտերից մեկը «միւս» է կոչում՝ այն Տիգրանակերտ ավանից տարբերելու համար: Ինչ վերաբերում է «աւան» տերմինին, Սեբեոսի մոտ այն որպես կանոն օգտագործվում է նշանակելու ամրացված բնակավայրը՝ որը մի դեպքում կարող է լինել շուրջանակի պարսպապատված, իսկ մի այլ դեպքում՝ ամրոցին կից կամ նրա շուրջ փռված (Պետրոսյան Հ., Գառնին 9-14-րդ դարերում, Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1988, էջ 116-121): Եթե նկատի ունենանք, որ կայսեր բանակը շտապ Վիրք հասնելու համար պիտի գնար բանուկ ճանապարհով, ապա ավելի քան հավանական է, որ Տիգրանակերտերը գտնվել են Արցախյան լեռների ու Ուտիքի հարթավայրի ձուլման եզրով դեպի հյուսիս գնացող ճանապարհից ոչ այնքան հեռու կամ նույնիսկ նրա անմիջական մերձակայքում:

Ըստ 10-րդ դարի պատմիչ Մովսես Դասխուրանցու «Պատմություն Աղվանից աշխարհի» հավաքական աշխատության այն մասի, որը վերագրվում է Հերակլի արշավանքների ժամանակ ապրած, ծագումով՝ Տիգրանակերտից ոչ հեռու գտնվող Կաղանկատույք գյուղից պատմիչին (որից էլ Դասխուրանցու երկը հայագիտության մեջ սկզբնապես հայտնի է դարձել որպես Մովսես Կաղանկատվացու աշխատություն), Հերակլի բանակը դեպի Տփղիս իր ճանապարհին սկզբում դադար էր առել Տրտու (այժմ՝ Թարթառ) գետից հարավ ձգվող հեղեղատի ափին՝ Կաղանկատույք գյուղի մոտ, ապա հենց Տրտուի հեղեղատին կից՝ Դյուտական գյուղի մոտ (Մովսէս Կաղանկատուացի, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի /քննական բնագիրը և ներածությունը Վարագ Առաքելյանի, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ հրատ., 1983, էջ 132-133, այսուհետ՝ Կաղանկատուացի): Կաղանկատվացու այս և դրան հաջորդած խազարների արշավանքի՝ Պարտավի մոտ սփռվելու նկարագրության մանրամասների (Կաղանկատուացի, էջ 136-137, 159) համադիր քննությունը պարզում է, որ Սեբեոսի հիշատակած Տիգրանակերտերից հարավայինը՝ Տիգրանակերտ ավանը, գտնվում էր Թարթառից հարավ, Պարտավից ոչ այնքան հեռու, այնտեղ, ուր Արցախյան լեռներն ավարտվում են և սկսվում է Ուտիքի տափաստանային հատվածը: Թեև Կաղանկատվացին իր պատմության այդ հատվածներում որևէ Տիգրանակերտ չի հիշատակում, սակայն 8-րդ դարի սկզբներին Հայոց Եղիա կաթողիկոսի Պարտավում հրավիրած ժողովի մասին Թղթում (Հակոբյան Ա., Եղիա Արճիշեցի կաթողիկոսի նորահայտ թուղթը, ՊԲՀ, 1981, թիվ 4, էջ 140-152), որը ներառված է և Դասխուրանցու Պատմության մեջ (Կաղանակատուացի, էջ 300-304), տեղեկություն կա այն մասին, որ այդ ժողովին ի շարս այլոց մասնակցում էին նաև Կաղանկատույքի վանական Դավիթը և Տկռակերտի (որոշ ձեռագրերում՝ ուղղակի Տիգրանակերտի) վանական (տվյալ դեպքում՝ քահանա) Պետրոսը: Նախ, կարելի է ենթադրել, որ Տկռակերտը Տիգրանակերտի տեղական արտասանությունն է, երկրորդ, հավանական է, որ այն այնքան էլ հեռու չէր Կաղանկատույքից (քանի որ հիշատակվում է նրանից անմիջապես հետո)՝ այսինքն, խոսքը նորից գնում է Տիգրանակերտ ավանի կամ Արցախի Տիգրանակերտի մասին: Այս ժամանակ Տիգրանակերտի՝ կարևոր բնակավայր լինելու հանգամանքը հավաստվում է նաև այն փաստով, որ հենց բնակավայրից մեկ ու կես կիլոմետր հեռու, Վանքասար լեռան գագաթին 7-րդ դարի վերջերին կառուցվել է խաչաձև կենտրոնագմբեթ եկեղեցի, որը հայտնի սրբավայր էր առվանզն մինչև 18-րդ դարի կեսերը: Նույն Վանքասարի հյուսիսային գահավեժ ժայռի մեջ՝ Խաչենագետի ափին է տեղակայված և Արցախի հնագույն քրիստոնեական կենտրոններից մեկը՝ ժայռափոր-պաշտամունքային համալիրը՝ բաղկացած ժայռափոր եկեղեցուց, գավթից, տապանաբակից, հարդարված բազմաթիվ խաչային հոնրինվածներով, վիմագրված հունարեն և հայերեն արձանագրություններով (Петросян Г. Л., Киракосян Л. В. Раннехристианский культово-пещерный комплекс арцахского Тигранакерта. - Пещеры как объекты истории и культуры: материалы международного форума, Вороноеж - Дивногорье, 2016, с. 165-170): Ինչպես կտեսնենք ստորև, Տիգրանակերտի Կենտրոնական թաղամասի պեղումները երևան են բերել 5-6-րդ դարերում կառուցված՝ իր ժամանակի համար հսկայական չափերի, սրբատաշ ու քանդակազարդ քաղաքային եկեղեցու մնացորդները: Ավելի քան հավանական է, որ Պետրոսը հենց այս եկեղեցու քահանան էր: Հիշատակենք և Ամրացված թաղամասի պեղումների ժամանակ գտնված սասանյան կնքադրոշմները (4-6-րդ դարեր), որոնք վաղ միջնադարում քաղաքի վարչա-առևտրական գործունեությունը ցուցող կարևոր տվյալներ են: Փաստերն, այսպիսով, հավաստում են, որ Տիգրանակերտը վաղքրիստոնեական ժամանակաշրջանում հանդիսանում էր Պարտավի մերձակայքում տեղակայված խոշոր ռազմա-վարչական ու կրոնական կենտրոն:

Եվ բնական էր, որ հնագիտական հետազոտության առաջին իսկ քայլերից սկսած՝ Ամրացված թաղամասի պեղումներին զուգահեռ, արշավախումբը հատուկ ուշադրություն էր դարձնում քաղաքի միջնադարյան հետքերին: 2005 թ. տեղանքի հետազոտությամբ արդեն հստակ էր, որ միջանադարյան մշակույթի նյութական հետքերն առատորեն դիտելի են ուշմիջնադարյան ամրոցից դեպի հարավ-արևելք ձգվող մոտ յոթ հա զբաղեցնող, շրջապատից 4-6 մետր բարձրությամբ առանձնացող տափարակում: Ակնհայտ էր, որ գործ ունենք դարերի մշակութային գործունեության հետևանքով առաջացած արհեստական բարձունքի հետ: Պայմանականորեն մեր կողմից Կենտրոնական անվանված (քանի որ այն Ամրացված թաղամասի, վաղքրիստոնեական գերեզմանոցի, անտիկ թաղմասերի և ուշմիջնադարյան ամրոցի համեմատ միջակա դիրք է գրավում՝ ասեք շրջապատված է նրանցով) այս թաղամասի ողջ տարածքում նկատելի էին քարաշեն կառույցների, ճարտարապետական զանազան բեկորների, թոնիրների, հորերի, հարյուրների հասնող հասարակ և ջնարակապատ խեցեղենի կտորտանքներ: Թաղամասի կենտրոնական հատվածում մինչև պեղումները նկատելի էին քարուկիր պատերի մեծ զանգվածներ՝ ընկած արևմուտքից արևելք ձգվող ընդարձակ փոսորակի արևելյան և արևմտյան կողմերում: Նկատի ունենալով, որ Տիգրանակերտի տարածքը 19-րդ դարի վերջին նկարագրած Մակար Բարխուդարյանցը խոսում է հենց Տիգրանակերտի տարածքում ընդարձակ եկեղեցու ավերակների մասին («Գաւառիս վերնամասումն է Տիգրանակերտ աւանն, որ աւերակ է այժմ: Բայց հարկ է յայտնել որ ընդարձակ գիւղաքաղաք եղած է այս և երբեմն

առաջնորդանիստ և գաւառագլուխ. տակաւին մնում է ընդարձակ եկեղեցու աւերակն, շուկայի և տների և բաղանիսների կիսաւեր քարուկիր շինութիւններն ևն», Բարխուտարեանց Մ., Արցախ, Բագու, 1895, էջ 20), մենք ենթադրեցինք, որ արևմուտքից արևելք ձգվող փոսորակը կարող է հենց նրա հիշատակած եկեղեցու մնացորդը լինել:

2006 թ. փոսորակի այն հատվածում, որը մոտավորապես կարող էր համապատասխանել կառույցի աբսիդի և աղոթասրահի ներքին անկյանը (այդ անկյունը եկեղեցական կառույցի ամենամուր հանգույցներից է և որպես կանոն ավելի լավ պահպանվում)՝ 5 մետրը 5-ի վրա մի քառակուսի առանձնացրեցինք ու սկսեցինք պեղումները: Ընդամենը մի քանի ժամ անց մոտ 0,5 մ խորության վրա բացվեցին եկեղեցու աբսիդի և կից հարավային պատի առաջին սրբատաշ քարերը: 2006-2009 թթ պեղումների արդյունքում մակերեսից մոտ 3,5 մետր խորության վրա բացվեցին վաղքրիստոնեական մի ընդարձակ տաճարի ավերակները (պեղումներն իրականացրել են Հ. Պետրոսյանը, Ա. Ժամկոչյանը, Վ. Սաֆարյանը):

Եկեղեցին իր ծավալատարածական հորինվածքով պատկանում է 4-6-րդ դարերում Հայաստանում և Կովկասում տարածված միանավ բազիլիկաների տիպին (նկ. 1, 2, 3): Այն իր չափերով, ճարատարապետական հորինվածքով ու հարդարանքով Արևելյան Կովկասի ամենավաղ, ամենաընդարձակ և գեղազարդ միանավ սրահն է: Տաճարի պեղածո մնացորդները և պեղումների ընթացքում վավերացված փաստերը հնարավորություն են տալիս համարյա ամբողջովին վերականգնել կառույցի ծավալա-տարածական նախնական լուծումն ու կրած փոփոխությունները, պարզաբանել շինարարական տեխնիկան, հարդարանքի հիմնական նկարագիրը: Սկզբնապես այն եղել է արտաքուստ հնգանիստ աբսիդով միանավ սրահ: Հետագայում հնգանիստ ծավալը ներառվել է ուղղանկյուն ծավալի մեջ, հավելվել է հարավային ավանդատունը, որը մուտք է ունեցել դրսից: Պեղումները ավանդատանը հարավից կից բակում երևան են բերել փողրակներով ու կղմինդրներով պատրաստված ջրագիծ: Սա բավարար հիմք է ենթադրելու, որ հարավային ավանդատունը կառուցվել է որպես մկրտարան, և ջրագիծն էլ ապահովել է մկրտարանի ջրահեռացումը: Ըստ երևույթին ավանդատան կառուցումից հետո հավելվել է և հարավային բացօթյա սյունասրահը: Կարծում ենք նիստավոր աբսիդն ուղղանկյուն ծավալի մեջ ներառելու պահանջը պայմանավորված էր հենց հարավից նոր սենյակի հավելումով:

Այս փոփոխությունների և հավելումների արդունքում եկեղեցու ներքնատեսքը մնացել է նույնը: Խիստ ձգված ուղղանկյուն կանոնավոր սալապատ սրահն արևելքում կիսաշրջան բեմից բացի ունի նաև 2,5 մ լայնությամբ դասի մաս, որն աղոթասրահի մակարդակից բարձր է 0,5 մ: Այն ամբողջությամբ սալապատված է. նրանից դեպի աղոթասրահ իջնում են երկու աստիճաններ: Եկեղեցու այս հատվածի պեղումներից գտնվել են նաև դասն աղոթասրահից բաժանող քարե ճաղաշարի սյուների մասեր: Վաղ եկեղեցիներում ավագ խորանի առջևում գտնվող տարածքը, այսպես կոչված դասը, որպես կանոն մի աստիճան բարձր է լինում հատակից և բաժանվում էր վանդակորմով: Այստեղ ժամերգությունների և պատարագների ժամանակ դաս-դաս կանգնում էին հոգևորականները և ձայնակցում միմյանց: Հավատացյալներն իրավունք չունեին այստեղ մուտք գործել և մտնում էին միայն սուրբ հաղորդություն ստանալու: Հարկ է նկատել, որ թեև դասի առկայությունը վաղ եկեղեցիներում միանգամայն ենթադրելի է, իրական ճարտարապետական կառույցում այն վավերացվում է առաջին անգամ:

Սրբատաշ խոշոր բլոկներով ու կրաշաղախով իրականացված, եռաստիճան գետնախարսխի վրա դրված եկեղեցին ունեցել է արևմտյան մեկ, հարավային ու հյուսիսային զույգ շքամուտքեր, ատամնազարդ քիվ, փայտածածկ ու կղմինդրապատ տանիք: Շքամուտքերն ունեցել են պատկից զույգ սյուներ, որոնք ավարտվել են մանրամասն հարդարված խոյակներով: Պեղումների ժամանակ հայտնաբերվել են ատամնազարդ քիվերի, պատկից սյուների բազմաթիվ օրինակներ, կղմինդրների հարյուրավոր բեկորներ և երկու խոյակներ: Խոյակներից մեկը ներկայացնում է խաչը լուսատուների, երկրորդը՝ խաչն այգային միջավայրում՝ վաղքրիստոնեության մեջ քաջ հայտնի թեմաները: Հատկապես ուշագրավ են երկրորդ խոյակի վրայի խաղողի որթերի (ճյուղերը, տերևները, բեխիկները, ողկույզները) բարձրաքանդակ ու ռեալիստական իրականացումը, ինչը բնորոշ է այս հորինվածքների ամենավաղ օրինակներին: Նախնական տվյալներով եկեղեցին 9-10-րդ դարերի սահմաններում ավերվել և հրդեհվել է, և նրա ավերակների վրա բնակելի համալիրներ են կառուցվել: Միայն մոտ մեկ դար անց հարավային ավանդատանը կից հատվածը նորից պաշտամունքային գործառույթ է ձեռք բերում, այստեղ խաչքար է կանգնեցվում, դեպի հյուսիս և արևմուտք թաղումներ են կատարվում:

Վաղքրիստոնեական նման մեծ բազիլիկայի առկայությունը կարևոր փաստարկ է հօգուտ այն իրողության, որ վաղմիջնադարում Տիգրանակերտը պահպանում էր հայկական նշանավոր բնակավայրի իր կարգավիճակը, և որ վաղմիջնադարյան հայ աղբյուրների (Սեբեոս, Կաղանկատվացի, Եղիա Արճիշեցի) վկայություններն Արցախի Տիգրանակերտի մասին լիովին համապատասխանում են պատմական իրականությանը:

Եկեղեցու վերը նշած ճարտարապետական առանձնահատկություններին կարելի է հավելել և հյուսիսային երկու մուտքերի առկայությունը: Եթե արևմտյան մուտքի առկայությունը միանգամայն օրինաչափ էր, և բնական էր թվում նաև հարավային զույգ մուտքերի առկայությունը, նկատի ունենալով եկեղեցու չափերը և հարավից կից կառույցների առկայությունը, ապա արտառոց էր հյուսիսային զույգ մուտքերի առկայությունը: Վաղքրիստոնեական տաճարաները որպես կանոն հյուսիսային մուտք չեն ունենում, միայն եզակի դեպքերում, երբ տեղանքի թելադրանքով անհնար էր արևմտյան կամ հարավային մոտքի բացումը՝ կարելի է հանդիպել հյուսիսիային մուտքի: Այս հանգամանքը հիմք էր տալիս ենթադրել, որ եկեղեցուն հյուսիսից հարող բակում ինչ-որ կարևոր կառույց (կամ կառույցներ) է եղել, որն էլ պայմանավորել է դեպի հյուսիս զույգ մուտքերի բացումը: Ուստի եկեղեցու և նրան անմիջապես հարող հարավային բակի բացումից հետո որոշեցինք պեղումները շարունակել դեպի հյուսիս: Ակնկալիքները լիովին արդարացվեցին, քանի որ պեղումներիը երևան բերեցին ընդարձակ սալահատակ մի բակ (նկ. 1, 2, 4)՝ վաղքրիստոնեական խաչակիր կոթողի (հիմնախարիսխը, պատվանդանը, սյան

ու թևավոր խաչի բեկորները), արտաքուստ ընդգծված աբսիդով բազիլիկայի (երկրորդ եկեղեցու), նրան արևմուտքից կից տապանաբակի, և արևելյան աբսիդի տակ գտնվող դամբարանի մնացորդներոն հանդերձ: Այս վերջինիս՝ վաղքրիստոնեական դամբարանի (նկ. 5, 6, 7) հնագիտական հետազոտությունն էլ հիմք դարձավ անդրադառնալ համանման արցախյան կառույցներին և Վաչագան Բարեպաշտի բարեփոխումներին:

Թեև եկեղեցուց (նկ. 1, 2. 4) պահպանվել են միայն որմնախարսխի սրբատաշ քարերը (այն էլ ոչ ամբողջովին) և անմշակ քարերով ու կրաբետոնով իրականացված հիմքերը, լրիվ ընթեռնելի են նրա հատակագիծը, ծավալային լուծումը և շինարվեստը: Այն երկաստիճան որմնախարսխի վրա դրված ուղղանկյուն հատակագծով, արտաքուստ շեշտված աբսիդով, արևմտյան և հարավային մուտքերով միանավ՝ բավականին անձուկ սրահ է (աղոթասրահի ներքին չափերը՝ 9,8 x 4,5 մետր, արտաքին չափերը՝ 16,3 x 8,3 մետր): Հատակը եղել է սրբատաշ սալերով պատված: Եկեղեցու հարավային բակը մոտ 5 մետր լայնությամբ պատված է կոպտատաշ անկանոն սալաքարերով՝ ըստ երևույթին հավասար հուշակոթողի գետնախարսխի լայնությանը: Դեպի հարավային մուտքն ուղղորդող սալահատակը շարված է ավելի մեծ քարերով, ընդ-որում, դրանցից մեկը մ.թ.ա. առաջին հազարամյակի սկզբի մարդակերպ կոթող է: Այսպիսով, մենք գործ ունենք եկեղեցուց, նրան հարավից կից հուշակոթողի և հարավից կից սալահատակ բակով համալիրի հետ:

Դեռևս 2013 թ. պեղումների ժամանակ նորաբաց երկրորդ եկեղեցու արտաքուստ շեշտված աբսիդի արևելյան ծայրում բացվել է 4 խոշոր քարե բլոկներով պարփակված մի ուղղանկյուն տարածք, ուր մշակութային շերտը խորանում էր բնահողի մեջ (պեղումներն իրականացրել են Հ. Պետրոսյանն ու Տ. Վարդանեսովան, չափագրությունը՝ Լ. Գիրակոսյանը): Ուղղանկյանը հավասար դրված հորատի (1,95x1,50 մ) պեղումների արդյունքում, բակի մակարդակից 1,40 մ խորության վրա, բացվեց սալահատակ՝ կազմված երեք սրբատաշ քարերից: Սալաքարերի տակ վավերացվեց բնահողը: Ակնհայտ էր, որ գործ ունենք եկեղեցու աբսիդի տակ գտնվող ինչ-որ կառույցի մնացորդների հետ: 2014 թ. պեղումները դեպի արևմուտք բացեցին կառույցի հարավային և հյուսիսային պատերի հատվածները՝ շարված կրաքարե սրբատաշ բլոկներով, գլանաձև թաղի առանձին մասերը՝ նույնպես սրբատաշ քարերով: Հյուսիսային և հարավային պատերում բացվեցին նույնպես սրբատաշ բլոկներով իրականացված մեկական խորշեր: Ակնհայտ էր, որ գործ ունենք եկեղեցու աբսիդին ներկառուցված դամբարանի հետ (նկ. 5, 6, 7): Ինչպես պարզեցին հետագա պեղումները, ողջ կառույցն իրականացված է խոշոր սրբատաշ քարերով, ունի արևմուտք-արևելք հստակ կողմնորոշում, գլանաձև թաղ, միակ արևելյան մուտք: Հարավային և հյուսիսային պատերի մեջ ներկառուցված են ուղղանկյուն-զուգահեռանիստ ծավալով, արևելյան մասերում թեթևակի կլորացող խոռոչ-պատրհաններ, որոնք ամենայն հավանականությամբ նախատեսված են եղել սրբերի մասունքների համար:

Դամբարանի մաքրումը թույլ տվեց վերջնական և ամբողջական պատկերացում կազմել նրա կառուցվածքի և կառուցման հանգամանքների վերաբերյալ: Ի մասնավորի դամբարանին հարավից կից տարածքի պեղումները երևան բերեցին նաև նրա տանիքի մի հատվածը՝ պատված կրաշաղախե սվաղով: Այն թույլ տվեց եզրակացնել, որ դամբարանն արտաքինից ունեցել է մոտավոր երկթեք սվաղապատ ծածկ, որի վերին վերականգնվող ծայրակետը փոքր-ինչ բարձրացել է եկեղեցու հատակի մակերեսից և դրսից ներառվել է բեմատակի ծավալի մեջ: Երկրորդ կարևոր մանրամասը աբսիդի հարավային պատի՝ թաղին համապատասխանող մասի իրականացումն էր երկրորդական օգտագործման կոպտատաշ և սրբատաշ խոշոր բլոկներով, ինչը հնարավորություն տվեց հավաստել, որ թաղի վրա կողային ճնշումը թուլացնելու համար այն ներառվել էր յուրօրինակ պաշտպանիչ պատյանի մեջ: Սա կարևոր կռվան է՝ պնդելու, որ եկեղեցին կառուցվել է դամբարանի հետ միաժամանակ և դամբարանի վրա:

Երբ հորատն արդեն դամբարանի հատակի մակերևույթի համեմատ խորացվել էր 2,8 մ ու մշակութային շերտը դեռ շարունակվում էր, որոշվեց դադարեցնել պեղումները, քանի որ փլուզման սպառնալիք կար: Հորատից հանվեցին այնտեղ ընկած կվադրերը, և այն վերալցվեց հողով՝ մինչը հատակի նիշը:

Չնայած կրած ավերածություններին, դամբարանի քարերի մեծամասնությունը հայտնաբերվել է, և նրա վերականգնումը որևէ խնդիր չի հարուցում: Կարելի է փաստել որ այն Աղցքի արքայական դամբարանի և Ամարասի Գրիգորիսի դամբարանից հետո նման լավ պահպանված երրորդ կառույցն է վաղքրիստոնեական հայ մշակույթում: Պեղումների արդյունքները հնարավոր են դարձնում վավերացնել այս տիպի կառույցի մի նոր հորինվածք, որի հիմնական առանձնահատկությունը միակ արևելյան մուտքն է:

Դամբարանն ավերվել է 9-րդ դարի վերջերին՝ վաղքրիստոնեական հրապարակի կործանման ժամանակ, սակայն ավերակ վիճակում էլ շինությունը դարեր շարունակ եղել է հետաքրքրասերների և գանձախույզների փորփրումների առարկան, որի հետևանքով նախնական հատակը չի պահպանվել: Այսու՝ դիաթաղման հարցը մնում է առկախ:

2014թ. պեղումներից հետո հստակորեն կարելի է վերականգնել Տիգրանակերտի վաղքրիստոնեական հրապարակի գոյացման ընթացքը.

ա. սրբերի մասունքներով դամբարանի կառուցում,

բ. դամբարանը ներառող եկեղեցու կառուցում,

գ. հարավային սլահատակ բակի և հուշակոթողի կառուցում,

դ. տապանաբակի առաջացում առաջին կեղեցու արևմտյան բակում,

ե. քաղաքային մեծ եկեղեցու կառուցում առաջին եկեղեցուց հարավ:

Տիգրանակերտի դամբարանում միակ մուտքի արևելյան տեղադրությունը խիստ արտառոց է վաղքրիստոնեական դամբարանային և ավելի լայն՝ ընդհանրապես պաշտամունքային կառույցների համար: Քրիստոնեության փրկագործական հեռանկարի անմիջական կապն արևելքի հետ, որտեղից սպասվում է

Քրիստոսի երկրորդ գալուստը, պայմանավորում էր ինչպես հավատացյալի ծիսական շարժումն արևմուտքից դեպի արևելք, այնպես էլ սրբազան տարածքի, այդ թվում և սրբազան կառույցների կողմնորոշումը արևմուտքից դեպի արևելք (արևմուտք-արևելք ուղղվածություն և ձգվածություն, գլխավոր մուտքի տեղադրում արևմուտքում, արևելյան մուտքի բացառում, աբսիդ-բեմի տեղադրում արևելքում և այլն): Նույնիսկ մեր դամբարանում, որն ունի միակ արևելյան մուտք, դեպի արևելք «շարժումը» փաստվում է նիշաների կառուցվածքով, որոնց արևելյան մասերին տրվել է կլորացող լուծում: Տիգրանակերտի դամբարանի այս յուրահատկության պարզաբանման խնդիրը հիմք հանդիսացավ պեղումներ նախաձեռնել Արցախի ամենահայտնի վաղքրիստոնեական դամբարանային կառույցում՝ Ամարասի սուրբ Գրիգորիսի դամբարան-մատուռում (պեղումներն իրականացրել են Հ. Պետրոսյանը և Ն. Երանյանը, չափագրությունը՝ Լ. Կիրակոսյանը և Լ. Մինասյանը), որի հիմնական ծավալը գտնվում է ներկա եկեղեցու արևելյան խորանի տակ, և որը հարավային ու հյուսիսային մուտքերի հետ միասին, ըստ որոշ դիտարկումների, ունեցել է նաև արևելյան մուտք, որի հետքերը պետք էր փնտրել եկեղեցուց դուրս՝ նրա արևելյան պատին կից հատվածում: Իրոք՝ եկեղեցու արևելյան պատին կից ձեռնարկած պեղումները երևան բերեցին մատուռ-դամբարանի շարունակությունը՝ արևելյան շքամուտքը, շքամուտքի առջևի սալահատակը և դեպի դամբարանը իջնող վեց աստիճաններից բացկացած մուտքը (նկ. 8, 9): Այս պեղումների էական արդյունքներից մեկն էլ մակերեսից 3 մ խորության վրա պատերը շրջանցող գետնախարսխի հայտնաբերումն էր, ինչը հնարավոր դարձրեց հաավաստել, որ դամբարանը եղել է ոչ թե ստորգետնյա, այլ կիսագետենափոր: Այդ մասին մինչև պեղումները հուշում էին նաև բեմի տակի հատվածի հարավային աստիճանավանդակի վերևում և սրահի արևմտյան պատում եղած լուսամուտների բացվածքները, որոնք այժմ փակված են: Կառույցը պեղումներով բացված արևելյան մուտքի առաջին աստիճանի մարկարդակից ներքև գտնվել է գետնի տակ, իսկ դրանից վերև գետնից վերև: Պեղումներով հայտնաբերված հարյուրից ավելի վաղմիջնադարյան կղմինդրի բեկորները վկայում են, որ կառույցի տանիքը եղել է կղմինդրապատ:

Տիգրանակերտի և Ամարասի դամբարան-մատուռների շարքին կարելի է դասել և Արցախի մեկ այլ՝ Սուրբ Ստեփանոսի երկհարկ մատուռ-դամբարանը (պատմական Վաճառ բնակավայրում), որն ունի միակ արևելյան մուտք (նկ. 10): Այն ուշագրավ է նաև նրանով, որ մասունքների համար հատուկ բաժանմունք է ունեցել արևմտյան պատին կից առանձնացված հատվածում: Հուսով ենք, որ այս վերջինիս պեղումները նոր մանրամասներ կբացահայտնեն. ի մասնավորի՝ մուտքի և վերգետնյա կառույցի առումով (վերջինիս հետքեր տեղում դեռ դիտելի են): Այսպիսով, եթե Տիգրանակերտի դամբարանն ուղղակի ներառված է եկեղեցու ավագ խորանի տակ, ապա Գրիգորիսի մատուռը կարծեք փորձում է համադրել դամբարանն ու մատուռը. այն ստորգետնյա հատվածի հետ միասին ունեցել է նաև լուսամուտներով պսակվող վերգետնյա հատված, բավականին ընդարձակ սրահ, ինչը ենթադրելի է դարձնում ծիսական արարողությունների հավանականությունը հենց դամբարանում: Վաճառի դեպքում մենք արդեն գործ ունենք երկհարկ կառույցի հետ. ընդ-որում երկրորդ հարկը առկա տվյալներով եղել է ռոտոնդայի տիպի՝ այսինքն որոշակիորեն բաց: Նման բազմազանությունը հիմք է տալիս ենթադրել, ճարտարապետներն ու շինարարները ըստ էության փորձում էին գտնել թաղման կառույցի և ծիսական տարածքի փոխհարաբերության ավելի հարմար ձևեր, ինչը նաև կարող է նման կառույցների ժամանակագրության մասին խոսել՝ Տիգրանակերտ, Ամարաս, ապա Վաճառ: Գրիգորիսի մատուռի թվագրությունը 5-րդ դարի վերջերով թվում է որևէ կասկած չի հարուցում: Որոշակիորեն հստակեցված պատմական կոնտեքստից զատ այդ մասին կարող են վկայել նաև քանդակները: Տիգրանակերտի դամբարանը նախորդել է փոքր եկեղեցուն, որն էլ նախորդել է մեծ եկեղեցուն: Վերջերս մենք ստացել ենք նաև փոքր եկեղեցուն արևմուտքից կից տապանաբակի երկու թաղումների ոսկորների կարբոնային անալիզի տվյալները. սարկոֆագ՝ 420-565 թվականներ, սալարկղ՝ 566-655 թվականներ[1], ընդ-որում պիտի նկատի ունենալ, որ թաղումները կատարվել են, երբ եկեղեցին արդեն կառուցված էր՝ քանի որ դրանք անմիջապես հպվել են նրա արևմտյան պատին: Հատկապես կարևոր է առաջին անալիզի տվյալները, ըստ որոնց առաջին սարկոֆագում թաղումը կատարվել է 420 թվականից հետո, բայց ոչ ուշ քան 565 թվականը: Այնպես որ Տիգրանակերտի դամբարանի կառուցումը 5-րդ դարի երկրորդ կեսում և ամենուշը 6-րդ դարի սկզբներին՝ նկատի ունենալով նաև երկու եկեղեցիների ծավալա-տարածական, շինարարական ու մեծ բազիլիկի քանդակային հորինվածքները, կասկած չի հարուցում: Սրան կարելի է հավելել և մեծ բազիլիկում գտնված կավե սկավառակի արձանագրությունը, որին կանդրադառնանք քիչ հետո:

Առայժմ կարելի է խոսել երեք դամբարանների մասին, որոնց ծավալային լուծման առանձնահատուկ կողմը դրանց արևելյան մուտքն է:[2] Վաղքրիստոնեական Արևելքում մեզ, ցավոք, արևելյան մուտքով դամբարաններ

[1] Այս անալիզների համար ես երախտապարտ եմ արշավախմբի մարդաբան Պոլ Բեյլիին, հայագետ Պատրիկ Տոնապետյանին և արվեստաբան Աննա Էյլոյանին՝ իրենց մասնագիտական, ընկերական և ֆինանսական աջակցության համար:

[2] Նկատենք, որ արևելյան մուտքն ամենևին էլ չի նշանակել քրիստոնեության մեջ ընդունված արևմուտք-արևելք գաղափարա-ծիսական ուղղության դոմինանտի անտեսում: Այդ մասին վկայում են ինչպես Գրիգորիսի մատուռի ծավալա-տարածական լուծումը, այնպես էլ Տիգրանակերտի դամբարանի խորշերի կառուցվածքը, որոնց ներքին արևելյան ծավալներն ունեն ընդգծված կորացումներ՝ այսինքն սրբերի մասունքներին երկրպագելու ուղղվածությունը եղել է արևմուտքից-արևելք:
Արևելյան մուտք է վերագրվել նաև Աղվանքի որոշ վաղ եկեղեցիների: Օրինակ, ադրբեջանցի հնագետ Ռ. Վահիդովը, ենթադրել է որ արևելյան մուտք է ունեցել Մինգեչաուրի ամենավաղ եկեղեցին (4-5-րդ դարեր): Քանի որ կառույցի երեք պահպանված պատերի մեջ մուտք չկա, իսկ արևելյան աբսիդը չի պահպանվել, նա եզրակացրել է, որ մուտքը հավանաբար եղել է արևելքից (Ваидив Р. М. Мингечаур в 3-8 веках, Баку, 1966, с. 95-97): Ռ. Գեուշևը ենթադրել է, որ տվյալ դեպքում բեմը եղելէ կառույցի կենտրոնում, իսկ մուտքն՝ արևելքում (Геюшев Р. Б.,

հայտնի չեն: Նման ծավալա-տարածական լուծում չեն երևան բերում նաև Հայաստանի այլ վայրերից հայտնի դամբարանները (Աղցք, Հռիփսիմե, Գայանե, Թալին, Օշական, Նախճավան ևն): Միակ դամբարանը, որն ունի արևելյան մուտք՝ Տիրոջ գերեզմանն է Երուսաղեմում (Wilkinson, John. The Church of the Holy Sepulchre // Archaeology, Vol. 31, No. 4 (July/August), 1978, pp. 6-13): Մեր նախնական վարկածն այս առումով այն է, որ տվյալ դեպքում մենք գործ ունենք կոնկրետ կրոնական մի բարեփոխման (ռեֆորմի) հետ, որը փորձել է վարչա-քաղաքական նպատակներով առանձնահատուկ՝ Հայ եկեղեցուց տարբերվող ծագումնաբանական և դրանից բխող դավանական ու ծիսական կերպար հաղորդել Աղվանից եկեղեցուն: Այս առումով արտակարգ հետաքրքրություն է ներկայացնում Աղվանից արքա Վաչագան Բարպաշտի կողմից հինգերորդ դարի վերջին քառորդում կամ վեցերորդ դարի սկզբում իրականացված եկեղեցական բարեփոխումը, որի արդյունքում նոր կանոնակարգ մշակվեց Աղվանից եկեղեցու համար: Ընդ-որում դրա տակ կարելիէ հասկանալ գուցե և ավելի մեծ ժամանակամիջոց, քան Վաչագանի թագավորության տարիներն են՝ ասենք 5-րդ դարի երկրորդ կեսից մինչև 6-րդ դարի կեսերը: Այս տեսակետից հարկ ենք համարում հատուկ ուշադրություն դարձնել հենց Վաչագան Բարեպաշտի բարեփոխումների և դրանց հետ կապվող երկու թեմաների՝ Աղվանքի որպես արևելյան երկրի և Եղիշայի վարքաբանության վրա:

Առաջինը դա հենց Վաչագանին վերագրվող կրոնական ռեֆորմն է, նրա հատկապես այն միջոցառումները, որոնք ուղղված էին Աղվանից եկեղեցու սրբադասության ընթացակարգի սահմանմանը (պատմական հիմք, պաշտամունք-պահեցողություն, երազ-տեսիլք, լույսի հրաշալի ծագում-ցուցում, անուշահատություն, արդեն հայտնաբերված նշխարների օգտագործում, նշխարների հայտնաբերում և բաժանում), անվանացանկի հստակեցմանը (Զաքարիա, Պանդալեոն, Գրիգորիս, Գրիգոր, Հռիփսիմե, Գայանե), և ի վերջո՝ մասունքներն ամփոփող մատուռ-դամբարանների կառուցմանը (Գրիգորիսինը՝ Ամարասում, Պանդալեոնինը՝ Դյուտականում, Եղիշայինը՝ Ջրվշտիկում): Ընդ-որում, հին եկեղեցիները պաշտամունքային նոր խթան են ստանում հենց այս վերահայտ մասունքների շնորհիվ (Կաղանկատուացի, էջ 56-88):

Աղվանքի որպես արևելյան երկրի (ընդ-որում մի շարք կոնտեքստներում էլ որպես հենց դրանով Հայաստանից տարբերվող) գաղափարաբանությունը, որը վկայված ենք տեսնում ինչպես Վաչագանի պատմությունում (Կաղանկատուացի, էջ 56-88), այնպես էլ հետագայում, ուղղակի կապ ունի հենց Երուսաղեմի՝ որպես քրիստոնեական աշխարհի կենտրոնի և փրկագործության գաղափարի հետ: Սրա հետ կարծեք համահունչ է Աղվանից եկեղեցու ծագումը Երուսաղեմից բխեցնելուն ուղղված Եղիշա առաքյալի վարքաբանությունը, որն ըստ այդ պատմության համապատասխան հատվածի՝ Աղվանք եկավ հատուկ շրջանցելով Հայաստանը (Կաղանկատուացի, էջ 10-11):

Այսպիսով, մենք ունենք 5-6-րդ դարերի սահմանագծում Տիրոջ գերեզմանի ուղղությանը համապատասխանեցված դամբարանային կառույցներ, երկիրը արևելյան համարող գաղափարաբանություն, եկեղեցուն երուսաղեմյան ծագում վերագրող լեգենդ: Եվ ունենք մի հզոր տիրակալ, ով փորձել է կրոնական ռեֆորմների միջոցով իր թագավարության եկեղեցուն հաղորդել անկախ կարգավիճակ:

Ալեքսան Հակոբյանն իր վաղ քննություններում Վաչագանի պատմությունը (ներառյալ և «Աղվենի կանոնները» համարում էր «ծրագրային լեգենդ»՝ ստեղծված 6-րդ դարի կեսերին և դրանով իսկ կասկածի տակ էր առնում նրա պատմականությունը (Акопян А. А. Албания-Алуанк в греко-латинских и древнеармянских источниках, Ереван, Изд-во АН АрмССР, 1987, с. 186-187): Նորագյուտ դամբարանների և պատմական տվյալների համադիր մեր քննությունը կարծեք թե ցուցում է, որ այս մոտեցումներն ու պատկերացումները շատ ավելի վաղ են ձևավորվել:[1] Մեր կարծիքով հենց հզոր արքան է, որ պիտի փորձեր երկրի եկեղեցուն իր թագավարությանը պատշաճող ինքուրույնություն հաղորդել, գործընթաց, որը կարող էր ավելի հստակեցվել ու վերջնական տեսքի բերվել հետագա դարերում:[2] Վաչագանի ռեֆորմը փորձում էր համաքրիստոնեական, հայ-քրիստոնեական ավանդույթների կողքին ձևավորել նաև սեփական ավանդույթները (Արևելյան երկիր, Երուսաղեմյան առաքյալ, «սեփական» սրբեր): Եվ դրա նյութականացված, մեզ հասած արտահայտություններից մեկն էլ մեր կարծիքով արևելյան մուտքով մատուռ-դամբարաններն են:

Христианство в Кавказский Албании, Бакы, Элм, 1964, с. 83): Ըստ Ռ. Գեուշևի արևելյան մուտք է ունեցել և Եղիշեի նախնական տաճարը (էջ 83):

[1] Իր վերջին հրապարակումներում Ա. Հակոբյանը «Վաչագանի վեպը» վերագրում է 6-րդ դարի ամենասկզբին («Աղուանից թագաւոր Վաչագան II-ի «Բարեպաշտ» կերպարի կերտումը «Վաչագանի վէպ»-ում (VI դարի սկիզբ)», ձեռագրի իրավունքով): Անկախ, թե ինչ չափով են հետազոտողներն այն համարում իրական դեպքերի արտացոլում, չենք կարող չընդունել, որ այս պատմությունը ստեղծելուց առաջ Արցախում և Ուտիքում սրբերին նվիրված մատուռ-դամբարաններն արդեն պիտի կայացված փաստ լինեին, որպեսզի ներկայացվեին որպես եկեղեցական բարեփոխման արդյունք: Նույնանման իրավիճակ մենք ունենք, օրինակ, Գրիգոր Լուսավորչի դեպքում, երբ արդեն գոյություն ունեցող կոթողները 5-րդ դարի կեսերին ներկայացվել են որպես Լուսավորչի տեսիլքի հետևանքով՝ այսինքն՝ 4-րդ դարի սկզբում ստեղծված կառույցներ (Պետրոսյան Հ. Խաչքար. ծագումը, գործառույթը, պատկերագրությունը, իմաստաբանությունը, Երևան, Փրինթինֆո, 2008, էջ 10-18):

[2] Կաղանկատվացու պատմությունը Եղիշայի գործունեության հիմնական տարածք դիտում Կուրի ձախափնյակը: Սրան համապատասխանում է և հետսագույն ավանդույթը՝ ընդհուպ մինչև 19-րդ դար: Վաչագանը թերևս փորձել է այդ ավանդույթի որոշ դրսևորումներ տեղափոխել աջափնյակ (Եղիշա առաքյալի անունով երկու վանքերի հիմնում Արցախում՝ Ամարասի հարևանությամբ և Մեծ Կվենքում: Վերջին վանքում՝ Եղիշա առաքյալ կամ Ջրվշտիկ վանք, ըստ ավանդության թաղվել է և Վաչագանը. այստեղ պահպանվել են նրա անունով հետսագույն՝ 10-11-րդ դարերի դամբարանը, տապանաքարը և խաչքարը):

Այս տեսակետից ուշագրավ են նաև Եղիշայի նահատակության վայրում Վաչագան Բարեպաշտի կողմից հուշասյան կանգնեցումը[1], սրբի մասունքների տեղափոխումը Արցախի Ջրվշտիկ (հետագայում՝ Եղիշա առաքյալի) վանք (Կաղանկատուացի, էջ 12), Վաչագանին վերագրվող հետսագույն դամբարանի, տապանաքարի և խաչքարի առկայությունը նույն վանքում: Նկատենք, որ նույն աղբյուրի հավաստի տեղեկություններով Գրիգորիսի մատուռը կառուցվել է հենց Վաչագան Բարեպաշտի անմիջական նախաձեռնությամբ և մասնակցությամբ (Կաղնակատուացի, էջ 64-88):

Դառնալով Տիգրանակերտին, նշենք, որ քրիստոնեության առաջին դարերում մեծ դերակատարում ունեցած այս քաղաքը Վաչագանի հետ կապող կարևոր հանգամանքներից մեկն էլ մի յուրօրինակ գտածո է՝ պեղված քաղաքային եկեղեցում 2008 թվականին: Այն կավե փոքրիկ սկավառակ է, որի մի երեսին փորագրված է շրջանի մեջ ներառված հավասարաթև խաչ, մյուս երեսին՝ մորթենու գլխարկ կրող, բեխ-մորուքով տղամարդու դիմապատկեր (նկ. 11): Սկավառակն ունեցել է միջանցիկ երկու անցքեր, որոնց օգնությամբ կապվել է ինչ-որ փաթույթի կամ տուփի և յուրօրինակ «դրոշմակնիքի» դեր է կատարել: Սկավառակի վրա փորագրված են հայերեն արձանագրություններ, որոնցից հիմնականը հայտնում է «ԵՍ/ ՎԱՉ[Է] (կամ ՎԱՉ[ԱԳԱՆ]) / ԾԱՌԱՅ Տ[ԵԱՌ]Ն»:

Սկավառակը գտնելու հանգամանքների, պատկերագրության և հայերեն տառատեսակների քննությունը թույլ է տալիս այն վերագրել 5-7-րդ դարերին: Վաչե և Վաչագան անձնանունները նշյալ ժամանակ կրել են մի քանի անձինք: Նրանց շարքում հատկապես առանձնանում է Վաչագան Բարեպաշտ արքան, որն ըստ նրա մասին ստեղծված զրույցի՝ հրավիրել է Աղվենի եկեղեցական ժողովը և մեծ ժամանակ է հատկացրել սրբերի մասունքների հավաքմանը. հանգամանքներ, որոնք կարող են համահունչ լինել մեր սկավառակի գործառույթի և արձանագրության թեմայի հետ: Այժմ նկատի ունենալով նաև վաղքրիստոնեական դամբարանաի հայտնաբերումը, որտեղ հատուկ նիշաներ են եղել՝ հատկացված սրբերի մասունքներին, կարող ենք հավանական համարել, որ նման «դրոշմակնիքով» կարող էին կնքվել սրբերի մասունքների պահարանները:

Տիգրանակերտի այս գտածոն փաստորեն Արցախի տարածքում հայտնաբերված ամենահին հայերեն արձանագրություններից մեկն է, և լավագույն փաստարկն է Խաչենագետի ներքնահովտի վաղքրիստոնեական-հայկական դիմագծի, որը պատմական մի շարք այլ սկզբնաղբյուրների տվյալներով ուրվագծվում էր և մինչև այս գյուտը:

Հատուկ շեշտելի է նաև քաղաքային եկեղեցու պեղումներից գտնված ապակյա սրվակը (նկ. 12): Ինչպես գիտենք, Գրիգորիսի նշխարների հայտնաբերման պատմությունը հատուկ շեշտում է ապակյա երկու սրվակների գյուտը, որոնցում պահվում էին սուրբ Զաքարիայի և Պանդալեոնի արյունները (Կաղանկատուացի, էջ 81): Մուգ կապույտ ապակուց պատրաստված ամֆորեսկի տեսք ունեցող մեր սրվակը վերաբերում է 5-7-րդ դարերին, և պակաս հավանական չէ, որ նույնպես ծառայել է նման նպատակների:

Ժողովրդական ավանդությունը, որ մեզ է հասել 19-րդ դարի գրառումներով, Վաչագան Բարեպաշտի անվան հետ է կապում և Վանքասարի եկեղեցին. «ժողովրդական աւանդութիւնը… Թառնագիւրտին անուանում է Թառնագիւտ և յարակցում, որ Վաչագան Աղուանից թագաւորը իւր վերջին տարիներում եկաւ Շահբուլաղ: Այնտեղ լերան գագաթին մի վանք շինեց, ուր և ճգնում էր կամ որպէս հաւ՝ թառում էր՝ Թառնագիւրտ» (Հայկունի, Ուղեգնացական ակնարկներ, Երևան, Հայկական ճարտարապետությունն ուսումնասիրող հիմնադրամ, 2010, էջ 39):

Իմ այս քննությունը ես համարում եմ հարցադրում և հիպոթեզ: Դեռևս շատ են լուծում պահանջող խնդիրները: Բայց մի բան ակնհայտ է՝ 5-րդ դարի վերջերից մենք արդեն ունենք արևելյան մուտքով դամբարաններ: Գլոբալ այս փոփոխությունը չէր կարող երևան գալ առանց համապատասխան քաղաքական-վարչական և գաղափարական-ծիսական հիմքերի: Մնում է հուսալ, որ մեղ կհաջողվի հանգամանորեն հետազոտել Վաճառի սուրբ Ստեփանոսի դամբարանը, քայլեր ձեռնարկել Դյուտականի հնագիտական տեղայնացման և Պանդալոնեի մատուռի հայտնաբերման ու հետազոտման ուղղությամբ: Կան նաև այլ հուշարձաններ, որոնք այս տեսակետից հատուկ հետաքրքրություն է ներկայացնում (Հոռեկա վանքի գլխավոր եկեղեցին, Եղիշա կույսի վանքի եկեղեցին, Եղիշա առաքյալի վանքի Վաչագան բարեպաշտին վերագրվող դամբարանը և այլն): Ցավոք հայագիտության այս կարևոր բնագավառը, ինչպես շատ այլ բնագավառներ, գտնվում է բացառապես անհատների ջանքերի և պատասխանատվության, բայց ոչ պետության գիտական քաղաքականության ոլորտում:

[1] Ինչպես նշեցինք, հուշասյան մնացորդներ են հայտնաբերվել նաև Տիգրանակերտում՝ առաջին եկեղեցու հարավային բակում:

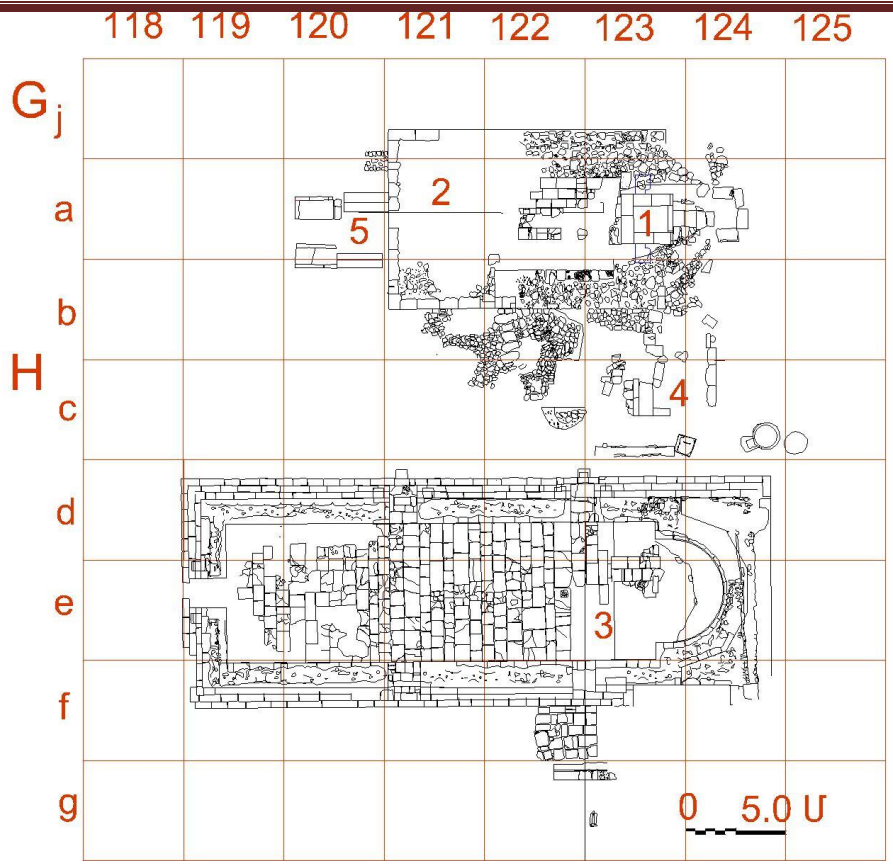

Նկ. 1 Տիգրանակերտի վաղքրիստոնեական հրապարակի հատակագիծը, 2014 թ.:

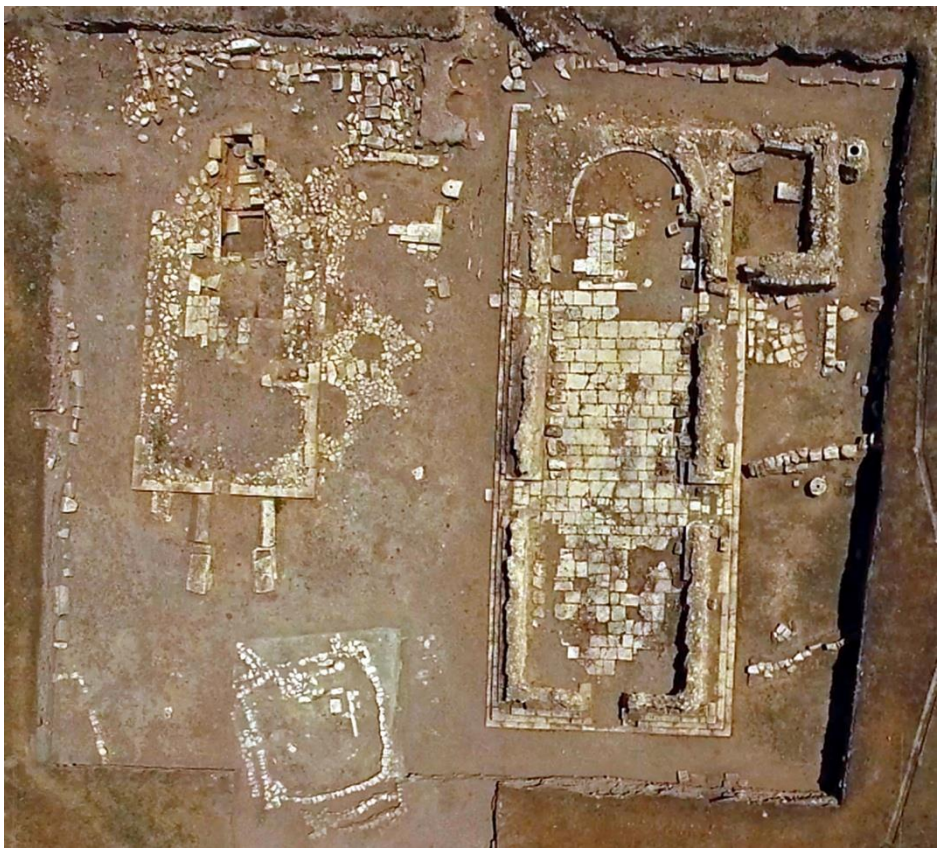

Նկ. 2 Տիգրանակերտի վաղքրիստոնեական հրապարակը, 2016 թ., լուսանկարը՝ Հրայր Բազեի:

Նկ. 3. Տիգրանակերտի առաջին (քաղաքային) եկեղեցին:

Նկ. 4. Տիգրանակերտի երկրորդ եկեղեցին և նրան կից արևելյան տապանաբակը, 2014 թ.:

Նկ. 5 Տիգրանակարետի վաղքրիստոնեական դամբարանը:

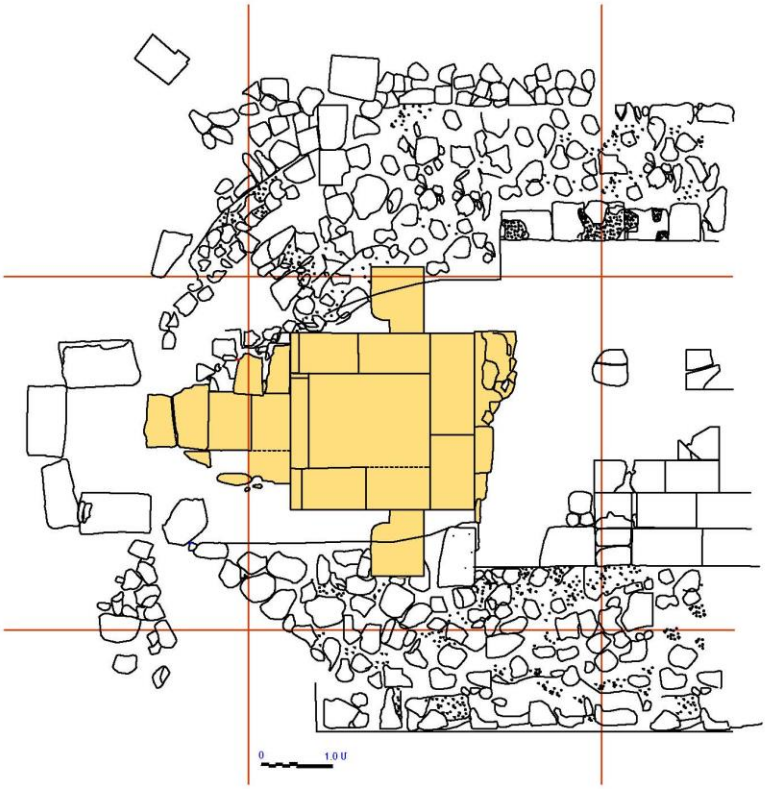

Նկ. 6 Տիգրանակերտի վաղքրիստոնեական դամբարանի հատակագիծը:

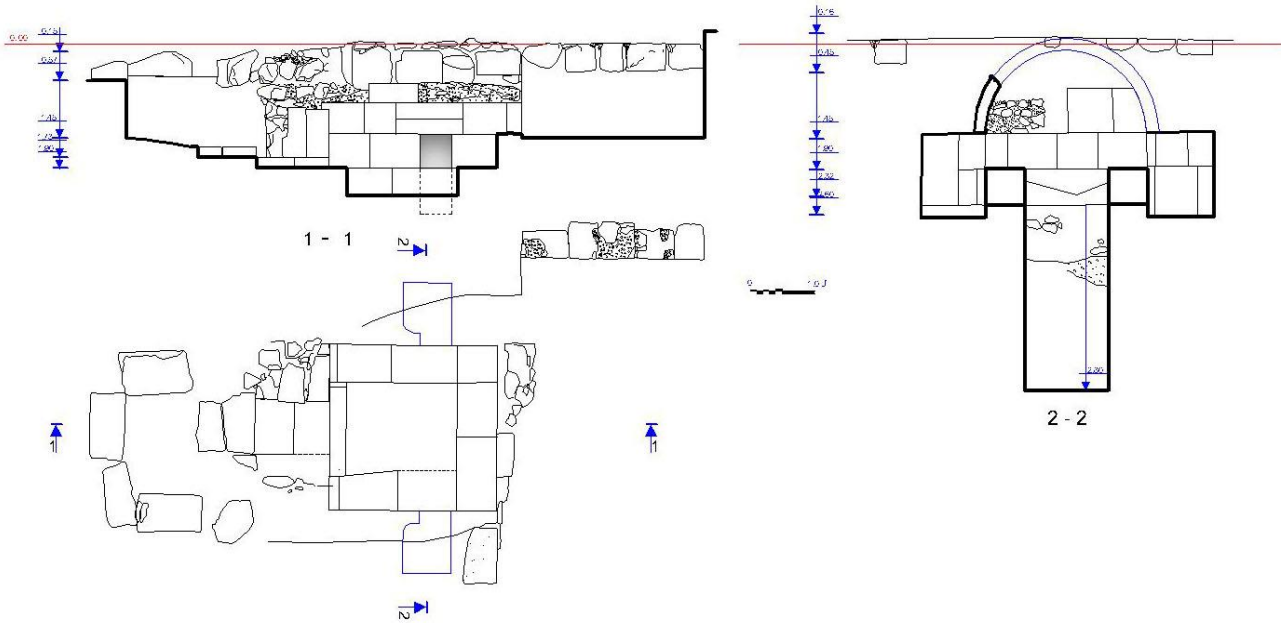

Նկ. 7 Տիգրանակերտի վաղքրիստոնեական դամբարանի հատակագիծն ու կտրվածքները:

Նկ. 8 Ամարասի Գրիգորիսի մատուռի արևելյան մուտքը:

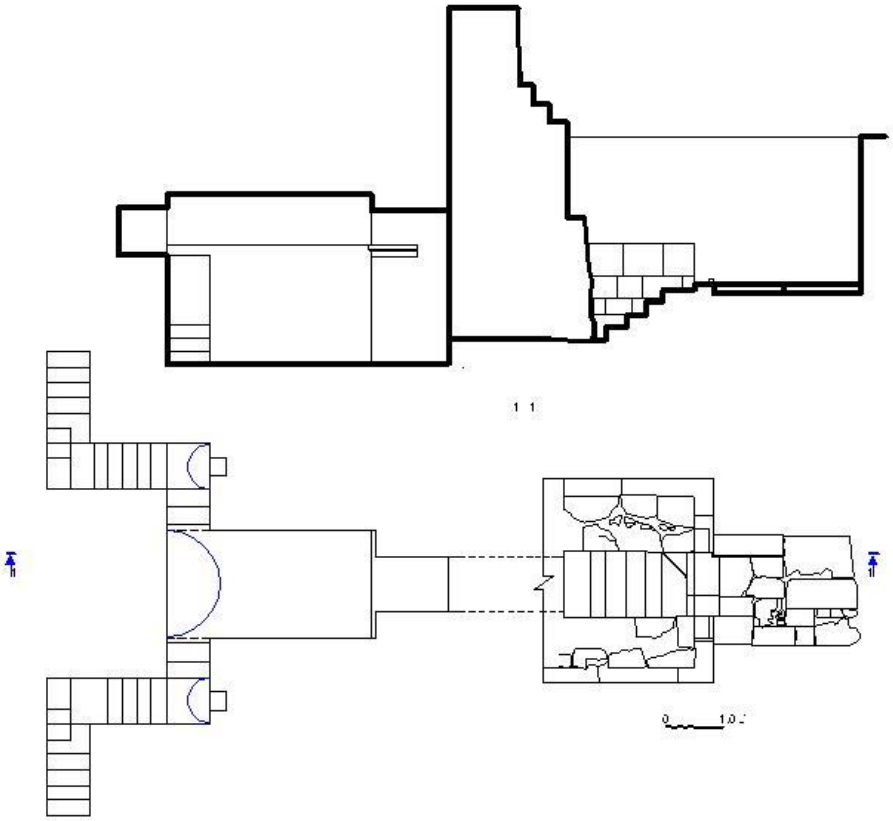

Նկ. 9. Ամարասի Գրիգորիսի մատուռի հատակագիծը պեղումներից հետո:

Նկ. 10 Սուրբ Ստեփանոսի դամբարանը Վաճառում:

Նկ. 11 Արձանագրակիր կավե սկավառակ, Տիգրանակերտ, 2008 թ. պեղումներ:

Նկ. 12. Ապակյա սրվակի բեկոր, Տիգրանակերտ, 2007 թ. պեղումներ:

УДК 941(479.243) -057.8 *История*

Владимир Пономарёв,
к.и.н., доцент кафедры гуманитарного образования
и иностранных языков.
Юргинский технологический институт (филиал)
Национального исследовательского Томского политехнического университета
E-mail: PWA13@mail.ru

СЛАВНЫЙ БОЕВОЙ ПУТЬ ВЫДАЮЩЕГОСЯ НАРОДНОГО ПОЛКОВОДЦА ИЗ АРЦАХА: ОТ РЯДОВОГО ДО МАРШАЛА

Статья посвящена военной биографии маршала, дважды героя СССР Ивана Баграмяна, в особенности ее досоветского периода. В судьбоносное для армянства время 17-летний Иван пошел на службу в русскую армию, с уверенностью, что с помощью русского оружия можно будет освободить Западную Армению. После расформирования Кавказского фронта он вошел в ряды армянского корпуса и был одним из офицеров Андраника. Участвовал в Сардарапатской битве, в результате которой Армения восстановила независимость. Несколько лет спустя Баграмян вошел в ряды Красной армии, участвовал в гражданской и в Великой Отечественной войнах, был командующим фронта. После войны занимал важные армейские посты. Герой из Арцаха занимает выдающееся место в числе великих военачальников Советского Союза.

Ключевые слова: Арцах, Баграмян, война, полководец, Сардарапат.

Vladimir Ponomarev,
PhD in History, Associate Professor, Department of Humanities and Foreign Languages,
Yurga Institute of Technology, TPU Affiliate

PATH OF GLORY OF ARTSAKH NATIONAL HERO: FROM PRIVATE SOLDIER TO MARSHAL

The article presents the biography of the twice hero of USSR Hovanes Baghramyan, namely its pre-Soviet period. In this fatal period for the Armenians the 17-year-old Ivan joined the Russian army with the conviction to liberate Western Armenian with the Russian help. Following the dissolution of the Caucasian front Baghramyan has joined the Armenian detachments and was one of Andranik's officers. He participated in the Sardarapat battle as a result of which Armenian got independence. Some years after

Baghramyan entered the Red army, took part in the civil war and the Second World War as a Commander of the Front. After war he was assigned to important military posts. The hero from Artsakh is among the prominent commanders of the Soviet Union.

Key Words: Artsakh, Baghramyan, war, military, military commander, Sardarapat

Վլադիմիր Պոնամարյով,
պ.գ.թ., հումանիտար կրթության
եւ օտար լեզուների ամբիոնի դոցենտ:
Յուրգինսկի տեխնոլոգիական ինստիտուտ (մասնաճյուղ)
Տոմսկի Ազգային հետազոտական ճարտարագիտական համալսարան

ԱՐՑԱԽՅԻ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՀԵՐՈՍԻ ՓԱՌԱՎՈՐ ՄԱՐՏԱԿԱՆ ՈՒՂԻՆ. ՇԱՐՔԱՅԻՆԻՑ ՄԻՆՉԵՎ ՄԱՐՇԱԼ

Հոդվածում ներկայացվում է մարշալ, ԽՍՀՄ կրկնակի հերոս Հովհաննես Բաղրամյանի ռազմական կենսագրությունը, հատկապես նրա նախախորհրդային մասը: Հայության համար ճակատագրական ժամանակահատվածում 17-ամյա Հովհաննեսը ծառայության է մտնում ռուսական բանակում, համոզված լինելով, որ ռուսական զենքի օգնությամբ կազատագրվի Արևմտյան Հայաստանը: Կովկասյան ճակատի կազմալուծումից հետո Բաղրամյանը մտել է հայկական կորպուսի շարքերը և եղել է Անդրանիկի սպաներից: Նա մասնակցել է Սարդարապատի ճակատամարտին, որի արդյունքում վերականգնվել է Հայաստանի անկախությունը: Հետագայում Բաղրամյանը ծառայության է մտել կարմիր բանակում, մասնակցել է քաղաքացիական և հայրենական պատերազմներին, եղել է ճակատի հրամանատար: Պատերազմից հետո բարձր բանակային պաշտոններ է զբաղեցրել: Արցախցի հերոսը ակնառու տեղ է զբաղեցնում խորհրդային մեծ զորահրամանատարների շարքում:

Բանալի բառեր՝ Արցախ, Բաղրամյան, պատերազմ, զորահրամանատար, Սարդարապատ:

В ряду выдающихся военных деятелей – полководцев Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. особое место занимает уроженец Арцаха, дважды Герой Советского Союза, Маршал Советского Союза Иван Христофорович (Ованес Хачатурович) Баграмян.

Прославленный полководец родился 20 ноября (2 декабря) 1897 г. в селе Чардахлы (родина двух маршалов, многих генералов и офицеров) Елизаветпольской губернии Российской империи в армянской семье. Его отец, Хачатур Карапетович, работал на железной дороге, самостоятельно получил образование и стал артельным старостой. Мать, Мариам Артёмовна, из семьи сельского кузнеца, целиком посвятила себя воспитанию детей [4. С. 19].

Ованес самостоятельно научился грамоте. С 9-летнего возраста с большим старанием и усердием учился в двухклассном железнодорожном училище, а затем при большом материальном напряжении для родителей – в Тифлисском железнодорожном техническом училище с 1912 по 1915 гг. Оба училища окончил с отличными оценками.

Начавшаяся 1 августа 1914 г. Первая мировая война решительным образом изменила всю международную обстановку и судьбу Ивана Христофоровича. Проработав всего несколько месяцев в 1915 г., Баграмян добровольно вступил в ряды русской армии на фоне развернувшегося геноцида турок по отношению к армянскому населению.

Эта была война между двумя враждующими коалициями держав (Германо-Австрийский блок и Антанта). В ходе её, только в 1915 г. на территории Турции жертвой погромов и депортаций стали около 1,5 миллионов армян. Эти страшные вещи дошли до Тифлиса, Елизаветополя, других армянонаселённых местностей Кавказа.

И. Х. Баграмян впоследствии вспоминал: «Я не мог оставаться в стороне от борьбы против ненавистных врагов моего родного народа. Мне было уже без малого 18 лет, я достаточно ясно понимал суть сложившейся на Кавказском фронте общей военной обстановки и кровавых событий в Турции… При этом отчётливо понимал, что только плечом к плечу с российским солдатом мне будет под силу сражаться против турецких палачей. Побуждаемый этими чувствами и преодолев сопротивление родителей, 9 октября 1915 г. добровольно вступил в русскую армию. Меня направили в 116-й запасной батальон (г. Ахалцих), где в ускоренном порядке нужно было пройти необходимую военную подготовку перед уходом на фронт» [2. С. 18-19].

Баграмян прослужил здесь три месяца, преодолев многочисленные трудности, стремился приобрести всё необходимые знания для предстоящих походов и боёв. Он многому научился в запасном батальоне. Не последнюю роль при этом сыграло то обстоятельство, что за восемь лет учёбы и училище под руководством кадровых армейских офицеров прошёл краткий курс первоначальной военной подготовки, прилежно занимаясь гимнастикой, строевой подготовкой и приёмами рукопашного боя.

В последних числах декабря 1915 г. из запасного батальона был сформирован маршевый батальон, который был направлен на Кавказский фронт для укомплектования второго Кавказского пограничного полка экспедиционного корпуса генерала Баратова, который был дислоцирован на подступах к персидскому городу Казвин. Баграмян был зачислен в 15-ю сотню четвёртого батальона рядовым солдатом. В середине января 1916 г. батальон двинулся на Хамадан. В окрестностях Хамадана Баграмян получил своё первое боевое крещение [2. С. 19].

Иван Христофорович, начав свою военную службу в запасном пехотном батальоне, затем продолжил её во 2-м приграничном пехотном полку и до января 1917 г. служил в Кавказском запасном кавалерийском полку.

Как человек храбрый и образованный, в начале февраля 1917 г. Баграмян был направлен в школу прапорщиков, в которую был зачислен юнкером. После её окончания в июле был назначен младшим офицером в одну из рот запасного пехотного полка, дислоцированного в г. Елизаветполе. В армии нарастало революционное настроение; собрание солдат избрало Баграмяна командиром роты. Командование полка не приняло такой демократии, и его направили служить в 3-й армянский стрелковый полк, дислоцированный в Иране. По прибытии в полк солдаты 3-го батальона избрали его в состав батальонного солдатского комитета.

В ноябре 1917 г. был сформирован Отдельный армянский корпус, командиром которого был назначен генерал-лейтенант Товмас Назарбеков. Этот корпус получил задание оборонять линию фронта от Брайбут до Батума (включая крепости Эрзерум и Карс). Баграмян получил назначение в сформированный в г. Карсе 1-й армянский кавалерийский полк – младшим офицером 1-го эскадрона [2. С. 21].

После того, как Россия объявила о прекращении состояния войны с Германией, Австро-Венгрией, Турцией и Болгарией, полной демобилизации русских войск по всему фронту, последовало наступление германских, австро-венгерских и турецких войск [1. С. 28].

Германо-турецкие войска вторглись в Закавказье в начале февраля 1918 г. – началась иностранная военная интервенция. Их целью было быстрое продвижение к г. Баку с его значительными запасами углеводородов (нефть, мазут, керосин и др.). По пути их следования они планировали подавлять и уничтожать очаги сопротивления на всей подконтрольной территории.

Генерал-майор Г. Г. Корганов (1880-1954 гг.), участник Первой мировой войны на Кавказе, ещё в 1927 г. в своей книге (первое издание на фр. яз. (г. Париж) – *прим. авт.*) отмечал: «…как бы ни эволюционировало человечество, как бы ни широко ни распространялись в мире гуманистические идеи, право народов на независимое существование может быть поддерживаемо только путём вооружённой борьбы» [5. С. 14].

Офицер Иван Баграмян участвовал в отражении германо-турецкой интервенции в Закавказье [3. С. 49]. В феврале-марте 1918 г. 20-летний командир кавалерийского взвода подпоручик Баграмян сражался против турок в рядах Особой добровольческой дивизии генерала Андраника и отличился особыми подвигами (Баграмян всегда с гордостью вспоминал свою встречу с народным героем) [2. С. 21-22].

Наступающие на бакинском направлении турецкие войска истребляли всех попадавшихся на пути армян и ассирийцев.

После падения Александрополя армянам пришлось сражаться сразу на трёх направлениях: северном – Баш-Абаранском, восточном – Караклисском и южном – Сардарапатском [7. С. 358].

На этих участках фронта турецкие войска встретили наиболее упорное сопротивление армянских войск.

Сардарапатская битва (21-28 мая 1918 г.) является знаменательной в истории Армении.

Это сражение между регулярными армянскими воинскими частями и ополченцами, с одной стороны, и вторгнувшимися в Восточную Армению турецкими оккупантами – с другой проходило в районе железнодорожной станции Сардарапат, близ нынешнего города Армавир.

24 мая на Эриванском направлении армянские воины нанесли серьёзное поражение турецким войскам у железнодорожной станции Сардарапат и преследовали их на долгом протяжении вдоль железной дороги [6].

Четырёхдневный бой под Караклисом (25-29 мая), а также победа армянских войск под Сардарапатом, оказали влияние на ход переговоров, в результате которых турки пошли на некоторые территориальные уступки [9. С. 45]. 28 мая 1918 г. Армянский национальный совет объявил о создании независимой Армянской республики.

Подпоручик И. Баграмян, командовавший одним из взводов в 1-м Особом армянском конном полку, внёс свою лепту и в победу в Сардарапатской битве, имеющей судьбоносное значение для армянского народа [10. С. 728]. 26 мая в Армении отмечается памятная дата – День победы в Сардарапатской битве.

В дальнейшем, в декабре 1920 г. Баграмян добровольно вступил в Армянскую Красную Армию в качестве командира эскадрона 1-го Армянского полка, участвовал в Гражданской войне на командных должностях в составе 11-й армии.

В тяжелейшие для страны годы Великой Отечественной войны Иван Христофорович Баграмян прошёл многие штабные и командные должности на разных фронтах. В конце 1943 г. он был назначен командующим войсками 1-го Прибалтийского фронта с присвоением воинского звания «генерал армии».

После окончания Великой Отечественной войны И. Х. Баграмян командовал войсками Прибалтийского военного округа, был Главным инспектором Министерства обороны СССР (с 1954 г.) и заместителем Министра обороны СССР (с 1955 г.).

В 1955 г. ему было присвоено звание Маршала Советского Союза, в 1956 г. его назначили начальником Военной академии Генерального Штаба Вооружённых Сил СССР, а в 1958-1968 гг. он находился на ответственном посту в должности заместителя министра обороны – начальника Тыла Вооружённых Сил СССР.

В 1958 году руководство страны решило, что службы тыла должен возглавить не только хороший интендант, но и полководец, компетентный в вопросах стратегии и обеспечения боевых действий в новых условиях [4. С. 17].

С 1968 г. И. Х. Баграмян работал в Группе генеральных инспекторов Министерства обороны СССР [8. С. 175].

Таким образом, И. Х. Баграмян по праву занимает достойное место среди военачальников и теоретиков военного дела. Участник Первой мировой, Гражданской и Великой Отечественной войн, выпускник двух военных академий, начав свою службу рядовым солдатом, прошёл славный боевой путь и дослужился до Маршала Советского Союза. Неоднократно участвовал в больших и малых сражениях, отдал более 50-ти лет делу защиты Родины.

Родина высоко оценила ратную службу Ивана Христофоровича Баграмяна. Он дважды был удостоен звания Героя Советского Союза, награждён многими орденами и медалями.

Выдающийся полководец из Арцаха, Маршал Советского Союза И. Х. Баграмян скончался в Москве 21 сентября 1982 г. Урна с его прахом захоронена в Кремлёвской стене на Красной площади в Москве.

Его славное имя увековечено в памяти благодарных потомков.

Именем Маршала названы улицы в Москве, Орле, Калининграде, Витебске и других городах. В 2001 г. в г. Ереване ему был установлен памятник (конная статуя), в его честь назван один из центральных проспектов столицы Республики Армения, а также одна из станций ереванского метро.

Литература.

1. Армяне в Первой мировой войне (1914-1918 гг.). – Москва: Редакционно-издательский дом «Российский писатель», 2014. – 768 с.
2. Арутюнян К. А. Маршал Советского Союза, Дважды Герой – И. Х. Баграмян. (Ответ. ред. Мелконян А. А.). – Ер.: Изд-во «Зангак-97», 2007. – 240 с.

3. Гражданская война и военная интервенция в СССР: Энциклопедия / Сардарапатское сражение 1918 /. Гл. ред. С. С. Хромов. – М.: Сов. Энциклопедия, 1983. – 704 с.
4. Карпов В. В. Маршал Баграмян: «Мы много пережили в тиши после войны». – М.: Вече, 2006. – 336 с. – (Полководцы Великой войны).
5. Корганов Г. Г. Участие армян в мировой войне на Кавказском фронте (1914-1918) с 19-ю схемами / Пер. с фр. Пирумяна Ю. Л., Долбакяна Э. Е.; Ред. Долбакян Э. Е., Мелик-Шахназаров А. А. – М.: МАКС Пресс, 2011. – 184 с.
6. Краткое описание действий Армянского отдельного корпуса с 1 декабря 1917 года по 1 августа 1918 года // НАА Ф. 1267. Оп. 2. Д. 97. Л. 1-30.
7. Пирумян Ю. Л. На обрывках лет и дней: жизнь Даниэл-бека Пирумяна. – Москва: Ключ-С, 2013. – 592 с.
8. Саркисян С. Т. Энциклопедия Арцах-Карабаха / 2-е изд., испр. и доп. – СПб.: Издательский дом «Петрополис», 2007. – 626 с.
9. Туманян М. Дипломатическая история Республики Армения. 1918-1920 гг. – Ер.: Национальный архив Армении, 2012. – 473 с.
10. Шамбаров В. Е. За веру, царя и Отечество! – М.: Изд-во Эксмо, 2003. – 768 с.

References
1. Armjane v Pervoj mirovoj vojne (1914-1918 gg.). – Moskva: Redakcionno-izdatel'skij dom «Rossijskij pisatel'», 2014. – 768 s.
2. Arutjunjan K. A. Marshal Sovetskogo Sojuza, Dvazhdy Geroj – I. H. Bagramjan. (Otvet. red. Melkonjan A. A.). – Er.: Izd-vo «Zangak-97», 2007. – 240 s.
3. Grazhdanskaja vojna i voennaja intervencija v SSSR: Jenciklopedija / Sardarapatskoe srazhenie 1918 /. Gl. red. S. S. Hromov. – M.: Sov. Jenciklopedija, 1983. – 704 s.
4. Karpov V. V. Marshal Bagramjan: «My mnogo perezhili v tishi posle vojny». – M.: Veche, 2006. – 336 s. – (Polkovodcy Velikoj vojny).
5. Korganov G. G. Uchastie armjan v mirovoj vojne na Kavkazskom fronte (1914-1918) s 19-ju shemami / Per. s fr. Pirumjana Ju. L., Dolbakjana Je. E.; Red. Dolbakjan Je. E., Melik-Shahnazarov A. A. – M.: MAKS Press, 2011. – 184 s.
6. Kratkoe opisanie dejstvij Armjanskogo otdel'nogo korpusa s 1 dekabrja 1917 goda po 1 avgusta 1918 goda // NAA F. 1267. Op. 2. D. 97. L. 1-30.
7. Pirumjan Ju. L. Na obryvkah let i dnej: zhizn' Danijel-beka Pirumjana. – Moskva: Kljuch-S, 2013. – 592 s.
8. Sarkisjan S. T. Jenciklopedija Arcah-Karabaha / 2-e izd., ispr. i dop. – SPb.: Izdatel'skij dom «Petropolis», 2007. – 626 s.
9. Tumanjan M. Diplomaticheskaja istorija Respubliki Armenija. 1918-1920 gg. – Er.: Nacional'nyj arhiv Armenii, 2012. – 473 s.
10. Shambarov V. E. Za veru, carja i Otechestvo! – M.: Izd-vo Jeksmo, 2003. – 768 s.

ՀՏԴ 904(479.243) Պատմություն

Մհեր Քումունց
Բ.գ.թ., դոցենտ
Գորիսի պետական համալսարան
Սյունիքի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոնի ղեկավար
Էլ. հասցե՝ prof1972@mail.ru,

Զոհրաբ Ըռքոյան
Լ.ՂՀ Քաշաթաղի շրջանի ,Մերանե թերթի գլխավոր խմբագիր
Սյունիքի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոնի գիտաշխատող
Էլ. հասցե՝ zoriknew@mail.ru

ՔԱՐԱՎԱԶ (ԽՈՒԴԱՓԵՐԻՆ). ԿԱՄՈՒՐՋԸ և ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՏԱՐԱԾՔԸ

Սյունիքի պատմական տարածքում է գտնվում Քարավազի կամ Խուդափերինի պատմական կամուրջները: Նրանք երկուսն են՝ հին և նոր: Հին կամուրջը քանդված է, իսկ նոր կամուրջը կանգուն է, բայց չի օգտագործվում: Հայ պատմագրության մեջ Քարավազի պատմական տարածքի մասին առավել հանգամանալից տեղեկություններ է հաղորդում Ս. Օրբելյանը: Խուդափերինի պարսկական մասում հայտնաբերվել են 2-րդ հազարամյակի հնություններ: Այսօր Խուդափերինի կամ Քարավազի կամուրջները գտնվում են Արցախի և Իրանի սահմանագծում և համարվում են երկու ժողովուրդների պատմամշակութային հուշարձաններ:

Առանցքային բառեր. Քարավազի կամ Խուդափերինի կամուրջ, Արցախ, Սյունիք, պատմական տարածք:

Mher Kumunts
Candidate of Natural Sciences, Docent
Goris State University
Director of Armenian Studies Research Center of Synunik
e-mail: prof1972@mail.ru,

Zohrab Rkoyan
General Editor of Newspaper "Meran" of Khashatagh Region of NKR
Researcher at Armenian Studies Research Center of Synunik
e-mail: zoriknew@mail.ru

BRIDGE KARAVAZ (KHUDAVERIN) AND ITS HISTORICAL TERRITORY

The historical bridges of Karavas or Khudaperin are located in the historical territory of Syunik. There are two bridges: old and new. The old bridge is run down, and the new one is steady but not functioning. In the Armenian history writing, the historical territory of Karavaz is described in more details by St. Orbelyan. There have been discovered antiques of the second millennium in the Persian part of Khudaperi. Today, the bridges of Karavas or Khudaperin are situated on the borderline of Artsakh and Iran and are considered historical-cultural monuments of the two nations.

Мгер Кумунц
Доктор филологических наук, доцент
Руководитель арменоведческого исследовательского центра Сюника
Эл. адрес՝ prof1972@mail.ru

Зограб Ркоян
Главный редактор газеты "Меран" Кашатагского р-на НКР
Научный сотрудник арменоведческого исследовательского центра Сюника
Эл. адрес zoriknew@mail.ru

МОСТ И ИСТОРИЧЕСКАЯ ТЕРРИТОРИЯ КАРАВАЗА / ХУДАПЕРИН/

На территории исторического Сюника находятся исторические мосты Караваза или Худапери. Есть старый мост и новый. Старый мост разрушен, а новый, хоть и стойкий, но им не пользуются. В армянской историографии наиболее обоснованные сведения об исторической территории Караваз передает С. Орбелян. На персидской части Худапери найдены древние предметы, относящиеся ко второму тысячелетию. Сегодня мосты Худапери или Караваза находятся на Арцахско-иранской границе и считаются историко-культурными памятниками обоих народов.

Խուդափերինի կամ Քարավազի պատմական կամուրջը

Պատմական Սյունիքի Աղահեճք գավառը,[1] իսկ հետագայում Արցախ աշխարհի Դիզակի մելիքությունը Արաքս գետով հարևան Իրանին կապող կամուրջը դարեր շարունակ եղել է **Խուդափերինը** (պարսկերենից նշանակում է Աստվածաստեղծ) կամ **Քարավազը**,[2] որն ունեցել է 11 թռիչք, 130մ երկարություն, 6մ լայնություն, ջրի մակարդակից բարձր է 12մ:[3] Արաբական և պարսկական աղբյուրներում կամուրջը վկայված է **Հուդաֆերին, Խուդափերին** անուններով: Xudaperin /Խուդապերին (Khodā Āfarīn /خدا آفرین /), Խուդափերին պարսկական և հայկական հնչեղությամբ անուններն են: Ադրբեջանցիները նշում են Xudafərini,[4] որը նույն պարսկական բառն է՝ դրափոխությամբ բաղարկված: Հայկական պատմագրության մեջ մինչև Ղարաբաղի խամսայությունների ձևավորումը կամուրջը կոչվել է Քարավազ, որ բնիկ բառ է՝ կազմված քար+ա+վազ/վազող/ արմատներից՝ «Քարերի վրայով վազող՝ մագլցող՝ ցատկոտող» իմաստներով: Կարծում ենք, տեղանքը Քարավազ է կոչվել մինչև կամուրջների կառուցումը, քանի որ, ինչպես նշվում է, կամուրջների թռիչքները նստած են բնական քարերի վրա. «հիմնարկուած է բնական վէմ քարերի վերայ», այսինքն՝ Քարավազ է կոչվել ոչ թե կամուրջների, այլ գետում եղած վեմ քարերի համար, որոնց վրայով հնարավոր է եղել անցնելը /«վազել»/. այսօր էլ հայերենի բարբառներում քարավազ են կոչվում գետի այն մասերը, որ գետի լայնությամբ առկա քարերով անցնելը հնարավոր է լինում/: Գրաբարը չունի «քարավազ», առկա է «քարավէժ»՝ «վիժեալ հոսէալ ի քարաժայռից կամ ընդ քարաժայռս. գահավէժ հարեալ զքարի»:[5] Կարծում ենք, որ տեղանունն առաջացել է բարբառային իմաստից:[6] Այդպես են կոչվել նաև Արաքսի երկու մասերում գտնվող գյուղերը, որոնցից մեկը այժմ գտնվում է Արցախի Քաշաթաղի շրջանում, Դիռի լեռան ստորոտում և առայժմ անմարդաբնակ է, իսկ մյուսը՝ Իրանի մասում, բնակեցված է:[7]

Այժմ կամրջից ոչ հեռու մեծ ջրամբար է կառուցվել:[8] Մայր Արաքսն այս մասում հոսում է բլրակներով սեղմված կիրճով: «Կամուրջներ չհանդուրժող գետը» այստեղ ևս կարողացել է կործանել[9] դեռևս 5-7-րդ դարում կառուցված 11 թաղերից[10] կազմված սրբատաշ ու կոփածո քարով, կրաշաղախով կերտված կամուրջը:[11] Այն տարբեր ժամանակներում վերակառուցվել է և ծառայել մարդուն: Նշված կամրջից մոտ 800մ ներքև ավելի ուշ՝ 17-րդ դարում, կառուցվել է 15 թաղերից կազմված, մոտ 150մ երկարությամբ և 7մ լայնությամբ մեկ այլ կամուրջ, որի համար որպես շինաքար օգտագործվել է ավելի փոքր չափերի քարեր և թրծված աղյուս: Ծովի մակերևույթից մոտ 250 մ բարձրությամբ տարածքում ձմեռը շատ կարճ է տևում, և այստեղ մայիսի վերջին խոտն ամբողջությամբ չորանում և դեղնում է: Բնական է՝տարածքը հարմար է երթևեկության համար, և այստեղով է եղել հիմնական կապը Արցախի և Իրանի միջև: Տարածքը կոչվել է նաև Դրունք Հայոց: Լեռնանցքը Իրանի այժմյան Ահար բնակավայրից հյուսիս է: XIII դ.պարսիկ աշխարհագիր Զաքարիա Ղազվինին նշում է Դրունք Հայոց:[12] Այստեղով է անցել Պարսկաստանից Արաքսի ձախ ափին

---

[1] Այն մասին, որ Խուդափերինի կամուրջների հյուսիսային ափը ընդգրկվել է պատմական Սյունիքի տարածքի մեջ, հիշատակում է Ս. Օրբելյանը իր պատմության ԾԷ գլխում՝ «Հայոց կաթողիկոս տեր Սարգսի շրջաբերական՝ գրությունը Սյունիքի ամբողջ թեմին» նշելով Սյունիքի սահմանները. «Առանձնացվում է նաև Աղվանքի սահմանը՝ Ռմբաձորը (Ռոմբիձոր), Ծարգավառը, Աղահեճը, որը հատում է Աղավնո գետը, մինչև Քարավազի կամուրջը, և Հաբանդ գավառը, մինչև Երնջակի սահմանի Բստի ձորը՝ գրավված գողթնեցիների կողմից, նաև Վանանդնու Գողթը ամբողջովին, որոնք թեպետ և եպիսկոպոս ունեն, և սահմանափակ տեղերի համար էլ դեռ կար, բայց ենթարկվում էր Սյունիքին» /Տե՛ս Ս. Օրբելյան, Սյունիքի պատմություն, Ե., 1986թ., էջ 263/:

[2] Գրականության մեջ առավելապես տարածված է պարսկական անունը:

[3] /Տե՛ս քարտեզը http://mapcarta.com/25784236/Map/:

[4] Այս մասին կարելի է տեսնել T.Həsənov. Azərbaycan ərazilərinin Ermənistan tərəfindən işğalının ağır sosial-iqtisadi nəticələri. Baki, 2002 /այս աշխատանքում ստուգաբանական փորձ կա Խուդափերինի վերաբերյալ/:.

[5] Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի, Վենետիկ, 1837թ., էջ 966:

[6] Ք. Օհանյանը, նկարագրելով կամրջի՝ քարվածքի վրա կանգնած լինելը, այսպես է բացատրում. «Ղարաբաղում «քարուածք» են ասում մի շարք քարեր, որոնք գետի լայնութեամբ միմեանցից մօտիկ զետեղուած լինելով բնութիւնից, թոյլ են տալիս առանց թրջուելու անցնել գետը»: /Տե՛ս «Մուրճ», թիվ 1, 1903թ., Թիֆլիս, էջ 62/:

[7] Մյուս մասը համապատասխանում է պատմական Հայաստանի Փայտակարան նահանգին: Ռաֆֆին «Խաչագողի հիշատակարան» գրքում նշում է Խուդափերինի աղոսկական կողմի մասին. «Ղարաղաղ պատմական Հայաստանի Փայտակարան նահանգն է. գտնվում է Ղարաբաղի հանրա՝ Երասխ գետի մուտ ափում: Չայաբերանցինների առջամանքից առաջ երկրի աղգաբնակչության մեծամասնությունը կազմել են հայերը, սակայն վերջիններիս դաժան հաղստահաղության հետևանքով տեղաբնիկները գաղթել են Ղարաբաղ և Թավրիզ«: /Տե՛ս նույնանուն գրքի չորրորդ մասում, Ա/:

[8] Դեռևս ջրամբարի կառուցման շրջանում Ադրբեջանի կառավարության օժանդակությամբ կազմակերպվեց «Xudafərini xilas edək» «Փրկենք Խուդափերինը» ֆորումը, որը դիմել էր ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի պատմական հուշարձանների պահպանման վարչությանը դատապարտելով Իրանին և Հայաստանին Խուդափերինի «ադրբեջանական» մշակութային կոթողը ոչնչացնելու մեղադրանքով: Սակայն այսօր էլ Խուդափերինի երկու կամուրջներն էլ կան, և ջրամբարը որևէ կերպ չի սպառնում նրան:

[9] Կարծիք կա, որ կամուրջը՝կործանել է Իբրահիմ խանը, որպեսզի կանխի պարսկական ներխուժումը դեպի Արաքսի հյուսիսային մասերը՝ Ղարաբաղի խանություն:

[10] Ս.Կարապետյան, «Հայ մշակույթի հուշարձանները Խորհրդային Ադրբեջանին բռնակցված շրջաններում», Ե., 1999թ., էջ 242: Որոշ հեղինակներ նշում են թաղերի տարբեր թվեր՝ 9, 12:

[11] Բնավոր զրույցներ կան, որ կամուրջն ավելի հին է և կառուցվել է Ալ. Մակեդոնացու օրոք: Իհարկե, որևէ տեղեկություն չկա հայկական աղբյուրներում կամուրջի կառուցման ժամանակագրության մասին, բայց որ այն եղել է շատ կարևոր ու՝ այդ տարածքի համար միակը, դրա մասին նշում է նաև Ռաֆֆին. «...այդ կողմից միակ անցքն է Երասխ գետիզ»: /Տե՛ս Ռաֆֆի, Խամսայի Մելիքութիւններեր, Թբիլիսի, 1882թ., էջ 355/:

[12] Դրունք Հայոց-ը Զաքարիա Ղազվինին նույն է «Արմենիայի անցք/դուռ»: «Դրունք»-ը հայերենի «դուռ» բառն է, որի «ղանակի ուղղանկան կազմում է ը-ով, միայն հիմքանազմ ն-ից առաջ ը-ն չի գրվում, դառնում է շեշտաւոր ու»: /Տե՛ս Վ. Առաքելյան, Գրաբարի քերականութիւն, Ե., 201թ., էջ 69/:

գտնվող Սյունիք աշխարհի մյուս՝ Բաղք կամ Քաշունիք գավառի **Նակորզան** քաղաքը[1] տանող առևտրական ճանապարհը:[2]

Հայագիտական ուսումնասիրությունների շրջանակում հնարավորություն եղավ այցելել Խուդափերին, տեսնել կամուրջները, որոշ չափումներ կատարել, նկարահանել և զննել տեղավայրերը:[3] Ուսումնասիրություններն իրականացնելու համար աջակցեցին մեր և Իրանի սահմանապահները: Ոլորապտույտ ճանապարհը երկար չէր: Արդեն կառուցված ջրամբարում պղտոր Արաքսը մաքրվում է, զուլալ ու վճիտ ջուրը թափվում է ցած ու կոհակ-կոհակ շարունակում ճանապարհը՝ անցնելով թաղակապ կամրջի պահպանված 4 կամարների միջով ու հասնում ներքին կամրջին[4], որը կանգուն է և այսօր էլ հնարավոր է անցնել նրանով, բայց մյուս ափն արդեն Իրանինն է:[5]

Հայ մատենագրության մեջ Քարավազին կամ Խուդափերինին առաջինը կարծես անդրադարձել է Ս. Օրբելյանը, բայց կամրջի ամբողջական նկարագրությունը հանդիպում է հետագայում: Այսպես՝ Մակար Բարխուդարյանը, «Արցախ» գրքում անդրադառնալով Խուդափերինին, գրում է. «Ամբողջ հինգ մղոն է Ջաբրայէլից մինչև կամուրջս, որ շինուած է Երասխ գետ ի վերայ: Գետս, որ ընկած է Դիռի երկու սարերի մէջ, հետզհետէ դարերի ընթացքում կտրած է ապառաժ սայլքարերը և խորացրած ու սեղմած իւր յատակը: Երկու կամուրջ կայ այստեղ՝ Վերին և Ներքին: Խիստ հնաշէն և համակ սրբատաշ քարով շինուած է Վերին կամուրջն, որ ունի ինն աչք, որոց ոտքերն հաստատուած են բնութենաստեղծ վէմ քարեր ի վերայ: Աչքերի կամարներից կանգուն են չորսն և քանդուած՝ հինգն: Իսկ վարի կամուրջ հիմնարկուած է նոյնպես բնական վէմ քարերի վերայ, որ ունի տասնեհինգ աչք, որոց ոտքերն շինուած են քարով և թաղերն թրծեալ աղիւսով և կրաշաղախ ցեխով: Վերջին կամրջիս ձախ կողմի դրան կանգնած են Ռուսաց սահմանապահ զինուորականներ, իսկ աջ կողմում՝Պարսից սահմանապահներն, քանզի գետս է երկու տէրությանցս այժմեան սահմանագլուխն: Խուդափիրին կամրջի հիւսիսային հանդէպ է Դիռի սարն, որի վերայ կայ աւերակ գիւղատեղի, հանգստարան և եկեղեցի, որ այժմ ուխտատեղի արած են մահմետականք և կոչում են Մազան-նանէ:[6] Շրջապարիսպ ունեցած է եկեղեցիս, բայց այժմ աւերուած է: Ասում են թէ Հին-Թաղլարի ժողովուրդն տեղափոխուած է աւերակ գիւղիցս:[7] Ղևոնդ Ալիշանը նույնպես անդրադարձել է պատմական այս կամրջին՝ գրելով. «Խյուտաֆերիյնի մոտ (այս գյուղն այժմ ավերակ է),[8] Առանի և Ատրպատականի միջև կա անվանի մի կամուրջ՝ 12 հաստ կառույց կամարներով, որոնցից երեքը քանդել է Ղարաբաղի Իբրահիմ խանը, որոնք հետո նորոգել են ռուսները: Կամուրջի մոտ են գտնվում Առաքելիս հայոց գյուղն ու մաքրատունը: Կամուրջի հզոր կառուցվածքը և նրա վրայով պատվական քարավանների անցնելը կամուրջին շնորհել են պարսից այդ անունը, որը շանակում է Աստվածաստեղծ:[9] Ք. Օհանյանը «Մուրճ»-ում հետաքրքրական մի տեղեկություն է ներկայացնում կամրջի հնության վերաբերյալ. «2500 տարի սրանից առաջ Զրադաշտը մոտակայ սարերից իջնելով՝ մտնում է Պարտաւ քաղաքը և Պարսկաստան գնալու համար անցնում է Երասխ գետից՝ առանց թրջելու իր ոտները...»:[10]

Հայ գրականության և բանահյուսության մեջ նույնպես կան հիշատակումների: Այսպես՝ կամրջի մասին հիշատակվում է նաև «Մխիթար Սպարապետ» վեպում: Հեղինակը պատմում է, որ 1730 թ. Մեղրիից վերադառնալով, որտեղ հերթական հաղթանակ էր տարել թուրքերի դեմ, Մխիթարը կանգ է առնում Խնձորեսկում, Մելիք Բարխուդարի ապարանքում, որտեղ էլ դավադրաբար սպանվում է նույն մելիք Բարխուդարի որդու, Միհրանի և մի քանի դավաճանների կողմից: Գլխատելով Մխիթարի դիակը, դավաճանները սլանում են Թավրիզ, որտեղ այդ ժամանակ գտնվում էր Աբդուլլահ փաշան (գրավել էր գրեթե ամբողջ Պարսկաստանը): Դավաճանների հետևից Թավրիզ է գնում նաև Գոհարը, փրկելու սիրած տղամարդու գլուխը խայտառակությունից (Աբդուլլահը շատ մեծ գլխագին էր նշանակել

---

[1] Նակորզանը Տաթևի հարկացուցակում նշված է 20 միավոր հարկաչափով և եղել է առևտրական ճանապարհի վրա: Ս. Օրբելյանը նրա տեղը նշում է «Աղավնո գետի պտույտներում» /տե՛ս Ս. Օրբելյան, Սյունիքի պատմություն, էջ 117/:

[2] Հայկական Սովետական Հանրագիտարան, էջ 457:

[3] Արշավախումբը ղեկավարում էր արցախցի պատմաբան, պ.գ.թ., դոցենտ Լ. Հովհաննիսյանը:

[4] Այն անվանում են նաև Եկատերինայի կամուրջ, քանի որ 18-րդ դարում վերանորոգվել է Եկատերինա 2-րդ կայսրուհու օրոք: Ռուս-պարսկական 2-րդ պատերազմի ժամանակ՝ 1826թ., պարսից թագաժառանգ Աբաս-Միրզայի 60000-անոց բանակը այստեղով է անցել ու հարձակվել Շուշիի վրա:

[5] Ըստ որոշ աղբյուրների՝ 12-13-րդ դարերի կառույց է: 16-րդ դարում հիշատակվում է [օսմանյան պետության] սահմանների մատնանշման առիթով. «Եվ մինչև ի Խուդաֆրին»: 1805 թվականին տեղի ունեցած դեպքերի առնչությամբ 1817 թվականին գերմանացի դիվանագետ Մորից ֆոն Կոցեբուն նշել է. «... գեներալ Ցիցիանովը տասներկու հազար մարդոց հետ և մի քանի թնդանոթներով գնաց Աբբաս Միրզայի դեմ և կատարյալ պարտության մատնեց նրան: Թագավորը՝ Ֆաթ Ալի շահը, որ մի մեծ բանակի գլուխ անցած գտնվում էր Արաքսի այս կողմը, ծայրահեղ շտապանքով նահանջեց գետի մյուս ափը, և նույնիսկ քանդեց Հուդերապինի (Huderapin) գեղեցիկ կամուրջը, որ տակավին ավերակ է»: 1890-ականների սկզբներին նշվել է. «...վարի կամուրջն հիմնարկուած է նոյնպէս բնականին վէմ քարերի վերայ, որ ունի տասնհինգ աչք, որոնց ոտքերն շինուած են քարով և թաղերն՝ թրծեալ աղիւսով և կրաշաղախ ցեխով»: 1975-1977 թվականների ընթացքում իրականացված ուսումնասիրություններից երևում է, որ կամրջի 15 թռիչքներից ամենաերկարն ունեցել է 8,80 մ երկարություն, իսկ ամենակարճը՝ 5,80 մ: Այս մասին տե՛ս Արցախի կամուրջներ, Սամվել Կարապետյան, Ե., 2009:

[6] Այս սրբավայրը համապատասխանում է Ս. Օրբելյանի՝ նշած Գյուտի և Քրիստոսասերի կառուցած սրբավայրին, որին անվանել են «երկրորդ Երուսաղեմ», իսկ բարձունքը՝ «Գողգոթան»: Ահա այսպես է նկարագրում Ս. Օրբելյանը. «Տեղը /սրբավայրի/ փոխում են ժայռից վեր, հարթում քարքարոտ տեղերը, շինում են երեք եկեղեցի՝ սուրբ երրորդության անունով: Եվ սրա համբավը տարածվում է ամբողջ աշխարհում» /Ս. Օրբելյան, նշվ. աշխ., էջ 116/:

[7] Մ. Բարխուդարյան «Արցախ», Բաքու., 1895թ., վերահրատարակված՝ Ստեփանակերտ, 1995թ. և Երևան, 1996թ., էջ 41:

[8] Հայկական Խուդափերինի ավերումից հետո թյուրքալեզու ատրպատականցիներ են բնակվել մինչև Արցախյան գոյամարտը:

[9] Ղ. Ալիշան, «Արցախ», Ե., 1993թ., էջ 121:

[10] «Մուրճ», թիվ 1, 1903թ., Թիֆլիս, էջ 63:

Մխիթարի գլխի համար): Աբդուլլահը, հարգելով Գոհարի զգացմունքը և քաջությունը, նրան է հանձնում Մխիթարի գլուխը և դավաճաններին: Գոհարը վերադարձի ճանապարհին, Արաքսի Խուդափերին կամրջի մի մի ծանր քար է կապել տալիս դավաճան եղբոր և մյուս դավաճանների վզներից և գցում գետը: Հետաքրքիր է, Հովհ. Շիրազի հետևյալ տողը «Սիամանթո և Խաջեզարե» բանահյուսական հիմք ունեցող պոեմում. «Հասավ-անցավ մայր Արաքսն էլ՝ Խուդափերին կամուրջով…»: Ս. Օրբելյանի նշած Քարավազի՝ Սևսարի շրջակայքում կառուցված և «երկրորդ Երուսաղեմ» կոչված սրբավայրի մասին բանավոր հիշատակություններ գրեթե չեն պահպանվել: Ադրբեջանական բանահյուսության մեջ, սակայն, պահպանվել է մի ասույթ /»Քամար գոշմար»՝ «Վազող կամար»/[1] այստեղի սրբի զորության մասին, որի քարերը տեխափոխելու և Արաքսը նետելու պատճառով սուրբը պատժել է:[2] Ահա Ս. Օրբելյանը նույն պատմության մասին վկայում է. «Ապա Բարգուշատում մեռնում են Վաչագան և Աբկ Աբաս թագավորները: Եվ Վռամշապուհի թուռն այդ լսելով բազմաթիվ զորքով գալիս ու առավոտյան հանկարծակի մտնում է վանքը, կոտորում կրոնավորներին: Ավազագուլներին կապում են, եկեղեցին քանդում, հիմնահատակ կործանում, քարն էլ թափում են գետը»: /Տե՛ս նկարախուրմ 1/[3]

Խուդափերինի կամ Քարավազի կամուրջը ունեցել է առևտրատնտեսական կարևոր նշանակություն: Պատմական Սյունիքի գավառները և Արցախը հարավի հետ հիմնականում կապ են ունեցել այս կամուրջներով:[4]

Խուդափերինի կամ Քարավազի պատմական տարածքը:

Խուդափերինի շուրջ հիմնականում բնակություն են ունեցել հայերը և պարսկալեզու ժողովրդները: Այսպես՝ դեռևս Խամսայի մելիքությունների շրջանում Խուդափերինի հյուսիսային մասում հիմնականում հայեր էին բնակվում, իսկ հարավային մասում՝Արևելյան Ատրպատականի Հասանուի շրջանում, որ Արևմտյան և Արևելյան Դիզմարի շրջանների հետ միասին կազմում էին մերձերասխյան Արասբարան (պրս. Arasbārān) բնապատմական գոտին, որը նախկինում հայտնի էր որպես առանձին վարչատարածքային միավոր՝ Ղարադաղի (թյուրք.–պրս. Qaradāğ) կամ Ղարաջադաղի (թյուրք.–պրս. Qarajadāğ) մահալ,[5] բնակչությունը պատմականորեն բաղկացած էր հայերից և իրանալեզու ատրպատականցիներից: Սկսած 1828թ. Ղարադաղի և Դիզակի հայկական գյուղերի բնակչությունը Թուրքմենչայի պայմանագրով հիմնականում տեղափոխվեց Ռուսական կայսրությանը անցած այսրկովկասյան տարածքներ, իսկ 1950–ականներից՝ նաև Թեհրան և Թավրիզ, ինչի հետևանքով արդեն Խորհրդային միության օրոք մշտական հայկական բնակչություն չկար: Այս տարածք թյուրքալեզու ցեղային միավորները սկսել են մուտք գործել դեռևս 15–16–րդ դարերից:[6] Տեղանքի՝ օսմանցիներից գրավված հայկական տարածք լինելու մասին նշում է նաև Դավրիժեցին՝ «…մինչև Խադաֆրին ենթարկել էին իրենց իշխանությանը»:[7] Ստ. Օրբելյանը բավականին տեղ է հատկացնում այս տարածքի նկարագրությանը իր «Պատմության» ԻԱ գլխում: Հստակորեն նշում է, որ Սևսարի այդ հատվածը, կամ Քարավազ վայրը ընդգրկվել է պատմական Սյունիքի մեջ. «Աբլ Աբասն ու Վաչագանը, Սյունիքի իշխանին խնդրելով, վանքի համար սահմաններ առանձնացրին: Տվեցին հինգ՝ այսպիսի սահմաններով՝ սկսած Սևասարից մինչև Բոթերոթեր, դեպի վար, որտեղ թզենու գետն է, մինչև ուրկանոցի այգիները, այնտեղից մինչև Աղավնո գետի պտույտները, Նակորզանի եկեղեցու դիմաց, մինչև աստծո տունը»:[8] Գյուտը՝ Վասակը, աշխարհից մեկուսանալով, բնակություն էր հաստատել Երասխի եզրին՝ «Քարավազ կոչված տեղում»:[9] Նա այստեղ խաչով կնքում է պարսից թագավորի եղբորորդուն՝ Աբլ Աբասին, որին փեսա դարձրեց Աղվանքի արքա Վաչագանին. «Գետի ափին բերդ կառուցեցին, որ նա այնտեղ բնակվելով պաշտպանի կրոնավորներին: Ապա Աբլ Աբասն ու Վաչագանը, Սյունիքի իշխանին խնդրելով, վանքի համար սահմաններ առանձնացրին»:[10] Պարզ է դառնում, որ տարածքը գտնվել է Սյունիքի իշխանության ներքո: Խուդափերինի շրջակայքի մասին բազմաթիվ տեղեկություններից բացի Ս. Օրբելյանը նշում է

---

[1] «Վազող կամար»
Մեկ էլ Գումլախի ու Խուդաֆերինի արանքում մի սուրբ(ավայր) կար, Քյամար Գոշմար // էին ասում: Հետո էնտեղ Խուդաֆերինում էլ մի մարդ կար: Այդ սրբավայրի բակի քարակույտը այդ մարդուն տեղափոխել տալով՝ Արաքսն էր նետել: Սահմանն ացնկացնելիս սահմանին էր ընկել: Մի քիչ էլ գժի նման Գարաշ անունով մի մարդու նետել տվեցին Արաքսը»:
«KƏMƏR QOŞMAR»
Bir də Qumlaxnan Xudafərinin arasında bir pir vardı, adına Kəmər Qoşmar deyirdilər. Orda Xudafərində bir kişi vardı. Urusdar o pirin daşdarını o kişiyə daşıtdırıf Araza töhdülər. Sərhət çəkiləndə sərhədə düşmüşdü. Qaraş addı kişiyə tökdürdülər Araza, bir az da dəli kimiydi.
[2] Qarabağ: Folklorda bir tarixdir, I kitab, Baki, 2015, səh., 135.
[3] Ս. Օրբելյան, նշվ. աշխ., էջ 118:
[4] Պակաս նշանակություն չի ունեցել նաև ռազմաքաղաքական առումով. թե՛ հյուսիսից, թե՛ հարավից նախատեսվող փոխհարձակումների համար ռազմական միակ կամուրջը Խուդափերինինն էր: Լեոն նրա ռազմական նշանակությանը բազմիցս է անդրադարձել. «Անհամեմատ ծանր պայմանների մեջ էր գտնվում մյուս խոշոր ծայրագավառը, Ղարաբաղը: Նրան Պարսկաստանից բաժանում էր Արաքս գետը, բայց այն մի թույլ անջրպետ էր, որովհետև հենց ասյտեղ, Ղարաբաղի սահմաններում էր, հնուց գոյություն ուներ Խուդափերինի կամուրջը, հարմար ճանապարհ պարսից բանակների համար, որ ուղղակի տանում էր երկրի սիրտը / Տե՛ս Լեո, Երկեր, հ. 4, Ե., 1967թ., էջ 365/»:
[5] Տե՛ս Farhang-e Joyrāfiyāyi-e Irān, vol. 4, Tehrān, 1330 (1951), p. 419.
[6] Տե՛ս Oberling, P. The Tribes of Qaraca Dāğ: A Breaf History. Oriens, vol. 17 (1964), pp. 60-95.
[7] Ա. Դաւրիժեցի, Գիրք պատմութեանց, Ե., 1990թ., էջ 18:
[8] Ս. Օրբելյան, «Սյունիքի պատմություն», էջ 117:
[9] Այս մասին տե՛ս Ս. Օրբելյան, նշվ. աշխ., էջ 115: Ս. Օրբելյանի պատմության ծանոթագրությունում նշվում է, որ այս սահմանների տեղադրությունը ճշտված չէ:
[10] Նույն տեղում, էջ 117:

նաև Սևսարի, բազում եկեղեցիների շինության և այն մասին, որ տեղի հոգևորականները անմիջական առաջնորդներ են ունեցել Կապանից:[1]

Ժամանակին այս տարածքը հայտնի է եղել ոչ միայն կամուրջով, այլև տարբեր հուշարձաններով: Ճիշտ է, այս և հայկական այլ տարածքներ միջնադարից արդեն ունեին այլալեզու բնակիչներ, բայց պատմականորեն դրանք ճանաչվում էին որպես հայկական բնակավայրեր: Օրինակ՝ Մինչխորհրդային հեղինակներից Ալիշանը, Մակար Բարխուդարյանը, այլ հեղինակներ, նշում են, որ 18-20-րդ դարերին տարածքում եղել են հայոց ավերակ բնակավայրեր ու եկեղեցիներ:[2] Խորհրդային տարիներին, երբ տարածքում՝ Ադրբեջանի կազմում, ստեղծվում է Ջաբրայիլի շրջանը, հայոց բնակավայրերի տեղում, նշված եկեղեցիներն ամբողջովին ավերվում են, ու հետքերը չեն պահպանվում:[3] Այստեղից հետևում է, որ մինչև 18-րդ դարի հայերը այս տարածքների հիմնական բնակիչներն են եղել, և միայն նրանց բացակայության պայմաններում են ավերվել եկեղեցիներն ու մյուս հուշարձանները:[4]

Հավանաբար հետագայում, երբ առաջ եկան Խամսայի մելիքությունները, և Կովսականի արևելյան և Աղահեճքի հավային մասերը սկսեցին բնակեցվել թյուրքալեզու ցեղերով, Խուդափերինի կամ Քարավազի շրջակայքը ընդգրկվեց Դիզակի մելիքության մեջ. «Բայց երբ այն անջատվել է Սյունիքից, միայն իր ամրությամբ է աչքի ընկել հայոց հարստության մեջ»:[5] Արդեն 17-18-րդ Դիզակի մելիքության տարածքն ընդգրկում էր նույնանուն լեռներից մինչև Արաքս ընկած հողերը և Հասան-Ջալալի երբեմնի հզոր իշխանատիրույթի մասն էր կազմում, Մելիք-Եգանյանների իշխանական տարածքը:[6] / Տե՛ս նկարախումբ 2/

Պետք է նկատել, որ պատմագրության մեջ այս տարածքը վարչական ընդգրկման առումով կնոճոտ հարցեր է ունեցել: Հարցն ավելի է դժվարացել տեղանունների փոփոխության հետևանքով:[7] Օրինակ, Ղ. Ալիշանը այս մասի տեղանունների գերակշիռ մասը տալիս է ոչ հայկական անուններով՝ նշելով Դիզակի մելիքության սահմանում. «Քենտիլանի և Երասծի խառնարանի մոտ կան Պեյսամլը, Կյուլդանլը, Ըշըգլը, Գուրուզայի մոտ՝ Պեկմենենի գյուղերն ու ամրոցները, Չերեքենի մոտ՝ Պապի գյուղն ու ամրոցը, Քոզլուի մոտ՝ Միրզա-մեխդուլի բերդը, մյուս գետակի արևմտյան կողմում՝ Մարիլյան բերդը: Սրա մուտքից դեպի Սյունիք իրար հետևից ընկած են հետևյալ գյուղերը՝ Ապտալը, Սրճալը, Շահչինարը, Սաֆարը, Մենտաճիխը, Էշեկ-մեյտանը, Խյուտուֆերիյնը, Ալիճախլը՝ հազարի գետի և Սյունիքի լեռների անջրպետին մոտ»:[8]

Քարավազի կամ Խուդափերինի հայկական մասի շրջակայքը գրեթե ուսումնասիրված չէ: Բայց այս տարածքում բնակության հետքերը հասնում են բրոնզե ժամանակաշրջանից մինչև Պաթևական տիրապետության: Պարսկական կողմի վերջին ուսումնասիրություններից պարզ է դառնում, որ 2.500 քառակուսի մետր տարածք է զբաղեցնում հնագիտական կայանը: Այստեղից հայտնաբերվել են շրջանաձև բնակատեղի, բրուտի արհեստանոց և նյութական մշակույթի հազվադեպ նմուշներ /Տե՛ս նկարախումբ 4/:[9]

---

[1] Նույն տեղում, էջ 118:

[2] Երբ մենք ադրբեջանական լրատվական ցանցերում ուսումնասիրում էինք Խուդափերին կամրջի մասին տեղեկությունները, նկատեցինք, որ մի հին տեսագրության մեջ նկարված են Ջաբրայիլի երկու հայկական եկեղեցիներ, որոնք ոչ միայն այսօր չկան, այլև տեղեկություններ չունենք, թե ո՞ր եկեղեցիներն են դրանք: /Տե՛ս նկարախումբ 3/

[3] Այս տարածքը ամենայն հավանականությամբ ընդգրկվել է Հայկական լեռնաշխարհի հատված հանդիսացող **Սև քարի** (պրս. Siyāh Kōh, թյուրք. Qara Dāğ կամ Qaraja Dāğ) լեռնաշղթայի մեջ: Պարսկերենից և այստեղից թյուրքերեն թարգմանաբար նշանակում է **Սև Լեռ**: Այս լեռնաշղթան դեռևս Ստրաբոնին հայտնի է որպես Ἀρμενίων Ὄρη – «Հայկական լեռներ», որտեղ գտնվում էր Երասխի հովիտը՝ Քարավազի (Խուդափերինի) կամուրջը տանող նշանավոր Դրունք Հայոց լեռնանցքը (տե՛ս Երեմյան, Ս. Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»–ի. Երևան, 1963, էջ 50):

[4] Գտչավանքի արձանագրություններում նույնպես հիշատակվում է տեղանքը: Ա. Հակոբյանը, հետևելով Եսայի Հասան-Ջալալյանցի եւ Խաչիկ Դաղյանի վերծանում-ընթերցումներին, փորձում է որոշակիացնել գետանցները՝ ըստ այդմ էլ՝ տարածքը: Նույնացնում է Նակորզանի և Գետահատի գետանցները. «Գետահատի «աւազը» համապատասխանում է Ասլանդուզի կամ Խորադիզի յայտնի գետանցին: Հնարաւոր է, որ ոչ թէ Խուդափերինի Ջ դարի կամրջով, այլ հէնց այստեղով էին անցնում Իրանից Արցախ թափանցող աւարառուները»/ Տե՛ս Ա. Յակոբեան, Պատմա-աշխարհագրական եւ վիմագրագիտական հետազօտութիւններ /Արցախ եւ Ուտիք/, Վիեննա- Երեւան, 2009թ ., էջ 99/:

[5] Ղ. Ալիշան, Արցախ, Ե., 1993թ., էջ 8:

[6] Այս մասին տե՛ս Տ. Պետրոսյանց, «Հայկական իշխանական զինանշանները» Ե., 2004թ., էջ 92-95:

[7] Այս հարցում ամենավերջին աշխատանքը թերևս վերագրվում է Ա. Հակոբյանին, որ վիմագրական նյութի հենքի վրա ինչ-որ չափով որոշակիացրել է տեղանքի պատմաաշխարհագրական տվյալները /Տե՛ս Ա. Յակոբեան, նշվ. աշխ../:

[8] Ղ. Ալիշան, Արցախ, էջ 121

[9] Տե՛ս http://aftabir.com, http://safargardi.com, http://kimiastone.com/ պարսկական կայքերը: Պարսկական Խուդաֆերին բնակավայրում նույնիսկ բացվել է երկրագիտական թանգարան, որտեղ ցուցադրված են երկրորդ հազարամյակում թվագրվող խեցեգործական, բրոնզե եւ ոսկերչական բազմաթիվ իրեր: Հետաքրքրական է նաև, որ հնագիտական գտածոները չեն վերագրվում պարսկական մշակույթին, այլ Արաքսի հարակից տարածքում ապրող ժողովուրդներին: Հնագիտական պեղումներից հայտնաբերվել են գանձեր, նյութական և հոգևոր մշակույթը բացահայտող, բնակչության տեղաբաշխումները հաստատող իրեր՝ ի լրումն պատմական այլ հուշարձանների: Ըստ հնագետների՝ Խուդափերինի տեղանքում եղել է քաղաք: Նշվում է, որ գտածոները վերագրվում են «Եվրասիական» էթնիկ քոչվորներին, որոնք հիմնականում զբաղվել են անասնաբուծությամբ: Այդ են վկայում ոչխարի, այծի, կովի, ձիու և լծասայլերի գտածոները, կենդանիների զոհաբերումն ու մարդկանց հետ թաղումը:

Հայտնաբերված գերեզմանների պեղումներից պարզ են դառնում, որ թաղումները կազմակերպվել են ծիսակարգով, հավատացել են մահից հետո կյանքին: Ընդ որում՝ ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ եղել է տղամարդկանց և կանանց որոշակի՝ իրավահավասարություն:Հետաքրքրական է, որ կանանց թաղել են ծառի կեղևով փաթաթված: Հայտնաբերվել են նաև ձկնաորսության իրեր: Այստեղ արդեն գործածական են եղել որսակեռիկները: Խուդափերինի շրջակայքում դեռևս չորս հազար տարի առաջ մարդիկ արդեն տիրապետել են նաև բրոնզի, երկաթի, անագի ձուլմանը. զարգացած է եղել մետաղագործությունը /գտնվել են մետաղյա իրեր/: Հնագիտական շերտերը վկայում են, որ այս մշակույթը ընդհանուր տարածում է ունեցել Արաքս գետի միջին հոսանքի հարավային մասում՝ մոտ 150 կմ շառավղով, և կարելի է նույնացնել Արաքսյան մշակույթին:

Քարավազից կամ Խուդափերինից այսօր ընդամենը կամուրջն է մնացել, որը, չնայած ավերված վիճակին, հրաշալի է ու գեղեցիկ՝ կապուտակ ջրերի մեջ: Ներքին կամուրջը, որ կանգուն է ամբողջությամբ, գրեթե չի գործածվում: Մոշի և այլ մացառների թփերը փակել են կամուրջ տանող ճանապարհը: Մոտակա գյուղն էլ է ավերակ: Հեռվից ենք կարողանում նկատել ներքին կամուրջը:

Հավատում ենք, որ մոտ ժամանակներս ավերակներից նորից կհառնեն հնադարյան մեր շեները, և Քարավազ-Խուդափերինի շուրջ նորից կյանք կառնեն հայկական բնակավայրերը:

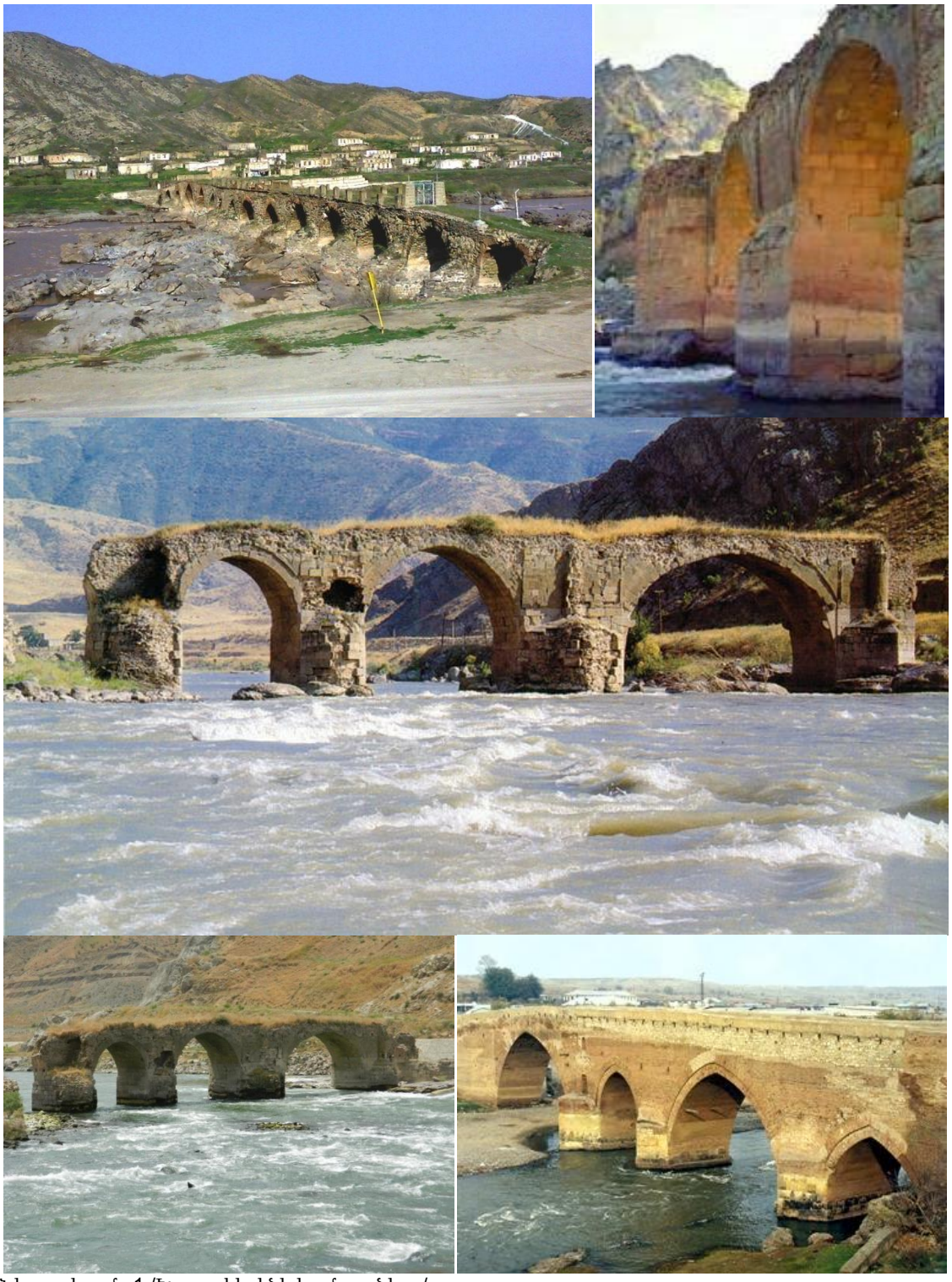

Նկարախումբ 1 /Խուդափերինի կամուրջները/

Նկարախումբ 2 /Խուդափերինի կամուրջներն ու տեղանքը/

Նկարախումբ 3 /Հայկական այլ հուշարձաններ/

Նկարախումբ 4 /Խուդափերինի տարածքի հնագիտական գտածոները/

Գրականություն

Ալիշան Ղ., Արցախ, Ե., 1993:
Առաքելյան Վ., Գրաբարի քերականութիւն, Ե., 2001:
Բարխուդարյան Մ., Արցախ, Բաքու., 1895թ., վերահրատարակված՝ Ստեփանակերտ, 1995թ. և Երևան, 1996:
Դաւրիժեցի Ա., Գիրք պատմութեանց, Ե,, 1990:
Երեմյան Ս., Հայաստանը ըստ ,Աշխարհացոյցե–ի. Ե., 1963:
Լեռ, Երկեր, հ. 4, Ե., 1967:
Կարապետյան Ս., Հայ մշակույթի հուշարձանները Խորհրդային Ադրբեջանին բռնակցված շրջաններում, Ե., 1999:
Կարապետյան Ս.,Արցախի կամուրջներ, Ե. 2009:
Հայկական Սովետական Հանրագիտարան, Ե.,1979:
Յակոբեան Ա., Պատմա-աշխարհագրական եւ վիմագրագիտական հետազօտութիւններ /Արցախ եւ Ուտիք/, Վիեննա- Երեւան, 2009:
Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի, Վենետիկ, 1837:
Պետրոսյանց Տ., Հայկական իշխանական զինանշանները Ե., 2004:
Ռաֆֆի, Խաչագողի հիշատակարանը, Ե., 1987:
Ռաֆֆի, Խամսայի Մելիքութիւնները, Թբիլիսի, 1882:
Օրբելյան Ս., Սյունիքի պատմություն, Ե., 1986:

«Մուրճ», թիվ 1, Թիֆլիս, 1903:
Həsənov T., Azərbaycan ərazilərinin Ermənistan tərəfindən işğalının ağır sosial-iqtisadi nəticələri. Baki, 2002.
Farhang-e Joγrāfiyāyi-e Irān, vol. 4, Tehrān, 1330 (1951).
Qarabağ: Folklorda bir tarixdir, I kitab, Baki, 2015:
Oberling P. The Tribes of Qaraca Dāğ: A Breaf History. Oriens, vol. 17, 1964.

http://aftabir.com
http://kimiastone.com
http://mapcarta.com/25784236/Map/
http://safargardi.com

ДК 941(479.243) *История*

В.А.Сафарян,
к.и.н., доцент, АрГУ

К ВОПРОСУ ФАЛЬСИФИКАЦИИ ИСТОРИИ АРЦАХА

В постсоветское время азербайджанские историки перешли к более активной фальсификации исторических реалий Арцах- Карабаха: в частности, очередной албанизации (читай «азербайджанизации») подверглись великий князь Хачена Асан Джалал Дола и руководитель национально-освободительного движения армян в начале 18 века католикос Гандзасара Есаи Асан Джалалян.

В статье показана беспочвенность, антинаучность и нелепость подобных измышлений.

Ключевые слова: *Арцах, Нагорный Карабах, фальсификация, Асан Джалал, Гандзасар, Хачен, И. Орбели, албаны, армяне, азербайджанцы, тюрки, мелики.*

V. A. Safaryan,
Candidate of Historical Sciences, Associate Professor,
Artsakh State University

REGARDING THE ISSUE OF ARTSAKH'S HISTORY FALSIFICATION

During the Post-Soviet period Azerbaijani historians have launched the campaign of more active falsification of Artsakh's historical reality: particularly, Grand Duke of Khachen Hasan Jalal Dola and leader of Armenian national liberation movement in the beginning of 18th century, Gandzasar's Catholicos Esayi Hasan Jalalyan have been albanized (see "azerbaijanization").

The article shows that similar fabrications are baseless, unscientific and absurd.

Keywords*: Artsakh, Nagorno Karabakh, Falsification, Hasan Jalal, Gandzasar, Khachen, H. Orbeli, Albans, Armenians, Azerbaijanians, Turks, Meliqs.*

Վ.Ա. Սաֆարյան,
ԱրՊՀ, պ.գ.թ., դոցենտ

ԱՐՑԱԽԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԿԵՂԾԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՋ

Հետխորհրդային շրջանում ադրբեջանական պատմաբանները անցան Արցախի պատմակա նիրականության առավել ակտիվ կեղծարարությանը. մասնավորապես հերթական աղվանացման (կարդա «ադրբեջանացման») ենթարկվեցին Խաչենի իշխան Հասան Ջալալ Դոլան և 18-րդ դարի սկզբին հայերի ազգային- ազատագրական շարժման ղեկավարը՝ Գանձասարի կաթողիկոս՝ Եսայի Հասան Ջալալյանը:

Հոդվածում ներկայացված է նման հերյուրանքների անհիմնավորությունը, հակագիտականությունն ու անհեթեթությունը:

Բանալի բառեր*. Արցախ, ԼեռնայինՂարաբաղ, կեղծարարություն, Հասան Ջալալ, Գանձասար, Խաչեն, Հ. Օրբելի, աղվաններ, հայեր, ադրբեջանցիներ, թյուրքեր, մելիքներ:*

История Арцаха стала предметом "изучения" азербайджанских историков с момента насильственного присоединения этой древней армянской области к новосозданной Азербайджанской ССР. За время существования СССР азербайджанские фальсификаторы от науки не раз заявляли о принадлежности истории и культуры Арцаха – Нагорного Карабаха азербайджанской истории и культуре, против чего с четкими аргументами выступили многие армянские и русскоязычные ученые.

В постсоветское время азербайджанские историки перешли к еще более активной фальсификации исторических реалий в регионе, делая основной акцент на том, что азербайджанцы являются аборигенами и прямыми наследниками всех культурных ценностей, созданных когда-либо в крае.

Среди множества вопросов, подвергающихся в последнее время фальсификации со стороны азербайджанских историков вновь выдвинулись вопросы этногенеза азербайджанцев (со стремлением доказать их автохтонность),"превращение"армянских политических и культурных деятелей прабобережья Куры в албан(читай азербайджанцев). В последнее время такой «чести», в частности, удостоились князь ХаченаАсанДжалал Дола и один из его потомков - католикос ГандзасараЕсаиАсанДжалалян.

Так, в 2011 году в азербайджанских СМИ прозвучала "сенсационная новость", о новонайденной работе И. Орбели " Надписи Гандзасара и hавоцптука". "Первооткрыватель" этой книги, завсектором политических исследований администрации президента Азербайджана Ф.Ахундов на международной конференции "Историческое и культурное наследие этносов Кавказской Албании в контексте прав человека" заявил, что "благодаря книге И.Орбели…удалось

установить фальсификации и подлоги надписей, сделанные армянами в Гандзасарском монастыре”[1] В частности,в своем опусе он утверждает, что “В надписи впервые точно переведена титулатура албанского духовного лидера: hayrapetuthetnnersisi**aluanitskatolikos**i (при патриаршестве Нерсеса, **католикоса албан**)”. Следует заметить, что, во-первых, титулатуракатоликоса Албаниеприведена в исторической литературе неоднократно[2], и, во – вторых, “известный зарубежный арменолог” имени которого Ф. Ахундов не приводит, неверно перевел слова “ ihayrapetuthetnnersisi**aluanitskatolikos**i- они должны быть переведены как “при патриаршестве Нерсеса**католикоса Албании**” а не “**католикоса албан**”. Но такая интерпретация очень важна для Ф.Ахундова поскольку она позволяет говорить “о кавказских албанах, создавших это архитектурное чудо”. Однако, главный перл Ф. Ахундова и компании заключается в том, что оказывается “при переводе надписей Гандзасара нам удалось обнаружить тюркизмы и даже целую надпись на тюркском языке. В частности, в надписи №12 в книге И. Орбели видно тюркское словосочетание: hatirmelikintorn(u)m eçin (в память от мелика для потомков)”.[3] Придется разочаровать Ф.Ахундова и его переводчика.В надписи, на представленом им снимке,(которая действительно находится в центральной части внешней стороны северной стены храма) записано: “В лето 995 (1546) волею Бога, я Саргис католикос, сын **меликahАтира, внук великого**Сайтуна. купил вотчину Касра за 6 стаков, особняк (отдельный дом) за 4 с половиной стаков, Аратуноц за 2 стака, Коралан – за 4 стака (и) отдал св. обители Гандзасара. Кто отберет эти вотчины у св. Церкви да будет проклят 318 отцами и будет повязан св. Ованесом”. [4] Таким образом, текст полностью читается на чистом армянском языке без каких-либо “тюркизмов.” Ф. Ахундов же, вырывает из текста слова и буквы и ставит в угодном ему порядке, пытаясь высосать искомый тюркизм. Там где написано “…vordiHatirmelikintornmecinSaytunin….” т.е. “…сын меликahАтира внук великого Сайтуна”, он переделывает в “ hatirmelikintorn(u)m eçin” и переводит как “ в память от мелика для потомков”, чего в тексте нет. Таким образом, обвинение Ф. Ахундова в том: “что широкое поле для искажений и фальсификаций при переводе надписей Гандзасара со стороны армян открылось из-за того, что в древности писали, не разделяя на слова и без гласных (вместо которых ставили символ, обозначающий несколько разных гласных) поэтому возможны вольные трактовки смысла и перевода текста” нужно адресовать ему же, так как именно он разделяет слова и буквы чтобы найти то, что ему нужно. К тому же в указанном отрывке представлено немало гласных.

Вообще, хотелось бы заметить, что могие современные азербайджанские историки не имея элементарных знаний армянского языка выступают в роли критиков и интерпретаторов древнеармянских текстов. Именно такой подход приводит их к таким ляпам, как вышеуказанное.

Далее, Ф.Ахундов пытается убедить читателей, что И. Орбели, считал АсанДжалалаДовлуалбаном, а построенный им храм албанским. Обратимся к статьям самого академика И. Орбели, опубликованным в 1909г.[5] и переизданным в 1963г.[6] В статье “hАсанДжалал, князь Хаченский”. И. Орбели, говоря о хаченском князе замечает, что тот “именует себя владетелем крепости hАтерк, hАндаберд, Хаченаберд и hАвк`ахагац”,[7] и на основании надписи на нефритовой кинжальной рукояти, приходит к выводу, “… что исследуемая кинжальная рукоять принадлежала **армянскому князю hАсануДжалалуДавле, владетелю Хачена** (подчеркнуто нами В. С.), умершему в 1261 г”.[8] Что касается имени князя Хачена, И. Орбели разьясняет: “ asan на арабском означает “хороший красивый”- с XI –XIвв, довольно обычное армянское имя; dalal –“великий”, Dawlay – “благополучие..”.[9] Таким образом, hАсанДжалалДовла переводится с арабского как Красивый Великий Благополучный.

С очередными измышлениями тот же Ф. Ахундов, теперь уже вкупе с неким Р. Гусейновым, выступилна международнойкоференции, состоявщейся в Дербенте в ноябре 2013 г. Теперь уже, очередной албанизации (азербайджанизации) подвергся руководитель национально - освободительного движения армян в начале XVIII века католикосГандзасараЕсаиhАсанДжалалян.Эти авторы, в частности пишут: “Отметим, что арменизация, начавшаяся еще задолго до пришествия России в регион, постигла и княжеский род ГасанДжалала, который стал называться Джалалянами. Католикос албанский Есаи Хасан Джалалян, занимавший патриарший престол в 1702-1728 гг., в своем знаменитом труде «Краткая история страны Албанской»конкретно описывает корни и происхождение албанов, отмечает постоянные попытки армян присвоить албанскую культуру и веру, заручившись поддержкой державных стран. В этой книге албанский католикос с прискорбием отмечал, что раз за разом армянам это удается, и что он, наверное, последний из потомков албан, который «правит своей землей».[10]

Уместно отметить, что эти авторы не одиноки в своих псевдоисторических измылениях. Еще в 2005 год ,небезызвестная Ф. Мамедова в своей работе “Кавказская Албания и албаны” несколько расширила круг армянских писателей, которых зачислили в разряд “албанских” авторов – к Мхитару Гошу, КиракосуГандзакеци (у нее Гянджинский) добавились СмбатСпарапет, ХетумПатмич, ВарданАревелци, СтепаносОрбелян (у нее Орбели), ЕсаиhАсанДжалалян, Макар Бархударян.[11]Остается загадкой, почему Ф. Мамедова не причислила католикоса АкопаШамахеци к албанам или даже азербайджанцам, ведь он из Шамахи как и КиракосГандзакеци(у нее - “Гянджицкий”) из Гандзака.[12]Характеризуя труд ЕсаиАсанДжалаляна как труд албанского автора она пишет, что это работа повествует“…о политической судьбе албан – христиан, о деятельности Албанской Автокефальной Церкви,

[1]А**хундов Ф., Гусейнов Р.,**“ Историческое и культурное наследие этносов Кавказской Албании в контексте прав человека”// Международная конференция “Историческое и культурное наследие этносов Кавказской Албании в контексте прав человека”, 10 – 11 июня 2014 г. Баку –Габала-Баку
[2]Свод армянских надписей, т. 5, Арцах, Ереван, 1982, с. 40 и др.
[3]**Ахундов Ф., Гусейнов Р**., Историческое и культурное наследие…
[4] Эта надпись вместе с многими другими опубликована в Своде армянских надписей в 1982 году.
[5] “Известия Императорской Академии наук”, 1909, серия VI, т.III, N 61
[6]**Орбели И.** Избранные труды. Ереван, 1963.
[7] Там же, с. 147.
[8] Там же, с 161.
[9]Там же, с 164.
[10] Гусейнов Р., Ахундов Ф.,Арменизация культурного наследия Кавказской Албании на примере Гандзасарского монастыря в оккупированном Карабахе//Международная конференция "Историческое и культурное наследие этносов кавказской албании в контексте прав человека"*10-11 июня 2014 г., Баку-габала-Бакуhttp://www.rizvanhuseynov.com/2014/06/blog-post.html.*
[11]**Мамедова Ф.,** Кавказская Албания…, с.7, 16.
[12]Там же, с. 26.

организующей и консолидирующей силе поздних албан”.[1] Между тем, текст сочинения ЕсаиhАсанДжалаляна не содержит ничего подобного. Во всей работе ЕсаиДжалаляна речь идет об армянах и отчасти грузинах, тогда как ни разу не отмечаются албаны, а тем более “поздниеалбаны”.

Приведенные цитаты показывает, что их авторы, вообще не знакомы с работой ЕсаиhАсанДжалаляна “Краткая история страны Агванской” или надеются, что никто ее не читал. Между тем, эта книга впервые была переведена на русский язык еще в 1940 г научным сотрудником Института истории АН Азербайджанской ССР Т. И. Тер – Григоряном, которого вряд ли можно подозревать в “пособничестве” армян, тем более, что именно он первым назвал албан “древними азербайджанцами”. Текст книги был переиздан в Баку в 1989 г., причем редактором выступил З. Буниятов.

Однако, обратимся к труду самогоЕсаиhАсанДжалаляна. Последний, нигде в своей работе “не описывает корни и происхождение албанов”, не говорит он и о попытках “армян присвоить албанскую культуру и веру”. Наоборот, в работе ЕсаиДжалаляна мы видим патриота своей страны, любящего свою страну и свой армянский народ, о котором он говорит на многих страницах своего труда. Так, отца армянской историиМовсесаХоренаци он нежно называет “ святой отец наш Моисей”.[2] Все даты Есаи приводит по армянскому летоисчислению, ссылается на армянских писателей КиракосаГандзакеци, Вардана, АракелаДаврижеци и др. О том, что “страна Агванская” для ЕсаиhАсанДжалаляна это правобережье Куры, то есть это армянские области междуречья, говорит, в частности, следующее его замечание: “Царь исмаильтянМурад …отправил войско с приказанием покорить Атрпатакан, и на самом деле оно пришло и покорило Ереван, Нахчуван, Давреж, Гянджу до границ иберов, *а на том берегу реки Куры – Шаки, Ширван, Шемахы, Дербент.* Столькими городами завладели османы”[3].

Таким образом, территория классической Албании уже имеет особые наименования, а термин Агванк во времена ЕсаиДжалаляна относился только к армянским окраинным землям. Интересно и следующее замечание ЕсаиhАсанДжалаляна о периоде правления шах Абаса когда “…повсеместно утвердились церкви, монастыри и обители, особенно же*святопрестольный Эчмиадзин, святой Гандзасар в Албании* при святейшем патриархе Филлипосе и агванском католикосе Петросе”.[4](курсив наш – В.С.) В главе “ О смуте и разорении царства персидского” католикос Гандзасара среди прочего пишет следующее: “ на десятом году своего царствования Хусейн – шах Султан *приказал произвести перепись населения – народа армянского и всех племен, находившихся под его властью*”,[5] “вообще все было описано как у армян, так и у иноплеменников, а также у кочевников и животноводов,”[6] “если из-за введенных тяжелых налогов и отсутствия правосудия находились противники, не подчинившиеся их порядкам, за это постигало их и *армянский народ* наказание божьего правосудия…”.[7](курсив наш – В.С.). Как видим ЕсаиhАсанДжалалян в приведенных цитатах специально выделяет армян, а всех остальных он просто называет племена. В следующей главе, повествующей о противниках и восставших против персидского царства он вновь выделяет армян: “…обитатели снежных вершин Кавказа …искони являются природными врагами нашей страны Атрпатакана, *армянского народа и нашей веры*”.[8] Здесь же имеется еще одно указание Есаи, по которому видно, что он себя никак не мог считать албаном: “В районе Хорасана и Кандагара обитало племя, именуемое афганцами. Относительно этого племени говорят, что оно происходит от обитателей Кавказа и страны аланов, что родом они агваны и что они до настоящего времени носят свое прежнее наименование”[9]. Если бы ЕсаиhАсанДжалалян был агваном, он в данном случае обязательно указал бы на родство с ними. Но он говорит об агванах как о чужом племени. Зато, говоря о Ширване он замечает, что “ в ней обитали как армянский народ, в большом числе, превышаюшем даже местное население, пришедший сюда из страны Карабахской, так и коренное население”.[10] “ Там же находился и некий священник по имени Барсег, - продолжает он, - происходивший из Карабаха, из области Хаченской, из рода меликов. Когда народ (карабахские армяне – В.С.) переселился (сюда) он также со своей семьей ушел с ним”.[11] О том, что речь идет об армянах, можно сделать вывод также из следующего абзаца “Выбрав его (священика) население отправило его к царскому двору в Аспахан, чтобы он, как происходящий из рода меликов, *был утвержден меликом над армянским народом, находящемся там*”.[12] В другом месте ЕсаиhАсанДжалалян сообщает о том, что“ он (Вахтанг) собрал войско иберское и армянское и не оставил никого кто мог быть взят. С собой взял он также меня…. В тот же день он (Вахтанг) призвал меня и приказал мне раньше его отправиться *в страну Карабахскую, чтобы привести к нему собранное там войско армянское,*находившееся под начальством меликов и четырех молодых начальников – Авана, Шрвана, Шахни и Сарухана, называвшихся – юзбашами. После первого прихода Вахтанга и ослабления персидской власти, они с карабахскимимеликами, обьединив вокруг себя всех храбрых и мужественных юношей Агванской страны, организовали большое войско, более 12000 человек и укрепились в неприступных местах Арцаха”.[13]

Таким образом, ЕсаиhАсанДжалалян в своей работе неоднократно называет страну Агванскую, но, ни разу не упоминает албан, но говорит об армянах – жителях этого самого Агванка.

Необходимо заметить, что сегодня в Азербайджане доминирует тюркская концепция (А. Балаев, Э. Исмаилов, Ю. Юсифов и др.).[14] При этом, теории об иранских (мидийская концепция) и кавказских (албанская концепция) корнях азербайджанского этноса, современные азербайджанские авторы называют «политическим заказом». Они утверждают,

---

[1]Там же, с.106.
[2]**ЕсаиАсанДжалалян**, Краткая история страны Албанской (1702 – 1722) , Баку, 1989, с. 9.
[3]Там же, с. 10.
[4]Там же, с. 11.
[5]Там же
[6]Там же, с. 12.
[7]Там же, с. 13.
[8]Там же
[9]Там же
[10]Там же, с. 14.
[11]Там же, с. 15.
[12]Там же
[13]Там же, с. 20.
[14]**БалаевА.,** Азербайджанская нация.Основные этапы становления на рубеже 19 -20 вв., Москва, 2012; **Исмаилов Э.,** Очерки по истории Азербайджана, Москва, 2010.

что «доминирующая роль в процессе формирования азербайджанского этноса принадлежала именно тюркским племенам»[1]

Мало того, в последнее время, в связи с необходимостью определения национальной идеи в Азербайджане вновь поднят вопрос о правомерности употребления термина “азербайджанец” по отношению к тюркам Южного Кавказа. Ярким примером может служить статья заведующего отделом Института рукописей НАНА Ф. Алекперли“Национальная идеология Азербайджана. Кто мы, от кого произошли и куда идем?, ” в которой он приходит к заключению, что “национальную идею Азербайджана невозможно сформировать, не вернув государствообразующей нации ее истинное и законное самоназвание – turk”. Теперь он "азербайджанец", и вся его история начинается со сталинской реформы 1930-х годов. До этого его, азербайджанца, просто не существовало. Потеряв национальную самоидентификацию, мы погрязли в спорах о том, кто мы - потомки шумеров, албанцев, мидян или кого-то еще”. Термин "азербайджанец" Ф. Алекперли считает “искусственным, безликим названием”, а “формирование адекватной национальной идеи в Азербайджане невозможно без возвращения народу его самоназвания (этнонима) turk, насильственно отнятого у него по распоряжению Сталина в конце 1930-х гг. Национальная идея Азербайджана не может существовать без опоры на "тюркизм". Осознавая себя тюрками, мы остаемся верны своему великому прошлому…” [2]

Прекрасно понимая, что будучи тюрками, азербайджанцы никак не вписываются в разряд аборигенов Южного Кавказа, некоторые “исследователи” решили исправить историю и представить исторические реалии в “новом видении”.Так, некто Г. Гумбатов, сетуя на то, что “ ни одна из гипотез происхождения азербайджанцев по сей день, не исследована в полном объеме”…,[3] приходит к заключению, что родина тюрок не Алтай, как принято считать, а Южный Кавказ, где расположен современный Азербайджан.[4]

В заключение, перефразируя историка архитектуры А. Якобсона мы можем подчеркнуть, что рассуждения азербайджанских “ученых” нелепы, беспочвены и тенденциозны, а потому антинаучны и только засоряют историческую науку.[5]

[1] Там же, с.29.

[2] **АлекперлиФ.,**Национальная идея. Кто мы, от кого происходим и куда идем? “ Зеркало”, 8 августа 2009.

[3] **Гумбатов Г.,** «Историческая прародина тюрков. От Арана до Алтая». Баку. 2011.

[4] Попытки азербайджанских политиков и историков от политики переписатьс позиций пантуркизмаисторию Южного Кавказа, встретили достойный отпор со стороны армянских и русских исследователей, которые вновь были вынуждены опровергать их инсуниации об истории и культуре Арцаха. Среди многочисленных иследований этого периода можно выделить работы Г.Свазяна, Р. Галичяна, Б. Арутюняна, А. Шахназаряна, А. Мелик-Шахназаряна, Л. Мелик-Шахназаряна, В. Захарова, М. Мельтюхова, А. Тер – Саркисян, Г. Трапезникова, Г. Петросяна, А. Мелконяна, Э. Даниеляна, В. Балаяна, В. Сафаряна и др. Попытки представить в качестве “поздних албанцев” меликовАрцаха были разоблачены работами Г. Свазяна и А. Магаляна, в которых аргументировано показана беспочвенность, антинаучность и нелепость подобных измышлений.

[5] **Якобсон А..** Из истории армянского средневекового зодчества (Гандзасарский монастырь XIII в.)//К освещению проблем истории и культуры Кавказской Албании и Восточных провинций Армении, Ереван, 1991, с.448.

ՀՏԴ 329(479.243)

Պատմություն
Նունե Սարումյան,
պ.գ.թ., դոց. ԱրՊՀ Պատմության ամբիոն

ԱՐՑԱԽՅԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄԸ՝ԱԶԳԱՅԻՆ ԶԱՐԹՈՆՔԻ ԴՐՍԵՎՈՐՈՒՄ

Հոդվածում ներկայացվում է այն քաղաքական իրավիճակը, որի արդյունքում 1988 թվականին ծավալվեց արցախյան շարժումը, և այն հանդիսացավ ազգային զարթոնքի դրսևորում: Փորձ է արվում ցույց տալու,որ արցախահայությունը ոտքի ելավ պաշտպանելու իր ազգային ինքնուրույնություն ու անկախությունը: Սակայն, ի պատասխան արցախահայության խաղաղ ցույցերի Ադրբեջանն ուժ կիրառեց, ինչն հանգեցրեց ռազմական գործողությունների:

Հաղթահարելով բազմաթիվ դժվարություններ, ողբերգական իրադարձություններ՝ արցախահայությունը 1991թ. սեպտեմբերի 2-ին ԼՂԻՄ-ի և Շահումյանի շրջանի միավորմամբ հռչակեց Լեռնային Ղարաբաղի անկախ Հանրապետությունը:

Բանալի բառեր: *գոյապայքար, պատվիրակություն, ազգային զարթոնք, հանրահավաք, հանրագիր, խտրական քաղաքականություն, հակամարտություն,«Ղարաբաղ» կոմիտե, «Կռունկ» կոմիտե, ցույց, միացում, արցախահայություն:*

Нунэ Сарумян
к.и.н., доцент АрГУ

АРЦАХСКОЕ ДВИЖЕНИЕ КАК ПРОЯВЛЕНИЕ НАЦИОНАЛЬНОГО ВОЗРОЖДЕНИЯ

В статье представлена та политическая ситуация, в результате которой в 1988 году началось карабахское движение и это было проявлением национального пробуждения. Попытка показать то,что население Арцаха встало на защиту своего национального суверенитета и независимости. Но в ответ на мирные протесты армян Арцаха Азербайджан применил силу, что привело к кровопролитным военным действиям.

Преодолев многочисленные трудности, трагические события, население Арцаха 2 сентября 1991 года объединением Нагорного Карабаха и Шаумянского района провозгласила независимость Нагорно-Карабахской Республики.

Ключевые слова: *борьба за существование,представительство, национальное возрождение, всенародное собрание, дискриминационная политика, противостояние, комитет «Карабах» комитет «Крунк», митинг,присоединение,армяне Арцаха.*

Nouneh Sarumyan
PhD.,docent at ASU History Chair

ARTSAKH MOVEMENT AS A MANIFESTATION OF NATIONAL AWAKENING

The article presents the political situation as a result of which Artsakh movement evolved in 1988 as a manifestation of national awareness. The article attempts to reflect that Artsakh Armenians stood up to defend their national identity and independence.

However, the Azerbaijan responded to the peaceful rallies of Artsakh Armenians by brute force, which resulted in military clashes. Overcoming adversities and tragedies, Artsakh Armenians declared NKAO and the Shahumyan region as Nagorno Karabagh Republic on September 2, 1991.

Key words: *the struggle for existence, delegation, national awakening, assembly, petition, discrimination policy, conflict, committee "Kharabagh", committee "Krunk", rally, unification, Artsakh Armenians*

Այսօր, 28 տարվա հեռավորությունից, մենք՝արցախիներս սառնասրտորեն ենք վերլուծում քաղաքական այն իրավիճակը, որում հայտնվեցինք 1988 թվականի փետրվար ամսին:

Գաղափարա-քաղաքական նոր տեսանկյունից հետադարձ հայացք նետելով տարիների հեռավորության վրա կարող ենք առանց երկընտրանքի փաստագրել, որ 1988 թվականը ազգային զարթոնքի տարեթիվ է, ազգային զարթոնք, որն անխուսափելի անհրաժեշտություն էր տնտեսապես, քաղաքականապես,սոցիալական ու մշակութային ասպարեզներում կեղեքվող ու ոտնահարվող արցախահայության համար:

Պատմական վերլուծության ենթարկելով Արցախ աշխարհում 1988 թվականից սկսված իրադարձությունները՝ կարող ենք ընդգծել, որ արցախահայությունը և, ընդհանրապես, ողջ հայությունը, կրկին պայքարի ելավ, իհարկե, սկզբում չգիտակցելով, որ այն կտանի ռազմական ակտիվ գործողությունների ծավալման ուղիով, պաշտպանելու իր ազգային ինքնուրույնությունն ու անկախությունը:

Խորհրդային երկրում, 1985թ. սկզբներից սկսած, ԽՄԿԿ ԿԿ Գլխավոր քարտուղար Մ.Ս.Գորբաչովի կողմից հռչակված վերակառուցումը ինչ-որ չափով քաղաքական հրապարակը լցրել էր ժողովրդավարության, հրապարակայնության, անհատի ու ազգի իրավունքների պաշտպանության բարձրագոչ խոստումներով:

Երևի թե ամենից շատ քաղաքական այդ նոր կուրսը ոգևորել էր հայ ժողովրդին, հատկապես՝ արցախահայությանը:Մարզի ամբողջ հայ բնակչությունը միանգամից խանդավառ եռուզեռ ապրեց՝ հուսալով իրականացած տեսնել տասնամյակների իր երազանքը, աշխատավորության խմբեր ու անհատներ էին մեկնում Երևան, առաջարկում էին վերստին բարձրացնել մարզը Հայաստանին վերամիացնելու հարցը, պահանջում ու

պայքարում, որ այն վերջնական լուծում ստանա: Այդ ներկայացուցիչների ու առանձին խմբերի ծայրը Մոսկվա էլ հասավ:

1986-1987 թվականներին արցախահայերը ստորագրություններ հավաքեցին Լեռնային Ղարաբաղը Հայաստանի Խորհրդային Հանրապետությանը վերամիավորելու օգտին և ուղարկեցին վերադաս իշխանություններին: 1987 թվականի դեկտեմբերից մինչև 1988 թվականի փետրվարն ընկած ժամանակահատվածում չորս անգամ[1] պատվիրակություն մեկնեց Մոսկվա, որոնց ընդունեցին կուսակցական և պետական մարմինների ղեկավարները:

1987 թվականի դեկտեմբերին Արցախից պատկառելի մի պատվիրակություն[2], որի կազմում կային պատգամավորներ (մեկը ԽՍՀՄ ԳԽ-ի), պաշտոնյաներ, մշակույթի անվանի մարդիկ, ուղևորվեց Մոսկվա, հանդիպումներ ունեցավ մի շարք ղեկավարների, նույնիսկ ԳԽ-ի նախագահության նախագահի տեղակալ Պ.Ն.Դեմիչևի հետ, և վերադարձավ այն համոզմամբ, թե երկրի ղեկավարությունը պատրաստ է մարզը միացնելու Հայաստանին: Պ.Ն.Դեմիչևն, օրինակ, պատվիրակությանն ասել է՝ ոչինչ չի կարող խանգարել, որպեսզի հայկական ինքնավար մարզի հիմնական բնակչության միահամուռ-միասնական ցանկությունը կատարվի[3]: Հասկացրել է նաև, որ դրա համար անհրաժեշտ պիտի լինի նոր համախոսականներ կազմակերպել:

Մի քանի օրից հետո Զորի Բալայանի ղեկավարությամբ, սկսվեց դիմում-համախոսականների հոսքը Ստեփանակերտից Մոսկվա: Չէր կարելի կասկածել, որ ամեն ինչ կատարվելու է բարեհաջող ու բարձր մակարդակով. և մի քանի օրում Մոսկվա տարան ավելի շատ համախոսականներ, քան 1966 թվականին էր եղել:

Արցախյան երկրորդ պատվիրակությունը Մոսկվա հասավ 1988թ.հունվարի 7-ին[4]: Այն գլխավորում էր ԽՍՀՄ ԳԽ-ի պատգամավոր Վազգեն Բալայանը: Պատվիրակության անդամներն էին Արկադի Կարապետյանը, Սերժ Առուշանյանը, Գուրգեն Շահրամանյանը, Արթուր Մկրտչյանը և ուրիշներ[5], որոնք ներկայացնում էին մարզի քաղաքային և գյուղական աշխատավորությունը, մտավորական շրջանները: Երևանում պատվիրակությանը միացավ նախկին հադրութեցի Իգոր Մուրադյանը:

Մոսկվայում պատվիրակությանը ընդունեց ԳԽ-ի Նախագահության նախագահի առաջին տեղակալ Պ.Ն.Դեմիչևը և Կենտկոմի ազգային հարաբերությունների բաժանմունքի վարիչ Վ.Ա.Միխայլովը: Պատվիրակությունը նրանց հանձնեց մարզի բոլոր մակարդակների պատգամավորների, ղեկավար աշխատողների և աշխատավորության հեղինակավոր ներկայացուցիչների (թվով 260 հոգի) հանրագիրը[6],որի մեջ նկարագրվում էր մարզի հայության նկատմամբ ադրբեջանական իշխանության կողմից կիրառվող խտրական քաղաքականության ու նրա հետևանքների մասին, և պահանջվում էր մարզը հանել Ադր.ԽՍՀ-ի կազմից, վերամիացնել այն ՀԽՍՀ-ին: Ներկայացվեցին նաև մարզի հարյուրավոր բնակիչների անհատական ու խմբակային բազմաթիվ նամակներ և հարցին վերաբերող հին ու նոր կարևոր փաստաթղթեր: Իր հերթին պատվիրակությունը խորհրդային կառավարության իշխանության մարմինների ներկայացուցիչներից ստացավ հարցի լուծման հեռանկարի խոստում և գործը շարունակելու խրախուսանք:

Պատվիրակությունը Արցախ վերադարձավ հունվարի 13-ին և մարզը գտավ փոթորկված վիճակում: Տեղի էին ունենում աշխատավորական լայն զանգվածների ժողովներ, հանրահավաքներ, որտեղ պահանջում էին Արցախը հանել Ադրբեջանի կազմից, միացնել Հայաստանին: Այդ օրերին արցախահայության տրամադրությունը բաժանում էր նաև հարևան ադրբեջանցիների մի զգալի մասը, որոնք ստորագրել էին արցախահայության հանրագրերը, նույնիսկ հանրահավաքներում քննադատել ու դատապարտել Ադրբեջանի ղեկավարության խտրական քաղաքականությունը մարզի հանդեպ:

1988 թվականի հունվար-փետրվար ամիսներին մարզի բոլոր ձեռնարկություններում, կոլտնտեսություններում, սովխոզներում, ուսումնական հաստատություններում տեղի ունեցան կոլեկտիվների ընդհանուր ժողովներ, սկզբնական կուսակցական կազմակերպությունների նիստեր, գյուղական, ավանային, քաղաքային և շրջանային խորհուրդների նստաշրջաններ, որոնցում բնակչության պահանջով քննարկվեցին Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզը Հայաստանի ԽՍՀ-ի հետ վերամիավորելու հարցը: Եվ բոլոր տեղերում էլ միանման որոշումներ ընդունվեցին՝ խնդրել վերադաս մարմիններին հարցը լուծել դրականորեն: Այդ որոշումները պաշտպանեցին Ստեփանակերտի կուսակցության քաղկոմի, Մարտակերտի, Ասկերանի, Հադրութի և Մարտունու կուսակցության շրջկոմների բյուրոներն ու պլենումները: Մարզի բնակչությունից, աշխատանքային կոլեկտիվներից, կուսակցական և պետական կազմակերպություններից հարյուրավոր հեռագրեր և նամակներ ուղարկվեցին կենտրոնական մարմիններին՝ խնդրելով Լեռնային Ղարաբաղը վերամիավորել ՀԽՍՀ-ի հետ:

Արցախահայության երրորդ պատվիրակությունը կազմված էր հիմնականում մարզի մշակույթի գործիչներից, որոնց կրկին ընդունել է ԽՄԿԿ ԿԿ ազգային հարաբերությունների բաժանմունքի վարիչ Վ.Ա.Միխայլովը և մեծ հույսի խոստումներ տվել հարցի լուծման առթիվ: Իսկ այդ նույն ժամանակ Արցախում ժողովրդական ցույցեր էին տեղի ունենում, բնակչությունը ժողովներ էր հրավիրում, ընդունում որոշումներ, ուղարկում կենտրոնական մարմիններին: Ադրբեջանի ղեկավարները՝ Կենտկոմի առաջին քարտուղար Կ.Բաղիրովը, երկրորդ քարտուղար Կոնդրատևը, ԿԿ բաժնի վարիչ Ա.Ասադովը և ուրիշներ, ինչպես նաև ԽՄԿԿ Կենտկոմի պատասխանատու աշխատակից Վ.Յաշինը շտապեցին Ստեփանակերտ և ինչպես մարզկենտրոնում, այնպես էլ մարզի տարբեր վայրերում ունեցած հանդիպումների ժամանակ երդվում էին անհապաղ վճռել բոլոր հարցերը, միայն թե վերացվի Արցախը Հայաստանին միավորման պահանջը:

[1] Տես՝ Թովմասյան Վ.Հ., Աթաջանյան Վ.Ա., Ներսիսյան Յու.Բ., Ղարաբաղյան հարց, Ստեփանակերտ, 1991, էջ 10:
[2] Տես՝ Խորհրդային Ղարաբաղ,Ստեփանակերտ, 1987,
[3] Տես՝ Նույն տեղում:
[4] Տես՝ Նույն տեղում,1988:
[5] Տես՝ Նույն տեղում:
[6] Տես՝ Նույն տեղում:

Սակայն արցախահայությունն այլևս չէր կարող նրանց խոստումներին հավատալ և շարունակեց պաշտպանել իր պահանջը:

1988թ. փետրվարի 13-ի լույս 14-ի գիշերը, երբ Ստեփանակերտում տեղի ունեցավ առաջին ցույցը, Ադրբեջանի Կոմկուսի ԿԿ բաժնի վարիչ Ա.Ասադովը Կենտկոմի քարտուղարներ Կոնովալովի և Օրուջևի, ինչպես նաև ԼՂԻՄ-ի մարզկոմի առաջին քարտուղար Բ.Կևորկովի ներկայությամբ[1],կուսակցության մարզկոմի բյուրոյի նիստում սպառնալով հայտարարեց, որ «հարյուր-հազարավոր ադրբեջանցիներ պատրաստ են ցանկացած ժամանակ ներխուժել Ղարաբաղ»[2]: Իսկ Բ.Կևորկովն էլ, որ դեռ հույս ուներ ճնշել ժողովրդի հուզումները, մեծ դաժանությամբ ու լկտիությամբ հայտարարեց, որ Լեռնային Ղարաբաղը կդարձնի հայերի գերեզմանոց: Այս սպառնալիքների մասին փետրվարի 16-ի լույս 17-ի գիշերվա ժամը 1-ին քաղկոմի առաջին քարտուղար Զ.Մովսիսյանը կուսակցության քաղկոմում իրազեկ դարձրեց բոլոր խոշոր ձեռնարկությունների ղեկավարներին, բայց կտրականապես հրաժարվեց իրավիճակի մասին տեղյակ պահող հեռագիր ուղարկել ԽՄԿԿ Կենտկոմ: Հեռագիրն ուղարկվեց միայն 4 օր հետո:

Ադրբեջանի ղեկավարները, ինչպես նաև ԼՂ մարզկոմի առաջին քարտուղարը կերպարանափոխվեցին և արցախահայության գլխին սկսեցին սպառնալիքներ տեղալ, որի արդյունքում 1988 թ. փետրվարի 16-17-ի գիշերները Արցախ հասցվեցին ներքին զորքերի միավորումներ,որոնք էլ սկսեցին վերահսկել մարզ մտնող բոլոր ուղիները՝ կասեցնելու մարզի տարբեր մասերից մարզկենտրոն արտակարգ նստաշրջանի շտապող պատգամավորների մուտքը:

Փետրվարի 20-ին՝ մարզխորհրդի նստաշրջանի անցկացման օրը, որտեղ որոշվելու էր «Հայաստանի հետ ԼՂԻՄ-ի վերամիավորման» հարցը, պետավտոտեսչության աշխատողները, միլիցիան, ՆԳՄ հատուկ ծառայությունները, ադրբեջանական բնակչության կողմից կամավորականները շրջափակեցին Ստեփանակերտը շրջանների հետ կապող բոլոր ճանապարհները,որպեսզի թույլ չտային, որ այնտեղից հայ պատգամավորները գային՝ մասնակցելու նստաշրջանին:

Չնայած ստեղծված արհեստական արգելքներին՝ ԼՂԻՄ-ի ժողովրդական պատգամավորները Ստեփանակերտի կենտրոնական հրապարակի շուրջ հավաքված (հրապարակը շրջապատված էր հանրապետական և միութենական ներքին զորքերի կողմից) «միացում-միացում» վանկարկող արցախցիների գոչյունների տակ պատմական կարևոր փաստաթուղթ ընդունեցին:

1988 թվականի փետրվարի 20-ին ԼՂԻՄ-ի ժողովրդական պատգամավորների 20-րդ գումարման խորհրդի արտահերթ նստաշրջանն ընդունեց որոշում՝ մարզը Ադր.ԽՍՀ կազմից դուրս բերելու և Հայաստանի ԽՍՀ-ին վերամիավորելու մասին՝ նշելով.«Ընդառաջելով ԼՂԻՄ-ի աշխատավորների ցանկություններին, խնդրել Ադր.ԽՍՀ Գերագույն խորհրդին ու ՀԽՍՀ Գերագույն խորհրդին խորն ըմբռնման զգացում դրսևորել Լեռնային Ղարաբաղի հայ բնակչության իղձերին և լուծել ԼՂԻՄ-ը Ադր.ԽՍՀ կազմից ՀԽՍՀ-ի կազմ հանձնելու հարցը, միաժամանակ միջնորդել ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի առջև՝ԼՂԻՄ-ը Ադր.ԽՍՀ-ի կազմից ՀԽՍՀ-ի կազմ հանձնելու հարցի դրական լուծմանը»[3]:

Փետրվարի 22-ին տեղի ունեցավ Լեռնային Ղարաբաղի կուսակցության մարզկոմի Պլենումը, որի ժամանակ Բ.Կևորկովը հեռացվեց գրված պաշտոնից: Կուսակցության մարզկոմի առաջին քարտուղար ընտրվեց Հ.Պողոսյանը:

ԼՂԻՄ-ի ժողովրդական պատգամավորների Խորհրդի նստաշրջանի դիմումից հետո Հայաստանի աշխատավորները, որ երբեք անտարբեր չեն իրենց արյունակից մասի՝ Ղարաբաղի հայերի ճակատագրին, կատարեցին իրենց բարոյական պարտքը, միահամուռ կերպով Ղարաբաղի հայ բնակչության արդարացի պահանջի պաշտպան կանգնեցին: Դա արտահայտվեց իրենց աշխատավորական կոլեկտիվներում ընդունած որոշումներից, միտինգներից ու ցույցերից, որոնք փետրվարի, 21-ից սկսած, տեղի էին ունենում և՛ Երևանում, և՛ հանրապետության մյուս քաղաքներում: Միտինգներն ու ցույցերը, որոնց մասնակիցների թիվն անցնում էր մի քանի հարյուր-հազարից, անցնում էին երկրում տեղի ունեցող հեղափոխական վերակառուցման մասին լոզունգներով: Ցուցարարները տանում էին ԽՍՀՄ և ՀԽՍՀ պետական դրոշները, լոզունգներ՝ «Վերակառուցում, դեմոկրատիա, հրապարակայնություն», «Լենին,Պարտիա, Գորբաչով» և այլն[4]:Այսպիսի պայմաններում երևան եկան «Ղարաբաղ» կոմիտեն Հայաստանում, և «Կռունկը»(«Միացում») Ղարաբաղում՝ ղարաբաղյան շարժման ղեկավարման համար, որպեսզի թույլ չտրվեն անօրեն գործողություններ, և ազգամիջյան թշնամանք ու կոտորած չհրահրվի:

Ցույցերի առաջին երեք օրվա ընթացքում կենտրոնական և հանրապետական մասսայական լրատվական միջոցները լրիվությամբ անտեսեցին ինչպես միտինգներն ու ցույցերը, այնպես էլ Լեռնային Ղարաբաղի ժողովրդական պատգամավորների մարզխորհրդի հրավիրած նստաշրջանի և նրա ընդունած այդ կարևորագույն որոշման փաստը: Ղարաբաղյան պոռթկումների իրավական արմատներն ու պատճառները բացահայտելու փոխարեն խորհրդային ղեկավարները և մամուլի նրանց կամակատարները դիմեցին շարժումը ճնշելու փորձված դեղատոմսերի՝ անվանարկելով այն «ծայրահեղականների ելույթներ», «ազգային էգոիզմի դրսևորումներ» և այլ պիտակներով: Նման անհիմն, անտակտ բնութագրությունը էլ ավելի գրգռեց ժողովրդին և նպաստեց ցուցարարների թվի ավելացմանը: Իսկ մյուս կողմից, այդպիսի անհամապատասխան գնահատականը հնարավորություն տվեց Ադրբեջանի մամուլին ("Бакинский рабочий", "Молодеж Азербайджана", "Азербайджан" և այլն)[5] սանձարձակ պայքար ծավալել ընդդեմ «այդ տականքների», «ծայրահեղականների», «ազգայնամոլների», «սադրիչների խմբի», որոնք համարձակվեցին Լեռնային Ղարաբաղի մասին հարց բարձրացնել: Եվ հետագա օրերին, կենտրոնական և հանրապետական լրատվական միջոցները, մոռանալով միտինգներն ու ցույցերը Ղարաբաղում, իրենց հաղորդումներում շարունակ պրոպագանդում

[1] Տեմ՛ Խորհրդային Ղարաբաղ,Ստեփանակերտ, 1988, 11 նոյեմբերի:
[2] Տես՝ НКР, путь к вершинам, Степанакерт, 2001,стр.81.
[3] Տեմ՛ Խորհրդային Ղարաբաղ, Ստեփանակերտ, 1988,21 փետրվարի:
[4] Нагорный Карабах. Историческая справка, Ереван, 1988,стр.60.
[5] Нагорный Карабах. Историческая справка, Ереван, 1988,стр.61.

էին ինտերնացիոնալիզմ և ժողովուրդների բարեկամություն, չնայած որ միտինգներում՝ թե՛ Ղարաբաղում, և թե՛ Հայաստանում, դրանց դեմ հանդես չեն եկել:

Փետրվարի 25-ին գրողներ Սիլվա Կապուտիկյանին և Զորի Բալայանին ընդունեց ԽՄԿԿ ԿԿ քաղբյուրոյի անդամ՝ ԽՄԿԿ ԿԿ քարտուղար Ա.Ն.Յակովլևը, իսկ փետրվարի 26-ին՝ ԽՄԿԿ ԿԿ Գլխավոր քարտուղար Մ.Ս.Գորբաչովը[1]:

Ստեղծված լարված և պայթունավտանգ պայմաններում Մ.Ս.Գորբաչովը դիմում հղեց Ադրբեջանի և Հայաստանի աշխատավորներին, որում նա կոչում էր «հանգստության», «վերադարձ նորմալ կյանքի ու աշխատանքի»[2]:

1988թ. փետրվարի 27-ին տեղի ունեցավ Հայկական ԽՍՀ Կոմկուսի ԿԿ Պլենումը, որտեղ որոշում ընդունվեց դիմել ԽՄԿԿ ԿԿ Լեռնային Ղարաբաղի հարցի կապակցությամբ հանձնաժողով ստեղծել, և այդ հարցը քննարկել ԽՄԿԿ ԿԿ Պլենումում, որը նախատեսվում էր նվիրել ազգային հարաբերությունների հիմնախնդիրներին[3]:

ԽՄԿԿ ԿԿ Գլխավոր քարտուղար Մ.Ս.Գորբաչովի փետրվարի 26-ի ՀԽՍՀ և Ադրբեջանի աշխատավորներին ուղղված դիմումը ընդունվեց հասկացողությամբ և մեծ հույսով: Փետրվարի 27-ին, միտինգում որոշվեց անցնել աշխատանքի, վերջ տալ միտինգներին և շաբաթ ու կիրակի օրերն աշխատելու միջոցով վերականգնել բաց թողածը:

Սակայն այլ ուղղությամբ զարգացան իրադարձությունները Ադրբեջանում: Սկսվեցին մասսայական ցույցերը,գործադուլները: Իրադարձությունների մեջ ներգրավվեցին ծայրահեղական այլ տիպի խմբավորումներ, ազգայնամոլ տարրեր, որոնք մի շարք շրջաններում հրահրեցին ազգամիջյան ընդհարումներ, բռնություններ, հրդեհներ, սպանություններ: Հարմար առիթ ստեղծվեց Ադրբեջանի տարածքում վաղուց պլանավորված Հայկական ցեղասպանության իրագործումը: Այդ պլանի իրագործումը սկսվեց Սումգայիթում: 1988թ. փետրվարի 27-29-ին՝ Մ.Ս.Գորբաչովի Ադրբեջանի աշխատավորներին ուղղված դիմումի հաջորդ օրը Սումգայիթում կազմակերպվեց 20-րդ դարի մի նոր ոճրագործություն՝ «Մահ հայերին» լոզունգով, որն իրականացվեց երեք օրվա ընթացքում: Սումգայիթում կրկնվեցին 1915թ. հայերի ցեղասպանության նույն մեթոդներն ու միջոցները առանց բացառության…

Ղարաբաղից հեռու գտնվող սումգայիթյան հայ ազգաբնակչությունը սպանդի ենթարկվեց միայն այն բանի համար, որ նրանք հայեր էին: Չնայած 73 տարվա տարբերություն գոյություն ուներ հայոց ցեղասպանության ու սումգայիթյան ողբերգության միջև, բայց և այնպես, երկու ոճրագործությունների ժամանակ էլ իրագործվեցին սպանությունների նույն մեթոդները՝ առաջնորդվելով նույն սկզբունքներով:

Իսկ լրատվական միջոցները հաղորդել են.«Սպանված է երեսուներկու հոգի: Հրկիզված է երկու հարյուր քառասունչորս բնակարան, թալանված ու ավերված են հարյուրավոր բնակարաններ, խանութներ, հաստատություններ:Տասնյակ ավտոմեքենաներ են կրակ տվել՝ մեջը գտնվող մարդկանցով: Տասներկու բռնաբարություն: Բոլորը խմբական…Պետությանը հասցվեց ավելի քան 7 միլիոն ռուբլու վնաս…»[4]:Եվ մահացել են մարդիկ զարհուրելի կոտանքներից…երեք օր շարունակ: Մինչդեռ խորհրդային զորքերը օգնության են եկել երեք օրից հետո՝ առանց կրակելու իրավունքի:

Սումգայիթում ադրբեջանական հրոսակները զինված են եղել դանակներով, հրազենով, վառելանյութի շշերով, մետաղյա ձողերով:

Սումգայիթյան ոճրագործությունն իրականացվեց Ղարաբաղի հայությանը վախեցնելու, ենթարկեցնելու համար: Սակայն 70 տարի շարունակ Ղարաբաղը «թաքնված» Սումգայիթ էր, ուստի այս նոր ոճրագործությունը ոչ միայն չվախեցրեց, այլ ավելի համախմբեց ղարաբաղահայությանը, և ծառս եղավ նրա դիմադրական ոգին:

Ո՛չ մասսայական լրատվական միջոցները, ո՛չ Ադրբեջանի Կոմկուսի ԿԿ քաղաքական գնահատական չտվեցին Սումգայիթյան ցեղասպանությանը, այլ այն ներկայացրին որպես անկարգություններ՝ կատարած խուլիգանամետ տարրերի կողմից: Այնինչ, 1915 թվականի հայկական ցեղասպանությունից, Խորհրդային Ադրբեջանի տարածքում 1918-1920թթ. հայկական կոտորածից մինչ 1988 թվականի սումգայիթյան ցեղասպանությունը և նրան հետևած հայկական ջարդերը Կիրովաբադում, Բաքվում, Շուշիում նայլուր, հիրավի, կարմիր թելի պես է անցնում տվյալ տարածաշրջանում հայկական հարցի «լուծման» հիմնական մեթոդը[5]:

Խորհրդային մամուլում ղարաբաղյան հակամարտությունը լուսաբանվում էր «Լեռնային Ղարաբաղում և նրա շուրջ» խորագրի ներքո:

«Նրա շուրջը» Ադրբեջանն է,որտեղ ստվարաթիվ հայ բնակչություն էր ապրում հնուց ի վեր իրեն պատկանող բնիկ հողերի վրա: Այդ է պատճառը, որ օրինաչափ է թվում ԽՄԿԿ ԿԿ և ԽՍՀՄ Մինիստրների խորհրդի «Ադրբեջանական ԽՍՀ Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզի սոցիալ-տնտեսական զարգացումը արագացնելու միջոցների մասին»[6] որոշումը, ըստ որի՝ նախատեսվում էր բարեփոխական միջոցառումներ անցկացնել հոծ հայ բնակչությամբ շրջաններում, փաստորեն Ադրբեջանի ողջ տարածքում: Մասնավորապես նախատեսվում էր վերականգնել ու վերսկսել Բաքվի պետական թատրոնի աշխատանքները:

1988 թվականի փետրվարի 20-ից հետո, ըստ Ադրբեջանի ղեկավարության մտադրության, անհրաժեշտ էր պատժել Լեռնային Ղարաբաղի բնակչությանը: Ուստի Ադրբեջանը փորձում էր կատարել այդ խնդիրը՝ հետևողականորեն սաստկացնելով ճնշումը տարածաշրջանի վրա, վախեցնելու, ահաբեկչության ու պատերազմի էլ ավելի կատարելագործված միջոցներ հնարելով: Հատկանշական է, որ Բաքվի ղեկավարությունը նույնիսկ չէր էլ փորձում դիմել որևէ քաղաքական միջոցի՝ սկզբնավորվող հակամարտությունը լուծելու համար: Մյուս կողմից, իբրև խնդրի լուծման տարբերակ պատժիչ ու ռազմական միջոցների ընտրությունն Ադրբեջանի կողմից, հնարավոր է, թելադրված

[1] Перестройка и национальные отношения, Ереван,1989, стр.80.
[2] Խորհրդային Ղարաբաղ, Ստեփանակերտ, 1988,27 փետրվարի:
[3] Կոմունիստ, Երևան, 1988,28 փետրվարի:
[4] Կոմունիստ, Երևան, 1988,20 օգոստոսի:
[5] Տես՛ Կոմունիստ(ռուսերեն), Երևան, 1989,28 հոկտեմբերի:
[6] Տես՛ Նույն տեղում, 1988, 29 մարտի:

էր խաղաղ լուծման ցանկության չգոյությամբ: Պարզ էր, որ Բաքուն մտադիր էր օգտագործել «բարենպաստ» իրադրությունը Ադրբեջանի և Լեռնային Ղարաբաղի բնիկ բնակչությանը լրիվ արմատախիլ անելու նպատակով:

Սումգայիթը կազմակերպվեց Մ.Ս.Գորբաչովի Ադրբեջանի աշխատավորներին ուղղված դիմումի հաջորդ օրը: Վանդալիզմի այդ ակտը ուղղված էր հեղափոխական վերակառուցման քաղաքականության դեմ և նպաստեց Լեռնային Ղարաբաղի շուրջ իրադարձությունների սրմանը:

Սումգայիթում, որին հաջորդեց Կիրովաբադը,Խոջալուն, Շուշին, Բաքուն, Գետաշենը, Հադրութը, Շահումյանը և հայկական մյուս վայրերը, տեղի ունեցած հայերի ցեղասպանությանը չտրվեց քաղաքական գնահատական: Մ.Ս.Գորբաչովը, դիմելով Ադրբեջանի և Հայաստանի ժողովուրդներին, փորձեց տալ սոսկ ստեղծված իրավիճակը, իրականությունն ու հանցագործությունը սքողող գնահատական: Նույն կերպ վարվեց 1988 թվականի հուլիսի 18-ին գումարված ՀԽՍՀ Գերագույն խորհրդի նախագահության նիստը:

Երևանում, Հայաստանի մյուս քաղաքներում, ամբողջ Արցախում տեղի ունեցան միտինգներ ու ցույցեր, որոնց մասնակիցներն իրեն բողոքն ու ցասումն արտահայտեցին «սումգայիթ» կազմակերպողների դեմ: Կենտրոնական վարչակարգի կողմից Սումգայիթի ցեղասպանության նկատմամբ արձագանքը պարզապես հանցավոր էր:

1988 թվականի մարտի 9-ին ԽՄԿԿ ԿԿ տեղի ունեցավ խորհրդակցություն՝ Ղարաբաղի հարցի կապակցությամբ, ԽՄԿԿ ԿԿ Քաղբյուրոյի անդամների և ԽՄԿԿ ԿԿ քարտուղարների, ինչպես նաև Ադրբեջանի ԽՍՀ և Հայաստանի ԽՍՀ ներկայացուցիչների մասնակցությամբ:Մ.Ս.Գորբաչովը իր ելույթում նշեց, որ ստեղծված դժվար իրադրության մեջ գլխավորը լենինյան ազգային քաղաքականության հիմունքների հետևողական անցկացումն է, ադրբեջանական և հայ ժողովուրդների բարեկամության ամրապնդումը: Նա միաժամանակ հայտնեց ԽՄԿԿ ԿԿ Քաղբյուրոյի որոշման մասին՝ ԿԿ քարտուղարությանը հանձնարարել Լեռնային Ղարաբաղում կուտակված հիմնախնդիրների, նրա շուրջ ծագած ազգամիջյան հարաբերությունների պատճառների խոր և բազմակողմանի ուսումնասիրումը և վերամշակել համապատասխան առաջարկություններ[1] և դրանք դնել ԽՄԿԿ ԿԿ և ԽՍՀՄ կառավարության քննարկմանը:

Այնուհետև նորացվեցին Հայաստանի և Ադրբեջանի կուսակցական ղեկավարությունները: Ադրբեջանի Կոմկուսի ԿԿ առաջին քարտուղար դարձավ Ա.Խ.Վեզիրովը, իսկ Հայաստանի Կոմկուսի ԿԿ առաջին քարտուղար ընտրվեց Ս.Գ.Հարությունյանը:

1988 թվականի հունիսի 15-ին ՀԽՍՀ Գերագույն խորհրդի նստաշրջանը, ողջունելով 1988թ. փետրվարի 20-ի ԼՂԻՄ մարզխորհրդի նստաշրջանի որոշումը, ընդունեց որոշում ԼՂԻՄ –ը մտցնել Հայաստանի կազմի մեջ՝ դրանով իսկ ուղղելով 1920-ական թվականներին թույլ տված պատմական սխալը[2]:

Ի պատասխան այդ որոշման՝ Ադրբեջանի ԽՍՀ Գերագույն Խորհրդի նստաշրջանը հունիսի 17-ին որոշեց համարել անընդունելի ԼՂԻՄ-ը Հայաստանի կազմի մեջ մտցնելը՝ հենվելով Սահմանադրության 78 հոդվածի վրա, ըստ որի տերիտորիալ փոփոխությունները պետք է իրականացվեն միայն միութենական հանրապետության համաձայնությամբ: Սակայն նստաշրջանում քննարկվեց ոչ թե ԼՂԻՄ մարզխորհրդի նստաշրջանի որոշումը, այլ ԼՂԻՄ պատգամավորների դիմումը, որն իրավամբ ընդգծում է մարզխորհրդի նստաշրջանի որոշման անզորությունը[3]:

Չնայած որ Ադրբեջանական կառավարությունը անում էր ամեն ինչ սպանելու ղարաբաղյան շարժումը, այնուամենայնիվ դա նրան չհաջողվեց:

Այսպիսով, խորհրդային տասնամյակների ընթացքում Լեռնային Ղարաբաղում, որը Ադրբեջանի Հանրապետության վարչատարածքային կառուցվածքում հանդես էր գալիս որպես ինքնավար վարչական միավոր, հասունանում էր սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական ճգնաժամը, որը հանրապետական մարմինների կողմից ստեղծված արհեստական խոչընդոտների հետևանքն էր:

Տասնամյակներ շարունակ Լեռնային Ղարաբաղը հանդիսանում էր Ադրբեջանի Հանրապետության հումքային կցորդը և մարզի սահմաններից դուրս գտնվող արդյունաբերական, շինարարական և գյուղատնտեսական հիմնարկ-ձեռնարկությունների գլխավոր մատակարարը: Դա կաշկանդել է նրա տնտեսական զարգացումը, մանավանդ, որ լիակատար չեն օգտագործվել ոչ գյուղատնտեսության, ոչ էլ արդյունաբերության զարգացման հնարավորությունները և ագրարային տարածաշրջան հանդիսացող ԼՂԻՄ-ի գյուղատնտեսության զարգացման ցուցանիշները անհամապատասխան էին:

Ադրբեջանի վարած քաղաքականությունը կայանում էր նրանում, որ այն իրականացնում էր խորհրդային կենտրոնական մարմինների վարած քաղաքականության և երկրում տիրող տնտեսական ճգնաժամային իրավիճակի համապատասխան, որպիսին տիրում էր և Ադրբեջանում, որի տնտեսությունը խորհրդային միության ընդհանուր տնտեսական համալիրի կազմի մեջ էր ընդգրկված: Ուստի այդ վիճակից դուրս գալու համար ադրբեջանական կառավարությունը տնտեսական ճնշող քաղաքականություն էր վարում ԼՂԻՄ-ում:

Այնուամենայնիվ, ԼՂԻՄ-ը խորհրդային տասնամյակներում, չնայած ստեղծված արհեստական արգելանքներին, շարունակում էր իր տնտեսությունը հնարավորին չափով զարգացնել: Տնտեսության բնագավառում մարզի ձեռք բերած նվաճումների հիմքը պետք է փնտրել տարածաշրջանի ներսում, այլ ոչ թե դրսում՝ Ադրբեջանի կառավարության ու նրա ջանքերի հետ կապել, ինչպես փորձում էին ցույց տալ հանրապետության ղեկավար մարմինների և մարզի ադրբեջանամետ մարզկոմի հաճկատար քարտուղարները:

Ադրբեջանի կառավարության ջանքերով 1960-80-ական թվականներին մարզում նկատելի էր հանրակրթական դպրոցների և ուսումնարանների կրճատման, անգրագիտության առկայության փաստեր, առողջապահության զարգացման ցածր ցուցանիշների, բնակարանային շինարարության պլանային ծավալների զգալի կրճատման, բնակարանային շինարարության, կենցաղ-սպասարկման, կապիտալ ներդրումների բնագավառում գոյություն ունեցող

[1] Տես՝ Խորհրդային Ղարաբաղ, Ստեփանակերտ, 1988, 11 մարտի:
[2] Նույն տեղում, 1988, 16 հունիսի:
[3] Бакинский рабочий, Баку, 1988,18 июня.

թերացումներ: Մարզում ստեղծված ժողովրդագրական տագնապալից իրավիճակը տասնամյակներ շարունակ իր ազգային իրավունքները սահմանափակելու, ազգային արժանապատվությունը ոտնահարելու հետևանքն էր:

ԼՂԻՄ-ի տնտեսության զարգացման արգելակումը Ադրբեջանի կազմում նրա գտնվելու տարիներին արտացոլվել է բնակչության սոցիալ-կենցաղային կացության մեջ և եղել է հայ բնակչության արտագաղթը խթանող հիմնական գործոններից մեկը:

Մարզում ստեղծված սոցիալ-տնտեսական ծանր վիճակին ավելացվեց նաև տասնամյակներ շարունակվող բարոյական հարվածները՝ հայ ժողովրդի ինքնասիրության նկատմամբ կատարվող ծաղրանքները, ազգային մշակույթի կողոպուտն ու խոշտանգումը, ազգային իրավունքների ոտնահարումը, պատմական հուշարձանների ոչնչացումը, պատմության նենգափոխումը, հայոց լեզվի և ամեն հայկականի արգելումը, մարզի հայ մտավորականության հետապնդումներն ու հալածանքները և բազմաթիվ այլ արհավիրքներ:

Ուստի Լեռնային Ղարաբաղի համար 1988թ. Արցախյան շարժման նախօրյակին անհրաժեշտություն էր դարձել այնտեղ տարածքային տնտեսական հաշվարկի սկզբունքների արմատավորումը, Հայաստանի հետ տնտեսական, հոգևոր, մշակութային կապերի հաստատման ամրապնդումը, որը հնարավոր կդառնա արհեստականորեն բաժանվող մարզի քաղաքական միացումով Հայաստանի հետ:

Լեռնային Ղարաբաղի բնակչության 1988 թվականից սկսած պայքարը հանուն ինքնորոշման, հավանաբար հարկադրեց Մոսկվային ձեռնարկելու ԼՂԻՄ-ի տնտեսական իրադրության ուսումնասիրությունը, որի արդյունքը եղավ ԼՂԻՄ-ին 7 տարում 400 միլիոն ռուբլի կապիտալ ներդրումներ հատկացնելու որոշումը, այնուհետև ավելացվեց ևս 100 միլիոն ռուբլի: Այս գումարները ներդրվեցին Լեռնային Ղարաբաղի բացառապես ադրբեջանական գյուղերում: Այնուամենայնիվ, փաստ է, որ Մոսկվայում ճանաչեցին ԼՂԻՄ-ի տնտեսական ծանր վիճակը, ինչը և ցույց է տալիս Ադրբեջանի (դիսկրիմինացիոն) հայահալած քաղաքականությունը: Սակայն այն նույն Մոսկվան ԼՂԻՄ-ի իրավաբանորեն Ադրբեջանի կազմում գտնվելու ժամանակամիջոցում (1988-1991թ. սեպտեմբեր) փաստորեն ոչինչ չարեց իրադրությունը շտկելու համար: Իսկ այդ ժամանակաշրջանում Ադրբեջանը կտրուկ ուժեղացրել էր տնտեսական ճնշումը ինքնավար մարզի վրա:

Անհատի բռնակալական կամայականության պայմաններում Արցախի հայ ազգաբնակչության կյանքի իրավական ու բարոյական բոլոր չափանիշների բացահայտ կոխկրտումը, գյուղերի ավերվածություններն ու ամայացումը, մշակույթի և դպրոցների անմխիթար վիճակը, քանդված ճանապարհներն ու դատարկ խանութները և բազմաթիվ այլ արհավիրքները հասցրին ԼՂԻՄ-ի հայ ազգաբնակչության 80-ական թվականների ընվզումներին: Այդ ընդվզումներին զգալիորեն նպաստեցին նաև 70-ական թվականների վերջին և 80-ական թվականներին ադրբեջանական հրատարակչություններում, մամուլում և հեռուստաթրագրերում լայնորեն ծավալված հակահայկական շովինիստական հարձակումները, որոնց ամենաուր ծայրերը ուղղված էին արցախահայության դեմ: Ավելի ռեակցիոն և հակամարդկային բնույթ ստացավ հայատյաց պատմաբանների (Զ. Բունիաթով, Ռ. Գոյուշով, Զ. Յամպոլսկի, Ախունդովա և ուրիշներ) արշավանքը, որի գերագույն նպատակն է հանդիսանում ապացուցել, իբրև թե Ղարաբաղի հայերը էթնիկական ոչ մի առնչություն չունեն Հայաստանում բնակվող հայերի հետ: Այսպիսով՝ 1988թ. արցախյան շարժումը, կարելի է ասել, որ միանգամից չի սկսվել: Մինչ այդ մի քանի անգամ բարձրացվել են Լեռնային Ղարաբաղի՝ Հայաստանին միացնելու հարցը:

Արհեստականորեն Հայաստանից՝ հոգևոր կենտրոնից, Լեռնային Ղարաբաղի բաժանումը և Ադրբեջանի հակահայկական քաղաքականությունը հայ մտավորականների նկատմամբ կատարած հալածանքներն ու հետապնդումները ավելի սրեցին հայ-ադրբեջանական հարաբերությունները, և ավելի ակնառու դարձավ Ղարաբաղյան հիմնախնդիրը, այսինքն, անհրաժեշտ ու անհապաղ դարձավ Լեռնային Ղարաբաղի միացումը Հայաստանին, որին արժանի նվիրատվությամբ արձագանքեց ղարաբաղահայությունը:

Փլուզման եզրին կանգնած ԽՍՀՄ-ում ընդունված վերակառուցման կուրսը հույսեր արթնացրեց հայ ժողովրդի մեջ իր քաղաքական միացումը մայր հայրենիքի հետ իրագործելու հնարավոր ճանապարհին: Եվ 1988թ. փետրվարին մարզի հայ բնակչությունը իր վճռական որոշումը կայացրեց՝ Լեռնային Ղարաբաղը միացնել Հայաստանին, դիմել Հայաստանի Գերագույն Խորհրդին՝ ընդունելու «Լեռնային Ղարաբաղը Հայաստանին միացնելու մասին» մարզկոմի ընդունած որոշումը, և միաժամանակ միջնորդել ԽՍՀՄ Գերագույն Խորհրդի առջև՝ ԼՂԻՄ-ը Ադր.ԽՍՀ-ի կազմից Հայկական ԽՍՀ-ի կազմ հանձնելու հարցի դրական լուծմանը: Ամուր հիմք և պատմական պատճառներ ունենալով՝ արցախահայությունը փորձեց սահմանադրության շրջանակներում լուծել Լեռնային Ղարաբաղը Հայաստանին միացնելու հարցը՝ դրանով իսկ ազատվելու Ադրբեջանի գաղութային կցորդը լինելու կարգավիճակից և վերացնելու արհեստականորեն Ղարաբաղի և Հայաստանի միջև Ադրբեջանի ջանքերով առաջացած անկլավային վիճակը:

Լեռնային Ղարաբաղի նկատմամբ Խորհրդային Միության կողմից թույլ տված սահմանադրական խախտումը, ինչպես նաև նրա աջակցությամբ Ադրբեջանի հանրապետության ղեկավարությունը Լեռնային Ղարաբաղի ազգակործան քաղաքականության գործում, հասցրին հակասությունների սրման և ռազմական գործողությունների ծավալմանն ու ակտիվացմանը հայ-ադրբեջանական հարաբերություններում:

Դե-յուրե Խորհրդային Միությունը իր վերակառուցման քաղաքականությամբ ազգերի ինքնորոշման իրավունքն էր հռչակել, սակայն դե-ֆակտո՝ նա ինչպես և Ադրբեջանի ղեկավարությունը դեմ էր տարածքային վիճահարույց հարցերի լուծմանը:

Այս կոնկրետ դեպքում Լեռնային Ղարաբաղի հարցը դիտվեց որպես տարածքային հարց և ոչ թե ազգային ինքնորոշման հարց: Ուստի միութենական և հանրապետական մարմինների կողմից ձեռնարկվեցին բոլոր միջոցները ԼՂԻՄ-ը Ադրբեջանի կազմում պահելու համար: Չնայած ստեղծված արգելքներին՝ Լեռնային Ղարաբաղի և Հայաստանի հայ ազգաբնակչության միահամուռ ուժերով Լեռնային Ղարաբաղը ձեռք բերեց անկախություն:

1988 թվականի փետրվարն արձանագրվեց մեր ժողովրդի պատմության մեջ իր նախադեպը չունեցող համաժողովրդական շարժման ծավալմամբ, որով սկզբնավորվեց արցախյան հիմնախնդրի նորօրյա փուլը:

Լեռնային Ղարաբաղի հիմնահարցը արցախահայության նորանկախ պետականության զարգացման արդի փուլի առաջնահերթ հիմնախնդիրներից է, որը,սակայն,մեր ազգի կենսական շահերի տեսանկյունից ունենալով այդ աստիճանի հույժ կարևորություն, ոչ բավարար կերպով է ներկայացվում ինչպես հայ հասարակայնությանը, այնպես էլ միջազգային հանրությանը (տարբեր կառույցներին ու ատյաններին):

Երկու տասնամյակից ավելի ժամանակաշրջանի հեռավորությունից թվում է, թե հայերս պետք է տիրապատեինք հիմնախնդրի բոլոր նրբություններին, նրա առանցքային հարցերի վերաբերյալ ունենայինք ճշգրտված ու խմբագրված, հղկված ու ստուգաբանված բանաձևեր: Սակայն, ստիպված ենք այսօր փաստել, որ նախընթաց տարիներին, ձևավորվել ու միջազգային շրջանակներում արմատավորվել է խնդրի ձևախեղված, անհայանպաստ մի կերպար, որը բացառում է հակամարտության արդար կարգավորումը: Հիմնախնդրի տեղեկատվական կերպարում խեղված են գրեթե բոլոր բանալի հասկացությունները:

1988 թվականին բարձրացրած ղարաբաղյան հիմնահարցը հակամարտության վերածվեց այն պահին, երբ Ադրբեջանն ուժ կիրառեց, ինչն, ի վերջո, հանգեցրեց ռազմական գործողությունների:

Տարիների հեռավորությունից համարձակորեն նշում ենք, որ հաղթահարելով բազմաթիվ դժվարություններ, ողբերգական իրադարձություններ՝ արցախահայությունը հավատարիմ մնաց իր անկախության հաստատման կայուն ձգտմանը և արյան բովում 1991թ. սեպտեմբերի 2-ին թրծեց իր անկախությունը. ԼՂԻՄ-ի և Շահումյանի շրջանի միավորմամբ հռչակվեց Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունը:

УДК 941(479.243) *История*

Карине Сепян
Абхазский государственный университет

КОРНИ НАГОРНО-КАРАБАХСКОГО КОНФЛИКТА

Нагорно-карабахский конфликт возник в период от распада Российской империи до создания Советского Союза. Возникшая в 1918 году Демократическая Республика Азербайджан предьявила требования к некоторым территориям, в том числе к населенному в основном армянами Карабаху. Несмотря на принципиальный отказ Армении, Азербайджан пытался с помощью Турции, после Англии, затем Советской России силой, ультимативной дипломатией присоединить к себе область. В свою очередь армяне Карабаха сопротивлялись и несколько раз изьявили желание быть в составе Республики Армения решениями местного представительства в лице национального съезда. Фактически вопрос остался нерешенным до советизации Азербайджана и Армении. В 1921 году партийный орган Кавбюро взяло на себя неправомерное обязательство «исправить» это и передал часть Армении Советскому Азербайджану. Игнорирование в то время волеизьявления населения Карабаха остаться с Родиной создало основания для повторения конфликта в дальнейшем.

Ключевые слова: конфликт, сообщество, губерния, независимость, федерация, съезд, представительство, союзник, комиссар, статус, заседание, территория, урегулирование, патриот, деление Родины, проект.

Կարինե Մեպյան
Աբխազիայի պետական համալսարան

ԼԵՌՆԱՅԻՆ ՂԱՐԱԲԱՂԻ ՀԱԿԱՄԱՐՏՈՒԹՅԱՆ ԱՐՄԱՏՆԵՐԸ

Ամփոփագիր՝ Լեռնային Ղարաբաղի հակամարտությունը առաջացել է Ռուսական կայսրության քայքայումից մինչև Խորհրդային Միության ստեղծումն ընկած ժամանակահատվածում: 1918թ-ին առաջացած Ադրբեջանի Դեմոկրատական Հանրապետությունը տարածքային պահանջներ է ներկայացում մի շարք տարածքների նկատմամբ, որոնց թվում էր հիմնականում հայաբնակ Ղեռնային Ղարաբաղը: Չնայած Հայաստանի սկզբունքային մերժմանը, Ադրբեջանը Թուրքիայի, իսկ հետագայում Անգլիայի, ապա Խորհրդային Ռուսաստանի աջակցությամբ փորձել է ուժով և վերջնագրային դիվանագիտությամբ իրեն միացնել երկրամասը: Ղարաբաղի հայությունը իր հերթին դիմադրություն է ցույց տվել և քանիցս իր կամքն է արտահայտել լինել Հայաստանի Հանրապետության մաս ի դեմս տեղական ներկայացուցչական մարմնի՝ ազգային խորհրդի որոշումների: Փաստորեն մինչև Ադրբեջանի և Հայաստանի խորհրդայնացումը հարցը լուծում չի ստացել: 1921թ-ին Կովբյուրոն իր վրա անիրավաչափ լիազորություններ է վերցրել իրականացնելու դա և Հայաստանի մի մասը հանձնել է Խորհրդային Ադրբեջանին: Լեռնային Ղարաբաղի բնակչության հայրենիքի հետ մնալու ցանկության անտեսումն այդ ժամանակ հիմքեր ստեղծեց կոնֆլիկտի վերաբացման համար հետագայում:

Բանալի բառեր՝ կոնֆլիկտ, միություն, նահանգ, անկախություն, դաշնությունում համագումար, ներկայացուցչություն, դաշնակից, կոմիսար, կարգավիճակ, նիստ, տարածք, կարգավորում, հայրենիքի բաժանում

Karine Sepyan
Akhazian State University

THE ROOTS OF THE NAGORNO KARABAGH CONFLICT

The Nagorno karabagh conflict originated in the period of the fall of the Russian Empire before the creation of the Soviet Union. The formation of the Democratic Republic of Azerbaijan in 1918 submitted claims for several territories, including for Karabagh largely populated by Armenians. Inspite of the categoric refusal of Armenia Azerbaijan attempted with Turkey's help to annex the region by coercive diplomacy after the British and the Soviet Union. In their turn the Armenians of Karabagh resisted and several times expressed the wish to be included in the Republic of Armenia upon the decision of decisions of local government presented by the national convention. In 1921 the Caucasian Beaureau of the Communist Party assumed an undue responsibility to "correct" this and annexed part of Armenia to Soviet Azerbaijan. Ignoring the expression of population will of Karabagh to remain within homeland created a precondition for repetition of the conflict in the future.

Keywords: conflict, community, province, independence, federation, congress, representation, ally, commissar, status, meeting, territory, settlement, patriot, division of the motherland, project.

В течение последних двадцати лет мировое сообщество безуспешно пытается разрешить карабахский конфликт. Между тем, для мирного и окончательного его урегулирования на основе строгого соответствия нормам международного права следует учитывать особенности и причины возникновения этого конфликта.

До февральской революции 1917 года Карабах, находясь в составе Елизаветпольской губернии, являл собой окраинную провинцию России. До революции продовольствие, в том числе, и большая часть хлеба завозилась в Карабах из России.

Еще в октябре 1917 года на Кавказском краевом съезде РСДРП (б) известный революционер-большевик, пламенный интернационалист и патриот своей родины, Чрезвычайный комиссар по делам Кавказа Степан Шаумян, говоря о будущем административном устройстве края, выдвинул следующий проект по перестройке административных единиц Закавказья: «Нужно разбить Закавказье на три области:

Западное Закавказье: Кутаисская, Батумская, и часть Тифлисской губернии;

Восточное Закавказье: Эриванская, Карская и части Елизаветпольской и Тифлисской губерний;

Бакинская: часть Елизаветпольской губернии и Дагестанская область»[1].

Однако нашествие германо-турецких империалистов в Закавказье, создание буржуазных правительств в крае, поражение Бакинской коммуны помешали осуществить данный проект.

После русских революций 1917 года в течение недолгого времени существовала Закавказская Федерация – ведущие политические группировки (грузинские меньшевики, азербайджанская партия мусаватистов и армянские дашнаки) договорились образовать в Закавказье, которое стало сначала фактически независимым от России, а 22 апреля 1918 года и формально провозгласило свою независимость, федеративное государство. Однако примирение трех южнокавказских народов оказалось делом слишком трудным и Закавказская Федерация вскоре распалась.

В мае 1918 г. после распада Закавказской Федерации, были провозглашены три независимых государства: Грузинская Демократическая Республика (главным образом на территории Тифлисской и Кутаисской губерний), Республика Армения (основа территории – Эриванская губерния, а также Карская область, захваченная на тот момент Османской империей), Азербайджанская Демократическая Республика (преимущественно на землях Бакинской и Елизаветпольской губерний, Закатальского округа)[2]. Мусаватистское правительство Азербайджана объявило Бакинский и Елизаветпольский уезды частью новосозданного Азербайджана, пытаясь с помощью турецких войск утвердить контроль над Карабахом и Зангезуром. Армянское население Карабаха и Зангезура, однако, отказывалось подчиняться властям АДР.

Созванный 22 июля 1918 года в Шуши первый съезд армян Карабаха единогласно принял решение о том, что Карабах является частью Республики Армения. Съезд избрал собственное Народное правительство, которое возглавило борьбу против захватнической политики мусаватистского Азербайджана[3]. Правительство возглавил член АРФ Дашнакцутюн Егише Ишханян. В начале сентября Исмаил Хаки бей предъявил армянам письменный ультиматум с требованием сдать оружие, не оказывать сопротивления турецким войскам, дозволить свободный въезд в Шуши и признать власть Азербайджана.

На втором съезде армян Карабаха, который состоялся в середине сентября, правительство было переименовано в Национальный Совет Карабаха[4]. Ультиматум Исмаила Хаки бея был отвергнут, но спустя несколько дней, Национальный Совет на отдельном заседании решил: «Признать временную власть Азербайджана, пока Карабахский вопрос решится на Константинопольской конференции, сложить оружие, сдать старые и испорченные ружья, дозволить вступление турецкой роты в Шуши, пригласить в состав правительства турецких представителей»[5].

В это же время, в ночь с 14 на 15 сентября 1918 года 26 бакинских комиссаров были вывезены в Красноводск пароходом «Туркмен». И тогда же в Баку началась трехдневная резня армян и двухмесячные зверства турецких войск, во главе Нури-паши, прекращенные прибытием 17 сентября английского отряда под командованием генерал-майора В. Томсона[6]. Часть 70-тысячного армянского населения Баку спаслась, перебравшись по морю в порты Энзели, Астрахань и Красноводск, остальные остались без помощи. Объединенная турецко-азербайджанская армия за несколько дней истребила тысячи армян.

Весть об армянской трагедии в Баку привела многих руководителей Карабаха в безнадежное состояние. Градоначальник Шуши, кадет Герасим Мелик-Шахназарян и влиятельные представители купеческой знати, дабы предотвратить кровопролитие, делали все, чтобы состоявший в октябре третий съезд пошел на уступки. Когда пятитысячное турецкое войско было уже на подступах к Аскерану, съезд принял ультиматум и открыл дорогу – Джамиль Джевад бей и Исмаил хан Зиятханов возглавили въезд турецких вооруженных отрядов в Шуши. Османские военные власти обещали армянскому населению мир, но очень скоро в Шуши было арестовано 60 видных представителей руководства и интеллигенции[7].

Джамиль Джевад бей потребовал от армян Арцаха сложить оружие и объявить о подчинении Азербайджану. Несмотря на «покорность» Шуши, районы продолжали сопротивление, отказывая и туркам и азербайджанцам во властных полномочиях. Армяне Хачена, Джраберда, Варанды и Дизака отказывались подчиняться туркам, а на их набеги отвечали вооруженным сопротивлением, устраивая засады. В октябре турецкая воинская часть во главе с местными мусульманами и армянами-предателями вступила в село Мсмна в Варанде. Армяне во главе с Сократом Мелик-Шахназаровым оказали вооруженное сопротивление и одержали победу над турецким отрядом, насчитывавшем 300 аскеров.

31 октября 1918 года по требованию европейских союзников турки покинули Карабах. Вскоре английские войска под командованием генерала Уильяма Томсона вступили из Персии в Баку. Остатки турецких войск влились в азербайджанскую армию и продолжали оставаться в Карабахе.

Для англичан судьба Карабаха, как и Зангезура была предрешена: они решили присоединить эти области к Азербайджану. 15 января 1919 года, с одобрения Томсона, губернатором Карабаха-Зангезура был назначен Хосров бек Султанов, который пользовался дурной славой арменофоба. 26 января, узнав об этом, министр иностранных дел Армении Сиракан Тигранян направил решительный протест правительству Азербайджана, заявив, что Карабах и Зангезур являются неотъемлемой частью Армении. Правительство Азербайджана ответило, что эти «районы являют собой неоспоримые и неотделимые части Азербайджана»[8].

В середине февраля в Шуши состоялся четвертый съезд армян Карабаха, который отклонил ультиматум правительства Баку о признании власти Азербайджана и выразил протест в связи с назначением Султанова генерал-губернатором.

---

[1] С.Г. Шаумян. Избранные произведения. М. 1958, т.2, с. 104.
[2] Д. В. Заяц. Изменение административно-территориального деления союзных республик
[3] Егише Ишханян. Нагорный Карабах, 1917-1920. Айастан, Ереван, 1999, с. 174.
[4] Газ. «Мшак», 1919, 27 февраля.
[5] Егише Ишханян. Нагорный Карабах, 1917-1920. Айастан, Ереван, 1999, стр. 209.
[6] И.М. Мосесова. Армяне Баку: бытие и исход, Ереван: Айастан, 1998, стр. 47.
[7] Richard G. Hovanissian. Armenia on the road to Independence 1918. University of California Press, Berkeley, Los Angeles, London, p. 264.
[8] Симон Врацян. Республика Армения, Айастан, Ереван, 1993, стр. 329-330.

«Съезд единогласно принял решение о непризнании власти Азербайджана, ибо Карабах, будучи частью исторического Сюника, со своим почти мононациональным армянским населением должен быть присоединен к Армении как ее неотделимая часть. Турецкое национальное меньшинство (Карабаха), как подданные Армении, имеет право на автономную национальную культуру»[1].

24 февраля Карабахский Армянский Национальный Совет направил в Тифлис предводителя епархии, епископа Ваана Тер-Григоряна и члена совета Гранта Багатуряна, которые на встрече с генералом Томсоном предложили четыре варианта урегулирования проблемы: 1. включение Карабаха в состав Армении, 2. восстановление административного управления, которое было в Карабахе до вступления туда урок, 3. учреждение общего британского губернаторства в Нагорном Карабахе, то есть для армянонаселенного Карабаха, 4. – создание общего британского губернаторства для всего Карабаха, разделенного отныне на отдельные армянскую и мусульманскую автономные зоны[2].

21-29 апреля 1919 года Национальный совет провел пятый съезд. На съезде присутствовал британский генерал Шателворт, который заменил генерала Томсона. Было предложено учредить в Карабахе общее губернаторство Азербайджана. А тем временем Томсон проводил переговоры в Ереване. В качестве уступки он обещал, что Зангезур не будет включен в юрисдикцию губернаторства. Но на съезде Шателворту был дан резкий отказ.

В конце июня 1919 года в селе Шон в Варанде состоялся шестой съезд Карабаха, на котором присутствовали представители бакинских карабахцев и Шафи бек Рустамбеков от правительства Азербайджана. Представитель партии Мусават заверил в доброжелательном отношении правительства Баку к Карабаху. Карабахцы решили начать официальные переговоры с Азербайджаном.

Вопросом повестки было признание власти Азербайджана. Съезд избрал некий орган из 3 человек – Рубен Шахназарян (народник), Арамаис Тер-Даниелян и Герасим Хачатрян (дашнакцаканы) – и передал им полномочия вести от имени Карабаха переговоры с правительством Азербайджана. По дороге Хачатрян был убит турками, остальные двое доехали до Баку и, после совещания с Земляческим союзом карабахцев и Национальным советом, достигли определенного согласия. Представители Карабаха и Султанов вернулись в Карабах. «Внешне Султанов изменил свое отношение – был любезен с армянами и всячески пытался завоевать их симпатии. Обосновался в армянском квартале в доме армянина и объявил, что дорога Шуши-Евлах открыта и армяне могут свободно по ней ездить»[3].

Армяне готовились к седьмому съезду. Карабахцам следовало определиться – признавать власть Азербайджана или продолжать борьбу. 12-22 августа седьмой съезд в Шоше обсудил убийства Герасима Хачатряна и еще двоих депутатов, застреленных по дороге из Джраберда в Шош. Съезд единодушно отклонил предложение епископа Ваана перенести съезд в Шуши и принять политику примирения. В свою очередь Султанов предъявил ультиматум – в течение 48 часов принять проект азербайджанского правительства, в противном случае будет применена сила. В дни съезда дипломатический представитель Армении в Баку Тигран Бекзадян намекнул своим соотечественникам, что получить возможности извне нет, и Карабаху придется защищаться самостоятельно. 15 августа съезд поручил избранным 15 делегатам подписать соглашение с Султановым. 22 августа армяне были вынуждены подписать временное соглашение с Баку, согласно которому Карабах, до окончательного определения статуса на Парижской мирной конференции, считался территорией в границах Азербайджана.

После августовского соглашения армянское население Карабаха оказалось разделенным на две части – на сторонников Армении и сторонников Азербайджана. Армянские большевики, Народная партия, революционеры-социалисты, ряд нейтральных чиновников и часть интеллигенции проводили противную правительству Армении пропаганду и всячески пытались настроить народ на присоединение к Азербайджану. Крестьянство района, Дашнакцутюн и некоторые круги армянской социал-демократической партии, нейтральные националисты, наоборот, были приверженцами присоединения Карабаха к Армении[4].

В марте 1920 года в Шуши поднялось восстание. В конце марта появились первые жертвы. Восстание было подавлено, азербайджанские войска вступили в Шуши, предали город огню и вырезали армянское население. В течение трех дней были убиты тысячи армян.

28 апреля в Азербайджане установилась советская власть. Красная армия вошла в столицу Азербайджана, когда азербайджанские войска были сосредоточены в Карабахе, где они вели борьбу с восставшими армянами. Азербайджан стал первой республикой, в которой установилась власть большевиков, вероятно, из-за того, что большевикам прежде всего нужна была нефть, а также потому, что он был единственной республикой на Южном Кавказе, где коммунисты пользовались относительной поддержкой, особенно среди рабочих Баку. Нариман Нариманов был назначен председателем Ревкома. 29-го апреля мусаватист Султанов объявил себя главой Карабахского Ревкома и письменно уведомил местных руководителей о том, что Карабах советизирован и является частью советского Азербайджана[5]. Через два дня после советизации Азербайджана, 30-го апреля, армянское правительство получило ультиматум от исполнявшего обязанности Комиссара иностранных дел Мирзы Давуда Гусейнова: «демилитаризовать Карабах и Зангезур, прекратить межнациональную бойню». В противном случае «ревком Азербайджана будет считать себя в состоянии войны с Арменией. Для ответа на ультиматум дается три дня»[6]. Нахичеван в ультиматуме не упоминался, так как с середины 1919-го года он не подчинялся Армении. Н. Нариманов, настаивая на включение Нагорного Карабаха и Зангезура в Азербайджан, говорил: «Никто в мире не в состоянии помешать нам повлиять на население указанных областей высказаться за соединение с Азербайджаном»[7].

В мае 1920 года состоявшийся девятый съезд армян Нагорного Карабаха принял резолюцию, в которой подтвердил мнение представителей армянского населения области, неоднократно заявлявшего о том, что область является неотъемлемой частью Армении.

---

[1] Егише Ишханян. Нагорный Карабах, 1917-1920. Айастан, Ереван, 1999, с.342.
[2] Richard G. Hovanissian. Armenia on the road to Independence 1918. University of California Press, Berkeley, Los Angeles, London, p.182-183.
[3] Симон Врацян. Республика Армения, Айастан, Ереван, 1993, стр. 337-338.
[4] Татул Акопян. Карабахский дневник. Зеленое и черное или ни войны ни мира. Ереван, Антарес, 2010, стр. 359.
[5] Там же, стр. 361
[6] Там же.
[7] Татул Акопян. Карабахский дневник. Зеленое и черное или ни войны ни мира. Ереван, Антарес, 2010, стр. 361.

В создавшихся условиях ЦК РКП (б) счел необходимым в качестве временной меры в указанных областях создать местные Советы с введением советских войск. Именно в полном соответствии с линией ЦК Г. Чичерин 19 июня 1920 г. в телеграмме на имя Г. Орджоникидзе писал: «Карабах, Зангезур, Шуша, Нихичеван, Джульфа не должны присоединиться ни к Армении, ни к Азербайджану»[1]. По его словам, данные области должны быть под контролем российских оккупационных войск до создания местных Советов[2]. 10 августа в Тифлисе армянская делегация подписала договор, согласно которому советские войска заняли спорные Карабах, Нахиджеван, Зангезур. В третьем пункте договора оговаривалось, что занятие советскими войсками спорных территорий не определяет прав Армении или Азербайджана на эти территории. Временное нахождение советских войск на этих территориях должно было создать благоприятные условия для мирного разрешения территориального спора между Арменией и Азербайджаном.

30 ноября Азревком признал спорные районы Зангезур и Нахиджеван частью Советской Армении и представил Нагорному Карабаху, большую часть населения которого составляли армяне, право на самоопределение. Это решение было подтверждено Нариманoвым 1 декабря 1920 г. на торжественном заседании Бакинского Совета. На том же заседании Орджоникидзе прямо заявил о вхождении Нагорного Карабаха в состав Армении. 2 декабря был подписан договор между РСФСР (полномочный представитель Легран) и Арменией (Дро, Тертерян). Первым пунктом договора Армения провозглашалась независимой Советской Социалистической Республикой. Был сформирован Временный Военно-революционный комитет, в состав которого вошли пять большевиков: Касьян, Мравян, Тер-Габриелян, Бекзадян и Нуриджанян и два представителя левых дашнакцаканов – Дро и Тертерян. Новую власть в Армении принимали практически без сопротивления, за исключением Зангезура, где командующий вооруженными силами Нжде несколько месяцев сражался за независимость.

4 декабря в Ереван прибыло новое правительство, возглавляемое Касьяном. В тот же день Сталин в статье «Да здравствует Советская Армения» написал: «1 декабря Советский Азербайджан добровольно отказался от спорных губерний и заявил о передаче Зангезура, Нахиджевана и Нагорного Карабаха Советской Армении»[3]. Решение карабахского вопроса в пользу Армении было далее подтверждено постановлением пленума Кавбюро ЦК РКП (б) от 3 июня 1921 г. Однако 4 июля 1921 года в повестку пленума Кавбюро вновь был включен Карабахский вопрос. В процессе обсуждения, в котором принимал участие Сталин, проявились две точки зрения:

1. а) оставить Карабах в составе Азербайджана
   б) провести референдум по всему Карабаху при участии как армянского, так и мусульманского населения.
2. а) нагорную часть Карабаха присоединить к Армении
   б) провести референдум только в нагорной части Карабаха, то есть среди армян.

Кавказское бюро постановило: «Нагорный Карабах присоединить к Арм. ССР, референдум провести только в Нагорном Карабахе». Нариманов протестовал: «Учитывая значимость Карабахского вопроса для Азербайджана, отложить обсуждение до принятия окончательного решения в Центральном Комитете».

Но вопрос до ЦК так и не дошел: на следующий день, 5 июля, пленум Кавбюро, на котором присутствовал Сталин, без голосования принял решение оставить Нагорный Карабах в составе Азербайджана. «Исходя из необходимости утверждения мира между армянами и мусульманами, а также учитывая экономические связи между Нагорным и Низинным Карабахом, постоянную связь с Азербайджаном, принимается решение оставить Нагорный Карабах в границах Азербайджана, предоставить ему широкую автономию с административным центром в городе Шуши, который входит в состав автономной области». Принято считать, что решение Кавбюро было принято под нажимом Иосифа Сталина[4], однако, что вероятнее, оно отразило более широкие стратегические устремления большевиков: умиротворить Кемаля Ататюрка и успокоить ропот мусульманского населения, которое в то время подчинило себе СССР. Азербайджан, с его большим, чем в Армении, населением и жизненно важными нефтяными ресурсами, рассматривался большевиками, подобно кемалистской Турции, как маяк революции на Востоке и казался важнее Армении с точки зрения интересов революции. Сторонники армянской позиции по проблеме Нагорного Карабаха часто подчеркивают, что резолюция Кавбюро от 5 июля со всей очевидностью противоречит принципу самоопределения и, в любом случае, не может рассматриваться как имеющая законную силу: вопрос следует решить странам, которые он непосредственно затрагивает, а не комитетом, созданным специально для этого случая внутри правящей партии третьей страны. Руководство Азербайджана методично оттягивало предоставление Нагорному Карабаху автономии, откладывая выполнение решения Пленума Кавбюро. Вопрос не раз обсуждался на заседаниях Кавбюро и созданного позднее Закавказского Краевого Комитета (ЗКК). Осенью 1922 года ЗКК назначает руководителем НК Арменака Каракозова. Весной 1923 года ЗКК в очередной раз потребовало от Баку выполнения постановления о предоставлении НК широкой автономии.

7 июля 1923 года Азербайджан издал декрет «Об образовании Автономной области Нагорного Карабаха» (АОНК), с 1937 года - Нагорно-Карабахская автономная область (НКАО). АОНК был образован из районов Азербайджанской ССР с преимущественно армянским населением (Шушинский, Джебраильский и части Джеванширского и Зангезурского уездов). Через месяц столица АОНК была перенесена из Шуши в Ханкенди, переименованный в Степанакерт – в честь «великого армянского большевика», руководителя Бакинской коммуны Степана Шаумяна.

Нагорный Карабах, видимо, с далеким прицелом, был раздроблен – на одной части сформировали автономию, а остальную растворили в административных районах Советского Азербайджана, причем таким образом, чтобы ликвидировать физическую и географическую связь между армянской автономией и Арменией.

Таким образом, значительная часть территории, признанная Лигой Наций как спорная, была прямо аннексирована, и за пределами автономии осталась большая часть Нагорного Карабаха (Гюлистан, Кельбаджар, Карахат (Дашкесан), Лачин, Шамхор и др.). Тем самым, карабахская проблема была не решена, а заморожена почти на 70 лет, хотя армянское большинство Нагорного Карабаха неоднократно обращалось с письмами и петициями к центральной власти в Москве, требуя аннулировать антиконституционное и неправовое решение 1921 года и рассмотреть возможность передачи Нагорного Карабаха в состав Армении. Даже в годы сталинских репрессий под угрозой высылки всего армянского

[1] АН Армнской СССР. Нагорный Карабах. Историческая справка. Ереван, 1988, стр. 25.
[2] Там же.
[3] Газета «Правда», № 273, 4 декабря 1920 г.
[4] Алексей Зверев. Этнические конфликты на Кавказе, 1988-194. В сб. Спорные границы на Кавказе: под ред. Бруно Коппитерс, Москва, 1996, стр. 17.

народа со своей исторической родины (по примеру других репрессированных наций) не прекращалась борьба армян Нагорного Карабаха и Армении за выход края из состава Азербайджанской ССР[1].

Список цитированной литературы

1. С.Г. Шаумян. Избранные произведения. М. 1958, т.2
2. Егише Ишханян. Нагорный Карабах, 1917-1920. Айастан, Ереван, 1999.
3. Газ. «Мшак», 1919, 27 февраля.
4. И.М. Мосесова. Армяне Баку: бытие и исход, Ереван: Айастан, 1998.
5. Richard G. Hovanissian. Armenia on the road to Independence 1918. University of California Press, Berkeley, Los Angeles, London.
6. Симон Врацян. Республика Армения, Айастан, Ереван, 1993.
7. Татул Акопян. Карабахский дневник. Зеленое и черное или ни войны ни мира. Ереван, Антарес, 2010.
8. АН Армнской СССР. Нагорный Карабах. Историческая справка. Ереван, 1988.
9. Газета «Правда», № 273, 4 декабря 1920 г.
10. Алексей Зверев. Этнические конфликты на Кавказе, 1988-194. В сб. Спорные границы на Кавказе: под ред. Бруно Коппитерс, Москва, 1996.
11. Публикация официального сайта МИД НКР: http://nkr.am/ru/history-and-current-reality/79/

[1] Публикация официального сайта МИД НКР: http://nkr.am/ru/history-and-current-reality/79/

ՀՏԴ 941 (479.243) :665.7(479.24) Պատմություն

Գևորգ Ստեփանյան
Պատմ. գիտ. դոկտոր, պրոֆեսոր ,
ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ,
Սփյուռքի և հայ գաղթօջախների պատմության բաժնի
առաջատար գիտաշխատող

ԱՐՑԱԽԱՀԱՅԵՐԻ ԴԵՐԸ ԲԱՔՎԻ ՆԱՎԹԱՐԴՅՈՒՆԱԲԵՐՈՒԹՅԱՆ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ԳՈՐԾՈՒՄ. XIX Դ. ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍ-XX ԴԱՐԱՍԿԻԶԲ (ՀԱՄԱՌՈՏ ԱԿՆԱՐԿ)

Այսպիսով՝ Բաքվի նավթարդյունաբերության զարգացման ասպարեզում իրենց առանձնահատուկ դերն են ունեցել հատկապես արցախցիները, որոնք իրենց գործիմացության և անսպառ եռանդի շնորհիվ ձեռք են բերել մեծ հարստություն, նպաստել քաղաքի տնտեսական ու մշակութային կյանքի բարգավաճմանը: Արցախցիներ էին խոշոր նավթահանքերի տերեր. եղբայրներ Առաֆելյանները, Ղուկասյանները, Կրասիլնիկ-յանները, Գրիգոր և Հովսեփ Թումայան եղբայրները, Գրիգոր Դիլդարյանը, Մուսայել Շահգեդանյանը և շատ ուրիշ-ներ:

Բանալի բառեր - *Կարանդա, Բաքու, Կուրի ձախափնյակ, արցախահայեր, նավթարդյունաբերություն, հայերի ցեղասպանություն, «Մասիս», «Արարատ», «Անի», «Սևան»*

Gevorg Stepanyan, Doctor of Historical Sciences, Professor
Institute of History of the National Academy of Sciences,
leading scientific worker of the Department of history of
Diaspora and Armenian communities

THE ROLE OF ARTSAKH ARMENIANS IN THE DEVELOPMENT OF OIL INDUSTRY OF BAKU AT THE END OF THE 19TH AND AT THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURIES

Thus the people of Artsakh had their specific role in the development of oil industry of Baku. Thanks to their knowledge in this sphere and inexhaustible efforts, they have acquired great wealth and contributed to the prosperity of the economic and cultural life of the city. The people from Artsakh were the owners of major oil mines. The brothers Arafelyan, the Ghukasyans, the Krasilnikyans, Grigor and Joseph Tumayan brothers, Grigor Dildaryan, Musayel Shahgedanyan and many others were well-known among them.

Геворг Степанян,
Доктор исторических наук,
профессор Институт истории НАН РА,
ведущий научный сотрудник отдела истории
диаспоры и армянских общин
Mail. sasun-07@mail.ru

РОЛЬ АРЦАХСКИХ АРМЯН В РАЗВИТИИ НЕФТЯНОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ В БАКУ В КОНЦЕ 19-ОГО И НАЧАЛЕ 20-ОГО ВЕКОВ

Таким образом, народ Арцаха имел свою особую роль в секторе развития нефтяной промышленности Баку. Благодаря своим знаниям в той сфере и неисчерпаемым усилиям, они приобрели огромные богатства и способствовали процветанию экономической и культурной жизни города. Армяне из Арцаха являлись владельцами крупных нефтяных шахт. Среди них были известны братья Арафелян, Гукасяны, Красилникяны, братья Григор и Овсеп Тумаян, Григор Дилдарян, Мусаел Шахгеданян и многие другие.

Հետխորհրդային Ադրբեջանում պետական մակարդակով տարվող հակահայկական քարոզչության պայմաններում ադրբեջանցի պատմաբանները անցնել են լայնածավալ տեղեկատվական հարձակման: Ադրբեջանական պաշտոնական պատմագրությունը շարունակաբար փորձում է յուրացնել Արևելյան Այսրկովկասի տեղաբնակ ժողովրդների էթնոմշակութային և քաղաքական պատմությունը: Մինչդեռ հայ և օտարալեզու բազմաթիվ սկզբնաղբյուրները հավաստում են, որ Արևելյան Այսրկովկասում XX դարի երկրորդ տասնամյակի վերջում «Ադրբեջան» անվամբ արհեստածին պետությունում եկվոր թյուրք-օղուզների հետնորդների՝ 1930-ական թվականների վերջերից «ադրբեջանցի» հորջորջված կովկասյան թաթարները հաստատվել են տեղաբնիկ ժողովուրդների (հայեր, ուտիներ, թաթեր, թալիշներ, լեզգիներ և այլն) ցեղասպան քաղաքականության, ուծացման, քաղաքակրթական արժեքների կողոպտման ու ոչնչացման միջոցով: Ուստի սույն հոդվածի խնդրո առարկա շրջանակներում արցախցիների օրինակով ներկայացնենք հայերի ունեցած քաղաքակրթական ծանրակշիռ ազդեցությունը Կուրի ձախափնյակում և մերձկասպյան երկրամասում:

Պատմական հիշատակությունները վկայում են, որ Արևելյան Այսրկովկասի՝ Կուրի ձախափնյակից մինչև Ապշերոնյան թերակղզի ընկած տարածքում հայերը բնակվել են վաղնջական ժամանակներից: Որպես երկրամասի տեղաբնակ և մշակութակերտ ժողովուրդ՝ հայերը մասնակցեցին այդ տարածաշրջանի հասարակական-քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական, կրթամշակութային կյանքին և ստեղծեցին հարուստ պատմություն[1]:

Երկրամասի հայաբնակ բնակավայրերի շարքում հայ ժողովրդի պատմության մեջ կարևոր տեղ է գրավում Բաքու քաղաքը: Ապշերոնյան թերակղզու վրա կուչ եկած փոքրիկ և անհիրապույր այդ բնակավայրը, 1859 թ. վերջերին դառնալով երկրամասային նահանգական քաղաք, աստիճանաբար դուրս է գալիս նահապետական պարփակվածությունից և ընդերքի հարստությունների շնորհիվ զարգանալով՝ բերդաքաղաքից դառնում է աչքի ընկնող առևտրական և տնտեսական կենտրոն: Բաքվի զարգացման համար վճռական նշանակություն ունեցավ թերակղզու նավթի պաշարները, որոնց արդյունահանման և արտահանման արդյունքում քաղաքը սկսեց զարգանալ որպես նավթարդյունաբերության խոշոր կենտրոն:

Բաքու քաղաքի աստիճանական զարգացման և քաղաքային բնակչության աճի հետևանքով նկատելի է դառնում նաև հայ բնակչության թվի անընդհատ աճ: Բաքվում XIX դարի 30-ական թթ. բնակվող հայ բնակչության վերաբերյալ մի հետաքրքիր վավերագիր է պահպանվել Հայաստանի ազգային արխիվում, որն ուշագրավ տեղեկություններ է հաղորդում 1838 թ. մայիսի 16-ին քաղաքում և արվարձանում հայ բնակչության շրջանում անցկացված ընտանեկան ցուցակագրության վերաբերյալ: Ըստ այդմ՝ հայերը բերդաթաղում և արվարձանում արդեն ունեին 69 տուն՝ 434 բնակիչ[2]: Ցուցակագրությունն ուշադրության արժանի է այն առումով, որ հստակ ցույց է տալիս Բաքվում արցախահայ համայնքի ձևավորման ակունքները: Այդտեղ գտել են ծագումով արցախցի այնպիսի ազգանուններ (Թումայան, Շահգեդանյան, Սերեբրյակյան և այլն), որոնք հետագա տարիներին դարձան խոշոր առևտրաարդյունաբերողներ և հասարակական-քաղաքական գործիչներ:

Արցախահայերի թիվը Բաքվում առանձնապես աճեց XIX դարի 70-80-ական թթ. և XX դարի սահմանագլխին՝ նավթային վերելքի արշալույսին՝ ի հաշիվ Արցախի տարբեր գավառներից տեղափոխվածների: «Բագայ բնակիչների մեծ մասը, - գրում է «Տարազը», - գաղթականներ են, գլխավորապէս Ղարաբաղից և Շամախուց: Նրանցից յուրաքանչյուրը բնականաբար իր հետ բերում էր իր ազգային սովորությները, իր մշակույթն ու մտայնությունը»: Արցախից Բաքու պանդխտության մեկնող երիտասարդությունը հիմնականում եղել է Վարանդա գավառից: Ե. Լալայանը գրում է. «Պանդխտությունը, որ սաստիկ տարածված է գավառիս (Վարանդայի - Գ. Ս.) բնակչության մեջ: Գլխավորապես պանդխտում են Բաքու, Ղազախ, Պետրովսկ և Անդրկասպյան երկրները: Վարանդացուն տակավին նոր ծանոթ այդ երկրները, մանավանդ Բաքուն՝ յուր նավթահորերով, գրավել և գերել է»[3]:

Եթե հարյուրամյակներ շարունակ հայերի համար Բաքուն մի հարմար վաճառանոց և նավահանգիստ էր, ապա XIX դարի կեսերից հայերը Բաքվում նաև արդյունաբերողներ էին, գործարանատերեր, հանքատերեր և այլն: Տնտեսական կյանքի աշխուժացման պայմաններում հայ առևտրաարդյունաբերողներից շատերը Բաքվում հիմնեցին գործարաններ, ֆաբրիկաներ և արդյունաբերական այլ ձեռնարկություններ: Բաքվի խոշոր ձեռնարկատերերի շարքում մեծ տոկոս էին կազմում հատկապես հայ նավթարդյունաբերողները (Ալեքսանդր Մանթաշյանց, Փիթոյան եղբայրներ, Պողոս, Հակոբ, Աբրահամ և Արշակ Ղուկասյան եղբայրներ, Ղորղանյան եղբայրներ, Օրբելյան եղբայրներ, Հովհաննես Միրզոյան, Գևորգ Լիանոսյան և շատ ուրիշներ): Տնտեսական կյանքում իրենց ունակությունների շնորհիվ նրանք նկատելի ներդրում ունեցան երկրամասի տնտեսական յուրացման և զարգացման դժվարին ու կարևոր գործում:

Հատկանշական է, որ Բաքվի առևտրաարդյունաբերության, մասնավորապես նրա գլխավոր ճյուղի՝ նավթարդյունաբերության զարգացման գործում իրենց առանձնահատուկ դերն են ունեցել արցախցիները[4]: Արցախցիներ էին խոշոր նավթահանքերի տերեր, եղբայրներ Առաֆելյանները, Ղուկասյանները, Կրասիլնիկյանները, Գրիգոր և Հովսեփ Թումայան եղբայրները, Գրիգոր Դիլդարյանը, Մուսայել Շահգեդանյանը[5] և շատ ուրիշներ: «Գաղտնիք չէ, - գրում է «Տարազը», - որ Բագի հայ հարուստները մի աննշան բացառութեամբ, բոլորը ղարաբաղցիներ են: Սրանք գաղթելով Բագու՝ իրանց բնածին ընդունակութեամբ եւ տոկունութեամբ մի երեսուն-քառասուն տարայ ընթացքում շինել են այժմեան Բագու քաղաքը եւ ձեռք բերել ահագին հարստութիւն»[6]:

Առևտրական կապերով կապված լինելով Եվրոպայի և Ռուսաստանի հետ՝ արցախահայ առևտրաարդյունաբերողները առաջիններից էին, որ կանխազգացին նավթի նշանակությունն ու արժեքը և սկսեցին զբաղվել ու զարգացնել նրա արդյունաբերությունը: Արցախցի թերևս առաջին նախաձեռնողներից էր հայ առևտրական կապիտալի ներկայացուցիչ Պետրոս Մանչեյանը, որը դեռևս 1810 թ. կառավարության հետ համաձայնագիր էր ստորագրել, որպեսզի կապալով իրեն տրվեն Ղուբայի նավթահորերն ու ծովային ձկնորսարանները: Մինչև 1823 թ.՝ իր մահը, նա անընդհատ փորձել է նավթի հարուստ նոր հանքահորեր փորել[7]:

1868 թ. նավթարդյունաբերության բնագավառում որոշ քայլեր է ձեռնարկում Բաքվում հաստատված շուշեցի Լազարյանների գերդաստանի ներկայացուցիչ, գեներալ-լեյտենանտ Հովհաննես Դավիթի Լազարյանը[8], որին Ռուսական կառավարությունը հատկացրել էր մի փոքրիկ նավթադաշտ[9]: Հովհ. Լազարյանը Բաքվում զբաղվել է նաև

[1] Մանրամասն տե՛ս Ստեփանյան Գ., Բաքու քաղաքի հայության պատմությունը (պատմաժողովրդագրական ուսումնասիրություն), Երևան, 2011:
[2] Տե՛ս Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետև՝ ՀԱԱ), ֆ. 56, ց. 1, գ. 305, թ. 69-70:
[3] Լալայան Ե., Երկեր, հտ. 2, Արցախ, Երևան, 1988, էջ 136:
[4] Տե՛ս **Магда Неймань**, Армяне. Краткий очерк их истории и современного положения, СПб., 1899, с. 151.
[5] Տե՛ս **Գիլխանդանեան Ա.**, Բագուի դերը մեր ազատագրական շարժման մէջ, «Հայրենիք», Պոսթըն, 1924, Բ տարի, մարտ, N 5, էջ 98-100, տե՛ս նաև «Արձագանք», Թիֆլիս, 1890, ապրիլի 15, N 8:
[6] «Տարազ», Թիֆլիս, 1892, N 25, էջ 350:
[7] Տե՛ս **Դիլոյան Վ.**, Արևելյան Հայաստանը XIX դարի առաջին երեսնամյակին և հայ-ռուսական հարաբերությունները, Երևան, 1989, էջ 117:
[8] Լազարյանների գերդաստանը սերում էր Քաշաթաղի մելիքական տոհմից: Այս գերդաստանում են ծնվել գեներալ-լեյտենանտ Հովհաննեսը, գնդապետ, պատմաբան Հակոբը և Բաբաջանը (ՀԱԱ, ֆ. 42, ց. 1, գ. 2, թ. 1-11, տե՛ս նաև **Потто В.**, Генерал-адъютант Иван Давыдович Лазарев, Тифлис, 1900, տե՛ս նաև Ղազիյան Ա., Լազարյանների զինվորական փառքը, ԲՀԱ, Երևան, 1991, N 3, էջ 218-225).
[9] Տե՛ս Ե. Չարենցի անվան գրականության և արվեստի թանգարան (ԳԱԹ), Տ. Նազարյանի ֆոնդ, գ. 233, տ. 4, թ. 19:

բարեգործությամբ՝ պարբերաբար նվիրատվություններ կազմակերպելով «Բաքվի Հայոց աղքատախնամ եկեղեցական հոգաբարձությանը»[1]: Բաքվի նավթարդյունաբերության մեջ առանձնանում էին նաև արցախցիներ Սամվել Բաղիրյանը և Հարություն (Արտեմ) Մադաթյանը, որոնք, 1878 թ. միանալով մի ռուս արդյունաբերողի, Բրունո դե Բուրի հետ հիմնում են «Կասպից ընկերություն» անունով ֆիրման[2]:

Բաքվի նավթադաշտերի հայ խոշոր սեփականատերերի շրջանում հատկապես առանձնանում են շուշեցի Պողոս, Հակոբ, Աբրահամ և Արշակ Ղուկասյան եղբայրները: Սրանց նավթաբիզնեսի գործունեության հիմքը սկսել էր ավագ եղբայրը՝ Պողոսը, որ, 1878 թ. Շուշիի գալով Բաքու, իր ձեռներեցությամբ ու բանիմացությամբ հիմք է դրել իրենց արյունաբերությանը և դարձել Բաքվի մեծահարուստներից մեկը: Նա նախ 27.000ռ. ձեռք է բերում Սամվել Բաղիրյանի մասնաբաժինը, ապա՝ Հարություն Մադաթյանինը և ինքն էլ շուտով սկսում ընկերակցել Բրունո դե Բուրին: Աստիճանաբար զարգացնելով նավթային իրենց բիզնեսը՝ Ղուկասյանները հետագայում՝ ինքը տարի անց, առաջնակարգ դիրք են գրավում նավթարդյունաբերության մեջ և արդեն 1887 թ. 2մլն.ռ. հիմնադիր կապիտալով վերածվում են բաժնետիրական ընկերության[3]: Նավթի արդյունահանման բնագավառում ոչ պակաս դերակատարություն ունեին նաև Պողոսի եղբայրները՝ Հակոբը, Աբրահամը և Արշակը, որոնք, արագորեն ծանոթանալով նավթաբիզնեսին, էլ ավելի նպաստեցին ընկերության տնտեսական զարգացմանն ու հզորացմանը: 1888 թ. Բրունո դե Բուրի մահից հետո «Կասպից ընկերություն» լիակատար սեփականատերերը դարձան Ղուկասյան եղբայրները՝ ձեռքի տակ ունենալով խոշոր կապիտալ[4]:

Նավթի արդյունաբերության մեջ Պողոս Ղուկասյանի ձեռնարկած արդյունավետ գործունեության շնորհիվ նրա համբավը Կովկասի վաճառականության շրջանակներից լայն տարածում գտավ նաև Ռուսաստանում և այլուր՝ դառնալով համառուսաստանյան չափանիշներով նավթարդյունաբերող առաջին հայը: 1891 թ. Պողոս Ղուկասյանը նախագահում է «Բաքվի նավթարդյունաբերողների միությունը», այդ պաշտոնը 1896 թ. մինչև իր մահը՝ 1917 թ., ղեկավարում է նրա կրտսեր եղբայրը՝ Արշակը[5]:

Շարունակելով առևտրաարդյունաբերական իր գործունեությունը՝ Պ. Ղուկասյանը ռուս արդյունաբերող Ս. Յակովլևի հետ միասին 1897 թ. 1 մլն.ռ. հիմնադիր կապիտալով հիմնում է «Կասպից խողովակամուղը», որն իր բազմաճյուղ ցանցերով գործարաններին և քաղաքին մատակարարում էր անհրաժեշտ քանակությամբ ջուր: Ծավալելով լայնասպարեզ գործունեություն՝ Պ. Ղուկասյանը Բաքվում հիմնեց նաև մի շարք ձեռնարկություններ, որոնց գործարկման արդյունքում առավել բարձրացվեց նավթարդյունաբերության արդյունավետությունը: Նրա անմիջական ջանքերով Բաքվում կառուցվեց մեքենաշինական մեծ գործարան, որն անհրաժեշտ քանակությամբ մեքենաներ, հորատող սարքեր և խողովակներ էր պատրաստում Կովկասի արդյունաբերական տարբեր ձեռնարկությունների համար[6]:

Բաքվում նավթարդյունաբերության զարգացման գործում իրենց մեծ ներդրումն ունեին նաև շուշեցի եղբայրներ Առաֆելյանները, որոնք կարճ ժամանակամիջոցում ձեռք էին բերել հսկայական հարստություն[7]: Շուշեցիներ էին նաև խոշոր նավթահանքերի տերեր Կրասիլնիկյան, Գրիգոր և Հովսեփ Թումայան եղբայրները, Գրիգոր Դիլդարյանը և Մուսայել Շահգեդանյանցը (Շագիդանով)[8]: Վերջինիս ազգակիցներ Բաղդասար և Նիկիտա Շահգեդանյանները զբաղվել են ոչ միայն առևտրաարդյունաբերությամբ, այլև 1894 թ. ընտրվել են Բաքվի Քաղաքային Դումայի իրավասուներ[9]: XIX դարավերջին Կրասիլնիկյան և Առաֆելյան եղբայրների նավթարդյունաբերական ֆիրմանների միավորմամբ գործում էր «Եղբ. Կրասիլնիկյան և Ս. Առաֆելյան» ընկերությունը[10]:

Բաքվի նաթվարդյունաբերության զարգացման գործում մեծ դերակատարություն են ունեցել նաև Թումայան եղբայրները, որոնք Բաքվում հիմնել են «Եղբ. Թումայանց» նավթարդյունաբերական ընկերությունը: Իր գործունեությամբ լայն ճանաչում էր ձեռք բերել հատկապես Գրիգոր Թումայանը: Թումայան գերդաստանը, Բաքվից բացի, վիթխարի կարողությունների հասնող անշարժ գույք էր ձեռք բերել նաև Թիֆլիսում[11]:

Բաքվում այդ նույն ժամանակաշրջանում իր գործունեությունն էր ծավալել նաև շուշեցի մեկ այլ հայ առևտրաարդյունաբերող՝ Միքայել Արամյանցը, որը, 1884 թ. Շուշուց գալով Բաքու, սկզբնական շրջանում զբաղվում է շաքարի առևտրով, այնուհետև ընկերանալով Գերասիմ Թումայանի, Առ. Ծատուրյանցի, Արաֆելյան եղբայրների հետ՝ մուտք է գործում նավթարդյունաբերության ոլորտը՝ հիմնելով «Առ. Ծատուրյան և մյուսներ» ընկերությունը, որը տարեկան արտահանում էր 4 մլն.փութ նավթ և քսուքային տարբեր յուղեր[12]:

---

[1] Պատմութիւն Բաղուայ Հայոց աղքատախնամ եկեղեցական հոգաբարձութեան (1872 թ. ապրիլի 1-ից մինչև 1893 թ. ապրիլի 1-ը), կազմեց՝ **Ա. Գալստեանց**, Բաքու, 1895, էջ 4-5, 59:
[2] Տե՛ս Баку и его окрестности, Тифлис, 1891, с. 28-29, տե՛ս նաև **Սարուխան Ա.**, Աղեքսանդր Մանթաշեանց. Մեծ - վաճառականն եւ բարեգործը: Յիշողութիւններ իր մահուան 20 ամեակի առթիւ, Վիեննա, 1931, էջ 42:
[3] Տե՛ս նույն տեղում:
[4] Տե՛ս Баку и его окрестности, с. 28-29.
[5] Տե՛ս **Սարուխան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 46-47:
[6] Ի դեպ, Պ. Ղուկասյանին էր պատկանում նաև Բաքվում առաջին էլեկտրամեքենաշինական գործարանի կառուցման պատիվը, որի ղեկավարությունն իրականացնում են նրա հմուտ և գործիմաց որդիները: Բաքվի Ստարո-Պոլիցեյսկայա փողոցում գտնվող նրա ֆիրման առաջիններից մեկը սկսեց նավթարդյունաբերության համար վաճառել արտասահմանյան տարատեսակ սարքավորումներ, շարժիչներ և էլեկտրակայաններ: Նա առաջինն էր, որ Բաքվում ստացավ արդյունաբերական գազ (տե՛ս նույն տեղում, էջ 47): Ղուկասյան եղբայրները ձեռնարկատիրական լայն գործունեություն ծավալելով, 1916 թ. աշնանը Բաքվում իրենց ձեռքում կենտրոնացրին հետևյալ խոշոր գործարանները. էկտրատեխնիկական «Դինամո», մարտկոց արտադրող «Ռեկս», «Բետա» և «Արմատուրային-էլեկտրական միությունը»: Հսկողություն սահմանելով այդ արտադրությունների վրա՝ Ղուկասյան ընտանիքը կարողանում է առաջատար դիրք գրավել ողջ Ռուսաստանում էլեկտրատեխնիկական արդյունաբերության բնագավառում (տե՛ս Монополия в металлургической промышленности Росии 1900-1917 гг. (документы и материалы), М-Л, 1963, с. 488.).
[7] Տե՛ս **Գիւլխանդանեան Ա.**, Բաղուի դերը մեր ազատագրական շարժման մէջ, «Հայրենիք», Պոսթըն, 1924, Բ տարի, մարտ, թիւ 5, էջ 98:
[8] Տե՛ս նույն տեղում, էջ 99-100:
[9] Տե՛ս Кавказский календарь на 1900 г., Тифлис, 1889, с. 176-177.
[10] Տե՛ս **Մարդանեան Ֆ.**, Նաւթային քրոնիկ. Բիբի-Էյբաթի պետական նաւթային հողերի աճուրդը (II), «Մուրճ», Թիֆլիս, 1899, N 2-3, էջ 308-313:
[11] Տե՛ս «Մուրճ», Թիֆլիս, 1899, N 2-3, էջ 256:
[12] Տե՛ս **Սարուխան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 65:

1889 թ. Բաքվում գրանցված 69 նավթարդյունաբերական ընկերություններից 34-ը հայկական էին, որոնք արդյունահանել են 93.891.585 փութ նավթ և լուրջ մրցակցության մեջ էին գտնվում «Նոբել եղբ.» և «Կասպից-Սևծովյան ընկերություն (Ռոտշիլդ)» ֆիրմաների հետ:

Բաքվում արցախցի առևտրաարդյունաբերողները, նավթի վերամշակման և արդյունաբերական այլ գործարաններ ունենալուց զատ, ունեցել են նաև նավամատույցներ և սեփական շքեղ շոգենավեր[1]: Սեփական շոգենավերի, այդ թվում նաև օվկիանոսային նավերի տերեր էին Ղուկասյան եղբայրները և Գ. Թումյանը[2]: Կասպից ծովում բեռնափոխադրումներ են կատարել նաև արցախցի առևտրաարդյունաբերողների և հայկական այլ ընկերությունների «Մասիս», «Արարատ», «Անի», «Սևան», «Արմենիա», «Արմենակ», «Արցախ», «Հայաստան», «Շուշանիկ», «Ռաֆֆի», «Արաքս», «Վան», «Մուշ», «Զանգի» և հայանուն այլ մարդատար և ապրանքատար շոգենավերն ու առագաստանավերը[3]:

Անհրաժեշտ է նշել, որ Բաքվի հայ դրամատերերը, նրանց թվում նաև արցախցիները, Բաքվից բացի, վիթխարի կարողությունների հասնող անշարժ գույք էին ձեռք բերել նաև Թիֆլիսում՝ այդտեղի լավագույն փողոցներում (Միքայելյան, Գոլովինսկի, Սոլոլակի թաղում և այլն) գնելով կամ կառուցելով շքեղ տներ[4]: Այդ նպատակով իրենց կապիտալներն էին Թիֆլիսում ներդնում Ա. Ղուկասյանը, Գ. Թումյանը, Գր. Առաֆելյանը, Կ. Կրասիլնիկյանը, Ս. Բուդաղյանը, Գևորգ և Ալեքսանդր Լալայանները և ուրիշներ[5]: Բաքվի հայ դրամատերերի այս քայլը յուրովի մրցակցություն էր առաջ բերում Թիֆլիսի տնատերերի շրջանակներում: Ինչպես գրում է «Մուրճը». «Այդ հանգամանքը մեծապէս ազդել է Թիֆլիսի տների և հողերի գների վրայ, որովհետև բաքուեցիք, փողով առատ և տներից ոչ մեծ եկամուտների ակնկալութիւն ունեցողներ են, գնում են տներ ոչ սոցա այժմ տուած եկամուտների համաձայն, այլ շատ աւելի թանկ, միայն թե տները լինեն քաղաքի լաւագոյն փողոցներում...»[6]:

XX դարի սկզբներին Բաքվի հայ դրամատեր խավի գրեթե բոլոր ներկայացուցիչներն իրենց անբավ հարստությունից բաժին էին տրամադրում բարեգործական նպատակների համար: «Չնայելով տեղացի հայոց սակաւութիւնը, նոքա շատ աշխատասէր և հոգասէր են և իւրեանց քանի մի բարի գործքերովը նախադաս համարուելու են այլ քաղաքների հայերէն»[7], - ասված է «Տոմար ընտանեկան» օրացույցում: Փաստերը վկայում են, որ Բաքվի հայ բարերարները, նրանց թվում նաև արցախցիները, մայր հայրենիքի հետ այնքան սերտորեն էին կապված, որ նրանցից շատերը, օգտագործելով իրենց դիրքն ու հեղինակությունը, զանազան առիթներով դրամական նվիրատվություններով զգալի օգնություն են ցուցաբերել հարազատ ժողովրդին: Մեկենասությունը հիմնականում ուղղվում էր հիվանդանոցների և դպրոցների կառուցմանը, ազգային թատրոններին և մշակութային այլ օջախներին, աղետյալներին ու որբերին, նյութական օգնություն էր տրամադրվում այդ նպատակով ստեղծված բարեգործական ընկերություններին և այլն: Բարեգործության իր մասշտաբներով հատկապես աչքի էին ընկնում Կրասիլնիկյանց և Ղուկասյան եղբայրները, որոնք իրենց կուտակած մեծ կարողությունից բավականին գումարներ են ծախսել այդ նպատակներով: Հատկանշական է, որ Հայաստանի առաջին հանրապետության հիմնադրման հենց առաջին տարիներին Բաքվի հայ մեծահարուստները մեծագումար նվիրատվություններ արեցին՝ գիտական և լուսավորական հաստատություններ բացելու համար: Այսպես, Արշակ Ղուկասյանը 5.000.000 ռ. կտակեց հայկական համալսարանի հիմնարկման համար[8]: Արցախցի առևտրաարդյունաբերողները Բաքվի առևտրաարդյունաբերության բնագավառում իրենց կայուն դիրքը պահպանեցին մինչև դրա ազգայնացումը[9]:

Այսպիսով՝ ակներև է, որ ներկայիս Ադրբեջանի արդյունաբերության մի շարք բնագավառների, մասնավորապես գլխավոր ճյուղի՝ նավթարդյունաբերության զարգացման հիմքում ընկած են հատկապես հայ առևտրաարդյունաբերողների և մասնավորապես արցախահայերի երկար տարիների տքնաջան աշխատանքի շնորհիվ ձեռք բերված արդյունաբերական միջոցները:

Երկրամասի հայ բնակչության բնականոն կյանքը խաթարվեց 1918 թ. մայիսից, երբ թուրքական զորքերը, Բաքվի դեմ արշավանքի ընթացքում կոտորածի ու տեղահանության ենթարկեցին Կուրից մինչև Ապշերոն ընկած հայկական գյուղերի բնակչության զգալի մասին: 1918 թ. սեպտեմբերի 15-ին, գրավելով քաղաքը, թուրք սպաների ղեկավարությամբ և մուսավաթական կառավարության ներքին գործոց նախարար Բ. Խան-Ջիվանշիրի օժանդակությամբ, թուրք-թաթար հրոսակները երեք օր շարունակ (15-ից-17-ը) կոտորեցին ավելի քան 30.000 հայերի[10]: Կոտորածը համընդհանուր էր, ավերն ու թալանը՝ նույնպես: Թուրքերը թալանում էին ոչ միայն առանձին անձանց, այլև կազմակերպությունների ունեցվածքը: Բաքվի հայ դրամատերերն ու առևտրաարդյունաբերողները, շնորհիվ իրենց տաղանդի ու ձեռներեցության, կարողացել էին Բաքվում տեր դառնալ որոշակի հարստության, ստեղծել դրամական կուտակումներ՝ ի վերջո դրանք ծառայեցնելով հենց այդ երկրի զարգացմանը: Եվ ահա բոլոր - հայերի առանց խտրականության ոչնչացումն ու կողոպուտը թուրք-թաթար մարդասպաններին հնարավորություն

---

[1] Տե՛ս «Նոր-դար», Թիֆլիս, 1890, օգոստոսի 8, N 122:
[2] Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 196, ց. 1, գ. 23, թ. 29, տե՛ս նաև **Микаелян В.**, **Мирзоян С.**, Участие армян в экономической жизни Восточного Закавказья (вторая половина XIX-первые десятилетия XX вв.), ԼՀԳ, Երևան, 1990, N 2, էջ 77:
[3] Տե՛ս «Արօր»-ի պատկերազարդ օրացոյց 1894 թուականին Քրիստոսի, Բաքու, 1893, էջ 35, տե՛ս նաև **Էփրիկեան Ս.**, Պատկերազարդ Բնաշխարհիկ բառարան, հտ. Ա, գիրք Ա, Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1903-1905, էջ 362:
[4] Տե՛ս **Туманов Г.**, Заметки о городскомъ самоуправлении на Кавказе, Тифлис, 1902, с. 83.
[5] Տե՛ս «Մուրճ», Թիֆլիս, 1899, N 2-3, էջ 256, տե՛ս նաև ՀԱԱ, ֆ. 57, ց. 1, գ. 309, թ. 11:
[6] «Մուրճ», Թիֆլիս, 1899, N 2-3, էջ 256:
[7] Տոմար ընտանեկան 1874-1875 թթ., հտ. Ա, աշխատասիրեաց Տ. Սրբուհի Ա. Երիցեանց, Թիֆլիս, 1874, էջ 122:
[8] Տե՛ս Խաչատուրեան Յ., Երեք ամիս ի Կովկաս, Թէոդիկ, Ամէնուն Տարեցոյցը, Կ. Պոլիս, Ժ-ԺԴ տարի, 1916-1920, էջ 200:
[9] Առաջին անգամ դա կատարվեց Բաքվի Ժողկոմխորհի 1918 թ. հունիսի 2-ի դեկրետով, իսկ երկրորդ անգամ՝ Ադրբեջանի հեղկոմի 1920 թ. մայիսի 24-ի դեկրետով: Ազգայնացվեցին ավելի քան 272 նավթարդյունաբերական մասնավոր ձեռնարկություններ, և դրանց բազայի վրա կազմավորվեց ադրբեջանական «Ազնեֆտ» պետական միավորումը (- տե՛ս Ստեփան Շահումյան, ԵԼԺ, հտ. 5 (1918 թ. մայիսի 29 սեպտեմբերի 20), Երևան, 1978, էջ 59-64, տե՛ս նաև История Азербайджана, т. 3, ч. I, Баку, 1963, с. 241- 242, տե՛ս նաև Սահակ Տեր-Գաբրիելյան, Հոդվածներ, ճառեր, փաստաթղթեր, Երևան, 1979, էջ 185-186):
[10] Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 121, ց. 2, գ. 94, թ. 96-99, տե՛ս նաև Геноцид армян в Османской империи. Сборник документов под редакцией **М. Г. Нерсисяна**, Ереван, 1982, с. 524.

է ընձեռում հափշտակելու նրանց նյութական արժեքները: Նման ճակատագրի արժանացան «Եղբ. Թումայան», «Բաղդասար Հակոբյան և ընկ.» և առևտրաարդյունաբերական այլ ընկերություններ: Լիովին կողոպտվեցին Լալայան, Սարգսյան և մեծահարուստ այլ ընտանիքներ: 1918 թ. հոկտեմբեր-նոյեմբերին թուրքերը հափշտակեցին Ղուկասյան եղբայրներին պատկանող «էլեկտրիչեսկայա սիլա» ակցիոներական ընկերությանը պատկանող գույքը՝ 155 մլն ռ. ընդհանուր արժողությամբ, «Քաղաքների միության» գույքը՝ 33 մլն ռ. արժողությամբ, «Կովկաս և Մերկուրի» շոգենավային միության, «Արևելյան միության ապրանքային պահեստներ», «Կովկասյան բամբակ» և ակցիոներական այլ ընկերությունների ու բանկերի ամբողջ գույքը: Հայերին պատճառած նյութական կորուստները հասնում էին հարյուրավոր միլիոնների[1]: «Երկու ամսուայ «օրինական» ռէժիմը նոյնքան - աղէտաբեր ու զարհուրելի էր հայկական տարրի համար, որքան երեքօրեայ պօգրօմներն ու վանդալիզմը գազանացած և աւազակաբարոյ ամբոխների...աստիճանական բնաջնջման եւ տնտեսական կործանման ու խեղճացման մի դրագունական քաղաքականութիւն հայութեան դէմ ուղուած»[2],-գրում է Բ. Իշխանյանը:

Ընդհանրացնելով նշենք, որ Կուրից մինչև Ապշերոն ընկած տարածքում հայերի, մասնավորապես արցախցիների քաղաքակրթական ավանդի ներդրմանը հակառակ՝ անդրալթայան տափաստաններից ներխուժած թյուրքօղուզների հետնորդները (խորհրդային շրջանում՝ 1930-ական թվականների վերջերից հորջորջված «ադրբեջանցի»), 1918 թ. սեպտեմբերից «Ադրբեջան» արհեստածին կազմավորումում «ինքնահաստատվել» են տեղաբնիկ ժողովուրդների ուծացմամբ և հատկապես հայերի նկատմամբ ցեղասպան քաղաքականությամբ ու մշակութային արժեքների ոչնչացման ճանապարհով:

[1] Տե՛ս **Գեղամեանց Ե.**, Տաճիկները Կովկասում և Բագուի անկումը, պր. Բ, Բագու, 1919, էջ 85-86:
[2] **Իշխանեան Բ.**, Բագուի մեծ սարսափները: Անկետային ուսումնասիրութիւն սեպտեմբերեան անցքերի 1918 թ., Թիֆլիս, - 1920, էջ 8:

УДК 95(540)«19» *История*

Таймауараз Тадтаев,
кандидат исторических наук, доцент,
декан факультета истории и юриспруденции
Юго-Осетинского государственного университета
им.А.А. Тибилова, г. Цхинвал,
e-mail: tadtai@mail.ru

ТРАГИЧЕСКИЕ СОБЫТИЯ В ЮЖНОЙ ОСЕТИИ В 1920 ГОДУ

Ключевые слова*: Южная Осетия, Грузия, освободительное движение, переселение осетин, геноцид, борьба за независимость.*

ХХвек вошёл в историю как эпоха геноцидов. В истории человечества ещё не было такой ситуации, чтобы в течение одного столетия столько народов подверглись физическому уничтожению или опасности такового. Получилось так, что первым осуществлённым геноцидом стал Геноцид армян 1915 г. Османской империей. [10]
Народ Осетии определился в 1774 году, и присоединение к Российской Империи было главным и судьбоносным выбором в истории всего осетинского народа.

Южные осетины, став, подданными Российской империи, продолжали упорную, бескомпромиссную борьбу за национальное и социальное освобождение. В начале ХХ века эта борьба приобрела более масштабный и острый характер. Южные осетины всё чаще задумывались о своей политической истории, её перспективах и взаимоотношениях с грузинами и Грузией. Революция 1905-1907 гг., Первая мировая война, две революции 1917 г. и Гражданская война в России активно способствовали всеобщему политическому пробуждению народа Южной Осетии.

Տայմուրազ Տադտաև
դոցենտ, պ.գ.թ.
Ս. Ս. Տիբիլովի Հարավ-օսիական պետական համալսարանի
պատմության և իրավագիտության ֆակուլտետի դեկան
ք. Ցխինվալ

1920Թ. ՀԱՐԱՎԱՅԻՆ ՕՍԻԱՅԻ ՈՂԲԵՐԳԱԿԱՆ ԻՐԱԴԱՐՁՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Հիմնաբառեր՝ Հարավային Օսիա, Վրաստան, վրացա-օսական հակամարտությունը, ազատագրական շարժում, օսերը վերաբնակեցումը, ցեղասպանությունը, պայքար անկախության համար

Ամփոփում

Հոդվածում դիտարկվում է 1920թ. Հարավային Օսիայի ողբերգական իրադարձությունները և որակում է օսերի հայրենիքը հանդիսացող Հարավային Օսիայի վարչատարածքային միավորման վերացման մասին Վրաստանի կառավարության որոշումը իբրև հարավային օսերի ցեղասպանություն: Հիմնվելով ժամանակակից քաղաքագետների կարծիքի վրա հեղինակի հիմնական գաղափարն այն է, որ Հարավային Օսիայի և Վրաստանի միջև հակամարտությունը, մասնավորապես 1918-1920թթ. բախումները վկայում են առ այն, որ վրացա-օսական՝ 18-19դդ. Կովկասյան տարածաշրջանի ազգային-քաղաքական հակամարտությունների արդյունքում առաջացած հակասությունները չեն լուծվել ԽՍՀՄ-ում ինտեգրման արդյունքում, այլ այն նախադրյալ է հանդիսացել ազգային հակամարտությունների նոր բռնկումների համար:

Taymuraz Tadtayev
Associate-Professor, PhD,
Dean of the Faculty of History and Law
of South-Osetian State University after A. A. Tibilev,
t. Tskhinvali

TRAGIC EVENTS IN SOUTH OSETIA OF 1920

The author considers tragic events in Southern Osetia of 1920 and qualifies Georgian government's decision on the abolishment of the administrative-territorial unit of Southern Osetia - the homeland to Osetians - a genocide. Basing on the opinion of contemporary politologists the leading idea of the article is that the conflict between Southern Osetia and Georgia, namely the clashes of 1918-1920 witness that contradictions of ethnic-political conflicts of the Caucasus of 18-19 centuries were not overcome after integrating into the USSR, but this served as a precondition for new escalations of the ethnic conflicts.

Key Words: Southern Osetia, Georgia, Georgian-Osetian conflict, liberation movement, relocation of Osetians, genocide, struggle for independence

Дискриминация, которой подвергались осетины со стороны грузинских тавадовв начале ХХ в., приобрела ярко выраженный курс на выдавливание осетин – некогда одной из доминирующих нации на Кавказе – с их собственной территории. Всё это приводило к постоянным социальным и национальным конфликтам. Однако следует подчеркнуть, что непримиримая и героическая борьба южных осетин за своё национальное самоопределение, за те цели и задачи, которые ставил перед собой народ, не вполне оправдались.

События 1920 года - логическое завершение всей политики грузинской знати, в целом всей Грузии на протяжении всего XIX века (с момента присоединения к России) и начала XX века. Эти события нельзя рассматривать только как классовую борьбу осетин против грузинских помещиков, а затем против меньшевистской Грузии. Это была борьба осетин за свободу своей нации, борьба за свою независимость, за свою Родину.

В 1920 г. геноцид южных осетин, которое осуществило правительство Грузии, приняв решение о ликвидации Южной Осетии как этно-территориальной родины осетинского народа.

Для этих целей в начале августа 1920 года в Южную Осетию прибыл министр внутренних дел Грузии Н.В.Рамишвили (который так же был военным министром, и министром народного образования в правительстве Н. Жордания), для ознакомлением с положением на месте. Возвратившись из этой поездки, министр вынужден был констатировать, что во время экспедиции действительно имели место некоторые инциденты. Повстанцы Джавского ущелья покинули Грузию и перебрались в Северную Осетию. Остатки их в спешном порядке продолжают эвакуацию. Освобожденные участки занимаются переселенцами из Рачинского, Душетского и даже Озургетского уездов.[3] Это еще одно доказательство планам грузинских шовинистов.

Весь июль, август и сентябрь, грузинские войска совершали по Южной Осетии рейды и продолжали претворять в жизнь, охватившую грузинское общество идею геноцида осетин.

Между тем, за время своего почти полугодового существования, Ревком Осетии направил свою деятельность главным образом на подготовку населения к выборам в советы, [3] пишет газета «Жизнь национальностей» в конце сентября 1920 года.

Съезд состоялся в Ардоне 21 июля. По численности своей (125 делегатов) съезд превосходил все последующие съезды Осетии. Вопрос о борьбе с бандитами являлся лейтмотивом всех докладов с мест. Дело в том, что к профессиональным работникам за последнее время пристало много добровольческих офицеров, оставшихся в Осетии после разгрома Деникина. Далее съезд посвятил много времени заботам о беженцах из Южной Осетии. В Исполком были выбраны исключительно коммунисты. После выборов в Областной съезд Советов, Осетинский съезд советов, первый по счету, закрылся. (В Терской области в 1918 году съезды создавались независимо от Советов и назывались Народными). Окружная партийная конференция открылась 16 июля. По счету эта конференция являлась 4-ой. На ней присутствовало 125 членов, делегатов от 976 человек Осетинской Организации. И тут докладчики с мест указали на рост бандитских шаек, во главе которых стоят деникинские офицеры. В особенности много офицеров скопилось в Даргавском ущелье, где они нашли приют у привилегированных сословий горцев. Аулы и села за год господства Деникина перенесли страшные репрессии, многие аулы и села превратились озверелыми белогвардейцами в груды развалин, а население жило под угрозой полного истребления. [3]

Приближалась зима. Холод и голод начали стеснять повстанцев, которые еще сопротивлялись в Корнисском районе. Старики, женщины и дети стали эвакуироваться на Север. Дорога была очень долгой и суровой. Шли в основном пешком, взяв с собой самое нужное. Ночевали в лесах, ели то, что можно было добыть. Оставленные на своих землях неубранные поля и хлеба грузины сжигали. Многие умирали от голода. Еще живы люди, помнящие эти события из рассказов своих родителей. Случай, рассказанный ГабараевойСанифой Константиновной поражает всякое воображение. Мать ее Кабисова Анна Баировна, жена известного в Осетии КабисоваБаира, родила по дороге через перевал девочку. В отчаянии, она хотела оставить ее и сбросить в пропасть, но все-таки разум восторжествовал, и люди, шедшие вместе с ними, не дали дитя умереть. Таких отчаянных случаев было множество. «Дорога жизни», так, не иначе, ее называли. От Владикавказа до Цхинвала 200 км.по ровной дороге. Беженцы же шли главным образом по неровной местности: по горам, полям, лугам. И времени уходило довольно-таки много, неделю, две, бывало и гораздо больше. Главным ужасом в дороге были холод и голод, из-за чего развивалось множество болезней: тиф, холера. Зачастую, прибывшие беженцы были поголовно больны. Время было ужасное. Уходили беженцы целыми семьями, селениями, фамилиями. Единственным местом спасения был Север, но и тут приходилось сталкиваться с множественными проблемами.

Тех, которые прибыли еще летом, размещали прямо на улице. Но беженцы, прибывшие зимой, не могли находиться под открытым небом, и людей надо было заселять в населенные пункты. Есть списки беженцев, расселенных в 1920 году на территории Северной Осетии. Написаны они на двух листах с повторениями. Мы даем оба листа, так, как они записаны в архиве. Вот они.

Таблица 1. [5]

№№		Мужчин	Женщин	Детей	ИТОГО	Нетрудоспосо бн.. возраст	Быков, лошадей	Дворов
	В Христиановском	182	185	382	749	42	215	
1.	Ардоне	143	139	190	472	6		74
2.	Цвали	148	151	281	580			70
3.	Закка	455	447	607	1509	77		203
4.	Под Мзиуром	50	46	86	182			20
5.	Садоне	30	36	56	122			15
6.	Унале	30	34	61	125			14
7.	Зруге	424	445	920	1789	54		172
8.	Нузале	24	24	48	96			11
9.	Калаке	45	46	126	217	2		22

10.	Згиле	117	124	250	491	19		41
11.	Камахе	28	32	58	118	6		9
12.	Калаке	67	57	102	226	7		22
13.	Лисри	20	20	42	82			7
14.	Тли	7	5	5	17	1		1
15.	Цифджин	35	46	81	162			13
16.	Лисри	43	43	96	182	6		14
17.	Кадгароне	128	142	253	523	3		89
18.	Карджине	35	46	-	81			13
19.	Зарамаге	139	98	121	358			39
	ИТОГО:	2150	2166	3765	8081	223	215	849

Таким образом, беженцев разместили, по данным в Таблицы 1, в 18 населенных пунктах, т.к. Калаке и Лисри употребляются дважды, скорее всего по прибытию новых беженцев. Мужчин 2150 чел., женщин 2166 чел., очень много детей – 3765 чел. Нетрудоспособного возраста – это, видимо, старики, их очень мало, лишь 223 человек, почему? Общее количество составляет 8081 человек. Удивительным кажется то, что в Карджине детей не было.

Таблица 2. [5]

№№		Всего
1	В сел. Алагир-Салугардан	1269
2	Урсдоне	311
3	Кадгароне	539
4	Ардоне	562
5	Синдзи-Кау	329
6	Ново-Христиановском	692
7	Эльхотово	405
8	Хидикускомрайонекуртатинского ущелья	306
9	Нарскомобществе	3382
10	Закскомрайоне	1509
11	Хово-Христиановском	770
12	Цвали	580
13	Под Мизуром	182
14	Садоне	122
15	Унале	125
16	Нузале	96
17	Зруге	1789
18	Калаке	443
19	Лисри	264
20	Камахе	118
21	Тли	17
22	Цифджин	162
23	Зарамаге	368
24	Каржине	81
	ИТОГО:	14421

Во второй таблице есть новые сведения, есть и повторы. Здесь видно, что Ново-Христиановское употребляется также дважды. По всей видимости, надо считать вторую таблицу наиболее полной и достоверной. С общей численностью 14421 человек беженцев.

Еще следует учесть, что под №12 в Таблице 1 и под №20 Таблицы 2 надо предполагать селение Комах, т. к. в архиве написано неразборчиво. В Ойконимике Осетии есть селение Комах в Алагирском районе.[13]Эти данные, скорее всего лета 1920 года. Беженцы эвакуировались на протяжении июня, июля, августа, сентября, и до середины зимы.

По поводу всех этих болезней, которыми болели или заболевали беженцы, - холера и тиф, кажется интересным, где они могли ими заболеть. Ведь холера – это острая инфекционная болезнь, которая характеризуется поражением желудочно-кишечного тракта, нарушением водно-солевого обмена и обезвоживанием организма, относится к характерным инфекциям. Возбудитель – холерный вибрион, хорошо переносит низкие температуры, могут перезимовать в замерзших водоемах. Источником возбудителя этой инфекции является человек – больной или носитель вибрионов. Холера передается только фекально-оральным путем, чаще при употреблении загрязненной воды для питья, мытья посуды, овощей и т. п. Широкому распространению холеры способствуют растущие контакты между жителями различных местностей, стран и регионов. [9] Быть может, именно последнее сыграло свою роль, хотя беженцы прибывали уже больными. Маловероятным кажется и то, что вода была загрязненной, ведь высоко в горах есть огромное количество чистейших родников.

«Товарищ Гаглоев заболел возвратным тифом и поэтому поездку в горный район пришлось отложить. В виду происходивших колебаний в численности беженцев на Закавказье, было преступлено к точной и подробной регистрации беженцев. Работа эта в настоящее время закончена. Везде для здоровых беженцев с целью поднятия их настроения и

разъяснения мер борьбы с эпидемией, устраивались митинги. Митинги эти давали замечательные результаты. К этому времени (12 сентября) во Владикавказ прибыл Уполномоченный - начальник Управления по эвакуации населения Терской и Дагестанской области, товарищ Попов». [5]

«Бежотдел передал все дела по назначению в указанное управление и ликвидировался. В настоящее время положение беженцев не улучшилось, но обострилось в виду наступления холодов. Расположенные в горах беженцы тоже начали спускаться на плоскость и дают о себе знать. Вследствие того, что от холеры погибало много людей, остались сироты и вдовы. Возникает вопрос об устройстве беспризорных. Если только в спешном порядке не будут приняты радикальные меры, беженцев ожидают новые бедствия, перед которыми бледнеют все пережитые ими ужасы. Меры по устройству беженцев опять-таки сводятся к следующему: 1) Во что бы то ни стало приступить к немедленному их расквартированию. 2) Организацию правильной систематической продолжительной помощи. 3) Выдача мануфактуры, элементарной постели». [5]

В сентябре 1920 г. в г. Баку состоялся съезд народов Востока, в котором принимала участие и делегация из Южной Осетии, посланная В. Санакоевым, в составе: БидзинаКочиева, Владимира Газзаев и др. Из их заявления: «Заявляем в президиум съезда народов Востока обо всем изложенном, мы твердо уверены, что съезд примет энергичные и действенные меры к тому, чтобы был положен конец страданиям граждан Советской Юго-Осетии и режиму ужасных репрессий, применяемых к мирному населению Юго-Осетии меньшевистским правительством. И здесь перед лицом всего угнетенного Востока считаем необходимым твердо и решительно повторить непреклонную волю югоосетинского народа, а именно: 1) Юго-Осетия никогда не входила и не входит в состав меньшевистской Грузинской республики; 2) Юго-Осетия есть неотъемлемая часть РСФСР, в состав коей входит непосредственно; 3) Нет иной власти, кроме Советской, какую бы могла потерпеть у себя Юго-Осетия, и нет иного знамени, кроме знамени III Коммунистического Интернационала, под коим бы встал красный воин Осетии.» [6]

Заявление, конечно, является твердым и решительным. Оно полностью отражает мнение всех осетин, подвергшихся геноциду. Это стон души, который доносится из опустевшей и полностью сожженной дотла Южной Осетии. Просьба всем народам Востока, чтобы и они узнали все ужасы трагедии.

Председатель Юго-Осетинского Комитета РКП(б) В. Санакоев, обычно находившийся в гуще всех событий, происходивших в Южной Осетии, 14 сентября 1920 года писал Раздену Козаеву, своему соратнику: « 14 сентября 1920 года. Все ваши письма получены мною. Послать делегатов в Москву не удалось в виду того, что на местах происходили конференции, съезды и выборы, где ощущалась острая нужда хороших и стойких работниках. Все товарищи, которых можно было бы командировать в Москву, оказались крайне необходимы и здесь. Наши югоосетинские товарищи почти все заняты устройством беженцев, среди коих свирепствовали холера и тиф. От этих эпидемических болезней погибло до 2000 человек беженцев-повстанцев из Южной Осетии.» [4]Тогда как в книге «Борьба трудящихся Юго-Осетии за советскую власть 1917-1920 гг., «Документы и материалы» написано, что «погибло до 200 человек», [6]что является явной фальсификацией. Дальше В. Санакоев пишет: «Ныне эпидемия пошла на убыль, но, тем не менее, свыше 4000 беженцев до сих пор еще остаются под открытым небом, в шатрах. Местное население, контрреволюционно настроенное, во многих местах относится к беженцам враждебно: беженцев грабили сплошь и рядом. В данный момент беженский комитет переходит в ведение управления по эвакуации населения Терско-Дагестанского края (во главе управления стоит назначенный из центра тов. Попов)... Положение беженцев, безусловно, остается тяжелым, главным образом, в связи с отсутствием для них квартир. Беженцы в большинстве были раздеты грузинскими войсками и в таком виде выдворены за перевал. За отсутствием постели, приходится валяться им на голой земле, это, безусловно, вызывает массовые заболевания». [5]

«Количество беженцев свыше 20000 человек. Положение в Южной Осетии в данный момент таково: все повстанческие отряды отозваны нами. Остается на месте в лесах, небольшой отряд конницы гуджаретцев. Они не могут пробраться сюда, так как грузинские меньшевистские войсковые части заняли все подходы и перевалы. На местах, в Южной Осетии грузинские меньшевистские войска чинили и чинят по сей день ужасные безобразия: расстреливают стариков и женщин, все посевы вытоптаны, масса сел сожжены, уцелевшие дома разрушаются меньшевистскими мародерами, и материал с разрушенных построек увозится вместе с оставшимся скарбом». [5]

Дальше В. Санакоев пишет о возмутительном поведении некоторых грузинских коммунистов: «на Бакинском съезде народов Востока председатель мандатной комиссии Ладо Думбадзе, выдавший членские билеты делегатам, на билетах наших делегатов написал, что «делегированы из Грузии», при этом, на протесты наших товарищей во главе с Бидзиной Кочиевым (ныне член нашей партии), Ладо Думбадзе дерзко заявил, что есть Грузия, но нет Южной Осетии. Это заявление не коммуниста, а шовиниста-меньшевика, говорившего языком правительства Жордания и К-о». [5]

Возвращаясь к вопросу о беженцах, В. Санакоев указывает на то, что им предоставляется земля в Большой и Малой Кабарде. Но эта мера нисколько не может успокоить повстанцев: все они, занемногим исключением, громко заявляют, что не желают оставаться в Терской области. Их заветная мечта и неудержимое стремление - идти революционным походом на шовинистическую Грузию.

Впрочем, не легче было и тем, кто оставался в самой Южной Осетии, где психологическое состояние людей было критическим. Оказавшись среди сплошных разрушений, в окружении грузинских меньшевиков, для которых каннибализм становился нормальным поведением, южные осетины, в основном пожилые люди, не сумевшие покинуть насиженные места, подвергались ежедневному террору, не выдерживали насилие и уходили из жизни, покончив с собой.

«Что касается взрослого населения беженцев, мужчин и женщин, то, несмотря на нечеловеческие тяготы, они не были сломлены: им не хватало жилья, недоставало мешков, чтобы спать в них на земле, они болели, многие из них умирали, но живые не только надеялись выжить, но и горели желанием вернуться на свою обетованную родину и расправиться с необычайным злом». [7]

Трех крайне тяжелых месяцев было достаточно, чтобы дать общественную оценку югоосетинской трагедии. Газета «Советский Кавказ» писала о трагедии в Южной Осетии: «Когда 8 июня 1920 года в Южной Осетии была объявлена Советская власть, грузинское правительство ответило беспощадной войной, придав ей характер национальной резни осетин. Начальник экспедиции полковник Чхеидзе, исправив в телеграмме от грузинского правительства разрешение сжечь крестьянские селения, прошел с огнем и мечом все ущелья Южной Осетии. Войсками грузинского социалистического правительства разгромлены ущелья: Джавское, Рокское, Кешельтское, Корнисское. Сожжено дотла 47 сел. Весь скот и все имущество или сожжено, или конфисковано. Оставшееся в селах население, даже не принимавшее

участие в восстании, было поголовно вырезано, вплоть до престарелых стариков и грудных детей. Весь хлеб был отобран, а новый урожай вытоптан. Имели место многочисленные случаи изнасилованных женщин и растерзанных после этого. Все остальное население встало со своим несчастным скарбом и перевалило через перевал в количестве 50000 человек в Северную Осетию. [6]

Таким образом, грузинское правительство самоопределило грузинский народ и привело в исполнение свою заветную мечту об уничтожении осетин. Результатом этого является то, что Осетия была варварски разгромлена. 4775 человек убитых, расстрелянных и погибших при отступлении, не поддающееся учету количество изнасилованных женщин, издевательств над стариками, свыше 80% погубленного скота, уничтоженных посевов, разрушенных целых сел, сплошной грабеж осетинского населения – таковы результаты разрешения меньшевиками национального вопроса. [3]

В «Известиях ЮОНИИ» пишется о том, что: «Убито мужчин и женщин и детей 4812 душ, сожжено и приведено в негодность 30 общественных и 1268 хозяйственных построек, в которых меньшевики расхитили домашние вещи, утварь и инвентарь. Прирезано и угнано было крупного рогатого скота более 32 тыс. голов и около 80 тыс. мелкого рогатого скота. Был уничтожен урожай 1920 года с 23656 десятин. По приблизительным подсчетам причинено было убытков на сумму 3317506 золотых рублей. [11]

По данным В. Д Абаева потери и убытки Юго-Осетии при разгроме ее меньшевиками в 1920 г. выразились в цифрах:

Убито мужчин – 387 душ, женщин – 172, детей – 110. Итого -669 душ.

Умерло во время бегства и эмиграции: мужчин -1206, женщин – 1203, детей -1734. Итого – 4143 человека. Всего погибло 4812 душ (по другим данным – 5279 чел.).

Изнасиловано женщин – 62 случая

Сожжено 4227 жилых и хозяйственных построек на сумму 1268034 руб.

Увезено вещей и инвентаря из 1268 домов на сумму 190200 руб.;

Сожжено общественных зданий (школ и др.) на сумму 15000 руб.,

Угнано рогатого скота 19764 голов на сумму 988200 руб., мелкого рогатого скота на сумму 234140 руб.

Пропало крупного рогатого скота 4077 голов на сумму 203850 руб., мелкого рогатого скота 6327 на сумму 32653 руб.

Продано за бесценок крупного рогатого скота 6527 голов на сумму 177100 руб., мелкого рогатого скота 6263 голов на сумму 31315 руб.

Погиб урожай в 1920 году на сумму 167706 рублей.

Всего понесено убытков на сумму 3317506 рублей. [1]

Из этих приведенных данных следует, что Юго-Осетия в результате зверств грузин потеряла экономическую основу хозяйства, все основные условия для дальнейшего своего существования, территорию, жилища, животных, люди подверглись невероятным лишениям и страданиям.

Социально-демографические последствия геноцида осетин 1920 года можно увидеть в сравнении численности осетин до геноцида и после него. Последние данные, которыми мы располагаем, это 1917 год, когда осетин было 79884 человека. После установления Советской власти в Южной Осетии, в 1922 году была проведена Всесоюзная перепись 1923 года. Здесь как раз таки можно проследить тенденцию к падению роста численности осетин в Южной Осетии, а также в районах Грузии.

Таблица 3.

Итоги переписи в Юго-Осетинской АО в 1923 г.

№	Название	Сел	Мужчин	Женщин	Обоего пола
1.	Кударское	30	1756	1700	3456
2.	Цоно-Теделетское	8	1037	1000	2037
3.	Ахалгорское	45	4088	3721	7809
4.	Лехурское	40	3515	2924	6439
5.	Кемультское	25	1423	1272	2695
6.	Джавское	42	2292	2110	4402
7.	Андоретское	71	4976	4431	9407
8.	Белотское	32	1381	1175	2556
9.	Ортевское	24	3138	2868	6006
10.	Цунарское	32	2946	2763	5709
11.	Цхинвальское	29	4796	4333	9129
12.	Оконское	38	3737	3656	7393
13.	Монастерское	74	3364	3628	6492
14.	Корнисское	15	2566	2436	5002
15.	Рокское	42	1571	1432	3003
16.	г. Цхинвали		2824	2986	5810
	ВСЕГО:		45410	41935	87345
	Из них:		осетин	грузин	
			53398	33947[12]	

Таблица 4.

Итоги переписи в пределах Грузинской ССР (осетины).

Горийский уезд

№№		Сел	Всего осетин
1.	Авлевское	3	126
2.	Атенское	8	832
3.	Ахалдабское	1	6

4.	Ахалсопельское	22	2786
5.	Ахалсопельское	2	331
6.	Бакурианское	4	784
7.	Горийское	5	449
8.	Гомское	4	513
9.	Гуджаретское	12	2291
10.	Дирбское	3	174
11.	Згу-Дрисское	25	4213
12.	Доэсское	1	6
13.	Тезское	4	338
14.	Камское	1	7
15.	Меджврисхевское	3	52
16.	Тквиавское	2	33
17.	Ормоцское	12	1 1717
18.	Сацихурское	1	113
19.	Скрисское	8	961
20.	Карельское	21	2146
21.	Квемо-Чальское	17	1860
22.	Гудинское	5	616
23.	Шиндисское	4	28
24.	Цагверское	2	74
25.	Иромское	7	585
26.	Хашурское	4	26
27.	Хелтубанское	2	94
28.	Хцисское	6	1121
ИТОГО по Горийскому уезду - 22279 осетин			

Таблица 5.

Душетский уезд

	Ананурское	3	283
	Базалетское	9	198
	Гредисхевское	8	859
	Мисакцельское	6	584
	Млетское	1	10
	Сагурамское	1	281
	Мухранское	6	579
	Ичабис-Джварское	8	977
	Пассанаурское	1	17
	Казбегское	1	86
	Чопортское	3	440
	Кобисское	27	3266
ИТОГО по Душетскому уезду - 7571 осетин			

Таблица 6.

Телавский уезд

	Ахалгавазкое	3	240
	Ахметское	5	558
	Напареульское	2	208
	Пшавское	2	870
	Шилдисское	2	2
	Земо-Ходашенское	10	1563
	Карельское	2	217
	Джокольское	5	624
ИТОГО по Телавскому уезду – 4282 осетин			

Таблица 7.

Сигнахский уезд

	Апенское	4	1105
	Ахашенское	2	112
	Боисубан	7	1543
	Вардисубанское	1	6
	Лагодехское	2	269
	Лашаанское	8	1611

ИТОГО по Сигнахскому уезду – 4637 осетин

По Тифлисскому уезду – 1982 осетин
По Рачинскому уезду – 393 осетин
По Лугхумскому уезду – 9 осетин
Всего по Грузинской ССР – 41153 осетин
В Южной Осетии – 53398 осетин
ВСЕГО [11] - 94551 осетин

Таким образом, в 1923 году, в уже образованной Автономной области Южной Осетии, проживало 53389 человек, а в районах Грузинской ССР – 41153 человека. Если сравнить с данными 1917 года, когда в Южной Осетии проживало 79884 человека, то разница выглядит весьма впечатляющей, на 26486 человек население Южной Осетии уменьшилось. Эта общая численность 26486 осетин, - те, которые остались в Северной Осетии, и те, которые погибли.
Конечно, геноцид 1920 года сильно повлиял на дальнейшее развитие грузино-осетинских отношений. Численность беженцев превосходила до 50000 человек. Большинство уцелевших стремились вернуться в Южную Осетию, а те, которые не имели сил вернуться, нашли свое пристанище в Северной Осетии. Насильственное присоединение Южной Осетии к Грузинской ССР, также имело весьма тяжелые последствия для осетин.
Последствия геноцида таковы:
Население почти полностью бежало через перевал в Северную Осетию в количестве 50000 человек;
Республика Южная Осетия разгромлена и сожжена полностью;
Все нажитое имущество и скот угнан или уничтожен;
Численность погибших точно не известна;
Общий ущерб причинен на сумму 3317506 рублей.
И после всего этого Южную Осетию присоединили к Грузии...
Это был беспрецедентный момент в истории осетинского народа. После геноцида 1920 года, учиненного грузинскими национал-шовинистами, Осетию в 1922 году присоединили к Грузии. Интересно, что в современной политологии существует мнение о том, что «периодические конфликты между Южной Осетией и Грузией, и в особенности конфликт 1918-1920 гг., свидетельствовал о том, что грузино-осетинские противоречия, порожденные сложными процессами этнополитических трансформаций в Кавказском регионе периода XIII-XIV вв., на момент вхождения этносов в состав СССР не были разрешены, а наличие неразрешенных в прошлом этнических конфликтов – одна из основных предпосылок возникновения новых открытых этнических конфликтов». [2]
Однако, несмотря на достигнутый очевидный прогресс по сравнению с предшествующим периодом, созданная при Советской власти модель грузино-осетинских отношений не могла способствовать окончательному разрешению грузино-осетинских противоречий и преодолению конфронтации в межэтнических отношениях.
Предоставление Южной Осетии политического статуса автономной области преподносилось большевиками как убедительное проявление правоты ленинской национальной политики, как торжество права на самоопределение южных осетин. Фактически же усилиями и Сталина и Орджоникидзе Осетия была рассечена на две автономии с подчинением их разным республикам. И такое насильственное расчленение осетинского народа было преподнесено как великий дар несчастному народу, который не желал мириться с лишением его неотъемлемого права на самоопределение.[8]
Тем не менее, так началась новая страница в истории Южной Осетии.

Литература

Абаев В.Д. Экономическое развитие Юго-Осетии в период капитализма. Тбилиси, 1956г.
Авксентьев В. А. Этническая конфликтология: в поисках научной парадигмы. Ставрополь, 2001г.
Архив ЮОНИИ, ф. 1, оп. 3,, арх. 2,
Архив ЮОНИИ, ф. 1, оп. 3, арх. 3,
Архив ЮОНИИ, ф. 1, оп. 3, арх. 34,
Борьба трудящихся Юго-Осетии за Совет. власть (1917-1921г.г.,). Документы и материалы .Сталинир, 1960 г.
Блиев М.М. Южная Осетия в коллизиях российско-грузинских отношений, М., 2006 г.
Гаглойти Ю.С., Джиоев М.К. Из истории осетино-грузинских взаимоотношений. Цхинвал, 1995г.
Краткая медицинская энциклопедия. Т. 3, М., 1990 г.
Оганесян Н. Геноцид армян. Ереван 2005 г.
Санакоев В.А. Гражданская война в Юго-Осетии в 1917-1921 гг. // Известия ЮОНИИ вып. VIII, Сталинир, 1957 г.
ЦГАУ РЮО ф. 4, д. 119,
Цховребова З. Д. Ойконимика Осетии. Цхинвал, 2003г.

Lterature

1. Abaev V.D. Economic development of South Ossetia in the period of capitalism.Tbilisi, 1956.
2. Avksentiev V.A. Ethnic Conflict: In Search of the scientific paradigm. Stavropol, 2001.
3. YUONII Archive, f. 1, op. 3,, architect. 2
4. YUONII Archive, f. 1, op. 3, architect. 3
5. YUONII Archive, f. 1, op. 3, architect. 34
6. Control of workers of South Ossetia for the Council. power (1917-1921g.g.,). Documents and materials.Stalinir, 1960.
7. Bliev M.M. South Ossetia conflicts in Russian-Georgian relations, Moscow, 2006.
8. Gagloyti Y.S., Dzhioev M.K. From the history of the Ossetian-Georgian relations.Tskhinval, 1995.
9. Brief Medical Encyclopedia. Volume 3, Moscow, 1990.
10. Oganesian. N. Genocide arameic people. Erevan. 2005.
11. Sanakoev V.A. The Civil War in South Ossetia of 1917-1921. // Proceedings YUONII vol. VIII, Stalinir, 1957.

12. RSO TSGAU f. 4, d. 119,
13. Tskhovrebova Z.D. Oykonimika Ossetia. Tskhinval, 2003.

УДК 941(479.25): (479.243)

История

Малик Телунц
к.и.н.
Горисский государственный университет

ОСВОБОДИТЕЛЬНАЯ БОРЬБА СЮНИКА И АРЦАХА В 1722–1730 ГГ. И РОССИЯ. ТЕРРИТОРИЯ И ОРГАНЫ САМОУПРАВЛЕНИЯ АРМЯНСКИХ ОБЛАСТЕЙ АРЦАХА И СЮНИКА

В статье рассматриваются вопросы одного из эпизодов борьбы исторических областей Армении – Арцаха и Сюника против турко-персидского владычества в 1722-1730гг. Этой борьбе значительно способствовало ожидание помощи со стороны России, которая по нескольким причинам не состоялась. Персидский поход Петра I дал восстанию новый стимул. При свете освободительной борьбы 1722-1730гг. поднимаются также вопросы истории русско-армянских отношений.

В статье также поднимается проблема армянской государственности Сюника и Арцаха во время освободительной борьбы.

Ключевые слова: освободительная борьба, Давид Бек, меликство, Петр I, Сгнах, территория, государственность

Մալիկ Թելունց
Պատմական գիտությունների թեկնածու
Գորիսի պետական համալսարան

ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԸ ՍՅՈՒՆԻՔՈՒՄ և ԱՐՑԱԽՈՒՄ 1722-1730ԹԹ. ԵՎ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԸ: ԱՐՑԱԽԻ ԵՎ ՍՅՈՒՆԻՔԻ ՏԱՐԱԾՔԸ ԵՎ ԻՆՔՆԱԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ՄԱՐՄԻՆՆԵՐԸ

Հոդվածում քննարկվում է պարսկա-թուրքական տիրապետության դեմ Հայաստանի պատմական մարզերի՝ Սյունիքի և Արցախի հայության մղած հերոսական պայքարի դրվագներից մեկի՝ 1722-1730 թթ. ազատագրական պայքարին վերաբերող հարցերը: Այդ պայքարին նկատելիորեն խթանում էր Ռուսաստանից ակնկալվող օգնությունը, որը սակայն տարբեր պատճառներով չիրականացավ: Չնայած դրան, Պետրոս I-ի պարսկական արշավանքը 1722թ.-ին զգալիորեն խթանեց ազատագրական պայքարը: 1722-30 թթ. ազատագրական պայքարի լույսի ներքո քննարկվում են նաև հայ-ռուսական հարաբերությունների պատմության հարցերը:
Հոդվածում քննարկվում են նաև ազատագրական պայքարի արդյունքում ստեղծված Սյունիքի և Արցախի հայկական պետականությանը վերաբերող հարցերը:

Բանալի բառեր՝ ազատագրական պայքար, Դավիթ Բեկ, մելիքություն, Պետրոս I, սղնախ,տարածք, պետականություն

Malik Telunts
Doctor of History
Goris State University

THE LIBERATION MOVEMENT OF 1722 TO 1730 IN SYUNIK AND ARTSAKH AND RUSSIA. THE TERRITORIES AND LOCAL AUTHORITIES OF ARTSAKH AND SYUNIK

The article discusses some issues related to the liberation struggle against the Persian-Turkish rule led by the Armenians of a historical region of Armenia Syunik and Artsakh from 1722 to 1730.The expected aid of Russia also noticeably stimulated the struggle but for some reasons this aid didn't reach. In spite of this the Persian attack of Peter I in 1722 considerably stimulated the liberation struggle as well. Along with the liberation struggle of 1722 to 1730 the article discusses some questions related to the history of the Armenian-Russian relationships.

The article also discusses some questions related to the new statehood of Syunik and Artsakh created in the result of the liberation struggle.

После падения присредиземноморского Киликийского армянского государства (в 1375 году), уже в 80-х годах XIV столетия, Армения подверглась новым опустошительным нашествиям со стороны Среднеазиатских тюркоязычных, кочевнических племен. После трех опустошительных походов Тамерлана (Ланг-Тимура) в 80-х, в 90-х годах, Армения сначала попала под иго, обосновавших в Малой Азии и Армении еще в конце XIII века тюркоязычных племен, кочевавших из Средней Азии, кара-Коюнлу (черные овцы) в 1410–1468 годах, аг-Коюнлу (белые овцы), в 1468–1502 годах, а в 1639 году, после длительных турецко-персидских войн, по договору Касре-Ширина, восточную часть Армении захватил Иран, а западную – Османская Турция. С целью освобождения от турецко-персидского невыносимого ига, армянские светские и церковные деятели стали предпринимать активные шаги. Организованные с этой целью первые армянские собрания (в 1547 году в Эчмиадзине, в 1562 году в Себастии), в период Критской войны (1645–1669 г.), в 1677(8) г. в Эчмиадзине) за помощью обратились к Папе Римскому и Европейским государствам. Но ни Папа Римский, ни европейские государства не предпринимали действенных шагов: помочь армянскому народу освободиться от ига Турций и Ирана. И уже в Эчмиадзинском Собрании 1677(8) года, и Ангехакотском Собрании (1699 года) армянские деятели с просьбами о помощи стали обращаться к усилившемуся русскому государству. Надежды армян связанные с Россией, в конечном счете оказались верными. Предвестником и глашатаем новой ориентации стал Исраел Ори; посланник Ангехакотского (село в армянской области Сюник) собрания. Первые встречи с представителями русских правящих кругов, и в первую очередь с царем Петром Великим, доказали правильность нового пути - пути освобождения Армении с помощью России. Военно-

политические и экономические интересы России в регионе, в частности в Закавказье, полностью совпадали с интересами народов Закавказья: освободиться от персидско-турецкого ига, создать независимое государство, или, во всяком случае, войти под покровительство русского; великого, мощного христианского государства.

Уже при первой же встрече Петр I обещал после окончания Северной войны помочь армянам в их освободительной борьбе. В этот период в русских правящих кругах обсуждались планы создания армяно-грузинского, освобожденного от ига мусульманских государств, царства[1].

* * *

Зарождение русско-армянских отношений восходит к глубине веков. Еще в X–XII вв. установились торговые и культурные связи между Древней Русью и Закавказьем. Более того, в ряде случаев воинские части Руси в составе византийской армии принимали активные участия в войнах, которые вели армянские и грузинские народы против тюрко-сельджукских завоевателей. Известно, например, что один русский отряд участвовал в боях, которые в 1054 году велись в Маназкерте (город в исторической; западной части Армении) против Тугрул-бека. Другой отряд русских воинов в составе армии грузинского царя Давида Строителя в 1121 году участвовал в освободительных войнах грузинского и армянского народов против сельджукского эмирата.

Большую роль в установлении армяно-русских связей сыграли армянские колонии (общины), возникшие в Киевской Руси. Первые сведения об армянах, обосновавшихся в Киеве, относятся к X–XI вв. Армянское население Киева, состоявшее в основном из ремесленников, купцов, врачей, постепенно увеличивалось. Армяне принимали участие в экономической и культурной жизни города, а также в его защите от внешних врагов. Характерно, что армяне впоследствии участвовали в известной битве при Грюнвальде в 1410 году; плечом к плечу с русскими, литовцами, поляками и чехами воевав и разбив тевтонских рыцарей. В составе союзнической армии, против тевтонских рыцарей сражалось и два полка, состоявших из армян, живших в Галиции.

Развитию армяно-русских экономических отношений в большей степени способствовало открытие волжского речного пути, когда царю Ивану Грозному в 1552–1556 гг. удалось взять города Казань и Астрахань. После этих событий специальное посольство армянских купцов Закавказья отправляется в Москву, ведет переговоры и получает право на свободную торговлю с Россией через Астрахань. Армянские купцы ввозили в Россию шелк, драгоценные камни, ладан, пряности и другие восточные товары. Вместе с купцами в Россию перебрались часть армянского населения Кавказа. В Астрахани возникла большая армянская колония, которая сыграла значительную роль в развитии торговли на юге России[2]. Примечателен и тот факт, что русское правительство вместе с другими привилегиями, разрешила астраханским армянам, армянской общине, создать собственный суд (Rathaus). В 1765 году астраханские армяне создали и известный памятник армянского права: Астраханский Армянский Судебник[3], на основе которого они вели, решали свои судебные дела и другие спорные вопросы.

Направляясь в Москву, армянские купцы часто привозили с собой драгоценные вещи для русских царей. Так, например, крупный торговец из Нор-Джуги Ходжа Закар в 1660 г. привез для царя Алексея Михайловича трон, украшенный алмазом, который до сих пор хранится в Москве, в Оружейной палате Кремля. Русский двор покровительствовал армянским купцам, будучи заинтересован в упрочении этих торговых связей.

Важное значение в развитии армяно-русских торговых отношений приобрел договор, заключенный в 1667 г. между Россией и Армянской торговой компанией Нор-Джуги, согласно которому армянским купцам даровались не только привилегия свободной торговли в Россию, но и право транзита через Россию в Западную Европу.

Контакты с русским государством усилились в конце XVII и в начале XVIII веков. В этот период эчмиадзинские и арцахские (карабахские) католикосы и светские деятели, мелики и др., неоднократно обращались к русскому правительству за покровительство и возможной военной помощью[4].

Факты показывают, что уже во второй половине XVII века складывалась русская ориентация армянского народа. Решающую роль в укреплении русско-армянских политических отношений, как уже сказали, сыграл в начале XVIII века Исраэл Ори, усилия которого, получить помощь и покровительство от европейских государств, оказалось тщетным. После длительных исканий Ори, трезво оценивая действительное положение вещей, приходит к выводу в том, что Россия единственная страна, которая имеет реальные интересы в Закавказье и действительно окажет помощь в деле освобождения народов Закавказья, в частности, Армении. Персидский или Каспийский поход Петра Великого 1722–23 гг., после смерти Ори (1711 г.), стал реальным доказательством такого вывода.

* * *

В начале XVIII века Персия, под игом которой находилась Восточная Армения, переживала тяжелый экономический и политический кризис. Феодальная междоусобица охватила всю страну, против ослабевшей центральной власти выступили ряд племен. В 1722 году восставшие афганцы овладели Исфаханом (столица тогдашней Персии) и свергли с престола шаха Хусейна. Турция готовилась к новым завоеваниям в Закавказье и Персии.

В тот же период император Петр I, победно завершив в 1721 г. Северную войну против шведов, начал запланированный им Персидский поход, чтобы овладеть западным берегом Каспийского моря, укрепиться в Закавказье и предотвратить турецкую агрессию в Персию и на Кавказе. Летом 1722 г. русские войска были сконцентрированы в Астрахани. Двинувшись оттуда на юг, они без боя вступили в Дербенд, а потом таким же путем заняли и города Решт, Баку и ряд районов Прикаспия.

Появление русских войск в Закавказье вселило большие надежды армянам и грузинам, которые давно были готовы восстать против персидского и турецкого владычества. Начались боевые действия повстанческих вооруженных отрядов, ширилось народное освободительное движение. Хотя, в силу ряда причин, внутреннего и внешнего порядка, Петр I вскоре приостановил поход русских войск, тем не менее, взявшиеся за оружие народы Закавказья продолжали свою борьбу, усиливавшуюся с каждым годом.

В освободительной борьбе, развернувшейся в 1720-х годах, важное место занимает движение в Сюнике (историческая область Великой Армении “Мец Айка”, значительная часть которой ныне входит в состав Сюникской области РА), под предводительством талантливого армянского военначальника и политического деятеля Давид-Бека (с 1728 г. Мхитара

[1] См. Лысцов В.П.. Персидский поход Петра I 1722–1723. Изд. Московского университета. Москва, 1951, с. 216. См. также Телунц М.М.,Из истории освободительной борьбы Сюника и Арцаха. Некоторые аспекты самоопределения НКР. Изд. Эдит Принт. Ереван, 2006, стр. 9.

[2] См. Абрамян А.Г.. Краткий очерк истории армянских переселенческих очагов. Армгосиздательство, Ереван, 1954, с. 366-374 (на арм. яз.).

[3] См. Судебник Астраханских армян. Текст подготовил и снабдил предисловием Погосян Ф.Г., Ереван, 1967 (на арм. яз.).

[4] См. Эзовъ Г.А., Сношения Петра Великого с Армянскимъ народомъ. Печатано по распоряжению Императорской Академии Наук России, СПБ, 1898.

Спарапета). В 1722 г. сюникские патриоты сплотившись вокруг вызванного из Грузии “правосудного, мужественного” полководца Давид-Бека, в Сюнике (Кафане; Капане), организуя вооруженные отряды, в дальнейшем регулярные войска, восстали против персидского господства и после упорных боев и ряда блестящих побед освободили значительную часть страны от иноземных завоевателей. Сюникские армяне вели успешную борьбу и против османских турок вторгнувшись в Сюник весной 1725 года.

Другим важным центром армянского освободительного движения 1720-х годов была армянская область Восточной Армении-Арцах (часть которой является нынешная Нагорно-Карабахская республика), где в то время сохранились пять армянских феодальных княжеств – меликств (Гюлистан – ныне Шаумянский район входящих в состав Азербайджанской Республики, Джраберд, Хачен, Варанда и Дизак).

Как в Сюнике, так и в Арцахе армяне создали укрепленные военные лагеря, называвшиеся сигнахами, с целью сопротивления внешним врагам. В них формировались воинские силы. Вооруженные отряды Арцаха возглавлял вначале гандзасарский католикос Есаи Гасан-Джалалян, а в дальнейшем – мелик Аван Юзбаши. Установив прочные связи и сотрудничество с грузинским царем Вахтангом VI, стоявшие во главе грузинского освободительного движения, и воодушевившись обещаниями Петра I, арцахцы подняли восстание против персидских ханов и объявили свою страну независимой. В 1722–1724 гг. восставшие одержали в ряде сражений блестящие победы. Сюникские и Арцахские армяне действовали сплоченно, тесно взаимодействуя друг с другом. Это была общая борьба, против общих врагов. Как в Сюнике, так и в Арцахе армяне не только освободили значительную часть своих исконных земель, но и в дальнейшем вели успешную борьбу с более грозным противником – с османскими турками, с регулярными войсками турок.

Учитывая успехи Сюникских и Арцахских армян, в борьбе против общего, и для Персии, врагов-турок, законный наследник свергнутого царя – Хусейна Тахмасп II, который в то время правил на северной части Ирана – в Атропатене[1], своим указом – царской грамотой – в 1726(27) г. юридически признал независимость Сюника и Арцаха под покровительством Персии. Власть армянских князей, в лице верховного правителя Давид-Бека, распространилась не только на освобожденную территорию, но и на всю территорию расположенную с левого берега реки Аракс до правого берега реки Кур, т.е. на исторические, исконно-армянские земли Восточной Армении[2]. В этом смысле необходимо отметить: особенно в связи с освободительной борьбой Арцаха (Карабаха) в прошлом веке – начиная с 1988 года (в том числе провозглашение Нагорно-Карабахской независимой от Азербайджанской республики), что корни этой борьбы – борьбы за независимость Сюникских и Арцахских армян: исконных жителей этих армянских исторических земель, идут из глубин веков, и она не является результатом деятельности “группы армянских экстремистов”, как это сказано в недавнее время – в одном из постановлении “покойного” ЦК КПСС...

В Закавказье такой народ, такое государство (Азербайджан, азербайджанцы) никогда не существовали.- Эти тюркоязычные, кочевнические племена, в том числе тюрки-огузы, османы, проникли в Закавказье в Средних веках, в основном в 11–13-х веках из Средней Азии, а название Азербайджан-Кавказский, как уже заметили, возникло только в 1918 г., когда мусафатисты, а потом и обманутые ложными идеями, иллюзиями; расспространить коммунистические порядки на Востоке, в лице “предвестниками” этих идей Турции и Азербайджана, коммунисты – большевики в Закавказье создали государство и придумали для него имя Азербайджан, в том числе и с желанной целью: присоединить ее с единственным и настоящим: персидским Азарбайджаном – Атропатеном; *создавая “объединенный Азербайджан”.*

Длительное время арцахские и сюникские армяне вели ожесточенную борьбу против турок. Примечательно, что командующий прикаспийскими русскими войсками генерал Долгорукий следивший за героической борьбой армян Сюника и Арцаха со столь грозным врагом, с Османской Турцией, в одном из своих докладов 1727 года русскому двору писал: “... только сам бог их (армян) хранит, свыше умачеловеческого, как от такого сильного неприятеля могут еще себя содержать[3]”.

Немалочисленные первоисточники сообщают о конкретных сражениях, битвах, победах, сюникских и арцахских армян против персидских и других мусульманских захватчиков, окупантов, против османских турок, но в конце концов, силы были неравны, ожидаемой русской военной помощи также не поступило и в 30-х годах 18-го столетия Восточная Армения в краткое время попала под турецкое иго, а в дальнейшем – вновь под персидское[*].

* * *

Какова была территория освобожденного Сюника и Арцаха, их границы, и какими органами управлялись эти области?

Исторические армянские области: Сюник и Арцах являлись восточными краями (вместе с Ути («Утик») Армении. Сюник охватывала территорию на 15.237 кв. километров (Сюникская область – марз Советской Армении и РА, занимает территорию на 4480 кв. километров), а Арцах охватывала территорию на 11.528 кв. километров (НКАО в составе Азерб. республики, вместе с Шаумянским районом занимала территорию на 5000 кв. кил.).

В результате освободительной борьбы в 1722–1730 годах (а более точно в течение 1722–1728 гг.) в Сюнике были освобождены армянские земли в размерах 6.752 кв. километра, а в Арцахе 8.795 кв. километров[4]; т.е. освобожденные земли были значительно меньше по сравнению с историческими территориями этих областей, но заметно больше чем их территория в составе Армянской и Азербайджанской республиках. Многочисленные административные деления этих земель, не считая с фактом их исторической принадлежности; этнические и другие аналогические факторы; со стороны государств, в административный состав которых попали эти территории (Персия, Россия, Советский Союз), устойчивая, целенаправленная политика турок (Турции и Азербайджана) направленная на оттеснения, депортацию армян со своих

---

[1] “Закавказский Азербайджан”, свое имя получил в 1918 г., с целью присоединения; объединения с Иранским Азарбайджаном (Атропатакан-Адарбайган (новоперсидский) – Азарбайджан (по араб.)). О вышеуказанных более подробно см. Академик Бартольд В.В, Сочинения, т.II, ч.I. Общие работы по истории Средней Азии. Работы по истории Кавказа и Восточной Европы, Москва, 1963, с. 656, 669-670, 703, 773, 775-783, Энаэтоллах Рэза, Азарбайджан и Арран (Кавказская Албания), перевод с персидского на армянский. Ереван, 1994, с. 8-17, Мирза Джамал Джееваншир Карабагский. История Карабага, Баку, 1959, с. 113-139, Асатрян Г., Геворкян Н., Азербайджан; принцип присвоения и иранский мир, Ереван, 1990.

[2] См. Давид-Бек. Избранная история Давид-Бека и воин капанцев, которые произошли в 1722 году; по армянскому летоисчислению: 1174. Вагаршапат, 1871 г. (на древне-армянском яз.). с. 58-60, Микаел Чамчеанц, История Армении, т. 3, Ереван, 1984, с. 797 (на арм. яз.). Арутюнян П.Т., Освободительное движение армянского народа в первой четверти XVIII века, Москва, 1954, с. 269 и др.

[3] Эзовъ Г.А. “Сношения ... ”, с. 437.

[*] И только в первом – 30-летие XIX века, эти армянские области – Сюник и Арцах (вместе с другими армянскими землями – Нахичевань, Араратская область и т.д.) освободились и окончательно присоединились к России. Притом Сюник и Арцах присоединились к России в 1805 году; до Туркменчайского договора – (М.Т.).

[4] Об этом подробно см. Телунц М.М. Армянская политико-правовая; государственно-правовая мысль в программах освобождения Армении. Освободительная борьба Арцаха и Сюника в 1722–1730 гг. и усилия восстановления армянской государственности, Ереван, 2003 (на арм. яз.).

исконных земель, ассимиляция насильственными или иными методами, явная аннексия восточно-армянских земель (русско-турецкие договоры 1921 г., когда Нахичевань попал "под протекторат" Азербайджана, а Нагорный Карабах по решению ЦК КП; Бюро Закавказского комитета КП России, насильственно; вопреки воли составляющие большинство населения Нагорного Карабаха армян, был присоединен к Азербайджану, и т.д.), в конце концов привели не только к расчленению восточной части Армении, но и привели к межэтническим кровавым конфликтам; вплоть до длительных войн; в том числе межнациональные, кровавые конфликты в конце 80-х и в начале 90-х годов прошлого века. Достаточно сказать, что в результате такой политики (вернее политики геноцида) например, появились "азербайджанские" районы: Кубатли, Лачин, Кельбаджар, Зангелан, Джебраил, Физули и др., так называемые "захваченными" армянами в конце 80-х и в начале 90-х годах 20-го века земли, которые в действительности являются исконно-армянскими землями и находятся между Сюником и Арцахам: отторгнутые из этих областей.

Для исторического экскурса, не излишне сказать, к примеру, что после присоединения восточно-армянские земли к России в XIX веке, если Нахичевань и Араратская долина – исконно армянские земли были включены в состав Армянской области, созданной по приказу Николая I-го в 1828 году, единственная завоеванная область, которая имела свою армянскую национальную символику: флаг, гора Арарат, Ноев Ковчег, название "Армянская область" и т.д., герб[1], то другие исконно армянские земли: часть Сюника – Зангезур, Долинная и Горная часть Карабаха; Арцаха, населенные, в основном в большинстве, армянами, вместе с населенными мусульманами кочевническими племенами, были включены в состав одной административной единицы Елизаветопольской губернии, а некоторые северо-восточные земли (Гугарк) в составе Грузии и т.д. Это кстати. В целом Арцахская и Сюникская самоуправляющая и де-юре признанная государственность имела территорию, освобожденную в размерах 15.547 кв. километров (об освобожденных конкретных землях, населенных пунктах и т.д. подробно см. в нашем вышеуказанном сочинении).

Армянской государственности Сюника и Арцаха были характерны, по анализу историографических данных, черты военно-политического объединения монархической формы. Единоличным военно-политическим правителем был Давид-Бек. По данным "Избранной истории" Верховный Правитель ("Гаерец Зоравар") имел право назначать и освобождать от высокой должности любого гражданского и военного должностного лица, руководителя, независимо от их должности, наказать их: заключить в тюрьму, приговорить к смертной казни и т.д. Так он приказах отрубить голову начальника (спарапета) всех армянских войск, Мхитара Спарапета за то, что он несколько колебался в победе в сражении с войсками одного из кочевнического племени Баргюшата, возглавляемым Батали ханом, в результате чего армянские войска понесли поражение. И только после упорных просьб армянских полководцев и князей удалось спасти Мхитара спарапета от смертной казни[2]. По его приказу на 15 дней заключаются в Шенуарской крепости Мелик-Парсадан, его зять Тер-Аветис, хотя они были известны как истинные патриоты и храбрые войны, но несколько опаздали в помощи Давид Беку во время другой битвы с Батали Ханом, хотя в этой битве победили армяне[3]. Существовали и другие органы: *Совет старейшин, и Народное Собрание*[4]. Кстати о Народных Собраниях ("Ашхаражогов") и о Совете старейшин в Армении, при монархическом управлении, в армянских царствах, многочисленные данные сообщают и армянские историографы V века: Павстос Бузанд, Егише, Казар Парпеци и др[5]. Посланных к властителям Карабаха, в документах русского правительства, как символ единной армянской власти, самоуправления, неоднократно упоминается термин "Армянское собрание". Говоря о русском посланнике в освобожденных армянских областях; о послании Ивана Карапета в эти области в одном из этих документов сказано: "… препроводилъ оттуда в декабре месяце 1723 жь чрезъ Шемаху тайнымъ образомъ въ *собраніе армянское* въ провинцію Карабахскую къ патріарху Исаію"[6] (подч. – *Т.М.*). На местах, в уездах ("гаварах") и деревнях правили представители феодальной знати: мелики, сельские начальники, кедхуды ("гюхапетнер"), сельские старшины[7] и т.д. Военно-политическая сущность армянского государственного самоуправления, функции его органов вытекали из тех задач, которые исходили из необходимости существующих реалей военного времени.

В общем смысле значение освободительной борьбы Сюника и Арцаха в основном выражается в следующем:

Во-первых: это было первой реальной попыткой, после падения последнего армянского централизованного государства; Киликийского царства, восстановления независимой армянской государственности.

Во-вторых: эта борьба была воодушевлена реальной надеждой русской военной помощи, хотя как уже сказали, по ряду причин, реальной помощи так и не поступило, но тем не менее, как доказали и дальнейшие события, русская ориентация была единственной реальной, правильной и уже в следующем веке, Россия предприняла практические шаги с целью завоевания Закавказья, тем самым и реализуя программу освобождения Армении. В результате русско-персидских, русско-турецких войн в XIX веке, России удалось освободить Восточную Армению (и все Закавказье) от персидского ига и часть Западной Армении. Несмотря на некоторые изнанки этих событий, русской политики того времени, народы Закавказья, в первую очередь, естественно, христианские народы, должны трезво оценить ту позитивную роль, которая сыграла Россия в исторических судьбах этих народов. И в наше время, на наш взгляд, сохраняется верность и жизненность русской ориентации, ее практическая реальность в деле защиты национальных интересов и государственности Армении и Грузии, в частности, исходя из той стратегической, военно-политической и экономической значимости, которую имеют эти регионы для интересов России, в частности, для надежной защиты ее юго-восточных границ. Вместе с этим освобождение Россией армян от невыносимого гнета персов и турок, оставило глубокий след в душе армянского народа, породив огромную любовь, устойчивую, неизменную веру по отношению к русским, передавая эти чувства, веру и любовь из поколения в поколение, сохраняя их до наших дней.

---

[1] См. Уникальная собрание актовъ относящихся къ обозренію исторіи Армянского Народа. Ч. I. Въ типографіи Лазаревыхъ Института Восточныхъ языковъ. Москва, 1833, с. 278-279. Статистическое описаніе Закавказского края, съ присовокупленіем статьи: Политическое состояніе Закавказского края въ исходъ XVIII века и сравненіе онаго съ нынешнимъ. Составилъ Оресть Евецкій. Въ двухъ частяхъ. СПБ, 1835, с. 189-201.
[2] См. "Избранная история...", с. 40-41.
[3] См. там же, с. 8-9.
[4] См. там же, с. 68.
[5] См. Павстос Бузанд. История Армении. Изд. Ереванского университета, Ереван, 1987, с. 63, 73, 87; Лазарь Парпеци, История Армении, Ереван, 1982, с. 37, 143; Егише. О Вардане и армянской войне, Ереван, 1989, с. 57 (на арм. языках) и др.
[6] Эзовъ Г.А. "Сношения…", с. 386, 388.
[7] Кстати о сельских старшинах ("Гегджавакнер"), в армянских деревьях говорил еще Ксенофонт (V-IV вв. д.н.э.), см. Ксенофонт, Анабасие, Ереван, 1970, с. 96-98 (на арм. яз.).

УДК 902(479.243) История

Татьяна Варданесова
Институт Арменоведческих Исследований ЕГУ.
Лаборатория Археологических Исследований.
Старший научный сотрудник.
Кандидат исторических наук.

СРЕДНЕВЕКОВАЯ ГЛАЗУРОВАННАЯ КЕРАМИКИ IX-XIII ВВ. ПО МАТЕРИАЛАМ РАСКОПОК ТИГРАНАКЕРТА В АРЦАХЕ

Объектом исследования данной статьи является коллекция средневековой глазурированной (поливной) керамики 9-13 вв. города Тигранакерт в Арцахе, где за 10 лет регулярных раскопок был накоплен большой полевой материал, основную массу которого составляет керамика. Средневековая керамика Тигранакерта является наиболее массовым материалом раскопок, а ее коллекция обширна и разнообразна по времени производства и типу керамики. На данном этапе исследования хорошо определяются следующие хронологические группы развитого средневековья: ранняя керамика 9 в.- начало 10 в., керамика периода развития технологий гончарного производства - 10-11 вв. и керамика 12-13 вв. (до монгольского периода.) В статье описаны наиболее характерные для коллекции Тигранакерта типы средневековой поливной керамики. Описание и классификация этой керамики дается по методу "хронологической классификации", который сочетает в себе классификацию на основе данных стратиграфии и учитывает морфологию и специфику технологии производств. Тигранакертская коллекция средневековой керамики практически не описана в литературе и эта статья одна из первых попыток представить и описать поливную керамику Тигранакерта, сопоставляя ее с уже имеющимися данными из раскопок других средневековых городов Армении, а также классифицировать ее в контексте основных этапов развития керамического производства как Армении, так и всего Ближнего Востока (Ирана, Месопотамии) и Средней Азии.

Տատյանա Վարդանեսովա
Հայագիտական ուսումնասիրությունների ինստիտուտ ԵրՊՀ
Հնագիտական ուսումնասիրությունների լաբորատորիա
Ավագ գիտաշխատող, պ. գ. թ.

IX- XIII ԴԴ ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ՋՆԱՐԱԿԱՊԱՏ ԽԵՑԵՂԵՆԸ ԱՐՑԱԽԻ ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏԻ ՊԵՂՈՒՄՆԵՐԻ ՆՅՈՒԹԵՐԻ ՀԻՄԱՆ ՎՐԱ

Սույն հոդվածի ուսումնասիրության առարկան է IX- XIII դդ Միջնադարյան ջնարակապատ խեցեղենը, գտնված Արցախի Տիգրանակերտ քաղաքում, որտեղ պարբարաբար 10 տարի իրականացված պեղումների ընթացքում հավաքվել է մեծ դաշտային նյութ, որի հիմնական մասը հանդիսանում է խեցեղեն: Տիգրանակերտի միջնադարյան խեցեղենը հանդիսանում է պեղված նյութի մեծամասնությունը, իսկ նրա հավաքածուն լայնածավալ է և բազմազան՝ ըստ արտադրման ժամանակի և խեցեղենի տիպի: Ուսումնասիրության այս փուլում լավ որոշվում են զարգացած միջնադարի հետևյալ ժամանակագրական խմբերը, IX-X դարի սկզբի վաղ խեցեղեն, խեցեգործական տեխնոլոգիայի զարգացման փուլի խեցեղեն X-XI դդ և XII-XIII դդ խեցեղեն (մինչ մոնղոլական ժամանակահատվածը): Հոդվածում նկարագրված են Տիգրանակերտի հավաքածուի միջնադարյան ջնարակապատ խեցեղենի ամենաբնորոշ տիպերը: Այդ խեցեղենի նկարագրությունը և դասակարգումը տրվում է "ժամանակագրական դասակարգման" մեթոդի համաձայն, որը ներառում է շերտագրման տվյալների հիման վրա դասակարգումը և հաշվի է առնում արտադրման տեխնոլոգիայի յուրահատկությունը և խեցանոթների ձևաբանությունը: Միջնադարյան խեցեղենի տիգրանակերտյան հավաքածուն գրեթե նկարագրված չէ գրականության մեջ, և այս հոդվածը Տիգրանակերտի ջնարակապատ խեցեղենը ներկայացնելու և նկարագրելու առաջին փորձերից մեկ է՝ համեմատելով այն Հայաստանի այլ միջնադարյան քաղաքների՝ արդեն իսկ ուսումնասիրված խեցեղենի հետ, ինչպես նաև դասակարգելով ինչպես Հայաստանի, այնպես էլ Մերձավոր Արևելքի (Իրան, Միջագետքը), Միջին Ասիայի խեցեղենի արտադրության զարգացման հիմնական փուլերի կոնտեքստում:

Tatyana Vardanesoya,
PhD,Senior researcher at
Laboratory of Archeological Studies
of Armenological Studies Institute

THE MEDIEVAL GLAZED CERAMICS OF THE IX-XIII CENTURIES FROM THE EXCAVATIONS OF TIGRANAKERT IN ARTSAKH.

The study object of this article is a collection of medieval glaze ceramics of the IX- XIII centuries from the city of Tigranakert in Artsakh, where 10 years of regular excavation have accumulated a large field material, the bulk of which is ceramic. Medieval ceramics of Tigranakert is the most massive excavation material, and its collection is extensive and diverse in periods of the production time and the type of medieval pottery. At this stage of the study the following chronological groups of ceramics of the Develop Middle Ages are well defined: the earliest ceramics of the IX- beginning of the X centuries; the period of development in ceramic production technologies of the X- XI centuries and ceramics of the XII- XIII centuries (before the Mongol period.) The article describes the most typical types of medieval glaze ceramics of the Tigranakert collection. The description and

classification of these ceramics are given by the method of "chronological classification", which is based on the stratigraphic data, taking into account the specifics of the morphology and production technology. The glazed medieval ceramics from the Tigranakert collection is practically not described in the literature and this article is one of the first attempts to introduce and describe it, comparing it with the similar glazed ceramics from the excavation of other Armenian medieval towns, as well as to classify it in the context of the main stages of the development of ceramic production both in Armenia and the Middle East (Iran, Mesopotamia) and Central Asia.

Объектом исследования данной статьи является коллекция средневековой глазурованной (поливной) керамики 9-13 вв. г.Тигранакерт в Арцахе, где за 10 лет регулярных раскопок был накоплен большой полевой материал, основную массу которого составляет керамика. Судя по артефактам хозяйственная жизнь города с момента его основания практически не прерывалась на протяжении многих столетий, охватывая период с 1 в. до н.э. и до начала 13 в. и, соответственно, вся керамика Тигранакерта условно делится на две обобщенные хронологические группы – античную и средневековую.

Средневековая керамика Тигранакерта является наиболее массовым материалом раскопок, а ее коллекция обширна и разнообразна по типу керамики и времени ее производства. На данном этапе исследования хорошо определяются такие хронологические группы как: (1) раннесредневековая керамика 3-8 вв.[1] и (2) керамика развитого средневековья 9-13 вв. Где керамика развитого средневековья в свою очередь подразделяется на раннюю керамику (9 в.- начало10 в.), керамику периода развития технологий гончарного производства (10 -11 вв.) и керамику новых технологий 12 -13 вв.

Сегодня работа с коллекцией средневековой керамики продолжается по методу “хронологической классификации”, который сочетает в себе два типа классификации. Одна проводится на основе данных стратиграфии, вторая - учитывает морфологию и специфику технологии производства конкретного объекта[2]. Исторически сложилось так, что “хронологическая классификация” - наиболее распространенная схема группировки и классификации средневековой армянской керамики. К примеру, по этой схеме систематизируется поливная керамика Ани[3] и керамика из раскопок городища Оран-Кала[4]; средневековая керамика Двина[5] и Гарни[6].

Коллекция тигранакертской средневековой керамики практически не описана в литературе и для ее представления целесообразно, в первую очередь, выделить тот материал, который легче датировать и классифицировать по аналогии с уже описанной средневековой керамикой. К сожалению, в своей массе керамика Тигранакерта дошла до нас во фрагментарном состоянии, однако встречаются и предметы подлежащие восстановлению. При изучении и определении средневековой керамики Тигранакерта широко используется метод сопоставления этой керамики с перечисленным выше и изученным, и описанным в литературе материалом. Наиболее близкий археологический материал, который возможно использовать для сравнения с тигранакертской керамикой это неполивная и поливная керамика 9-13 вв. из Оран-Кала - по материалам раскопок 1953-1955 и 1957 гг.[7]. Схожий по времени и типу материал описан и в работах посвященных археологическим коллекциям Двина[8], Гарни[9], Ани[10], а также материал представленный в сборнике статей о средневековой керамике Армении[11]. При изучении тигранакертской керамики учитываются не только морфологические признаки глиняных сосудов, но и визуально определяемые детали, характерные для технологии керамического производства в различные века[12].

При анализизе полевого материала Тигранакерта, становится очевидным, что античные и средневековые фрагменты встречаются, практически, во всех раскопах, но количество и соотношение этой керамики в зависимости от раскопа различно. Так, на склоне холма, в раскопе Укрепленного квартала, где открываются оборонительные стены и башни античной цитадели Тигранакерта, преобладает позднеантичная и раннесредневековая керамика (1в. до н.э. - 8 в.), а среди общей массы этого материала встречаются отдельные фрагменты простой и поливной средневековой керамики, преимущественно 12-13 вв.

В Первом античном квартале хорошо определяются два культурных слоя – позднеантичный и начало раннего средневековья (1в. до н.э. - 3-4 вв.). Более поздней керамики здесь нет. В Центральном квартале, в раскопе Раннехристианской площади и в небольшом разведочном раскопе, картина координально меняется. Здесь основная масса керамического материала принадлежит средневековью, а античная керамика попадается редко и только в качестве мелких фрагментов.

---

[1] **Варданесова Т.В.** К вопросу о раннесредневековой керамике из раскопок Тигранакерта в Арцахе. \\ Журн. Вопросы арменоведения. № 2, Ереван, ЕГУ, 2016, с. 116-126.
[2] **Коваль В.Ю.** Керамика Востока на Руси. IX-XVII века. М. 2010, с. 269
[3] **Шелковников Б.А.** Поливная керамика из раскопок города Ани. Ереван, 1957.
[4] **Якобсон А.Л.**Художественная керамика Байлакана (Оран-Кала) (по материалам раскопок 1953-1955гг.), МИА, 1959, № 67; **Ахмедов Г. М.** Неполивная керамика Оран-Кала 9-13 вв., МИА, 1959, № 67, с. 186-227.
[5] **Ղաֆադարյան Կ.,** Դվին քաղաքը և նրա պեղումները, Երևան, 1952, հ. 1; **Ղաֆադարյան Կ.,** Դվին քաղաքը և նրա պեղումները, Երևան, 1982, հ. 2:
[6] **Պետրոսյան Հ.,**Գառնին 9-14 դարերում, Երևան, 1988, էջ 49-84.
[7] **Якобсон А.Л.** Археологические исследования в городище Оран-Кала в 1957 г., Материалы и исследования по археологии СССР, N133, с. 9-25.
[8] Двин. IV, Город Двин и его раскопки (1981-1985 гг.), Ред. **А.А.Калантарян** / Археологические раскопки в Армении N24 /Ереван, 2008, с. 30-41; **Калантарян А.А**., Материальная культура Двина IV-VIII вв. /Археологические памятники Армении / Ереван, 1970, с. 46-50. **Բաբայան Ֆ.** Միջնադարյան Հայաստանի գեղարվեստական խեցեղենի զարդաձևերը. Երևան. 1981: **Ժամկոչյան Ա.** Դվինի XII-XIII դդ. ներմուծված խեցեղենը /Հայագիտական հետազոտությունների ժողովածու հ. 1./ Երևան, 1974, էջ 123-129:
[9] **Առաքելյան Բ., Կարախանյան Գ.,** Գառնի III , պեղումների արդյունքները 1940-1956, ՀՊՀ № 10, Երևան, 1962:
[10] **Шелковников Б.А.** Поливная керамика...
[11] A.Kalantaryan, G.Karakhanyan, H.Melkonyan, H.Petrosyan, N.Hakobyan, F.Babayan, A.Zhamkochan, K.Navasardyan, A.Hayrapetyan. Armenia in the cultural context of East and West, Ceramics and Glass (4-14th centuries),Yrevan, 2009.
[12] **Бобринский А.А**. и др., Актуальные проблемы изучения древнего гончарства. Самара, 1990. **Сайко Э.В.** Техника и технология керамического производства Средней Азии в историческом развитии. М., 1982.

Раскоп Раннехристианской площади в Центральном квартале открывает две базилики и площадь между ними. В период раннего средневековья раннехристианская площадь была свободна от жилья, а остатки жилищ над ней относятся к периоду развитого средневековья, что и дает обширный керамический материал в этом раскопе, основную массу которого составляет простая и поливная керамика 9-13 вв. Стратиграфия средневековых раскопов - Раннехристианской площади и разведочного раскопа, который также находится в Центральном квартале - достаточно сложна. Здесь можно выделить культурные слои 5-6 вв., 9-11 вв. и 12-13 вв. Граница между ранним (5-6 вв.) и развитым средневековьем (9-13 вв.) в раскопе Раннехристианской площади хорошо определяется по отсуствию или наличию глазурованной керамики, т.к. именно с 9 в. начинается ее массовое производство и она в большом объеме появляется в раскопе. Поэтому, начиная с 9 в., на основе градации по технико-технологическим характеристикам проводится разделение средневековой керамики на две большие категории - простую и поливную (или глазурованную).

В раскопе Раннехристианской площади поливная керамика составляет практически половину всего объема средневековой керамики. Она распологается в слоях, начиная от поверхности и до глубины 2,30 – 2,50 м., где проходит нижняя граница периода развитого средневековья - уровень 9 в. Ниже поливная керамика встречается только в зольных ямах. В верхних слоях объем и разнообразие этой керамики возрастает.

Большая часть объема глазурованной керамики Тигранакерта датируется 9 -11 вв., но на отдельных участках отмечается большое количество керамики 12 в. – первой половины 13 в. Следует отметить и тот факт, что начиная с 9 в. керамика, становится продуктом работы не отдельных кустарных мастеров, а ремесленных мастерских средневекового города, т.е. поливная керамика 9-13 вв. есть массовый продукт ремесленно-керамического производства[1].

Будучи частью большого культурного феномена, такого как средневековая поливная керамика Востока, средневековая поливная керамика Армении отразила практически все этапы технико-технологического развития этой отрасли культуры. Соответственно она изучается и датируется в общем контексте развития технологий производства и техники украшения поливной керамики в Закавказье, Иране, Средней Азии.

Исследователи Восточной поливной керамики средневековья[2] выделяют несколько этапов развития в технологии ее производства. Изучение этих технологических изменений позволяет нам определять относительное время создания того или иного предмета.

Первый этап развития (9-10 вв.) определяется коренным изменением технологических приемов в производстве глазурованной керамики, что приводит к резкому увеличению ее объема и изменению качества керамики. Второй этап (11в.) это усовершенствование достижений 9,10 вв. и период “экспериментов” в области технологии декорирования, что приводит к многообразию типов керамики в этот период. На тритьем этапе (12-14 вв.) глазурованная керамика создается уже с учетом новых технологических открытий.

За основу описанияи изучения поливной керамики Тигранакерта были взяты характерные признаки, которые соотвествуют технологическим этапам в керамическом производстве. Так при описании учитывается:

1. Материал– т.е. из какого материала сделана керамика – глина –кашин –фарфор.
2. Формовка – т.е. что это за предмет и его морфология – тарелки, миски и т.д. (поддон,ножка, каблучок, венчик, форма тарелки)
3. Обработка поверхности- т.е. как и чем декорирована посуда (глазури, ангоб, роспись красками, гравировка, выемка и т.д.)
4. Обжиг– сколько раз, температура и т.д.

Основываясь на этих характеристиках все фрагменты поливной керамики были распределены в группы по схожим атребутам. В результате получилось несколько характерных типов глазурованной посуды, которые хорошо датируются по косвенным признакам и при сопоставлении с уже известными образцами. На данном этапе исследования можно предложить следующую характеристику средневековой поливной керамики Тигранакерта 9-13 вв.

*Материал.*По своим техническим признакам поливная керамика Тигранакерта, в целом, достаточно однородна. Черепок ее довольно мягкий, цвет песочный, розовый различных оттенков, реже - интенсивно красный. Красный черепок более пористый с небольшими вкраплениями крупных фракций толченного известняка. Посуда из этого черепка характерна для 12,13 вв.

Форма. В своей массе поливная керамика Тигранакерта представлена фрагментами мисок и тарелок, которые редко дают картину целой формы. Однако, анализируя фрагменты, можно отметить, что в одно и то же время в употреблении было несколько типов открытой посуды. Для более раннего периода 9-11 вв. характерны тарелки с полусферическими пологими бортами на низкой кольцевой ножке[3], и миски с конусообразными расходящимися от дна стенками на такой же ножке. Венчик не выражен, а у некоторых чаш венчик загнут внутрь и образует вертикальный более или менее высокий бортик (**рис. 1.1**). Форма поддона и кольцевой ножкой, как и форма бортика изменялись со временем. Плоские тарелки с горизонтальным венчиком или низким почти вертикильным бортиком с орнаментом и гравировкой по краю более характерны для 12-13 вв. (**рис. 1.2**). Для этого периода характерен поддон на высокой каблучной ножке. В коллекции есть несколько маслянных ламп и фрагменты закрытых сосудов, по котырым сложно восстановить первоначальный образ предмета. В раскопе много солонок 9-13 вв., различной формы.

Декор. Как отмечал А. Лейн - 9 в. как и 12 в. в историческом аспекте становятся поворотным пунктом в области керамического производства Востока[4]. На рубеже 9 в. велась активная работа над улучшением декоративных и технических качеств глиняной посуды. В процессе достижения этих целей развитие технологий поливной керамики шло в двух направлениях - усовершенствование глазурий (Персия) и усовершенствование подглазурного декора т.е. ангоба и красок росписи (Средняя Азия). Для выполнения сложной задачи соединения технологии ангобирования с технологией покрытия глазурью требовалось создать поверхность для ровного ее разлива, которая обеспечит прочное соединение между черепком, ангобом и глазурью с ровным цветом. Мутные поташные глазури 8 в. не подходили для этой задачи и

[1]A.Kalantaryan, G.Karakhanyan, H.Melkonyan, H.Petrosyan, etc. Armenia in the Cultural Context … p. 9,10.
[2]**Сайко Э.В.** История технологии керамического ремесла Средней Азии VIII- XII вв.. Душанбе, 1966, с.137; **Коваль В.Ю.** Керамика ... с.18-20

[3]Диаметр поддона в среднем 10-12 см., высота кольца - 0,5 см. Более поздняя керамика диаметр поддона 8-9 см., высота кольца с каблучком - 0,7 см.
[4]**A. Lane**, Early Islamic Pottery. London, 1958, p.17.

начиная с 9 в. технология приготовления глазури и ангоба, коренным образом меняется. Ведущими становятся свинцовые глазури. Изделия с прозрачной бесцветной глазурью и полихромной пятнистой росписью плавкими металическими красителями являются наиболее ранними вариантами средневековой поливной керамики[1]. Рассмотрим наиболее характерные для поливной средневековой керамики Тигранакерта типы декора.

Среди фрагментов тигранакертской керамики есть небольшая группа, которая имеет отличный от прочей керамики хорошо запоминающийся вид. Это тарелки из светло-розового черепка с плоским днищщем и мелкой кольцевой ножкой, где на простой черепок под прозрачную поливу наносится желтая краска по которой зеленой и темно-коричневой краской идет тонкий геометрический или растительный орнамент. В рисунке сочетаются элементы сетки с мелкими пятнами или точками. Полива чуть сероватая, прозрачная, белый ангоб отсуствует (**рис. 2**).

Следующую группу составляют чаши и тарелки, которые покрыты желто-охристой или красновато-коричневой (окись железа) краской по простому черепку по которой размытыми полосами нанесены абстрактные темно-коричневые (окись марганца) линии под желтоватой прозрачной поливой. В дальнейшем линии преобретают более четкую форму. На следующем этапе или практически одновременно к росписи темно-коричневой краской добавляются и зеленые полосы и пятна, и белые точки ангоба. Четкость линии определяется типом и качеством красителя (**рис. 3, 5)**. Этот тип керамики хорошо датируется по своему сходству с керамикой Двина, где наиболее ранние образцы были найдены в районе центрального квартала, который был разрушен землетрясением 893 г. В описании поливной керамики Двина отмечен тот факт, что пятна белого ангоба появляются только на чашах и мисках 10 в.[2], но в тигранакертском раскопе все три варианта существуют параллельно друг другу и похоже, что на рубеже 9-10 вв. они производились одновременно.

При сопоставлении различных фрагментов мисок и тарелок заметны закономерности развития декора, где основополагающим принципом является усложнение основного абстрактного рисунка дополнительным цветом - пятнами зеленого, белого, темно-фиолетового (коричневого). Этот принцип росписи и приводит к “пятнистости ранней керамики”, которая, как отмечает А. Якобсон, вообще характерна для керамики 9-10 вв. всего Ближнего Востока[3].

Следующий тип керамики - подглазурная роспись белым ангобом по простому черепку покрытому зеленой, коричневой или желтой краской. Здесь мы видим белые круги или геометрический орнамент с кругами и пересекающимися линиями под прозрачной зеленоватой или желтоватой поливой (**рис. 4**). Фрагменты подобных тарелок и мисок встречаются в большом объеме в нижних слоях раскопа. Вышеописанный тип характерен для керамики Тигранакерта. Учитывая морфологические и технические характеристики этой керамики и уровень ее залегания можно сказать, что она относится к 10 в.

Следующий этап развития производства поливной керамики, который условно назван этапом “экспериментов” (11 в.), характеризуется разнообразием подглазурной разноцветной росписи на белом фоне. Основываясь на изучении двинской керамики, А. Калантарян, омечает факт того, что производство керамики с использованием белого ангоба, как основного фона начинается в 10 веке[4]. На примере тигранакертской керамики переход к новым технологиям производства хорошо заметен на керамики 11 в. Здесь часто более ранний рисунок используется на тарелках, изготовленных по новым технологиям.

К примеру фрагмент дна, где на белом фоне идет геометрический орнамент сетки, выполненый светло-зеленым с желтыми и фиолетовыми пятнами (**рис. 5**) повторяет декор сетки с тарелки 9-10 вв., которая покрыта охристо-желтой краской под прозрачной поливой без использования в декоре белого ангоба (**рис. 6**). Форма кольцевой ножке обеих тарелок идентична (диаметр 11 см.).

Для 11 в. очень характерена и белофоновая керамика с роспись размытыми зелеными и желтыми красками под прозрачной глазурью, где окись меди для зеленого цвета и окись железа для желто-коричневого цвета представляют собой плавкие металлические красители (**рис. 7**). Они хорошо определяются именно по размытым линиям рисунка. Твердые металические красители имеют четкий контур рисунка, который часто использовался для оконтуривания основного цветового пятна **(рис. 8**)[5].

В конце 10 в., начале 11в. в декоре тарелок появляется гравировка. На первых порах она является просто самостоятельной линией, которая существует сама по себе. Рисунок подобных тарелок абстрактен и состоит из линий, пятен и тонкой легкой гравировки**.** Этот тип керамики в Тигранакерте представлен фрагментами тарелок, где черепок покрыт белым ангобом по которому идут тонкие линии марганца, зеленые точки и расплывчатые пятна вокруг гравировка. Полива прозрачная и имеет сероватый или розовато-сероватовый оттенок. В 12 в. этот же декор повторяется в голубой гамме. На примере этих тарелок хорошо заметен возврат к щелочной глазури. В одном случае тарелка имеет зеленый декор из линий и пятен (свинцовая полива), а в другомон голубой (щелочная глазурь) **(рис. 9)**. Под щелочной поливой привычные красители меняют свой цвет. Так окись меди под свинцовой глазурью имеет зеленый цвет, а под щелочной голубой[6].

В 11,12 вв. заметны морфологические изменения открытой посуды. Здесь появляется невысокий ровный бортик с тонким плоским венчиком (**рис. 1.2**). Форма плоского поддона становиться меньше, но выше и с небольшим валиком на поддоне. Новая форма кольца занимает среднее положение между плоским поддоном и высокой каблучной ножкой, характерной для конца 12 начала 13 вв[7].

Не большую, но характерную группу составляет белофоновая керамика под прозрачной глазурью с подглазурной росписью геометрическим или растительным орнаментом, который выполнен яркими разноцветными красками. Рисунок обведен линией и гравировкой, которая не всегда совпадает с цветовым пятном. Для этой группы характерна особо неустойчивая поверхносью изделия, т.к. полива плохо сохраняется, а белый фон быстро обсыпается т.к. в 11 в. белый ангоб для фона изготавливался из разведенной тонкодисперсионный глиняный массы[8], а она плохо держалась под прозрачной свинцовой глазурью, хотя и создавала красивый матовый белый фон для подглазурной росписи. Эта

[1]**Сайко Э.В.** История технологии ...с.154
[2]**ՂաֆադարյանԿ., ՔալանթարյանԱ.,** Դվին քաղաքը …, էջ 91.
[3]**Якобсон А.Л.** Художественная керамика Байлакана..., с. 231.
[4]**ՂաֆադարյանԿ., ՔալանթարյանԱ.,** Դվին քաղաքը …, էջ 92.
[5]**Сайко Э.В.** История технологий … с. 158.
[6]**Сайко Э.В.,** История технологий … с. 165.
[7]**ՂաֆադարյանԿ., ՔալանթարյանԱ.,** Դվին քաղաքը …, էջ 93.
[8]**Сайко Э.В.** История технологий … с. 86.

техническая характеристика хорошо заметна на вышеописанной группе тигранакертской керамики конца 11 в. – начала 12 в. (**рис. 10**).

С изобретением кашина[1] (особый вид белого ангоба) в 12 в. технические характеристики изделия улучшаются и появляется новый тип белофоновой керамики с яркой подглазурной росписью под прозрачной поливой. Одновременно в производство вновь входят щелочные глазури, которые с 13 в. становятся основными. Для этой керамики характерны такие мотивы как, мелкий повторяющийся геометрический орнамент или изображение животного или птицы в окружении растительного орнамента, сцена в саду или охота (**рис. 11-13**). Рисунок под глазурью выполнен линией гравировки и раскрашен красками. Изображение совпадает с цветом. Этот тип поливной керамики хорошо известен по всему Востоку и, как правило, датируется концом 12-13 вв. Это наиболее красивые и хорошо описанные в литературе керамические изделия[2]. Форма этих тарелок отличается высокой каблучной ножкой и прямым бортом с плоским широко отогнутым венчиком, который украшен геометрическим орнаментом. В тигранакертском раскопе подобные фрагменты разнообразны но не многочислены. На них видны фрагменты животных, растительный и геометрический орнамент, однако по ним сложно определить сюжет изображения. Изображение яркое с богатой политрой красок.

В 13 в. тигранакертская керамика меняет свою цветовую палитру, и в ее декоре начинает преобладать голубой. Сперва это голубые краски под прозрачной глазурью, а позже щелочные глазури сами по себе окрашивались в голубой, бирюзовый цвет. Посуда становилась более монохромной.

Что касается монохромной керамики вообще, то она характерна не только для 12-13 вв. Монохромная керамика в раскопе Раннехристианской площади относиться к различным периодам и встречается на разной глубине, но ее количество незначительное. Керамика 9 в. где темно-коричневая (окись марганца) и зеленая (окись меди) полива покрывает тонкий неангобированный черепок, хорошо определяется по плоскому поддону и мелкой кольцевой ножке. Тарелки этого типа встречаются в Двине[3], Оран- Кала. А. Якобсон особо отмечает керамику темно-зеленого цвета, где полива, окрашена окисью меди[4].

На следующем этапе, монохромная керамика зеленого цвета становится модной уже в конце 10-11 вв., где используется зеленая глазурь вместе с легкой линией гравировки по белому ангобу. Черепок у таких тарелок красный, грубый и более пористый, а т.к. под зеленой поливой он покрыт белым ангобом, зеленый цвет светлеет и имеет различные оттенки. В основном тарелки этого типа имеют не очень высокую кольцевую ножку, которая оформлена валиком (12 в.). Реже встречаются тарелки с высокой каблучной ножкой, характерной для 13 в. Интересно, что в этом варианте есть схожие тарелки зеленого и голубого цвета (**рис.15, 16**). По всей видимости эти изделия принадлежат концу 12 в. - началу 13 в., где одновременно используются свинцовые и щелочные глазури.

Новый вид изделия, голубая посуда, характерена уже для 13 в. (**рис. 14).** Технически здесь наблюдается переход к щелочной поливе, где привычные для 12 в. красители меняют свой цвет. К примеру, окись меди под свинцовой глазурью имеет зеленый цвет, а под щелочной голубой, окись марганца под свинцовой глазурью имеет привычный фиолетовый цвет, в то время как под щелочной красно-фиолетовый[5]. Отдельную, очень небольшую группу составляют фрагменты с прозрачной голубой глазурью и «черной» подглазурной росписью. Для поливной керамики 13 в., характерны центрические или радиальные композиции. Здесь следует отметить ряд фрагментов небольших “закрытых” изделий. Это название весьма условно, и основано на том, что полива покрывает наружные борта небольших чашечек. Декор представляет собой орнамент сетки, сделанный гравировкой.

Особый интерес представляют найденые в раскопе Раннехристианской площади мелкие фрагменты полуфаянсовой посуды с подглазурной полихромной росписью (**рис.17**). Они встречается среди прочей керамики мелкими фрагментами на глубине 1,20-1,80 м. По всей видимость, это фрагменты двух различных тарелок. По внешнему виду они схожи с полуфаянсом 14 в. Золотой Орды[6].

Изучение средневековой поливной керамики Тигранакерта позволяет отметить факт того, что при всей своей самобытности, эта керамика отражает глобальные процессы развития керамического производства и технического прогресса, которые наблюдались в 9 - 13 вв. в Армении и на всем Ближнем Востоке (Иране, Месопотамии), Средней Азии. В статье обозначены основные этапы развития керамики в Тигранакерте и описаны наиболее характерные ее типы, однако коллекция тигранакертской средневековой керамики пополняется ежегодно и требует последующего изучения.

Использованная литература

1. **Առաքելյան Բ., Կարախանյան Գ.,** Գառնի III , պեղումների արդյունքները 1940-1956, ՀՊՀ № 10, Երևան, 1962:
2. **Բաբայան Ֆ.** Միջնադարյան Հայաստանի գեղարվեստական խեցեղենի զարդաձևերը. Երևան. 1981:
3. **Ժամկոչյան Ա.** Դվինի XII-XIII դդ. ներմուծված խեցեղենը /Հայագիտական հետազոտությունների ժողովածու հ. 1./ Երևան, 1974, էջ 123-129:
4. **Ղաֆադարյան Կ.,** Դվին քաղաքը և նրա պեղումները, Երևան, 1952, հ. 1:
5. **Ղաֆադարյան Կ.,** Դվին քաղաքը և նրա պեղումները, Երևան, 1982, հ. 2:
6. **Պետրոսյան Հ.,**Գառնին 9-14 դարերում, Երևան, 1988, էջ 49-84:
7. **Ахмедов Г. М.** Неполивная керамика Оран-Кала 9-13 вв., МИА, 1959, № 67, с. 186-227.
8. **Бобринский А.А**. и др., Актуальные проблемы изучения древнего гончарства. Самара, 1990.
9. **Варданесова Т.В.** К вопросу о раннесредневековой керамике из раскопок Тигранакерта в Арцахе. \\ Журн. Вопросы арменоведения. № 2, Ереван, ЕГУ, 2016, с. 116-126.
10. **Калантарян А.А**., Материальная культура Двина IV-VIII вв. /Археологические памятники Армении / Ереван, 1970, с. 46-50.

[1]**Коваль В.Ю.** Керамика Востока ... с. 263
[2]**Шелковников Б.А.** Поливная керамика ... с. 18-19; **Якобсон А.Л.,** Художественная керамика Байлакана..., с. 258-264.
[3]**ՂաֆադարյանԿ., ՔալանթարյանԱ.,**Դվին քաղաքը …, էջ 92.
[4]**Якобсон А.Л.** Художественная керамика Байлакана..., с. 231.
[5]**Сайко Э.В.,** История технологий … с. 165.
[6]**Коваль В.Ю.** Керамика Востока... ил. 21.

11. Двин. IV, Город Двин и его раскопки (1981-1985 гг.), Ред. **А.А.Калантарян** / Археологические раскопки в Армении N24 /Ереван, 2008, с. 30-41.
12. Коваль В.Ю. Керамика Востока на Руси. IX-XVII века. М. 2010, с. 269.
13. Сайко Э.В. Техника и технология керамического производства Средней Азии в историческом развитии. М., 1982.
14. Сайко Э.В. История технологии керамического ремесла Средней Азии VIII- XII вв.. Душанбе, 1966, с.137.
15. Шелковников Б.А. Поливная керамика из раскопок города Ани. Ереван, 1957.
16. Якобсон А.Л.Художественная керамика Байлакана (Оран-Кала) (по материалам раскопок 1953-1955гг.), МИА, 1959, № 67.
17. Якобсон А.Л. Археологические исследования в городище Оран-Кала в 1957 г., Материалы и исследования по археологии СССР, N133, с. 9-25.
18. А.Kalantaryan, G.Karakhanyan, H.Melkonyan, H.Petrosyan, N.Hakobyan, F.Babayan, A.Zhamkochan, K.Navasardyan, A.Hayrapetyan. Armenia in the cultural context of East and West, Ceramics and Glass (4-14th centuries),Yrevan, 2009.
19. A. Lane, Early Islamic Pottery. London, 1958, p.17.

Таблицы.

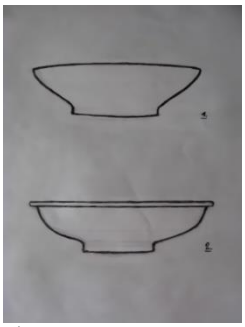
Рис. 1

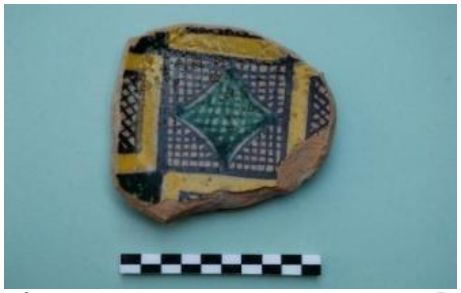
Рис. 2

Рис. 3

Рис. 1 Форма тарелок: 1.1 – 9-10 вв.; 1.2 – 12-13 вв.
Рис. 2 Форма тарелок: 1.1 – 9-10 вв.; 1.2 – 12-13 вв.
Рис. 3 Фрагмент дна 9 в.

Рис. 4

Рис. 5

Рис. 4 Фрагмент керамики 9 в.
Рис. 5 Тарелка 10 в.

Рис. 6

Рис. 7

Рис. 8

Рис. 6 Фрагменты дна 9 в.
Рис. 7 Фрагменты тарелки 10 в.
Рис. 8 Фрагменты тарелки 10- 11 вв.

Рис. 9. Рис. 10. Рис. 11

Рис. 9 Фрагменты тарелки 11 в.
Рис. 10 Фрагменты тарелки 12 в.
Рис. 11 Фрагменты тарелки 11-12 в.

Рис. 12. Рис.13. Рис. 14.

Рис. 12. Фрагмент тарелки 12 в.
Рис.13. Фрагменты тарелки 13 вв.
Рис. 14. Фрагмент миски 13 вв.

Рис. 15 Рис. 16 Рис. 17

Рис. 15 Фрагмент тарелки 12-13 вв.
Рис. 16 Фрагменты тарелки 13 вв.
Рис. 17 Фрагменты полуфаянсовой посуды 14 в.

ՀՏԴ 614 (479.243) Պատմություն

Արարատ Վարդանյան,
պ. գ. թ., ԱրՊՀ պատմության ամբիոնի պրոֆեսոր
e-mail: ararat.Vardanyan.54@mail.ru

ՍՓՅՈՒՌՔԱՀԱՅ ԲԱՐԵԳՈՐԾԱԿԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԵՎ ԲԱՐԵՐԱՐՆԵՐԻ ՆԵՐԴՐՈՒՄԸ ԼՂՀ-ՈՒՄ ԱՌՈՂՋԱՊԱՀԱԿԱՆ ԾՐԱԳՐԵՐԻ ԻՐԱԿԱՆԱՑՄԱՆ ԳՈՐԾՈՒՄ

Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունը, լինելով չճանաչված պետություն, իր սոցիալ-տնտեսական, մշակութային, կրթական, առողջապահական և այլ ոլորտների զարգացման համար զրկված է միջազգային ֆինանսական կազմակերպություններից վարկեր ստանալու հնարավորությունից: Այդ առումով անգնահատելի է սփյուռքահայ բարեգործական կազմակերպությունների և հիմնադրամների օգնությունը: Արցախին օգնելու գործում մեծ ավանդ ունեն սփյուռքահայ բարերարները, որոնք իրականացնում եմ բազմաբնույթ ծրագրեր, այդ թվում և առողջապահության բնագավառում:

Բանալի բառեր՝ սփյուռքահայ կազմակերպություններ, բարերարներ, ԼՂՀ, բարեգործություն, առողջապահական ծրագրեր

Арарат Варданян,
к.и.н., профессор кафедры истории АрГУ

ВКЛАД БЛАГОТВОРИТЕЛЬНЫХ ОРГАНИЗАЦИЙ И БЛАГОТВОРИТЕЛЕЙ АРМЯНСКОЙ ДИАСПОРЫ В ОСУЩЕСТВЛЕНИИ ЗДРАВООХРАНИТЕЛЬНЫХ ПРОГРАММ В НКР

Нагорно-Карабахская Республика, будучи непризнанным государством, лишена возможности получать кредиты на развитие экономической, социальной, культурной, образовательной, здравоохранительной и других сфер от международных финансовых организаций. Следовательно, поддержка Армянской диаспоры, благотворительных, организаций и фондов является неоценимой. Велика роль индивидуальных спонсоров, которые осуществляют в Арцахе ряд благотворительных программ. Благодаря их финансовой поддержке претворились в жизнь многие благотворительные, а также здравоохранительные программы.

Ключевые слова: организации диаспоры, благотворители,НКР, благотворительность, здравоохранительные программы

Ararat Vardanyan,
Professor of ASU Chair of the History, Candidate of Historical Scienses

THE CONTRIBUTION OF THE BENEVOLENT ORGANIZATIONS AND ARMENIAN BENEFICIARIES FROM THE DIASPORA TO THE HEALTH PROJECTS REALIZATION IN THE NKR

The Nagorno-Karabakh Republic, being the non-recognized state is deprived of the opportunity to get credits from international financial organizations for the development of social-economic, cultural, health-care and other fields. Consequently, the support of the Diaspora, benevolent, organizations and the funds is invaluable, as well as the role of the individual sponsors, that realize series of benevolent projects. Their financial support unabled realization of most benevolent and health-care projects.

Key words: Diaspora organizations, beneficiaries, The NKR, benevolence, health-keeping projects

Արցախի Հանրապետությունը, լինելով չճանաչված պետություն, իր սոցիալ-տնտեսական, առողջապահական, կրթական, մշակութային և այլ ոլորտների զարգացման համար զրկված է միջազգային ֆինանսական կազմակերպություններից վարկեր ստանալու հնարավորությունից: Այդ առումով անգնահատելի է սփյուռքահայ բարեգործական կազմակերպությունների և հիմնադրամների օգնությունը: Ինչպես պատերազմից հետո, այնպես էլ այժմ, հարաբերական խաղաղության պայմաններում նրանց աջակցությամբ կյանքի են կոչվել ռազմավարական նշանակություն ունեցող շատ ծրագրեր, ոտքի են կանգնել գյուղեր ու քաղաքներ, կառուցվել և շահագործման են հանձնվել ճանապարհներ, գազատարներ, ջրագծեր, հիվանդանոցներ, դպրոցներ և այլն: Արցախին օգնելու գործում մեծ ավանդ ունեն սփյուռքահայ անհատ բարերարները, որոնք նվիրատվությամբ, ինչպես նաև առանձին, համագործակցելով հիմնադրամների, բարեգործական կազմակերպությունների և ԼՂՀ կառավարության հետ, իրականացնում են բազմաբնույթ ծրագրեր, այդ թվում՝ առողջապահության բնագավառում:

Արցախում բարեգործական մեծ գործունեություն է ծավալել Հայ օգնության ֆոնդը: Հայ օգնության ֆոնդը (ՀՕՖ, անգլերեն՝ Fund for Armenian Relief) Հայ Առաքելական եկեղեցու ԱՄՆ-ի Արևելյան թեմի բարեգործական կազմակերպություն է: Սկզբնապես կոչվել է Հայաստանի վերականգման առաջնորդարանի ֆոնդ: 1992-ից՝ Հայ օգնության ֆոնդ: Ստեղծվել է 1988-ի Սպիտակի աղետալի երկրաշարժից անմիջապես հետո Նյու Յորքում՝ ԱՄՆ-ի Արևելյան թեմի առաջնորդարանի (թեմական առաջնորդն էր Թորգոմ արք. Մանուկյանը) նախաձեռնությամբ: Նպատակն էր ավելի արդյունավետ դարձնել տեղի հայության և ամերիկյան հասարակության ու տարբեր կազմակերպությունների օգնությունը: 1993-ի փետրվարից գրանցվել է որպես անկախ կառույց՝ հնարավորություն

ստանալով գործելու ինքնուրույն[1]: ՀՕՖ-ի կենտրոնական գրասենյակը գտնվում է Նյու Յորքում: Կազմակերպության գրասենյակը Երևանում բացվեց 1991թվականին:

Սկզբնական շրջանում Հայաստանում ՀՕՖ-ի ծրագրերը մարդասիրական բնույթի էին, իսկ ժամանակ անց, կազմակերպությունը նախապատվությունը սկսեց տալ երկրի զարգացմանը նպաստող ծրագրերին, ընդգրկելով կյանքի տարբեր բնագավառները՝ շինարարություն, գյուղատնտեսություն, առողջապահություն, գիտություն, կրթություն, մշակույթ և այլն:

Պատերազմից խիստ տուժած արցախահայությանը օգնելու նպատակով 1997թ.դեկտեմբերին Ստեփանակերտում բացվում է Հայ օգնության ֆոնդի գրասենյակ: Այստեղ նախատեսվում է մարդասիրական օգնությունից բացի, զարկ տալ զարգացման ծրագրերին ու ստեղծել նոր աշխատատեղեր:

1998թ. օգոստոսին Հայ օգնության ֆոնդի պատվիրակության Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետություն կատարած այցի շրջանակներում բժշկական օգնություն տրամադրվեց տեղի բուժհիմնարկներին: Այն ներառում էր շուրջ 250 արկղ տարբեր տեսակի բժշկական պարագաներ՝ ներարկիչներ, թթվածնային փողակներ, անզգայացման դիմակներ, հիվանդների խնամքի համար անհրաժեշտ այլ պիտույքներ, նաև մանկական վիտամիններ: Բեռն ամբողջությամբ հանձնվեց ԼՂՀ առողջապահության նախարարությանը, որի միջոցով էլ բաժանվեց հանրապետության տարբեր շրջանների ու քաղաքների բուժհիմնարկներին[2]:

2002թ. հոկտեմբերից Հայ օգնության ֆոնդը ԱՄՆ-ի Միջազգային զարգացման գործակալության (USAID) ֆինանսավորմամբ ձեռնամուխ եղավ <<Մարդասիրական օգնություն Լեռնային Ղարաբաղին>> լայնածավալ ծրագրի իրագործմանը, որը կոչված է վերականգնելու պատերազմի հետևանքով մեծապես տուժած Լեռնային Ղարաբաղի բնակավայրերն ու ենթակառուցվածքները: Ծրագիրը թույլ է տալիս նաև միջոցներ տրամադրել բուժանձնակազմերի վերապատրաստման դասընթացներ կազմակերպելուն և անհրաժեշտ բուժսարքավորումներ ու դեղամիջոցներ ձեռք բերելուն:

<<Մարդասիրական օգնություն Լեռնային Ղարաբաղին>> ծրագրին հատկացրած գումարի չափը՝ 15 մլն դոլար է, իրականացման ժամկետը՝ 5 տարի: Նախապատրաստական աշխատանքները ավարտելուց հետո՝ 2004 թվականից սկսվեց ԼՂՀ Ասկերանի, Մարտակերտի և Հադրութի շրջանների՝ պատերազմից տուժած տների, բուժկետների, խմելու և ոռոգման ջրի մատակարարման համակարգերի շինվերանորոգման գործընթացը[3]:

ԼՂՀ առողջապահական համակարգում ծրագրեր իրականացնելու առումով նշանակալից էր 2005 թվականը: Բացի 37 բուժկետերի վերանորոգումից և նրանց բուժսարքավորումներով օժտելու գործընթացից, Հայաստանի Ամերիկյան համալսարանի Առողջապահության ծառայությունների և ուսումնասիրությունների կենտրոնի հետ համատեղ իրականացվեց Մարտունու, Մարտակերտի, Ասկերանի և Հադրութի շրջանների բուժանձնակազմի վերապատրաստման բուժօգնություն, և ընդգրկեց հիշյալ շրջանների 296 բուժաշխատողների՝ 40 բժիշկ և 250 բուժքույր: Լեռնային Ղարաբաղի բոլոր բնակավայրերի բուժկետերի պատասխանատուներն ու բուժաշխատողները՝ թվով 113 մարդ, վերապատրաստվեցին նաև <<Մանկական հիվանդությունների ինտեգրացված վարում>> ծրագրով[4]:

2008թ. օգոստոսին ավարտելով <<Մարդասիրական օգնություն Լեռնային Ղարաբաղին>> ծրագիրը՝ ՀՕՖ-ը շարունակեց առողջապահական ծրագրերի շարքը: Դեռ 2004 թվականին ՀՕՖ-ի նախաձեռնությամբ և <<Ջինիշյան>> հիշատակի հիմնադրամի համաֆինանսավորմամբ ստեղծվել էր <<Մարզային բժիշկների վերապատրաստում>> բժշկական ծրագիր: 2005թ. մայիսից սկսած ՀՀ տարբեր մարզերից, Արցախից ու Ջավախքից այս ծրագրով Երևանի առաջատար բուժհաստատություններում՝ <<Արաբկիր>>, <<Նորք-Մարաշ>>, <<Քանաքեռ – Զեյթուն>> բժշկական կենտրոններ, մոր և մանկան առողջության պահպանման գիտահետազոտական կենտրոն, <<Դիագնոստիկա>> ախտորոշիչ կենտրոն, 1-ին հանրապետական հիվանդանոց և այլն, անվճար հիմունքներով վերապատրաստվում են մարզերի բժիշկները: Այս ծրագիրը ենթադրում է նաև բժշկական տարատեսակ սարքավորումների և բուժպարագաների տրամադրում Երևանի և մարզային բուժհիմնարկներին[5]: <<Մարզային բժիշկների վերապատրաստում>> ծրագրի շրջանակներում 2011թ. Երևանի առաջատար կլինիկաներում վերապատրաստվել են 48 մարզային բժիշկ ՀՀ տարբեր մարզերից և 37-ը ԼՂՀ-ից ու Ջավախքից[6]: 2013թ. վերապատրաստվել են 50 բժիշկ ՀՀ մարզերից և 33 բժիշկ՝ ԼՂՀ-ից[7], իսկ 2014թ. վերապատրաստվել են 54 բժիշկ՝ ՀՀ տարբեր մարզերից և 32-ը՝ ԼՂՀ-ից[8]:

1966 թվականի մայիսի 7-ին ԱՄՆ-ում Վարդան Ջինիշյանը, ի հիշատակ ծնողների՝ Վերապատվելի տեր և տիկին Հարություն (Հայ Ավետարանական եկեղեցու հովիվ) և Կատրին Ջինիշյանների, հիմնել է <<Ջինիշյան հիշատակի ծրագիր>> (ՋՀԾ) կազմակերպությունը: Հիմնադրման թվականից սկսած՝ ՋՀԾ-ն իր ծառայություններն ուղղել է Լիբանանի, Սիրիայի, Իրանի, Իրաքի, Երուսաղեմի, Թուրքիայի և հակամարտությունների ու անկայունությունների շրջաններում գտնվող այդ երկրների կարիքավոր հայերին: ՋՀԾ-ն օգնել է բնակարանի, սննդի, հագուստի և բժշկական խնամքի կարիք ունեցողներին[9]:

Կազմակերպությունն իր աշխատանքները Հայաստանում սկսել է 1993թ.սեպտեմբերից՝ 1999-ին պաշտոնապես գրանցվել որպես <<Ջինիշյան>> հիշատակի հիմնադրամ՝ ՋՀՀ (անգլերեն Jinishian Memorial Foundation) բարեգործական կազմակերպություն: ՋՀՀ-ի հիմնական ֆինանսավորման աղբյուրը ԱՄՆ-ի Երիցական եկեղեցու

[1]<<Հայ Սփյուռք>> հանրագիտարան, Եր., 2003, էջ 686:
[2]<<Ազգ>>, 15 օգոստոսի 1998:
[3]Հայ օգնության ֆոնդ, տարեկան տեղեկագիր, 2003-2004, էջ 4:
[4]Հայ օգնության ֆոնդ. տարեկան տեղեկագիր 2006, էջ 3:
[5]Նույն տեղում, էջ 13:
[6]Հայկական Սփյուռք: Տարեգիրք 2011, Եր., 2012, էջ 154:
[7]Հայկական Սփյուռք: Տարեգիրք 2013, Եր., 2014, էջ 144:
[8]Հայկական Սփյուռք: Տարեգիրք 2014, Եր., 2015, էջ 120:
[9]Հայաստանյայց Ավետարանական եկեղեցի, 2003, թ2 (26), էջ 20:

Ջինիշյան հիշատակի ծրագիրն է: Հայաստանում ՋՀՀ-ն ունի խորհրդատվական մարմին, որի անդամներն են Հայ Առաքելական, Հայ Ավետարանական, Հայ Կաթողիկե եկեղեցիների ներկայացուցիչները: Հիմնադրամը Հայաստանում գործունեություն է ծավալում հիմնականում վեց ուղղություններով. համայնքների զարգացում, առողջապահություն, գործարարության զարգացում, օգնություն, հոգևոր վերելք և բնակարանաշինություն[1]:

<<Ջինիշյան>> հիշատակի հիմնադրամի առողջապահության ծրագրի շրջանակում ընդգրկված է նաև Արցախը: Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության առողջապահության նախարարության հետ համագործակցությամբ՝ 2009թ. մայիս-նոյեմբեր ամիսներին իրականացվել է <<Համայնքային բուժքույրերի ունակությունների բարձրացման և վերապատրաստման ծրագիր Ղարաբաղում>> 1-ին փուլը: 2010թ. ապրիլին ՋՀՀ-ի և բարոնուհի Քոքսի անվան Ստեփանակերտի վերականգնողական կենտրոնի հետ համատեղ իրականացվել է <<Օժանդակություն հաշմանդամներին Ղարաբաղում>>ծրագրի 4-րդ փուլը. օգնություն է տրամադրվել ղարաբաղյան պատերազմի 100 հաշմանդամի և 35 քաղաքացու, իսկ նույն թվականի մայիս-դեկտեմբեր ընկած ժամանակահատվածում <<Ջինիշյան>> հիշատակի հիմնադրամի և ՀՀ առողջապահության նախարարության նախաձեռնությամբ ԼՂՀ-ում իրականացվել է <<Համայնքային բուժքույրերի ունակությունների բարձրացում և վերապատրաստում>> ծրագրի 2-րդ փուլը, որին մասնակցել է 53 համայնքային բուժքույր[2]: Այս ծրագիրը շարունակվել է հաջորդ տարիներին, 2011-ին վերապատրաստվել են 55 համայնքային բուժքույր, իսկ 2012-ին՝ 99-ը: 2012թ. հունիսի վերջին ավարտվել է դեռևս 2011թ. սկսված <<Օժանդակություն հաշմանդամներին Ղարաբաղում>> ծրագրի 5-րդ փուլը, որի շրջանակներում բժշկական օգնություն են ստացել Արցախյան պատերազմի 100 հաշմանդամ վետերաններ[3]:

<<Ջինիշյան>> հիշատակի հիմնադրամի գործունեությունը առողջապահության ոլորտում ուղղված է նաև հիվանդությունների կանխարգելմանն ու առողջ ապրելակերպի խթանմանը: 2013 թվականին հիմնադրամը Երևանում, Լոռիի, Շիրակի, Սյունիքի մարզերում և Ղարաբաղում իրականացրել է <<Հաշմանդամության կանխարգելում երեխաների մոտ և արտագնա կլինիկաներ>> ծրագիրը, որի նպատակն էր նվազեցնել կոնքազդրային հոդի հաշմանդամությունը երեխաների մոտ և բարելավել հաշմանդամ երեխաների կենսական պայմանները: Նույն թվականին ՋՀՀ-ն իրականացրել է նաև <<Ամառային ճամբար - 2013 >> ծրագիրը, որին մասնակցել են 10-17 տարեկան 156 երեխա՝ Լոռիի, Գեղարքունիքի մարզերից, Երևանից և Ղարաբաղից[4]: Ծրագրին մասնակից երեխաները հիմնականում անապահով ընտանիքներից և մանկատներից են:

Հիմնադրամի նախաձեռնությամբ 2014թ.իրականացվել է <<Ղարաբաղի հիվանդանոցներում վերականգնողական կենտրոնների ստեղծում>> ծրագիրը, որի նպատակն է բարելավել վերականգնողական ծառայությունները ԼՂՀ Ստեփանակերտի, Հադրութի, Մարտակերտի, Մարտունու հիվանդանոցներում և Ստեփանակերտի վերականգնողական կենտրոնում[5]:

<<Ձեռք ձեռքի>> (անգլերեն՝ Hand in hand) բարեգործական հասարակական կազմակերպությունը հիմնադրվել է 2004թ. հոկտեմբերին՝ Ստեփանակերտում, Օնտարիոյի Հայ-կանադական բժշկական միության (ACMAO, Տորոնտո), Քվեբեկի Հայ-կանադական բժշկական միության (AMAQ, Մոնրեալ), ԱՄՆ-ի Հայ ատամնաբույժների միջազգային ասոցիացիայի (AIDA, Բոստոն), Լիբանանի ատամնաբուժական ասոցիացիայի (ADAL Բեյրութ), Ֆրանսիայի ատամնաբույժների (UMAF, Փարիզ) ջանքերով՝ արցախահայության առողջական խնդիրները լուծելու նպատակով: Հիմնադիր անդամներն են՝ Զարեհ Ուզունյանը, Ավետիս Բոգոսյանը (Տորոնտո), Բերջ Քիլաջյանը, Արամ Միրաքյանը (Բոստոն), Վիգեն-Գեղամ Տեր-Սարգսյանը (Փարիզ) և այլ նվիրյալ բժիշկներ: Կազմակերպության նախագահն է Բերջ Քիլաջյանը, գործադիր տնօրենն է Վահագն Ղազարյանը:

Մինչ կազմակերպության հիմնադրումը Օնտարիոյի Հայ-կանադական բժշկական միության ֆինանսական աջակցությամբ 1998 թվականից Շուշիում գործում էր ատամնաբուժական կլինիկա: Քվեբեկի Հայ-կանադական բժշկական միության հովանավորությամբ 2003թ. ատամնաբուժարան էր բացվել Հադրութ քաղաքում: Օնտարիոյի Հայ-կանադական բժշկական միության անդամների տասը ընտանիքների հովանավորությամբ 2004թ. Ստեփանակերտում բացվեց Կանանց առողջության կլինիկա[6]: Բժշկական այս հաստատությունները կահավորված են, հագեցած ժամանակակից սարքավորումներով, գործիքներով և բուժանյութերով: Կլինիկաների աշխատանքները համակարգելու նպատակով էլ հիմնադրվեց <<Ձեռք-ձեռքի>> հասարակական կազմակերպությունը:

Օնտարիոյի Հայ-կանադական բժշկական միության, Բոստոնի Հայ ատամնաբույժների միջազգային ասոցիացիայի և Ֆրանսիայի ատամնաբույժների կազմակերպության ֆինանսավորմամբ 2005թ.հիմնադրվեց Մարտունի քաղաքի ատամնաբուժական կլինիկան: Ատամնաբուժարանի կառուցման և գազաֆիկացման աշխատանքները իրականացրել է <<Ձեռք-ձեռքի>> հասարակական կազմակերպությունը[7]:

Կազմակերպության, <<Հայաստան>> համահայկական հիմնադրամի Ֆրանսիայի մասնաճյուղի և ԼՂՀ կառավարության աջակցությամբ 2015թ.վերջին ատամնաբուժական կլինիկա բացվեց Մարտակերտում: <<Ձեռք-ձեռքի >> հասարակական կազմակերպության կլինիկաները բարեգործական հիմունքներով տասնյակ հազարավոր ԼՂՀ քաղաքացիների մատուցում են ինչպես բուժական, այնպես էլ կարիեսի, բերանի խոռոչի հիվանդությունների դեմ կանխարգելիչ ծառայություններ:

Օնտարիոյի Հայ-կանադական բժշկական միության, Բոստոնի Հայ ատամնաբույժների միջազգային ասոցիացիայի և Դոն Միլլս Ռոտարի ակումբի հովանավորությամբ 2006 և 2010թթ. ստեղծվեցին ժամանակակից

[1]Տես <<Հայ Սփյուռք>> հանրագիտարան, էջ 722
[2]Հայկական Սփյուռք: Տարեգիրք 2010, Եր., 2011, էջ 136-137:
[3]Հայկական Սփյուռք: Տարեգիրք 2012, Եր., 2012, էջ 121-122:
[4]Հայկական Սփյուռք: Տարեգիրք 2013, Եր., 2014, էջ 146-147:
[5]Հայկական Սփյուռք: Տարեգիրք 2014, Եր., 2015, էջ 124:
[6]Այս նյութերը մեզ տրամադրել է <<Ձեռք-ձեռքի>> կազմակերպության գործադիր տնօրեն Վահագն Ղազարյանը:
[7]ԼՂՀ պետական արխիվ, Ֆ.180, ց.1, կ-11, պ.մ.50,թ.11,82:

սարքավորումներով հագեցած շարժական ատամնաբուժարաններ, որոնց օգնությամբ հետազոտություններ և բուժումներ են անցկացվում մեծահասակների, հատկապես դպրոցականների շրջանում ԼՂՀ տարբեր շրջաններում:

Ընդլայնելով իր բարեգործական գործունեության շրջանակները՝ կազմակերպությունը մասնակցել է <<Ժպիտ>> նախագծին: Այս նախագիծը մեկնարկել է 2008թ. ՀՕՖ-ի <<Գաֆէսճեան ընտանիք>> հիմնադրամի հովանու ներքո գործող <<Հույս Հայաստանի>> կազմակերպության,<<Ժպիտ>> միջազգային կազմակերպության, Երևանի <<Արաբկիր>> բժշկական կենտրոնի և Ղարաբաղում գործող <<Ձեռք- ձեռքի>> հասարակական կազմակերպության ջանքերով: Նպատակն էր՝ վիրահատական միջամտություն ցուցաբերել Հայաստանի և Լեռնային Ղարաբաղի՝ <<Նապաստակի շրթունք>> և <<Գայլի երախ>> արատներով շուրջ 50 երեխաների: 2009թ. ամռանը<<Ժպիտ>>նախագծի 2-րդ փուլի շրջանակներում իրականացվել են վերոնշյալ արատներով 55 երեխայի անվճար վիրահատություններ[1]:

Հանրապետության առողջապահական ոլորտի զարգացման գործում մատուցած ծառայությունների համար <<Ձեռք-ձեռքի>> հասարակական կազմակերպության նախագահ Բերջ Քիլաջյանը ԼՂՀ նախագահի կողմից պարգևատրվել է <<Երախտագիտություն>> մեդալով:

<<ՀովարդԿարագյոզյան>>հաստատությունը (ՀԿՀ, անգլերեն՝ Howard karagyozyan Medical Benevolent Foundation,
կոչվումէնաև<<ՀովարդԿարագյոզյանհիշատակիընկերակցություն>>)բարեսիրականկազմակերպությունէ: 1921թ.-ին, Նյու Յորքում հիմնել են Միհրան և Զապել Կարագյոզյանները՝ ի հիշատակ իրենց վաղամեռիկ որդու՝ Հովարդի և կոչել նրա անունով: Սկզբնապես հաստատության նպատակն է եղել տարբեր երկրներում ապրող հայորբ, կարիքավոր մանուկների խնամքի, բուժման և կրթության կազմակերպումը[2]:

1992 թվականի հոկտեմբերին հիմնադրվել և պաշտոնական գրանցում է ստացել Հայաստանի <<Հովարդ Կարագյոզյան>> բարեգործական հասարակական կազմակերպությունը, որի տնօրեն է նշանակվել բժիշկ Կամո Տեր-Պետրոսյանը: Կազմակերպության ծրագրով նախատեսվում էր Երևանում և Հայաստանի տարբեր մարզերում հիմնել միջազգային չափանիշներին համապատասխանող ժամանակակից սարքավորումներով հագեցած և բարձրորակ մասնագետներով համալրված մանկական ատամնաբուժարաններ՝ հայաստանաբնակ երեխաներին անվճար և որակյալ բուժականօգնություն ցուցաբերելու նպատակով[3]:

1993 թվականի ապրիլին Երևանի Նորքի բարձունքում բացվեց Հայաստանի <<Հովարդ Կարագյոզյան>> կազմակերպության առաջին մանկական ատամնաբուժարանը, որն ընդլայնվելով դարձավ կազմակերպության հայաստանյան կենտրոնը և հետագայում գլխավորեց նաև մասնաճյուղ ատամնաբուժարանների աշխատանքը: Կարճ ժամանակ ամիջոցում բացվելեն Գյումրիի (1995 թ.), Գորիսի և Ստեփանակերտի (1996թ.), Երևանի <<Սեբաստիա>>(1998 թ.) և Վանաձորի (2000 թ.)Կարագյոզյան մանկական ատամնաբուժարանները[4]:

ԼՂՀ կառավարության անունից առողջապահության նախարարության և ԱՄՆ Կարագյոզյան հաստատության միջև կնքված պայմանագրի համաձայն՝ պայմանավորվածություն ձեռք բերվեց հանրապետությունում բարեգործական հիմունքներով մանկական ատամնաբուժական կենտրոնների ստեղծման և նրա գործունեության ապահովման մասին: 1996 թվականի գարնանը Ստեփանակերտում հանրապետական ախտորոշման կենտրոնի շենքի առաջին հարկում բացվեց Հայաստանի Կարագյոզյան հաստատության մանկական ատամնաբուժարանը, որի կահավորման և հատուկ սարքավորումների ծախսերն իր վրա վերցրեց կազմակերպությունը:

Մանկական ատամնաբուժական կենտրոնը Արցախում առաջին բարեգործական բժշկական հիմնարկությունն է, որտեղ սպասարկումը անվճար է և նախատեսված միայն ու միայն երեխաների համար[5]:

2003թ Կարագյոզյան հաստատության կողմից գնվել է նոր շենք, որը գտնվում է Ստեփանակերտի մանկական հիվանդանոցի և պոլիկլինիկայի հարևանությամբ: Այն կահավորված է, հագեցած է ժամանակակից սարքավորումներով, գործիքներով և բուժանյութերով, ունի 2 ատամնաբուժական, մեկակնաբուժական (2003թ.), ախտահանման, մեկպանորամիկ ռենտգեն կաբինետ՝ երևակմանսենյակով և գրանցման բաժին:

<<ՀովարդԿարագյոզյան>> բարեգործական հասարակական կազմակերպության Ստեփանակերտի մասնաճյուղ դարման ատանատամնաբուժական և ակնաբուժականան վճարորակյալ ծառայություններից օգտվում են Ստեփանակերտ քաղաքի մինչև 14 տարեկան բոլորեր եխաները, ինչպես նաև մերձակա այլ բնակավայրերի հաշմանդամ, երկկողմանի կամ միակողմանի ծնողազուրկ, սոցիալապես անապահով մինչև 14 տարեկան երեխաները:

ԿազմակերպությանֆինանսավորմամբիրականացվելէՍտեփանակերտիներարկմանկլինիկայիշինվերակառուցմանաշխատանքը[6]:
ՆրակողմիցկատարվելենԼՂՀառողջապահությաննախարարությանհաշմանդամներիվերականգնողականկենտրոնիշենքիկցակառույցինախագծա-նախահաշվայինփաստաթղթերիկազմման[7], ինչպես նաև վերականգնողական կենտրոնի վերակառուցման աշխատանքներ[8]:

<<ՀովարդԿարագյոզյան>>բարեգործականհասարակականկազմակերպությունընբացիատամնաբուժականնակն աբուժականանվճարծառայություններիցիրականացնումէ<<Վատլսողերեխաներինլսողականապարատներիանվճ արբաշխում>>(իրականացվումէ 2002 թվականից), <<Պարբերական հիվանդությամբ երեխաների դեղորայքի

[1]Հայկական Սփյուռք: Տարեգիրք , Եր., 2013, էջ 141-142:

[2]The Howard Karagheusian Commemorative Corporation. 75 years of service, New York 1996, p.18
[3]Հովարդ Կարագյոզյան հիշատակի ընկերակցությունը Հայաստանում (10 տարի), Եր., 2002, էջ 17-18:
[4]Հայկական Սփյուռք: Տարեգիրք , Եր., 2009, էջ 143:
[5]<<ԼՂ Հանրապետություն>>, 28 մայիսի 1996:
[6]ԼՂՀ պետարխիվ, Ֆ. 180, g.1, կ.10, պ.մ.45, թ.69:
[7]Նույն տեղում, Ֆ. 180, g.1, կ.11, պ.մ.50, թ.33:
[8]Նույն տեղում, Ֆ. 180, g.1, կ.11, պ.մ.50, թ.14:

անվճար բաշխում>> (իրականացվում է 2003 թվականից), <<Սրտի բնածին արատներով մինչև 7 տարեկան երեխաների անվճար վիրահատություններ>> (իրականացվումէ 2003 թվականից), <<Էպիլեպսիայովհիվանդերեխաներինդեղորայքիանվճարբաշխում>>(իրականացվումէ 2004 թվականից)ծրագրերը, որոնցից օգտվել են տասնյակ հազարավոր հայ երեխաներ Երևանից, ՀՀ տարբեր մարզերից և ԼՂՀ-ից:

<<Հովարդ Կարագյոզյան ընկերակցության>> կողմից Արցախում իրականացվող վերոհիշյալ ծրագրերը կրում են շարունակական բնույթ՝ նպաստելով հայ երեխաների առողջության պահպանմանը:

ԼՂՀ-ումառողջապահականծրագրերի իրականացման գործում մեծներդրումունեն սփյուռքահայ բարերարները: Նրանց աջակցությամբ շահագործման են հանձնվել տասնյակ բուժկետեր ԼՂՀ տարբեր շրջաններում, վերանորոգվել հիվանդանոցներ, կազմակերպվել բուժաշխատողների վերապատրաստում և այլն:

ԼՂՀ Մարտակերտի շրջանի Նոր Կարմիրավան գյուղի բուժկետ-գյուղապետարանի վարչական շենքի կառուցումն իրականացվել է Իրանի Իսլամական Հանրապետության քաղաքացի, բարերար Օնիկ Հարությունյանի ֆինանսավորմամբ[1] :

Ամերիկահայ բարերար Ջեյմս Թուֆենկյանի ֆինանսական աջակցությամբ կառուցվել է Քաշաթաղի շրջանի Իշխանաձոր գյուղի բժշկական համալիրը[2]: Այն սպասարկում է 20 գյուղերի բնակիչների և շարունակում է իր գործունեությունը <<Թուֆենկյան>> բարեգործական հիմնադրամի և ԼՂՀ առողջապահության նախարարության աջակցությամբ[3]:

Ամերիկահայ բարերար Վաչե Հովսեփյանի, Կալիֆորնիայի հայ ատամնաբույժների միության և հատկապես բարերար Վիգեն Կարապետյանի հովանավորությամբ Մարտունու շրջանի Աշանգյուղում 2003 թվականին բացվեց ատամնաբուժական կլինիկա համալրված բոլոր անհրաժեշտ սարքավորումներով: Կլինիկայում դպրոցականները ստանում են անվճար բուժօգնություն: Սակայն, լինելով միակը շրջանի համայնքներում, բացի դպրոցականներից, ատամնաբուժարանի ծառայություններից օգտվում են նաև հարևան գյուղերի բնակիչները[4]:

Ռուսաստանի Դաշնության Կրասնոդար քաղաքում ապրող բարերարներ Համլետ Համբարձումյանի և Վոլոդյա Ավագյանի բարեգործությամբ վերանորոգվեց Մարտունու շրջանի Ճարտար գյուղի տեղամասային հիվանդանոցը[5]:

Շուշիի հիվանդանոցի հետ սերտ կապեր է հաստատել հայտնի սիրիահայ վիրաբույժ ACMA (Հայկական քրիստոնեական բժշկական ասոցիացիա) կազմակերպության նախագահ Ջանիի Հադդաթը (Հովհաննես Դեմիրճյան):

Նրա ղեկավարությամբ կազմակերպության անդամները մարդասիրական առաքելությամբ չորս անգամ այցելելեն Շուշի: Չորրորդ այցելության ժամանակ, Շուշիի հիվանդանոցի գլխավոր բժիշկ Վիգեն Խաչատրյանի հետ միասին կատարվելեն 80 հետազոտություններ՝ զոբ, լեղապարկ, թութքևճողվածքներ (գրիժաներ): Հաջորդ այցելության ժամանակ նախատեսվում է Անգլիայից բարձրակարգ մասնագետների երկու խումբ բերել Արցախ, և կազմակերպել տեղի բժիշկների համար դասընթացներ[6] :

2013 թվականիսեպտեմբերինմոսկվաբնակհայբարերար, «Լուդինգ» ընկերությանհիմնադիր-նախագահԱրթուրՎարժապետյանիկողմիցԼՂՀառողջապահությաննախարարությանընտրամադրվեցերկուռեանիմ ոբիվշտապօգնությանչորսգծայինավտոմեքենաներ: Նույնթվականիսեպտեմբերի 24-ինՍտեփանակերտումշահագործմանհանձնվեցԼՂՀառողջապահությաննախարարությաննորակառույցժամանակ ակիցպայմաններինհամապատասխանՀանրապետականբժշկականկենտրոնը: ԱյնկառուցվելէՄոսկվայումգործող<<Տաշիր>>ընկերություններիիմբինախագահ, մեծբարերարՍամվելԿարապետյանիֆինանսականաջակցությամբ: Կենտրոնըհագեցածէնորսերնդիառաջնակարգբուժսարքավորումներով: Այննախատեսվածէ 136 մահճակալիհամար, այդթվում 60-ը՝ թերապևտիկ բաժանմունքում:

Առկաէպլանայինհիվանդներիընդունարան, շտապևանհետաձգելիբժշկականօգնությանբաժանմունք՝ իրբարձրակարգբժշկականսարքավորումներովհագեցածերկուռեանիմոբիլներով, վիրահատականբլոկ, հեմոդիալիզիբաժանմունք, վարչատնտեսականմասնշենքիցդուրստեղակայվածտնտեսականմաս[7]: ԼՂՀնախագահիառաջարկությամբհիվանդանոցըկրումէբարերարիծնողների՝ ՍարգիսևԱմալյաԿարապետյաններիանունը:

Ներկայումս վերոնշյալ կազմակերպությունները, անհատ բարերարները շարունակում են իրենց ազգանվեր բարեգործական գործունեությունը: Շնորհիվ այդ օգնության լուրջ հաջողություններ են ձեռք բերվել ԼՂՀ առողջապահության ոլորտում:

[1]ԼՂՀ պետարխիվ, Ֆ. 180, ց.1, կ.11, պ.մ.50, թ.85:
[2]Նույն տեղում թ. 71:
[3]Հայկական Սփյուռք: Տարեգիրք , 2010, Եր., 2011, էջ 124:
[4]<<Ազատ Արցախ>>, 8 սեպտեմբերի 2011:
[5]<<Ազատ Արցախ>>, 3 հուլիսի 2014:
[6]Նույն տեղում, 22 նոյեմբերի 2012:
[7]<<Ազատ Արցախ>>, 26 սեպտեմբերի 2013:

УДК 32 (479.24) *История*

Рубен Заргарян,
кандидат исторических наук

ПОЛИТИКА ВЗАИМНОЙ ПОДДЕРЖКИ АЗЕРБАЙДЖАНА И МЕЖДУНАРОДНОГО ТЕРРОРИЗМА

Успешное 25-летнее развитие возрожденного свободного карабахского государства является одним из системообразующих факторов региональной и глобальной безопасности. Устав ООН и международное право диктуют безусловную необходимость окончательного признания давно основанной Нагорно-Карабахской Республики.

Близкие отношения азербайджанских властей с террористическими группировками, связанные с Аль-Каидой, которая осуществляет террористические вмешательства против НКР, России и США, хорошо документированы.

Согласно российским, азербайджанским и американским СМИ ИГИЛ активно набирает боевиков в Азербайджане.

В апреле 2016 года Азербайджан развязал другую масштабную террористическую агрессию против НКР. Тройной террористический альянс Турции, ИГИЛ и Азербайджана потерпел поражении в сирийской Пальмире и попытался взять реванш в Нагорном Карабахе.

Азербайджан и ИГИЛ одновременно являются и соперниками и союзниками. ИГИЛ может выйти из-под контроля Азербайджана и других спонсоров и превратиться в угрозу для самого Азербайджана, если последний будет слабым звеном в расширении ИГИЛ.

19 августа 1991 года была попытка государственного переворота в Советском Союзе.Его провал изменил ситуацию на территории бывшего СССР, в том числе и в Нагорном Карабахе, где Кремль поддерживал руководство Советской Азербайджанской Республики и вел борьбу с "армянским сепаратизмом".

Ключевые слова: терроризм, террористическое государство, Аль-Каида, ИГИЛ, боевик, финансирование.

Ռուբեն Զարգրյան
պ.գ.թ.

ԱԴՐԲԵՋԱՆԻ ԵՎ ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ԱՀԱԲԵԿՉՈՒԹՅԱՆ ՓՈԽԱԶԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Ղարաբաղյան վերածնված ազատ պետության 25 տարվա հաջող զարգացումը տարածաշրջանային և գլոբալ անվտանգության հիմնարար գործոններից մեն է: ՄԱԿ-ի կանոնադրությունը և միջազգային իրավունքը թելադրում են վաղուց հիմնադրված Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության անվերապահ ճանաչման անհրաժեշտությունը:

Ադրբեջանական իշխանությունների մերձ հարաբերությունները Ալ-Քաիդայի հետ կապված ահաբեկչական խմբավորումների հետ, որը իրականացնում է ահաբեկչական միջամտությունների ԼՂՀ-ի, Ռուսաստանի և ԱՄՆ-ի դեմ, փաստագրված են:

Ռուսական, ադրբեջանական և ամերիկյան ԶԼՄ-ի համաձայն ԻԼԻՊ-ը ակտիվորեն զինյալներ է հավաքագրում Ադրբեջանում:

2016թ-ի ապրիլին Ադրբեջանը նոր լայնածավալ ահաբեկչական ագրեսիա է սանձազերծել ընդդեմ ԼՂՀ-ի: Թուրքիայի, ԻԼԻՊ-ի և Ադրբեջանի եռյակ դաշինքը պարտություն է կրել սիրիական Պալմիրայում և փորձել է ռևանշ վերցնել Լեռնային Ղարաբաղում:

Ադրբեջանը և ԻԼԻՊ-ը միաժամանակ և՛ հակառակորդ են, և՛ դաշնակից: ԻԼԻՊ-ը կարող է դուրս գալ Ադրբեջանի և մյուս հովանավորների վերահսկողությունից և սպառնալիք դառնալ Ադրբեջանի համար, եթե վերջինս թույլ օղակ հանդիսանա նրա ծավալման գործում:

Բանալի բառեր՝ ահաբեկչություն, ահաբեկչական պետություն, Ալ-Քաիդա, ԻԼԻՊ, զինյալ, ֆինանսավորում:

Ruben Zargharyan,
candidate of Historical Sciences

THE POLICY OF MUTUAL SUPPORT OF AZERBAIJAN AND INTERNATIONAL TERRORISM

The successful 25-year development of revived free Karabakh State is one of the backbone factors of the regional and global security. The UN Charter and the international law dictate the imperative necessity of final recognition of the very long ago established Republic of Nagorny-Karabakh (Artsakh Republic). Close relationship of Azerbaijani authorities with terrorist groups related to Al-Qaeda, which exercises terrorist intervention against the NKR, Russia and the USA, is well documented.

According to Russian, US and Azerbaijani mass media, ISIS is actively recruiting militants in Azerbaijan, who give support to ISIS. In April 2016, Azerbaijan unleashed another large-scale terrorist aggression against the NKR. The triple terrorist alliance of Turkey, ISIS and Azerbaijan had suffered a defeat in Syria's Palmyra and made an attempt to take revenge in Nagorny-Karabakh.

Azerbaijan and ISIS are both allies and rivals at the same time. ISIS can get out of Azerbaijan's and other sponsor's control and turn into a threat to Azerbaijan itself, being a weak link for ISIS's expansion.

Успешное 25-летнее развитие возрожденного свободного карабахского государства - один из системообразующих факторов региональной и глобальной безопасности. Нагорно-Карабахская Республика (Республика Арцах) в ходе отражения террористической агрессии Азербайджана в 1991-94 гг. и в апреле 2016 г. дважды провела операцию по принуждению Азербайджана к миру. Долгие годы Армия обороны НКР фактически выполняет миротворческую функцию. Нагорный Карабах сегодня защищает не только себя, но и систему безопасности в мире, цивилизационные ценности. Значение и роль НКР в принципиальном споре цивилизации с новым варварством международного терроризма

является одной из важнейших и решающих в регионе Восточного Средиземноморья. Устав ООН и нормы международного права императивно диктуют международному сообществу необходимость окончательного признания независимости давным-давно состоявшейся Нагорно-Карабахской Республики (Республики Арцах). Это признание явится превентивной мерой против новой террористической агрессии Азербайджана и придаст динамизм переговорному процессу.

В начале XX века геноцид армян в Турции и Западной Армении, расчленение Армении, оккупация Турцией и Азербайджаном 9/10 территории Армении, в том числе и Нагорного Карабаха (Арцаха), стало величайшей цивилизационной и геополитической катастрофой в истории человечества. Если бы была единая Армения в своих естественных многотысячелетних исторических границах, развивался бы армянско-средиземноморский Мір, то ход мировой истории пошел бы более конструктивным путем, а вероятность формирования различных террористических организаций на Ближнем Востоке, в том числе и «Исламского Государства» была бы сведена к минимуму.

На пресс-конференции 26 января 2015 г. министру иностранных дел Армении Эдварду Налбандяну был задан вопрос о том, что Азербайджан периодически заявляет о своем вкладе в международную борьбу с терроризмом, попутно выдвигая обвинения в адрес Армении. Э.Налбандян, напомнив о давних связях азербайджанской стороны с международными террористическими структурами, предостерег азербайджанские власти: «В борьбе с международным терроризмом необходимо сплочение. Терроризм это угроза для всех, и те, кто прямо или косвенно содействуют терроризму либо используют, должны осознавать, что существует эффект бумеранга, и они сами могут стать жертвами террористов». (http://russia-armenia.info/node/14075). 18 ноября 2014 г. заместитель министра иностранных дел Армении Шаварш Кочарян констатировал: «В лице Азербайджана мы имеем дело с террористическим государством». (http://analitikaua.net/2014/shavarsh-kocharyan-simvolom-azerbaydzhana-yavlyaetsya-ramil-safarov/).

Международные структуры четко указывают, что территория Азербайджана свободно используется различными террористическими и радикальными религиозными группировками, которые считают эту страну комфортной и безопасной территорией для своей деятельности. Хорошо задокументирована тесная связь азербайджанских властей с террористическими группами, связанными с «Аль-Каидой», которые осуществляли террористическую интервенцию против Нагорно-Карабахской Республики (Республики Арцах), России на Северном Кавказе и США. Руководство Азербайджана использовало 1,5 тысячи афганских моджахедов, а также отряд наемников под предводительством Шамиля Басаевы для войны против Нагорно-Карабахской Республики.

После разгрома Армией обороны НКР подразделений афганских моджахедов в 1993 г. были обнаружены их документы, письма и фотографии. По сообщению американского агентства «Ассошиэйтед Пресс» от 14 ноября 1999 г., один из сообщников Усамы бен Ладена утверждал, что сам Усама бен Ладен руководил моджахедами по меньшей мере в двух сражениях против Нагорно-Карабахской Республики. В сентябре 2009 г. бывшая переводчица Федерального бюро расследований (ФБР) США Сибель Эдмондс заявила, что «боевики Бен Ладена из Восточного Туркестана перебрасывались в Киргизию, оттуда в Азербайджан, а из Азербайджана - в Чечню, некоторые в Боснию. По этому маршруту в одну сторону направлялись люди и оружие, а обратно деньги и наркотики». (http://www.analitika.at.ua/news/sibel_ehdmonds_ben_ladeny_sotrudnichajut_s_azerbajdzhanom/2009-09-30-14708).

Исследовательская служба Конгресса США в 2001 г. опубликовала отчет, в котором указывается, что «Аль-Каида» создала в Азербайджане свою базу в рамках террористической сети. Очевидно, что при тотальном контроле бакинских властей над Азербайджаном деятельность «Аль-Каиды» и в последующем «Исламского государства» в стране не могла бы развиваться без их санкции. Арестованный ФБР за взрывы американских посольств в Кении и Танзании в 1998 г. Ибраим Эйдарус возглавлял азербайджанское отделение «Аль-Каиды» в период 1995-1997 гг. Другой террорист Ради эль Хадж, обвиненный нью-йоркским судом в совершении террористических акций – взрывов в американских посольствах, признался, что предварительно обосновался в Баку, где была зарегистрирована организация, через счета которой переводились деньги на террористические акции. Американским спецслужбам удалось перехватить телефонные звонки представителей «Аль-Каиды» из Баку в Кению и Танзанию в период подготовки и проведения террористических актов. Именно от представителей «Аль-Каиды» в Баку был направлен факс с приказом взорвать американское посольство в Кении.

По данным российских спецслужб, террористы во главе с М.Бараевым, захватившие 25 октября 2002 г. театральный центр на Дубровке в Москве и удерживавшие в заложниках более 900 человек, неоднократно по спутниковой связи связывались со своими инструкторами на территории Азербайджана, от которых получали указания по дальнейшим действиям. (Программа телевидения «Человек и закон». Москва. 25.10.03)

В апреле 2002 г. конгрессмен Эрик Кантор, выступая на заседании подкомитета Палаты представителей Конгресса США, завил, что во время штурма антиталибской коалицией пещер в Тора-Бора в Афганистане правительство Азербайджана пригласило в свою страну «террориста номер один» Усаму бен Ладена и его сподвижников. Под давлением США в 2009 г. Азербайджан демонстративно ликвидировал 9 террористических организаций, связанных с «Аль-Каидой», но это лишь малая часть разветвленной и влиятельной террористической сети в Азербайджане.

В мае 2012 г. экс-советник президента Азербайджана Вафа Гулузаде в интервью сайту modern.az, говоря о возможностях Азербайджана захватить Нагорный Карабах, признал, что для Баку «последней надеждой, наверное, будет сотрудничество с «Аль-Каидой».

11 мая 2012 г. посол Армении в ООН Карен Назарян аргументировано обвинил Азербайджан в связях с международными террористическими группировками.

По данным российских, азербайджанских и американских СМИ «Исламское государство» («ИГ») активно вербует боевиков в Азербайджане. В Сирии и Ираке за последние три года погибли сотни азербайджанских террористов, в том числе и их командиры в руководстве «ИГ». По данным различных источников, в том числе и азербайджанских, в Сирии и Ираке, в рядах «Исламского государства» воюет до 2000 граждан республики. Лагеря по подготовке террористов из постсоветских стран в Сирии возглавляет личный телохранитель президента Азербайджана Ильхама Алиева. (http://haqqin.az/news/9359). Международный «Institute for War & Peace Reporting» опубликовал 30 января 2014 г. специальный отчет о воюющих в Сирии азербайджанцах, в котором говорится о командире для азербайджанских боевиков, который нес службу под псевдонимом Абу Яхья аль-Азери. В Сирии воюет около десятка азербайджанских отрядов. Самое старое и крупное из азербайджанских воинских подразделений называется «Сумгаитский джамаат» под командованием выходца из Сумгаита Абу Юсифа. Другой крупный азербайджанский отряд называется «Джамаат

Ансар». 28 сентября 2015 г. силами российских воздушно-космических сил был уничтожен лагерь «Азербайджанского батальона» в составе «Исламского государства».

14 июля 2014 г. Русская служба Би-би-си (BBC) сообщила, что азербайджанские боевики в Сирии базируются в районе города Ракка, а их лидер Мухаммад Азери выложил в YouTube заявление, что «мы продолжаем наш джихад». Примечательна информация о том, что «в разговоре с Би-би-си имам салафитской мечети в Баку отказался комментировать деятельность «ИГ», сказав, что слишком мало про них знает. Но затем добавил: "Да поможет им Аллах!"». (http://www.bbc.co.uk/russian/international/2014/07/140714_azerbaijan_isis_militants_threat).

17 октября 2014 г. азербайджанский террорист-смертник по кличке «Абу Абдуллах аль-Азербиджани» совершил теракт в иракской провинции Салахаддин. Как сообщило азербайджанское информагентство «Вести.аз», 23 октября 2014 г. в результате бомбардировки по позициям «Исламского государства» со стороны сил коалиции в Кобани убит один из командиров группировки «Исламское государство», азербайджанец Ровшан Бадалов.

Крайняя агрессивность и жестокое обращение с пленными – отличительная черта «Исламского государства». Следует подчеркнуть, что бакинские милитаристы, также как и радикальные исламисты, демонстративно отказались от ценности человеческой личности и жизни, что отличает цивилизацию от её отсутствия и противопоставляет цивилизацию новому варварству. В апреле 2016 г. Азербайджан развязал очередную широкомасштабную террористическую агрессию против НКР. Тройственный террористический союз Турции – «Исламского государства» – Азербайджана потерпел поражение в сирийской Пальмире и предпринял попытку взять реванш в Нагорном Карабахе. Бакинская администрация совершила преступления против мира и человечности, такие как планирование, подготовка, развязывание и ведение агрессивной войны, убийства и истребление гражданского населения, убийство и жестокое обращение с военнопленными, умышленное разрушение городов и деревень. Фотографии растерзанных пожилых жителей карабахского села Талиш Валеры и Размелы Халапян и 92-летней Маруси Халапян вызвали содрогание у всех нормальных людей. Военное преступление в селе Талиш сравнимо в аналогичным преступлением азербайджанских милитаристов в другом карабахском селе Марага. В ходе широкомасштабной агрессии Азербайджана против Нагорно-Карабахской Республики в 1991-94 гг. в захваченном азербайджанской армией на несколько часов 10 апреля 1992 г. карабахском селе Марага были зверски убиты 81 человек, взято заложниками 67 человек, судьба многих из них до сих пор не известна. Не успевших покинуть деревню людей расчленяли топорами, обливали бензином и сжигали заживо.

10 апреля 2016 г. в ходе обмена карабахской стороне были переданы тела 18 военнослужащих Армии обороны НКР, погибших на передовой линии в результате широкомасштабной террористической агрессии, осуществленной Азербайджаном 2-5 апреля 2016 года. Государственная комиссия НКР по вопросам военнопленных, заложников и без вести пропавших в присутствии сотрудников Международного Комитета Красного Креста зафиксировала, что переданные азербайджанской стороной тела погибших были подвергнуты истязаниям и глумлению.

Президент Езидского национального союза «Синджар» Борис Мурази 11 апреля 2016 г. подчеркнул: «Азербайджан ничем не отличается от террористических группировок. Президент этой страны Ильхам Алиев лично вручил награду азербайджанскому военнослужащему, обезглавившему солдата Армии обороны НКР, езида по национальности Карама Слояна». (http://www.ng.ru/problems/2016-05-18/4_karabah.html).

Варварства, которые совершили азербайджанские военные в Нагорном Карабахе, в том числе, отрезание головы и издевательства над телами мирных жителей, являются типичным проявлениями почерка «Исламского Государства». Мировое сообщество обязано юридически осудить все эти преступления Азербайджана против человечности.

Как и в годы азербайджано-карабахской войны в 1991-94 гг., Азербайджан продолжает нарушать Резолюции СБ ООН №822, 853, 874, 884, что выражается в продолжении боевых действий в виде эскалации террористических атак на НКР и Армению, угроз снова прибегнуть к военной силе, отказе от прекращения враждебных актов в виде экономической, транспортной и энергетической блокады РА и НКР, отказе от прямых переговоров с НКР.

В Азербайджане угрожают ядерным терроризмом. 9 мая 2016 г. бывший кандидат в президенты Азербайджана, лидер партии «Новый Мусават» Хафиз Гаджиев в ходе теледебатов на азербайджанском телеканале ANS-TV призвал взорвать атомную станцию в Армении и перерезать всех армян. (http://www.panorama.am/ru/news/2016/05/09/Бывший-кандидат-в-президенты-Азербайджана-АЭС-Армения-армяне-резня/157661). 28 марта 2013 г. как сообщил сайт «Publika.az» директор Института радиационных проблем Национальной академии наук Азербайджана Адиль Гарибов выступил с предложением вызвать искусственное землетрясение в районе Армянской АЭС. 21 ноября 2012 г. директор азербайджанского Центра политических инноваций и технологий Мубариз Ахмедоглу заявил, что считает бомбардировку армянской Мецаморской АЭС Азербайджаном вполне реальным актом карабахской войны. (http://www.zerkalo.az/2012/dobitsya-tseli/)

Официальный Баку грозит сбивать гражданские самолеты, летящие в столицу НКР город Степанакерт. Все эти террористические призывы являются вызовом не только НКР, но и мировому сообществу.

Президент Нагорно-Карабахской Республики (Республики Арцах) Бако Саакян в интервью «Эхо Москвы» 22 мая 2011 г. констатировал: «Мы считаем, что в лице политического руководства Азербайджана сегодня проявляется новая форма терроризма, и она не касается только Карабаха и карабахского народа, армянского народа. А эта угроза в равной степени находится и к мировому сообществу, всей цивилизации». (http://echo.msk.ru/programs/beseda/777384-echo.phtml).

По данным иранского агентства «Arannews», в августе 2012 г. власти Турции убедили Азербайджан оказать поддержку исламистам в Сирии. Азербайджан согласился оказывать поддержку террористическим группировкам при условии, что этот факт будет держаться в тайне. Первая партия помощи в размере 500 тысяч долларов была передана посредством Турции.

Российский военный эксперт Александр Собянин 14 марта 2016 г. отметил, что боевики «Исламского государства» получают оружие из Азербайджана. Он подчеркнул: «Речь идет о поставках стрелкового оружия, которое попадает в руки боевиков ИГИЛ через территорию Турции. Азербайджан покупает оружие у России и в контрактах есть запрет на перепродажу только тяжелых вооружений, а на виды легких вооружений запрета нет. Поэтому есть большая вероятность, что боевики ИГИЛ покупают стрелковое оружие у Баку». (http://rusarminfo.ru/aleksandr-sobyanin-postavlyaya-oruzhie-boevikam-igil-baku-podderzhivaet-ankaru/)

18 августа 2014 г. муниципальный совет курдонаселенной турецкой провинции Хакяри, обвинил азербайджанские власти в поддержке боевиков «Исламского халифата» и поставкам им оружия через территорию Турции. Одновременно в Азербайджане началась травля главы «Азерсун холдинг», курда по национальности Абдулбари Гезала, который оказал

гуманитарную помощь иракским езидам. Его назвали врагом, а его инициативу охарактеризовали как направленную против Азербайджана.

О намерениях и планах «Исламского государства» говорит опубликованная в джихадистских сетях карта. На ней показан своеобразный «рост» «Исламского государства» в ближайшие пять лет. В состав нового «Халифата» включены все без исключения мусульманские страны (в том числе и Азербайджан) и земли европейских стран: Австрия, Испания, Португалия, Нагорный Карабах, Армения, Грузия, все балканские страны, значительные регионы России, Франции, Италии.

Азербайджан и «Исламское государство» являются одновременно союзниками и соперниками. «Исламское государство» может выйти из под контроля Азербайджана и других его спонсоров и представлять угрозу уже самому Азербайджану, являющемуся слабым звеном для экспансии. Метастазы «ИГ» уже распространяются путем создания сетевых территориальных анклавов на Синайском полуострове Египта, в Африке (Ливия, Алжир, Нигерия), Афганистане, Пакистане и других местах. Здесь исламистские группировки, заявляют о подчинении «Исламскому государству». По прогнозам экспертов в ближайшей перспективе подразделения «ИГ» появятся в Азербайджане и Центральной Азии. Причем, Азербайджан как нефтедобывающая страна представляет особый интерес для «ИГ», который от контрабандной продажи захваченной сирийской и иракской нефти имеет огромный доход.

Азербайджан является слабым звеном для экспансии «Исламского государства» в следствии ряда факторов. Многолетняя системная человеконенавистническая расистская антиармянская пропаганда бакинской администрации и политика государственного терроризма являются отличной питательной средой для идей исламистских террористов. В Азербайджане ведется продуманная и системная работа по снятию нравственных норм и запретов и внедрению ценностей радикально аморальных. Нагнетается всеми способами «эстетика террора и ненависти». Руководитель азербайджанского Центра по защите свободы совести и вероисповедания Ильгар Ибрагимоглу свидетельствует: «На глазах происходит полнейшая деградация общества, антиценности нынче превращаются в “ценности”». И. Ибрагимоглу резюмирует: «Очевидно, что механизм саморегуляции социума у нас дал мощный сбой. (…) И если не проанализировать создавшийся общественный кризис и не найти пути выхода из него, то будущее страны виднеется в очень мрачных тонах. Пока есть нефть, это не так заметно. И тем больнее будет запоздавший выход из кризиса. Время работает против нас». (http://www.regnum.ru/news/1493419.html).

Серьезная проблема Азербайджана – сильнейший дефицит идентичности. Бакинская администрация сформировала идеологию армянофобии как основу идентичности, но не предложила азербайджанскому народу серьезного проекта государственного строительства. В такой модели построения азербайджанского государства врагом становится не реальный противник, а тот, кто им искусственно объявляется. На конфронтации с этим официально объявленным мнимым врагом строится новая идентичность. Этот путь блокирует потребность в самопонимании, самоанализе, а значит, и в развитии. В этих условиях пропаганда «Исламского государства» в Азербайджане приносит свои разрушительные плоды.

Недостатки легитимности пожизненной династической бакинской администрации в глазах азербайджанских граждан, социальная необустроенность, не развитость гражданского общества – все это также будут способствовать деятельности «ИГ». В статье профессора истории Университета Амхерст штата Массачусетс, сотрудника Международного центра имени Вудро Вильсона Одри Альтштадт, опубликованной в журнале «The National Interest» в октябре 2014 г., констатируется, что Азербайджан – уязвимое государство для исламского радикализма. По мнению автора, это связано с коррумпированностью режима, глубоким экономическим, социальным и политическим неравенством. Автор подчеркивает: «Радикальные лидеры могут воспользоваться таким климатом, а правящим кругам Азербайджана не хватает возможностей для решения этих проблем».

По мнению известного азербайджанского психолога Даяната Рзаева, в основе таких распространенных в Азербайджане явлений как убийства, суицид, насилие и разводы лежит кризис в психологическом состоянии населения. Ученый констатирует: 60% моих пациентов хотят покинуть Азербайджан. (http://www.panorama.am/ru/society/2010/04/21/az-psychologist/&usg=AFQjCNGmCxGW2KVCusxmKSSXSAcmh0IS6Q/?sw). Директор азербайджанского Института мира и демократии Лейла Юнус отмечает: «В Азербайджане нарушаются буквально все права человека и демократические свободы». (www.regnum.ru/news/1205850.html).

Зарплата рядового боевика «ИГ» 500 долларов, а когда они принимают участие в боевых действиях, то их зарплата увеличивается в несколько раз, что привлекательно для безработных жителей региона.

7 Февраля 2014 г. в азербайджанской газете «Зеркало» политолог Рауф Миркадыров задается риторическим вопросом - почему среди боевиков «ИГ» азербайджанцев оказалось так много? Он пишет: «Чуть ли не каждый день мы слышим о гибели наших сограждан в Сирии, воевавших на стороне крайне радикальных террористических формирований». Р.Миркадыров подчеркивает, что многие даже не могли представить, что у нас так много людей, способных безжалостно, самым жестоким образом уничтожать других. Автор признает: «Уже невозможно отрицать того, что религиозные радикалы имеют серьезные позиции в Азербайджане. (…) Количество азербайджанцев, которые оказались в отрядах радикалов в Сирии, свидетельствует о том, что мы имеем дело с организацией, имеющей разветвленную структуру и социальную базу в Азербайджане». (http://www.zerkalo.az/2014/ni-peregovoryi-ni-olimpiada-voyne-ne-pomeha/).

Азербайджанский портал haqqin.az утверждает, что число последователей салафизма в Азербайджане достигает уже 40 тысяч человек. 31 октября 2014 г. выходит статья азербайджанского политолога Алхаса Исмайлова под заголовком «40 тысяч азербайджанцев поставили под ружье Исламского халифата (невероятное, но очевидное)». А.Исмайлов отмечает: «Все больше молодых людей оказывается под влиянием ваххабизма: число последователей этого радикального течения ислама в Азербайджане достигает, по последним данным, уже 40 тысяч человек. (…) Самое страшное, что в последние месяцы все больше азербайджанских граждан вступают в ряды боевиков "Исламского государства" (ИГ)». Автор констатирует, что «без конца узнаешь о чьих-то родственниках или соседях, отправившихся туда целыми семьями». (http://haqqin.az/news/32925).

13 марта 2014 г. азербайджанский эксперт Айдын Ализаде отметил, что количество ваххабитов в Азербайджане достигло 70 тысяч человек. По его данным, общая сумма денег, расходуемых салафитами в Азербайджане на пропаганду и подкуп чиновников, составляет 5 миллионов долларов в год. (http://haqqin.az/news/18556)

13 июня 2014 г. «Исламское государство» выступило с призывом к созданию «Халифата» на территории Азербайджана, на сайтах «ИГ» были размещены государственные флаги и карты Азербайджана с символикой «ИГ». В ходе митинга азербайджанской оппозиции 12 октября 2014 г. в Баку были подняты многочисленные флаги «Исламского государства».

17 августа 2015 г. двоюродный брат председателя Партии Народного фронта Азербайджана (ПНФА) Али Керимли – Ингилаб Керимов откровенно поддержал группировку «Исламское государство» и пригласил террористов в Азербайджан. Как говорится в статусе, размещенном на странице Керимова на Facebook: «ИГИЛ называет себя религиозным, отрезает голову тем, кто занят колдовством. И я думаю, что они поступают правильно… Если это так, то добро пожаловать в Азербайджан, ИГИЛ». (http://minval.az/news/123473063)

В январе 2015 г. один из лидеров «Исламского государства» Абдул Вахид Худаяр Ахмад провел собрание с азербайджанскими наемниками «Халифата», на котором приказал им начать борьбу с бакинским правительством, указав на необходимость захвата «ИГ» нефтяных месторождений Азербайджана. (http://vesti.az/news/232729).

Азербайджанский информационный портал «Минвал.аз» 13 декабря 2014 г. констатирует: «Не следует также забывать, что со дня основания ИГИЛ наша страна входит в сферу его деятельности». (http://minval.az/news/70564/). По данным азербайджанских СМИ, радикальные религиозные группы в Азербайджане закупают оружие, их сторонники начали организовываться в Сумгаите, где появились признаки «ИГ» в виде черных наклеек, напоминающих цвета его флагов, на стеклах автомобилей. 12 ноября 2014 г. в Сумгаите был арестован лидер салафитов Зохраб Шыхалиев. 25 сентября 2014 г. в Баку Министерство национальной безопасности (МНБ) Азербайджана арестовало 26 экстремистов, принимавших участие в боях на стороне террористической группировки «ИГ».

Бакинская администрация увлеклась бессмысленной борьбой с мнимыми противниками Нагорно-Карабахской Республикой и Республикой Арменией, одновременно предъявляя территориальные претензии ко всем своим соседям, и до сих пор не осознала реально нависшую угрозу «Исламского государства» и других террористических исламистских группировок.

В Азербайджане должны понять, что Нагорно-Карабахская Республика это не враг, а сосед, что карабахцы обустраивают свой дом Нагорный Карабах для достойной и свободной жизни не за счет кого-либо и не в ущерб кому-либо. Бакинской администрации следует признать концепцию мирного сосуществования и сопроцветания Азербайджана с Нагорным Карабахом на основе взаимного признания. Неизбежное признание Азербайджаном независимости Нагорно-Карабахской Республики (Республики Арцах), полностью соответствующее императивным требованиям Устава ООН и международного права, создаст условия для движения Азербайджана к свободе, демократии, благосостоянию и безопасности. В условиях обострения глобальной конкуренции и региональных угроз, только прокарабахский Азербайджан сможет занять достойное место в мире. Того, кто опаздывает, того наказывает история

ՀՏԴ 14(479.243) Քաղաքագիտություն

Շահեն Աբրահամյան,
փ.գ.թ. դոցենտ, պրոֆեսոր
ԱրՊՀ փիլիսոփայության և քաղաքագիտության ամբիոնի դասախոս

ՄՏՈՐՈՒՄՆԵՐ ԼՂՀ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆԱՑՄԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՑԻ ՇՈՒՐՋ

Հեղինակի կարծիքով անկախ պետականակերտման գործընթացում ԼՂՀ հասարակության սոցիոմշակութային տրանսֆորմացիան կատարվել է առանձնահատուկ և ավելի բարդ պայմաններում, որը կապված էր ազգային զարթոնքի, պետականության նոր ձևի ընտրության և ազգայնական գաղափարախոսության ակտիվացման հետ: Ընդգծվում է՝ վերևից պարտադրված տնտեսական համակարգի արմատական վերակառուցման նեգատիվ ազդեցությունը սոցիալականացման գործընթացի վրա:

Բանալի բառեր՝ *սոցիոմշակութային, ելակետային, սոցիալական շերտավորում, համակարգ, էլիտար խավ*

Шаген Абрамян,
кандидат философских наук, доцент, профессор,
кафедра фолософии и политологии АрГУ

РАЗМЫШЛЕНИЯ ПО ПОВОДУ ПРОЦЕССА СОЦИАЛИАЦИИ В НКР

По мнению автора в процессе создания независимой государственности в НКР трансформация социокультурного общества произошла по-особенному и в сложных условиях, что связано с национальным пробуждением, выбором нового вида государственности и с активизацией национальной идеологии. Подчеркивается отрицательное воздействие на процесс социализации, навязанной сверху во время коренной реконструкции экономической системы.

Ключевые слова*: социокультурный, отправная точка, социальная дифференцация, система, элита*

Shahen Abrahamyan,
Ph.D, .ASU, Lecturer, Department of Philosophy and Political Science

CONTEMPLATIONS ON THE PROCESS OF SOCIALIZATION IN THE NKR

According to the author in the process of establishing an independent state in the NKR socio-cultural transformation of society was in a special way and in difficult conditions, which is associated with the national awakening, a choice of a new kind of state, and with the activation of a national ideology.

Keywords*: socio-cultural, the starting point, social differentiation, the system, the elite*

Հասարակության սոցիալականացման գործընթացը ԽՍՀՄ տարածքում ձևավորված նորանկախ պետություններում հանդիսանում է քաղաքագիտության ուսումնասիրության հրատապ հիմնահարցերից մեկը: Բոլոր դեպքերում հասարակական իրավաքաղաքական կյանքի արմատական վերակառուցումը անհրաժեշտություն է դարձնում ելակետային վերափոխումները հասարակության սոցիալական կառուցվածքում: Հեղափոխական բնույթի բոլոր շարժումների ավարտից հետո որպես կանոն սոցիալական տրանսֆորմացիայի է ենթարկվում հասարակությունը: Հասարակության մասնիկը հանդիսացող յուրաքանչյուր անհատ հաղորդակցվում է տնտեսական զարգացման նոր համակարգի, նոր ռազմավարության, քաղաքական մշակույթի նոր արժեքների հետ և այսքանից ելնելով, որոշում է իր տեղն ու դիրքը սահմանող նոր գործառույթների համակարգում: Այս տեսանկյունով կարող ենք ասել, որ ԼՂՀ հասարակության սոցիալականացման գործընթացը խորհրդային համայնվարական համակարգի փլուզումից և անկախության հռչակումից հետո ընթացել է երկու փուլերով: Առաջին փուլի բնորոշման համար որպես ելակետ կարելի է համարել խորհրդային հասարակարգում հիմնավորված <<գործարանը՝ բանվորին, հողը՝ գյուղացուն>> կարգախոսը, որը իր վաղեմի ազդեցությունը իսպառ կորցրել էր դեռևս անցյալ դարի 70-ական թվականներին, և բնականաբար նոր պայմաններում անհարժեշտություն դարձավ սոցիալական հարաբերությունների նոր ուղենիշի ընտրությանը: Այդպիսի ուղենիշ դարձավ Արևմտյան տնտեսական ու քաղաքական արժեքների որդեգրումը՝ իբրև իդեալական հասարակական հարաբերությունների համակարգ: Տնտեսական կյանքում այդ ուղենիշը նշանակում էր շուկայական հարաբերությունների արմատավորում արտադրության և առևտրի ասպարեզում: Իսկ քանի որ ԼՂԻՄ-ի տնտեսական կյանքում գերակա դերը պատկանում էր գյուղական կոլեկտիվ տնտեսություններին, բարեփոխումների հիմնախնդիր դարձավ նախկին կոլեկտիվ տնտեսությունների լուծարման և Արևմուտքի օրինակով ֆերմերային տնտեսությունների կառուցման անհրաժեշտությունը: Մինչդեռ տասնյակ տարիներով համայնավարական տնտեսական համակարգում ապրած գյուղացին գաղափար չուներ ոչ շուկայական հարաբերությունների, ոչ էլ ֆերմերային տնտեսությունների մասին: Ուստի ռազմավարական այսպիսի ձեռնարկումների արդյունքում իրականություն դարձան կոլեկտիվ տնտեսությունների լուծարումը և գյուղական բնակչությանը բացարձակ ազատության շնորհումը: Այսինքն, տնտեսական և սոցիալական բարեփոխումների

հետևանքը եղավ այն, որ գյուղացու համար ստեղծվեց անձնական կյանքի կառուցման անհատական կամքով ընտրված ռազմավաչրական ուղի: Գյուղական հասարակության ացագ խումբը վերադառնալով հայրերի ու պապերի հողի և անասունի հետ ունեցած հարաբերությունների կենսառճին, իր զբաղվածությունը, ձեռքի ուժի օգտագործումով, որոնեց տնամերձ հողամասում և տնային սահմանափակ տնտեսության ստեղծման մեջ: Մի խոսքով, ԼՂՀ-ում ազատությունը հռչակվեց որպես սոցիալական կացության եղանակ: Բայց չմոռանանք, որ տասնյակ տարիներով ԼՂՀ-ի հասարակությունը իր բոլոր տեսակի հարաբերություններով, անգամ ընտանեկան հարաբերություններով գտնվում էր պետական կառույցների հսկողության ներքո: Ուստի շնորհված համարյա բացարձակ ազատությունը չէր կարող չունենալ իր ստվերոտ կողմերը:

ԼՂՀ հասարակության սոցիալականցման գործընթացի երկրորդ փուլը կարելի է անվանել հասարակական խմբերի և անհատի տնտեսական ու սոցիալ-քաղաքական կյանքում սկսված ակտիվացման փուլ: Այն սկսվում է անցյալ դարի 90-ականների երկրորդ կեսերից: Ի դեպ, նպատակահարմար ենք համարում այստեղ ընդգծել, որ անհատի սոցիալականացումը կատարվում է քաղաքական ու հասարակական կառույցների՝ պետության, դպրոցի, կուսակցությունների, հասարակական բազմաբնույթ կազմակերպությունների, միությունների, հավատի միջոցով: Անհատի սոցիալականացման գործընթացին ակտիվորեն մասնակցում են նաև երկրի լիդերները, գիտության և մշակույթի ճանաչված գործիչները, հավատը, լրատվության միջոցները և գաղափարախոսությունը: Սոցիալական կառուցվածքի բաղադրամասերի կազմավորման գործում կարևորագույն դեր են կատարում քաղաքական ռեժիմները, մարդկանց ապրելակերպը, նյութական բարիքների և աշխատանքի արժեքների արդարացի բաշխումը: ԽՍՀՄ-ի փլուզումից հետո Լեռնային Ղարաբաղի հասարակության սոցիոմշակութային տրանսֆորմացիան կատարվել է առանձնահատուկ և սովորականից ավելի բարդ պայմաններում, որը կապված էր ազգային զարթոնքի, պետականության նոր ձևի ընտրության և ազգայնական գաղափարախոսության ակտիվացման հետ: Ղարաբաղցիների կողմից Մայր հայրենիքի հետ վերամիավորման և պատմական արդարության վերահաստատման պահանջը ոչ միայն զուտ ազգայնական բնույթ ուներ, այլ նաև բողոքի արտահայտություն էր խորհրդային տոտալիտար ռեժիմի դեմ: Հետևաբար, խորհրդային տնտեսական համակարգի փլուզման հետ մեկտեղ ղարաբաղցիները հրաժարվեցին նաև խորհրդային սոցիոմշակութային կառուցվածքից: Հասարակագիտության արխիվին հանձնվեց բանվոր դասակարգի, կոլտնտեսային գյուղացիության և մտավորականության շահերի միասնության մասին հորինված սոցիոմշակութային պատրանքը:

Երկրի ներքին կայունության, հասարակության միասնության ու համերաշխության պահպանման համար անհրաժեշտություն դարձավ սոցիոմշակութային նոր մոդելի առաջադրումը: Նոր մոդելի հիմքում դրվեցին բարենպաստ ազգայնական գաղափարախոսությունն ու քրիստոնեական բարոյախոսությունը: Հոգևոր այս գործոնների ազդեցության ներքո ձևավորվեցին սոցիալական ու քաղաքական համակարգերը: Կազմավորվեցին պետական կառույցները, կյանքի կոչվեց իշխանական մարմինների ընտրական համակարգը, հիմնադրվեցին քաղաքական կուսակցություններ և բազում հասարակական կազմակերպություններ: Հասարակությունը ընտրեց սոցիալական զարգացման ժողովրդավարական ուղին, հետևաբար նաև աշխատանքի արժեքի գնահատման և բարիքների արդարացի բաշխման եղանակը: Տնտեսակարգի արմատական վերակառուցման մեջ առանցքային նշանակություն ստացան սեփականաշնորհիման, շարժական և անշարժ գույքերի հավասարակշռված վաճառքի, կառավարման ասպարեզում մասնագետ ու գործիմաց անհատների ընտրության հիմնահարցերը: Իսկ ինչպիսի ընթացքավորում ունեցավ այս հիմնահարցերի լուծումը: Չենք կարող մեր կարծիքը փաթաթել ընթերցողին, բայց ճշմարտության աչքերին նայելով, պետք է ասենք, որ հենց այս հիմնահարցերի լուծման մեջ գերակայող դեր կատարեց չարաբաստիկ անձնական շահը: Երկրում եղած կապիտալն ու ռեսուրսները հայտնվեցին փոքր խումբ անհատների ձեռքում: Մի քանի տարիների ընթացքում ձևավորվեցին սեփականատեր հարուստների փոքրաթիվ և աղքատների ստվար խավեր: Ինչ վերաբերում է քաղաքական էլիտար խմբի ձևավորմանը, ապա այստեղ 90-ականների երկրորդ կեսերին հիմնավորվեցին մի շարք սկզբունքներ, այսինքն, թե ով ում հետ է սովորել դպրոցում կամ բուհում, ով ում զավակն է, ով ում հետ է հարևան, ում հետ է ընկերություն արել պատանեկության տարիներին և այլն: Այս սկզբունքներով է շատ դեպքում կազմավորվել քաղաքական էլիտար խմբի վերելակը, իսկ բանականությունը մնացել է ստվերի տակ:

Վերը նշված թերացումները զգալի դեր են կատարել հետխորհրդային Լեռնային Ղարաբաղի հասարակության սոցիալական կառուցվածքի դեֆորմացիայի խորացման գործում: Գևորգ Պողոսյանը ընդգծում է, որ հետխորհրդային հասարակությունները խցանվել են երկու պատմական համակարգերի միջև ընկած սոցիալ քաղաքական տարածքում:[1]

ԼՂՀ հասարակության սոցիալականացման գործընթացը կարելի է համարել անկանխատեսելի սոցիալական հանրույթների ձևավորման չկայացած համակարգ, որտեղ ներկա պայմաններում ստույգ կերպով սահմանազատվում են հասարակայնորեն կազմավորման երկու հիմնական բևեռներ: Դրանք հարաբերականորեն կարելի է անվանել հարուստների և աղքատների խմբեր: Չնայած կուսակցությունների ծրագրերում, պետական այրերի հրապարակային ելույթներում հաճախակի են հնչում փոքր և միջին բիզնեսի զարգացման, հասարակական միջին խավի ձևավորման մասին խնդիրները, այնուհանդերձ կարծում ենք <<միջին խավ>> կոչվող հանրույթը ԼՂՀ-ում հաստատուն կեցվածք չունի: Սակայն այսպիսի եզրահանգումով չի նսեմանում ԼՂՀ իշխանությունների ներքին քաղաքականության սոցիալական նպատակաուղղվածության ռազմավարությունը: Վերջին տարիներին ակնառու փոփոխություններ են կատարվել մայրուղիների և միջգյուղական ճանապարհների բարեկարգման, դպրոցաշինության, սակավակարող ընտանիքների աջակցության, մայրաքաղաք Ստեփանակերտի և շատ

[1] Տես.Գևորգ Պողոսյան. Հայ հասարակությունը 21-րդ դարասկզբին.Երևան,2006թ.,էջ 201

գյուղերի ջրատար ցանցի բարեկարգման, ներքին անվտանգության ապահովման: Հաճախ այնպիսի կարծիք է ստեղծվում, որ թվում է, թե մարդկանց մի մասի մոտ ձևավորվում են նաև խնամառուական տրամադրություններ:

Այսպիսով, ներկա հոդվածում փորձեցինք անձնական տեսանկյունով ներկայացնել ԼՂՀ հասարակության սոցիալականացման գործընթացի որոշ հատկանիշները, իրենց դրական և ստվերոտ կողմերով հանդերձ: 20-րդ դարի բրիտանական հանրաճանաչ քաղաքագետ Էնդրյու Հեյվուդը ընդգծել է, որ սոցիալական կառուցվածքով է բնորոշվում երկրի քաղաքական կարգը: Սոցիալական դիֆերենցացումը և հասարակության ներսում գոյացող հակասությունները վերջին հաշվով հասցնում են ռեֆորմների կամ հեղափոխությունների:[1]

ԼՂՀ-ում ներկա պայմաններում միանշանակ բացառվում են սոցիալական հակամարտ բախումների և հասարակության ու իշխանության օտարման նախադրյալները: Հասարակությունը վստահում և ընդունում է իշխանության լեգիտիմությունը: Պարզապես յուրաքանչյուր անհատ, յուրաքանչյուր ընտանիք կառուցում է իր ապրելակերպի ու սոցիոմշակութային կենսառճը՝ կարևորությունը հատկացնելով ընդհանուրի նվաճած անկախության արժեքավորմանն ու հասարակության ներքին էթնիկական միասնության պահպանմանը:

[1] См. Эндрю Хейвуд.Политология.Изд.Юнити,М.2005г.,стр.240

ՀՏԴ 342.5(479.243) Քաղաքագիտություն

Ալվարդ Աբրահամյան,
ԱրՊՀ փիլիսոփայության և քաղաքագիտության ամբիոն

ԼՂՀ ՊԵՏԱԿԱՆԱԿԵՐՏՄԱՆ ՊԱՏՄԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԵԼԱԿԵՏՆԵՐԸ

Ներկա հոդվածում մեկնաբանելով պատմաքաղաքական փաստարկները, հեղինակը եզրահանգում է, որ Արցախյան մելիքությունների ինքնիշխանության և ինքնակառավարման ձևավորումը, վաղ միջնադարում կանոնական սահմանադրությունների հրապարակումը, խորհրդային տարիներին ԼՂ մարզային պետականության ձևի կայացումը և արցախահայության տևական ու անզիջում պայքարը քաղաքական անկախության համար գենետիկ ու հավատի նշանակություն են ունեցել ԼՂՀ-ի պետականության կառուցման գործում:

Բանալի բառեր՝ արցախահայություն, մելիքություններ, ինքնավար մարզ, ինքնակառավարում, քաղաքական կամք, վարչակարգ, քաղաքական համակարգ, պայքարի գործընթաց, համազգային միասնություն

Алвард Абрамян,
Кафедра философии и политологии АрГУ

ИСТОРИКО- ПОЛИТИЧЕСКИЕ АРГУМЕНТЫ СТРОИТЕЛЬСТВА ГОСУДАРСТВЕННОСТИ НКР

В настоящей статье, комментируя историко-политические аргументы, автор делает вывод, что формирование суверенитета и самоуправления Арцахских меликств, публикация канонических конституций в раннем средневековье, становление формы областной государственности в советские годы, продолжительная и непоколебимая борьба армянства Арцаха за политическую независимость имели генетическую миссию и значение веры в деле строительства государственности НКР.

Ключевые слова: армянство Арцаха, меликства, автономная область, самоуправление, политическая воля, административный строй, политическая система, процесс борьбы, общенациональное единство

Alvard Abrahamyan,
the Chair of Philosophy and Political Science of ASU

HISTORICAL AND POLITICAL ARGUMENTS OF THE STATEHOOD BUILDING IN THE NKR

In the given article the author, commenting on the historical and political arguments, concludes that the formation of the sovereignty and self- government of Artsakh melikdoms, the publication of canonical constitutions in the early Middle ages, the establishment of a regional form of statehood in Soviet times, the long and unshakable struggle of the Armenians of Artsakh for political independence had genetic mission and the meaning of faith in the building of the NKR statehood.

Key words: Armenians of Artsakh, melikdoms, autonomous region, self-governing, political will, administrative system, political system, the process of struggle, national unity

Անցյալ դարի 80-ականներին տևական ազատագրական պայքարի վճռական փուլում արցախահայությունը իրավական հիմք ընդունելով 1990 թվականի ապրիլի 3-ին ընդունված ԽՍՀՄ օրենքը, որը ինքնավար կազմավորումներին իրավունք էր վերապահում որոշել սեփական իրավական վիճակը ԽՍՀՄ կազմից միութենական հանրապետության դուրս գալու դեպքում[1], ինչպես նաև 1991թ. օգոստոսի 30-ին <<Անկախ պետականության վերականգնման մասին>> Բաքվի ընդունած հռչակագիրը[2], ստեղծված հնարավոր պայմաններում ԼՂԻՄ-ի մարզային խորհրդի պատգամավորների և Շահումյանի շրջանի ժողովրդական դեպուտատների խորհրդի միացյալ նստաշրջանի որոշումով 1992թ. սեպտեմբերի 2-ին հռչակվեց ԼՂՀ-ի կազմավորումը:[3]

ԼՂՀ-ի ստեղծման ու կայացման քառորդ դարի ընթացքում արցախահայությունը հաղթահարել է ներքին և արտաքին բազում դժվարություններ, կերտելով իր ինքնատիպ պետականությունն ու ամբողջական քաղաքական համակարգը: Ի տարբերություն ժամանակակից աշխարհում անցումային փուլում ձևավորվող նախկին գաղութային և կախյալ երկրների պետությունների, ԼՂՀ-ում պետականակերտումն ընթացել է պատմաքաղաքական հիմնավոր նախադրյալների արմատների վրա: Այս առումով փորձել ենք ներկա հոդվածում անդրադառնալ Արցախյան մելիքությունների ժամանակների ինքնիշխանության ստեղծման և ինքնակառավարման քաղաքական համակարգի կազմավորման, խորհրդային իշխանության տիրապետության ժամանակահատվածում ինքնավար մարզային պետականության ձևի կայացման և անկախ պետականության նվաճման համար արցախահայության միասնական ու համառ քաղաքական պայքարի հիմնահարցերին:

[1] Տես. Закон СССР “О порядке решения вопросов, связанных с выходом союзной республики из СССР” от 3 апреля 1990г. Ведомости Съезда народных депутатов СССР, 1990, ном.15,стр.252
2Տես. Декларация Верховного Совета Азербайджанской Республики “О востановлении государственной независимости Азербайджанской республики’’ от 30 августа 1991г. Газ.”Бакинский рабочий”, 3 сентября,1991г.
[3] Տես. <<Հայաստանի Հանրապետություն>>, 3 սեպտեմբերի, 1991թ.

Պատմական աղբյուրները վկայում են, որ համահայկական քաղաքական կյանքում տեղական մանր թագավորությունների և ապա մելիքությունների կարգավիճակով Արցախում ձևավորվել ու գործել են քաղաքական կայուն և ինքնիշխան կառույցներ, որոնց ներկայիս հերթական ժառանգորդը կարելի է համարել Լեռնային Ղարաբաղի այսօրվա հանրապետությունը: 1909 թվականին Ռուսաստանի կայսերական ԳԱ-ի տեղեկագրում հրատարակվել է արևելագետ, ակադ. Հովսեփ Օրբելու <<Հասան Ջալալ, Խաչենի իշխան>> վերնագրով ուսումնասիրությունը, որտեղ Գանձասարի կոթողում պահպանված մակագրությունների մեկնաբանություններում ընդգծվում է, որ Մեծն Հասանի թոռ և Վախթանգի որդի Հասան Ջալալը իրեն հռչակում է որպես <<Արցախ երկրի բնածին ինքնակալ թագավոր, իսկ Հասան Ջալալի կինը իրեն անվանում է թագուհի>>:[1] Դա վաղ միջնադարի այն ժամանակահատվածն էր, երբ կողմնակալ իշխանության կարգավիճակով կազմավորվում էին տեղական մանր թագավորություններ՝ յուրահատուկ քաղաքական համակարգով: 17-րդ դարի սկզբներին, չնայած պարսկական կայսերական իշխանությունը տարածվում էր նաև Արցախի տարածքի վրա, այնուհանդերձ Շահ Աբբաս արքան, լավ ծանոթ լինելով արցախցիների անընկճելի կամքին և հակաթուրքական կեցվածքին, օրինականացրել է Արցախի մելիքական քաղաքական կարգը, ընդլայնելով նրանց իրավունքները:[2] Դա հնարավորություն է տվել պահպանելու ավելի վաղ շրջաններում ստեղծված ինքնիշխանության ինստիտուտների շարունակականության պահպանմանն ու ինքնակառավարման իրավական նկատառումով կանոնական-սահմանադրական փաստաթղթերի ընդունմանը: Պատմակքաղաքական նշանակության այդպիսի փաստաթղթեր են հանդիսանում <<Աղվանից արքա Վաչագան Բարեպաշտի կանոնական սահմանադրությունը>>[3] և Գանձասարի 1714թ. գաղտնի ժողովի ընդունած կանոնները:[4] Շահ Աբբասի կողմից վավերացված Արցախի մելիքությունների իրավական-քաղաքական կարգավիճակը շարունակվեց 1736թ. գահակալած Նադիր Շահի կողմից և գոյատևեց մինչև Հարավային Կովկասի միավորումը Ռուսաստանի կայսրության մեջ: Այսպիսով, 16-18-րդ դարերում Արցախի մելիքությունները վարչաքաղաքական ինքնուրույն միավորներ էին, որոնք գլխավորվում էին մելիքների կողմից: Արցախի մելիքություններն ունեին միանման վարչական համակարգ՝ հավասար իրավունքներով: Համակարգը բաղկացած էր երկու մասից՝ առաջինն ընդգրկում էր մելիքների դաշնային միությունը, երկրորդը՝ տվյալ մելիքության տարածքում ընդգրկված վարչական շրջանները: Իրավամբ դա ինքնիշխանության և ինքնակառավարման յուրահատուկ ձև էր:

20-րդ դարասկզբին Ռուսաստանում ստեղծված սոցիալ դեմոկրատական /բոլշևիկյան/ կուսակցության ծրագրում հատուկ նշանակություն էր տրվում ռուսական կայսրությունում ազգային հարցի լուծման հիմնախնդրին:

Այդ հիմնախնդրի հիմքում դրվեցին միասնական պետության կազմում տարբեր մակարդակների համապատասխան պետականության ձևերի ստեղծման գաղափարը: Այդպիսի ձևեր են համարվել ազգային ինքնավարությունների ստեղծումը: Ինքնավարությունը դիտվել է իբրև ազգային ինքնորոշման կայացման միջոց: Սակայն <<մարզային ինքնավարություն>> հասկացության կոչողները չեն ձգտել այն ընդգրկել բազմազգ պետության դաշնության մեջ, կամ նրան տալ իրական ինքնորոշման իրավունք: Ինքնավար մարզը գտնվում էր միութենական հանրապետության կազմի մեջ: Մարզի պետական իշխանության ու կառավարման մարմինները ինքնավար մարզի ժողովրդական պատգամավորների խորհուրդն էր ու գործադիր կոմիտեն: Յուրաքանչյուր ինքնավար մարզ ԽՍՀՄ Գերագույն խորհրդի ազգությունների խորհրդում ներկայացված էր հինգ պատգամավորներով:

Լեռնային Ղարաբաղը մյուս մարզերի և օկրուգների նման ոչ թե նվեր ստացավ իր քիչ թե շատ տանելի այս կարգավիճակը, այլ ձեռք բերեց տևական պայքարում թափված արյան գնով: Լեռնային Ղարաբաուում ինքնավարությունը մյուս մարզերի նման ոչ թե զրոյական մակարդակին բնորոշ հետամնացության վրա խարսխվեց, այլ անցյալի պետականությունների ու քաղաքակրթությունների ավանդույթների վրա խարսխվեց: Այնուամենայնիվ, կարծում ենք, որ Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավարությունը բացառիկ դեր ունեցավ ղարաբաղահայության ճակատագրում: Այն պահպանեց տարածաշրջանի ինքնիշխանությունը, լեզուն, հոգևոր և քաղաքական մշակույթը, որի հիմքերի վրա ստեղծվեց մերօրյա Լեռնային Ղարաբաղի հանրապետությունը: Եթե չլինեին վերը նշված Խամսայի մելիքությունները, որոնք փոքր թագավորություններ էին կոչվում, եթե չլիներ Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզը չէր լինի նաև Լեռնային Ղարաբաղի հանրապետությունը: Արցախի հայ ազգաբնակչությունը ինքնավար մարզի կարգավիճակով ապահովեց իր երկրի ինքնիշխանության շարունակությունը և հող պատրաստեց անկախության համար:

Խորհրդային էթնիկ-պետական հսկայական կառույցում ունենալով իր որոշակի կշիռը, Լեռնային Ղարաբաղը օգտագործեց հնարավորությունները պահպանելու իր ներքին ինքնավարությունը, ապահովելու իր էթնիկական տարածքի վերահսկողությունը, ազգային լեզուն, մշակույթն ու ավանդույթները: Այսպիսով, Լեռնային Ղարաբաղում դարեր շարունակ գործող պետականության տարբեր տեսակներն ու մակարդակները՝ մելիքությունները, Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզը չնայած դասական ինքնիշխան պետություններ չէին, այնուհանդերձ ի դեմս պետականության այդպիսի ձևերի, Ղարաբաղը բոլոր դարաշրջաններում ունեցել է իր կայուն ինքնակառավարման համակարգը: Այն ռեալ նախադրյալ հանդիսացավ ԽՍՀՄ-ի փլուզման գործընթացի ճգնաժամային պայմաններում ճիշտ կողմնորոշվելու և պատմական պահը օգտագործելու միջոցով օրինական ճանապարհով իր անկախությունը հռչակելու համար: Չնայած Մոսկվայի կենտրոնական իշխանությունը Ադրբեջանաղարաբաղյան հակամարտության մեջ անմնացորդ աջակցություն էր ցույց տալիս ադրբեջանական կողմին, այնուամենայնիվ, զգալով ԽՍՀՄ-ի վերահաս փլուզումը, Ադրբեջանի Գերագույն խորհրդի 1991թ. օգոստոսի 30-ին կայացած արտահերթ նստաշրջանը ընդունեց անկախության վերականգնման մասին հռչակագիր, որպես 1918-1920 թվականների Ադրբեջանական

[1] Տես. И.А. Орбели. Асан Джалал, князь Хаченский. Известия Императорской АН, 6-ая серия, том 3-ий, 1909г., стр.13
[2] Տես. Առաքել Դավրիժեցի. Պատմություն, Երևան, 1988, էջ 85
[3] Տես. Մովսես Կաղանկատվացի. Աղվանից աշխարհի պատմություն, Երևան, 1969, Գիրք 1, գլ. ԻԶ
[4] Տես. Է.Դանիելյան. Գանձասարի 1714թ. Գաղտնի ժողովի նշանակությունը հայ սահմանադրական մտքի պատմության մեջ. <<Լեռնային Ղարաբաղի անցյալը, ներկան և ապագան>>, Երևան, 2007, էջ 80-87

հանրապետության իրավահաջորդ:[1] Այս հռչակագրով Ադրբեջանը փաստորեն հրաժարվեց Խորհրդային Ադրբեջանի իրավահաջորդությունից: Պետք է ընդգծել, որ 1918-1920 թթ. Լեռնային Ղարաբաղը ստեղծված Ադրբեջանական հանրապետության կազմում չէր: Այսքանով հանդերձ, կարևորվում է նաև այն փաստը, որ դեռևս 1990 թվականի ապրիլի 3-ից գործող <<ԽՍՀՄ կողմից միութենական հանրապետության դուրս գալու հետ կապված հարցերի լուծման կարգերի մասին>> ԽՍՀՄ օրենքով[2] Խորհրդային Միությունից դուրս եկող հանրապետության տարածքում գտնվող ինքնավար կազմավորումներին իրավունք էր տրվում ինքնուրույնաբար վճռել իրենց պետական-իրավական կարգավիճակը: Նշված երկու իրավական փաստերը Արցախահայությանը իրական հնարավորություն տվեցին օրինական ճանապարհով դուրս գալու Ադրբեջանի կցորդը լինելու կարգավիճակից և տնօրինելու սեփական ճակատագիրը: 17-րդ դարից սկսած Լեռնային Ղարաբաղի համար այսպիսի նպաստավոր պահ չէր ստեղծվել, որն օգտագործվեց արտակարգ հմտությամբ: 1991թ. սեպտեմբերի 2-ին Ադրբեջանի վերոհիշյալ հռչակագրից ընդամենը երեք օր անց Ստեփանակերտում հրավիրվեց Լեռնային Ղարաբաղի մարզային և Շահումյանի շրջանային բոլոր մակարդակների խորհուրդների պատգամավորների համատեղ նստաշրջան, որն ընդունեց բախտորոշ որոշում՝ <<Հռչակագիր Լեռնային Ղարաբաղի հանրապետության հռչակման մասին>>:[3] Նույն թվականի դեկտեմբերի 10-ին անցկացվեց հանրաքվե Լեռնային Ղարաբաղի հանրապետության անկախության մասին, որին մասնակցեցին ընտրողների 91,14%-ը: Կոմ քվեարկեցին 99,89%-ը:[4] 1991թ. դեկտեմբերի 28-ին կայացավ ԼՂՀ Գերագույն Խորհրդի ընտրությունները:[5]

Ծանր ու անհավասար պատերազմական պայմաններում ԼՂՀ Գերագույն Խորհուրդը 1992թ. հունվարի 26-ին որոշում ընդունեց ստեղծել ԼՂՀ պաշտպանության պետական կոմիտե:[6] Պետական այդ կառույցի խնդիրն էր համարվում Արցախի ազատագրական պայքարի մեջ միավորել հայ հասարակական-քաղաքական բոլոր ուժերին: Հանրապետության զինված բոլոր ջոկատները միավորվեցին որպես ինքնապաշտպանության միասնական ու կենտրոնացված ուժ: Սկսվեց ԼՂՀ ազգային կանոնավոր բանակի ստեղծման փայլուն հաղթարշավը:

Հայտնի է, որ ամեն մի ժողովրդի կյանքում բախտորոշ նշանակություն ունեցող պայքարը կարող է իր նպատակային ավարտին հասնել հմուտ կազմակերպիչների, մտածողների, հասարակական արժեքները համակարգողների կայացած ընտրանու կողմից պատմական պահը ճիշտ ըմբռնելու և օգտագործելու միջոցով: Ղարաբաղյան ազատագրական պայքարի գործընթացում և պետականակերտման սկզբնավորման ընթացքում Լեռնային Ղարաբաուում կազմակերպված այդ խավը հենվելով ողջ հայ ժողովրդի անձնազոհության և անմնացորդ նվիրումի վրա անսխալ քաղաքական կողմնորոշում է ընտրել այնպիսի մի տարածաշրջանում, որտեղ խաչաձևվվում էին մի քանի տերությունների, հատկապես Թուրքիայի և Ռուսաստանի շահերը: Կողմնորոշման ճիշտ ընտրությունը հանդիսացել է հաղթանակի որոշիչ նախադրյալներից մեկը:

ԼՂՀ սահմանադրության առաջին հոդվածը հռչակում է. <<Լեռնային Ղարաբաղի հանրապետությունը ինքնիշխան, ժողովրդավարական, իրավական, սոցիալական պետություն է>>:[7] Իրավացի չի լինի միանշանակ հաստատել, որ ԼՂՀ-ում կառուցվել է դասական ժողովրդավարական պետություն, քանի որ ստեղծված նորանկախ պետականության համար խնդիր է եղել ոչ թե կազմավորման պահին գործող քաղաքական համակարգի բարեփոխումը, այլ սոցիալ-քաղաքական ողջ կառուցվածքի արմատական վերակառուցումը: Իսկ Արցախը ոչ միայն ամբողջատիրական վարչակարգից էր անցում կատարում, այլ երկաստիճան գաղութային համակարգից ազատագրվելու արդյունքում էր վերակառուցվում: Իսկ դա նորաստեղծ պետականության համար մեծ խնդիր էր, և առաջադրված էր տնտեսական ու սոցիալական լուրջ դժվարությունների առկայության պայմաններում: Ուստի լիարժեք ժողովրդավարական համակարգի կառուցումը օբյեկտիվորեն պահանջում է երկարատև էվոլյուցիոն գործընթաց: Դա անհերքելի է հատկապես փաստորեն պատերազմական պայմաններում գտնվող երկրի հասարակության համար: ԼՂՀ-ում ժողովրդավարության և քաղաքացիական հասարակության ձևավորման գործընթացը ընթանում է վայրագ հակառակորդի կողմից պարբերաբար ձեռնարկվող սադրանքների պայմաններում: Իսկ դրա դիմակայման միջոց է հանդիսանում Հայաստանի, Արցախի և Հայկական սփյուռքի համազգային միասնությունը:

[1] Տես. Լեռնային Ղարաբաղի հանրապետություն /1991թ. օգոստոս-1992թ. հունվար/ փաստաթղթեր, Երևան, 2011, էջ 103
[2] Տես. Золян С., Нагорный Карабах: проблема и конфликт, Ереван, 2001, стр.111
[3] Տես. <<Հայաստանի հանրապետություն>>, 3 սեպտեմբերի, 1991թ.
[4] Տես. Լեռնային Ղարաբաղի հանրապետություն /1991թ. օգոստոս-1992թ. հունվար/ փաստաթղթեր, Երևան, 2011, էջ 149
[5] Տես. Նույն տեղը, էջ 174
[6] Տես. Հասրաթյան Ս., Ղարաբաղյան Պատերազմ, Երևան, 2001, էջ 32
[7] ԼՂՀ Սահմանադրություն, ընդունված 2006թ. դեկտեմբերի 10-ին, հոդված 1

УДК 32:341(479.243) *Политология*

Лариса Алавердян
директор Института права и политики
Российско-Армянского (Славянского) университета

ЛЕГАЛЬНОСТЬ ОБРАЗОВАНИЯ И ЛЕГИТИМНОСТЬ ВЛАСТИ НАГОРНО-КАРАБАХСКОЙ РЕСПУБЛИКИ (ПОЛИТИКО-ПРАВОВОЕ ОБОСНОВАНИЕ В КОНТЕКСТЕ МЕЖДУНАРОДНОГО ПРАВА И СОВРЕМЕННОЙ КОНЦЕПЦИИ МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЙ)

В статье рассматриваются аргументы в пользу бесспорной легальности процессов образования, становления и развития НКР, а также устойчивой внутренней легитимности ее политической власти. Краткий политико-правовой анализ проблемы внешней/международной легитимности НКР показывает, что основные причины непризнания внешней легитимности НКР кроются в принимаемых в пост-советский период по соображениям «политической целесообразности» решениях институтов международного сообщества, которые заметно отклоняются от норм международного права и принципов международных отношений, закрепленных в Уставе ООН и других основополагающих международных договорах.

Ключевые слова: легальность, внутренняя и внешняя легитимность политической власти, право народов на самоопределение, принцип территориальной целостности, деколонизация, национально-освободительная борьба, безопасность.

Լարիսա Ալավերդյան
Հայ-ռուսական (Սլավոնական) համալսարանի
Իրավունքի և քաղաքականության ինստիտուտի տնօրեն

ԼՂՀ ՕՐԻՆԱԿԱՆ ԿՐԹՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԼԵԳԻՏԻՄ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆ (ՔԱՂԱՔԱԻՐԱՎԱԿԱՆ ՀԻՄՆԱՎՈՐՈՒՄՆԵՐ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԻՐԱՎՈՒՆՔԻ ԵՎ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ԿՈՆՑԵՊՑԻԱՅԻ ՀԱՄԱՏԵՔՍՏՈՒՄ)

Հոդվածում ուսումնասիրվում են ԼՂՀ ձևավորման, կայացման և զարգացման գործընթացների անառարկելի օրինականության, ինչպես նաև նրա քաղաքական իշխանության կայուն ներքին լեգիտիմության փաստարկները: ԼՂՀ արտաքին/միջազգային լեգիտիմության խնդրի հակիրճ իրավաքաղաքական վերլուծությունը ցույց է տալիս, որ ԼՂՀ արտաքին լեգիտիմության չճանաչումը աւպայմանավորված է հետխորհրդային շրջանում «քաղաքական նպատակահարմարությունից» բխող միջազգային հանրության ինստիտուտների որոշումներից, որոնք նկատելիորեն շեղվում են միջազգային իրավունքի, ՄԱԿ-ի կանոնադրության և այլ միջազգային հիմնարար պայմանագրերի մեջ ամրագրված միջազգային հարաբերությունների սկզբունքներից:

Բանալի բառեր: օրինականություն, քաղաքական իշխանության ներքին և արտաքին/միջազգային լեգիտիմություն, ազգերի ինքնորոշման իրավունք, տարածքային ամբողջականության սկզբունք, ապագաղութացում, ազգային-ազատագրական պայքար, անվտանգություն:

Larisa A. Alahverdyan
Director of the Institute of Law and Politics of
Russian-Armenian (Slavic) Unieversity

THE LEGALITY OF THE FORMATION AND THE LEGITIMACY OF POWER OF NAGORNO KARABAGH REPUBLIC (POLITICAL-LEGAL GROUNDING IN THE CONTEXT OF INTERNATIONAL LAW AND THE CONTEMPORARY CONCEPTION OF INTERNATIONAL RELATIONS)

The article examines the arguments in favor of indisputable legality of the formation, establishment and development processes of the NKR, as well as stable internal legitimacy of its political power. Brief political and legal analysis of the problem of external / international legitimacy of the NKR shows that main causes of refusal in external legitimacy of the NKR are in the received in the post-Soviet period for reasons of "political expediency" decisions of the institutions of the international community, which considerably deviate from the norms of international law and the principles of international relations fixed in the UN Charter and other fundamental international agreements.

Key words: *legality, internal and external/international legitimity of political power, the right of nations to self-determination, the principle territorial integrity, decolonization, national liberation struggle, security*

Современный мир давно ушел от идеализированного сценария развития политических процессов, известного как «конец истории», т.е. повсеместная и окончательная победа капитализма и демократии по единой и считающейся совершенной северо-американской модели. «Цветные революции», «арабская весна», «гибридные войны», появление террористического образования «Исламское государства и Леванта» (ИГИЛ), существование непризнанных или частично признанных государств и, наконец, игнорирование норм и принципов международного права и международных отношений, политика агрессивного национализма и расизма некоторых государств-членов ООН, в частности, Азербайджана актуализировали некоторые политологические проблемы, ранее казавшиеся решенными. К таким

проблемам относится и проблема политической интерпретации категорий «легальность» и «легитимность» в отношении к признанным и непризнанным государствам, образовавшимся в результате распада СССР.

На приводимых в данном докладе примерах можно будет убедиться, что в современном мире государство может быть непризнанным (т.е. считаться внешне-нелегитимным), при этом соблюдать принципы и нормы современной концепции международных отношений, быть легальным и внутренне-легитимным, как Арцах (НКР) и, напротив – быть признанным (т.е. считаться внешне-легитимным), не соответствуя установленным критериям признания, нарушая основополагающие принципы и нормы Устава ООН, как Азербайджан.

Некоторые дефиниции.

Классическое описание содержания категорий «легальность» и «легитимность», сложившееся в XIX-XX вв., в научной литературе представляется с различной степенью их детализации. Однако, можно считать, что среди юристов, социологов и ученых из других областей науки, в которых оперируют этими понятиями, сложился определенный консенсус по поводу их различий. Обобщенное представление и понимание легальности сложилось и у политологов, что нашло отражение в энциклопедических и специальных справочниках. Можно согласиться, например, с таким определением легальности: Легальность - (от лат. legalis-законный) — законность, юридическая правомерность политической власти (парламента, правительства, главы государства и пр., избранных в соответствии с установленными юридическими процедурами)[1].

В данной статье под понятием «легальность» тоже понимается законность (субъекта, процесса, института), соответствие законам, действующим в момент возникновения, а также в ходе функционирования объекта исследования (государства, институтов, процессов и т.д.). В отношении политической власти легальность означает, что: 1) власть имеет законное происхождение, 2) власть осуществляется посредством и согласно закону и 3) власть сама подчиняется закону. Аналогично, возникновение/образование государства считается легальным, если оно: 1) провозглашается сообразно действующим законам, 2) его становление реализуется посредством и согласно законам и 3) оно функционирует согласно государственному законодательству и не противоречит принципам и нормам международного права. Из этого следует, что «легальность» – юридическая категория, этически нейтральная характеристика государства, власти, политических процессов.

Относительно понятия «легитимность» политологами также используются различные определения. Достаточно приемлемым является следующее разъяснение легитимности: Легитимность политической власти (от лат. legitimus) есть признание народом и политическими силами правомерности, законности политической власти, ее инструментов, механизмов деятельности, а также способов ее избрания... с политологической точки зрения она не обладает юридическими функциями... положение, при котором люди считают себя должными подчиняться, а власть считают имеющей право приказывать[2]. Мы будем пользоваться более широким пониманием легитимности, различая ее по критерию стороны, признающей правомерность власти.

Под л**егитимностью** власти (процессов, субъектов, институтов и т.д.) понимают признание власти, ее функций и полномочий в отношении народа со стороны: 1) самого народа – и в этом случае принято говорить о **внутренней** или народной легитимности и 2) международного сообщества, его институтов (ООН, Совет Европы и т.д.) – и тогда говорят о **внешней** или международной легитимности.

Начиная с М. Вебера[3], положившего начало современному пониманию легитимности, важным аспектом внутренней легитимности власти является не просто признание факта властвования, но, что самое значимое, доверие управляемых к управляющим, их добровольное согласие быть управляемыми. Следовательно, в отличие от «легальности» «легитимность» – категория социально-политическая, социально-психологическая, или исключительно политическая (это особенно относится к международной легитимности).

Для целей данного анализа считаем целесообразным привести более развернутую дефиницию легитимности, данную известным французским ученым Ж.-Л. Шабо, который раскрывает понятие «легитимность» через определение таких качеств управителей, как: 1) «…способность обеспечить жизнь управляемых, в первую очередь, речь идет о выживании какой-либо конкретной человеческой группы как с точки зрения обеспечения ее пищей, так и коллективного ее существования в качестве автономной группы, 2) …способность представлять и идентифицировать коллективную волю, ...такая способность включает в игру всю совокупность форм легитимности, что позволяет постичь ее характер одновременно и реальный, и неуловимый и 3) идеи и политические программы, …способность обнадеживать, намечая цели и открывая перспективы, причем все, исходя из объяснения существующего социального порядка»[4] .

Состояние вопроса.

Исследование Ж.-Л. Шабо, впервые опубликованное в 1991г., было посвящено изучению процессов, которые происходили в Восточной Европе (не только, но в основном) в конце 80-х- начале 90-х годов XX в.; поэтому неудивительно, что оно полностью отражает содержательную сторону понятия «легитимность» и подтверждает бесспорность внутренней легитимности политической власти Арцаха (НКР) в период ее образования. Но еще более значимым фактом является непрерывность суверенитета народа в его классическом смысле как основа и цель государства, а также эффективное осуществление суверенитета посредством законосообразного отправления власти на всей территории НКР на протяжении истекших 25 лет. Своим существованием Арцах достойно реализует право, принадлежащее ей согласно Конвенции Монтевидео, ст.3: «Политическое существование государства не зависит от признания другими государствами. Даже до признания государство имеет право защищать свою целостность и независимость для сохранения и процветания, и, следовательно, формировать себя, таким образом, каким оно считает нужным, законодательствовать в соответствии с его интересами, управлять его услугами, также определять юрисдикции

[1] Политологический словарь-справочник. //Под. ред. Д. Е. Погорелый, В. Ю. Фесенко, К. В. Филиппов. Изд-во "Наука-Спектр", -Ростов-на-Дону., 2008.
http://politics_reference.academic.ru/214/%D0%9B%D0%95%D0%93%D0%90%D0%9B%D0%AC%D0%9D%D0%9E%D0%A1%D0%A2%D0%AC
[2] Политология. Словарь //Под. ред. В.Н.Коновалов. Изд-во РГУ, -М., 2010.
http://dic.academic.ru/dic.nsf/politology/93/%D0%9B%D0%B5%D0%B3%D0%B8%D1%82%D0%B8%D0%BC%D0%BD%D0%BE%D1%81%D1%82%D1%8C
[3] См. М. Вебер Избранные произведения. Изд-во "Прогресс", М., 1990.
[4] Chabot J.-L. Introduction a la politique. Presses Universitaires de Grenoble. PUG,2003. p.71

и компетенции его суда. Осуществление этих прав не имеет иных ограничений кроме осуществления прав других государств в соответствии с нормами международного права»[1].

В многочисленных трудах ученых (юристов-международников, историков, политологов и др.) приведены убедительные доказательства как легальности политических процессов образования и развития, так и легитимности институтов власти НКР как *de-facto* состоявшегося государства[2].

Однако соответствующие институты международного сообщества в лице продолжают заявлять о внешней нелегитимности НКР, а территорию республики считать частью другого, признанного государства – Азербайджан. При этом представители международного сообщества вследствие *de-facto* существующих и эффективно функционирующих институтов власти постоянно контактируют/сотрудничают с избранными представителями власти Арцаха. Наиболее убедительными примерами такого сотрудничества являются систематические визиты сопредседателей Минской группы и встречи с представителями властей Арцаха, ежегодно утверждаемая Конгрессом и Президентом США финансовая помощь USAID народу Арцаха, участие общественных и политических деятелей, ученых и журналистов из разных стран в международных конференциях в столице республики г. Степанакерте, осуществление миссии наблюдателей в выборах разных уровней, визиты депутатов Европарламента и национальных парламентов, представительства НКР в США, России, Франции, странах Ближнего Востока и других странах, налаженное сотрудничество между муниципалитетами городов-побратимов и т.д. По существу, это означает *ipso-facto* признание легальными/легитимными политические процессы и институты власти НКР.

Таким образом, ситуация с НКР характеризуется, с одной стороны: 1) устойчивой внутренней легитимностью властей НКР, подтверждаемое ее народом – истинным носителем суверенитета им же образованного государства и 2) ограниченной, но реальной/*ipso-facto* внешней легитимностью, т.е. признанием власти НКР единственным дееспособным институтом в международных (в определенном смысле) отношениях. С другой стороны, вопрос о международно-правовом признании статуса Арцаха как независимого государства остается открытым, т.е., международное сообщество, принимая во внимание все вышеизложенное, подтверждает факт существования этого государственного образования и состоятельности ее власти, но отказывается признавать его, по крайней мере, до разрешения спора в рамках международного посредничества, т.е., Минской Группы (МГ).

Непризнание и вялотекущий минский процесс, переведенный в плоскость надуманной дилеммы двух известных принципов международного права, в реальных условиях влекут за собой, во-первых, массовое нарушение прав и свобод человека, в т.ч., права народа на самоопределение, всех жителей Арцаха со стороны международного сообщества, а во-вторых, систематические угрозы силой и применение силы со стороны Азербайджана с целью насильственного захвата никогда в международно-правовом корректном смысле не принадлежащих ему территорий. Заметим, что международные организации никогда не оспаривали приводимые Арцахом правовые аргументы в пользу легальности и легитимности его образования и развития, более того, иногда использовали некоторые из них. Так, Европарламент в резолюции по Нагорному Карабаху (11 марта 1999г., Страсбург) отметил, что в сентябре 1991г. НКАО декларировала свою независимость после развала СССР и аналогичных деклараций бывших Союзных Ресублик, не оспаривая правомерность подобных политических актов.

Однако за истекшие 25 лет идеологи постсоветского мироустройства так и не решились на всеобъемлющее обсуждение правовых аспектов и фактических обстоятельств образования НКР, не оставляющих ее народу иного, кроме как создание независимого государства, выбора. Азербайджан, как турецкий аннексионистский проект начала XXв., никогда не скрывал истинных и остающихся неизменными целей в отношении армян Азербайджана: их полное изгнание или истребление и аннексия обширных территорий Арцаха любым способом, в т.ч., военной силой. Так было в 1918-1921гг., так случилось в 1991-1994гг., так это продолжается все эти годы. Подтверждением реваншистских намерений Азербайджана стало предпринятое 2-го апреля 2016г. широкомасштабное наступление азербайджанской армии по всей линии соприкосновения, установленной бессрочным трехсторонним международным соглашением в мае 1994г.и подтвержденной ОБСЕ в 1995г. Надо полагать, наступление специально было приурочено к международному Саммиту по вопросам ядерной безопасности в Вашингтоне. Президент Азербайджана Ильхам Алиев, видимо, воодушевленный сведениями о совершаемых его армией преступлениях, в своем выступлении демонстративно заявил, что условием прекращения вооружённого конфликта в Нагорном Карабахе является восстановление территориальной целостности страны, подразумевая под этим аннексию территории Арцаха. А посол Азербайджана в России, уверенный в успехе преступной авантюры, сообщил миру через СМИ, что Азербайджан готов перейти от дипломатического урегулирования конфликта с Арменией к военному. Так понимают и применяют принципы международного права в этой стране, ссылаясь на толкования ведущих «decision makers» в мировой политике.

В условиях реальной угрозы существования, нарастающих по мощи вооруженных акций Азербайджана против мирного населения и неадекватной позицией соответствующих институтов международного сообщества, косвенно поощряющей подобную аннексионистскую политику, народ Арцаха продолжает борьбу за независимость. Это единственный путь реализации естественного права на жизнь, права «... в условиях полной свободы определять, когда и как они желают, свой внутренний и внешний политический статус без вмешательства извне и осуществлять по своему усмотрению свое политическое, экономическое, социальное и культурное развитие»[3].

О некоторых обстоятельствах признания бывших союзных республик СССР

Формальным основанием непризнания легитимности НКР было (и пока остается) политически мотивированное решение Евросоюза по вопросу признания субъектов распадающегося СССР по им же установленным правилам: 1)

---

[1] Конвенция о правах и обязанностях государства. Монтевидео, 26.12.2.1933г jus.uio.no/english/services/ library /treaties/01/1-02/rights-duties-states.xm

[2] НАГОРНЫЙ КАРАБАХ В МЕЖДУНАРОДНОМ ПРАВЕ И МИРОВОЙ ПОЛИТИКЕ: Документы и комментарий / Сост., отв. ред., авт. вступит. ст. и коммент. докт. юрид. наук, проф. Ю. Г. Барсегов.-В 2-х т.-М., Круг, 2008.-Том I. Nagorny Karabakhъs Right to State Independence Accordingto International Law». Prof. Dr. Otto Luchterhandt, Boston. Armenian Righs Counsil, 1993; См. А.Манасян.Карабахский конфликт в ключевых понятиях. «ЛИМУШ», Ереван, 2002 г.;] *H.Kotanjian.* «Institution-bilding in Karabakh: the NKR is a de-facto legal and legitimate democratic state» http://en.aravot.am/2014/07/02/165893 /Nagorno-Karabakh Republic: The First 20 Years of De-Facto Independence, by Aram Avetisyan and Hovhannes Nikoghosyan. “Foreign Policy Journal”, October 26, 2011и др.

[3] Хельсинкский заключительный акт, 1975г. https://www.osce.org/ru/mc/39505?download=true

признаются только бывшие союзные республики, 2) за ними сохраняются «союзные» границы, т.е., бывшие, по сути, административные границы становятся государственными, 3) всем другим субъектам, имевшим конституционный статус автономий различных уровней в иерархической системе управления советской федерации, было решено отказать. Кроме этого, были сформулированы критерии, которым должны соответствовать признаваемые государства: 1) демократический строй, соблюдение прав человека, гарантирование прав этнических и национальных меньшинств, 2) обеспечение региональной безопасности, включая взаимное признание территориальной целостности, решения по вопросам изменения границ и региональных споров по взаимному соглашению и 3) соблюдение обязательств по вопросам глобальной безопасности, в первую очередь, по нераспространению ядерного оружия. Таково в кратком изложении содержание принятых ЕС документов, а именно: Решение Совета ЕС «О критериях ЕС для признания новых государств в Восточной Европе и на территории Советского Союза»(Брюссель, 16 декабря 1991г.) и «Заявление "Двенадцати"» о будущем статусе России и других бывших республик СССР (Брюссель, Гаага, 23 декабря 1991года)[1].

Известно, что процессы образования новых государств особенно бурно происходят в периоды крупных политических перемен в мире. Новая волна образования независимых государств связана, как выражаются западные политики и политологи, с победой в «холодной» войне на всех фронтах: идеологическом, экономическом, культурном, социальном, информационном и, конечно, политическом. «Скоротечному» процессу развала СССР, одного из полюсов относительно равновесной картины мира, предшествовал распад социалистического лагеря и дезинтеграция СФРЮ, расположенной, как говорится, в сердце Европы. Параллельно с этим начал усиливаться другой полюс – «Запад», особенно консолидирующаяся Европа. Европейский Экономический Союз (ЕЭС) берет ответственность за будущее Европы на себя и инициирует созыв Мирной конференции по Югославии 27 августа 1991г. В тот же день Совет министров ЕЭС специально для вынесения консультативных заключений учредил Арбитражную Комиссию (*The Arbitrario Committee*) Европейской мирной конференции по Югославии. Комиссию, в которую вошли председатели конституционных судов пяти государств – членов Евросоюза (Бельгии, Германии, Испании, Италии и Франции), возглавил председатель Конституцонного суда Франции Роберт Бадинтера. Именно этой комиссии, известной как ***Комиссия Бадинтера***, предстояло подвести правовую базу или правовой «дизайн» под обновленную политическую карту мира.

Комиссия Бадинтера в ответ на обращенные к ней вопросы формулирует т.н. «*Opinions*» («Мнения», «Консультативные заключения») исключительно в отношении бывших субъектов СФРЮ (всего за 1991-1993гг. было принято 15 заключений). До декабря 1991г. было подготовлено 4 Заключения, содержащие обширные разъяснения Комиссии в отношении оснований признания каждого в отдельности субъекта бывшей Югославии (конституционный статус, демократичность режима, гарантирование прав национальных и этнических меньшинств, существование в определенных границах до признания и др.) Именно этим разъяснениям и был придан характер универсальных норм, которые затем стали основой решений о признании бывших союзные республик.

Совет ЕС, а затем 12 стран Евросоюза в срочном порядке, без процедуры обсуждения вопросов соответствия каждой из бывших советских республик сформулированным критериям (как это было, пусть формально, в случае югославских республик), только на основе декларирования приверженности принципам и нормам международного права принимают решения, которые по совокупности можно определить как возложение на себя не присущих до этого ни одному из институтов международного сообщества и беспрецедентных по объему, категоричности, абсолютизации и императивности полномочий по «коллективному» признанию новых государств.

Неангажированные беспристрастные юристы перечисляют целый ряд юридических ошибок, натяжек, а то и преднамеренного искажения большей части приводимых в качестве юридических доказательств решений Международного суда ООН и субъективный характер интерпретаций, призванных придать подобие правомерности исключительно политическим процессу и решениям[2].Однако сторонники «доктрины Бадинтера» считают положительным опыт ее применения к бывшему СССР, где все обошлось, по их оценке, «малой кровью», поскольку в отличие от Сербии, сопротивлявшейся распаду созданной вокруг нее федерации, Россия поддержала этот процесс[3]. Более того, без преувеличения можно сказать, что она его возглавила. Действительно, Россия объявила о суверенитете и приоритете Конституции РФ над Конституцией СССР уже 12.06.1991г., а 8-го декабря 1991г. президент РФ вместе с президентами Белоруссии и Украины подписали «Соглашение о создании СНГ» и явочным порядком до ратификации соглашения Верховными Советами объявил о прекращении существования СССР. Но еще важнее то, что этот подход был поддержан почти всеми союзными республиками и, в первую очередь, Арменией.

Бывшие советские республики шли к желанному признанию разными путями, так например: Латвия, Литва и Эстония были признаны и приняты в ООН еще в сентабре 1991г., как республики, восстановившие государственность после полувековой аннексии со стороны СССР (по пакту Рибентропа-Молотова); Азербайджан, поддержавший с самым высоким показателем по Союзу (93,3%) референдум о сохранении СССР (17 марта 1991г.),(от участия в котором отказались 6 республик, в т.ч., Армения), и с энтузиазмом всем руководством республики приветствовавший августовский путч ГКЧП (19-21 августа 1991г.), после его провала «вспомнил», что все 70 лет был «аннексирован» Россией, и тем же руководящим составом провозгласил себя правоприемником государства АзДР (не признанного и не состоявшегося как независимое государство в силу вассальной - по двустороннему договору- зависимости от Турции); Армения, единственная из республик реализовала выход из состава СССР согласно Закону СССР «О порядке выхода союзной республики из состава СССР» от 3 апреля 1991г., (предварительно отмежевавшись от НКАО раздельным референдумом о независимости 21 сентября 1991г.и, тем самым, освободив себя от «груза» решения ВС РА от 1-го декабря 1989г., по которому Арм.ССР согласилась принять в свой состав НКАО.

---

[1] Заявление "Двенадцати" о будущем статусе России и другух бывших республик СССР", (Брюссель, Гаага, 23 декабря 1991года) http://www.lawrussia.ru/texts/legal_673/doc673a164x544.htm (д/п 27.11.16.) Решение Совета ЕС "О критериях ЕС для признания новых государств в Восточной Европе и на территории Советского Союза" от 16 декабря 1991г. (Брюссель) http://www.lawrussia.ru/text/legal1673/doc673a164x544.htm (д/п 10.12.14.)

[2] Lalond Susanne. Determining Boundaries in a Conflicted World . The role of uti possidetis. McGrill–Queenъs University Press, 2002. http://www.zaoerv.de, Max–Planck–Institut für ausländisches öffentliches Recht und Völkerrecht 320 Vidmar ZaöRV 70, 2010; Л. Геворгян. ВОПРОС УНАСЛЕДОВАНИЯ АДМИНИСТРАТИВНЫХ ГРАНИЦ СССР В МЕЖДУНАРОДНОМ ПРАВЕ. Вестник ЕГУ. 2014/02

[3]The Opinion s o f th e Badinte r Arbitratio n Committee A Secon d Breat h fo r th e Self-Determinatio n o f People s Alain Pellet **http://ejil.oxfordjournals.org/content/3/1/178.full.pdf+html?sid=6e03aef2-c93a-43c0-96a2-b7191701bef8**

Далее, 21 декабря 1991г. (т.е., через 5 дней после принятия упомянутого решения «О критериях ЕС для признания новых государств в Восточной Европе и на территории Советского Союза») в г.Алма-Ата Армения вместе с семью другими республиками присоединяется к «Соглашению об образовании СНГ» от 8-го декабря 1991г.(К Соглашению не присоединилась Грузия, а также три уже признанные в сентябре 1991г. балтийские республики). Присоединение к Соглашению решило важнейшую политическую задачу: добровольное согласие бывших союзных республик и декларирование ими выполнения всех обязательств, содержащихся в «Критериях…», что Евросоюзом было отождествлено с реальными гарантиями их выполнения. Уже 23 декабря 1991г. 12 стран ЕС заявляет: «Европейское сообщество и его государства - члены с удовлетворением отмечают решение участников встречи в Алма-Ате 21 декабря 1991 г. о создании Содружества Независимых Государств. » Текст данного соглашения проливает свет на смысл создания СНГ, в контексте признания бывших советских республик, в частности, Ст.5 гласит: «Высокие Договаривающиеся Стороны признают и уважают территориальную целостность друг друга и неприкосновенность существующих границ в рамках Содружества. Они гарантируют открытость границ, свободу передвижения граждан и передачи информации в рамках Содружества» [1]. Кроме того, решался приоритетный для обеспечения глобальной безопасности вопрос, поскольку, как сказано в статье 6: «…Стороны будут уважать стремление друг друга к достижению статуса безъядерной зоны и нейтрального государства. Государства-члены Содружества будут сохранять и поддерживать под объединенными командованием общее военно-стратегическое пространство, включая единый контроль над ядерным оружием, порядок осуществления которого регулируется специальным соглашением»**.**

Армения подписала Соглашение в тот же день; подписала **без каких-либо оговорок** в отношении борющегося за независимость Арцаха; Азербайджан подписал его спустя почти два года, в ноябре 1993г. Все республики были приняты в ООН; большинство, в т.ч., Армения и Азербайджан – 2-го марта 1992г. В Арцахе уже была полномасштабная война.

Можно не сомневаться, что само политическое решение в отношении распадающегося Союза было принято гораздо раньше (скорее всего, в середине 1980-х-начале 1990-х гг.) и, несомненно, с ним были ознакомлены все заинтересованные стороны, в т.ч., руководители протестных политических элит всех советских республик. Во все времена значительных перемен признание носило на себе печать политического времени и политического пространства, когда и где происходили, как правило, судьбоносные перемены. Но именно в эти периоды особое значение приобретали позиция и решения политичеких элит, а в широком смысле, качество политических элит конкретного государства.

Известный российский политолог Маркедонов С.М. так комментирует последовательность политических решений армянского руководства: «В отличие от других республик СССР, Армения стремилась к выходу из состава союзного государства в соответствие с советским же законодательством, пытаясь тем самым минимизировать издержки в ходе интеграции в международное сообщество. В этом плане «карабахское бремя» (то есть признание независимости НКАО или официальное присоединение спорной автономии) могло стать препоной на пути к признанию самой Армении. Поэтому постсоветское руководство республики выбрало путь поддержки самоопределения армян Нагорного Карабаха без каких-либо юридически обязывающих процедур в его отношении[2].

Можно констатировать, что европоцентричная и наступательная политика ЕЭС, диктующая условия признания образованных в процессе распада СССР государств и пассивная, нейтральная в отношении Арцаха позиция Армении привели к искажению проблемы Нагорного Карабаха и непродуктивному пути процесса ее разрешения. В то же время благодаря непротиворечащей международному праву последовательной борьбе народа за свои естественные права, безупречной легальности образования, легитимности институтов власти и эффективности политических процессов становления состоятельного и дееспособного государства Арцах и вопреки стараниям Азербайджана свести ситуацию к «оккупации со стороны Армении», в Европе есть понимание того, что**:** «Нагорный Карабах и прилегающие к нему территории находятся в статусе конструктивной неопределенности между территориальной целостностью Азербайджана и правом на самоопределение. У нас нет четкой позиции о том, что Карабах – это оккупированная территория»[3].

Новая европейская доктрина признания, сформулированная Комиссией Бадинтера, вновь актуализировала проблему **легитимации** новообразующихся государств и вызвала необходимость политологического анализа динамики соотношения права и политики в международных политических процессах, легитимности легитимации и «легитимирующих».

О понятии легитимация.

Для ясности дальнейшего изложения приведем одно из широко распространенных энциклопедических определений легитимации субъекта (процесса, института) как признания или подтверждения законности государственной власти, какого-либо социального института, статуса, полномочий, опирающиеся на принятые в обществе ценности[4].

Можно считать общепринятым убеждение, что внешняя легитимация зависит от конкретного политического времени, конкретных политических установок. Так, в начале XXв., когда в течение и по окончании Первой мировой войны произошел распад Российской, Османской и Австро-Венгерской империй и была разгромлена кайзеровская Германия, легитимация новых государств обосновывалась прямой ссылкой на право народов на самоопределение, в середине XX века – деколонизацией, в 70-х годах XX века-демократизацией. В начале 1990-х условие демократизации было дополнено такими критериями как соблюдение прав человека, гарантирование прав меньшинств, обязательства по поддержанию региональной и глобальной безопасности. Для XXI в. характерным явлением стало оперирование феноменом уникальности, исключением повторяемости причин и оснований легитимации, т.н., игра в прецедент. Так, в основу легитимации в одном случае (Косово) было положено наличие угрозы существованию народа (косовских албанцев) в составе прежнего государства (Сербии), в отношении других стран (например, Южный Судан, Черногория, Восточный Тимор) применяются иные суждения.

[1]Соглашение о создании Содружества Независимых Государств. http://doc.histrf.ru/20/soglashenie-o-sozdanii-sodruzhestva-nezavisimykh-gosudarstv/

[2]Маркедонов С.М. Де-факто образования постсоветского пространства: двадцать лет государственного строительства. Аналитические доклады Института Кавказа, №5, январь 2012 / С. Маркедонов; Науч. ред.: Александр Искандарян. – Ер.: Институт Кавказа, 2012. – 180 с. , http://c-i.am/research/paper%205_rus.pdf

[3] Выступления британского депутата Европарламента Танока Ч. на заседании Европейского парламента от 24.09.2013 http://rus.azatutyun.am/a/25116507.html

[4] Большой Энциклопедический словарь. 2000 http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc3p/176954

Можно заметить, что в каждом конкретном правовое, а чаще, квазиправовое оправдание внешней легитимации предопределялось, так называемым, принципом «политической целесообразности» или политического усмотрения. Если прежде в этом принципе фокусировались национальные интересы наиболее влиятельных стран, например, стран-победителей или колониальных стран, то на современном этапе следует говорить о геополитических амбициях претендующих на глобальный диктат акторов, под влиянием (чтобы не сказать, давлением) которых в институтах международного сообщества интегрируются и формируются принципы, нормы и процедуры легитимации/признания законности и международной правосубъектности новых государств.

Прекращение существования СССР, одного из полюсов сложившегося по договоренностям держав-победителей Второй мировой войны биполярного мира, ознаменовал собой мощный геополитический разлом. Из истории уходило не просто одно государство, а один из учредителей и постоянных членов СБ ООН, лидер и идеолог социалистического лагеря и, наконец, мощная ядерная держава. (В этом, кстати, одно из существенных различий между последствиями распада СССР и СФРЮ).

«Политическая целесообразность» требовала скорейшего международно-правового закрепления факта прекращения существования СССР и оперативного (emergency) признания ее частей членами международного сообщества независимо от легальности их образования и легитимности институтов власти, путем идеализации всех союзных республик, как боровшихся за независимость и демократию, так *a priori* демократических государств. Достаточно было декларировать свою приверженность основополагающим принципам и нормам Устава ООН и заверить в выполнении сформулированных в решении ЕЭС обязательств. В качестве правовой основы был использован один из принципов, берущий начало в римском праве, затем широко применявшийся в феодальных обществах и отдающий предпочтение территориальному верховенству – *uti possidetis ita possidetis* (от лат. – *как владеешь, так и владей*). Это правило преобразовалось в современном международном праве в принцип ***uti possidetis juris,*** интерпретируемый как признание новой независимой страны в границах предшествующего независимости периода,и было использовано ранее, при деколонизации Латинской Америки, Азии и Африки[1].

В исследуемом нами случае это означало, что Азербайджанская Республика (АР) признается в границах Аз.ССР, как только она заявит о своей приверженности принципам международного права и выполнении обязательств, перечисленных критериях, изложенных в «Заявлении 12-и». Именно вследствие этого остались безнаказанными все преступления Азербайджана против народа Арцаха и были преданы забвению(надо полагать, за дальнейшей ненадобностью) принятые в 1989-1991гг. решения Конгресса США и Европарламента,а также обращения и призывы прекратить насилие против населения Карабаха и остановить еще один геноцид армян, на этот раз со стороны Азербайджана[2].

Вслед за этим начинается **искажение** реального процесса образования НКР, а именно: трансформация результатов непрекращавшейся с момента возникновения Азербайджана (в 1918г.) национально-освободительной борьбы народа Арцаха против политики уничтожения или полного изгнания в акт первичного самоопределения на территории уже признанного АР в нелегальных границах Аз.ССР, появившихся в результате сговора большевисткой России и кемалистской Турции. Образование НКР на непринадлежащих в корректном международно-правовом смысле Азербайджану территориях начинает интерпретироваться как акт сецессии (secession) – отделения от него как parent-state (страны-родителя), без согласия которого образование нового государства не может быть признано легальным, а власть – легитимной.

Все это происходит при полном пренебрежении к таким проявлениям режима Алиевых, которые присущи не демократическим, и даже не авторитарным, а террористическим режимам. Здесь уместно вспомнить предупреждение С. Хантингтона, высказанное им по поводу противоречивых процессов, происходивших в конце 80-х годов прошлого века в странах распадавшегося социалистического мира: «... обычным явлением в странах третьего мира и в Восточной Европе может стать авторитарный национализм»[3]. Американский ученый пришел к этому выводу на основе изучения политических процессов, которые были (в терминах С. Хантингтона) скорее «антисоветски-националистическими», нежели «антикоммунистически-демократическими». Азербайджан в 1988-1991гг. к моменту его признания уже продемонстрировал миру самые чудовищные формы агрессивного национализма и государственного терроризма[4]. Военные преступления в 1992-1994гг., систематические нарушения международного гуманитарного права, пытки и убийство заложников, пропаганда насилия и армянофобия, героизация убийц и насильников от Сумгаита до Рамиля Сафарова, приговоренному к пожизненному заключению в Венгрии, где произошло преднамеренное жестокое убийство армянского офицера на курсах НАТО «Партнерство во имя мира». Логическим продолжением этих преступлений стали акты вандализма 2-5 апреля 2016г.: глумление над телами убитых солдат, убийство мирных жителей, в т.ч., престарелых и детей, прицельный артобстрел школ и детских садов, распространение по социальным сетям фотографии отсеченных голов – далеко не полный перечень преступлений азербайджанской армии, совершенных за 3-4 дня.

На наш взгляд, таким основанием служит гиперболизация принципа территориальной целостности в ущерб современной концепции международных отношений, которая сформировалась на признании приоритета принципа уважения прав и свобод человека и первейшей обязанности государств соблюдать их. По существу, это самое

---

[1] Геворгян Л. Вопрос унаследования границ СССР в международном праве. Publications. ysu.am/up-content/uploads/2014/02/410.pdf

[2] Совместная резолюция Сената США - S.J. Res 178 (от 19-го ноября 1989 года); **THE DEADLY CONFLICT BETWEEN ARMENIA AND AZERBAIJAN (Senate - January 23, 1990);** Резолюция Сената США. Condemning violence in Armenia S.RES.128, 17 May 1991. All at http://thomas.loc.gov/cgibin/query/z?c102:S.RES.128: **Congressional Record 101st Congress (1989-1990;** European Parliament, Resolution B3- 0049/93, 15.2.93 Official Journal of the European Communities No C42/165, http://eurlex.europa.eu/LexUriServ/ LexUriServ.do?uri= OJ:C:1993: 042:0145:0198:EN:PDF#page=21; .European Parliament, Resolution B3-0473/91, 22.4.91 Official Journal of the European Communities No C 106/121, available t http://eurlex.europa.eu/LexUriServ/LexUriServ.do?uri=OJ:C:1991:106:0102:0163:EN:PDF#page=20;

[3] Хантингтон С. Третья волна. Демократизация в конце XX века. Изд-во «Российская политическая эн циклопедия». М., 2003. С. 314.

[4] Bloodshed in the Caucasus: Escalation of the Armed Conflict in Nagorno-Karabakh, Helsinki Watch (September 1992)»; «Human Rights Violation in Armenia and Azerbaijan», by Elbert G.CH Wesserlink, Pax Christi Netherlands (24 January 1992); «Ethnic cleansing in progress, war in Nagorno-Karabakh», by Caroline Cox and Jon Eibner with a preface by Elena Bonner-Sakharov (March 1993).

существенное отличие современной концепции международных отношений от предшествующих ей, в т.ч., и от феодального с его приоритетом территориального верховенства. В политических и околополитических научных кругах продолжается более чем странное искажение сущности взаимодополняющих и объединенных в едином документе – Хельсинском Заключительном Акте (ХГА) принципов территориальной целостности и нерушимости границ, с одной стороны, и равноправия и права народов распоряжаться своей судьбой, основанном на праве народов на самоопределение, как нормы *jus cogens* в международном праве, с другой. Ангажированные авторы некоторых исследований по умолчанию не замечают абсурдность такого противопоставления, тем более, подчинения права народов на самоопределение принципу территориальной целостности. «Изобличая» авторов Устава ООН, ХЗА и других международных договоров, обвиняя в недобросовестности - составлении внутренне-противоречивых документов эпохального значения, горе-юристы превращают это право в юридически-ничтожную норму, а ХЗА- в декларацию нео-неоколониализма. Следует помнить и напоминать о специфике права народа на самоопределение и в контексте ответственности государства за международно- противоправные деяния: «Геноцид, агрессия, апартеид и насильственный отказ в реализации права на самоопределение, например, в общем рассматриваемые как запрещенные императивными нормами общего международного права, представляют собой правонарушения, которые, по мнению Международного Суда, «шокируют человечество»[1].

Продолжающееся искажение смысла основополагающих норм, призванных содействовать демократии, миру и безопасности, ведет к расшатыванию системы ценностей, выработанных человечеством во имя прогресса и гуманизации международных отношений, и поощряет наиболее опасные формы государственного терроризма. Азербайджан воспринял такую позицию как *carte blanche*, **дозволение** международного сообщества на агрессию с целью полного изгнания /истребления армянского народа в местах его исторически непрерывного проживания и созидания. Одним из последствий пренебрежения к современной концепции международных отношений является нарушение прав и свобод человека в непризнанной республике со стороны международных организаций, а именно: лишение международной гуманитарной помощи беженцев из АР, нашедших убежище в Арцахе, лишение возможности продолжения образования за рубежом, невовлекаемость молодежи в молодежные международные проекты, лишение права участия в международных конференциях наравне с другими, безучастие специализированных организаций к проблемам здравоохранения и другим социальным проблемам, лишения права индивидуальной жалобы. Нелишне напомнить слова Верховного комиссара ООН Нави Пиллей: «Права человека не знают границ. Жизненно важно добиваться решений основных вопросов прав человека на спорных территориях, независимо от политического признанияили правового статуса этих территорий»[2].

Следует заметить, что при вступлении в СЕ, Азербайджан заявил об отказе от несения ответственности за нарушения прав человека на неподконтрольной ему территории НКР, и использует это как возможность безнаказанно осуществлять систематическое нарушение одного из фундаментальных прав человека- право на жизнь, систематически подвергая артобстрелу села, расположенные вдоль международно-установленной линии прекращения огня, доказывая тем самым свою недоговороспособность как государства. Уверенность официального Баку в своей безнаказанности основана на абсолютизации принципа *uti possidetis juris* и «бессрочности» его приоритета. Необходимо, наконец, напомнить, что: «Политическим основанием в применении принципа uti possidetis выступает попытка минимизации издержек в формировании границ бывших колониальных территорий путем признания законными «унаследованных» границ. Признание разграничения, произведенного другим сувереном, имеет значение лишь на момент правопреемства. Сразу же после акта признания вступает в действие тот же механизм международного согласования, который действует при установлении границ ad nova. С этого момента место обязательства uti possidetis занимает обязательство мирного разрешения международных споров»[3].

Некоторые предложения.

Из вышеизложенного следует, что дополнительно к усилиям, предпринимаемым политологами и политиками до настоящего времени в частности, разработке правовых основ леальности образования и легитимности развития Арцаха, необходимо:

- Разработать и ввести в обращение политико-правовую концепцию, расширяющую поле политических интерпретаций в контексте современной концепции международных отношений реального событийного ряда в процессе образования и развития республики (национально- освободительная борьба, защита прав и свобод человека, безопасность жизни человека и народа, угроза геноцида, др.)
- Необходимой частью концепции считать обоснование и введение в обращение постулата о взаимосвязи легальности и легитимности государств с региональной и глобальной безопасностью, уже доказанную международной практикой
- Соответствие процессов становления НКР и развитие ее институтов власти нормам и принципам международного права и международных отношений интерпретировать в контексте роли и значении Арцаха в цивилизационных процессах в современном мире, в частности, в регионе ЮК.
- Значительно расширить сотрудничество всех институтов (государственных и негосударственных, включая церковь) Армении и Арцаха в области миротворчества, рассматривая в качестве партнеров институты и организации, осознающие значение ценностных составляющих угроз безопасности.

---

[1] Статьи об ответственности государств за международно- противоправные деяния. Джеймс Кроуфорд – профессор международного права Научно-исследовательский центр по вопросам международного права им. Лаутерпахта, Кембриджский университет, специальный докладчик Комиссия Международного Права http://legal.un.org/avl/pdf/ha/rsiwa/rsiwa_r.pdf

[2] Подходы к защите прав человека в конфликтных и спорных субъектах Восточной Европы Отчет регионального семинара FIDH, Сентябрь 2014 / N°638r https://www.fidh.org/IMG/pdf/rapport_disputed_entities_ru-ld.pdf

[3] Цуциев А. А. Территории проблемного суверенитета // «Непризнанные государства». Научные тетради Института Восточной Европы. М., 2006. Вып. 1.; [5] Helman Gerald, Ratner Steven. Saving Failed States // Foreing policy №89 1992-1993. Yannis A. The Concept of Suspended Sovereignty in International Law and its Implications in International Politics //European Journal of International Law, #13. 2002. http://www.ejil.org/pdfs/13/5/1574.pdf

- Инициировать создание экспертных групп по оценке «минского» процесса и продуцируемых документов, в том числе «мадридских» принципов с точки зрения их реальной применимости и продуктивности для достижения устойчивого мира и конструирования моделей трансформации переговорного процеса в продуктивный формат.
- Развернуть деятельность по адресному распространению печатной и другой медиа продукции, адекватно отражающей суть происходящих процессов в ЮК, а также реальную угрозу региональной безопасности, как следствие недальновидной политики поощрения территориальных притязаний и агрессивной политики Азербайджана.
- Расширить сотрудничество НКР на договорной основе с РА, как на государственном так и и на общественных уровнях.
- Интегрировать различные институты власти, в частности, муниципальные органы власти, и гражданского общества в институты и проекты развития и миростроительства, инициируемым и реализуемым международнм сообществом, развивать публичную дипломатию.
- Разработать пакет документов, доказывающих преступления Азербайджана против мирного населения Арцаха, и инициировать обращения в органы ООН, осуществляющие защиту прав человека

На протяжении тысячелетий Арцах как один из бастионов христианской цивилизации на ЮК сумел сохранить свое своеобразие, национальную и цивилизационную идентичность и во все периоды истории не терял своего важнейшего государствообразующего качества – суверенитет народа, что служило основой сохранения независимой, полунезависимой или автономной формы государственности в составе сменяющих друг друга империй, в т.ч., и в СССР. Логическим ответом народа Арцаха на современные вызовы его суверенному праву жить по им выбранным законам, стало образование, становления и развитие ***de-facto*** государства, власти и общество которого согласовывают все свои действия с общепризнанными принципами и нормами международного права и современной концепции международных отношений. Благодаря политической воле и мужеству народа и несмотря на непризнанность, Арцах доказал свою дееспособность и договороспособность; легитимность и легальность власти обеспечивается путем законодательно установленной демократической процедуры периодически проводимых выборов, консенсусом государственной власти и общества в выработке, принятии и реализации политических решений по регулированию экономической, социальной, научной и культурной сфер, обеспечению политических и гражданских прав и свобод человека, международное сотрудничество на уровне муниципалитетов, представителей международных организаций, парламентариев и общественных деятелей, вовлеченностью в международные проекты по обеспечению безопасности жизнедеятельности населения (в частности, разминирование обширных территорий), готовностью к мирным переговорам и мирными инициативами, неуклонным соблюдением норм международного гуманитарного права, обеспечивает эффективную защиту от внешних угроз и является фактором безопасности региона.

Поскольку данная конференция посвящена **25-летию независимости Арцаха** позвольте в завершение выступления заметить, что Республика Арцах не первая страна, борющаяся за независимость. Этот путь прошли многие народы, испытав лишения и потери, надежды и разочарования, но побеждали те, кто не отказывался от естественного права на независимость. Ярким примером на все времена остается война за независимость США.

В 1826 г., когда отмечалось 50-летие независимости США, у Джона Адамсона, второго президента США, одного из трех находившихся в преклонном возрасте подписантов Декларации о независимости, спросили, какой тост он хотел бы поднять в этот день, он ответил: **Independance forever!** (Независимость навеки!)”. Хотел бы он добавить что-либо? **Not a word!** (Ни слова!).

УДК 620.9:342.5(479.243) *Политология*

Ваге Давтян
Российско-Армянский университет,
Институт права и политики, кафедра политологии,
кандидат политических наук, доцент
vahedavtyan@yandex.ru

ЭНЕРГЕТИЧЕСКАЯ БЕЗОПАСНОСТЬ КАК СИСТЕМООБРАЗУЮЩИЙ ЭЛЕМЕНТ СТАНОВЛЕНИЯ И РАЗВИТИЯ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ В НАГОРНОМ КАРАБАХЕ

Обосновано, что непризнанные государства постоянно находятся в состоянии системной демонстрации уровня зрелости своей государственности и ее отдельных институтов. В связи с этим рассмотрены основные тенденции становления и развития системы энергетической безопасности НКР. Изучены основные принципы национальной политики НКР в сфере энергетики, в частности, проанализирована законодательная база, нацеленная на регулирование отрасли. Дана общая оценка ресурсному и инфраструктурному потенциалу энергосистемы НКР. Выявлено, что модель энергетической безопасности НКР имеет все предпосылки стать показательной для ряда непризнанных и частично признанных государств как с точки зрения управления и повышения эффективности отрасли, так и в контексте ее рассмотрения в качестве базового элемента государственного строительства.

*Ключевые слова***:** *Нагорно-Карабахская Республика, энергетическая безопасность, государственность, законодательная база, ресурсы, инфраструктура.*

Վահե Դավթյան,
Ք.գ.թ., դոցենտ
Հայ-ռուսական համալսարան,
Իրավունքի և քաղաքականության ինստիտուտ,
քաղաքագիտության ամբիոն,

ԷՆԵՐԳԵՏԻԿ ԱՆՎՏԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆԸ ՈՐՊԵՍ ԼԵՌՆԱՅԻՆ ՂԱՐԱԲԱՂԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԿԱՅԱՑՄԱՆ ՈՒ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ԱՌԱՆՑՔԱՅԻՆ ԲԱՂԱԴՐԻՉ

Հիմնավորվել է, որ չճանաչված պետությունները մշտապես գտնվում են իրենց պետականության ու դրա առանձին ինստիտուտների հասունության մակարդակի համակարգված ներկայացման պայմաններում: Այս առումով դիտարկվել են ԼՂՀ էներգետիկ անվտանգության համակարգի կայացման ու զարգացման հիմնական միտումները: Ուսումնասիրվել են ԼՂՀ էներգետիկայի ոլորտում իրականացվող ազգային քաղաքականության հիմնական սկզբունքները, մասնավորապես, վերլուծության է ենթարկվել էներգետիկ ոլորտի կարգավորմանն ուղղված օրենսդրական բազան: Տրվել է ԼՂՀ էներգահամակարգի պաշարային և ենթակառուցվածքային ներուժի ընդհանուր գնահատականը: Բացահայտվել է, որ ԼՂՀ էներգետիկ անվտանգության համակարգը բոլոր նախադրյալներն ունի մոդել դառնալու մի շարք չճանաչված կամ մասնակի ճանաչված պետությունների համար ինչպես ոլորտի կառավարման և արդյունավետության բարձրացման, այնպես էլ որպես պետական շինարարության բազային բաղադրիչ կայանալու համատեքստում:

Առանցքային բառեր. ԼՂՀ, էներգետիկ անվտանգություն, պետականություն, օրենսդրական բազա, պաշարներ, ենթակառուցվածք:

Vahe Davtyan,
PhD
Russian-Armenian University,
The Institute of Law and Politics,
Department of Political sciences,

ENERGY SECURITY AS A BACKBONE ELEMENT OF FORMATION AND DEVELOPMENT OF STATEHOOD IN NAGORNO KARABAKH

It is substantiated that unrecognized states are constantly in the condition of demonstrationing the maturity level of its statehood and its individual institutions. In this regard the basic trends of the formation and development of the NKR energy security are considered. The basic principles of the NKR national energy policy are studied; in particular, the legal framework aimed at regulating the industry is analyzed. A general evaluation of the resource and infrastructure capacities of the energy system is given. It is revealed that the model of the energy security of the NKR has all the prerequisites to become exemplary for a number of unrecognized or partially recognized states in terms of management and improvement of the industry and in the context of its consideration as a basic element of state-building.

*Keywords***:** *NKR, energy security, statehood, legislation, resources, infrastructure.*

Энергетическая безопасность, будучи системообразующим элементом национальной безопасности государства, является одним из наиболее важных условий успешного государственного строительства. Стабильно функционирующая энергосистема, бесперебойные поставки, наличие ресурсной базы, техническая и финансовая доступность энергопродуктов для всего населения, а также ряд других важных факторов при их комплексном рассмотрении в конечном счете приводят к повышению уровня не только энергетической, но и экономической безопасности государства. Последнее, в свою очередь, напрямую

сказывается на социальном уровне населения, что так или иначе не может не отразиться на функционировании политических институтов. В связи с этим исследование проблем энергетической безопасности следует рассматривать с точки зрения возможных рисков и угроз, для элиминации или во избежание которых необходимы специальные управленческие механизмы, заранее смоделированные и неоднократно апробированные. В свою очередь, риски и угрозы одновременно могут формироваться на внутреннем и внешнем уровнях: внутренние угрозы сводятся к проблемам технического или управленческого характера, тогда как внешние угрозы обусловлены преимущественно политическими и нередко геополитическими и геоэкономическими предпосылками. Сказанное приобретает особую актуальность в контексте изучения опыта формирования и развития системы энергетической безопасности непризнанных и частично признанных государств, так как последним приходится на самых разных уровнях регулярно и системно демонстрировать зрелость своей государственности и ее отдельных иститутов.

Энергетическая безопасность Нагорно-Карабахской Республики: законодательная база

Для полноценного функционирования системы энергетической безопасности государства, прежде всего, необходимо наличие законодательной базы, определяющей основные принципы и направления развития отрасли. В этом смысле НКР не составляет исключение, обладая вполне состоявшейся законодательной инфраструктурой, демонстрирующей прагматическое осмысление важности многоуровневого динамического развития своего энергетического комплекса. При этом законы, регулирующие отрасль, выделяются как своей концептуальностью, т.е. базовым видением основного вектора энергетического развития республики, так и вполне прикладным значением. В связи с этим обратимся к двум системообразующим документам – “Закону НКР об энергетике” и “Закону НКР об энергоэффективности и возобновляемой энергетике”, в которых особое внимание уделяется основным принципам проведения государственной политики по долгосрочному развитию отрасли со следующим целеполаганием:

- укрепление экономической и энергетической независимости НКР;
- повышение степени энергетической безопасности НКР, надежности энергосистемы республики;
- создание новых производств, стимулирующих энергосбережение и развитие возобновляемой энергетики;
- диверсификация энергосистемы и повышение уровня энергоэффективности;
- уменьшение техногенного воздействия на окружающую среду и здоровье человека.

Примечательно, что в качестве базового принципа осуществления государственной политики в сфере энергетики отмечается правовое регулирование отрасли. В частности, среди подобных принципов следует выделить защиту прав и балансирование интересов энергопотребителей и энергопроизводителей, обеспечение прозрачности лицензионной деятельности, четкое разделение сфер экономической деятельности, государственного управления и регулирования и пр. Обращаясь к вопросам сугубо экономического характера, прописанным в “Законе НКР об энергетике”, следует обратить внимание на такие ключевые принципы, как стимулирование инвестиционной деятельности в отрасли, укрепление энергетической независимости республики посредством диверсификации энергоресурсов и максимального использования производственных мощностей, государственная поддержка научно-технической деятельности в сфере энергоэффективности и энергосбережения, внедрения новых технологий, подготовки и переподготовки кадров и т.д[1].

Как уже было отмечено, среди базовых механизмов развития энергетического сектора особое внимание уделяется вопросам лицензирования. В частности, “Законом НКР об энегетике” предусмотрено многоуровневое лицензирование, прагматично определяющее границы деятельности хозяйствующих субъектов. Так, действующая в НКР система государственной политики в сфере энергетики предполагает выдачу отдельных лицензий на импорт электроэнергии и природного газа, экспорт электроэнергии, строительство производственных мощностей, производство, транспортировку, распределение, оказание услуг на электроэнергетическом рынке, лицензию оператора системы и пр[2]. В связи с этим следует вновь обратиться к прописанным в Законе базовым принципам проведения государственной энергетической политики, один из которых сводится к разграничению деятельности в сфере производства, поставок и распределения энергоресурсов, что, кстати, напрямую перекликается с Третьим энергопакетом Евросоюза и свидетельствует о глубинном понимании проблем современных энергетических рынков.

Изучая законодательную инфраструктуру в сфере национальной энергетической политики, невозможно обойти стороной также “Закон НКР об энергоэффективности и возобновляемой энергетике”, который тоже выделяется своим концептуальным видением “энергетического будущего” республики. Среди базовых принципов проведения энергетической политики отмечаются, например, повышение уровня удовлетворения спроса населения и экономики на энергоресурсы с помощью собственных возобновляемых источников, развитие и стимулирование применения новых технологий в отрасли, обеспечение прав хозяйствующих субъектов, задействованных в “зеленом секторе”, поддержка потребителей в выборе различных видов энергоресурсов, а также энергосберегающих технологий и пр[3]. Следует отметить, что Законом предусмотрены также государственные стандарты энергоэффективности, что позволяет наиболее грамотно и системно использовать имеющиеся ресурсы, а также проводить объективный мониторинг и оценочную работу[4]. О степени осмысления необходимости повышения энергоэффективости и развития возобновляемой энергетики свидетельствуют предусмотренные Законом мероприятия, направленные на улучшение качества образования и обучения в рассматриваемых сферах. В частности, национальная энергетическая политика НКР, помимо всего прочего, выстраивается также на осуществлении целевых образовательных программ для учебных заведений всех уровней. Наряду с этим предусматривается непрерывное повышение квалификации инженерных кадров. Демонстрируя, что энергоэффективность и возобновляемая энергетика не просто функционируют по некоторым экономическим и техническим законам, а непосредственно связаны с уровнем общественного сознания, Закон также предусматривает проведение агитационной работы, нацеленной на популяризацию энергоэффективности и возобновляемой энергетики среди широких слоев населения посредством выстраивания целевой работы со СМИ, проведения выставок, семинаров и использования прочих коммуникационных инструментов[5].

---

[1] *См.* Էներգետիկայի մասին ԼՂՀ օրենք / Ընդունված է 2002 թ. հկտեմբերի 30-ին. – Գլուխ 2, Հոդված 5:
[2] *См.* там же. – Գլուխ 5, Հոդվածներ 26-33:
[3] *См.* Էներգախնայողության և վերականգնվող էներգետիկայի մասին ԼՂՀ օրենք / Ընդունված է 2005 թ. մայիսի 25-ին. – Գլուխ 1, Հոդված 5:
[4] *См.* Էներգախնայողության և վերականգնվող էներգետիկայի մասին ԼՂՀ օրենք / Ընդունված է 2005 թ. մայիսի 25-ին. – Գլուխ 2, Հոդված 7:
[5] *См.* там же. – Գլուխ 2, Հոդվածներ 10-11:

Таким образом, законодательная база регулирования энергетической сферы НКР представляет собой вполне зрелую инфраструктуру, необходимую для успешного проведения национальной политики в отрасли.

Ресурсно-инфраструктурная база

Проводимая в НКР национальная энергетическая политика преследует множество целей, направленных прежде всего на повышение уровня энергетической безопасности и независимости республики. О некоторых из этих целей уже было сказано выше, однако главное целеполагание сводится к применению водных ресурсов и восстановлению, а также техническому переоснащению электрических сетей. В связи этим в рамках программы деятельности правительства НКР на 2012-2017 гг. отмечается, что в ближайшие годы новые гидроэлектростанции (ГЭС), а также уже действующая ГЭС "Сарсанг" смогут обеспечить производство до 400 млн кВт.ч электроэнергии в год, что является весьма высоким показателем[1]. Отметим, что еще в 1995-1997 гг. был осуществлен комплексный мониторинг водных ресурсов НКР, согласно которому производственный показатель, отмеченный в программе правительства, выглядит вполне реалистичным. Наряду с этим в целевой программе правительства "Освоение водных ресурсов НКР" указано, что спрос на электроэнергию в республике к указанному периоду составит 300 млн кВт.ч. Таким образом, в НКР прогнозируется образование избытка электроэнергии, которая, в свою очередь, уже сегодня рассматривается в качестве потенциального экспортного вектора. По предварительным подсчетам, экспорт в объеме 150 млн кВт.ч электроэнергии может обеспечить для экономики НКР прибыль размером порядка 2-2.5 млрд драмов РА[2].

Согласно целевой программе, для достижения представленных выше показателей необходимо осуществить строительство пяти малых ГЭС (до 10 МВт) на р. Тартар, а также строительство состоящего из двух ГЭС каскада на р. Тартар с использованием ресурсов из водохранилища села Матагис и строительство состоящего из трех ГЭС каскада "Трги-Тартар". В результате осуществления программы планируется выход на 100%-е самообеспечение республики электроэнергией исключительно за счет водных ресурсов, а также налаживание экспортных маршрутов. Следует отметить, что в НКР также действует "Водное законодательство", представляющее собой базовый документ по осуществлению государственной политики в сфере управления, регулирования и контроля водного хозяйства, вместе с тем определяющее основополагающие принципы и правила использования водных ресурсов в качестве энергоносителя[3].

Что касается линий электропередач, то национальная энергетическая политика НКР нацелена на полную модернизацию всей инфраструктуры, а также строительство новых подстанций. В качестве приоритетного направления повышения надежности энергосистемы рассматривается переход на кольцевую схему энергоснабжения, для чего предусмотрено осуществление проектных работ по проведению второй воздушной высоковольтной линии Араджазор-Карвачар-Зод, связывающей НКР с Республикой Армения.

Что касается газотранспортной инфраструктуры НКР, то в 1992 г. вследствие военных действий газоснабжение было полностью приостановлено: более 80% газораспределительных станций оказались в аварийном состоянии. Лишь в 1997 г. в НКР было возобновлено газоснабжение. Однако этому предшествовала большая работа по определению главного хозяйствующего субъекта, ответственного за газотранспортную систему республики. Так, еще в 1993 г., согласно решению Государственного комитета по обороне, областная компания по производству газа г. Степанакерта была реорганизована в производственное предприятие "Арцахгаз", получившего в 1999 г. юридический статус акционерного общества закрытого типа (ЗАО) с единственным учредителем в лице правительства НКР.

В настоящее время в составе компании "Арцахгаз" действуют семь производственно-эксплуатационных участков: в Степанакерте, Шуши, Мартакерте, Мартуни, Гадруте, Тоге и Хачене. Обращаясь к конкретным показателям, отметим, что сегодня газификация НКР составляет 67,1%, из которых 93% городов и 43,1% сел[4].

Таким образом, можно констатировать, что, обладая состоявшейся законодательной и ресурсно-инфраструктурной базой, энергетическая система НКР в состоянии обеспечить выход на самообеспечение, повысить эффективность используемых ресурсов и эксплуатируемой инфраструктуры и тем самым поднять уровень энергетической безопасности и независимости республики. В связи с этим можно утверждать, что модель энергетической безопасности НКР имеет все предпосылки стать показательной для ряда непризнанных и частично признанных государств как с точки зрения управления и повышения эффективности отрасли, так и в контексте ее рассмотрения в качестве базового элемента государственного строительства.

Литература

1. Էներգետիկայի մասին ԼՂՀ օրենք / Ընդունված է 2002 թ. հկտեմբերի 30-ին:
2. Էներգախնայողության և վերականգնվող էներգետիկայի մասին ԼՂՀ օրենք / Ընդունված է 2005 թ. մայիսի 25-ին:
3. ԼՂՀ կառավարության 2012-2017 թթ. գործունեության ծրագիր / Ստեփանակերտ, 2012:
4. "Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության ջրային պաշարների յուրացում" կառավարության նպատակային ծրագիր / Ստեփանակերտ, 2008:
5. ԼՂՀ ջրային օրենսգիրք / Ընդունված է 2007 թ. հունվարի 20-ին:
6. . http://artsakhgaz.am

[1] *См.* ԼՂՀ կառավարության 2012-2017 թթ. գործունեության ծրագիր / Ստեփանակերտ, 2012:
[2] *См.* "Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության ջրային պաշարների յուրացում" կառավարության նպատակային ծրագիր / Ստեփանակերտ, 2008:
[3] *См.* ԼՂՀ ջրային օրենսգիրք / Ընդունված է 2007 թ. հունվարի 20-ին. – Գլուխ 3:
[4] *См.* http://artsakhgaz.am

ՀՏԴ 001.1+303 Փիլիսոփայություն

Աննա Հակոբյան,
ԱրՊՀ փիլիսոփայության և քաղաքագիտության ամբիոնի դոցենտ, փ.գ.թ.
hakobyanannaphil@gmail.com

ՆԵՐԳԻՏԱԿԱՆ ԵՎ ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ԱՐԺԵՔՆԵՐԻ ԿԱՊԸ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՏԵՔՍՏՈՒՄ

Հոդվածը վերաբերում է գիտության զարգացման գործընթացում սոցիալական արժեքների ունեցած ազդեցությանը: Հեղինակը զարգացնում է այն տեսակետը, որ ժամանակակից գիտության համատեքստում ներգիտական և սոցիալական արժեքների միջև կապերի իմաստավորումը գիտության զարգացման կարևոր պայման է:

Բանալի բառեր. դասական ճանաչողության տեսություն, արժեքաբանական չեզոքություն, ինտերնալիզմ, էքստերնալիզմ, ճանաչողության օբյեկտ և սուբյեկտ:

Анна Акопян,
к.ф.н., доцент кафедры философии и политологии АрГУ

СВЯЗЬ ВНУТРИНАУЧНЫХ И СОЦИАЛЬНЫХ ЦЕННОСТЕЙ В КОНТЕКСТЕ СОВРЕМЕННОЙ НАУКИ

В статье рассматривается влияние социальных ценностей на процесс развития науки. Автор развивает мысль о том, что осмысление взаимосвязей между внутринаучными и социальными ценностями в контексте современной науки является важным условием ее развития.

Ключевые слова: Классическая теория познания, аксиологический нейтралитет, интернализм, экстернализм, объект и субъект познания.

Anna Hakobyan,
PhD in Philosophy, the Chair of Philosophy and Political Science of ASU

THE LINK BETWEEN INTRA-SCIENTIFIC AND SOCIAL VALUES IN THE CONTEXT OF THE CONTEMPORARY SCIENCE

The article touches upon the impact of social values on the process of development of science. The author develops the idea that comprehension of the mutual links between intra-scientific and social values in the context of contemporary science is an important condition of development of science.

Keywords: Classical theory of cognition, axiological neutrality, internalism, externalism, object and subject of cognition.

Գիտության զարգացման մեխանիզմների բացահայտմանը միտված ուսումնասիրությունների համար կարևոր է այն հարցը, թե որքանով է հասարակության կողմից որդեգրված մշակութային և աշխարհայացքային արժեքների համակարգը անդրադարձնում գիտության զագրացման գործընթացի վրա:

Հայտնի է, որ դասական գիտությունը ի տարբերություն փիլիսոփայության, կրոնի և արվեստի՝ իր կողմից հետազոտվող օբյեկտների նկատմամբ արժեքանորեն չեզոք է: Գիտությունը կոչված է բացահայտելու երևույթների էությունը հնարավորինս օբյեկտիվորեն՝ բացառելով հետազոտողի սուբյեկտիվ որակների ու պարամետրերի ազդեցությունը հետազոտության արդյունքների վրա: Գիտական հետազոտության գործընթացում հետազոտողի՝ որպես կոնկրետ հանրության անդամի, կոնկրետ քաղաքակրթական և աշխարհայացքային արժեքների կրողի սուբյեկտիվ բնութագրերի անտեսումը նշանակում է ճանաչողության սուբյեկտի ընկալում՝ որպես արտապատմական, արտամշակութային »մետադիտողի«: Այսինքն՝ հետազոտող սուբյեկտն ընկալվում է որպես իրեն շրջապատող նյութական և հոգևոր իրականության փոխազդեցություններից դուրս գտնվող և դրանց ազդեցություններն իր վրա չկրող բացարձակ անաչառ և չեզոք դիտող:

Դասական իմացաբանության շրջանակներում գիտական ճանաչողությանը բնորոշ արժեքաբանական չեզոքության կարևորումն ունի երկու հիմնական պատճառներ:

1. Ճանաչողության դասական տեսությունը հայտնի է որպես «արտացոլման տեսություն»: Այն ձևավորվել է 17-18-րդ դարերում, երբ որպես ճանաչողության հարացույց ընդունված էր ռեպրեզենտացիայի հայեցակարգը: Ինչպես մեկնաբանում է ժամանակակից գիտության տեսաբան Խ.Յ.Զանդկյուլերը՝ ընդհանուր առմամբ ռեպրեզենտացիայի մասին պատկերացումները հանգում են այն գաղափարին, որ գիտելիքը ուսումնասիրվող օբյեկտի կողմից սուբյեկտի վրա ունեցած ազդեցության հետևանք է: Այսինքն՝ սուբյեկտին վերագրվում է պասիվ հայեցողական դիրքորոշում, ընդունվում է, որ օբյեկտների հատկությունները որոնք մեր զգայարանների միջոցով հասանելի են մեր գիտակցությանը՝ լրիվությամբ համապատասխանում են իրերի իսկական դրությանը:

2. Դասական գիտությանը բնորոշ արժեքաբանական չեզոքության հիմքում ընկած երկրորդ պատճառը ինտերնալիստական հայեցակարգն է: Այն գիտությունը դիտարկում է որպես հասարակական, տնտեսական, քաղաքական համատեքստից կտրված՝ իր յուրահատուկ ներքին օրինաչափություններով զարգացող իրողություն: Հետևաբար խզվում է սոցիալական և ներգիտական արժեքների կապը:

Գիտության զարգացման ներկա փուլում էապես փոխվել են հետազոտության սուբյեկտ-օբյեկտ փոխազդեցությունների մասին ընկալումները: Ճանաչողության տեսության մեջ ռեպրեզենտացիայի հայեցակարգի հավակնությունները աստիճանաբար ավելի համեստ են դարձել և ի վերջո կանգնել ճգնաժամի առջև: Այժմ այն փոխարինվում է ինտենցիոնալության հայեցակարգով:

Ինտենցիոնալությունը որպես գիտակցության և օբյեկտիվ կեցության միջև հարաբերությունների և գիտելիքի կարգավիճակի մասին էպիստեմոլոգիական հասկացություն առաջին անգամ կիրառել է ֆենոմենոլոգիայի հիմնադիր Է. Հուսեռլը: Ինտենցիոնալությունը գիտակցության ձգտումն է ուղղված ուսումասիրվող օբյեկտի իմաստի և էության բացահայտմանը: Ընդհանուր առմամբ՝ այս հայեցակարգը հանգում է այն գաղափարին, որ ճանաչողության արդյունքում ճանաչված օբյեկտի տեղ ընդուվածը՝ իրերի իսկական դրությունը չէ, որը կա բնության մեջ կամ ինքնին: Ընդունվում է, որ ռեպրեզենտացիան պայմանավորված է որոշակի սուբյեկտային նախադրյալներով՝ հասկացական սխեմաներով, դիրքորոշումներով, լեզվով և այլն: Քանի որ դիրքորոշումները կարող են լինել նույնքան բազմազան, որքան ճանաչող սուբյեկտները՝ ուստի հնարավոր չէ ճանաչվող օբյեկտի մասին միանշանակ պատասխան տալ. »օբյեկտի էության մասին մեկ անգամ ստացված պատկերը չպետք է դիտվի որպես միակ հնարավորը: մեկ այլ ճանաչողական իրադրության, այլ լեզվարին համակարգի դեպքում օբյեկտի պատկերը կարող է բոլորովին այլ լինել«: Այս դեպքում ուշադրությունը սևեռվում է ճանաչողության մեթոդներով և միջոցներով պայմանավորված սահմանափակումներին: Իսկ այդ մեթոդներն ու միջոցները իրենց հերթին պայմանավորված են հետազոտողի՝ որոշակի գիտական դպրոցին պատկանելությամբ, նրա դիրքորոշումներով, նրա որդեգրած ճանաչողական արժեքներով: Ինչպես նշում է Խ. Լեյսին »ճանաչողական արժեքների անտեսման իրավիճակի հաղթահարումը հանգեցրեց սոցիալական և ներգիտական արժեքների կապի իմաստավորմանը«:

Սոցիոլոգիական, մեթոդաբանական և գիտաբանական գրականության մեջ սկսեցին ակտիվ դիսկուսիաներ, բարձրացվեցին մի շարք հիմնահարցեր, որոնք կասկածի տակ են դնում գիտության արժեքաբանական չեզոքության անխոցելիությունը.

- գիտնականների պատասխանատվությունը իրենց կատարած հայտնագործությունների և դրանց կիրառման համար,
- հասարակության մեջ գերիշխող գաղափարախոսությունների ազդեցությունը գիտության զարգացման վրա,
- արժեքային գործոնների դերը գիտական որոնումների և ճանաչողական գործունեության գործընթացում,
- գիտության և իշխանական կառույցների հարաբերությունները և այլն:

Գիտության անդեմ, օբյեկտիվ իդեալի դեմ ըմբոստանում են հատկապես գիտության զարգացման էքստերնալիստական հայեցակարգի ներկայացուցիչները: Մ. Պոլանին նշում է, որ գիտությունը ստեղծում են մարդիկ, հետևաբար ներդնում են արժեքային հարաբերությունների ողջ գունապնակը: Պ. Ֆեյերաբենդը, քննադատելով ինտերնալիստական հայեցակարգը, պնդում է, որ գիտելիքի աճը չի կարելի դիտարկել որպես անդեմ գործընթաց հաշվի չառնելով, որ իրականում այն ընթանում է հասարակական-քաղաքական, աշխարհայացքային դիրքորոշումների ուժեղ ազդեցության ներքո, որոնք ձևավորում են գիտնականին իր անձնային, հոգեբանական որակներով, մտքի և տաղանդի առանձնահատկություններով:

Այսպիսով՝ գիտական գործունեություն իրականացնողը արտապատմական կամ արտասոցիալական սուբյեկտ չէ »ինտելեկտուալ Ռոբինզոն« չէ, այլ հասարակական պատմական սուբյեկտ, որևէ կոնկրետ ժամանակաշրջանի գիտական հանրույթի ներկայացուցիչ ով յուրացնելով որոշակի մեթոդաբանական, աշխարհայացքային և հայեցակարգային արժեքներ, դրանց հիման վրա իրականացնում է իր արդեն անհատական ուսումնասիրությունները:Իհարկե երկար ժամանակ իշխել է այն տեսակետը, թե »ժամանակի շունչը« կարող էր իր կնիքը թողնել միայն հասարակական գիտությունների, հումանիտար ոլորտի և արվեստների վրա, բայց ոչ երբեք բնագիտության (կամ ինչպես ասում են ճշտգրիտ գիտության) վրա: Ճշտգրիտ գիտությունների արտաժամանակյա էությունը և անկախությունը ժամանակաշրջանի հասարակական-քաղաքական գաղափարների ազդեցությունից պատկերավոր ներկայացրել է Ժ. Գուդսդորֆը. »Այն դեպքում, երբ մարդկային գործունեության ամենատարբեր ոլորտներն անպայման կապված են ժամանակի հետ և հանդիսանում են նրա դուստրերը, ճշտգրիտ գիտությունները համարվում են բանականության հետ անբարո կապի պտուղներ«: Ժամանակակից գիտության մեջ ընդունված էքստերնալիստական հայեցակարգը հիմնավորում է ոչ միայն հասարակագիտական, այլև բնագիտական մտքի պատմականությունը:

Գիտության փիլիսոփայության մեջ իրականացվում է գիտելիքի սոցիալականության բնույթի հասկացման ճշտում: Փորձեր են արվում բացահայտելու թե երբ և ինչ ձևերով են հասարակական և պատմամշակութային երևույթները մուտք գործում գիտելիքի բովանդակության մեջ և ազդում ճանաչողական գործունեության ձևերի և միջոցների վրա:

Ժամանակակից գիտական մեթոդաբանությունը միտված է որոնելու և բացահայտելու այնպիսի տրամաբանական մեթոդաբանական միջոցներ, որոնք կարող են բացահայտել հասարակական-պատմական սուբյեկտի ունեցած արժեքային կողմնորոշումների դերը գիտական ճանաչողության մեջ:

Սոցիալական և ներգիտական արժեքների միջև կապերի իմաստավորումը կարող է դառնալ ժամանակակից գիտության զարգացման կարևոր պայման:

Օգտագործված գրականություն

1. Зандкюлер Х.Й., Репрезентация, или как реалность может быть поняата философски.// Вопросы философии, М., 2002, N 9
2.Канке В.А., Философия науки: краткий энциклопедический словарь, М., 2008
3. Лэйси Х., Свободна ли наука от ценностей? Ценности и научное понимание, М., 2001
4. Фейерабенд П., Избранные труды по методологии науки, М., 1986
5. Gudsdorph, l'istoire des sciences a l'istoire de la pansee, Paris ,1977

UDC 327.5 (479.243) Politology

Armen Dylan Karayan
Yerevan Brusov State University of Linguistics and Social Sciences

ARTSAKH AND NATIONALISM IN WESTERN IDEOLOGY

The question of the representation of Armenian nationalism in western newspapers is a pressing one in Armenian politics in Armenia and in the Armenian Diaspora. The characterization of Armenians as "nationalistic" has a powerful impact on how they are understood. The purpose of this paper is to evaluate the philosophical assumptions and ideological underpinnings of the concept of "nationalism" as it is understood in western newspapers and academia, and to determine whether the concept as it is used there is applicable to Armenian nationalism. The tem "nationalist" is repeatedly used to describe the Artsakh War of Liberation in western newspapers, especially after the resurgence of active fighting at the border early in 2016. The method used to understand the word "nationalism" is a philosophical analysis of the use of the term in the seminal book on the topic of nationalism produced by Elie Kedouri from the London School of Economics in 1960. The conclusion of the study is that underlying its philosophical justification of its characterization of nationalism as a destructive and too-idealistic "children's crusade" is a superhistorical nihilism; consequently, nationalism as it is characterized in the seminal book on the topic is not applicable to Artsakh and new understanding of the social and political significance of the Artsakh War of Liberation is warranted.

***Keywords**: Artsakh, Nagorno-Karabagh, nationalism, philosophy.*

Արմեն Դիլան Կարայան
Երևանի Բրյուսովի անվանակոչված
լեզվաբանական և հասարակական գիտությունների համալսարան

ԱՐՑԱԽԸ և ԱԶԳԱՅՆԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՐԵՄՏՅԱՆ ԳԱՂԱՓԱՐԱԽՈՍՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

Հայկական ազգայնականության ներկայացումը արևմտյան լրատվամիջոցներում շատ կարևոր խնդիր է Հայաստանի քաղաքականության մեջ Սփյուռքում և ՀՀ-ում: Հայերի՝ որպես ազգայնական ժողովրդի ըմբռնումը, մեծ դերակատարում ունի, թե ինչպիսի կարծիք են կազմում նրանց մասին: Աշխատանքի նպատակն է գնահատել «ազգայնականություն» հասկացության փիլիսոփայական ենթադրությունները և գաղափարական հենքերը, որոնց հարում են արևմտյան լրատվական և գիտական աղբյուրները, ինչպես նաև պարզել, թե որքանով է հասկացության նման ըմբռնումի գործածումը հմապատասխանում հայկական նացիանալիզմին: «Նացիոնալիստ» տերմինը վերջերս (հաշվի առնելով 2016 թ. սկզբին հայ-ադրբեջանական սահմանին բռնկված մարտական գործողությունների վերսկսումը) մեծ թափով սկսվել է օգտագործվել արևմտյան լրատվամիջոցներում Արցախի Ազատագրական պայքարը նկարագրելու համար: Այն մեթոդը, որով ուսումնասիրվում է «նացիոնալիզմ»հասկացությունը փիլիսոփայական է. այն առաջին անգամ այդ մոտեցմամբ ուսումնասիրվել է Elie Kedouri-ի գրքում՝ գրված 1960 թ. Լոնդոնի Տնտեսագիտության դպրոցում: Հետազոտության եզրակացությունը փաստում է, որ ազգայնականության փիլիսոփայական բացատրությունը, որը շատ հաճախ բնորոշվում է ապակառուցողական և չափազանց-իդեալիստական պատմական նիհիլիզմ է: Ուստի այն իմաստով ,ինչով ազգայնականություն տերմինը օգտագործվում է հայերի մասին խոսելիս համապատասխան և կիրառելի չէ, և Արցախի Ազատագրական պայքարի սոցիալական և քաղաքական նշանակությունը ըմբռնելու համար անհրաժեշտ է նոր մոտեցում:

Հիմնաբառեր՝ Արցախ, Լեռնային Ղարաբաղ, ազգայնականություն, փիլիսոփայություն:

Армен Дилан Караян
Государственный университет языков
и социальных наук имени Брюсова

АРЦАХ И НАЦИОНАЛИЗМ В ЗАПАДНОЙ ИДЕОЛОГИИ

Вопрос репрезентации армянского национализма в западных газетах - ключевой вопрос политики Армении и армянской диаспоры. Характеристика армянского "национализма" обладает сильным воздействием на его интерпретацию. В статье оценивается философская и идеологическая интерпретация концепта "национолизм" в западной прессе и научных статьях и их соотношение к армянскому национализму. Термин "национализм" используется с целью описания арцахского освободительного движения в западной прессе, в частности последней эскалации конфликта в апреле 2016. Метод использованный для трактовки слова "национализм" был проведен философский анализ термина в исчерпывающей работе по национализму Эли Кедури опубликованным в 1960г. в Лондонском институте экономике. В заключении работе отмечается, что в философская интерпретация национализма как деструктивного и чрезмерно идеалистического "крестового похода детей" - проявление исторического нигилизма и таким образом термин национализм в этой интерпретации не может быть применен относительно к Арцаху, в результате может привести к осмыслению социального и политического значения арцахского освободительного движения.

Ключевые слова: Арцах, Нагорный Карабах, национализм, философия

Հայկական ազգայնականության ներկայացումը արևմտյան լրատվամիջոցներում շատ կարևոր խնդիր է Հայաստանի քաղաքականության մեջ Սփյուռքում և ՀՀ-ում: Հայերի՝ որպես ազգայնական ժողովրդի ըմբռնումը, մեծ դերակատարում ունի, թե ինչպիսի կարծիք են կազմում նրանց մասին: Աշխատանքի նպատակն է գնահատել «ազգայնականություն» հասկացության փիլիսոփայական ենթադրությունները և գաղափարական հենքերը, որոնց հարում են արևմտյան լրատվական և գիտական աղբյուրները, ինչպես նաև պարզել, թե որքանով է հասկացության նման ըմբռնումի գործածումը համապատասխանում հայկական նացիանալիզմին: «Նացիոնալիստ» տերմինը վերջերս (հաշվի առնելով 2016 թ. սկզբին հայ-ադրբեջանական սահմանին բռնկված մարտական գործողությունների վերսկսումը) մեծ թափով սկսվել է օգտագործվել արևմտյան լրատվամիջոցներում Արցախի Ազատագրական պայքարը նկարագրելու համար: Այն մեթոդը, որով ուսումնասիրվում է «նացիոնալիզմ» հասկացությունը փիլիսոփայական է. այն առաջին անգամ այդ մոտեցմամբ ուսումնասիրվել է Elie Kedouri-ի գրքում՝ գրված 1960 թ. Լոնդոնի Տնտեսագիտության դպրոցում: Հետազոտության եզրակացությունը փաստում է, որ ազգայնականության փիլիսոփայական բացատրությունը, որը շատ հաճախ բնորոշվում է ապակառուցողական և չափազանց-իդեալիստական պատմական նիհիլիզմ է: Ուստի այն իմաստով ,ինչով ազգայնականություն տերմինը օգտագործվում է հայերի մասին խոսելիս համապատասխան և կիրառելի չէ, և Արցախի Ազատագրական պայքարի սոցիալական և քաղաքական նշանակությունը ըմբռնելու համար անհրաժեշտ է նոր մոտեցում:

In 1977, a little more than a decade before the beginning of the Artsakh War of Liberation, while the Cold War raged between the United States and the Soviet Union, the New York Times ran an article called, "Armenians Ask Moscow for Help, Charging Azerbaijan with Bias." The article voiced the Armenian side of the issue, stating that the Armenians of Karabakh had appealed several times to Moscow to help them with the "cultural oppression and economic discrimination" that they felt at the hands of Azerbaijan. It added that Moscow's decision to assign the region, eighty percent of whose population was Armenian, to Azerbaijan in 1923 was in conflict with earlier promises to the Armenians. The article noted that the Armenians of Artsakh who wanted to join Armenia were called "backwards and ignorant" by the local authorities, and it ended with the story of how the Karabakh Armenians had been sharply rebuked by Moscow, and some of them ousted from the party or imprisoned "on charges of nationalist agitation contrary to 'the principle of Leninist friendship of peoples and proletarian internationalism.'" The quotes in the article around the nature of the violation were meant to encapsulate and emphasize the violation's absurdity to everyone who was in on the joke in the, by contrast, "land of freedom." Nationalism in the article was thus made the victim of Soviet universalism.

Twenty years on, the New York Times ran article which boldly declared something quite different from the 1977 article. "The same ethnocentric nationalism," said the author, Stephen Kinzer, "that has allowed their nation to survive so long and triumph against such powerful odds is now out of fashion in the world. By clinging to it, the Armenians set themselves apart from the Europe they so much want to join." The article was quite right: nationalism is out of fashion, especially in nations with secure borders. But the author was not merely chiding Armenians for the impracticality of their partially understandable nationalism. Below this surface-message of the article there was a characterization of nationalism that suggested something dark, something like a mental illness born of suffering that could explain "the near-fanatical insistence on preserving the ideas of the Armenian nation, church and language" that the article opened with. The author did not boldly declare this characterization like he had earlier in the article. Instead, it came from the mouth of a 22 year old Armenian man. "Always, 'We were,' 'we had,'" Kinzer quotes him as saying. "Our history is present to us as war, pain, killing, robbery. [...] We learn 2,500 dates of struggles, killings and betrayals. Maybe 10 or 20 of them speak of something positive. It is very heavy. It oppresses your psyche and mentality." Freeing oneself from this oppression, the article suggests, is tantamount to renouncing nationalism.

Thus, the New York Times in 1998 accused Armenians of the very same violation against the "friendship of peoples" that Moscow had accused Armenians of, and the New York Times laughed at, in 1977. In fact, the United States and the Soviet Union, both, as a matter of policy, were, and the United States still is, opposed to nationalism, to particularity in physical borders, economy, and in culture. The digestion of the particular by the universal belly has historically provided the lifestream of empires, and this is reflected in western theorizations of nations justifying their elimination from the inception of the academic field of nationalism-studies in the mid 20th century. The ultimate function of western scholarship on nationalism has been to de-legitimize nations, to cast doubt on their authenticity, to characterize national struggles as a "children's crusade," as did the godfather of nationalist studies, Elie Kedourie. And yet, if we read these theories closely, we find that they are riddled with ambiguities and contradictions, unfounded generalizations, philosophical misunderstandings, and byzantine language obscuring childishly simple concepts—often elitist contempt of common people.

The text that lay the groundwork for the study of nationalism as an academic discipline is Elie Kedourie's *Nationalism.* First published in 1960, it went through several editions until in 1993 it saw its fourth edition with three reprints in the following three years. This sudden resurgence in the book's popularity was due to the collapse of the Soviet Union to which Kedourie refers in the very first lines of his new introduction to the book: "Nationalism has once again come to the fore. The collapse of the Soviet Union with the resulting conflicts between and within its former constituents has meant the disappearance of a political entity put together by the Tsars and inherited (and mismanaged) by the Bolsheviks" (xi). He goes on to refer specifically to Armenians and the Artsakh war as an example of the "problems which made a mockery of national self-determination after 1918 have once more reappeared: Uzbek [sic]-Armenian, Moldovan-Russian and many others" (xvii). Armenians appear twice in this seminal book on nationalism by Kedouri; the second time they appear, they are committing fratricide. In *Nationalism*, Kedouri tries to dismantle nationalism and to characterize it as a destructive force. Subsequent western studies of nationalism have followed Kedouri's agenda and the main lines of his arguments, even as they have criticized particular aspects of his arguments while reaffirming others. A closer look at his ideas, however, makes it clear that it has shortcoming that are far more substantial than any of his followers have pointed our. The fundamental flaw of Kedouri's argument is that it destroys, without rebuilding, the engine of history, and it reduces everything down to a cynical world-weariness.

Kedourie sees the emergence of nationalism as the confluence of mainly two currents, one ideal-philosophical, the other material-historical. He traces the ideological foundation of nationalist thinking to Kant's categorical imperative. After an ambiguous and inadequate overview of the epistemological argument from Descartes to the *Critique of Pure Reason*, he fixes on his preliminary main target, Kant's Categorical Imperative in the second critique. Kedouri's first makes the point that the

Categorical Imperative satisfied a *psychological* craving on the part of modern man for *certainty*. Thus, whatever the logically argued philosophical merits of Kant's argument, Kedouri subtly undermines them by tracing its origin—not to reason itself, which is what Kant's goal is in the *Critique of Practical Reason*—but to a psychological need. "Kant's solution," he states, "provided a new certainty to replace the old metaphysical certainties that had ceased to attract" (13). By undermining this central tenet of Kant's philosophy, he undermines Kant's one and only political prescription that he presents in "Perpetual Peace." On quite another level, Kedouri then goes on to argue against Kant by saying that "[Kant says in "Perpetual Peace" that] peace among men will reign only if all states are republics, and states are republics only if their citizens regulate their behavior according to the categorical imperative. A moments thought will show what an utter social and political upheaval will be required if such a state of affairs is to be established" (xiv). We need to ask the question: What will a moment's thought show about the "utter social and political upheaval" required for Kant's perpetual peace? The answer is something similar to the Reign of Terror of the French Revolution, the many purges, assassinations, and mass killings that have taken place throughout history in the name of universalizing the ideology of a population. Clearly, Kedouri believes that the Categorical Imperative, if it is to reign in men's hearts, will have to get there through their throats. Kant believed differently, or, to be more accurate—Kant *proved* differently. What makes the Categorical Imperative unique in the history of ethics, what makes it absolutely universal, is that it lies inside the minds of men already, inside their reason; there is no need for purges or reeducation camps or terror to force it into the minds of the people from the outside. In fact, it would be perfectly consistent with Kant's idea to say that, in time, the Categorical Imperative will move from potentiality to actuality and will eventually come to reign in the world. Hence, Kedouri's idea that purges would be necessary is false. But what is more, that Kedouri makes this false argument reveals the perspective whence he makes his argument: the superhistorical perspective, the very one that Nietzsche describes his "Uses and Abuses of History for Life." The superhistorical perspective is what makes Kedouri's argument weak, but before discussing this, another example of Kedouri's superhistorical perspective is in order.

I said above that Kedouri argues that two currents merge to create modern nationalism. The second current that Kedouri sees as joining Kantian philosophical ideas to lead to the inception of modern nationalism is the material-historical current. Kedouri points out that in the age on nationalism, the 19th century, there existed a class of youth who had been succored on enlightened ideals, were left out of the monarchical bureaucracies of the time, and harbored romantic notions of freedom, equality, and fraternity. This intellectual class became responsible for the revolutions that overturned the monarchies and established nations. Kedouri calls these revolutions started by alienated youth a "children's crusade," an epithet that strips the revolutionary movements of all of their accomplishments in the real world, which are anything but insignificant considering that the world is mainly divided into democratic, capitalist nation-states, and it judges the revolutions purely by the psychological motivation of their instigators. From this perspective, this superhistorical perspective, the engine of history is a chaotic conflict between appetites that chance has put in opposition to one another. Thus, the nationalist revolutions were really the result of boys rebelling against their fathers, and, as we saw earlier, the perpetual peace that is the ideal of nations will never work because people are psychologically incapable of it. This cynical perspective pervades Kedouri's arguments, and whatever merits they may have, his arguments are undermined by the destructive spirit of the superhistorical perspective that ultimately sees historical movements as futile because their real reasons are always arbitrary. The superhistorical perspective betrays a soul that prefers the stillness of the status quo as opposed to the noise of nationalism, the passive acceptance of the powers that be instead of the risky maneuverings for power, and ultimately the peace and quiet of death. Unsurprisingly, Kedouri never suggests anything in the place of what he has destroyed, perhaps because from the superhistorical perspective, there is no point in trying.

To be sure, there is some truth to the superhistorical perspective, as anyone who has thought about history knows. And yet, it has a blind spot, a very significant one: life. Nietzsche says about the superhistorical standpoint that: "one who has adopted the superhistorical standpoint could no longer be tempted at all to continue to live and cooperate in making history, since he would have understood *that* blindness and injustice in the soul of each agent as the condition of all activity." To superhistorical men, the past and the present are the same. Nietzsche sums up his discussion about historical men with a quote from Giacommo Leopardi, known for his extremely negative view of life and near absolute absence of happiness:

Nothing is worth
One tremor or one beat; the very earth
Deserves no sigh. Life
Has shrunk to dregs and rancour; the world is unclean.
Calm, calm.

Unsurprisingly, under Kedouri's subtle hand, nationalism turns into a pointless exercise that only children engage in. "Children" because to the superhistorical man, all hope is childish, and all faith in a future better than the one today is delusional: nothing ever changes. The failure of this perspective is clear. It is the very *life* of the superhistorical man that fails. As such, the superhistorical gaze, turned toward nationalism, cannot but be deadly. Subsequent generations of western academics studying nationalism have not changed the quality of Kedouri's critique; they have merely made it more theoretically sophisticated. Instead of going through these later academics and pointing out their modifications of Kedouri's ideas, which, by the way, are carried through through the ideas of his student, Ernest Gellner, I think it would be more fitting if we looked at the arrival of Elie Kedouri on the intellectual scene, itself, from the superhistorical perspective, of course.

Elie Kedouri was aided in his career at the London School of Economics by Michael Oakeshott. Early in his career, Kedouri wrote a thesis stating that it had been a mistake for the English to have encouraged nationalism among the Arabs and that empire, including the Ottoman empire, represented a better system than national government. Oakeshott, described by his colleague as a "lonely nihilist"—which is precisely the superhistorical perspective—favored Kedouri's ideas and brought him back to the London School of Economics after he was driven out of there for his curious, extremist beliefs. Oakeshott had Hegelian pretensions which I would guess, relying on summaries of Oakeshott's work, led to his concept of "modes of experience" each of which is a perspective of experience that is incomplete, with philosophy being the only complete understanding. He wrote much and changed his mind often, but what seems to have been a deep conviction of his was his opposition to socialism, which is thought to have been the reason for his favoring Kedouri.

It is perhaps not surprising that the genesis of the long line of academic studies denying the importance of nationalism is to be found in an intellectual matrix that has nihilism, conservatism, and anti-socialist elitism, not to mention Hegelian pretentions as its hallmarks. In reality, nationalism, for all its faults, has had many positive effects, and especially Armenian nationalism in Artsakh sustains the liberation struggle of the country locally, and it sustains the identity of Armenians in the diaspora. The

academic studies that have been done on the topic of nationalist studies in the west, starting with Elie Kedouri's *Nationalism* and to varying degrees based on it main ideas, bear the mark of the superhistorical, nihilistic perspective that had as its goal the undermining of nationalist movements for the benefit of empire. There are many types of nationalism, each very different from the others. What the Artsakhian type of nationalism represents, the nationalism of a small population whose members live in close proximity to one another and do or can easily actually know one another personally, has not been written.

Bibliography

1. Anderson, Benedict. Imagined Communities. London: Verso, 1983.
2. Anderson, Raymond H. "Armenians Ask Moscow for Help, Charging Azerbaijan with Bias." *The New York Times.* 11 December 1977: 10.
3. Gellner, Ernest. Nations and Nationalism. Ithaca: Cornell University Press, 1983.
4. Kedouri, Elie. Nationalism. Cambridge: Blackwell Publishers, 1993.
5. Kinzer, Stephen. "Armenians Never Forget. Maybe They Should." *The New York Times.* 4 October 1998. Online. *The New York Times Archives Search.* Accessed 17 September 2016. <http://www.nytimes.com/1998/10/04/weekinreview/the-world-surviving-memory-armenia-never-forgets-maybe-it-should.html>.
6. Nietzsche, Friedrich. On the Uses and Abuses of History for Life. Tr. Peter Reuss. Indianapolis: Hackett Publishing Company, 1980.

УДК 32 (479.22) *Политология*

Инал Санакоев,
кандидат политических наук, доцент,
заведующий кафедрой политологии
Юго-Осетинского Государственного Университета им. А.А.Тибилова

ГРУЗИНО-ОСЕТИНСКИЙ КОНФЛИКТ КАК КОНФЛИКТ ИДЕНТИЧНОСТЕЙ

Статья посвящена анализу грузино-осетинского конфликта как конфликта идентичностей. При этом автор фокусирует свое внимание на таких важнейших составляющих этнонациональной идентичности как политические ориентации и этностатусные представления. По мнению автора трансформация грузино-осетинского конфликта в конфликт идентичностей обусловили по сути его сложную природу и проблемность разрешения

Ключевые слова - Грузино-осетинский конфликт, политические ориентации, этностатусные представления,ценностный подход, конфликтные стереотипы

Inal Sanakoev,
candidate of political science, deputy professor,
the head of Department of political science
at South Ossetian State University after A. A. Tibilov

THE GEORGIAN-OSSETIAN CONFLICT AS A CONFLICT OF IDENTITIES

The article is devoted to analysis of the Georgian-Ossetian conflict as a conflict of identities. The author focuses on such major components of ethnic identity as political orientations and ethno-status views. According to the author the transformation of the Georgian-Ossetian conflict into the conflict of identities has led in fact to its complex nature and resolution.

Keywords - The Georgian-Ossetian conflict, political orientation, ethno-status views, value approach, conflict stereotypes.

Ինալ Սանակոյեվ
Քաղաքական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ,
Ս.Ս. Տիբիլովի անվան Հարավ-Օսեթական պետական համալսարանի
Քաղաքագիտության ամբիոնի վարիչ

ՎՐԱՑ-ՕՍԵԹԱԿԱՆ ՀԱԿԱՄԱՐՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ՈՐՊԵՍ ԻՆՔՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱԿԱՄԱՐՏՈՒԹՅՈՒՆ

Հոդվածը նվիրված է վրաց-օսեթական հակամարտության, որպես ինքնության հակամարտության վերլուծությանը: Ընդորում, հեղինակը իր ուշադրությունը կենտրոնացնում է էթնոազգային ինքնության այնպիսի կարևոր բաղադրիչների վրա, ինչպիսիքեն քաղաքական կողմնորոշումը և էթնոկարգավիճակի ներկայացումը: Հեղինակի կարծիքով, վրաց-օսեթական հակամարտության փոխակերպումը ինքնության հակամարտության, ըստէության, պայմանավորել են նրա բարդ բնույթը և լուծման խնդիրը:

Բանալի բառեր – Վրաց-օսեթական հակամարտություն, քաղաքական կողմնորոշում, էթնոկարգավիճակի ներկայացում, արժեքային մոտեցում, կոնֆլիկտային կարծրատիպեր

Грузино-осетинский конфликт можно рассматривать с позиций различных исследовательских подходов, опирающихся на разные теоретические основания и применяющих разные методологии исследования. Одним из наиболее интересных подходов к исследованию этнических конфликтов является, по нашему мнению, т.н. ценностный подход, который предопределяет рассмотрение данного конфликта как конфликта двух идентичностей: осетинской и грузинской.

Согласно исследовательским оценкам в этническом конфликте «всегда немалую роль играет групповая идентичность, что обуславливает функционирование такого конфликта как конфликта идентичностей»[1]. При этом под конфликтом идентичностей следует понимать, прежде всего, конфликт ценностей, поскольку «в последние годы вместо ценностей в качестве основания конфликта часто рассматривается идентичность, но смысл остается по существу прежним»[2].

Следует отметить, что в конкретном социальном конфликте всегда присутствуют и интересы, и ценности как мотивы деятельности, но их соотношение различно, что и дает возможность идентифицировать тот или иной конфликт как конфликт интересов или ценностей. В этническом конфликте можно говорить о частом преобладании ценностных систем в конфликтной мотивации этнических общностей. Это в значительной степени обусловлено тем, что в феномене этничности и нации «особую конституирующую роль играют историко-культурные факторы»[3], поэтому можно сказать, что межнациональные конфликты - это чаще всего конфликты культур как результат различного понимания, различного отношения к жизненным реалиям, их толкования.

Грузино-осетинский конфликт на уровне ценностных систем этносов сложился в результате столкновения как минимум двух базовых этнических идентификаций: этностатусных представлений и политических ориентаций.

Характерной чертой этностатусных представлений, как и политических ориентаций сторон в условиях распада СССР, было сохранение прежних представлений для осетинской стороны и определённая их трансформация для грузинской. По мнению исследователей этностатусные представления приводят к повышению конфликтного потенциала группы, когда «в переломные

[1]Бабкин И.О. Феномен этнического сепаратизма: Автореф. дисс. ... канд. полит.наук. - Ставрополь, 2001. - С. 14.
[2]Авксентьев В. А. Этническая конфликтология: в поисках научной парадигмы. - Ставрополь, 2001. - С. 63.
[3] Конфликты в современной России (проблемы анализа и регулирования) / Под.ред. Е.И.Степанова. – М., 1999. - С. 224.

моменты общественного развития, в его «минуты роковые» представления об этностатусной системе активно «выталкиваются» на более высокий уровень сознания и формируются в определенную идеологию»1.

Осетинские этностатусные представления фокусировались вокруг образованной в апреле 1922 года этнотерриториальной автономии как способе обеспечения прав этнического сообщества. Основная суть подобных представлений была сформулирована и выражена представительными органами Южной Осетии ещё в тот период: «Так как географически Юго-Осетия составляет одно сплошное целое в пределах своих границ, население её этнографически однородно с особым национально-бытовым укладом жизни, и хозяйственный быт её обладает особыми чертами, а степень классового расслоения и самосознания трудовых масс настолько высока, что обеспечивает республике нормальное развитие ее культурно-экономических сил - необходимо образовать из нее Советскую социалистическую республику»[2].Необходимо при этом подчеркнуть и ту роль, которую сыграло образование автономии для южных осетин, когда «создание автономии способствовало поднятию национального самосознания осетинского этноса, дало определенный опыт государственного строительства, создавало условия для формирования национальных кадров, а также (и это было для этноса самым важным) давало импульс для развития этнической культуры»[3].

Грузинские этностатусные представления в кризисный период развала СССР характеризовались формированием определенного рода идей об образцах и конечной модели грузинского национального государства.Прежде всего, грузинские этностатусные представления апеллируют к самому ближайшему опыту существования независимой государственности - Грузинской республике периода 1918- 1921 годов. Этот образ формулируется и преподносится в качестве образца для подражания и исполнения почти в буквальном смысле, включая Конституцию и всю государственную атрибутику. В более широком плане грузинские этностатусные представления содержат более глубокие апелляции, свидетельствующие об основных источниках их формирования в грузинском общественном сознании. Основным здесь выступает обращение к раннему прошлому грузинского государства, которое характеризуется как «идеальное отечество». Главные параметры, идеализирующие образ прошлого идеального отечества это - древность, могущество, границы, этнокультурная идентичность и отсутствие деления - унитаризм.

Этническое грузинское сознание стремится подчеркнуть этнокультурную идентичность «идеального отечества». Оно - чисто грузинское. Население «идеального грузинского отечества» - этнические предки современных грузин - колхи и иберы - носители древней грузинской культуры. Официальным языком такого отечества является «язык Шота Руставели», а официальной религией - «грузинское христианство»[4].

Конструкция «идеального отечества» прошлого сравнивается с другим образом - «современного отечества» - Советской Грузии. При этом положение современного отечества характеризуется как катастрофическое, поскольку определяется как «деградация» и «культурный застой». По оценкам грузинских СМИ и авторитетных ученых национальный язык деградирует, а «грузинское христианство» забыто. Наибольшую тревогу вызывает демографическая ситуация в республике: «Создалась опасность того, что коренное население в своей собственной республике, стране великой истории и славного прошлого, окажется в меньшинстве. Нет нужды скрывать, что прирост грузин весьма мал в республике, а прирост представителей других народов идет ускоренными темпами»[5].

Отождествление мифологизированного образа «идеального отечества - древней Великой Грузии» с другим этническим стереотипом - «современным отечеством - Грузинской ССР» создает в этническом сознании безрадостную картину и формирует комплекс ущемленного национального чувства. Основные признаки такой картины пронизаны негативизмом, а образы настоящего окрашены в черно-белые тона. Поэтому если «идеальное отечество» - это исключительно положительный образ, то «современное отечество» - это образ преимущественно отрицательный.

Сравнение двух образов отечества, положительного и отрицательного, предопределяет в этническом сознании фактический выбор модели и образца для будущего отечества: оно должно быть воссоздано по образцу прошлого - «Великой Грузии». Поэтому образ «идеального отечества» прошлого проецируется на вновь создаваемую конструкцию «нового отечества» и в массовом этническом сознании конструируется идеальная картина будущего: «Пусть прошлое придет к нам из будущего!». При этом представление о будущем государстве - чисто этническое. С этим соглашаются и грузинские эксперты, подчеркивающие, что в грузинском этническом сознании сформировалась «идея «чисто» национального государства как универсальной модели государственного строительства»[6].

Особенностью политических ориентаций двух этносов, обусловившей в значительной степени их противопоставление, стало то, что они явились выражением не только чисто конъюнктурных политических интересов в кризисной ситуации развала СССР, но в значительной степени и ценностных систем грузинского и южной части осетинского этносов.

Осетинская идентичность традиционно формировалась в русле «северной» ориентации Южной Осетии, имевшей для южных осетин, как политическую, так и важнейшую этнокультурную ценность и обусловленной, как минимум, двумя причинами.

Во-первых, в этнокультурном плане - это существование на Северном Кавказе сначала Аланского раннефеодального государства, а затем и Северной Осетии - большей части этнической родины осетин, важнейшего этнокультурного ориентира, на который этническое сознание южных осетин ориентируется практически бессознательно. Раздел Осетии в 1922 году на Северную и Южную, поставивший перед осетинским этносом проблему разделенности, обострил этнические чувства южных осетин и усилил их стремление к «этнической консолидации» с северной частью Осетии7.

Во-вторых, в политическом отношении - это поиски союзников в кризисные периоды противостояния с Грузией, когда Южная Осетия, окруженная с трех сторон грузинской территорией, имела лишь на севере один свободный выход во внешний мир. Поэтому, даже в случае отсутствия этнокультурного ориентира, Южная Осетия вынуждена ориентироваться на север по

[1] Савва М.В. Этнический статус (конфликтологический анализ социального феномена). - Краснодар, 1997. - С. 112.
[2] Краткая объяснительная записка к постановлению Ревкома и парткома Южной Осетии от 6-8 сентября 1921 года // Осетинский вопрос. - Тбилиси, 1994.-С. 298.
[3]Ледович Т.С. Социально-философский анализ проблем разделенных народов: Автореф. дисс. ... канд. филос. наук. - Ставрополь. 1999. - С. 17.
[4]Мусхелишвили Д.Л. Грузия - «малая империя»?! // Грузия - «малая империя»? Библиотека Общества Руставели. - Тбилиси, 1990. - С. 10.
[5]КванчилашвилиТ. Что нас ждет потом // Литературули Сакартвело. - 1988. - 30 сент.
[6]Нодиа Г. Конфликт в Абхазии: Национальные проекты и политические обстоятельства // Грузины и Абхазы: путь к примирению / Под ред. Б.Коппитерса. - М., 1998. - С. 38.
[7]См.: Ледович Т.С. Социально-философский анализ проблем разделенных народов: Автореф. дисс.... канд. филос. наук. - Ставрополь, 1999. - С. 19.

примеру Абхазии, «ориентирующейся на Россию в силу историко-политических причин»1. Проникновение же на Северный Кавказ России и, в особенности, вхождение Осетии в ее состав в 1774 году, способствовали превращению «северной» политической ориентации южных осетин в «российскую», или пророссийскую, поскольку в лице России Южная Осетия получила могущественного в военном отношении союзника. Поэтому «интересы осетинского народа реализовывались именно в единстве с Россией»2.

Более того, политическая ориентация на Россию со временем приобретает для осетинского этноса важнейшую этнокультурную ценность, поскольку способствует возрождению и расцвету этнической культуры Осетии, с трудом оправившейся от катастрофы средневековья – татаро-монгольских нашествий. Это обстоятельство наглядно проявилось в добровольном принятии и усвоении в XIX веке русско-осетинского билингвизма. Использование русской графики и тесные культурные контакты Осетии с Россией привели к возрождению и прогрессу осетинской литературы и культуры, как на Севере, так и на Юге Осетии. Именно поэтому «сохраняющаяся в Южной Осетии до сих пор ориентация на Россию имеет многовековые корни»3.

Наиболее показательным представляется факт принятия и утверждения русско-осетинского билингвизма не только в Северной, но и в Южной Осетии. Этот факт является наглядным свидетельством того, что Южная Осетия в реальности являлась составной и неразрывной частью единого осетинского этнокультурного и этнополитического пространства. В противном случае, видимо, более вероятным для Южной Осетии оказалось бы восприятие грузино-осетинского двуязычия, учитывая значительные усилия в этом направлении грузинских миссионеров4.

В противовес осетинской ориентации Грузия, в лице ее верховной власти, рассматривала север в средневековый период как определенный источник угрозы и опасности для грузинского государства. Это было обусловлено угрозой вторжения степных кочевников с севера. Однако со временем место «северной угрозы» все более начинает занимать «южная угроза». Разорительные и даже губительные для грузинского этноса нашествия мусульманских правителей с юга заставляют Грузию искать опору и помощь уже на севере - первоначально на Северном Кавказе, а затем и обращаться к более мощному в военном отношении союзнику - России. Георгиевский трактат 1783 года по существу заложил основы северной пророссийской ориентации также и Грузии.

Отход от пророссийской ориентации наблюдается в Грузии после развала Российской империи вследствие её стремления возродить национальное государство. Потеря независимости и вхождение Грузии в 1921 г. в состав СССР способствовали укреплению в грузинском этническом сознании представлений, сформированных еще в период Российской империи, о России, как угрозе грузинской государственности, а очередное ослабление России в лице СССР в конце 1980-х гг. привело к усилению прежних идентификаций. Разрыв с Россией в этом контексте стал осмысливаться в грузинском обществе в качестве важнейшей предпосылки обретения былой независимости, а отношение к России стало приобретать ценностный характер, становясь одним из важнейших элементов грузинской этнополитической идентичности. Подобная идентификация России, как угрозы грузинской этнонациональной идентичности, привела к формированию в грузинском этническом сознании яркого и довольно эмоционального социально-психологического стереотипа - образа России как «врага №1» - олицетворение угрозы с Севера.Отказ Грузии от пророссийской ориентации имел следствием её переориентацию с севера на запад и заложил основы современной прозападной грузинской ориентации.

На практике переориентация Грузии привела к созданию ситуации, когда «у титульных и нетитульных наций складываются противоположные ориентации по проблеме самоопределения»[5]: политические ориентации осетинской и грузинской идентичностей стали формироваться на разных основах: одна на основе тесного союза с Россией, другая на основе полного разрыва с ней. Векторные составляющие этих ориентаций оказались, таким образом, направленными в противоположные стороны: осетинский вектор- на север, грузинский - от севера и на запад.

Формирование подобных разновекторных представлений и ориентаций неизбежно привело к последующему оформлению двух базовых и также противоположных этнических идентификаций - ответов на вопрос «Что есть Южная Осетия и южные осетины?» - грузинской и осетинской. По аналогии с грузино-абхазским столкновением, где «стороны имели радикально отличные ответы на вопрос «Что есть Абхазия?»: для грузин ответ был «Абхазия - это Грузия, это точно такая же неотъемлемая часть Грузии, как любая другая её историческая провинция: Кахетия, Имеретия, Мегрелия и т.д., для абхазов же - «Абхазия - это Абхазия», а также «Абхазия - это Россия», т.е. в знаменателе было - «Абхазия - не Грузия» [6], грузинская и осетинская версии ответов на этот вопрос кардинально различались. Согласно грузинской версии: «Южная Осетия это никакая не Осетия, а самая что ни на есть исконная Центральная Грузия» [7]. Для осетин же «Южная Осетия - это собственно Южная Осетия» 8. И в этом плане конфликт в Южной Осетии был также неизбежен, как «неминуем был и конфликт в Абхазии, поскольку это был фундаментальный конфликт между представлениями подавляющего большинства грузин и абхазов (в данном случае осетин - И.С.) и здесь очень трудно было достичь компромисса» [9].

Таким образом, складывание в условиях распада СССР различных ценностных систем, осетинской и грузинской, включающих несовместимые этностатусные представления и разновекторные политические ориентации, способствовало их неизбежному противопоставлению и последующему столкновению.В этом плане очевидно, что грузино-осетинский конфликт сформировался как конфликт ценностной природы, конфликт идентичностей.

---

[1]Анчабадзе Ю.Д. Грузия - Абхазия: трудный путь к согласию // Грузины и Абхазы: путь к примирению / Под ред. Б.Коппитерса. - М., 1998. -С. 114.
[2]Дзайнукова М.И. Проблема национального самоопределения южных осетин (1918-2002 гг.): Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. - Владикавказ, 2002. - С. 11.
[3]Харебов Б.К. Южная Осетия: грузино-осетинские отношения в зеркале общественного мнения // Бюллетень Центра социальных и гуманитарных исследований Владикавказского института управления. - 1999. -№3. -С. 55.
[4]См.: ГугкаевДз.А. О жизни и деятельности Ивана Ялгузидзе // Известия Югоосетинского научно-исследовательского института. - Сталинир, 1955. -Вып.7. - С. 278-323.
[5]Савва М.В. Этнический статус в идеологии и политике // Полис. – 1999. -№4.-С. 142.
[6]Нодиа Г. Конфликт в Абхазии: Национальные проекты и политические обстоятельства // Грузины и Абхазы: путь к примирению / Под ред. Б. Коппитерса. – М., 1998. - С. 34.
[7] Осетинский вопрос. - Тбилиси, 1994. - С. 267.
[8]Гаглойти Ю. С. Южная Осетия (К истории названия). - Цхинвал, 1993. - С. 3.
[9]Нодиа Г. Конфликт в Абхазии: Национальные проекты и политические обстоятельства // Грузины и абхазы: Путь к примирению / Под ред. Б. Коппитерса. – М., 1998. - С. 34.

ՀՏԴ 941(479.243)+941(479.25) Իրավագիտություն

Մալիկ Թելունց
պատմական գիտ. թեկնածու,
Գորիսի պետական համալսարանի իրավագիտության ամբիոնի վարիչ

«ՂԱՐԱԲԱՂՅԱՆ ԿՈՆՖԼԻԿՏԸ». ԴՐԱ ԼՈՒԾՄԱՆ ՈՒՂԻՆԵՐՆ ՈՒ ՆԱԽԱԴՐՅԱԼՆԵՐԸ ԼՂՀ և ՀՀ ԱՆԿԱԽՈՒԹՅԱՆ 25-ԱՄՅԱ ՀՈԲԵԼՅԱՆԻ ԱՌԻԹՈՎ և ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԻԱՄՆՈՒԹՅԱՆ ՍՏԵՂԾՄԱՆ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆ ԱՊՐԻԼՅԱՆ ԻՐՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԿՏՐՎԱԾՔՈՎ

Հոդվածում պատմաիրավական գնահատմամբ քննարկվում են ԼՂՀ-ի շուրջն ստեղծված կոնֆլիկտի և դրա լուծման ուղիների հարցերը՝ անելով կոնկրետ առաջարկություններ: Աշխատության նպատակը հնարավորինս անաչառ ձևով հիմնախնդրի պատմաիրավական որոշ կարևոր ասպեկտներ ներկայացնելն է: Ազատագրական պայքարի շնորհիվ միջազգային-իրավական ճանաչում ստացած՝ իր ինքնորոշման իրավունքն իրացրած, ԼՂՀ-ն ձեռք է բերել փաստական անկախություն, որը սակայն անարդացիորեն միջազգային- իրավական ճանաչում չի ստացել՝ որն էլ՝ այսպես կոչված «Մեծ տերությունների» նման ոչ իրավաչափ մոտեցումն, իր հերթին հայտնի չափով նպաստում է համարյա ամեն օր զոհեր բերող «մշտական պատերազմական վիճակի» շարունակմանը երկու հարևան պետությունների, ժողովուրդների միջև … Ուստի խնդիրն այդ առումով և ընդհանրապես մի ամբողջ ժողովրդի ինքնորոշման ճանաչման առումով մնում է որպես ակնհայտ կենսական ու արդիական և դա լրացուցիչ հիմնավորման կարիք չունի: Ղարաբաղյան հարցի լուծման կոնկրետ առաջարկություններն տրվում են հոդվածի բուն բովանդակության մեջ: Հոդվածում շոշափվում են նաև ինքնորոշման իրավունքի և տերիտորիալ անձեռնմխելիության միջազգային-իրավական սկզբունքները՝ Ղարաբաղյան հիմնախնդրի լուծման ասպեկտով:

Ամփոփման մեջ տրվում են նաև հեղինակի կարծիք-գնահատականները ազգային միասնության ստեղծման գործում՝ որպես նաև Ղարաբաղյան հարցի հայամետ՝ արդարացի լուծման կարևորագույն երաշխիքի:

Բանալի բառեր՝ ազատագրական պայքար, Դավիթ Բեկ, մելիքություն, Պետրոս I, սղնախ,տարածք, պետականություն

Малик Телунц
к.и.н.,
Горисский государственный университет

«КАРАБАХСКИЙ КОНФЛИКТ» ПУТИ И ПРЕДПОСЫЛКИ ЕГО РЕШЕНИЯ: В СВЯЗИ С 25-И ЛЕТНИМ ЮБИЛЕЕМ НЕЗАВИСИМОСТИ НКР И РА И ПРОБЛЕМА СОЗДАНИЯ НАЦИОНАЛЬНОГО ЕДИНСТВА:В СВЕТЕ АПРЕЛЬСКИХ СОБЫТИЙ

В статье обсуждаются вопросы конфликта вокруг Нагорного Карабаха и пути его решения. Цель работы: по возможности объективно представить некоторые конкретные предложения по его решению. В результате справедливой освободительной борьбы народ Нагорного Карабаха приобрел свою фактическую независимость, тем самым реализуя свое международно-признанное право на самоопределение. Но несмотря на это, независимость НКР пока еще не признана международным сообществом; именно такой неправомерный подход так называемых «великих держав» во многом способствует продолжению состояния «вечной войны» между двумя соседними государствами, народами; в результате чего почти каждый день погибают люди…

В содержании статьи представлены конкретные оценки, суждения и предложения по обсуждаемым проблемам, а также затрагиваются вопросы, связанные с созданием социального, национального единства в двух армянских республиках, как решающей гарантией и для решения Карабахского вопроса.

Ключевые слова: освободительная борьба, Давид Бек, меликство, Петр I, сгнах, территория, государственность

Malik Telunts
Doctor of History
Goris State University

KARABAGH CONFLICT: ITS SOLUTION AND PREREQUISITES IN THE EVE OF THE 25TH ANNIVERSARY OF INDEPENDENCE OF THE REPUBLIC OF NAGORNO-KARABAGH AND REPUBLIC OF ARMENIA AS WELL AS THE MAIN ISSUE OF THE CREATION OF A NATIONAL UNITY WITHIN THE FRAME OF APRIL EVENTS

The article concerns Karabagh conflict and some issues of its solution by making concrete suggestions. The research aims at representing some important aspects are historical facts of the conflict as fairly as possible. Due to liberation struggle the Republic of Nagorno-Karabagh has de facto gained independence through a legal international recognition and implementation of its sovereignty. Unfortunately its sovereignty hasn't gained an international recognition because of the illegal approach of so-called "Great Countries" and this somehow contributes to a permanent war situation causing daily deaths between the two neighbor countries and their peoples. Thus, from this point of view and generally from the point of view of the recognition of the sovereignty of a whole nation it is obvious that the problem is vital and up-to-date and doesn't require any argumentation.

Concrete suggestions about the solution to Karabagh problem are made in the article. The article also refers to the main international and legal principles of the right of sovereignty and territorial immunity in the case of Karabagh conflict.

The summary represents the author's views and evaluations of the creation of a national unity as an important guarantee for the fair Armenian-centered solution of the Karabagh problem.

Keywords: the liberation struggle, David Beck, melikate, Peter I, territory, statehood.

Արցախի՝ նրա մի մասը կազմող այսօրվա Լեռնային Ղարաբաղի պատմությանը՝ նրա պատմահիրավական ասպեկտներին մենք քանիցս անդրադարձել ենք մեր հրապարակի վրա գտնվող աշխատություններում.մասնավորապեսռուսերեն լեզվով լույս տեսած. **«Ռուսաստանը և Արցախի և Սյունիքի ազատագրական շարժումը XVIII դարի առաջին երեսնամյակում: ԼՂՀ ինքնորոշման մի քանի հարցեր»** («Էդիթ Պրինտ» հրատ., Երևան 2014), ինչպես նաև վերջերս համացանցում («Հայագիտական հետազոտություններ») տեղադրված մեր մի հոդվածում և պ-ն Ժիրինովսկու հայտնի հայտարարության կապակցությամբ նրա և ՌԴ նախագահին ուղղված իմ նամակում: Արցախ-Ղարաբաղի և նրանից անջատված տարածքների հայկական լինելու հարցը ոչ մի առավել կամ պակաս չափով ողջամիտ մարդու առավել ևս պատմաբանի, քաղաքական գործչի մոտ կասկածանք չի կարող առաջացնել (ավելի ճիշտ կլիներ այդ տարածքները չազատագրեինք, քան ազատագրեինք և նորից հանձնեինք դրանք զավթողին՝ նրանց այդ իրավունքն ճանաչելով օրինական…). ուստի այդ առումով, այս հոդվածում մենք դրան՝ պատմությանն, անդրադառնում ենք ակնարկային ձևով. ավելի շատ ուշադրություն դարձնելով հիմնահարցի լուծմանն ուղղված ուղիներին՝ առաջարկություններին, մասնավորապես կապված այսպես կոչված **Մադրիդյան սկզբունքների հետ**: Այնուամենայնիվ, ինչպես արդեն ակնարկեցի, վերստին հիշեցնենք, որ աշխարհի ոչ մի քարտեզում Անդրկովկասյան Ադրբեջաներկրամաս, առավել ևս պետություն, պատմությանըհայտնի չիեղել՝մինչևԱնդրկովկասյանարհեստածին՝ մերօրյա Ադրբեջանի ստեղծումը:«Ժամանակակից«ադրբեջանցիների նախահայրերը»՝ կովկասյան թաթարները, որոնք իրավամբ, ոչ մի անուն, անվանում չունեին և այդ մարդիկ չգիտեին, թե իրենք ի՞նչ ազգի ներկայացուցիչներ են, վերջապես ովքե՞ր են, ու՞մ են ներկայացնում, 1918թվականի մայիսի 27-ին դուրս գալով Սեյմից (Անդրկովկասյան-Մ.Թ.) կազմակերպում են՝ հռչակում են**Արևելյան Կովկասյանիսլամական Հանրապետությունը** (ընդգծումը մերն է-Մ.Թ.): 1920թ. ապրիլին խորհրդային Կարմիր բանակը մտնում է այդ տարածք: Մուսաֆաթական ազգայնամոլ կառավարությունը տեղը զիջում է խորհրդայինին: Եվ խորհրդային Մոսկվան, քանի որ ձգտում էր համաշխարհային հեղափոխության, համաշխարհային խորհրդային երկրների թիվն ավելացնել, ուստի Թուրքիայի ջանասիրությամբ այդ տարածքին տվեց Իրանի հյուսիսային նահանգ՝ Ադրբեջան-Ատրպատականի անվանումը: Այսպես 1920թ ապրիլի 28-ին հռչակվեց Ադրբեջանի խորհրդային Հանրապետությունը և թաթարները դարձան ադրբեջանցիներ»[1]:Ակադեմիկոս Բարտոլդը (և ոչ միայն նա) հաստատում է, որ «նոր պետության» համար անուն ընտրելու փնտրտուքում հարմար համարվեց Ադրբեջան անունը, ըստ որում նաև հեռավոր նպատակ ունենալով իսկական ու միակ Ադրբեջանի՝ իրանական, հետ դրանց ապագա միավորման, անշուշտ խորհրդային դրոշով, հնարավորությունը[2]: Բազմաթիվ սկզբնաղբյուրներ, այդ թվում օտար, նաև մուսուլմանական, հաստատում են **կովկասյան թաթարների*** 13-րդ դարից՝ թուրք- մոնղոլական արշավանքներից սկսած և հետագայում, Անդրկովկաս և այլ վայրեր մուտք գործելու՝ **Անդրկովկասում եկվոր լինելու, տարբեր եղանակներով բնիկներին դուրս մղելու՝ ուծացում, կոտորած ևն, մասին.** այդ պայմաններում նրանք փոխանակ ամոթ զգան, որ իրենց գազանություններից հետո դեռ որոշ բնիկներ իրենց պատմական հողերի վրա մնացել են ու գոնե «մեծահոգաբար» ճանաչեն նրանց ինքնորոշման իրավունքը՝ ընդհակառակը տարածաշրջանում Թուրքիայից բացի մնացած հողերը համարում են իրենցը…Հատկապես անհեթեթ ու զավեշտալիէ Քուռ գետի ձախափնյա տարածքը զբաղեցրած՝ պատմական անցյալում Աղվանք, Ալբանիա երկրի, և այն էլ քրիստոնյա, ժառանգորդը հայտարարելու «ադրբեջանական»«գիտնականների» և քաղաքական շրջանակների փորձերը. (նրանք հայերին նույնիսկ «մեղադրում են» աղվանական վանքերն ու եկեղեցիներն իրենցը՝ հայկական համարելու մեջ. մի պահ ընդունենք, որ դա այդպես է, թեպետ դա ևս աղաղակող սուտ է, բայց ինքը՝թուրքալեզու այլակրոն այդ ցեղն ինչ կապ ունի այդ վանքերի, եկեղեցիների հետ…Առավել ևս բանականության լիակատարկորուստ կամ անամոթության գագաթնակետ է հիշեցնում Հայաստանի արևելյան մասը՝ ներառյալ ներկայիս ՀՀ տարածքը «Արևմտյան Ադրբեջան» համարելը… փորձերը):Եվ,այնուամենայնիվ, փաստ է, որ այսօր էլ իրար հետ՝ կողք-կողքի, շարունակում են ապրել, և պետքէ ապրեն, երկու ժողովուրդները՝«թուրք-ադրբեջանցիները» կամ «կովկասյան թաթարները» ուրիշի (ուրիշների՝ ոչ միայն հայերի…) հողերի վրա և հայերն իրենց վաղնջական հողերի վրա: Փաստ է նաև Ղարաբաղի շուրջը ստեղծված կոնֆլիկտը[3]:

---

[1]**Սերգեյ Ավագյան,** Ցեղասպանությունն Արևելյան Հայաստանում, «ՎՄՎ -ՊՐԻՆՏ» հրատ., Երևան, 2014, էջ 328, և ուրիշ.:

[2]Տես**Академик В.В. Бартольд**, Сочинения, т2, ч. 1. Общие работы по истории Средней Азии. Работы по истории Кавказа и Восточной Европы. Изд. Восточной литературы, Москва 1963 сс. 656, 669-670, 703, 773, 775-783 ևհտ.:

*Ճիշտկլիներնրանցթուրքերանվանելը՝որովհետևգոնելեզուլուրջնմանություններունիթուրքերենիհետ:

[3]Ավելիմանրամասնտե սԱկադեմիկ**Բարտոլդ**В. В., Сочинения, т 2, ч 1. Общие работы по истории Средней Азии. Работы по истории Кавказа и Восточной Европы. Изд. Восточной литературы, Москва 1963, Мирза Джамал Джеваншир Карабахский, История Карабаха. Изд. АН Азербайджанской ССР. Баку, 1959, **ԷնաէթոլլահԻէզա**, ԱզարբայջանեւԱռան(ԿովկասեանԱլբանիա),Երևան, 1994թ՝թարգմանությունպարսկերենիցևուրիշ.,նաև՝**Մ.Մ.Թելունց**, Հայ իրավաքաղաքական, պետաիրավականմիտքը Հայաստանի ազատագրման ծրագրերում: Արցախին Սյունիքի ազատագրական պայքարը 1722-1730թթ.և հայկական պետականության վերականգնման ջանքերը, «Հրազդան» հրատ., Երևան, 2003, **Телунц М.М.,**Из истории освободительной борьбы Сюника и Арцаха.Некоторыеаспекты самоопределения НКР. Изд. «Эдит Принт», Е.,2006, **Телунц М.М.,** Россия и освободительное движение Сюника и Арцаха в первом тридцатилетии XVIII века. Некоторые вопросы самоопределения НКР. Изд. ,,Эдит Принт'', Ереван, 2014,նաև՝

Ակնհայտ է,որ անցյալ դարի 80-90-ական թվականներին իրականացնելով **ինքնորոշման** իր իրավունքը հայկական պատմական Արցախ նահանգի **(պատմական Փոքր Սյունիք)** մի մասի վրա գոյատևող, ըստ որում հայ ազգային մեծամասնություն կազմող, Ղարաբաղի ժողովուրդն ազատագրական պայքարի շնորհիվ հասել է փաստական անկախության՝ այն պահպանելով մինչև այսօր:

Ինչպե՞ս են ցանկանում լուծել «Ղարաբաղյան կոնֆլիկտը» «տոտալիտար ԽՍՀՄ-ինհակադրվող»«դեմոկրատական Եվրոպան», «դեմոկրատական միջազգային հանրությունը»և այսպես կոչված «Մեծ տերությունները», բնականաբար նաև այսպես կոչված Մինսկի խումբն ու իր «երկկենցաղ» գործելակերպով համառորեն Բյուզանդիայի ճակատագրին ընդառաջ գնացող Ռուսաստանը և մյուս. (այդ թվում, որքան էլ զարմանալի լինի, գուցե նաև մեր «անկախ» պետության ղեկավարները…): Փորձենք այդ հարցին պատասխանել համացանցում տեղադրված, մեզ հասանելիմի շարք միջազգային փաստաթղթերից, սկսելով այսպես կոչված «Մադրիդյան սկզբունքներից»(ընդունված 29 նոյեմբերի 2007թ.)որոնց իրենց «հավատարմությունն են հայտնել»և մինչև այսօր հայտնում թե՛ ադրբեջանական, թե՛, որքանէլ զարմանալի է, հայկական կողմը…(**իհարկե «ղեկավարները»և ոչ թե ժողովուրդը…**): Այն նախատեսում է (թարգմանաբար ռուսերենից).

1. Լեռնային Ղարաբաղի շուրջ գտնվող տերիտորիաների տարածքների (հայկական ուժերի կողմից **ազատագրված**՝ հայոց ազգային-պատմական տարածքները. ըստ ադրբեջանցիների՝ **օկուպացված**…) վերադարձ Ադրբեջանի վերահսկողության տակ. որից հետո.
2. Լեռնային Ղարաբաղին ժամանակավոր ստատուսի տրամադրում՝ որը կապահովի նրա անվտանգությունն ու ինքնակառավարումը. (Իսկ ինչու անմիջապես՝ մինչ այդ՝ որպես առավել կամ պակաս չափով իրական երաշխիք, չեն ճանաչում Ղարաբաղի անկախությունը գոնե շրջակա տարածքները վերադարձնելու հետ միաժամանակ կամ գոնե անմիջապես հետո, մեղմ ասած անհասկանալի է…).
3. Հայաստանի (ՀՀ-ի) և Լեռնային Ղարաբաղի միջև **միջանցքի** բացում.
4. Ապագայում ԼՂ-ի իրավական վիճակի վերջնական որոշում՝ իրավաբանորեն պարտադիր կամահայտնության (բնակչության) հիման վրա.
5. Փախստականների (հավանաբար հայ, թե՛ օտար՝ոչ բնիկ՝«ադրբեջանցի») վերադարձ իրենց նախկին բնակության վայրեր.
6. Անվտանգության միջազգային երաշխիքների ստեղծում,«Ներառյալ խաղաղությունը պահպանելուն ուղղված օպերացիան»: Այս սկզբունքներին համաձայնվել, կամ ընդհանուր առմամբ համաձայնվել եներկու կողմերն էլ (եթե իհարկե համացանցային տեղեկությունները ճիշտ են) իրենց հետագա հայտարարություններով և ստորագրություններով՝ 2 նոյեմբեր 2008թ.՝ Մայնդորֆյան հռչակագրում՝ Ադրբեջանի, Հայաստանի և Ռուսաստանի առաջին դեմքերի՝պրեզիդենտներիստորագրությամբ, 17 հունիսի 2010թ.՝ Սանկտ-Պետերբուրգյան հանդիպումներում՝ նախագահների և արտգործնախարարների մասնակցությամբ, Կանադական Մուսկոկ քաղաքում՝ 26 հունիսի 2010թ.,և մինչև այսօր, ևն:(Մերոնք կարող են ասել՝ թե դա սոսկ դիվանագիտություն է, կամ՝ դե թուղթ է էլի ստորագրել ենք, բան է էլի, ասել ենք՝ ոչ մի թիզ հող չենք տա՝ ևն, ևն… Բայց չէ որ այդ «թղթի» կամ «թղթերի» պատճառով պատերազմը՝ կոնֆլիկտը հավերժական բնույթ է ստանում՝ համարյա թե ամենօրյա զոհերով իսկ Ադրբեջանն էլ իրավունք է ստանում ամեն գնով ետ վերցնել այսպես կոչված «օկուպացված» հողերը… Ակնհայտ է նաև, որ այսպես կոչված «Մեծ տերությունների» ոչ իրավաչափ մոտեցումը՝ ԼՂՀ ժողովրդի ինքնորոշման իրավունքն ու անկախությունը չճանաչելը հայտնի չափով նպաստում է «Մշտական պատերազմի» վիճակի ստեղծմանն ու շարունակմանը…):

Բնականաբար հարցի նման՝«Մադրիդյան», լուծման դեպքում ԼՂՀ-ի ապագայի, նրա հետագա գոյատևման ապահովման հիմնախնդիրը մեղմ ասած կասկածելի է թվում և պատահական չեն նախագահ Ի. Ալիևի խոսքերը (համացանցում տեղադրված): «Можно сказать, что в принципе основная часть переговоров по армяно-азербайджанскому нагорно-карабахскому конфликту завершена» և ապա: «Могу сказать, что внесенные предложения (Мадридские принципы или придложения -англ.Madrid proposals – М.Т.) в целом, **за определенными небольшими исключениями,** обеспечивают интересы Азербайджана, его территориальную целостность, возвращение всех оккупированных районов подконтроль Азербайджана».

Նման պայմաններում, երբ երկու կողմերն էլ համաձայնվել են Ադրբեջանի համար ակնհայտորեն ձեռնատու այդ համաձայնագրերին, դրանց հավանություն տվող հետագա հայտարարություններին (կրկնում ենք՝ եթե իհարկե համացանցային տեղեկությունները ճիշտ են. իսկ դրանք **պաշտոնական են**…), ապա հարց է ծագում, թե ինչո՞ւ դրանք չեն իրացվում ու…, ինչու են երբեմն-երբեմն նորից արյունոտ՝ այդ թվում առավել կամ պակաս չափով զանգվածային կոնֆլիկտներ լինում (օր.՝ ս/թ. ապրիլի սկզբներին) որոնք երկու կողմից էլ բազմաթիվ զոհեր են տանում... Ո՞վ է իրականում հրահրում նման կոնֆլիկտներ, ու՞մ է դա ձեռնտու... Ապրիլյան իրադարձությունները ցույց տվեցին, որ «էքսպերիմենտը» («փորձարարությունը») անկախ դրա հեղինակներից, չհաջողվեց. դեռ էլի պետք է սպասել…

Ինչպես արդեն ասացինք, Ադրբեջանը չէր կարող չհամաձայնվել այդ՝«Մադրիդյան» (և մյուս.) տարբերակին՝ նախկինում հայերից խլված՝ բնիկ հայկական-ազգային պատմական ազատագրված (ըստ նրանց «օկուպացված») տարածքները վերադարձվում են Ադրբեջանի հսկողության տակ՝ Ղարաբաղը որպես մի փոքրիկ կղզի՝ «միջանցքով» մնում է (եթե մնա…)«հսկայական» Ադրբեջանի կազմի մեջ մինչև ԼՂ-ի ինքնորոշման հարցի լուծումը… կմնա՞ արդյոք մինչև այդ Ղարաբաղը, թե՞ ոչ Աստված գիտի… Կամ նման վիճակով «ինքնորոշում»

արդյոք պետք է՞… Եվ կամ ԼՂՀ ժողովուրդն արդեն իր ինքնորոշման հարցը լուծել է, ի՞նչ լրացուցիչ անկախության հանրաքվե… Այլ բան է, եթե նա հանրաքվե անցկացնի ՀՀ-ի հետ **միավորվելու** հարցով՝ այն էլ ՀՀ կողմից ԼՂՀ-ի ինքնորոշման իրավունքն ու անկախությունը ճանաչելուց հետո…

Հիշատակված համաձայնագրերն առանց ԼՂ-ի մասնակցության, նրա ժողովրդի կամքը հաշվի առնելու, առոչինչ են և ԼՂՀ-ն պետք է, իմ կարծիքով, պաշտոնական հայտարարություն անի այն մասին, որ ինքը չի ճանաչում ՀՀ-ի, Ադրբեջանի և մյուս. այդ համաձայնագրերն ու հայտարարությունները՝ որպես իր օրինական իրավունքներն ու շահերը ոտնահարող և ԼՂՀ-ի՝ որպես կոնֆլիկտի **միակ և հիմնական կողմի մասնակցությամբ** պետք է սկիզբ դրվեն **նոր լիարժեք ու իրավաչափ** բանակցությունների…Անշուշտ այստեղ և հատկապես այսօր կարևոր է՝ վճռական, ԼՂՀ ղեկավարության **իրական** դիրքորոշումը:**Ըստ որում, գոնե ՀՀ-ը պետք է ճանաչի՝ առկա պայմաններում, ԼՂՀ անկախությունն ու նրան դիտի որպես կոնֆլիկտի կողմ՝ հենց նրան էլ«հանձնելով» հարցի լուծումը: 25 տարի սպասելն զուցե և արդարացված էր, բայց այսօր արդեն՝ մեր խորին համոզմամբ, սպասելը՝ ԼՂՀ-ի ինքնորոշման իրավունքն ու անկախությունը չճանաչելը, հատկապես ապրիլյան իրողություններից հետո՝ արդարացված չէ:**Անհրաժեշտ է նաև նկատի ունենալ, որ **տերիտորիալ անձեռնմխելիության և ազգերի ինքնորոշման միջազգային-իրավական սկզբունքները միաժամանակ ներդաշնակ (ավելի ճիշտ խաղաղ) կարող են իրականացվել միայն այն դեպքում՝ եթե պետությունը, որից անջատվում է ինքնորոշվող միավորը, չի բռնանում այդ իրավունքի իրականացմանը, իսկ եթե բռնանում է, ապա գերակայում է ինքնորոշման** իրավունքը (միջազգային իրավունքի ոչմի պրոֆեսոր սրան հակառակը չի ասի՝ անաչառ լինելու դեպքում), քանզի հակառակ դեպքում այդ իրավունքը վերածվում է ոչինչ չասող, ոչմի նշանակություն չունեցող մի դատարկ ֆրազի...[1] Տերիտորիալ անձեռնմխելիության՝ **ամբողջականության** սկզբունքը որպես կանոն գործում է այն դեպքում, երբ օր.՝ պետության դեմ ագրեսիա է իրականացվում, մյուս դեպքերում դա ինքնորոշման սկզբունքին հակադրվող, կամ զուգահեռ գործող կամ հավասարակշռողէ... Այս տարրական բանը շատ լավ գիտեն ոչ միայն միջազգայնագետները, այլև, առավելևս «Ղարաբաղյան կոնֆլիկտի» բոլոր մասնակիցները... Այդ մասին ևս բավական հստակ ներկայացրել եմ նաև պ-ն Ի.Ալիևին ուղղված իմ նամակում (ռուսերեն), որը տպագրվել է 2014թ.[2]: Տարրական բան՝ եթե ղեկավարվենք տերիտորիալ անձեռնմխելիության՝**գերակայության** սկզբունքով, ապա թե՛ Ալեքսանդր Մակեդոնացու լայնածավալ պետության, թե Չինգիզ խանի պետության, Օսմանյան և ռուսական կայսրությունների, առավել ևս միջազգայնորեն ճանաչված ԽՍՀՄ-ի փլուզումն ու անկախ պետությունների ձևավորումը հակաօրինական է, միջազգային իրավունքին հակասող. սա արդենզավեշտ է… Կամ **հայկական Նախիջևանի** բնակչությունն այսօր բացարձակապես ադրբեջանցիներ են՝ անշուշտ նրանք էլ ունեն ինքնորոշման իրավունք,որքան էլ որ տարօրինակ լինի Ադրբեջանի կազմում **ադրբեջանցիների** ինքնավարությունը՝ ի դեմս Նախիջևանի Հանրապետության..., ինչպես Ղարաբաղի հայերը,նրանց՝ ադրբեջանցիներին, հո չենք կարող քշել այնտեղից. կամ ասել, քանի որ դա՝Նախիջևանը, հայկական պատմական տարածք է, պետք է անպայման ՀՀ կազմում լինեք... Այսօր սա է իրողությունը (վաղը եթե ՀՀ-ում պարսիկները և մյուս. ևս մեծամասնություն կազմեն, եթե երկիրը շարունակվի այսպես դատարկվել…, նրանք էլ են ինքնորոշման իրավունք ձեռք բերելու. ինչ մի զարմանալի բան է…):

Ժողովուրդներին պետք է անաչառ ձևով ներկայացնել իրականությունը, հնարավորություն տալ շփվելու, հաղորդակցվելու միմյանց հետ, ձեռնպահ մնալ նման հարցերն իրենց՝ կառավարող ուժերի կամ խմբավորումների շահերին ծառայեցնելուց՝ նրանց մենաշնորհը համարելուց. ի վերջո նաև պետք է հասկանալ, որ երկու ժողովուրդներն էլ «անկախ պատմությունից»«դատապարտված են» կողք-կողքի ապրելու. հակառակ մոտեցումներն (մանավանդ արհեստականորեն թշնամություն հրահրող ադրբեջանական կեղծ պատմահայրենասիրական քարոզչությունն ու ծավալապաշտական նկրտումները) ակնհայտ թշնամություն են սեփական ժողովուրդների նկատմամբ՝ հղի անկանխատեսելի ծանր հետևանքներով. այդ թվում կարող են ժողովուրդներին ոտքի հանել հենց սեփական կառավարողների դեմ, դրանից բխող բոլոր ողբերգական հետևանքներով հանդերձ...

Եթե ամփոփ ձևովներկայացնենք մեր կարծիքը «Ղարաբաղյան կոնֆլիկտի» լուծման՝ առկա ներքին և արտաքին իրողությունների պայմաններում, հարցում ապա պետք է նշենք՝

---

[1]Մանրամասն տես օր. Курс международного права в шести томах, т.2, изд. «Наука», Москва, 1967, էջ 202-233, **Г.И. Тункин**, Теория международного права. Изд. «Международные отношения», Москва, 1970, с. 70-80. նաև Международное право в документох. Изд. «Международные отношения», Москва, 1969, Международные акты о правах человека. Сборник документов 2-е издание. Изд. «НОРМА» М. 2002, **Ю. Г. Барсегов**, Право на самоопределение основа демократического решения межнациональных проблем: к проблеме Нагорного Карабаха. Изд. «Аиастан», Ереван, 1989, **А.С. Манасян,**Карабахский конфликт. Ракурсы правового решения. Изд. «Амарас», Ереван, 1998, և այլն: Իդեպ մեր աշխատություններում ելնելովմիջազգայինիրավունքիհիմնարարսկզբունքներիոգուցնաևառաջարկելենքինքնորոշմանիրավունքիազատի բականացմանը,խոչընդոտելը, առավելևսբռնությամբ, դիտելորպեսցեղասպանությանհանցակազմիտար՝ լրացնելով. «Ցեղասպանությանհանցագործությունը,կանխելը,ունայնպատժելումասին»ՄԱԿ-իհայտնիկոնվենցիանտեսօր.՝

Телунц М.М. Из истории освободительной борьбы Сюника и Арцаха. Некоторые аспекты самоопределения НКР. Изд. «Едит Принт», Ереван, 2006, с. 6-7:

[2]Տե ս **Телунц М.М.,** Письмо президенту республики Азербайджан господину Алиеву И.А. Изд. «ЭдитПринт», Ереван, 2014., նաև Телунц М.М. «Россия и освободительное движение Сюника и Арцаха…»-Գրախոսականը՝ «Հայաստանի Հանրապետություն» 25 դեկտեմբերի 2015.

Նախ ակնհայտ է, որ անկախ հայտնի շրջանակների և անձանց որոշ ամպագորգոռ հայտարարություններից, ադրբեջանցիները «ապրիլյան պատերազմում» որոշ հաջողությունների հասան՝ հաղթեցին՝ թեկուզ և մեկ-երկու «պոստ գրավելով»... Այն, որ նրանք շատ չկարողացան խորանալ, դա իրոք մեր ժողովրդի ոգու պոռթկման արդյունքն էր.* իսկ այսպես անվերջ շարունակվել չի կարող. մանավանդ երկրի ներսոցիալական մեղմ ասած ոչ այնքան բարենպաստ վիճակը հաշվի առնելով... (թեպետ չեմ կարծում, թե այդ առումով Ադրբեջանում իրավիճակն իդեալական է…որը, սակայն, մեզ համար բնավ էլ մխիթարություն չէ…):

Երբ մայիսի 16-ի «հանդիպման» առիթով մի մտավորականի հարցրի թե Ղարաբաղյան հարցով նոր հանդիպմամբ՝ ապրիլյան դեպքերից հետո, ինչեն պայմանավորվել ասաց. «պայմանավորվել են, որ հանդիպեն»- «**Հանդիպել են** պայմանավորվել, որ **հանդիպեն**». համարյա ծաղր է:

Մադրիդյան, Մայնդորֆյան, Կազանի ևն, սկզբունքները, համաձայնագրերը պատերազմի իմիտացիաներով,«դիվանագիտական գաղտնիքներով»չես քողարկի՝ գոնե հիմա… Մարդիկ շարունակում են գնալ, զոհվել հստակորեն չիմանալով թե իրականում ինչ է կատարվում դիվանագիտության բնագավառում… Հիմնախնդրի լուծման ուղիներն առկա իրավիճակում մենք համարում ենք հետևյալը.

1. Ինչպես ակնարկեցի արդեն, ԼՂՀ-ը հանդես է գալիս հայտարարությամբ, որ ինքը չի ճանաչում մեր **հիշատակած,** իր ինքնորոշման իրավունքին ակնհայտորեն անհարիր համաձայնագրերը, հայտարարությունները, որոնք արվել կամ ստորագրվել են առանց իր մասնակցության: Լավ կլիներ, անշուշտ, որ դրան նախորդեր ՀՀ-ի հայտարարությունը ԼՂՀ-ի անկախությունն ճանաչելուն ուղղված (ըստ որում, ներառյալ՝ **ազատագրված** տարածքներում): Դա պետք է սկիզբ դնի բանակցությունների որակապես նոր փուլի՝ եթե, անշուշտ, ԼՂՀ ղեկավարությունը դրան համաձայն է…

2. Կամ եթե ԼՂՀ-ն որոշ տարածքներ պետք է զիջի,* ապա դրան պետք է **նախորդի** Ադրբեջանի կողմից ԼՂՀ-ի անկախության ճանաչումը, թեկուզ միայն որպես երաշխիք այն բանի, որ Ադրբեջանի հետագա հնարավոր ոտնձգությունները կդիտվեն որպես **ագրեսիա** միջազգային-իրավական ճանաչում ստացած պետության՝ ԼՂՀ-ի դեմ**… Ի դեպ տարբերակ է նաև ԼՂՀ-ն՝ ազատագրված բոլոր տարածքներով իրավաբանորեն և փաստորեն ՀՀ-ին միանալը, մանավանդրանց՝ ազատագրված տարածքներից զգալի մասը**՝Այնունիքի տարածքներն են՝ օր.573կմ² Գորիսի՝ պատմական Հաբանդի մասն են (նախկին Լաչինի՝ պատմական հայկական Աղահեջք, Կուբաթլի՝ Հաբանդ, Բաղք, ևն: Երևի այունեցիք՝ գորիսեցիք, մտածում ենդրանք՝ ազատագրված տարածքները, «Փարիզի հաշտության կոնֆերանսում ստանալ…»): Ինչո՞ւ ենք «ամաչում». քանի դեռ դրանք չենք միացրել ՀՀ-ին՝ վիճակը մնալու է պայթունավտանգ… Մենք ունենք նաև ՀՀ-ի և ԼՂՀ-ի որոշումները՝ Հայաստանի և ԼՂՀ-ի միավորման մասին. ինչո՞ւ դա չենք իրականացնում՝ չէոր այդհողերիազատագրում, արդեն փաստացի միացում՝ միավորում է տեղի ունեցել և մնում է **միայն նոր իրավական ակտով դա ճանաչել՝ արձանագրել:**Իհարկե այս դեպքում,ինչպես, բնականաբար, ԼՂՀ ճանաչման դեպքում, ՀՀ, գուցե նաև ԼՂՀ, ղեկավարությունըկարող է բավական ծանր վիճակի մեջ ընկնել՝ քանզի «Մինսկի խումբն» ու «Մեծ տերությունները» կարող են ասել. «Այս ի՞նչ եք անում՝ ստորագրում եք «հողերը հանձնելու», (ինչպես ժողովուրդն է ասում – Մ.Թ.) մասին, հետո ուրիշ բան եք անում… Գուցե նաև մի շարք այլ տհաճ վիճակներ ստեղծվեն**…»: Բայց սա այնդեպքն է, երբ իրոք նպատակն արդարացնում է միջոցները՝ ինչպես իտալացի հայտնի մտածողն էր ասում**… Ինչ որ է.այս 25 տարիների ընթացքում՝ ավելի ճիշտ ազատագրումից հետո,ըստ երևույթին արմատական քայլեր չեն ձեռնարկվել մեր երկրների հզորացման, սոցիալական միասնության ապահովման ուղղությամբ՝ որն անշուշտ ապագա արհավիրքների դիմակայման ամենահուսալի գրավականն է:

3. Կամ մեկ այլ տարբերակ՝Ադրբեջանը ճանաչում է ԼՂՀ անկախությունն և նույն ակտով ԼՂՀ-ը ֆեդերատիվ հիմունքներով մտնում է Ադրբեջանի կազմի մեջ՝ ազատագրված բոլոր տարածքներով, նաև Շահումյանի շրջանով և **ֆեդերացիայի սուբյեկտի իրավական վիճակով** կարգավորում է մյուս հարցերը կամ վիճելի թվացող հարցերը: Սա իհարկե Ղարաբաղի համար հայտնի չափով ծանր տարբերակ կլինի, կամ կարող է այդպիսին թվալ, բայց դաավելի լավ է, քանայս հեղհեղուկվիճակը, անպտուղ հանդիպումներն ուպատերազմի մշտական վտանգը, ինչպես և անընդհատ՝համարյա ամեն օր, զոհեր խլող պատերազմներն ու դրանց հնարավոր իմիտացիաները…

Անշուշտ այս՝երրորդ տարբերակի դեպքում երկկողմ երաշխիքների՝ թե՛ Ղարաբաղի և թե՛ Ադրբեջանի համար, ստեղծման նպատակով ճիշտ կլիներ նույն հիմունքներով Նախիջևանի ՀՀ կազմիմեջմտնելը (եթեմեծամասնություն կազմող հայ բնակչությամբ Ղարաբաղը թողնում ես Ադրբեջանի կազմում, ապա ինչ մի տարօրինակ բանկա Նախիջևանը՝ ադրբեջանական բնակչությամբ և Ադրբեջանի հետ ոչ մի սահման չունեցող, ֆեդերատիվ հիմունքներով ՀՀ կազմ մտնելը):

Հայ ժողովուրդն անշուշտ կլինի Ղարաբաղի՝ Արցախի հայության հետ՝ անկախ ղեկավարության, կամ այս կամ այն ղեկավարի լավ կամ վատ լինելուց, բայց հիմնախնդրի լուծումն այսօր արդեն պետք է հանձնել Ղարաբաղին և ոչ թե ՀՀ-ը՝եթե իհարկե ԼՂՀ ղեկավարությունը չի առարկում…

---

*Եվ կամ գուցե «նախնական համաձայնության» (Աստված մի արասցե…) արդյունք՝ քանզի ադրբեջանցիների «շատ խորանալու» դեպքում ՀՀ-ում և ԼՂՀ-ում կարող էր կառավարող վերնախավերի համար կործանարար ու աննախադեպ սոցիալական պայթյուն բռնկվել… Իհարկե այսպես կոչված «հողերի հանձնումը» ունի նաև «դրական կողմ» - ժողովուրդը վերջնականապես կսկսի զբաղվել ներքին հիմնախնդիրներով…

*Ի դեպ ՀՀ-ի և ԼՂՀ-ի միջև ընկած ազատագրված տարածքների հանձնումը ոչ միայն վտանգի տակ է դնում ԼՂՀ-ի գոյությունը, այլև հետագայում կարող է լուրջ վտանգ ստեղծել նաև Զանգեզուրի համար՝ որի նկատմամբ Ադրբեջան-Թուրքիայի գիշատչական նկրտումները հայտնի են…

Հիմնախնդրի լուծումն այսպիսի վիճակով թողնելը, կամ «Մադրիդյան սկզբունքներով» այնպես, ինչպես դրանք այսօր կան, «լուծումը»,մեր խորին համոզմամբ հղի են առավել լայնածավալ կոնֆլիկտներով ու անկանխատեսելի՝ աննախադեպ ծանր հետևանքներով՝ այդ թվում հավերժական պատերազմական վիճակով…

Անշուշտ իրավացի է ՀՀ-ում հրատարակվող **«Գործընթաց»**թերթն, որն իր 2016թ. մայիսի 17-ի համարում գրում է. «Քանի դեռ ԼՂՀ-ն չի մասնակցում բուն բանակցություններին, խաղաղության հաստատման ջանքերը զուտ ձևական ժամանակ են ձգում, սահմանին շարունակվում են զոհվել զինվորներ, որի պատասխանատվությունը կրում են այն սուբյեկտները, ովքեր խորշում են իրականությունը գնահատել համարժեք»:

ԼՂՀ-ընկախ ու կողմ չճանաչելը, մեծ հաշվով նշանակում է միջազգային փաստաթղթերում ամրագրված նրա ինքնորոշման իրավունքի չճանաչում… Ահա թե ինչու զոնե այսօր, զոնե ՀՀ-ը պետք է ճանաչի այդ իրավունքը, որպեսզի՝

1. նախ՝ նա՝ Հայաստանի Հանրապետությունը, լիարժեք՝ օրինական՝ միջազգային-իրավական և ներպետական կապերի, հարաբերությունների մեջ մտնի ԼՂՀ-ի հետ.
2. երկրորդ՝ իրավաբանորեն հնարավորություն տաԼՂՀ-ինազատվելու իրվզին փաթաթված Մադրիդից, Մայնդորֆից ևն.

ՀՀ-ն չի ճանաչում ԼՂՀ-ի անկախությունը, որովհետև «Մեծ տերությունների» և իմ կարծիքով Ադրբեջանի հետ, ուրիշ բան է պայմանավորվել և ճանաչելու դեպքում կխախտվեն այդ պայմանավորվածությունները… Իսկ ինչո՞ւ է այդպես պայմանավորվել. մեր «առաջնորդներից» բոլորս ենք պատասխան ուզում…

Անշուշտ թե՛ ՀՀ-ն և թե՛ Ադրբեջանն ուժեղ պետություններ չեն՝թե՛ արտաքին -քաղաքական և թե՛ առկա ներսոցիալական վիճակի առումով. բայց դա չի նշանակում, թե նրանք խաղալիք պետք է դարձնեն իրենց պետությունների ու ժողովուրդների շահերը «Մեծ տերությունների» ձեռքին: Չի կարելի մոռանալ նաև, որ այսպես կոչված «Մեծ տերությունները» ևս հայտնի չափով կախված են «փոքրերից». և, ինչպես այդ կախվածությունը խելացի օգտագործելով, այնպես էլ հատկապես ներպետական իմաստավորված խելացի կառավարում ու կարգեր ստեղծելով, բնականաբար նաև ներսոցիալական միասնություն ստեղծելով, միանգամայն հնարավոր է լուրջ գործոն դառնալ նաև մեծ տերությունների հետ հարաբերություններում և առավելկամպակաս չափով հաջողկերպովլուծել ծագած հիմնախնդիրները: Մենք, ավելի ճիշտիշխանության անցած, անկասկած նաև հարստացած,«մեր» ղեկավարությունը (գուցե նաև, մեր կարծիքով, ԼՂՀ), մի տեսակ վախկոտ է դարձել 1988-ի համեմատ… Մինչդեռ այդպես հարց չի լուծվի: Մի քանի ամիս առաջ Գերմանիան համարձակորեն իր վրա վերցրեց «ուրիշի դարդը»՝ ճանաչեց օսմանյան թուրքերի կողմից իրականացրած հայերի և մյուս քրիստոնյա փոքրամասնությունների ցեղասպանությունը. հակասական են նաև ռուս-թուրքական և ռուս-ամերիկյան հարաբերությունները՝ չնայած որոշ «սիլի-բիլիների».իր հերթին Եվրոպան ևս կարծես թե ուզում է ճանաչել թուրքերին… (ըստ երևույթին ոչ միայն պետք է օգտվել ռուս-ամերիկյան հակամարտություններից՝ հակասություններից, այլև նկատի ունենալ, որ դրա արդյունքում մասնավորապես Ռուսաստան-Թուրքիա «մերձեցումները» կարող են երկդիմի Բյուզանդիայի «ժառանգորդ» Ռուսաստանին մղել ի վնաս մեզ անկանխատեսելի քայլերի… Ինչ կարող ես անել յուրաքանչյուր նորմալ երկրի համար՝ իր ազգային շահն ավելի բարձր է…): Կարծում ենք, որ այդ (և մի շարք այլ) միջազգային-քաղաքական գործոնները՝ պայմանները ճիշտ գնահատելու դեպքում կարող են բավական նպաստավոր լինել մեզ համար. մասնավորապես նաև հիշեցնելու, որ Ղարաբաղն ու Նախիջևանը ևս (մասնավորապես դրանք Ադրբեջանին միացնելը) վերջին հաշվով Օսմանյան թուրքերի՝ նաև Արևելյան Հայաստանում իր «Կովկասյան դաշնակից»՝ «փոքր եղբայր» ադրբեջանցիների հետ իրականացրած հայերի **ցեղասպանության** կամ պանթուրքիզմի ընդհանուր ծրագրի հետևանքն են[1]: Հիմնախնդիրը պետք է առաջադրել նաև այդ տեսանկյունից: Ըստ որում, ոչ ոքի համար, զոնե մեզ համար, գաղտնիք չեն այն անառարկելի պատմական փաստերը, որոնք ապացուցում են թուրքերի և «ադրբեջանցիների» կողմից Անդրկովկասում իր ազգային-պատմական հողերի վրա (այդ թվում բնականաբար Նախիջևանում և Արցախ-Ղարաբաղում) բնակվող բնիկներին՝ հայերին կոտորելու, ուծացնելու, նրանց տարածքները բաժան-բաժան անելու, վերաբաժանումների և այլ միջոցներով դուրս մղելու պանթյուրքիստական ծրագրերը…

Ի դեպ ապրիլյան «պատերազմը» ևս բավարար հիմք էր ՀՀ-ի և ԼՂՀ-ի համար վճռական քայլեր՝ զոնե իրավաքաղաքական բնույթի, ձեռնարկելու. հավանաբար այստեղ ևս նորից խանգարեցին «միջազգային համաձայնությունները…»: Ապրիլյան իրադարձությունները հավանաբար ի հեճուկս Ադրբեջանի ղեկավարության սպասելիքների, իսկ գուցե և ի զարմանս մեր ղեկավարության…, ցույց տվեցին, որ մեր ժողովուրդը պատրաստ չէ հողեր հանձնելու՝ Մադրիդյան սկզբունքերին կուլ գնալու:Եվ այս առումով՝ զինադադարը խաբուսիկ է. այնպետք է արդյունավետորեն օգտագործվի երկրի, ավելի ճիշտ մեր երկրների հզորացման համար, որին էլ պետք է ծառայեն նաև, կամ առաջին հերթին, համատարած գործազրկության, աղքատության ու պարբերական արտագաղթի պայմաններում միլիոնատերեր, միլիարդատերեր դարձած մեր «բիրդան աղաների» առասպելական կարճ ժամկետում կուտակած հարստությունները…

x x x

Անշուշտ երկրի (ցանկացած) ներսոցիալական,ազգային միասնությունը, միասնականությունը երկրի, պետության հուսալի գոյատևման, հզորության ամենամեծ գրավականն է: Բայց այդմիասնությունը չի կարող

[x]Այսպես կոչված «Մադրիդյան սկզբունքներն»հետագա ակտերնիրականումԼՂՀ-ի վերացմանն են տանում և ոչ թե հիմնախնդրիարդարացի լուծմանը…

[1]Տես օր.՝ **Սերգեյ Ավագյան**, Ցեղասպանությունն Արևելյան Հայաստանում, Երևան, ՎՄՎ – ՊՐԻՆՏ հրատ., 2014 և ուրիշ.:

ապահովվել կարգախոսներով, նույնիսկ արտաքուստ շատինչեղ. անցյալի հերոսական էջերը հիշելովկամ թմբկահարելով՝ այն պայմաններում, երբ այդ միասնականությունը խախտվել է տիրապետող՝ Սահմանադրությամբևմյուս օրենքներով պաշտպանվող այնպիսի կարգերով, որոնք հանգեցրել են աղետալի իրավիճակի և մասնավորապես գնալով ավելի են խորացնում ներսոցիալական, մասնավորապես գույքային, աննորմալ բևեռացումները, բերելով զանգվածային աղքատություն, գործազրկություն, մարդկանց մղում սեփական անկախ երկրից փախչելուն. ևն, ևն: **Չի կարող միասնություն լինել ավազակի և ավազակայինհարձակման՝կողոպուտի ենթարկվածի** միջև…իսկ նման պայմաններում, անգամ հազարամյակներով բյուրեղացած հայրենասիրական ոգին էլ վաղ թեուշ սպառվում է…

Միասնականության ապահովումը նրահամար չէ, որինչ-որմեկիդեմկոիվ սկսենք. դա ընդհանրապես ժողովրդի, երկրի ու պետության ներքին և արտաքին վիճակի առումովառավել կամպակաս չափով հուսալի գոյատևման գրավականն է՝ դա նրանց գոյատևման՝ կյանքի անխախտելի հիմքն է, նախադրյալը: Այդ պայմանի չապահովումը ոչ միայն սոցիալական ավերիչ ցնցումների պատճառ կարող է դառնալ, այլև երկիրը, պետությունը դարձնում է հնարավոր աղետներին դիմակայելուն անընդունակ…

Ձևական ժողովրդաիշխանության հռչակումն (օր.՝ՀՀ Սահմանադրության 1-ին և 2-րդ հոդվածներ) ու **իրականում** իրավաբանորենու հատկապես փաստորեն ժողովրդի հեռացումն իշխանության կազմակերպմանն ու դրա՝ իշխանության իրականացման նկատմամբ**գործուն** հսկողությունից. ազգային, ներսոցիալական միասնությունը խարխլող ամենավտանգավոր գործոններից է, եթե ոչ ամենավտանգավորը… ՀՀ-ում օր.՝ **այս 25 տարիների անկախությանգործընթացը, որի «պսակը» 6.XII.2015թ. ընդունված Սահմանադրությունը հանդիսացավ,** ընթացել է և շարունակվում է ընթանալ հենց այդ վտանգավոր ճանապարհով՝ որպես կանոն ի շահ կառավարող՝ տնտեսապես և քաղաքականապես իշխող խմբավորման կամ խմբավորումների. հենց դրանում պետք է փնտրել երկրի այսօրվա և վաղվա ավելի աղետալի վիճակի գաղտնիքը...[1] Մեր դժբախտությունը, մեր ծանր վիճակը, հիմնախնդիրներն ու անհաջողություններն իրավաբանորեն և փաստորեն գոյություն ունեցող վատ կարգերի ու հարաբերությունների մեջ է՝ դրանց պատճառները դրա, մեր մեջ պետք է փնտրել ևոչ թե իրենց ազգային-պետական շահերը պաշտպանող մեր «խնամակալների», «հոգաբարձուների» (Ռուսաստան և ուրիշ.) մեր նկատմամբ պակաս հոգատար լինելու... Սա նույնիսկ անպատվաբեր է, անարժանապատիվ...

Մեր երկրները կարիք ունեն, վաղուց արդեն դրա կարիքն ու հրատապությունը կար և կա, **արմատական** սոցիալ-տնտեսական, պետահիրավական՝ **իրական ժողովրդաիշխանական** փոփոխությունների՝ սկսած բազմակացութաձևության հիմքի վրա **սեփական** արդյունաբերության, առաջին հերթին ծանր, այդ թվում **պետական**, ստեղծումից, մինչև գյուղատնտեսության վերափոխումները՝ դարձյալ բազմակացութաձև սեփականության հիմքի վրա, պետական համակարգի լուրջ վերափոխումներից՝ ընտրովի դատական համակարգի ստեղծում, ժողովրդական ներկայացուցիչների թվի ընդլայնում՝ նրանց ընտրությունն **անմիջապես** ժողովրդի կողմից և ոչ թե կուսակցությունների միջոցով. լուրջ փոփոխություններ մյուս բնագավառներում, ևն: Սա պետք է լինի այս 25 տարիների ամփոփումից բխող հիմնական հետևությունը:

Օր.՝ ԽՍՀՄ փլուզման արդյունքում **այդքան** հեշտ ստացված ՀՀ «անկախությունը», որը թմբկահարվում է իբրև թե որպես մեր ջանքերի արդյունք, **իրականում պետք է ստեղծվի**. ցավոք այն երկրի ամրության, հզորության առումով այս 25 տարիներին չի ստեղծվել...

Երկիրը, պետությունն ուժեղէ **իրհարուստ և ներսոցիալապես միաձույլ ժողովուրդով,** իսկ մենք այսօր ունենք ինքնատարագրվող ժողովուրդ, զանգվածային գործազրկության, աղքատության պայմաններում առասպելական կարճ ժամկետում միլիոնատերեր, միլիարդատերեր դարձած օլիգարխներ, հարուստ՝ ուռճացած քրեածին բոռեր. ևն, ևն: Արտաքին հայտնի անբարենպաստ միջավայրումգտնվող, դրա հետ մեկտեղ խարխլված ու խարխլվող ներսոցիալական վիճակով երկիրը, ժողովուրդն ու պետությունը ոչ հեռավոր ապագայում լիովին անզոր կլինեն դիմակայելու հնարավոր աղետներին, իրենց նետված մարտահրավերներին: Ապրիլյան «էպիզոդը» դրա իրական նախանշաններից էր…

Սա՝ երկրում հրատապարմատական փոփոխություններիիրականացման անհրաժեշտությունն էլ, ինչպես արդեն նշեցի, պետք է լինի այս 25 տարիների(«հոբելյանական» տարեթվի)**, նաև մեր պատմական զարգացման փորձիցբխող, միակ կամ հիմնական հետևությունը.** այլապես համատարած աղետն անխուսափելի է...

Մենքփաստորեն ու իրավաբանորեն ընթանում ենք սխալ, անհեռանկար, անհուսալի ուաղետաբեր ճանապարհով՝ իրեն չարդարացրած սոցիալ-տնտեսական, պետահիրավական կարգերով, ի դեպ դա նշում են նաև ամենևին էլ սոցիալիզմի ու կոմունիզմի ջատագով չհանդիսացող մտածողները, դրանք պետք է որակապես

[1]Այդ և մյուս հիմնախնդիրների մասին ավելի մանրամասն տես մեր աշխատությունները՝ մասնավորապես՝ **Մ.Մ.Թելունց**, Աշխատությունների ժողովածու, «Էդիթ Պրինտ» հրատ., Երևան, 2011.Գրախոսականը՝ «Հայաստանի Հանրապետություն», 2012, N62, նաև՝ **Ս.Հովսեփյան**, ՀՀՇ-ն և Հայոց Մեծ ողբերգությունը, «Լուսաբաց»հրատարակչություն, Երևան, 2002, **Էդիկ Մինասյան**, Հայաստանի երրորդ հանրապետության պատմություն, ԵՊՀ հրատ., Երևան, 2013 և ուրիշ.: Հարկ է նաև նկատի ունենալ, որ ստեղծված վիճակը, տագնապահարույց խնդիրները, ոչ միայն ՀՀ-ում, սոսկ սուբյեկտիվ գործոնների հետևանք են, այլև առավելապես, զարգացման պատմական օրինաչափություններին հակասող սոցիալ-տնտեսական, պետահիրավական կարգերի, որոնք ստեղծվեցին հետխորհրդային երկրներում:

փոխվեն՝ անկանխատեսելի առավել ծանր հետևանքներով հղի վիճակներից խուսափելու համար*: Անկասկած թե՛ պատմությունը և թե՛ ժամանակակինց միջազգային իրավունքը ղարաբաղյան հարցի արդարացի՝հայամետ լուծման, մեր ազգային-պատմական շահերի օգտին են սակայն, ինչպես որ դա մի ավելորդ անգամ հաստատում է այս 25 տարիների փորձը, պատրանքներվ տարվել չի կարելի… Մեր երկրների, պետությունների, ժողովրդի առջև ծառացած ներքին և արտաքին հիմնախնդիրների, այդ թվում ազգային-պատմական, բնականաբար և Ղարաբաղյան հարցի արդարացի՝ հայամետ լուծման միակ հուսալի գրավականը՝ իրական ոչ թե կարգախոսային, ներազգային, ներսոցիալական միասնության ստեղծումն է, դրան խոչընդոտող «նոր կարգերի» հարաբերությունների բերած ազգավնաս գործոնների վերացումը. այդ վնասակար գործոնները, որոնք կարող են ուրիշների համար կործանարար չլինել, հանգեցրել են հասարակության պառակտման, հուսահատության, գույքային աննորմալ բևեռացման, գործազրկության, աղքատության, անսանձ քրեածին մթնոլորտի, շարունակվող արտագաղթի, ազգային-պատմական, սոցիալ-իրավական արժեհամակարգի վտանգավոր անկմանն, մեր երկրի համար կարող են աղետաբեր լինել: Դրանք պետք է վերացվեն կամ գոնե էապես մեղմվեն սոցիալ-տնտեսական, պետահիրավական, արմատական, իրական ժողովրդահիշխանական փոփոխությունների իրականացմամբ՝որոնք անառարկելիորեն կնպաստեն խարխլված ազգային, ներսոցիալական միասնության վերականգմանն ու ամրապնդմանը՝ ի շահ մեր ժողովրդի ու նորանկախ պետականության: Բնականաբար այդ կտրվածքով, նոր արմատական մոտեցումներ պետք է ձևավորվեն նաև Ղարաբաղյան հարցում: Ըստ որում այդ հարցում այսօր ավելի մեծ ակտիվություն, խանդավառություն և համաժողովրդական վճռական ու անկոտրում կամքի դրսևորում է պահանջվում, քան նույնիսկ 1988-ական թթ.:

Առկա և խորացող ճգնաժամային, ճղճիմ, ճահճային ու խղճուկ վիճակը, որպիսին կարծում եմ, որ ոչ ոքի համար գաղտնիք չէ, պետք է հաղթահարվի առավելապես ներքին միջոցներով, որակապես նոր մտածողությամբ, նոր արմատական քայլերով, այլապես մենք ոչ միայն մահացու վտանգի տակ կդնենք մեր ազգային-պատմական խնդիրների լուծումը, այլև նույնիսկ հայկական նորանկախ պետականության ապագան… Պետությունը որպես իրավաքաղաքական կազմակերպություն, որպես մարդկանց, քաղաքական և նյութական կցորդների՝ ապարատով, առավել ևս սքողված կամ անսքող կերպով տոտալ բռնություն կիրառելու գործառույթով օժտված մարմին, դառնում է չարիք, եթե այն հասարակությանը, ժողովրդին ծառայող մարմնից վերածվում է նրանից կտրված, նրա վրա իշխող մարմնի: Մեզ թե՛ ՀՀ-ում, թե՛ ԼՂՀ-ում անհրաժեշտ է (վաղուց արդեն անհրաժեշտ էր) լրջորեն, անաչառ վերլուծել ներքաղաքական, ներպետական հարաբերությունները՝ վիճակը և, քանի դեռ այսպես կոչված «մեծ տերությունները» ավանդական զգվոտոցների մեջ են, արմատական քայլեր ձեռնարկել մեր փոքրիկ երկրների վիճակն առավել կամ պակաս չափով մխիթարական, առավել կամ պակաս չափով անվտանգ դարձնելու համար…

Չպետք է մոռանալ նաև, որ այսօրվա մեր «բիրդան աղաների» պաշտամունքը ոչ թե հայրենասիրությունն ու Ղարաբաղն է, այլև մասնավոր սեփականությունն ու փողը. (ոչ մի անգամ՝ ոչ թուրքերի և ոչ էլ պարսիկների տիրապետության ժամանակ երկրի մակերեսն ու ընդերքը անզուսպ հարստացմանտենչով այնպիսի անխիղճ կողոպուտի չի ենթարկվել, ինչպես այժմ՝ ահավոր վնաս է հասցվում բնությանը, կենսոլորտին, ավերվում, անհետանում են բնակավայրեր. մահացու վտանգի տակ է դրվում երկրի՝ նրա ապագա սերնդի գոյատևումը… գոնե այդ թալանված՝ մեր «բիրդան աղաների» և օտարների գրպանները լցվող միջոցների մի մասը պետք է ներդրվի երկրի, բնականաբար նաև Ղարաբաղի պաշտպանության, անվտանգության ապահովման համար) ուստի ժողովուրդը ինքը պետք է առանց հապաղելու իր բախտի անիվը վերցնի իր ձեռքը…

Եզրափակելով մեր խոսքը ես ևս շնորհավորում եմ ԼՂՀ քաջարի ժողովրդին իր անկախության 25-ամյա հոբելյանի առիթով և ցանկանում նրան ուժ ու կորով բոլոր հնարավոր ներքին և արտաքին արհավիրքներին դիմակայելու, մեր ազգային պատմական բոլոր տարածքներն ազատագրելու ազգապահպան գործընթացում:

Ամենայն բարիք Ձեզ:

*Բարեբախտաբար միայն ես չէ որ դա ասում եմ. քիչ չեն այն մարդիկ՝ մտավորականներ և այլք, որոնք չեն երկնչում անաչառորեն տագնապ հնչեցնելու՝ այդ թվում իրենց հրապարակային աշխատություններում ելույթներում ևն:

ՀՏԴ 32:130.2 *Փիլիսոփայություն*

Մարետա Նիկողոսյան
փիլ. գիտ. թեկնածու, դոցենտ
ՀՊՏՀ, Փիլիսոփայության և հայոց պատմության ամբիոն, ք. Երևան

ԷԹՆԻԿ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ ՈՐՊԵՍ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱՆՎՏԱՆԳՈՒԹՅԱՆ ԵՐԱՇԽԻՔ

Եվ այսպես, իր կենսագործունեության ընթացքում հայ ժողովրդի բնակության վայրը համապատասխանել է ազգային մշակույթի պահպանման և վերարտադրման տարածքին, իսկ դա նշանակում է, որ մշակութային ինքնության պահպանումը դարերով հանդիսացել է սեփական հայրենիքում հայ ժողովրդի գոյատևման արմատական պայմանը:

1.Ազգը, որպես ցեղային ինքնություն գլոբալիզացիայի մեր դարաշրջանում, սոցիոմշակութային ներթափանցման և արշավանքների պայմաններում կատարում է տեղեկատվության անվտանգության գործառույթ, պահպանելով այն մշակութային ավանդույթները, որոնք ձևավորվել են նախորդ դարերում, ինչով ապացուցել է էթնիկ ինքնության պահպանման իր կոչումը:

2.Դրանով հիմանավորվում է, որ «ազգային անվտանգություն» տերմինը գործնականում բխում է ազգային մշակույթից: Հայ ժողովրդի համար ազգային ինքնության պահպանումը բացառապես մշակութային խնդիր չէ, այլ առաջին հերթին ուղղված է ազգային ինքնության պահպանմանը, իսկ անկախ պետականության իմաստի ընկալումը, ըստ էության ուղղված է ազգային ինքնության պահպանմանն ու վերարտադրմանը պատմականորեն ձևավորված մշակութային տարածքներում:

3.Մեր օրերի զարգացող աշխարհում հայերի առանձնահատկության պահպանումը հնարավոր է լիարժեք դրսևորման և ստեղծագործական ներուժի իրացման պայմանների ձևավորման դեպքում: Դա հնարավորություն կտա ապահովել հայկական մշակույթի ապագան. ստեղծագործական զարգացվածության հիմքի վրա, որն այսօր մշակույթի զարգացման գերիշխող միտում է: Հետևաբար, ազգային մշակույթի ներուժի հայտնաբերման ու դրսևորման համար պայմաններ ստեղծելու նպատակով, մեր օրերում մշակույթի ոլորտի գերակա և սկզբունքային խնդիրը ազգային անվտանգությունն է:

Հանգուցային բառեր՝ *ազգային ինքնության պահպանություն, ռազմավարական մշակույթ, ինֆոկապեր, մշակութային պահանջմունքներ, մշակույթների երկխոսություն, մշակույթների բախում, մշակույթի ինկուլտուրացիայի գործառույթ, ազգի հոգևոր առողջացման հայեցակարգ:*

Мариета Никогосян
к.ф.н., доцент
АГЭУ, кафедра философии и истории Армении

ЭТНИЧЕСКАЯ КУЛЬТУРА КАК ГАРАНТИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

Итак, в процессе своей жизнедеятельности местожительство армянской нации соответствовало территории сохранения и воспроизведения национальной культуры, а это означает, что сохранение культурной идентичности многие века являлось кардинальным условием выживания армянского народа на своей родине.

1. *Нация, как племенная идентичность в нашу эпоху глобализации, в условиях свойственной цивилизации социокультурных проникновений и вторжений, выполняет функцию информационной защиты посредством сохранения тех культурных традиций, которые сформировались в предыдущих веках, чем и доказала свое призвание в сохранении этнической идентичности.*

2. *Этим обосновывается, что термин "национальная безопасность,, на практике исходит из сущности национальной культуры. Для армянского народа сохранение национальной самобытности не сугубо культурная задача, а, в первую очередь, направлено на сохранение национальной самобытности, а осмысление независимой государственности, в сущности, направлено на сохранение и воспроизводство собственной национальной самобытности на исторически сформировавшейся культурной территории.*

3. *В развивающемся в наши дни мире сохранение армянского своеобразия возможно при формировании всех условий для полного проявления и реализации творческого потенциала. Это даст возможность обеспечить будущее армянской культуры: на основе творческого развития, что сегодня в развитии культуры господствующая тенденция. Следовательно, создание условий для выявления и проявления созидательного потенциала национальной культуры — в наши дни приоритетная и принципиальная задача национальной безопасности в сфере культуры.*

Մարետա Նիկողոսյան
փիլ. գիտ. թեկնածու, դոցենտ
ՀՊՏՀ, Փիլիսոփայության և հայոց պատմության ամբիոն, ք. Երևան

ԷԹՆԻԿ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ ՈՐՊԵՍ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱՆՎՏԱՆԳՈՒԹՅԱՆ ԵՐԱՇԽԻՔ

Եվ այսպես, իր կենսագործունեության ընթացքում հայ ժողովրդի բնակության վայրը համապատասխանել է ազգային մշակույթի պահպանման և վերարտադրման տարածքին, իսկ դա նշանակում է, որ մշակութային

ինքնության պահպանումը դարերով հանդիսացել է սեփական հայրենիքում հայ ժողովրդի գոյատևման արմատական պայմանը:

1.Ազգը, որպես ցեղային ինքնություն գլոբալիզացիայի մեր դարաշրջանում, սոցիոմշակութային ներթափանցման և արշավանքների պայմաններում կատարում է տեղեկատվության անվտանգության գործառույթ, պահպանելով այն մշակութային ավանդույթները, որոնք ձևավորվել են նախորդ դարերում, ինչով ապացուցել է էթնիկ ինքնության պահպանման իր կոչումը:

2.Դրանով հիմանավորվում է, որ «ազգային անվտանգություն» տերմինը գործնականում բխում է ազգային մշակույթից: Հայ ժողովրդի համար ազգային ինքնության պահպանումը բացառապես մշակութային խնդիր չէ, այլ առաջին հերթին ուղղված է ազգային ինքնության պահպանմանը, իսկ անկախ պետականության իմաստի ընկալումը, ըստ էության ուղղված է ազգային ինքնության պահպանմանն ու վերարտադրմանը պատմականորեն ձևավորված մշակութային տարածքներում:

3.Մե թի ոլորտի գերակա և սկզբունքային խնդիրը ազգային անվտանգությունն է: Մեր օրերի զարգացող աշխարհում հայերի առանձնահատկության պահպանումը հնարավոր է լիարժեք դրսևորման և ստեղծագործական ներուժի իրացման պայմանների ձևավորման դեպքում: Դա հնարավորություն կտա ապահովել հայկական մշակույթի ապագան. ստեղծագործական զարգացվածության հիմքի վրա, որն այսօր մշակույթի զարգացման գերիշխող միտում է: Հետևաբար, ազգային մշակույթի ներուժի հայտնաբերման ու դրսևորման համար պայմաններ ստեղծելու նպատակով:

Հանգուցային բառեր՝ *ազգային ինքնության պահպանություն, ռազմավարական մշակույթ, ինֆոկապեր, մշակութային պահանջմունքներ, մշակույթների երկխոսություն, մշակույթների բախում, մշակույթի ինկուլտուրացիայի գործառույթ, ազգի հոգևոր առողջացման հայեցակարգ:*

Marieta K. Nikoghosyan
PhD,
ASUE, Department of Philosophy and History of Armenia

ETHNIC CULTURE AS NATIONAL SECURITY GUARANTEE

Thus, during its vital activity, Armenian nation corresponded its place of residence with the area of conservation and reproduction of national culture, which means, that the preservation of cultural identity in its homeland for many centuries was the main condition for the survival of the Armenian people.

*Thus, **1.** Nation as a tribal identity, in this era of globalization in the conditions typical of civilization's socio-cultural infiltrations and intrusions, performs the function of information security through the preservation of cultural traditions that formed in previous periods and have proved their title in the preservation of ethnic identity.*

***2.** According to this substantiation the term "national security" in practice derives from the essence of national culture. For Armenian people, the preservation of cultural identity is not only a cultural problem, but first and foremost directed to the preservation of national identity, and the meaning "independent statehood", in fact, in the historical and cultural area is directed to the preservation and reproduction of own national identity.*

***3.** In our days of developing world, the preservation of Armenian cultural identity depends on the full manifestation and realization of creative potential Armenian people for the formation of all possible conditions. This will allow to ensure the future of armenian culture on the base of its creative development, which nowadays is a leading trend in the cultural developments. Therefore, the conditions for the creation of national culture's creative potential revelations and manifestations, which is, in the modern world, primary and fundamental problem of national security related to the cultural sphere. This means the securing of own human opportunities for the conditions of creative expression in the national state boundariesis a national priority.*

Key words: preservation of national identity, strategic culture, informational relations, cultural needs, dialogue between cultures, clash of the cultures, inculturation's function in culture, spiritual healing concept of the nation.

Բառի լայն իմաստով մշակույթը հանրային էակի գոյության միջավայրն է, «երկրորդ բնությունը», որը նա ստեղծում, վերարտադրում և փոխանցում է սերունդներին՝ ձևավորված նյութական, հոգևոր, սոցիալական կայուն արժեքների, նորմերի, ավանդույթների և խորհրդանշանների տեսքով: Այսինքն՝ մշակույթը որպես մարդկային գործունեության աշխարհ, արտեֆակտների աշխարհն է՝ բնության վերափոխումը հասարակության օրենքներին համապատասխան: Հերմենևտիկայի փիլիսոփայության ներկայացուցիչ Մ. Հայդեգերը գրում է. «...մարդու գործունեությունը կազմակերպվում է մշակույթի ձևով, որը ժամանակակից աշխարհում դիտվում է որպես գերագույն արժեքների իրականացում՝ կատարելության հասած մարդկային բարձրագույն արժեքների միջոցով: Մշակույթի էությունից բխում է, որ այդպիսի կատարելագործման պայմաններում այն իր հերթին կատարելության է հասցնում և իրեն՝ դառնալով մշակութային քաղաքականություն»[1]: Հետևաբար, մշակույթը ոչ միայն արտեֆակտների աշխարհն է, այլև այն իմաստների, որոնք մարդը ներդնում է իր գործունեության արդյունքների մեջ: Իսկ սա նշանակում է, որ սեփական ուրույն մշակույթի պահպանությունն, ըստ էության, ազգային ինքնության պահպանություն է, քանի որ ազգային պատկանելության ձևավորման ակունքներում ընկած է ազգային կեցության ամբողջականության անվտանգության պահպանությունը արտաքին ոտնձգություններից և ներքին տարընթացություններից:

[1] Хайдегер М. Время картины мира // Новая технократическая волна на западе. с. 93, М., 1986

Ցանկացած երկրում մշակույթը պետական քաղաքականության կարևոր առաջնահերթություններից է, և ազգային մշակույթի պաշտպանությունը մեծ հաշվով բանակի, իրավապահ համակարգի, արդարադատության, երկրի ներքին և արտաքին հետևողական քաղաքականության կարևոր գործառույթներից մեկն է, քանի որ մշակույթը որպես երևույթ ընդգրկում է էթնիկ հանրույթի հաղորդակցության ողջ համալիրը, և ցանկացած էթնիկ հանրույթի յուրօրինակ ինքնությունը պայմանավորված է հենց մշակույթի յուրահատկությամբ: Այն, իր ամենաթափանց ունակությամբ (կումուլյատիվ էֆեկտ), ի վիճակի է մարդկանց գիտակցության միջոցով դրականորեն ազդել հասարակական հարաբերությունների վրա: Այս հատկության շնորհիվ մշակույթը, եթե միտված է դեպի մշակութային քաղաքականության հայեցակարգը, կարող է հանդես գալ որպես ազգային և միջազգային անվտանգությունը համակազմավորող և կազմակերպող գործոն:

Ժամանակակից գիտական աշխարհում շրջանառվում է ազգային անվտանգության սոցիոլոգիայի այնպիսի հասկացություն, ինչպիսին է «ռազմավարական մշակույթը»[1]: Այստեղ խոսքն այն մասին է, թե հասարակությունն ինչպես է մտածում, խոսում, գրում, կինոֆիլմեր նկարում այն մասին, թե ինքն ինչ պատկերացում ունի միջպետական հարաբերություններում անվտանգության, ռազմական ուժի դերի, գործառույթների արդյունավետության և այն մասին, թե մեր օրերում ինչպես են ընկալվում անվտանգության նկատմամբ սպառնալիքները: Այսպիսով՝ ռազմավարական մշակույթը իրենից ներկայացնում է շարժական (ոչ ստատիկ) պատմամշակութային, լեզվաբանական, սոցիալ-քաղաքական և ազգային գործոնների համախումբ, որն օգնում է այդ համակարգի կենսունակությանն ուղղված լավագույն լուծումների մշակմանն ու պահպանմանը[2]:

Ռազմավարական մշակույթը բազմակողմ և բարդ զարգացմամբ ընթացող համակարգ է, որը միավորում է արժեքներ, կարծրատիպեր, առասպելներ, գիտական նորույթներ և այն անհատների ինտուիցիան, ովքեր մասնակցում են ազգային անվտանգության հիմնախնդրի ձևավորմանը: Ռազմավարական մշակույթը, որպես գործառող համակարգ, իրենից ներկայացնում է ազգի, որպես յուրահատուկ սոցիալական օրգանիզմի ինքնապահպանման, ինքնավերարտադրության և ինքնակատարելագործման համար անհրաժեշտ պահանջմունքների ապահովումը՝ նրա արդիական գոյությանը նպաստող հիմնարար արժեքների առկայությամբ:

Մշակույթի զարգացման աստիճանը կարելի է որոշել տվյալ հանրույթի պահանջմունքների բազմազանության և այդ պահանջմունքները բավարարելու մեխանիզմների քանակական ու որակական հատկանիշներով: «Մշակույթ» հասկացությունն, առհասարակ, դիտվում է որպես մի գործուն համակարգ, որը բավարարում է մարդու երեք տիպի՝ ***հիմնարար, ածանցյալ և ինտեգրատիվ պահանջմունքները***[3]:

Հիմնարար պահանջմունքները մարդկանց կենսապահովման առաջնային՝ սննդի, հագուստի, բնակարանի և նմանատիպ այլ պահանջմունքների համախումբն է:

Ածանցյալ պահանջմունքներն, ըստ էության, բխում են հիմնարար պահանջմունքներից և վերաբերում են կենցաղային հարմարավետությանը՝ կառույցներին, տան ներքին և արտաքին հարդարմանը, հանգստի ու ժամանցի ձևերին և նյութական մշակույթի այլ տարրերին:

Ինտեգրատիվ պահանջմունքները հանրության անդամների ու տարբեր խմբերի միջև հաղորդակցության և փոխանակային հարաբերությունների կազմակերպման միջոցներն ու ձևերն են, հանրության ինքնակազմակերպումն իրականացնող հաստատությունները, հանրային ինքնագիտակցությունը պայմանավորող արժեքային համալիրը, ինֆոկապերի շրջանառության մեխանիզմները և հոգևոր մշակույթն ամբողջությամբ:

Մշակույթի գործառութային հատկանիշները պայմանավորող մեթոդները համաժամանակյա-հորիզոնական (սինխրոն) և տարաժամանակյա-ուղղահայաց (դիախրոն) ինֆոկապերն են: Առաջինի դեպքում ապահովվում է ժամանակային նույն հարթության վրա գտնվող էթնոսի տարբեր միավորների՝ առանձին անձանցից մինչև էթնիկ լոկալ խմբերի միջև համակեցությունը, հաղորդակցությունը, ինչպես նաև մշակութային տեղեկատվության շրջանառությունը: Տարաժամանակյա-ուղղահայացի դեպքում իրականանում է սերնդից-սերունդ պատմական կտրվածքով տեղեկատվության փոխանցումն ու վերարտադրությունը:

Այս առումով մշակութային ոլորտում հոգևոր անվտանգության հիմնախնդիրը ինֆոկապերի նկատմամբ ազգային ու պետական վերահսկողության պահպանումն է: Եթե օտար մշակույթներին հաջողվի սողոսկել տվյալ մշակութային տեղեկատվության, շրջանառության և վերարտադրության ոլորտ, ապա դրանք իրենց ձեռքը կվերցնեն ամենից առաջ հոգևոր ու բարոյական արժեքների քարոզչությունը, ինչի ականատեսն է ժամանակակից աշխարհը «Ժողովուրդների կործանման մեծագույն ողբերգության ծրագրի» (ԿՎՀ ապագա տնօրեն Ալեն Դալեսի ելույթը՝ ներկայացված 1945 թ. ԱՄՆ կոնգրեսում) իրականացման արդյունքում: Համակարգված ծրագրով քաոս սփռելով՝ այդ ծրագրի հեղինակները գրականության և արվեստի միջոցով ժողովուրդների իրական արժեքները փոխեցին կեղծերով և ստիպեցին հավատալ այդ կեղծ արժեքներին: Գրականությունից և արվեստից աստիճանաբար դուրս մղվեց դրանց հասարակական էությունը, և ապա գրականությունն ու կինոն սկսեցին պատկերել ու փառաբանել միայն ամենազազրելի մարդկային զգացմունքները: Այսինքն՝ աննկատորեն սերմանեցին սուտն ու կեղծիքը, ստրկամտությունն ու ստորությունը, թմրամոլությունն ու հարբեցողությունը, փողի պաշտամունքն ու ուժի գերակայությունը, դավաճանությունն ու ժողովուրդների թշնամությունը: Մարդկանցով սկսեցին զբաղվել մանուկ հասակից, խաղագումարը դրեցին երիտասարդության վրա՝ քայքայելով, բարոյալքելով ու այլասերելով նրան: Այսինքն՝ այդ ծրագրով ապականելով երիտասարդությանը, խեղաթյուրելով նրա արժեհամակարգը,

[1] Տե՛ս Сулименко Е. Г., Культурная политика как фактор национальной безопасности в условиях глобализации. էջ 32:
[2] Տե՛ս Николаев П., Культура как фактор национальной безопасности. էջ 76-77:
[3] Տե՛ս Лурье С., Историческая этнография, էջ 18

նվիրվածությունը ծնողի, ազգի ու հայրենիքի գաղափարներին՝ ծրագրի հեղինակները ստացան իրենց որոնած ազատ աշխարհի կոսմոպոլիտներ, ապա նաև՝ լրտեսներ[1]:

20-21-րդ դդ սահմանագլխին երևան եկան և հաստատվեցին համաշխարհայնացման գործընթացում քաղաքակրթությունների անխուսափելի բախման վերաբերյալ մի շարք գաղափարներ (Ու. Բեկ, Ս. Հանթինգտոն, Ֆ. Ֆուկույամա, Յու. Հաբերմաս), որոնց անհրաժեշտ արդյունքը դարձավ զարգացման արևմտյան լիբերալ մոդելի տիրապետությունը: Այդ մոդելի իրականացման հնարավոր եղանակներից մեկը արևմտյանից տարբեր մշակույթների նպատակային ոչնչացմանն ուղղված կազմակերպված գործունեության ծավալումն է:

Մեր կարծիքով, ազգի հոգևոր-բարոյական անվտանգության տեսանկյունից մշակութային կյանքում, առանձնահատուկ կարևորություն ունեն ինֆոկապերի շրջանառության կանոնակարգման նկատմամբ պետական քաղաքականության որդեգրումը[2]:

Անվտանգության ապահովմանն ուղղված այդ քաղաքականությունն, առհասարակ, իրականանում է ***ներքաղաքական, սոցիալական և հոգևոր*** ոլորտներում[3]:

Ներքաղաքական ոլորտում ազգային շահը պահանջում է սահմանադրական կարգի կայունության ապահովում, քաղաքացիական խաղաղության և ազգային համաձայնության պահպանում, միասնական օրինականության դաշտի և իրավակարգի հաստատում և որպես այդ գործընթացի ավարտ, դեմոկրատական հասարակության ձևավորում և այն պայմանների չեզոքացում, որոնք կարող են նպաստել քաղաքական ու կրոնական ծայրահեղության, ազգային անջատողականության, ինչպես նաև ազգամիջյան սոցիալական, կրոնական և այլ տիպի բախումների ու ահաբեկչության առաջացմանը:

Սոցիալական ոլորտում ազգային շահը ժողովրդի բարձր կենսամակարդակի ապահովումն է: Սոցիալական անվտանգությունը սահմանվում է որպես հասարակության որոշակի վիճակ, որը ներառում է արտադրության բոլոր հիմնական ոլորտների, ներքին սահմանադրական կարգի, արտաքին անվտանգության և մշակույթի պահպանությունը՝ ապահովելով ինչպես սոցիալական պայմանների անհրաժեշտ մակարդակ, այնպես էլ մատուցվող նյութական բարիքներ և բազմապիսի հոգեբանական, սոցիալական ու բնապահպանական, սանիտարա-համաճարակային և այլ ծառայություններ: Նման պայմաններում իրականացվում է մարդու և հասարակության կենսապահովման բարձր չափանիշներն ամբողջությամբ՝ երաշխավորելով մարդկանց ֆիզիկական և հոգևոր առողջությունը:

Մեկ այլ մոտեցման համաձայն՝ հասարակական անվտանգությունը սահմանվում է որպես հասարակայնորեն վտանգավոր գործոններից և բացասական ազդեցություններից անձի կենսականորեն կարևոր շահերի պաշտպանություն:

Հոգևոր ոլորտում ազգային շահերը հասարակության բարոյական արժեքների, հումանիզմի և հայրենասիրական ավանդույթների պահպանումն ու ամրապնդումն է: Ազգի հոգևոր անվտանգությունը խիստ որոշակի պայմանների համակարգ է, որը մշակույթին և հասարակությանը թույլ է տալիս պատմականորեն ձևավորված նորմերի շրջանակներում պահպանել իրենց կենսականորեն կարևոր չափորոշիչները: Այդ նորմերի շրջանակներից մշակութային ու արժեքային-նորմատիվ բնույթի այլազան գործոնների ազդեցությամբ չափորոշիչների ձևախեղումը հանգեցնում է նախ անկազմակերպվածության, ապա ազգային աղետի, այսինքն՝ հասարակության հոգևոր հիմքերի քայքայմանը և որպես ամբողջական գործուն համակարգի, նրա փլուզմանը: Մշակութային համակարգի գոյությունն ապահովում է հոգևոր արժեքների փոխանցումը մի սերնդից մյուսին, ամրագրում և պահպանում է ազգի լեզուն, տվյալ մշակութային հանրույթին բնորոշ աշխարհի պատկերը, իրականացնում է ազգային ինքնագիտակցության և տվյալ սերնդի մշակութային նույնականացման գործառույթ՝ նպաստելով հասարակական համաձայնությանն ու մարդկային հանրույթի համախմբմանը: Այդ ամենի արդյունքում ստեղծվում են ազգային արժեհամակարգի տեսանկյունից կենսականորեն կարևոր արժեքներ և իդեալներ:

Ազգային մշակույթի՝ տնտեսության, քաղաքականության, կրթության հոգևոր հիմքերի անտեսումը հատկապես վտանգավոր է փոխակերպվող հասարակությունների դեպքում: Փոխակերպվող հասարակության պայմաններում, ազգի մշակութային ինքնության պահպանման եղանակները որոնելիս հետազոտողներն առաջադրեցին ազգային անվտանգության հումանիտար հիմքերի տեսությունը: Այս ոլորտում նախապես ձևավորվեցին առանձին թեմաներ, որոնք այս կամ այն կերպ կապված են քննարկվող հիմնախնդրին՝ ***հումանիտար անվտանգություն, ազգային անվտանգության սոցիալ-հումանիտար հիմնախնդիրներ, ազգային անվտանգության մարդկային բաղադրիչ*** և այլն: Գիտական շրջանառության մեջ մտան այնպիսի հասկացություններ, ինչպիսիք են ***«հոգևոր անվտանգությունը», «գաղափարական անվտանգությունը»:*** Այնուհետև ձևավորվեցին անվտանգության տեսական ուղղությունները՝ ***անվտանգության սոցիոլոգիա, անվտանգության մշակույթ*** և այլն[4]:

Ժամանակակից աշխարհում շրջանառվում է նաև ***«մշակույթների երկխոսություն»*** *կոչվող* տեսությունը, որն ընկալվում է որպես պատմական կամ ժամանակակից տարբեր մշակույթների փոխազդեցություն, ներթափանցում կամ վանում, կամ դրանց դավանական, տնտեսական կամ սոցիալ-քաղաքական համագործակցության ձև: Մշակույթների փոխազդեցության ընթացքում երկխոսությունն իրականացնում է երկակի գործառույթ՝ մի կողմից

[1] Տե՛ս http://www.peoples.ru/military/scout/dalles/
[2] Տե՛ս Արտյունով Ս., Народы и культуры. М., էջ 17-41:
[3] Տե՛ս Фомин С. А., Обеспечение национальной безопасности, М., 2007 էջ 106:
[4] Տե՛ս Ерасов Б.С., Социальная культурология. М. , 1998: Кузнецов В.Н., Социология безопасности. Формирование культуры безопасности в трансформирующемся обществе. М., 2002: Сластенин В.А., Гуманитарная культура специалиста //«Магистр 1»1991, N 1: Явчуновская Р.А., Глобальные проблемы в человеческом измерении (Основы гуманитарной безопасности). Курс лекций. М., 2001:

այն ապահովում է միջմշակութային փոխազդեցությունների իրականացման հնարավորությունը, մյուս կողմից պահպանում է ուժերի հնարավոր հավասարակշռությունը երկխոսության կողմերի միջև՝ հակադրվելով համաշխարհայնացման արագընթաց զարգացմանը: Մշակույթների երկխոսությունը թեև ինքնին նոր մշակութային իրավիճակ չի ստեղծում, բայց լայն հնարավորություններ է առաջադրում տարբեր սոցիոմշակութային արժեքների և նորմերի կրողների իրական փոխազդեցության համար: Այս երևույթը արդի աշխարհում դրսևորվեց հատկապես աշխատանքային բարձր միգրացիայի պայմաններում և նոր սոցիոմշակութային միջավայրին ներգաղթյալների ադապտացիայի գործում:

Բայց Արևմուտքում մուլտիկուլտուրականության քաղաքականության պարտությունը ցույց տվեց, որ յուրաքանչյուր երկիր պետք է որոնի մշակույթների երկխոսության իր տարբերակը՝ նկատի առնելով այն հանգամանքը, որ ժամանակակից սոցիոմշակութային առաջընթացի պայմաններում պետք է գերակա դիրքում լինեն տվյալ ժողովրդի հոգևոր-բարոյական անվտանգության պահպանման հիմնախնդիրները:

Հետխորհրդային ժամանակաշրջանում մեր ժողովրդի խնդիրը ներկայիս զարգացող աշխարհին ինտեգրման համատեքստում մշակութային ինքնության պահպանման սկզբունքների պարզաբանումն է: Դա թույլ է տալու մի կողմից ինտեգրվել այսօրվա զարգացող աշխարհին՝ նրանց կողմից ստեղծված համամարդկային արժեքների յուրացման միջոցով, մյուս կողմից պահպանել և վերարտադրել մեր ազգային ինքնատիպությունը պայմանավորող մշակութային համակարգը:

Պետք է նկատի առնել նաև այն հանգամանքը, որ համաշխարհային մշակույթի հիմքը ազգային ավանդույթներն են՝ ասքերը, էպոսները, հեքիաթները, երաժշտությունը, այսինքն՝ բանահյուսությունը: Սա նշանակում է, որ այն ստեղծագործողները, ովքեր օգտվել են ազգային ակունքներից, ստեղծել են ժամանակի գործոնը շրջանցող գլուխգործոցներ: Այս հիմնադրույթն իր բազմաթիվ դրսևորումներն ունի տարբեր ազգային մշակույթների մեջ: Օրինակ՝ Բիզեի «Կարմենը», Մ. Ռավելի «Բոլերոն» հագեցած են իսպանական ազգային երաժշտության կոլորիտով, իսկ Ա. Տիգրանյանի «Անուշի», Ա. Խաչատրյանի բալետների ատաղձը զուտ հայկական է: Առհասարակ, ազգային երաժշտությունը ցանկացած ժողովրդի երաժշտական մշակույթի պատվանդանն է: Ջազն առաջացել է աֆրո-ամերիկյան և եվրոպական (կելտական) ազգային երաժշտության զուգորդումներից, բիթլզները 17-18-րդ դդ անգլիական բալլադային ոճի փոխադրություններ են կելտական երաժշտական ավանդույթներին, քանթրիները կելտական հնագույն երաժշտության նորովի մեկնաբանությունն են ԱՄՆ-ի մշակութային-կենցաղային և միգրացիոն խոշորապլան տեղաշարժերի արտացոլմամբ:

Հայ ազգային երաժշտությունը պարունակում է խոհափիլիսոփայական, ենթագիտակցական ինֆորմացիայի անընդհատություն՝ ներծծված հոգու խորը տվայտանքներով: Այն նման չէ հնդկական, արաբական ու իրանական երաժշտական մշակույթներում առկա հայեցողական պատկերներին՝ մերկ կանայք, պորտապար և այլն: Մշակույթի ավանդույթային շերտի ինֆորմացիան հիմնականում վերաբերում է սոցիոմշակութային հարթությանը և համապետական ընդգրկման ավանդույթներ չի պարունակում, այն դեպքում, երբ համազգայինը արտահայտվում է սոցիոնորմատիվ[1] մշակույթի տեղական առանձնահատկություններով:

Մշակութային համակարգը սերտորեն փոխկապակցված է քաղաքական ու տնտեսական համակարգերի հետ, և դրանցից որևէ մեկի փոփոխությունը համապատասխան փոփոխություններ է առաջացնում նաև մյուսներում: Զարգացած երկրներին ինտեգրվելու միջոցով արևմտյան մշակութային միջավայրում ձևավորված և այդ մշակույթի զարգացման արդյունք հանդիսացող տնտեսական և քաղաքական մոդելների յուրացումը անխուսափելիորեն հանգեցնում է մշակութային փոփոխությունների: Դրանք չեն կարող վտանգավոր լինել էթնոմշակութային ինքնության վերարտադրության տեսանկյունից միայն այն դեպքում, եթե ազգային մշակութային համակարգ ներմուծվող արժեքները յուրացվում են ոչ թե պարզ ընդօրինակման, այլ սեփական արժեհամակարգին դրանց հարմարեցման միջոցով: Հակառակ դեպքում էթնիկ սոցիոմշակութային միջավայրում առաջանում են մշակութային բախումներ և օտարումներ, ինչն էլ թուլացնում և ապա վտանգում է ազգային մշակույթի ինքնությունն ու հաղորդակցային գործառույթը:

Համաշխարհայնացման գործընթացների հետազոտողներից, «Մշակույթների բախում» տեսության նշանավոր ներկայացուցիչ Ս. Հանթինգտոնը կարծում է, որ այդ գործընթացների արդյունքում համաշխարհային քաղաքակրթությունը մտնում է նոր փուլ և մարդկությանն առանձնացնող սահմանները ճշգրտելու և հակասությունները հաղթահարելու միջոցը մնում է ազգային մշակույթը: Համաշխարհայնացումը թեև արագորեն տարածվում է ողջ աշխարհում, բայց չի փոխարինում «ազգ», «ազգային պետություն» և «ազգային մշակույթ» հասկացություններին[2]: Այս երևույթն ի վերջո բերում է իր հակադարձ էֆեկտը՝ հանգեցնելով ազգայնականության ծաղկմանը, ինչի վկայությունն են Վրաստանում, Ուկրաինայում, Բալկաններում, Մերձավոր Արևելքում և ժամանակակից աշխարհի բազմաթիվ այլ երկրներում տեղի ունեցող իրադարձությունները:

Համաշխարհայնացման գաղափարախոսների կարծիքով՝ օրինակ, ցանկացած երկրի նկարիչ ներհայեցողական (իմպլիցիտ) կերպով կարող է գեղարվեստական կերպարներ ստեղծել՝ օգտագործելով Արևմուտքի կոդերն ու չափորոշիչները: Դրանով համաշխարհայնացումը դառնում է մշակույթների ձուլման գաղափարախոսություն: Զարգացման այսպիսի ընթացքը պետությունների մշակութային քաղաքականությունից ակնկալում է համաշխարհայնացման բացասական ազդեցությանը հակադրվելու որոշումներ ու քայլեր, որոնք կոչված են պահպանելու դեռևս ազգային պատկանելության ձևավորման ակունքներում գիտակցված համակեցության անվտանգությունն ապահովող չափորոշիչներն ու արժեքները: Այս երևույթը մտածելի է, քանի որ մշակույթը՝

[1] Եզրույթը վերցված է «Культура жизнеобеспечения и этнос» գրքից, Եր. 1983:
[2] Տես Хантингтон С., Столкновение цивилизаций, Электронный ресурс URL: www.archipelag.ru *l geopoolitics l stolknowenie lclash lclash.*

նպաստելով կեցության ընկալմանն ու իմաստավորմանը, իր միասնության ու փոխկապվածության շնորհիվ էականորեն ազդում է ազգային անվտանգության վրա[1]:

Սակայն համաշխարհայնացումը չպետք է դառնա մշակույթների ձուլման գաղափարախոսություն, ինչը պետությունների մշակութային քաղաքականությունից ակնկալում է որոշումներ ու քայլեր, որոնց շնորհիվ հնարավոր կլինի հակադրվել համաշխարհայնացման բացասական ազդեցությանը:

Այն. որ աշխարհում միշտ էլ ընթացել են սերտաճման գործընթացներ տարբեր մշակութային, նույնիսկ քաղաքակրթական գործընթացների միջև, բնական երևույթ է: Նորույթ չէ նաև մշակութային էքսպանսիայի գաղափարը: Հայոց պատմության ընթացքում հայ մշակույթի նկատմամբ նման բազմաթիվ փորձեր եղել են, և հենց դրանց դիմակայման լավագույն միջոցը դարձել է մշակութային սեփական-առանձնակի համակարգի ձևավորումն ու զարգացումը: Մեր ժողովրդի կյանքում այս երևույթը դրսևորվել է հատկապես պետության բացակայության պայմաններում, երբ մշակույթը մի տեսակ ազգի ինքնապահպանման բնազդի է վերածվել՝ էթնիկ նույնականության պահպանումն ապահովող մշակույթի տիպերի շնորհիվ: Այս գործընթացը տեսանելի է ինչպես Արշակունիների, այնպես էլ Բագրատունիների արքունական տների անկումից հետո:

Պետք է նկատի առնել մի առանձնակի կարևորության հանգամանք, որ հայոց էթնիկ ինքնագիտակցության և հոգևոր համախմբվածության գործում առանցքային դերակատարության տարրերից է պատմական հիշողության գործոնը, որը հայոց ազգային գաղափարախոսության ձևավորման տարրերից մեկն է: Ազգը որոշակի իմաստով հավաքական վարքի դրսևորման ձև է, ուր կարգավորիչ գործառույթ է վերապահված պատմական հիշողությանը: Վերջինս ազգի առանձին անդամներին պահում է սոցիոմշակութային օրգանական համախմբվածության մեջ՝ ազգի պատմությունը դարձնելով շարունակական ու ժառանգական: Պատմական հիշողությունը մեր ազգի համար մի յուրօրինակ շրջան է՝ անցյալի համար ներկայում նորից ծնվելու, ներկայի դեպքում ապագա ծնել-ձևավորելու եղանակով: Այն դեպքում, երբ, ինչպես գրում է թուրքական արգելված գրականության ներկայացուցիչներից մեկը՝ Էլիֆ Շաֆաքը թուրքի համար անցյալի ու ներկայի միջև գործում է տարածական մեծ անջրպետ՝ անցյալը ինքնակա ապրել անցել է, այն ոչ մի կապ չունի այսօրվա թուրքի հետ, որն իր ներկայով ապրում է իր այսօրը: Սերունդների միջև կապի բացակայության այս հոգեբանությունն էլ, որպես յուրօրինակ վահան, օգտագործվում է պատմական փաստը հերքելու համար:[2] Մեր ազգի պարագայում պատմական հիշողությունը այն կարևոր ապահովագրական աշխատակարգն է, որի շնորհիվ սահմանափակվում են ազգային պատկանելությունը մոռանալու հնարավոր միտումները: Այս տեսակետից պատմական հիշողությունը կարելի է բնութագրել որպես ազգի ճակատագրով, նրա վաղվա տեսլականով ապրելու ազգի առանձին անդամների համար պարտադիր սոցիոմշակութային դաշտ:

Հետխորհրդային շրջանում հայկական հասարակության կենսագործունեության հիմնական ոլորտների մասնավորեցման, սոցիալական խորագույն անհավասարության արմատավորման արդյունքում մեծացավ դեպի բնակչության լուսանցքային խավերի հոգևոր պահանջմունքները կողմնորոշված զանգվածային մշակույթի ցածրաճաշակ արտադրանքի ծավալը: Առայսօր իրականանում է տարբեր կարգի անենաթողության ու բռնության վրա հիմնված կենսակերպի, ինչպես նաև զանգվածային մշակույթի քարոզչություն: Գործառող այս իրավիճակի հետևանքով տեղի է ունենում հոգևոր-մշակութային արժեքների վերարժեքավորում և ապա արժեզրկում, իսկ մշակույթն իր ամբողջության մեջ, սկսում է կորցնել հասարակության կենսագործունեության ոլորտում գլխավոր՝ մարդկանց վարքի բարոյական կարգավորիչի, սոցիալական կոդի և արժեքային հիմքերի ամրագրման իրեն վերապահված կարևորագույն դերը:

Արդի պայմաններում **հայոց ազգային ոգու վերածնունդը պետք է սկսել ազգի հոգևոր առողջացման հայեցակարգի** ձևավորումով, որն ունի մի շարք ուղղություններ:

Այստեղ **առաջնահերթությունը պատկանում է հասարակության զարգացման ռազմավարական հնարավորությունների և միջոցների ձևավորմանը: Հասարակության ակտիվ մասի նպատակաուղղումը կենսականորեն կարևոր ազգային նախագծերի իրականացմանը, հնարավորություն է ստեղծելու դաստիարակել ազատ և պատասխանատու և հայրենիքի գաղափարով տոգորված, խորապես հայրենասեր ազգային ընտրախավ:** Այսինքն՝ **ազգի հոգևոր վերածնունդին միտված գործունեության ծավալում հնարավոր բոլոր ուղղություններով, որն էլ իր հերթին հանգեցնելու է ազգային ռազմավարական գաղափարների ձևավորմանը:**

Այս գործունեության մեջ մեծ կարևորություն ունի մշակութային անվտանգության քաղաքականության ռազմավարության համակարգում **մշակույթի ինկուլտուրացիայի գործառույթի ապահովումը**: Սկսած մանուկ հասակից այս գործառույթն ապահովում է մարդու կողմից տվյալ էթնոմշակութային առանձնահատկությունների՝ լեզվի, սոցիոնորմատիվ, նյութական և հոգևոր մշակույթի տարրերի յուրացումը, և տվյալ հանրույթին պատկանելության գիտակցության ձևավորումը: Նրա գնահատականները, շրջապատող աշխարհի ընկալման եղանակներն ու վերարտադրության լեզուն պայմանավորված են այդ մշակույթի արժեքային-նորմատիվ բովանդակության ամբողջական յուրացմամբ:

Մշակութային անվտանգության ոլորտում պետական քաղաքականության կարևոր ուղղություններից մեկն, ըստ էության, պետք է համարել **քաղաքացիական ինքնագիտակցության և հայրենասիրության ձևավորումը բնակչության մոտ**: Նմանատիպ հիմնախնդրի լուծման հիմքում պետք է ընկած լինի **ազգային ինքնագիտակցության ձևավորումը, արժեքային հարաբերությունն անձի, հասարակության, պետության նկատմամբ, դրանց վերածնունդի և զարգացման գաղափարների ու արժեքների նկատմամբ**: Անհրաժեշտ է քաղաքացիներին հաղորդակից դարձնել մեր

[1] Տես Астафьева О.И., Колин К.К., Концептуальные основы государственной политики в области духовной культуры для обеспечения единства российского народа и национальной безопасности РФ, էջ 67:

[2] Շաֆաք Է., Ստամբուլի բիճը, Եր., 2012, էջ 184:

մշակույթի հարստությունն ու ինքնատիպությունն արտացոլող սոցիոմշակութային արժեքների համակարգին, ինչպես նաև բարձր հոգևոր-բարոյական նորմերի ու պահանջմունքների ձևավորմանն ու հետագա զարգացմանը:

Այսպիսով՝ իր կենսագործունեության ընթացքում հայ ժողովրդի բնակության տարածքը համապատասխանել է ազգային մշակույթի պահպանման ու վերարտադրության տարածքին, իսկ սա նշանակում է, որ մշակութային ինքնության պահպանությունը երկար դարեր դարձել է իր հայրենիքում հայ ժողովրդի գոյատևման առանցքային պայման: Այսինքն՝

1. Ազգը որպես ցեղային նույնականություն, համաշխարհայնացման մեր դարաշրջանում քաղաքակրթությանը բնորոշ սոցիոմշակութային ներթափանցումների ու ներխուժումների պայմաններում կատարում է տեղեկատվական պաշտպանության գործառույթ մշակութային այն ավանդույթների պահպանման միջոցով, որոնք ձևավորվել են նախորդ դարաշրջաններում և ապացուցել էթնիկ նույնականության պահպանման իրենց կոչումը:

2. Այդ հիմնավորմամբ էլ «ազգային անվտանգություն» եզրույթը գործնականում բխում է ազգային մշակույթի էությունից: Հայ ժողովրդի համար մշակութային ինքնության պահպանումը սոսկ մշակութային խնդիր չէ, այլ առաջին հերթին ուղղված է ազգային ինքնության պահպանմանը, իսկ անկախ պետականության իմաստավորումն, ըստ էության, ուղղված է պատմականորեն ձևավորված մշակութային տարածքում սեփական ազգային ինքնությունը վերարտադրելուն:

3. Մեր օրերի զարգացող աշխարհում հայոց մշակութային ինքնատիպության պահպանությունը կախված է հայ ժողովրդի ստեղծագործական ներուժի լիարժեք դրսևորման և իրացման համար հնարավոր բոլոր պայմանների ձևավորումից: Սա թույլ է տալու ապահովել հայկական մշակույթի ապագան՝ նրա ստեղծագործական զարգացման հիման վրա, ինչն այսօր մշակութային զարգացումներում իշխող միտում է: Հետևաբար, ազգային մշակույթի ստեղծագործ ներուժի բացահայտման ու դրսևորման պայմանների ստեղծումը մեր ժամանակներում մշակութային ոլորտին առնչվող ազգային անվտանգության առաջնային և սկզբունքային խնդիրն է:

ՀՏԴ 324(479.243) Քաղաքագիտություն

Հրայր Փաշայան
Արցախի Պետական Համալսարանի
փիլիսոփայության և քաղաքագիտության ամբիոնի դասախոս,
քաղաքական գիտությունների թեկնածու
E-mail: hrayr.pashayan@mail.ru

Լիանա Բալայան
Ստեփանակերտի համար 2 հիմնական դպրոց

1991-Ի ԼՂՀ ԱՆԿԱԽՈՒԹՅԱՆ ՀԱՆՐԱՔՎԵՆ ԵՎ ՀԵՏԱՁԳՎԱԾ ՀԱՆՐԱՔՎԵԻ ԳԱՂԱՓԱՐԸ ՂԱՐԱԲԱՂՅԱՆ ԿԱՐԳԱՎՈՐՄԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՑՈՒՄ

Սեփական կարգավիճակի հստակեցման նպատակով 1991թ. դեկտեմբերի 10-ին ԼՂՀ-ում անցկացված հանրաքվեից ուղիղ 25 տարի է անցել: Վերլուծելով այդ առթիվ միջազգային անկախ դիտորդների կողմից ընդունված ակտը, հոդվածում ներկայացվել է նրանում առկա իրավաքաղաքական փաստարկները: Դրանք վկայում են, որ հանրաքվեն անցել է միջազգային իրավունքի տարին ու ոգուն համապատասխան, իսկ արցախահայությունն իր կամքն արտահայտել է հօգուտ ազատ ու անկախ ապրելու իրավունքի:

Միաժանակ վերլուծված են «կազանյան» փաստաթղթում ամրագրված «հետաձգված հանրաքվեի» և ազատ կամարտահայտության մասին դրույթները: Յույց է տրվում, որ դրանք փաստորեն ծուղակ են, որոնք ամրագրվել են «մտքում պահած» նպատակների իրականացման համար:

Բանալի բառեր՝ ԼՂՀ անկախության հանրաքվե, կամարտահայտություն, կարգավիճակ, հետաձգված հանրաքվե, իրավաքաղաքական փաստարկներ, Արցախի Հանրապետություն, Ադրբեջանի Հանրապետություն, Ղարաբաղյան հակամարտություն:

Грайр Пашаян
к.п.н.,
АрГУ, кафедра философии и политологии
Лиана Балаян
Школа №2 г.Степанакерта

РЕФЕРЕНДУМ НЕЗАВИСИМОСТИ НКР В 1991 ГОДА И КОНЦЕПЦИЯ ОТЛОЖЕННОГО РЕФЕРЕНДУМА В ПРОЦЕССЕ КАРАБАХСКОГО УРЕГУЛИРОВАНИЯ

25 лет прошло со дня референдума, проведенного 25 декабря 1991 года с целью конкретизации собственного статуса. Анализируя акт, принятый по этому случаю международными независимыми наблюдателями, в статье представлены политико-правовые аргументы, имеющиеся в документе. Они свидетельствуют, что референдум был проведен согласно букве и духу международного права, а армяне Арцаха выразили свою волю в пользу права жить свободно и независимо.

В то же время анализируются принципы "отложенного" референдума и волеизъявления, прописанные в "казанском" документе. Демонстрируется, что они фактически являются ловушкой и были прописаны с целью осуществления "державшихся в уме"целей .

Ключевые слова: референдум о независимости НКР, волеизъявление, статус, отложенный референдум, политико-правовые аргументы, Республика Арцах, Республика Азербайджан, нагорно-карабахский конфликт.

Hrayr Pashayan
Candidate of Political Science, assistant professor,
Department of Philosophy and Political Science , Artsakh State University
Liana Balayan
Teacher in the basic school №2 in Stepanakert

THE REFERENDUM OF THE NKR INDEPENDENCE IN THE 1991 AND THE CONCEPTION OF THE DELAYED REFERENDUM IN THE PROCESS OF THE SETTLEMENT OF KARABAKH CONFLICT

25 years have passed since the referendum held on December 25, 1991 with an aim to determine its own status. Analysing the act adopted by the international independent observers, the jural and political argumentation is presented in the article .They witness that the referendum was held according to the principles of the international law, and that the Armenians of Artsakh expressed their will in favour of the right of free and independent life.

At the same time the principles of "the delayed referendum" fixed in the "Kazan" document have been analysed. It is demonstrated that they are in fact a trap and were written down to achieve the"kept in mind" aims.

Keywords: a referendum on the independence of the NKR, will, the status, a deffered referendum, political and legal argument, the Republic of Artsakh, the republic of Azerbaijan, the Nagorno—Karabakh conflict.

Դեկտեմբերի 10-ին լրանում է Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության՝ սեփական կարգավիճակի հստակեցման նպատակով կազմակերպված հանրապետական հանրաքվեի 25-րդ տարեդարձը: Դրանով, դեռևս գործող ԽՍՀՄ օրենքների և միջազգային իրավունքի տարին ու ոգուն համապատասխան արցախահայությունն արտահայտեց իր կամքը հօգուտ Ազատ ու Անկախ Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության՝ հավատարմություն հայտնելով այն սկզբունքներին, որոնք բովանդակում է 1991թ. սեպտեմբերի 2-ին ԼՂՀ հայտարարելու մասին հռչակագիրը[1]: Դա պատմական քայլ էր, որը բխում էր տվյալ ժամանակաշրջանի ռազմական ու քաղաքական իրողություններից, մասնավորապես Արցախի բնակչությանը ադրբեջանական ագրեսիայից պաշտպանելու և բոլոր պետությունների հետ իրավահավասար հարաբերություններ հաստատելու անհրաժեշտությունից[2]:

Այս առթիվ հատկանշական է Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության անկախության հանրաքվեի արդյունքների վերաբերյալ անկախ դիտորդների կողմից ընդունված ակտը[3], որի վերլուծությունը մի շարք իրավաքաղաքական փաստարկների և եզրահանգումների հիմք են տալիս: Այսպես.

1. Տարբեր երկրներից ժամանած անկախ դիտորդների կողմից ԼՂՀ անկախության հանրաքվեի արդյունքների մասին ընդունած ակտի բովանդակությունն առաջին հերթին կարևորվում է նման քաղաքական իրադարձության անաչառության տեսանկյունից: Դիտորդներն այցելել են ավելի քան 30 ընտրական տեղամասեր[4], ներկա գտնվել ձայների հաշվառմանը և ընդունած ակտում հավաստագրել, որ **«Հանրաքվեի նախապատրաստումը, անցկացումը և արդյունքների ամփոփումն իրականացվել են «ԼՂՀ հանրաքվեի անցկացման մասին ժամանակավոր կանոնակարգին» համապատասխան: Ընտրատարածքների ցուցակը և տարածքային ընտրական հանձնաժողովների հասցեները հրապարակվել են «Խորհրդային Ղարաբաղ» թերթում...»:** Այսինքն՝ դիտորդները փաստել են, որ ընտրությունները կազմակերպվել են դրա համար պահանջվող իրավական նորմերին համահունչ, չնայած **«հանրաքվեն անցկացվում էր ԼՂՀ-ի դեմ զինված ագրեսիայի պայմաններում, որն արտահայտվում էր Ստեփանակերտ քաղաքի և այլ բնակավայրերի տարբեր զինատեսակների կիրառմամբ չընդհատվող հրետակոծությամբ՝ ներառյալ հրթիռներն ու հրետանին»:**

2. Հանրաքվեի կազմակերպման և անցկացման ընթացքում պահպանվել է ԼՂՀ տարածքում բնակվող բոլոր ազգությունների քվեարկությանը մասնակցելու իրավունքներն ու պայմանները: Այդ նպատակով, քվեաթերթիկները կազմվել են երեք՝ հայերեն, «ադրբեջաներեն» և ռուսերեն լեզուներով: Ընդ որում՝ կայազորի միջոցով քվեաթերթիկներն ուղարկվել էին նաև ԼՂՀ ադրբեջանաբնակ վայրերը: Տարաբնույթ ընկալումներից ու մեկնաբանություններից խուսափելու, ինչպես նաև ընտրողներին հստակորեն կողմնորոշելու նպատակով, քվեաթերթիկը պարունակել է **«Համաձայն եք Դուք, որպեսզի հռչակված Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունը լինի անկախ պետություն ...» հարցը և «ԱՅՈ» ու «ՈՉ» բառերը՝ անցանկալին ջնջել նշումով»:** Այսինքն՝ հանրաքվեի կազմակերպման և անցկացման հիմքում գերակայել է ժողովրդի կամքի արտահայտությունը, որը հանդիսանում է ազգերի ինքնորոշման՝ ինքնուրույն պետություն ստեղծելու ժամանակակից աշխարհի կարևորագույն չափանիշը:

3. Անկախ դիտորդներն իրենց կողմից ընդունված ակտում անհրաժեշտ են համարել նշելու, որ. **«Դիտորդների կողմից չեն հայտնաբերվել քվեարկության արարողակարգի, քվեաթերթիկների տրման, դրանց ձևակերպման, ձայների հաշվման խախտումներ»:** Այս բոլորը հիմք են հանդիսացել նրանց կողմից տրված եզրահանգման համար, ըստ որի. **«Ելնելով քվեարկության արդյունքներից և նկատի ունենալով մարդու իրավունքների համընդհանուր հռչակագրի և միջազգային ակտերի դրույթները՝ անկախ դիտորդները հայտարարում են. ԼՂՀ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆԸ ՁԱՅՆԵՐԻ ՃՆՇՈՂ ՄԵԾԱՄԱՍՆՈՒԹՅԱՄԲ ԱՐՏԱՀԱՅՏՎԵԼ Է ԼՂՀ ԱՆԿԱԽՈՒԹՅԱՆ ՕԳՏԻՆ»[5]:** Այսինքն՝ անկախ դիտորդները փաստել են, որ հանրաքվեն համապատասխանել է և՛ տվյալ ժամանակ երկրում գործող ներպետական իրավական ակտերին, և՛ մարդու իրավունքների համընդհանուր հռչակագրի, և՛ միջազգային իրավունքի դրույթներին:

4. Չափազանց կարևոր է, որ հանրաքվեն անցկացվել է մինչև ԼՂՀ-ից ադրբեջանցի թուրքերի հեռանալը, որոնց մի մասը քվեարկությանը չի մասնակցել Բաքվի հրահանգով: Այդուհանդերձ, ադրբեջանական կողմը ԼՂՀ անկախության հանրաքվեին նույնպես ներկայացնում է ինչ-ինչ վերապահումներ, որոնցից առավել «ծանրակշիռն» այն է, որ հանրաքվեին չի մասնակցել ադրբեջանական բնակչությունը: Մինչդեռ՝ ԼՂՀ անկախության հանրաքվեին մասնակցել է 108736 մարդ կամ բնակչության ընտրական իրավունք ունեցողների 82,2 տոկոսը: Քանի որ այդ ժամանակ «ադրբեջանցիները» կազմում էին ԼՂՀ ընտրական իրավունք ունեցող բնակչության մոտ 25 տոկոսը,

---

[1] Այս մասին մանրամասն տես՝ Փաշայան Հ., Բալայան Լ., Արցախի անկախացումը՝ ազգերի ինքնորոշման դասական օրինակ, Գլոբուս, թիվ 7(76), էջ 21-26

[2] Ըստ միջազգայնագետ Զ. Տոդուայի «Բոլոր պետությունները ծնվել են արյամբ: Բայց հետո, որպեսզի չանհետանան, նրանք պետք է ստեղծարար կյանք սկսեն, ստեղծեն տնտեսություն, կառուցեն տներ, ձեռնարկություններ, կազմակերպեն առևտուր, ստեղծեն պայմաններ բնակչության բարեկեցության բարելավման համար: Այլապես, նոր պետության գոյության ժամկետը մեծ չէ...»: Тодуа З., Экспансия исламистов на Кавказе и в Центральной Азии. М., 2006. с. 52.

[3] Статус Нагорного Карабаха в политико-правовых документах и материалах. Ереван, 1995г., с. 85-87.

[4] Ընդհանուր առմամբ ստեղծվել էր 81 ընտրատարածք, որոնցից 11-ում հանրաքվեն չի կայացել (դրանցից 10 ադրբեջանական բնակչությամբ էին, իսկ մյուսը կապված էր հրետակոծության առաջացրած պայմանների հետ) Տես Ակտ՝ 1991թ. դեկտեմբերի 10-ին ԼՂՀ-ում կայացած հանրաքվեի մասին, ԼՂՀ ՊԱ, ֆ. 1, g. 2, գ. 332, թ. 10-11:

[5] Ընդհանուր առմամբ ընտրության իրավունք ունեցող 132328 մարդուց քվեարկությանը մասնակցել է 108736 մարդ: Քվեարկողներից 108615 մարդ կամ ընտրողների 99,9 տոկոսը կողմ են քվեարկել ԼՂՀ անկախությանը, նշելով «ԱՅՈ», 24 մարդ կամ 0,02 տոկոսը նշել են «ՈՉ», իսկ 95 քվեաթերթ անվավեր է ճանաչվել, որը կազմում է 0,09 տոկոս: Այս և տվյալ ժամանակաշրջանի այլ փաստաթղթերի մասին մանրամասն տես՝ Աբրահամյան Հ., Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետություն (1991 թ. օգոստոս - 1992 թ. հունվար). Փաստաթղթեր, Երևան 2011:

ապա ակնհայտ է, որ «ադրբեջանցիների» մի մասը նույնպես մասնակցել է հանրաքվեին: Բայց նույնիսկ եթե մի պահ պատկերացնենք, որ բոլոր «ադրբեջանցիները» մասնակցել և դեմ են քվեարկել անկախությանը, ապա այդ դեպքում ևս ակնհայտ է, որ այն հանրաքվեի վերջնական արդյունքների վրա չի կարող ազդեցություն ունենալ: **Հետևաբար, ինչպես հաստատել են մի քանի տասնյակ միջազգային դիտորդներ և օտարերկրյա լրատվամիջոցների ներկայացուցիչներ, հանրաքվեն անցել է անթերի:**

Ինչպես հայտնի է, արդի միջազգային հարաբերությունների կարևորագույն սկզբունքներից մեկը կապված է ազգերի ինքնորոշման իրավունքի հետ, որը տվյալ երկրի բնակչությունն արտահայտում է կամքի ազատ արտահայտման՝ հանրաքվեի միջոցով: Այս առումով բավականին բնութագրական է արևմտյան առաջատար երկրներից մեկի՝ Մեծ Բրիտանիայի ԱԳ նախարար Ռիչյամ Հեյգի հայտարարությունը 2013թ. Ֆոլկլենդյան կղզիներում բնակչության ինքնորոշման նպատակով կազմակերպված հանրաքվեի վերաբերյալ, ըստ որի 21-րդ դարում նախևառաջ պետք է կարևորվի ժողովուրդների ինքնորոշման իրավունքը[1]: Ինչպես արդեն նշվեց, ուղիղ 25 տարի է անցել այն օրից, ինչ արցախահայությունն իր ճակատագիրը տնօրինելու ընտրություն է կատարել, որը հետագայում հաստատվել է 2006թ. համաժողովրդական քվեարկութամբ ընդունած սահմանադրության և բազմաթիվ անգամներ տեղի ունեցած իշխանության մարմինների ընտրությունների ընթացքում: Սակայն պարզվում է, որ Ղարաբաղյան հակամարտության կարգավորման նպատակով ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի կողմից հակամարտող կողմերին ներկայացված հանրությանը հայտնի (ոչ պաշտոնական) տարբերակներում իր ուրույն տեղն է գտել «հետաձգված հանրաքվեի» գաղափարը[2]: Լեռնային Ղարաբաղի կարգավիճակին և կամարտահայտությանն առնչվող «կազանյան» փաստաթղթում առկա ձևակերպումները հակասում են ոչ միայն հակամարտության իրավական դրույթներին այլև իրականությանն առհասարակ: Փորձենք մանրամասնել ըստ փաստաթղթում ներկայացված դրույթների:

Լեռնային Ղարաբաղի միջանկյալ կարգավիճակ

Մինչև Լեռնային Ղարաբաղի իրավական կարգավիճակի որոշումը, Լեռնային Ղարաբաղը ստանում է միջանկյալ կարգավիճակ, որը նրա բնակիչներին տալիս է որոշակի իրավունքներ և արտոնություններ: Դրանք շարադրվելու են Խաղաղության համաձայնագրում, մասնավորապես՝ Լեռնային Ղարաբաղի բնակիչները ունենում են ժողովրդավարական հասարակության մեջ սոցիալական ու տնտեսական կենսագործունեությունն ու անվտանգությունը պաշտպանելու և վերահսկելու իրավունք: Լեռնային Ղարաբաղի բնակիչների իրավունքներն ու հիմնարար ազատությունները հարգվում են»: Վերլուծելով մադրիդյան փաստաթղթի համապատասխան դրույթը, այս առթիվ «Քաղաքական հետազոտությունների ակադեմիա» ՀԿ նախագահ Ալեքսանդր Մանասյանն իրավամբ նկատում է. «Բայց ո՞վ ասաց, որ սոցիալական ու տնտեսական կենսագործունեության իրավունքը խլված է ԼՂՀ ժողովրդից, որ շնորհվի կամ վերադարձվի նրան, ո՞վ ասաց, որ ԼՂ ժողովուրդը այսօր հրաժարվել է միջազգային իրավունքից, կամ հակառակը՝ միջազգային իրավունքը մինչև խնդրի կարգավորումը երես է թեքել ԼՂ ժողովրդից: Դրանք մարդու ու մարդկանց հանրությունների անկապտելի իրավունքներ են և ոչ մեկին դրանք նրանցից օտարելու կամ մեծահոգաբար շնորհելու արտոնություն չի տրված: Դա այն է, ինչ Լեռնային Ղարաբաղի ժողովուրդը մյուս բոլոր ժողովուրդների պես ունի, ինչպես ամեն ղարաբաղցի ունի ամեն մի եվրոպացու պես, և նրան հարկ չկա տալու այն, ինչ նրան տրված է բնությունից, օրինակ, շնչելու և արտաշնչելու, իր շահերը պաշտպանելու (այդ թվում և զինված պայքարով) իրավունքները»[3]:

Այնուհետև փաստաթղթում գրված է. «Լեռնային Ղարաբաղի բնակչությունը՝ միջանկյալ շրջանում Լեռնային Ղարաբաղը կառավարելու նպատակով, իրավունք է ստանում ընտրել իշխանության մարմիններ, որոնք իրականացնում են օրենսդիր և գործադիր իշխանություն Լեռնային Ղարաբաղի ներքին հարցերում: Արդարադատությունն իրականացնելու նպատակով Լեռնային Ղարաբաղը իրավունք ունի հիմնել դատարաններ: Լեռնային Ղարաբաղի պաշտոնյաները արտաքին շփումներ իրականացնելու լիազորություններ կունենան այն ոլորտներում, որոնք սահմանվում են Խաղաղության համաձայնագրով»:

Այս առթիվ Ա. Մանասյանը նորից նկատում է. «Այստեղ ևս նախատեսվում է ԼՂ ժողովրդին տալ այն, ինչ ինքն արդեն ունի և ինչ իրեն հասնում է ըստ միջազգային իրավունքի: ԼՂՀ քաղաքացիները 1991թ. անկախության մասին հանրաքվեից ի վեր բազմաթիվ անգամ մասնակցել են ընտրությունների՝ ձևավորելու համար կառավարման տարբեր մակարդակների իշխանական մարմինիններ՝ տեղական ինքնակառավարման մարմինների ընտրություններից սկսած մինչև խորհրդարանական ու նախագահական ընտրությունները: Քիչ է ասել, որ դրանց ընթացքին հետևած միջազգային կառույցներն ու հասարակական կազմակերպությունները հիացել են այդ ընտրություններով և օրինակելի համարել նույնիսկ Եվրոպայի համար: Իրողությունների այդ խորքի վրա ինչ է նշանակում *միջանկյալ շրջանում* ԼՂ ժողովրդին տալ ընտրելու իրավունք, երբ նույնիսկ արգելավայրերի բնակիչներից, իսկ որոշ դեպքերում նաև բանտարկյալներից չի խլվում այդ իրավունքը: Բայց մյուս կողմից զավեշտալին այն է, որ դեռևս 1992 թ. մարտի 24-ին ԵԱՀԽ կողմից ընդունված փաստաթղթում ձևակերպված է ԼՂ ժողովրիդի՝ ազատ ընտրություններով այնպիսի իշխանություններ ունենալու իրավունքը, որոնք որպես շահագրգիռ կողմ պիտի մասնակցեն Մինսկի խորհրդաժողովին: Մոռացկո՞տ են փաստաթուղթ կազմողները, թե մեր

[1] www.panorama.am/am/world/2013/03/13/argentina-president/

[2] Այդպիսի ձևակերպումներ են առկա Մադրիդյան և Կազանյան կոչված փաստաթղթերում, որոնք ոչ պաշտոնապես հարապարակվել են Հայկական ուսումնասիրությունների ԱՆԻ կենտրոնի կողմից: Տես՝ http://www.aniarc.am/2016/04/13/madrid-principals-armenian-text/, http://www.aniarc.am/2016/06/23/kazan-document-23-june/

[3] Տես՝ Մանասյան Ա., Ի՞նչ է ասված այսպես կոչված մադրիդյան փաստաթղթում կամ ի պաշտպանություն իշխանությունների ու «Սասնա Ծռերի», http://www.ditaket.info

հիշողությունն են ստուգում: Պարզվում է՝ մոռացկոտ չեն: Հաջորդ կետով նրանք որպես նորություն վերհիշում են այդ հանգամանքը...»[1]:

Իսկ հաջորդ կետում հետևյալն է նշված «*Լեռնային Ղարաբաղի միջանկյալ իշխանությունները կարող են ունենալ դիտորդի կարգավիճակ ԵԱՀԿ այն նստաշրջաններում, որոնցում քննարկվում են անմիջականորեն Լեռնային Ղարաբաղին վերաբերող հարցեր: Նրանք կարող են անդամակցել միջազգային այն կազմակերպություններին, որոնցում միջազգայնորեն ճանաչված լինելու կարգավիճակը նախապայման չէ:*

Լեռնային Ղարաբաղն իրավունք է ունենում ստանալ արտասահմանյան երկրների և միջազգային կազմակերպությունների ֆինանսական օժանդակություն՝պայմանով, որ այդ օժանդակությունը նախատեսված լինի մարդու իրավունքների, խաղաղ տնտեսական և ժողովրդավարական զարգացման, մշակութային և առևտրային կապերի համար կամ հիմնական մարդասիրական պահանջների բավարարմանը:

Նորից մեզ նվիրվում է այն, ինչն ամրագրված է 1992թ. ԵԱՀԽ կողմից ընդունված փաստաթղթում և միջազգային իրավունքի հանրահայտ սկզբունքներում: Եվ դա կատարվում է ոչ թե հենց այնպես, այլ հայկական կողմից իրականացվող լուրջ զիջումների դիմաց, որի վերաբերյալ ձևակերպումն արդեն իսկ արձանագրված է **Ազատ կամարտահայտություն** ենթավերնագրի ներքո, որտեղ Լեռնային Ղարաբաղ աշխարհագրական հասկացությունը նույնացվում է ԼՂԻՄ-ի հետ, դրանից բխող վտանգավոր հետևանքներով:

Ազատ կամարտահայտություն

«Լեռնային Ղարաբաղի իրավական վերջնական կարգավիճակը որոշվում է Լեռնային Ղարաբաղի բնակչության ազատ կամարտահայտության միջոցով: Քվեարկության ժամկետներն ու մանրամասները կողմերը համաձայնեցնում են ապագա բանակցություններում: Լեռնային Ղարաբաղի բնակչություն ասելով հասկացվում է 1988թ. ազգային համամասնությունով ԼՂԻՄ-ում ապրող բոլոր ազգերը այնպիսի էթնիկ համամասնությամբ, ինչպես եղել է մինչև հակամարտության սկիզբը: Քվեարկության ժամանակ ապագա կարգավիճակի հարցի կամ հարցերի ձևակերպման սահմանափակում չի լինելու և կարող է թույլ տալ յուրաքանչյուր կարգավիճակի հնարավորություն[2]»:

Նախ նշենք, որ Մադրիդյան փաստաթղթի սկզբնական տարբերակում «հետաձգված հանրաքվեի» վերաբերյալ դրույթները ամրագրված էին փաստաթղթի առաջին կետում: Հայկական կողմն այն ընդունել էր որպես հիմք հետագա բանակցությունները շարունակելու համար, իսկ ադրբեջանական կողմը՝ մերժել: 2011թ. «մադրիդյան սկզբունքների» հիման վրա Ռուսաստանի Դաշնության միջնորդությամբ կողմերին է ներկայացվել «կազանյան» փաստաթուղթը, որում կարգավիճակի վերաբերյալ դրույթներն արդեն հետ էին տարվել և ստացել այն տեսքը, որը ներկայացրել ենք: Հայկական կողմը նորից այն հիմք է ընդունել բանակցությունների հետագա շարունակման համար: Ադրբեջանական կողմը նույնպես այն ընդունել էր որպես բանակցային գործընթացի հիմք, այնուհետև տասը առարկություն ներկայացրել՝ գործնականում մերժելով «կազանյան» առաջարկությունները[3]:

Եվ այսպես, ո՞րն է «հետաձգված հանրաքվեի» իրական նպատակը և ինչպիսի վտանգներ է պարունակում այն մեզ համար: Առաջին հայացքից նոր հանրաքվեի կազմակերպումը որևէ իրական վտանգ չի ներկայացնում, մանավանդ եթե հաշվի առնենք, որ ազատ ու անկախ ապրելու արցախահայության կամքն անշրջելի է, ենթակա չէ կասկածի և նրա արդյունքներն այդ առումով ակնհայտ են: Սակայն տեսականորեն նոր հանրաքվեի անցկացումն ընդհանրապես կասկածի տակ է դնում Արցախի Հանրապետության 25-ամյա գոյության ու արցախահայության՝ իր ճակատագիրն անկախ տնօրինելու նպատակով բազմիցս ցուցաբերած կամարտահայտության, այդ թվում նաև տեղական և կենտրոնական մարմինների ընտրությունների օրինականությունը: Բայց գործնականում իրական վտանգը ոչ միայն նոր հանրաքվեի կազմակերպման այլ «հետաձգված հանրաքվեի» մեջ է: Դա էր գլխավոր պատճառներից մեկը, որ եթե «մադրիդյան» անվանումը ստացած փաստաթղթի սկզբնական տարբերակում հետաձգված հանրաքվեի վերաբերյալ դրույթները տեղադրված էին առաջին կետում, ապա դրա նորացված կամ «կազանյան» փաստաթղթում Բաքվի պահանջով դրանք տարվել են հետ և կատարվել որոշակի այլ փոփոխություններ:

Բանն այն է, որ ադրբեջանական կողմը քաջ գիտակցում է, թե ինչպիսինն է լինելու և ներկայիս, և 1988 թվականի դրությամբ գոյություն ունեցող ազգաբնակչության ընդգրկմամբ կազմակերպվելիք հանրաքվեի արդյունքները: Այդպիսի հանրաքվե 1991-ին տեղի է ունեցել և նրա արդյունքները հայտնի են, որի մասին վերն արդեն նշվել է, և շեշտվել, որ նույնիսկ բոլոր ադրբեջանական թուրքերի ԼՂՀ անկախությանը դեմ քվեարկելու դեպքում, նրա արդյունքները չէին փոխվի: Ակնհայտ է նաև, որ ադրբեջանական կողմը զրկված է այդ հարցում արցախահայության քվեն ստանալու հնարավորությունից, հենց Բաքվի՝ հայ բնակչության նկատմամբ շարունակաբար իրականացվող հայատյաց քաղաքականության պատճառով: Հետևաբար, անհրաժեշտ է քայլեր ձեռնարկել, որոնք նման հանրաքվեի կազմակերպումը կհետաձգեն անորոշ ժամանակաշրջանով, նպաստավոր պայմաններ ստեղծելով Բաքվի հետագա հավակնությունների համար: Այդպիսիք կարող են լինել ինչպես ուժի ցուցադրման, այնպես էլ տարբեր այլ մեթոդներով բնակչության էթնիկական կազմը հօգուտ Ադրբեջանի փոխելուն ուղղված քայլերը:

Եթե մինչև ապրիլյան իրադարձությունները հայկական պաշտոնական շրջանակներում այս հարցի վերաբերյալ առկա էր համաձայնողական դիրքորոշում, ապա քառօրյա պատերազմը վեր հանեց դրա վտանգավորությունը,

[1] Նույն տեղում
[2] Տես http://www.aniarc.am/2016/06/23/kazan-document-23-june/
[3] Այդ մասին մանրամասն տես՝ Հակոբյան Թ., Կազանի փաստաթղթում Ադրբեջանի համար անընդունելի հիմնական կետերը, http://www.aniarc.am/2016/06/23/kazan-document-23-june/

փոխելով հետաձգված հանրաքվեի վերաբերյալ պաշտոնական շրջանակների դիրքորոշումը: Մասնավորապես ՀՀ ԱԳ փոխնախարար Շավարշ Քոչարյանը 2016թ. ապրիլի 21-ին լրագրողների հետ հանդիպման ժամանակ խոսելով այդ մասին նշեց, որ հետաձգված հանրաքվեի վերաբերյալ միջնորդների առաջարկի իմաստը կայանում է նրանում, որ Ադրբեջանի իշխանությունը կարողանա փրկել իր դեմքը և ներկայացնել իր հասարակությանը հանրաքվե անցկացնելու անհրաժեշտությունը: Ընդ որում, փոխնախարարը կարծում է, որ հանրաքվեի արդյունքը, նախապես համաձայնեցված պայմաններից ելնելով, գրեթե լիովին կանխատեսելի է: Սակայն, նրա խոսքով, ժամանակը ցույց տվեց, որ Բաքուն այդ ժամանակն օգտագործում է ոչ թե իր դեմքը փրկելու և հասարակությանը հանրաքվեի անխուսափելիությունը ներկայացնելու համար, այլ գործում է լրիվ հակառակ ուղղությամբ:

«Այս հարցում նման դիրքորոշումը ստիպում է բանակցություններ վարել այլ մոտեցումների շուրջ: Ընդ որում, չի կարող գոյություն ունենալ այնպիսի դիրքորոշում, որն Ադրբեջանը կարողանա ընկալել որպես իր սանձազերծած ագրեսիայի խրախուսում: Մենք հետևողական կլինենք այդ հարցում»,– ասել է Շ. Քոչարյանը[1]:

Արդյո՞ք սա նշանակում է, որ փոփոխվել է սեփական շահերին հակասող փաստաթղթերի հիմքի վրա բանակցությունները շարունակելու մեզանում արմատավորված վտանգավոր պրակտիկան: Ժամանակը ցույց կտա: Բայց, որ հակամարտության կարգավորման ուղղությամբ իրականացված քայլերը և դրանց արդյունքում ծնված փաստաթղթերը հիմնախնդրի իրավական փաստաթղթերից չեն բխում, այլևս ոչ մեկի համար գաղտնիք չէ, ինչպես այլևս գաղտնիք չէ Ադրբեջանի ռազմաքաղաքական ղեկավարության իրական նպատակները: Որքանո՞վ կհաջողվի հայկական կողմերին Ղարաբաղյան հակամարտության կարգավորմանն ուղղված հետագա դիվանագիտական քայլերում առաջ մղել սեփական շահերը, նույնպես ժամանակը ցույց կտա: Սակայն ակնհայտ է, որ դա կախված կլինի նաև այն բանից, թե ինչքանով ենք մենք կարողանում քաղաքականությունը որպես հնարավորինի արվեստ օգտագործել հիմնախնդրի իրական իրավական կերպարը կարգավորման գործընթաց ներբերելու և միջազգային հանրությանը մատուցելու համար:

Աղբյուրներ և գրականություն

1. ԼՂՀ ՊԱ, ֆ. 1, g. 2, գ. 332, թ. 10-11
2. Աբրահամյան Հ., Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետություն (1991 թ. օգոստոս - 1992 թ. հունվար). Փաստաթղթեր, Երևան 2011:
3. Փաշայան Հ., Բալայան Լ., Արցախի անկախացումը՝ ազգերի ինքնորոշման դասական օրինակ, Գլոբուս, թիվ 7(76):
4. Статус Нагорного Карабаха в политико-правовых документах и материалах. Ереван, 1995г.
5. Тодуа З., Экспансия исламистов на Кавказе и в Центральной Азии. М., 2016.
6. www.panorama.am/am/world/2013/03/13/argentina-president/
7. http://www.aniarc.am
8. http://www.ditaket.info
9. http://newsarmenia.am/am/news/nagorno_karabakh/artsakhum_hetadzgvats_hanraqvei_antskatsman/

[1] http://newsarmenia.am/am/news/nagorno_karabakh/artsakhum_hetadzgvats_hanraqvei_antskatsman/

ՀՏԴ 32(479.243) Քաղաքագիտություն

Ալեքսանդր Մանասյան

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԻՐԱՎՈՒՆՔԸ ՂԱՐԱԲԱՂՅԱՆ ՀԱԿԱՄԱՐՏՈՒԹՅԱՆ ԿԱՐԳԱՎՈՐՄԱՆ ԲԱՆԱԿՑԱՅԻՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՑՆԵՐՈՒՄ

(Ստատուս-քվոյից նահանջելու առաջարկության օրինակի վրա)

Որպես կանոն միջնորդները հակամարտող կողմերից պահանջում են չխորանալ պատմության մեջ: Սակայն Ղարաբաղյան հակամարտության դեպքում իրենք են առաջարկում հրաժարվել ստատուս-քվոյից և վերադառնալ անցյալ: ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի համանախագահների կողմից ներկայացված բոլոր փաստաթղթերում ենթադրվում է, որ Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունը պետք է տարածքներ հանձնի Ադրբեջանական Հանրապետությանը և վերադառնա նախկին ԼՂԻՄ-ի սահմաններին: Փաստորեն առաջարկվում է վերադառնալ գոյություն չունեցող ԽՍՀՄ-ի ու Խորհրդային Ադրբեջանի իրավաքաղաքական իրողություններին: Դա անհնար է նաև այն պատճառով, որ 1991-ին հենց Բաքուն է հրաժարվել լինել Խորհրդային Ադրբեջանի իրավահաջորդը: Ինչ վերաբերվում է տարածքային ամբողջականության և ժողովուրդների ազատ ինքնորոշման սկզբունքներին, որոնք դրված են կոնֆլիկտի կարգավորման հիմքում, ապա դրանք միայն հռչակվում են և չեն կապվում խնդրի կոնկրետ բովանդակության հետ:

Բանալի բառեր – կոնֆլիկտ, պատմական փաստարկ, իրավական փաստարկ, ղարաբաղյան կոնֆլիկտ, ժողովուրդների ազատ ինքնորոշում, տարածքային ամբողջականություն

Александр Манасян

ИСТОРИЯ И ПРАВО В ПЕРЕГОВОРНЫХ ПРОЦЕССАХ КАРАБАХСКОГО КОНФЛИКТА

Обычно посредники требуют от конфликтующих сторон не погружаться в историю. Однако в случае Карабахского конфликта они сами предлагают отказаться от статус-кво и вернуться в прошлое. Во всех документах, представленных Сопредседателями Минской группы ОБСЕ предполагается, что Нагорно-Карабахская Республика должна передать Азербайджану территории и вернуться к границам бывшего НКАО. Фактически предлагается «возвратиться» в несуществующее прошлое – в Советский Союз или в Советский Азербайджан, что принципиально невозможно в том числе по той причине, что Баку в 1991 году отказались от правопреемства Советского Азербайджана. Что касается принципов территориальной целостности и права народов на самоопределение, которые положены в основу урегулирования Карабахского конфликта, то они просто декларируются и не связываются с конкретным содержанием проблемы.

Ключевые слова: конфликт, статус-кво, исторические аргументы, правовые аргументы, право народов на свободное самоопределение, территориальная целостность

Alexander Manasyan

HISTORY AND LAW IN KARABAKH CONFLICT NEGOTIATION PROCESS

Mediators usually require the parties of conflict not to go deep into history. But in case of Nagorno-Kharabakh conflict they are offering to give up and return to the previous status quo. All documents presented by the OSCE Minsk Group presuppose that the Republic of Nagorno Karabakh must give back the territories of the Republic of Azerbaijan and to return to the borders of the former Nagorno Karabakh Autonomous Region. Actually ерун offer to return to a non-existent Soviet Union and the political realities of Soviet Azerbaijan. It is also impossible because in 1991 Baku refused to be the successor to the Soviet Azerbaijan. As for the peoples right to self-determination and the principle of territorial integrity principles that underlie the conflict settlement, it is a declaration of intent and not linked to the concrete content of the problem.

Keywords: conflict, status quo, historical arguments, legal arguments, the right of peoples to self-determination, territorial integrity

"Քաղաքականությունը պատմության հետ գործ չունի". սա այն թևավոր արտահայտությունն է, որով պարզ ձևակերպմամբ լայն հանրությանը հաղորդում են ակնհայտ այն իրողությունը, որ հակամարտությունների կարգավորման գործընթացներում քաղաքականությունը գերիշխում է իրավունքի և, առավել ևս, պատմության վրա: Միջնորդները որպես կանոն բանակցող կողմերին խորհուրդ են տալիս "չսուզվել պատմության խորքերը", քանի որ պատմական փաստարկները բանակցությունները զրկում են կառուցողական ոգուց[1]:

[1] Դարտմուտյան խորհրդաժողովի ամերիկյան համանախագահ, փորձառու դիվանագետ Հարոլդ Սոնդերսը այդ հանգամանքը բացատրել է նույն պարզությամբ՝ համոզելով, որ պատմական փաստարկները անարդյունավետ են, քանի որ հեռացնում են բանակցողներին կարգավորման բուն խնդրից և այնքան, որ դրանցով տարված նրանք

Սակայն կողմերին պատմական և իրավական փաստարկներից հեռու պահելը միայն բանակցային գործընթացի արդյունավետության պրագմատիկ նկատառումներով չի արվում: Միջնորդները, որ սովորաբար անտարբեր չեն հակամարտության կարգավորման (կամ չկարգավորման) հարցերում, ձգտում են իրենց չսահմանափակել պատմական ու նաև իրավական այնպիսի փաստարկներով ու կանխապայմաններով, որոնք կարող են խանգարել տվյալ վեճից օգտվելուն: Նրանցից ամեն մեկը փորձում է հակամարտության կարգավորումը տեղափոխել իր ազգային շահերի դաշտ, և դա անխուսափելիորեն տանում է քննարկվող խնդրի քաղաքականացմանը: Բնական է, որ նրանք իրենց այդ մտադրությունների մասին չեն բարձրաձայնում: Պրագմատիկ կեցվածքով նրանք կողմերին առաջարկում են ձևակերպել իրողությունները այնպես, ինչպես դրանք կան որպես առկա փաստեր և այնուհետև ձևակերպել իրենց պահանջները՝ փոխզիջումային տեխնոլոգիաներով համաձայնության հասնելու համար: Միով բանիվ, առաջարկում են առաջնորդվել մի սկզբունքով, որ դիվանագիտության մեջ հայտնի է նաև որպես իրողությունների հետ հաշվի նստելու սկզբունք: Հաշվի նստել իրողությունների հետ՝ նշանակում է նայել առաջ, չվերադառնալ անցյալին, չդիմել պատմական բնույթի փաստարկներին:

Թվում է՝ ամեն ինչ պարզ է ասված և թվում է, թե միջնորդներն ու կողմերը պետք է հետևեն այդ պայմաններին: Սակայն բանակցություն կոչվածը տեխնոլոգիական, տեղեկատվական ու հոգեբանական իմաստներով բարդ մի գործընթաց է, որտեղ խաղի ազդարարված կանոնները շրջանցելու բազում նրբագեղ հնարավորություններ կան: Դա յուրօրինակ մարտ է, որի մասնակիցները սեղանի շուրջ նստում են այն շահելու վճռականությամբ՝ խաղի կանոնները տարբեր հնարքներով շրջանցելու միջոցով: Ղարաբաղյան հակամարտության կարգավորման շուրջ բանակցությունները նման բազմաթիվ օրինակներ են տրամադրում: Դրանցից ամենից ակնառուն այն է, որ հակառակ անցյալի մեջ չխորանալու հորդորին համանախագահները իրենք են կողմերին առաջարկում անտեսել հակամարտության արդյունքները, հրաժարվել ստատուս-քվոյից և վերադառնալ անցյալ:

Մինչ այդ առաջարկի մանրամասների ու էության մասին խոսելը շեշտել է պետք կարևոր այն հանգամանքը, որ հակառակ պատմության մեջ չսուզվելու միջնորդների հորդորներին բանակցային գործընթացից այն իսպառ դուրս մղելը անհնար (իսկ հաճախ նաև սկզբունքորեն սխալ) ձեռնարկ է: Այս կամ այն կերպ պատմությունը և իրավունքը միշտ «ներկա են սեղանի շուրջ» որպես բանակցային գործընթացի անբաժանելի (իսկ հաճախ նաև որպես վճռական ձայն ունեցող) մասնակիցներ: Դուրս մղիր պատմությունը բանակցային գործընթացից դռնով, այն, ինչպես ասում են, ներս է կմտնի պատուհանով: Նույնը վերաբերվում է իրավական փաստարկներին: Բանն այն է, որ թե կողմերը, թե միջնորդները այսպես թե այնպես, բաց տեքստով կամ լռելյան ելնում են կոնֆլիկտի որոշակի ըմբռնումից: Իսկ դա արդեն դեպի անցյալն ուղղված հայացք, անցյալից եկող որոշակի պատկերացում է կոնֆլիկտի բնույթի ու առարկայի մասին: Եթե միջնորդները կողմերից մեկին համառորեն հորդորում են “ետ տալ գրաված տարածքները” կամ “վերականգնել նախկին ստատուս-քվոն”, ապա այդպիսի հետհայաց հորդոր-պահանջները անհրաժեշտաբար ենթադրում են հակամարտության բնույթի ու պատմության մասին որոշակի պատկերացում: Դրանք կասկածի տեղ չեն թողնում, որ հակամարտության պատմությունը (ինչպես նաև իրավունքը) տարբեր ձևերով «ներկայանում են» բանակցային գործընթաց և հուշում, որ պետք է խոսել ոչ թե բանակցային գործընթացում դրանց բացակայության, այլ այն մասին, թե ինչ ձևերով, ինչ դիմակների տակ ու ինչպիսի «ձևաչափերով» են դրանք ներկա կոնֆլիտի կարգավորման գործընթացներում, թե ինչ ձևերով են դրանք շրջանցվում կամ գրանցվում հակամարտության կարգավորման բանակցային օրակարգում, ինչ հնարքներով են դրանք քաղաքականացվում: Թեման «բացելու» ընթացքում մենք դիմելու ենք ոչ միայն զուտ տեսական-տրամաբանական փաստարկների, այլև այն փորձին, որ մենք ձեռք ենք բերել Ղարաբաղյան հակամարտության կարգավորմանը նվիրված Դարտմուտյան խորհրդաժողովի ընթացքում[1]:

Ստորև, ինչպես նշվեց վերը, մեր դիտարկման նյութը ստատուս-քվոյից նահանջելու այն պահանջը կլինի, որ Մինսկի խումբը ներկայացնում է հակամարտության հիմնական կողմերից մեկին՝ Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությանը:

«Ստատու-քվոն դարձել է անտանելի», «Ստատուս-քվոն այլևս անհանդուրժելի է» ձևակերպումները այնքան են կրկնվել ԱՄՆ-ից Մինսկի խմբի համանախագահ Ջեյմս Ուորլիկի թվիթերյան էջում, որ հատուկ հղումների կարիք

կարող են հասնել անցյալի այնպիսի հեռուներ, որ ստիպված կլինեն վիճել այն մասին, թե ով է առաջինը իջել ծառից և պատրաստել առաջին նետ-աղեղը: Համոզիչ փաստարկ է:

[1] Դարտմուտյան խորհրդաժողովը հիմնադրել են Քիսինջերը (ԱՄՆ) և Պրիմակովը (ԽՍՀՄ) դեռևս անցյալ դարի 60-ական թվականներին որպես երկու գերտերությունների հասարակական երկխոսության հարթակ: ԽՍՀՄ-ի լուծարումից հետո այն պահպանվել է որպես ժողովրդական դիվանագիտության գործիքներով հետխորհրդային տարածքներում հակամարտությունների կարգավորման ռուս-ամերիկյան խորհրդաժողով: Մինչ 2001-ին Ղարաբաղյան հակամարտության կարգավորմամբ զբաղվելը Դարտմուտյան խորհրդաժողովը հաջողություն է արձանագրել Տաջիկստանում բորբոքված ներքաղաքական կոնֆլիկտի կարգավորման գործում: Խորհրդաժողովը Ղարաբաղյան հակամարտության թեմայով 2001-ի հոկտեմբերից, երբ մերձմոսկովյան Սնիգերի ավանում մեկնարկել է փորձագետների և հասարակական գործիչների Բաքու-Ստեփանակերտ-Երևան եռակողմ հանդիպումների շարքը, անց է կացրել տասնմեկ բանակցային հանդիպում, որի արդյունքում 2005 թ. տեղի ունեցած տասնմեկերորդ հանդիպման ժամանակ կողմերը տվել են իրենց համաձայնությունը Խորհրդաժողովի համանախագահներ Հարոլդ Սոնդերսի (ԱՄՆ) և Վիտալի Նաումկինի կազմած փաստաթղթին, որը ներկայացվել է հակամարտող կողմերի իշխանություններին //www.regnum.ru/news/561552.html): 2006 թ. Համանախագահները այցելել են Երևան, Ստեփանակերտ և Բաքու՝ ստանալու համար երեք մայրաքաղաքների պաշտոնական շրջանակների համաձայնությունը համատեղ ընդունված փաստաթուղթը հակամարտության կարգավորման հիմքում դնելու համար: Դարտմուտյան գործընթացը ընդհատվել է այն բանից հետո, երբ ադրբեջանական թիմը հրաժարվել է ներեղություն խնդրել կամ ափսոսանք հայտնել Գուրգեն Մարգարյանին քնած վիճակում կացնահարած Ռամիլ Սաֆարովն Բաքվում հերոսացնելու կապակցությամբ:

չունեն: Թե ինչ է հասկանում համանախագահը ստատուս-քվոյից նահանջելու իր պահանջներում, պարզ է դառնում այսպես կոչված *Մադրիդյան փաստաթղթից*, որի բոլոր տարբերակները ենթադրում են ԼՂՀ կողմից ազատագրված տարածքների խաղաղ հանձնում «տուժած կողմին» (ըստ փաստաթղթի հեղինակների՝ **օկուպացված տարածքների վերադարձ**) Ադրբեջանական Հանրապետությանը: Համանախագահները փաստորեն անտեսում են իրողությունների հետ հաշվի նստելու հայտնի պահանջը և բաց տեքստով առաջարկում են ետ պտտել պատմության անիվը: Հարց է ծագում՝ դեպի ո՞ր անցյալն են առաջակում նահանջել ԼՂՀ-ին:

Պարզվում է, որ դեռևս 1991-ին (իսկ գուցե և դրանից առաջ) Արևմուտքը ԽՍՀՄ մասնատման իր նախագծում նախատեսել էր, որ տրոհվող միջուկային գերտերության տարածքում նորանկախ պետությունները պիտի հռչակվեն և ճանաչվեն միութենական հանրապետությունների սահմաններում: Հնարավոր նախագծերի փաթեթում դա եղել է հզոր երկիրը կազմաքանդելու ամենահիրատեսական ու ամենից քիչ ծախսատար նախագիծը, որտեղ Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզին հատկացվել է գործընթացի մեկնարկի պայթուցիկի դերը[1]: Այսօր Արևմուտքի քաղաքական այդ որոշմանը վերադառնալը, անկասկած վերադարձ է անցյալին[2]: Մեզ ըստ էության առաջարկում են վերադառնալ Խորհրդային Ադրբեջան:

Սակայն պարզվում է, որ պատմահրավական բնույթի այդ նահանջը կապված է անհաղթահարելի արգելքների հետ: Բանն այն է, որ այն Ադրբեջանը, ուր Մինսկի խումբը առաջարկում է վերադառնալ, գոյություն չունի: Խնդիրը միայն այն չէ, որ դա ենթադրում է վերադարձ արդեն գոյություն չունեցող Խորհրդային Միության իրավաքաղաքական իրողություններին, որոնց համակարգում գոյություն է ունեցել Խորհրդային Ադրբեջանը: Բանն այն է, որ մերօրյա Ադրբեջանական Հանրապետությունը 1991-ին հրաժարվել է ռուսական XI Կարմիր բանակի կողմից հիմնած Խորհրդային Ադրբեջանի իրավաքաղաքական ժառանգությունից և վերականգնել թուրքական բանակի կողմից հիմնված և 1918-1920 թթ. գոյություն ունեցած Ադրբեջանական Դեմոկրատական Հանրապետության պետականությունը: Ինչ վերաբերում է Խորհրդային Ադրբեջանին, ապա նա անհետացել է բացարձակ իմաստով՝ մահացել է առանց իրավահաջորդի: Ստացվում է, որ համանախագահները մեզ առաջարկում են վերադառնալ անհետ կորած, կարելի է ասել նաև Բաքվի համար գոյություն չունեցող անցյալ:

Ի տարբերություն համանախագահների, որոնք վերադառնում են "սովետական անցյալ," Բաքուն այդ դաշտը խախուտ համարելով իր համար, նախընտրել է վերադառնալ 1918-1920 թթ. իրավաքաղաքական իրողություններին: Նա ավելի խոր է սուզվում պատմության մեջ: Բայց պարզվում է, որ դա նոր գլխացավանք ու անհաղթահարելի արգելքներ է առաջ բերում միջնորդների համար: Բանն այն է, որ 1918-1920 թթ. ընդամենը 19 ամիս գոյատևած Ադրբեջանական Դեմոկրատական Հանրապետությունը պատմական ասպարեզը լքել է առանց միջազգայնորեն ճանաչված կամ փաստորեն հաստատված սահմաններ ձեռք բերելու: Թուրքական բանակի կողմից հիմնած այդ պետությունը իր ծավալապաշտական նկրտումների պատճառով դե-յուրե ճանաչման չի արժանացել: Ավելին, պարզվում է, որ այդ արհեստածին պետությունը փաստացի ռազմաքաղաքական ու վարչական վերահսկողություն չի ունեցել իր կողմից հավակնվող տարածքների մեծ մասի վրա, այդ թվում և Լեռնային Ղարաբաղի վրա, որի ազգաբնակչության լիազոր ներկայացուցիչների համագումարները այդ տարիներին երկրանասը բազմիցս հռչակել են Հայաստանի Հանրապետության անկապտելի մաս: Վերջին անգամ՝ 1920 թվականի ապրիլի 28-ին՝ Բաքվում խորհրդային կարգերի հաստատման օրը: Միջնորդները այդ մասին հրաշալի գիտեն և իհարկե գիտեն, որ Ադրբեջանական Դեմոկրատական Հանրապետությունը իր մահկանացուն կնքել է առանց լեգիտիմ կամ փաստասի հաստատված սահմաններ ձեռք բերելու: Բայց միայն դա չէ անհարմարություն պատճառում Մինսկի խմբի համանախագահներին: Բանն այն է, որ Բաքվի այդ քայլը հակասում է ըստ միութենական հանրապետությունների ԽՍՀՄ կազմաքանդման Արևմուտքի ծրագրին, որին միջնորդները մինչ օրս հետևում են: Դրա համար էլ նա անտեսում է իր տեսակետից Բաքվի այդ հիմար քայլը և նախընտրում վերադառնալ 1920-1991 թթ. գոյություն ունեցած և անհետ (առանց իրավահաջորդի) կորած Խորհրդային Ադրբեջանի իրավաքաղաքական իրողություններին:

Բայց այստեղ էլ այլ խնդիրներ են ծագում: Պարզվում է, որ Բաքվի կողմից մերժվող խորհրդային անցյալ հնարավոր է վերադառնալ տարբեր կերպ:

Կարելի է, օրինակ, վերադառնալ 1920 թ. նոյեմբեր, երբ որպես ինքնիշխան պետություն ներկայացող (ԽՍՀՄ-ը դեռ կազմավորված չէր) Խորհրդային Ադրբեջանը Լեռնային Ղարաբաղը (ի դեպ նաև Նախիջևանը) ճանաչվել է Խորհրդային Հայաստանի անկապտելի մաս:

Կարելի է վերադառնալ 1920 թ. դեկտեմբեր, երբ դարձյալ մինչև ԽՍՀՄ կազմավորումը Խորհրադյան Ադրբեջանը Խորհրդային Հայաստանի անկապտելի մաս է ճանաչել Նախիջևանը և միաճամանակ ճանաչել Լեռնային Ղարաբաղի լիիրավ ինքնորոշման իրավունքը:

Կարելի է վերադառնալ 1921 թ. հունիսի 12-ը, երբ, չհանդիպելով Բաքվի առարկությանը և հիմնվելով Լեռնային Ղարաբաղի ժողովրդի բազմիցս արտահայտված կամարտահայտության վրա, Խորհրդային Հայաստանը Լեռնային Ղանաբաղը հռչակել է որպես իր անկապտելի մաս:

---

[1] Հիմնախնդրի այդ տեսանկյանը հեղինակը ավելի մանրամասն անդրադարձել է իր «Ղարաբաղյան հիմնախնդիրը ԽՍՀՄ տրոհման համատեքստում» հոդվածում ("Նորավանք", 2015, N 4, էջ 47-77):

[2] ԵԱՀԿ Մինսկի խմբի համանախագահների կողմից առաջարկվող փաստաթղթերում դեպի անցյալ վերադառնալու կողմնորոշման մասին քառօրյա պատերազմից հետո Ստեփանակերտում իր տեսակետն է արտահայտել ԼՂՀ հռչակման 25-րդ տարեդարձի կապակցությամբ Արցախ այցելած ՀՀ-ում Գերմանիայի Դաշնային Հանրապետության արտակարգ և լիազոր դեսպան Հանս-Յոխեն Շմիդթը, ով ընդգծել է, որ Ղարաբաղյան հիմնախնդրի կարգավորման գործընթացում վերադարձ անցյալին չի կարող լինել:

Կարելի է վերադառնալ 1921 թ. հուլիսի 4, երբ Ռուսաստանի կոմունիստական (բոլշևիկյան) կուսակցության Կովկասյան բյուրոն՝ երրորդ երկրի կուսակցական մարմինը, որ տարածքային հարցեր լուծելու իրավասություններ չի ունեցել, Բաքվի պահանջով քննարկել է Ղարաբաղյան հարցը և ճանաչել արդեն Խորհրդային Հայաստանի մաս հռչակված Լեռնային Ղարաբաղի ժողովրդի իրավունքը հանրաքվեով վերահաստատել երկրամասը Հայաստանի անկապտելի մաս լինելու մասին բազմիցս արտահայտած իր կամքը::

Կարելի է վերադառնալ 1921 թ. հուլիսի 5, երբ նույն Կովբյուրոն Մոսկվայից հատուկ հանձնարարությամբ այդ նիստին գործուղված Ստալինը նիստի մասնակիցներին կարդացել է Կենտրոնի՝ Լեռնային Ղարաբաղը Խորհրդային Ադրբեջանի սահմանները մտցնելու մասին որոշումը և այն համարել ընդունված առանց քննարկման ու քվերակության: Ըստ էության այդ որոշումը չի ընդունվել:

Կարելի է վերադառնալ 1989 թ. հունվար, երբ ԽՍՀՄ կենտրոնական իշխանությունների կողմից հատուկ կառավարման կարգավիճակ է տրվել ԼՂԻՄ-ին, դե-ֆակտո դուրս բերելով մարզը Բաքվի ենթակայությունից:

Վերջապես կարելի է վերադառնալ 1991 թ. սեպտեմբեր, երբ միանգամայն լեգիտիմ ձևով Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունը հռչակվել է Ադրբեջանական Հանրապետությանը չպատկանող տարածքներում այդ թվում և ի հետևանս Բաքվի կողմից Խորհրդային Ադրբեջանի իրավահաջորդությունից հրաժարվելու ակտի:

Ինչպես տեսնում ենք, առանց իրավահաջորդի պատմությունը լքած Խորհրդային Ադրբեջան վերադառնալու բազմաթիվ տարբերակներ կան: Սակայն Մինսկի խմբի համանախագահները վերադարձել են 1923 թվական, երբ Բաքուն հատուկ դեկրետով Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզը (ԼՂԻՄ) հիմնել է Լեռնային Ղարաբաղի մի մասի վրա (առանց հանրաքվե անցկացնելու)[1]: Մնացյալ պատմական հանգրվանները, որոնք իրավունքի տեսակետից ավելի՝ հստակ հիմքեր են տրամադրում, անտեսվում են:

Կարող են ասել՝ հենց այն փաստը, որ խոշոր տերությունները կողմերին առաջարկում են վերադառնալ "անհետ կորած անցյալ", խոսում է այն մասին, որ նրանք թքած ունեն կողմերի պատմական, այնպես էլ նրանց "դեռևս ողջ-առողջ" իրավական փաստարկների վրա: Եվ դա, կարող են ասել, հենց ապացույցն է այն բանի, որ քաղաքականությունը գործ չունի պատմության ու միջազգային իրավունքի հետ և որ անշահախնդիր հաշտարարների սքեմով ներկայացող Միացյալ Նահանգները, Ռուսաստանը և Եվրոպայի անունից խոսող Ֆրանսիան իրականում Ղարաբաղյան հակամարտության կարգավորման ռինգում ներկա են որպես սեփական շահեր հետապնդող կողմեր:

Այսպիսի հարցադրմամբ հակամարտության կարգավորման գործընթացում պատմական ու իրավական փաստարկների ներգավվածության հարցը շրջվում է դեպի խոշոր տերությունների վարքը այդ գործընթացում: Ակնհայտ է, որ գլոբալ դերակատարների պահվածքը կոնֆլիկտից կոնֆլիկտ փոխվում է: Ոչ մի կոնֆլիկտ նման չէ մյուսին: Ամեն առանձին դեպքում կատարվում են տվյալ հիմնախնդրին ու իրավիճակին համապատասխանող քայլեր: Գործելակերպի անփոփոխ, կանխապես հայտնի քայլեր ու կանոններ չկան, բացի այն, որ բոլոր իրավիճակներում ամեն մեկը փորձում է իր համար շահեկան արդյունքների հասնել: Այս պարագան է հենց դառնում ԵԱՀԿ շրջանակներում Ղարաբաղյան հակամարտության կարգավորման միջնորդությունը ստանձնած պետությունների վարքի համարժեք ըմբռնան բանալին:

Առաջին եզրակացությունը, որին մեզ մղում է Ղարաբաղյան հակամարտության կարգավորման գրեթե 25-ամյա փորձը, այն է, որ համանախագահող երկրները կարգավորվող կոնֆլիկտի հարցում միասնական շահեր ու նպատակներ չունեն: Եթե այդպես չլիներ, բանակցությունները տեղում չէին դոփի, և արդեն վաղուց լուծում գտած կլիներ մի հակամարտություն, որը արդար ու իրավական կարգավորման շատ հիմքեր ունի: Բանակցային գործընթացից երևում է միջնորդների կողմից որդեգրած մարտավարությունը՝ ամեն մեկը (և առաջին հերթին ԱՄՆ-ը և Ռուսաստանը) լռելյան համաձայնությամբ ձգձգում է հակամարտության հանգուցալուծումը՝ սպասելով այն պահին, երբ տարածաշրջանում ուժերի հարաբերակցությունը կփոխվի այնպես, որ հնարավոր կլինի առանց մեծ ջանքերի իր օգտին լուծել խնդիրը:

Դա վերաբերում է ոչ միայն Ղարաբաղյան հակամարտությանը, այլև "ղարաբաղյան" տիպի բոլոր այն հակամարտություններին, որոնց շուրջ առկա է աշխարհաքաղաքական հավասարակշռություն և որտեղ գլոբալ դերակատարները չնայած շահերի անհամատեղելիությանը անմիջական կոնֆլիկտի մեջ չեն մտնում՝ սպասելով **X** ժամին: Իսկ մինչ այդ, երբ "ձայնը տրված չէ հրանոթներին ու տանկերին", որոնք ուժի փաստարկից բացի մնացած բոլոր փաստարկները դուրս են մղում օրակարգից, միջնորդների կողմից արված առաջարկությունները պետք գրվեն պատմությանը և մանավանդ իրավունքին արված հղումներով: Բայց դրանք արվում են հատուկ ձևով, այնպես, որ դրանցից չբխի հիմնախնդրի միանշանակ լուծում: Այդ նպատակով որպես քաղաքական քող

[1] Եթե նույնիսկ ընդունենք, որ ապօրինի այդ որոշումը օժտված է իրավազորությամբ, ապա պիտի փաստենք նաև, որ ինչպես նախորդ բոլոր դեպքերում, այդ փաստաթղթում ևս քննարկվել է ողջ Լեռնային Ղարաբաղի, այլ ոչ թե նրա մի մասի կարգավիճակի հարցը:

1923 թ. հուլիսին, չստանալով Խորհրդային Հայաստանի կազմից Խորհրդային Ադրբեջանի կազմ տեղափոխելու մասին Կովբյուրոյի "որոշման" հետ Լեռնային Ղարաբաղի ժողովրդի համաձայնությունը և խախտելով չընդունված, բայց Մոսկվայի կողմից բռնությամբ գործողության մեջ դրված այդ վճիռը, Բաքուն Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզը դեկրետով հիմնել է Արցախի (Լեռնային Ղարաբաղի) մի մասի վրա, ըստ էության նրա մեկ քառորդի վրա, նրա սահմաններից դուրս թողնելով Լեռնային Ղարաբաղի հյուսիսային, արևմտյան ու հարավային շրջանները: 1991-1994 թթ. ընթացքում իրեն պարտադրված պատերազմի ընթացքում Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունը ազատագրել է լոկ մի մասը այն տարածքների, որոնք պետք Ինքնավար մարզի սահմաններում լինեին: Լեռնային Ղարաբաղի կենտրոնական ու հյուսիսային շրջանները, որ ցեղասպանական ակտերով հայաթափվել են 1988-1992 թվականներին, մնում են բռնազավթված Բաքվի կողմից:

հնչեղություն է տրվում “Այս կոնֆլիկտի մեջ հաղթողներ ու պարտվողներ չպետք է լինեն” կամ “Երկու կողմերի համար էլ հանգուցալուծումը ընդունելի պիտի լինի և ենթադրում է փոխզիջումներ” կամ վերջապես “Կոնֆլիկտը պետք է լուծվի միայն խաղաղ միջոցներով” կարգախոսերին: Հասկանալի է դառնում, թե ինչու անկախ այն բանից, թե ով է հակամարտության կարգավորման վերաբերյալ հեղինակում Մինսկի խմբի անունից կողմերին տրվող առաջարկությունը, դա արվում է հանգուցալուծման հետաձգման նպատակադրությամբ, և մյուս համանախագահները դա հասկանում են առանց խոսքի: Բավական է համեմատել այսպես կոչված *մադրիդյան* ու *կազանյան* առաջարկությունների տեքստերը, համոզվելու համար, որ ձևակերպումների ու բառազգեստների տարբերություններով հանդերձ հակամարտության կարգավորման սկզբունքների մասին Բաքվի կողմից մերժված *կազանյան փաստաթուղթը* ըստ էության նույն *մադրիդյանն* է, այդ թվում և պատմության ու իրավունքի նկատմամբ դրանց դիրքորոշմամբ[1]:

Ղարաբաղյան տիպի հակամարտություններում, որոնց շուրջ աշխարհաքաղաքական հավասարակշռություն գոյություն ունի և որոնց կապակցությամբ գլոբալ դերակատարները չեն մտնում բաց առճակատման մեջ, պատմությանն ու իրավունքին դիմելը դառնում է անխուսափելի պարզ այն պատճառով, որ այլ լեզու չի մնում կոնֆլիկտը ինչ-որ կերպ ներկայացնելու և նրա հանգուցալուծման հետաձգման համար: Ակնհայտ է, որ այդ իրավիճակը կտևի այնքան, որքան կպահպանվի հիմնախնդրի շուրջ նշված հավասարակշռությունը: Այդ պայմաններում պատմությունն ու իրավունքը այս կամ այն կերպ (բայց որպես կանոն խեղված ձևով) դառնում են բանակցային գործընթացի մասնակիցներ ու գործոններ: Այս տրամաբանությամբ է Ջեյմս Ուորլիկը մեզ առաջարկում վերադառնալ մի անցյալ, որից հրաժարվել է ինքը Բաքուն, մի անցյալ, որ կապված է Խորհրդային Միության հետ և որտեղ վերադառնալ այլևս անհնար է: Լեռնային Ղարաբաղի ինքնավար մարզը սոսկ Խորհրդային Ադրբեջանի կազմում հիմնված ազգային վարչաքաղաքական միավոր չի եղել: Այն ԽՍՀՄ ազգային-պետական կառույցի սուբյեկտ է եղել՝ ներկայացված նրա բարձրագույն օրենսդիր մարմնում: Մերօրյա Ադրբեջանական Հանրապետության կազմում այդ կարգավիճակը վերականգնել սկզբունքորեն անհնար է: Ահա թե ինչու մարզի սահմաններին վերադառնալը վերադարձ չի կարող ապահովել քաղաքական այն կարգավիճակին, որ ունեցել է մարզը ԽՍՀՄ գոյության տարիներին: Ինչպես տեսնում ենք, պատմությունը այսպես թե այնպես ներգրավված է հակամարտության կարգավորման գործընթաց, բայց հիմնախնդրից կտրված, անառարկայական ձևով: Նույն կերպ միջազգային իրավունքն է ներգրավված բանակցային գործընթացում: Մինսկի խումբը հակամարտության հիմքում դնում է միջազգային իրավունքի հիմնարար սկզբունքները, բայց միջնորդական առաջարկություններում դրանք (խոսքը տարածքային ամբողջականության սկզբունքի և ժողովուրդների ազատ ինքնորոշման միջազգային իրավական նորմի մասին է) մնում են օդից կախված և չեն կապվում խնդրին վերաբերվող պատմական ու իրավական այն փաստեր հետ, որոնք տանում են կոնֆլիկտի արդար լուծմանը[2]:

Բանակցություններում գործնականորեն ստացվում է հետևյալ իրավիճակը: Պատմության անունը բաց տեքստով չի տրվում, բայց անուղակի ու անբացահայտ ձևերով այն ներբերվում է հակամարտության կարգավորման գործընթաց: Միայն թե ներբերվում է ոչ թե իրական այլ կեղծված կամ նույնիսկ գոյություն չունեցած պատմություն: Ստատուս-քվոից նահանջելու համանախագահների կոչերը. որ հատկապես հաճախակի են բարձրաձայնվում ԱՄՆ-ը ներկայացնող Ջեյմս Ուորլիկի կողմից, դեպի անհայտ պատմություն նահանջելու առաջարկություններ են[3]: Նույն կերպ միջնորդները դիմում են իրավունքին, իրավական փաթեթի փոխարեն դիմելով “կիսաբաց թողնված” ստվերային իրավական փաթեթին (միջնորդները “կես բերան ասված” իրավական փաստարկները չեն ծավալում, չեն բացորոշում, քանի որ դրանք տրամաբանորեն կտանեն դեպի իրական իրավական փաթեթը):

Հայկական կողմերի համար անելիքները ոչ միայն դիվանագիտական, այլև տեղեկատվական գործունեության դաշտում են: Միջազգայնորեն ընդունված պատմական ու իրավական փաստերը բոլոր հիմքերն է տրամադրում կոնֆլիկտի արդարացի լուծման համար: Հակամարտության կերպարում դրանց ներդրումը իմ տեսակետից մեզնից պահանջում է հատուկ հմտություններ ու հնարքներ, որոնց մենք լավ չենք տիրապետում: Դրա համար էլ մենք հայտնվել ենք պատմականորեն, իրավաբանորեն և փաստորեն մեր իսկ տարածքների զավթիչի դերում:

---

[1] Բանակցային գործընթացում ներգրավված ՀՀ պատասխանատու շրջանակները տվել էին դրանց հիման վրա ապագա բանակցությունները շարունակելու իրենց համաձայնությունը՝ կանխապես համոզված լինելով, որ ողջ Լեռնային Ղարաբաղը վերազավթելու մարմաջով տառապող Բաքուն չի դնի իր ստորագրությունը դրանց տակ: Ճիշտ է, միջազգային իրավունքի տեսակետից անհասկանալի է մնում, թե ինչու պիտի Հայաստանի Հանրապետությունը իր ստորագրությունը դնի իրեն չպատկանող տարածքները Բաքվին “վերադարձնելու” մասին փաստաթղթի տակ, երբ այդ տարածքներն ունեն իրենց իրական տերը թե պատմության, թե իրավունքի, թե առկա փաստի իմաստներով:

[2] Այդ մասին տես՝ ՍՏՈՒԳԵՆՔ ՏԵՂԵԿԱՏՎԱԿԱՆ ՄԵՐ ԶԻՆԱՆՈՑԸ (զրույց-4) ԿԱՄ ԻՆՉ ՊԵՏՔ Է ԻՄԱՆԱԼ ՏԱՐԱԾՔԱՅԻՆ ԱՄԲՈՂՋԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՍԿԶԲՈՒՆՔԻ ՄԱՍԻՆ ՍԽԱԼ ԲԱՆԵՐ ՉԱՍԵԼՈՒ ՀԱՄԱՐ (http://ditaket.info/%D5%8D%D5%8F%D5%88%D5%92%D4%B3%D4%B5%D5%86%D5%94-%D5%8F%D4%B5%D5%82%D4%B5%D4%BF%D4%B1%D5%8F%D5%8E%D4%B1%D4%BF%D4%B1%D5%86-%D5%84%D4%B5%D5%90-%D4%B6%D4%BB%D5%86%D4%B1%D5%86%D5%88%D5%91%D4%B8-%D4%BF/)

[3] Ստատուս-քվոյից նահանջելու Ուորլիկի համառ պահանջները, որ կրկնվում են նաև քառօրյա պատերազմից հետո, երբ այդ ստատուս-քվոն փաստորեն խախտվել է, կարող է ստանալ այլ մի մեկնաբանություն: Ոչ ոք չի կարող բացառել, որ այդ հայտարարություններով նա դրդում է հայկական կողմերին բարձրաձայնել այն փաստերի մասին, որոնք բացահայտում են ստատուս-քվոյից նահանջելու իրավական ու քաղաքական անհեթեթությունը, այն փաստերի մասին, որոնց մասին խոսվեց վերը: Բոլոր դեպքերում նրա հայտարարությունների ենթատեքստում մնացող հնարավոր այդ նպատակադրության մասին միտքը հայկական կողմերը պետք է շրջանառության մեջ դնեն:

Հակամարտության պատմահիրավական ու քաղաքական այնպիսի կերպարի ներդրումը միջազգային հանրային գիտակցության մեջ, որը կհամապատասխանի նրա իրական բնույթին, այսօր այն գերխնդիրն է, որ ծառացած է ողջ հայության ու արդարության ու ճշմարտության իդեալներին հավատարիմ գիտական շրջանակների առջև:

ՀՏԴ 327(479.25+479.243) *Քաղաքագիտություն*

Արման Նավասարդյան
Հայ-ռուսական (Սլավոնական) համալսարանի
համաշխարհային քաղաքականության և
միջազգային հարաբերությունների ամբիոնի վարիչ,
արտակարգ և լիազոր դեսպան

ՀՀ և ԼՂՀ ԱՐՏԱՔԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ և ԴԻՎԱՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ ՆԵՐԿԱ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ

Խորը գլոբալիզացիայի և ինտեգրացիայի պայմաններում ՀՀ և ԼՂՀ դիվանագիտությունը կարող է զարգանալ դասական դիվանագիտության հարուստ փորձի վրա, որի մեջ հատուկ տեղ են գրավում մաքիավելիզմը և չինական ստրատագեմաները:

Դրա հետ մեկտեղ XXI դարում մեծապես փոխվում է դիվանագիտության առանձնահատկությունները: Դասական դիվանագիտության կողքին հայտնվում է ժողովրդական դիվանագիտությունը, որի բազմաթիվ բաղադրիչները անվանվում են «փափուկ ուժ»:

ՀՀ և ԼՂՀ-ի դիվանագիտական զինանոցում առկա են «փափուկ ուժի» դիվանագիտության բազմաթիվ սեգմենտներ, որոնց ճիշտ և հմուտ օգտագործումը «խելացի» և «կոշտ» ուժերի համադրումով կարող են կարևոր նշանակություն ունենալ նրանց ներքին և արտաքին խնդիրների հաջող լուծման համար, նպաստել իրենց օգտին դարաբաղյան խնդրի կարգավորմանմ գործընթացին:

Հայկական երկու պետությունների դիվանագիտական ծառայությունները պետք է օգտվեն դիվանագիտական արվեստի այնպիսի փորձված միջոցներից, ինչպիսիք են «մաքոքային դիվանագիտությունը», պետությունների միջև միջնորդային դերակատորությունը, հակառակորդի ճամբարում գոյություն ունեցող հակասությունների վրա խաղալը և այլն:

Բանալի բառեր՝ Խաղաղությունն այլընտրանք չունի, մաքիավելիզմ, չինական ստրատագեմա, ժողովրդական դիվանագիտություն, «փափուկ ուժ», «խելացի ուժ», «կատալիզատորային դիվանագիտություն», «մաքոքային դիվանագիտություն», ազգային փոքրամասնության «պարտադրված անջատում»:

Арман Навасардян
Зав. кафедры международных отношений

ДИПЛОМАТИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ АРМЕНИИ И НКР В СОВРЕМЕННЫХ МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЯХ

В условиях глобализации и интеграции дипломатия Республики Армения и Нагорно-Карабахской Республики может развиваться на основе богатого опыта классической дипломатии, где особое место занимают макиавеллизм и китайские стратагемы.

Вместе с тем в XXI веке особенности дипломатии во многом меняются. Рядом с классической дипломатией появляется народная, многочисленные компоненты которой именуют «мягкой силой».

В дипломатическом арсенале РА и НКР – масса сегментов дипломатии «мягкой силы», умелое и грамотное использование которых в синтезе с «разумной» и «жесткой» силой может сыграть важную роль в решении внутренних и внешних проблем, способствовать урегулированию карабахской проблемы в их пользу.

Дипломатические службы обоих армянских государств должны пользоваться также такими испытанными средствами дипломатического искусства, как «челночная дипломатия», посредничество между государствами, игра на противоречиях, существующих в стане противника и т.д.

Ключевые слова - Миру нет альтернативы, макиавеллизм, китайская стратагема, народная дипломатия, «мягкая сила», «разумная сила», «катализаторная дипломатия», «челночная дипломатия», «вынужденное отделение» национального меньшинства.

Arman Navasardyan,
Head of Department of International Politics
and International Relations
Russian-Armenian (Slavonic) University

ARMENIAN AND NKR PROBLEMS OF FOREIGN POLICY AND DIPLOMACY IN PRESENT INTERNATOINAL RELATIONS

Under the circumstances of deep globalization and integration the diplomacy of RA and NKR can be developed on the basis of the rich experience of classic diplomacy in which Machiavellianism and Chinese stratagems have their special role.

Together with that the diplomatic peculiarities greatly change in the XXI century. Peoples' diplomacy appears next to classic diplomacy, many parts of which are called "soft power".

There are many segments of soft power in the diplomatic arsenal of RA and NKR which may have a great importance for the successful solution of their internal and external problems, if used in a right and skillful manner by juxtaposing smart and strong powers and it can foster the process of Nagorno-Karabakh conflict regulation.

The diplomatic service of two Armenian states should apply such proved diplomatic means as shuttle diplomacy, role of mediators between the countries and taking advantage of the contradictions inside the adversary's side.

Keywords: There is no alternative to peace; machiavellanism; Chinese stratagem, peoples' diplomacy, soft power, smart power, catalytic diplomacy, shuttle diplomacy, national minority, forced division

Ապրիլյան արյունալի դեպքերից հետո Ղարաբաղյան հիմնահարցի կարգավորման շուրջ ուրվագծվում է որակապես փոփոխվածիրավիճակ, որը Հայաստանի և Ղարաբաղի արտաքին քաղաքականության գերատեսչությունների առաջ դնում էդիվանագիտական նոր խնդիրների յուրացման և իրականացման հրամայականը: Պատմությունը երբեմն սիրում է զուգահեռներ անցկացնել վաղ անցյալի և ներկայի անցքերի միջև: Երեսնամյա դաժան պատերազմներից հետո1648 թ. կնքվեց հաշտության պայմանագիր, որով «վերջդրվեց Երեսնամյա պատերազմին ու սկիզբ դրվեց ժամանակակից եվրոպականան կախպետությունների գոյությանը»: *(http://wol.jw.org/hy/wol/d/r44/lp-rea/2004205):* Տեղի ունեցավ Եվրոպական քաղաքական քարտեզի ձևավորում, ինչպես նաև պետությունների, այդ թվում փոքր պետությունների հայեցակարգի ձևավորում: Արդյո՞ք քառորդ դար մխացող կոնֆլիկտից հետո Երևանը և Բաքուն նույնպես կգան հիմնահարցի արդարացի հանգուցալուծման և կհաստատվի՞ տարածաշրջանում խաղաղություն:

Անտիկ աշխարհի, միջնադարի և նոր շրջանի մեծ մտածողները դիվանագիտությունը սերտորեն պայմանավորում են այն աքսիոմատիկ ճշմարտության հետ, որ խաղաղությունն այլընտրանք չունի: Հոլանդացի նշանավոր հումանիստ Էրազմ Ռոտերդամացին, օրինակ՝ շարունակելով հռոմեացի Սենեկայի ավանդույթները, գտնում է որ պատերազմը խելացնորություն է, կործանաբեր մարդկության համար, բոլոր դժբախտությունների և չարիքի պատճառը: Նա ժտում է պատերազմը և խաղաղության գաղափարը լրացնում Աստվածաշնչի պոստուլատներով *(Ти́и, Summa, Геополитика, антология, Академический проект, Культура, Москва, 2006, ст. 91).*

Պատմության զարգացման բերումով հայկական դիվանագիտությունը չունի այն փորձը և անվանդույթները, որոնց տիրապետում են այլ՝ պետականություն ունեցած երկրները: Այդուհանդերձ, և՛ Հայաստանը, և՛ Արցախը ներկա խորը գլոբալիզացիայի և աշխույժ ինտեգրացիայի պայմաններումի զորու են զարգացնելու իրենց դիվանագիտական արվեստը՝ հենվելով դասական դիվանագիտության և նրա զարգացման հնարավորությունների վրա: Իսկ շահում են այն պետությունները, որոնք լավ են սերտում անցյալի դասերը: Դրանց մեջ հատուկ տեղ է գրավում «Մաքեվիալիզմը», որի նկատմամբ հինգ հարյուր տարուց ավել չեն նվազում հետաքրքությունը,բանավեճերը, քննադատությունը կամ դրվատանքը: Այդ ուսումքի հիմնադիր Նիկոլո Մաքիավելիի «Տիրակալը» տրակտատը քաղաքագիտական ժանրի գլուխգործոց է պետական կառավարման, պետության ղեկավարի դերի, նրա ռազմավարության և մարտավարության արվեստի մասին: Հեղինակըներկայացնումէքաղաքականությանփիլիսոփայությանաշխարհականտարբերակը՝ կյանքիփորձընպատկերականությունըգերադասելովայնվերացականխորհրդածությունից»: *(LAROUSSE, Всемирная Иллюстрированная Энциклопедия, Изд. АСТ. Астрель , М. 2010, ст. 922):* «Տիրակալը» եղել է Մարքսի, Էնգելսի, Ստալինի սեղանի գիրքը, իսկ «ՆապոլեոնԲոնապարտնանհրաժեշտությանդեպքումպետությանբարձրագույնհետաքրքրություններն իրագործելիս առաջնորդվել է Մաքիավելիիսկզբունքներով»: *(Henry Kissinger DIPLOMASCY, N.Y.,1994, p. 111):* Նախ, Մաքիավելին փորձում է զգուշացնել մարդկությանը, թե ինչ վտանգներ են դարանակալում թույլ պետություններին՝ հետապնդելով մի նվիրական նպատակ՝ ամրապնդել պետության հիմքերը, պաշտպանել նրա ազգային շահերը: «Սխալվում են նրանք, ովքեր դիվանագիտական պրոֆեսիան տեսնում են ինտրիգի մեջ»,- ասում է նա: *(Цит. поПопову В.И., Современная дипломатия, Теория и практика, Изд. Международные отношения, М., 2004, с. 315):* Մաքիավելիի ընդդիմախոսներն առաջին հերթին դատափետում են նրա հետևյալ պոստուլատ. «…բոլոր գազաններից տիրակալը թող նմանվի երկուսին առյուծին և աղվեսին: Առյուծը վախենում է թակարդներից, իսկ աղվեսը՝ գայլերից, ուրեմն պետք է աղվեսին նմանվել, որպեսզի կարողանաս թակարդները շրջանցել և առյուծին, որպեսզի գայլերին վախեցնես»: *(Մաքիավելի Նիկոլո, Տիրակալը, Հեղինակային հրատարակություն, Երևան, 2010 թիվ, էջ 123):*Մեր կարծիքով, այս պարադիգմը կարելի է կիրառել դիվանագիտական հարաբերություններում, հատկապես, փոքր երկրների կողմից՝ նրանց արտաքին քաղաքականության մեջ: Հետաքրքիր է Մաքիավելլի դիտողությունը մեծ և փոքր երկրների փոխհարաբերությունների վերաբերյալ: Խոսելով հռոմեացիների նվաճողական քաղաքանության մասին, Մաքիավելին նշում է, որ նրանք «հիմնում էին գաղութներ, հովանավորում թույլերին՝ այդուհանդերձ, նրանց թույլ չտալով ուժեղանալ, սանձում էին ուժեղներին ու միջոցներ ձեռք առնում, որ երկիր չթափանցի հզոր օտարերկրացիների ազդեցությունը»: *(Նույն տեղում, էջ 16):*Քաղաքական նման երևութի մենք ականատես ենք լինում մեր օրերում ևս, խոշոր պետությունների կողմից փոքր երկների նկատմամբ՝ նրանց անցյալ կամ ներկա հարաբերություններում:

Հայ դիվանագիտական մտքի զարգացման, ինչպես նաև գործնական առումով պակաս կարևոր նշանակություն չունի չինական դիվանագիտության ուսումնասիրությունը և փոխառումը, մասնավորապես, չինական ռազմավարական մտքի արգասիք հանդիսացող յուրահատուկ «դիվանագիտական ստրատագեմաները»: Ստրատագեման գործողության ալգորիթմ է քաղաքական, դիվանագիտական, ռազմական, տնտեսական և անձնական նպատակներին հասնելու համար: Չինական ստրատագեմային մոդելը հիմնված է ինտելեկտուալ որոգայթների և պարադոքսալ, ոչ սովորական տակտիկական կոմբինացիաների վրա, որոնք խաղարկվում են գլխավորապես դիվանագիտական բանակցությունների ժամանակ: «Ստրատագեմիզմը դարձավ ազգային բնավորության հոգեկերտվածք, ազգային հոգեբանության առանձնահատկություն: Սակայն դա ամենևին չի նշանակում, որ չինացիները ճարպիկ ինտրիգաններ են, խորամանկ խաբեբաներ: Ամենևին: Դա մի ժողովուրդ է, որն առաջին հերթին ունի ռազմավարական մտածողություն, կազմում է երկարաժամկետ պլաններ՝ ինչպես պետական, այնպես էլ անձնական մակարդակով, կարողանում է հաշվարկել իրադրությունը շատ քայլեր առաջ և օգտագործում է ռազմավարական որոգայթներ՝ հաջողության հասնելու նպատակով»: *(Мясников В.С. Антология хитроумных планов, предисловиекниге Харро фон Зенгера Стратагемы, т. 1, М. Изд. ЭКСМО, 2004, с. 10).* Ստրատագեման հիշատակվում է Սուն-ցզիի (Ք.ա. 551-479) ռազմական արվեստի վերաբերյալ տրակտատում, որն աշխարհի ամենահին ձեռագիրն է, իսկ հեղինակը Կոնֆուցիի հասակակիցն է: Անտիկ դարերում ստեղծված 36 ստրատագեմաներն այսօր էլ չեն կորցրել իրենց քաղաքական արժեքը և լայնորեն կիրառվում են, ինչպես մեծ և միջին, այնպես էլ փոքր պետությունների դիվանագիտական պրակտիկայում:

Փոքր երկրների կարգավիճակը պայմանավորված է նրանց ներուժի՝ ռեզերվի (ռազմական, ֆինանսա-տնտեսական, արդյունաբերական և այլն) թուլությամբ՝ հետևաբար անվտանգության խոցելիությամբ: Ելնելով այս իրողությունից փոքր պետությունները միշտ ձգտել են հավասարակշռել ուժեղ երկրների միջև և պահպանել չեզոքություն (Ավստրիա, Շվեյցարիա, Շվեդիա և ուրիշներ) կամ ապահովել նրանց հովանավորությունը (Իսրայել): Սակայն, երբ ասում ենք, որ փոքր պետությունները զրկված են ներուժից, մոռանում ենք, որ նրանց ամենակարևոր ներուժը դիվանագիտությունն է: Եվ եթե երկիրն ունի բարձրակարգ դիվանագիտական ծառայություն, ապա նա ակտիվորեն մասնակցում է միջազգային հարաբերություններին, միջազգային իրավունքի նորմերի ինստիտուցիոնալիզացման և միջազգային կազմակերպությունների ու կոլեկտիվ անվտանգության համակարգերի ստեղծման գործընթացին: Դա մի կողմից ապահովում է փոքր պետության ինտեգրացիան միջազգային տնտեսական և քաղաքական կառույցներում, մյուս կողմից՝ նպաստում է սեփական խնդիրների լուծման գործին: Այս պարադիգմը կարևորվում է Հայաստանի և Արցախի դիվանագիտության զարգացման համար:

XXI դարի դիվանագիտության առանձնահատկությունը կայանում է նրանում, որ նկատելիորեն փոխվում է նրա մեթոդաբանությունը, գործելու մեթոդները, ձևերն ու միջոցները: Դա պայմանավորված է նրանով, որ գլոբալիզացիայի պայմաններում անհետանում է ներքին և արտաքին քաղաքականության սահմանը, որի հետևանքով դասական, այսինքն պետական դիվանագիտության կողքին հայտնվում է դիվանագիտական բոլորովին նոր տարատեսակ: Այն կոչվում է ժողովրդական (public doplomacy) և կրում է մի շարք այլ անուններ՝ քաղաքացիական (citizen), հասարակական, հանրային, մեգաֆոնային: (Ժողովրդական դիվանագիտություն եզրը խորհրդային ռուդիմենտ է: Ներկայումս ռուսական քաղաքագիտության մեջ ևս, ամերիկյանի օրինակով, ավելի շատ օգտագործվում է «քաղաքացիական դիվանագիտություն» եզրը):

Եթե դասական դիվանագիտությունն ունի իր բաղադրիչները՝ արտգործնախարարություն, դեսպանություններ, հյուպատոսական հիմնարկներ և միջազգային կազմակերպություններ իրենց աշխատակազմով հանդերձ, որոնք հանդիսանում են պետական ծառայողներ, ժողովրդական դիվանագիտությունն իրենից ներկայացնում է այսպես կոչված, խաղացողների (ակտորների) գրեթե անսահմանափակ սպեկտր՝ տրանսնացիոնալ կազմակերպություններ, ոչկառավարական կազմակերպություններ (NGO), եկեղեցի, գիտահետազոտական կրթական հիմնարկներ արվեստի միություններ, լրատվամիջոցներ և այլն: Այս ամենը ստացել է պայմանական անուն «փափուկ ուժ»:

«Փափուկ ուժը» լայնորեն պրոպագանդել է ամերիկյան հայտնի քաղաքական գործիչ Ուիլյամ Ֆուլբրայտը, որի կարծիքով «փափուկ ուժը» ռազմական ուժից ավելի համոզիչ է նախընտրելի: Սակայն «փափուկ ուժի» տեսության հեղինակ է համարվում Հարվարդի համալսարանի պրոֆեսոր Ջոզեֆ Նայը, որը պետության ներուժը բաժանում է երկու կատեգորիայի «փափուկ» և « կոշտ» ուժի: Ի դեպ՝ այս տեսության զարգացման և մասայականացման գործում իր պատկառելի ավանդն ունի հայ անվանի դիվանագետ Էդուարդ Ջերեջյանը: «Փափուկ ուժը» կազմված է պետության երեք գործոններից ա/ մշակույթից, բ/ քաղաքական գաղափարախոսությունից և հասարակական-քաղաքական արժեքներից, գ/ արտաքին քաղաքականությունից: *Տես. Nye J. Soft power: The Means to Success in World Politics. N.Y. Public Affairs Group, 2004 (изд. на рус. Най Дж. «Гибкая сила. Как добиться успеха в мировой политике». М.: Тренд, 2006).*

Մենք համաձայն ենք այն հեղինակների հետ, որոնք «փափուկ ուժը» համարում են պետության ներքին և արտաքին քաղաքական գործոնների ամբողջականությունը: «Փափուկ ուժի» հնարավորություններն առանձին հետաքրքրություն են ներկայացնում փոքր երկրների համար, որոնց հմուտ օգտագործումը կարող է նպաստել ներքին և արտաքին խնդիրների լուծմանը:«Փափուկ ուժի» սեգմենտներ կարելի է համարել ժողովրդական դիվանագիտությունը (public diplomacy),ինֆորմացիոն հոսքերը, քաղաքական փիառը՝ ուղղորդված դեպի օտարերկրյա լսարան,գլոբալ մարքետինգը, զ/ զբոսաշրջությունը, սպորտնու մշակութային փոխանակումը, է/ ինֆորմացիոն պատերազմներ վարելու միջոցները,թ/ միգրացիոն քաղաքականությունը, ժ/ սփյուռքը: *(См. Леонова Ольга Мягкая сила --**ресурс внешней политики государства**www.observer.materik.ru/observer/N4_2013/027_040.pdf).*

Արցախի դիվանագիտական զինանոցում հիմնականում առկա են ժողովրդական դիվանագիտության նշված միջոցները՝ «փափուկ ուժի»գրեթե բոլոր հնարավորություններով հանդերձ: Բացի այդ, քանի դեռ Արցախը չի ճանաչվել որպես միջազգային իրավունքի սուբյեկտ և ունի սահմանափակ հնարավորություններ, Ստեփանակերտը կարող է օգտվել այն պրակտիկայից, որն ստացել է «զեղչված դիվանագիտություն» («cut-price diplomacy») անվանումը, ինչը «մատչելի է» «սահմանափակ սուվերենություն» ունեցող ձևականորեն անկախ պետություններին: *(Sti u, Berridge G.R. and James A. Diplomacy;Theory and practice; 2nd ed.-Leichester, 2000 P.57):*

Այժմ անդրադառնանք այն հարցին, թե ինչպե՞ս և ի՞նչ ձևով են հանդես գալիս երկու տարբեր՝ «պետական» և «ժողովրդական» դիվանագիտությունները միևնույն պետության մեջ: Դա կախված է կոնկրետ պետության կառուցվածքից, նրա քաղաքական մշակույթի մակարդակից: Զարգացած դեմոկրատական համակարգ ունեցող երկրներում այդ երկու տարատեսակները զարգանում են զուգահեռ և, հաճախ, մտնում են համագործակցության մեջ: Ընդ որում, որքան սերտ է այդ համագործակցությունը, այնքան ակտիվ է տվյալ պետության արտաքին քաղաքականությունն ու արդյունավետությունը: Եվ հակառակը:(ՀՀ ԱԳՆ, ցավոք, հեռու է կանգնած հանրային դիվանագիտությունից): Իսկ երբ պետության արտգործնախարարությունն հրաժարվում է ժողովրդական դիվանագիտության հետ համագործոկցելուց ծագում է երկու կարծիք՝ ա) դիվանագիտական ծառայությունն ի վիճակի չէ կատարելու իր վրա դրված պարտականությունները, բ) դիվանագիտական ծառայությունն իր անկարողությունը փորձում է թաքցնել գաղտնապահության քողի տակ:

Լավագույնը այդ երկու դիվանագիտությունների սիմբիոզն է, որն անվանվում է «կատալիզատորային դիվանագիտություն»: *(Sti'u, «Современные международные отношения», Астеп Прес, Москва, 2014, стр. 646)*

Այստեղ բնականաբար հարց է ծագում: Արդյո՞ք «փափուկ ուժի» հայտնվելը, բացառում է «կոշտ ուժը» (hard power) որպես դիվանագիտական գործիք միջազգային հարաբերություններում: Ի՞նչ է կոնֆլիկտներն այլևս չե՞ն լուծվում ուժի՝ասել կուզի զենքի միջոցով: Չէ՞ որ հենց այսօր պատերազմական գործողություններ են ընթանում երկրագնդի տարբեր կետերում, արյուն է թափվում և զոհվում են մարդիկ:Անվանի քաղաքագետ Ցիգանկովն այս ենթատեքստում գտնում է, որ ուժային մեթոդները կարող են արդարացի լինել Ռուսաստանի համար, եթե դրանք պայմանավորված են «Ռուսաստանի պարտավորությունների հետ որպես ՄԱԿ-ի Անվտանգության Խորհրդի անդամի, ինչպես նաև այն դեպքում, երբ դրանք սպառնում են նրա ազգային անվտանգությանը, այդ թվում… ռուսական սահմանների երկայնքով»: *(Цыганков П.А. О месте России в мировой политике (ресурсный потенциал и возможности) // Материалы Международного научного конгресса «Глобалистика – 2009: пути выхода из глобального кризиса и модели нового мироустройства». МГУ им. М.В.Ломоносова. М.: МАКС Пресс, 2009. Т. 1. С. 369.):*

Անշուշտ, «կոշտ ուժը» մնում է միջազգային հարաբերությունների անքակտելի միջոց: Այն շարունակվում է հաճախ օգտագործվել պետությունների հարաբերություններում: Դրա հետ մեկտեղ ավելի ու ավելի հաճախ ականատես ենք լինում, այդ երկու ուժերի համադրմանը: Դրա ցայտուն օրինակը Ռուսաստանի և ԱՄՆ-ի դիվանագիտական գործընթացն է Սիրիայում, երբ ոչնչացվում են իսլամական ահաբեկչային ուժերը, իսկ Ժնևում ընթանում են բանակցություններ:

Վերջին տարիներին դիվանագիտական տեսության մեջ ի հայտ է եկել ուժի մի նոր տեսակ, որը կոչվում է «smart power», բառացի թարգմանությունը «խելացի ուժ»: Այսպիսով, դիվանագիտության մեջ մենք գործ ունենք երեք ուժի հետ՝ «փափուկ», «կոշտ» և «խելացի»: Ճկուն և բազմափորձ դիվանագիտություն ունեցող տերությունները հաճախ են համադրում «փափուկ» և «կոշտ» ուժիհնարավորությունները «խելացի ուժի» միջոցով՝ հասնելով ցանկալի արդյունքների: Օրինակ՝Հռոմը նվաճում էր օտար երկրներ, սակայն նրանց քաղաքացիներին հնարավորություն էր ընձեռում ստանալ հռոմեական հպատակություն: Վիկտորիանական Բրիտանիան նվաճած երկրների էլիտային հաղորդակից էր դարձնում իր մշակութին՝ արդյունքում Լոնդոնը հսկայական իմպերիան կառավորում էր տեղական ուժերով և շատ քիչ թվով անգլիական զորքեր էր օգտագործում այն պահելու համար:

Փաստված է, որ փոքր պետությունները ավելի ճիշտ են օգտվում «խելացի ուժի» քաղաքականությունից: Այսպես, օրինակ,Սինգապուրը բավականաչափ ռեսուրսներ ներդրեց իր պաշտպանական համակարգում: Սակայն նման քաղաքականությունը Սինգապուրը համադրեց ակտիվ դիվանագիտական քայլերի հետ, մտավ ԱՍԵԱՆ, հետո իր համալսարանները վերածեց տարածաշրջանի ոչկառավարական կազմակերպությունների ակտիվ ցանցային կենտրոնների: Արդյունքն՝ակներև է:Սաուդյան Արաբիայի ափերին ծվարված Քաթար փոքր թերակղզին Իրաքյան պատերազմի ժամանակ իր տարածքը տրամադրեց ամերիկյան զինված ուժերին և զուգահեռաբար ֆինանսավորեց տարածաշրջանի ամենամասսայական «Ալ Ջազաիրա» հեռուստատեսային ընկերությունը, որը խստորեն քննադատում է ամերիկյան քաղաքականությունը Մերձավոր Արևելքում: Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո Ճապոնիան նվազագույնի հասցրեց ռազմական ուժը, շեշտը դրեց ԱՄՆ-ի հետ ալյանս ստեղծելու վրա և դարձավ աշխարհի տնտեսական հսկաներից մեկը:Իսրայելը, որը տասնամյակներ շարունակ հենվել է կոշտ ուժի վրա իրեն շրջապատող արաբական աշխարհի հետ հարաբերվելիս, այսօր հմտորեն մաններում է «փափուկ ուժի» և «խելացի ուժերի» օգնությամբ և զարգացնում է տնտեսական հարաբերությունները Մոսկվայի հետ՝ դիմակայելու համար ԱՄՆ-ի և Եվրոպայի՝ իսրայելյան ուղղությամբ խստացվող քաղաքականությանը: Թվարկումը կարելի է շարունակել:

Հայկական կողմը ղարաբաղյան հիմնահարցի լուծումը պատկերացնում է խաղաղ ճանապարհով, բանակցային սեղանի շուրջը: Կնշանակի՝ ակտիվորեն պետք է օգտագործի «փափուկ ուժի» հնարավորությունները: (Հայկական դիվանագիտության վրիպումը կայանում է նրանում, որ անկախությունից առ այսօր այդ անկյունաքարային սկզբունքը որպես հայեցակարգ՝ կոնցեպտ ձևավորված չէ և ներկայացված չէ միջազգային հանրությանը): Այս դիրքորոշմանը հակադրվում է ադրբեջանական կողմը, որի ցայտուն ապացույցը ապրիլի սանձազերծած պատերազմական գործողություններն էին: Հայկական դիվանագիտության առանցքային խնդիրներից մեկը պետք է

լինի. բոլոր հնարավոր միջոցներով այս եղելության բացահայտումը միջազգային ատյաններում: Մինչդեռ մեր դիվանագիտական ծառայությունը հաճախ թերանում է այդ գերկարևոր հարցում՝ ցուցաբերելով աններելի կրավորական կեցվածք: Տողերիս հեղինակը, որը ՀՀ առաջին ներկայացուցիչն էր ԵԱՀԿ-ում կարող է վկայել, թե ինչպես1991-1993 հայ-ադրբեջանական մարտերի ամենաթեժ օրերին հայկական դիվանագիտությունը նախահարձակ լինելու փոխարեն, իր դեսպանին ցուցում էր տալիս բանակցային գործընթացներում «պահպանել հանգստություն և լռություն՝ խուսափել համար քաղաքական սադրանքներից և դիվանագիտական բարդություններից»: Ավելի թարմ օրինակներ: Ապրիլյան քառօրյա պատերազմից հետո ՀՀ արտգործնախարարության անհասկանալի և անտրամաբանական պաուզայից, օգտվեց Բաքուն և ապրիլի 14-ին դիմեց ՄԱԿ և նրա Անվտանգության խորհուրդ՝ բողոքելով «հայկական կողմի սանձազերծած ագրեսիայի» կապակցությամբ: Մեր կարծիքով հայկակական դիվանագիտության սխալների շարքում առանձնանում է այն փաստը, որ ապրիլյան դեպքերի օրերին ՀՀ նախագահի հանձնարարականը ԱԳՆ-ին ԼՂՀ-ի հետ համագործակցության առումով համապատասխան պայմանագիր ստորագրելու վերաբերյալ մնաց ձայն բառբառո հանապատի:

Հանրային դիվանագիտության զինանոցում գոյություն ունեն մեկից ավելի միջոցներ, որոնց հմուտ կիրառումը մեծապես կնպաստեր մեր արտաքին և ներքին քաղաքականության խնդիրների լուծմանը: Վերցնենք «մաքոքային դիվանագիտությունը»՝«Shatl diplomacy», երբ x-պետությունը, գաղտի դիվանագիտական աշխատանք է տանում y և z պետությունների միջև կոնֆլիկտային կամ այլ կարգի խնդիրների լուծման ուղղությամբ: Ընդ որում, այստեղ պարտադիր չէ, որ դերակատարը-(ները) լինեն պրոֆեսիոնալ դիվանագետներ: Պատմությանը հայտնի է Հանրի Քիսինջերի «մաքոքային դիվանագիտության» շրջանակներում վարած բանակցությունները Իսրայելի և արաբական երկրների միջև: *(Տե՛ս, Berridge G.R. and James A. Dictionary of Diplomacy; Second Ediaton, Palgrave Macmilan, 2003 P.245):*Սակայն քչերին է հայտնի Անաստաս Միկոյանի բեռլինյան և կարիբյան ճգնաժամերի ժամանակ՝(համապատասխանաբար 1958-1961 թ.թ. և 1962թ.) նույն դիվանագիտական տրյուկի փայլուն օգտագործման փաստը: Ըստ մեր կարծիքի՝ հայկական դիվանագիտությունը կարող էր օգտագործել «մաքոքային դիվանագիտության» հնարքները՝ ի շահ իր արտաքին քաղաքականության: Հաջորդ, ոչ պակաս հետաքրքրիր մեթոդ է միջնորդական դիվանագիտությունը, որը հատկապես օգտաշատ է փոքր պետությունների համար: Միջնորդական դիվանագիտությունը, մեր խորին համոզմամբ կարող է հանդիսանալ հայկական դիվանագիտության հիմնաքարերից մեկը և վճռական նշանակություն ունենալ արտաքին քաղաքականության «կամ-կամ»-ի և «և-և»-ի անիմաստ բանավեճի դեպքում: Բացի ամեն ինչից, միջնորդական դիվանագիտության ճիշտ օգտագործումը կարող է հսկայական քաղաքական և տնտեսական դիվիդենտներ բերել Հայաստանին: Հանրային դիվանագիտության մյուս միջոցներից մեկն էլ այն է, որ բարեկամ երկրի օգնությամբ կանոնավորվում է երրորդ երկրի հետ գոյություն ունեցող լարված հարաբերությունները: Օրինակ՝ Պակիստանը չի ճանաչում Հայաստանը և դիվանագիտական հարաբերություններ չունի նրա հետ: Սակայն նույն Պակիստանը սերտ կապեր ունի Իրանի և Չինաստանի հետ, իսկ վերջիններս պատկանում են Հայաստանի բարեկամ երկրների թվին: Նման իրադրությունը հուշում է հայկական դիվանագիտությանը նպատակադրված աշխատանք տանել Կարաչիի հետ հարաբերությունները կանոնակարգելու համար: Հարկ է ուղիներ փնտրել Սաուդյան Արաբիայի հետ հարաբերությունները կանոնակարգելու համար ևս: (Ի դեպ՝ նշված երկու պետությունները խիստ բացասական դեր են խաղում իսլամական պետությունների շարքում հակահայկական քաղաքականություն վարելու ուղղությամբ): Դիվանագիտական հարաբերություններում պակաս կարևոր նշանակություն չունի երկրների միջև հակասությունների վրա խաղալը (Թուրքիա-Ադրբեջան, Թուրքիա-Իրան, Ադրբեջան-Իրան)ի օգուտ սեփական շահերի: Արդյո՞ք հայկական դիվանագիտությունն աշխատում է այդ ուղղությամբ: Հանրային դիվանագիտության զինանոցում գոյություն ունեն միջազգային իրավունքի միջոցներ ևս, որոնք հաճախ անտեսվում են ՀՀ և ԼՂՀհետաքրքրությունների գործում: ՄԱԿ-ի կողմից ճանաչված և ընդունված «Ստիպողական կամ պարտադրված առանձնացում» (Remedial cessation) բանաձևը օգտակար կարող էր լինել ղարաբաղյան կոնֆլիկտի կարգավորման գործում, ընդհուպ ԼՂՀ-ի դուրս գալը Ադրբեջանի կազմից, քանի որ այն նախատեսում է նման հանգուցալուծում, երբ էթնիկ խումբը կամ ազգային փոքրամասնությունը ենթարկվում է ոչնչացման վտանգի իր բնակված պետության կողմից: Այս ուղղությամբ, որքան մեզ է հայտնի, ՀՀ ԱԳՆ որևէ քայլ չի արել: Բացի այդ հայկական դիվանագիտությունը պետք է կանխարգելիչ ծրագիր ունենա՝ օգտվելու համար «Սպառնալիքի տակ պարտադրված որոշումից հրաժարվելու մասին» (Under duress) բանաձևից: Սա այն դեպքն է, երբ երկիրը մերժում է միջազգային կազմակերպության կամ ֆորումի այնպիսի բանձևի ընդունումը, որը հակասում է պետության շահերին և նրա ազգային անվտանգությանը:

УДК 140(479.243) *Философия*

Наира Согомонян
доцент кафедры философии и политологии, АрГУ
e-mail: arevik-64@mail.ru

ВОПРОС О СУЩНОСТИ ЧЕЛОВЕКА— ОДНА ИЗ ОСНОВНЫХ ПРОБЛЕМ ФИЛОСОФИИ ЭКЗИСТЕНЦИОНАЛИЗМА

Изучая многообразные данные всех наук, философия дает определенное истолкование и осмысление вопроса о природе (сущности) человека, его происхождении и назначении, месте человека в мире. Данная проблема – одна из основных в истории философской мысли. Необходимость философского, мировоззренческого осмысления проблемы человека несомненна также, как и несомненно, что такое осмысление невозможно в рамках конкретных обществоведческих дисциплин, раскрывающих лишь те или иные стороны того сложного единства, каким является существование и деятельность человека.

*Ключевые слова**:** экзистенциализм, трансцендентное, свобода, осмысление, бытие, сущность, мировоззрение**,** религия, общество, личность, человек.*

Նաիրա Սողոմոնյան
Փիլիսոփայության և քաղաքագիտության ամբիոնի դոցենտ, ԱրՊՀ

ԳՈՅՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԵՐԸ ՈՐՊԵՍ ԷՔԶԻՍՏԵՆՑԻԱԼԻԶՄԻ ՓԻԼԻՍՈՓԱՅՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐ

Վերամշակելով բոլոր գիտությունների բազմատեսակ տվյալները, փիլիսոփայությունը տալիս է մարդու բնության (էության), նրա ծագման և նշանակության, աշխարհում մարդու տեղի մասին հարցի մեկնաբանությունն ու իմաստավորումը: Տվյալ հիմնախնդիրը՝ փիլիսոփայական մտքի պատմության ամենահիմնականներից մեկն է: Մարդու հիմնախնդրի փիլիսոփայական, աշխարհայացքային իմաստավորման անհրաժեշտությունը անկասկած է, ինչպես նաև անկասկած է, որ այդպիսի իմաստավորումը անհնարին է կոնկրետ հասարակագիտական առարկաների շրջանակներում, որոնք բացահայտում են մարդու գոյության և գործունեության բարդ միասնության այս կամ այն կողմերը:

Բանալի բառեր: էքզիստենցիալիզմ, տրանսենդենտ, ազատություն, իմաստավորում, կեցություն, աշխարհայացք, կրոն, հասարակություն, անձ, մարդ:

Naira Soghomonyan,
Associate Professor of the Department of Philosophy and Political Science, ArSU

THE QUESTION OF BEINGNESS AS THE MAIN PROBLEM OF PHILOSOPHY OF EXISTENTIALISM

Processing multiple data of all sciences, philosophy gives a certain interpretation and understanding of the issue of the nature (essence) of human, his origin, destination and the place of the human in the world. It is one of the major issues in the history of the philosophical thought. The need for philosophical, ideological understanding of human problems is certain, just as certain as that such an interpretation is not in the framework of specific social disciplines, revealing one or another aspect of the complex unity of human existence and activity.

Key-word: existentionalism, transcendental, freedom, comprehension, being, essence, world, world-view, religion, society, personality, human.

Основные источники: А.Камю «Бунтующий человек», Г.Марсель «Метафизический дневник», Ж.П.Сартр «Бытие и ничто», М.Хайдеггер «Слова Ницше «Бог мертв»», «Ницше и христианство», Н.А. Бердяев «Самопознание».

В многовековой истории люди, выделяя себя из природного мира своей способностью мыслить, ставить перед собой определенные цели, задачи, вырабатывая и применяя средства, ведущие к их достижению, в конечном итоге не знают, кто они такие и зачем существуют на Земле. Какое-то глубокое беспокойство, напряженность, отнюдь не “будничного”, а экзистенциального происхождения, органически вошли в психологическую атмосферу современного мира. Вместе с тем под сомнением оказывается и то, что называют человеческой идентичностью – представление человека о своем особом месте в мире, о смысле своего существования на Земле.

Исследуя многообразные данные всех наук, философия дает определенное истолкование и осмысление. Вопрос о природе (сущности) человека, его происхождении и назначении, месте человека в мире – одна из основных проблем в истории философской мысли. Необходимость философского, мировоззренческого осмысления проблемы человека несомненна так же, как несомненно, что такое осмысление невозможно в рамках конкретных обществоведческих и общественно-научных дисциплин, раскрывающих лишь те или иные стороны того сложного единства, каким является существование и деятельность человека. Философия задает наиболее методологические ориентиры исследования человека в его развитии, равно важные как для его целостного осмысления, так и для анализа его конкретных аспектов. Спорен вопрос о том, насколько же философия способна стать той единой интегрирующей наукой о человеке, необходимость которой все острее ощущается в наши дни. Сомнения в этой ее способности порождаются неизбежными

гносеологическими изъянами того обобщенного образа человека, “человека вообще”, которым и часто оперирует философия.

У философии же есть своя собственная область “человековедения”, к которой относятся, в частности, процессы познания, мораль и этика, проблемы смысла бытия и самовыявления человеческой сущности. Философия с древнейших времен ставила перед человеком задачу: “познай самого себя”, и предметом размышлений был прежде всего человек – его психология, характер, поведение, в различных жизненных обстоятельствах. Философия всегда была близка художественной литературе, она начиналась в Греции с поэм Парменида и Эмпедокла, диалогов Платона, писем Эпикура и Сенеки. Эти связи не прерывались и в дальнейшем: Августин, Данте, Эразм, Вольтер, Лихтенберг, романтики и т.д. вплоть до произведений Соловьева и Ницше. Французский экзистенциализм является наследником этой традиции – все наиболее известные философы-экзистенциалисты были одновременно крупными писателями, психологами, драматургами, публицистами.

Экзистенциализм, или философия существования (existentia— существование), иррационалистическое направление современной философии, возникшее накануне 1-ой мировой войны в России (Л. Шестов, Н. Бердяев), в Германии после первой мировой войны (М. Хайдеггер, К. Ясперс, Г. Марсель, М. Бубер) и в период второй мировой войны во Франции (Ж. П. Сартр, Мерло-Понти, А.Камю, де Бовуар). Экзистенциализм получил распространение и в других европейских странах.

Экзистенциализм не является академической доктриной, его основная тема – человеческое существование, судьба личности в современном мире, вера и неверие, утрата и обретение смысла жизни, близкая любому духовному художнику, писателю, поэтому, с одной стороны, делает это направление популярным среди художественной интеллигенции, а с другой – побуждает самих экзистенциалистов обращаться к языку искусства (Сартр, Камю, Марсель).

Экзистенциализм как философское направление носит неоднородный характер. Различают экзистенциализм религиозный (Ясперс, Марсель, Бердяев, Шестов, Бубер) и атеистический (Сартр, Камю, Мерло – Понти, Хайдеггер). Однако определение “атеистический” по отношению к экзистенциализму несколько условно, т.е. признание того, что Бог умер, сопровождается невозможностью и абсурдности жизни без Бога. Как справедливо заметил А. Камю, “вопреки мнению ее христианских критиков, Ницше не вынашивал планов убийства Бога, он нашел Его мертвым в душе своей эпохи”[1].

Своими предшественниками экзистенциалисты считают Паскаля, Кьеркегора, Унамуно, Достоевского и Ницше. На экзистенциализм оказали большое влияние философия жизни и феноменология Гуссерля. Экзистенциализм пытается возродить антологию, в противоположность методологизму и гносеологизму, распространенным и в философии начала XX века. Как и философия жизни экзистенциализм хочет понять бытие нечто непосредственное и преодолеть интеллектуализм как традиционный рационалистической философии, так и науки. Бытие, согласно экзистенциализму, не есть ни эмпирическая реальность, данная нам во внешнем восприятии, ни рациональная конструкция, предполагаемая научным мышлением, ни “умопостигаемая сущность” идеалистической философии. Бытие должно быть постигнуто интуитивно, как отмечал Хайдеггер: “бытие нельзя видеть, ему можно только внимать”[2]. Но в отличие от философии жизни, выделившей в качестве исходной реальности переживание, экзистенциализм стремится преодолеть психологизм и раскрыть онтологический смысл переживания, который выступает как направленность на нечто трансцендентное самому переживанию. Главное определение бытия, как оно открыто нам, т.е. нашего собственного бытия, именуемого экзистенцией, есть таким образом, его незамкнутость, открытость трансценденции. Онтологической предпосылкой трансцендирования является конечность экзистенции, ее смертность. В силу своей конечности, экзистенция является временной, и ее временность существования отличается от объективного времени как чистого количества, безразличного по отношению к заполняющему ему содержанию. Экзистенциализм отличает подлинную, т.е. экзистенциальную временность (она же историчность) от физического времени, которое произведено от первой. [3] Экзистенциалисты подчеркивают в феномене времени определяющее значение будущего и рассматривают его в связи с такими экзистенциями, как “решимость”, “проект”, “надежда”, отмечая тем самым личностно-исторический(а не безлично-космический характер) времени и утверждая его связь с человеческой деятельностью, исканием, напряжением, ожиданием. Историчность человеческого существования, согласно экзистенциализму, в том, что оно всегда находит себя в определенной ситуации, в которую оно “заброшено” и с которой вынуждено считаться. Принадлежность к определенному народу, сословию, наличие у индивида тех или иных биологических, психологических и других качеств, все это эмпирическое выражение изначально ситуационного характера экзистенции; - того, что она есть “бытие в мире”. Временность, историчность и “ситуационность” экзистенции – модусы ее конечности.

Другим важнейшим определением экзистенции является трансцендирование, т.е. выход за свои пределы. Трасцендентное и сам акт трансцендирования понимается различными представителями экзистенциализма неодинаково. С точки зрения религиозного экзистенциализма, трасцендентное – это Бог. Согласно Сартру и Камю, трансценденция есть ничто, выступающее как глубочайшая тайна экзистенции. Если у Ясперса, Марселя, и позднего Хайдеггера, признающих реальность трансцендентного, преобладает момент символический, и даже мифо-поэтический (у Хайдеггера), поскольку трансцендентое невозможно рационально познать, а можно лишь намекнуть на него, то учение Сартра и Камю, ставящих своей задачей раскрыть иллюзорность трансцедентного, носит критический и даже нигилистический характер.

Социальный смысл учения об экзистенции и трансценденции раскрывается в экзистенциалистических (позициях) концепциях личности и свободы[3].

Личность, согласно экзистенциализму, есть самоцель, коллектив, средство, обеспечивающее возможность материального существования составляющих его индивидов.

Общество призвано, согласно экзистенциализму, обеспечивать возможность свободного духовного развития каждой личности, гарантируя ей правовой порядок, ограждающий личность от посягательств на ее свободу. Но роль общества при этом остается в сущности отрицательной: свобода, которую она может предоставить индивиду – это “свобода от” – свобода экономическая, политическая и т.п.. Подлинная же свобода, “свобода для” начинается по ту сторону социальной

[1] Камю. А. Бунтующий человек, М.:Политиздат, 1990, с.15
[2] Хайдеггер М. «Слова Ницше «Бог мертв»», Вопросы философии 1990 № 7, с.19
[3] Марсель Г./К.Ясперс. Переписка (1920-1963) , М.:2001, с. 19

сферы, в мире духовной жизни личности, где индивиды сталкиваются как экзистенции. Экзистенциализм различает в человеке как бы несколько слоев: природный (биолого-физический и психологический); социальный; духовный и экзистенциальный (который не поддается научному познанию) и может быть лишь освещен или "прояснен" философией: в сущности, так отмечал Ясперс. У Ясперса, во французском и русском экзистенциализме стоит проблема человеческой свободы. Экзистенциализм отвергает как рационалистически-просветительскую традицию, сводящую свободу к познанию необходимости, так и гуманистически-натуралистическую, для которой свобода состоит в раскрытии природных задатков человека, раскрепощении его сущностных сил. Свобода, согласно экзистенциализму, должна быть понята исходя из экзистенции. Поскольку же структура экзистенции выражается в "направленности на" в трансцендировании, то понимание свободы различными представителями экзистенциализма определяется их трактовкой трансценденции. Согласно Марселю и Ясперсу, свободу можно обрести лишь в Боге. Согласно Сартру, у которого трансценденция – ничто, понятое нигилистически, свобода есть отрицательность по отношению к бытию, которое как эмпирически сущее.

Человек свободен в том смысле, что он сам "проектирует", создает сам себя, выбирает себя, не определяясь ничем, кроме собственной субъективности, сущности которой – в полной независимости от чего-то бы ни было[1]. Человек одинок и лишен всякого онтологического "основания". Учение Сартра о свободе служит выражением позиции крайнего индивидуализма. Свобода предстает перед экзистенциализмом как тяжелое бремя, которое должен нести человек, поскольку он личность. Он может отказаться от своей свободы, перестать быть самим собой, стать "как все", но только ценой отказа от себя как личности. Быть свободным – значит для экзистенциалистов не поступать и не думать так, как поступают и думают все. Поскольку, согласно экзистенциализму, быть свободным, быть экзистенцией, значит быть самим собой, поскольку по Сартру, человек "обречен быть свободным"[2]. Мир, в который при этом погружается человек, носит у Хайдеггера название"[3] "Это безличный мир, в котором все анонимно, в котором нет субъекта действия, в котором все – "другие", и человек, даже по отношению к самому себе является "другим": это мир, в котором никто ничего не решает, а потому и не несет ни за что ответственности[4]. У Бердяева этот мир носит название "мира объективации", признаки которого поглощение индивидуального, личного общим, безличным, господство необходимости. А.Л.Андреев осуждает Бердяева за отказ от марксистского понимания человека и переход к христианскому экзистенциализму и упрекает его в том, что он хотя и провозглашает конкретную индивидуальность центром философии, но на деле рассматривает личность как метафизическую конструкцию, вне обыденных для человека, его повседневных нужд и забот[5] . Философия Бердяева, как и всякая философия обращена на идеальный смысл сущего и не занимается эмпирическим человеком. По мнению Бердяева, "как раз обыденный человек, с его повседневными нуждами, обладает наибольшей абстрактностью и безличностью. Человек, включенный в какие-либо условия (в социальное бытие и т.д.), наименее свободен. Свобода человека в творчестве, в духе, а не в повседневных нуждах"[6] . В конечном счете смысл всякого индивидуального существования, если оно претендует на статус конкретной личности, не в выяснении "обстоятельств времени и места, а именно установлении "моего предназначения в университете""[7] Общение индивидов, осуществляемое в сфере объективности, не является подлинным, оно лишь подчеркивает одиночество каждого. Согласно Камю перед лицом "ничто, которое делает человеческую жизнь бессмысленной, прорыв одного индивида к другому, подлинное общение между ними невозможно"[8]

И Сартр, и Камю видят фальш и ханжество во всех формах общения индивидов, освещенных традиционной религией и нравственностью: в любви, в дружбе и проч. Характерное для Сартра стремление разоблачения искаженных, превращенных форм сознания ("дурной веры") оборачивается требованием принять реальность сознания, разобщенного с другими и с самим собой.

Таким образом единственный способ подлинного общения, который принимает Камю,--это единение индивидов в бунте против "абсурдного мира", против конечности, смутности, несовершенства, бессмысленности человеческого бытия.

Источники

1. Камю. А. Бунтующий человек
2. Хайдеггер М. "О сущности истины", progvek.com>classic>Heidegger
3. Хайдеггер М. Слова Ницше "Бог мертв", Вопросы философии 1990 N7
4. Марсель Г./К.Ясперс. Переписка (1920-1963)
5. Кузнецов В.Н. "Ж.П. Сартр и экзистенциализм", М., 1970, стр. 51
6. Сартр Ж.П. "Бытие и ничто. Опыт феноменологической антологии"
7. Хайдеггер М. "Ницше и христианство", chaikaphil.narod.ru/seminars/quest13.doc
8. Вопр. Философии N9 (1990)
9. Бердяев Н.А. "Самопознание"
10. Там же
11. Там же
12. Камю А. "Бунтующий человек"

[1] Кузнецов В.Н. "Ж.П. Сартр и экзистенциализм", с.13
[2] Сартр Ж.П. «Бытие и ничто. Опыт феноменологической онтологии», М.: 2000, с.21
[3] Хайдеггер М. «Ницше и христианство», М 1994
[4] Вопр. Философии №9 (1990), с.15
[5] Бердяев Н.А. «Самопознание», М.: 1990, с.33
[6] Бердяев Н.А. «Самопознание», М.: 1990, с.14.
[7] Там же
[8] Камю А. "Бунтующий человек", М. 1990 , с.17

ՀՏԴ 371.31:809.198.1 Հայոց լեզվի դասավանդման մեթոդիկա

Արմինե Արզումանյան,
Արցախի պետական համալսարան, բանասիրական ֆակուլտետ
E-mail: armivarzumanyan@gmail.com

ԽՈՍՔԻ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ ԱՅԲԲԵՆԱՐԱՆԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄԱՆ ՎՐԱ

Հոդվածում դիտարկվում են տարրական դասարաններում խոսքի զարգացման գործընթացի որոշակի առանձնահատկություններ: Երեխաների խոսքի զարգացումը ուսուցչի հիմնական աշխատանքն է, մասնավորապես լեզվի կանոնների յուրացումը, որի շնորհիվ նրանք կկարողանան բանավոր և գրավոր ձևով արտահայտել իրենց մտքերը՝ օգտագործելով համապատասխան լեզվական միջոցներ ըստ խոսքային հաղորդակցման նպատակի, բովանդակության և պայմանների:

Այբբենարանն իր բովանդակությամբ լուծում է մայրենիի առաջին դասարանի ծրագրով նախատեսվող կրթադաստիարակչական խնդիրները:

Բանալի բառեր. գրաճանաչություն, բառապաշար, խոսքի զարգացման խնդիրներ, խոսքին ներկայացվող պահանջներ, իմացական հմտություններ, խոսքի ճշգրտություն, տառուսուցում, գրուսուցում, լեզվի ուսուցում, վերլուծական-համադրական մեթոդաբանություն:

Armine Arzumanyan,
Artsakh State University, Faculty of Philology

PROBLEMS OF SPEECH DEVELOPMENT ON THE BASIS OF RESEARCH OF THE PRIMER BOOK

The article reviews certain peculiarities of speech development in primary school. The speech development in primary school is the principle task of the teacher, which consists in mastering linguistic rules which would enable the learners to express their thoughts both orally and in writing by using appropriate language means depending on purpose, content and conditions of speech communication. The content of the primer book of the native language gives a solution to educational and pedagogical problems required by the program of the first grade of primary school.

Key-words: literacy, lexicon, speech development problems, requirements for speech standard, cognitive skills, speech accuracy, teaching writing, teaching the alphabet, language teaching, analytic-synthetic methodology.

Армине Арзуманян
Арцахский государственный университет, Филологический факультет

ПРОБЛЕМЫ РАЗВИТИЯ РЕЧИ НА ОСНОВЕ ИЗУЧЕНИИ БУКВАРЯ

В статье рассматриваются некоторые особенности процесса развития речи в начальной школе. Развитие речи учащихся основная задача учителя, которая, в частности, заключается в усвоении языковых правил, с помощью которого они могут выражать свои мысли в устном и письменном виде. При этом наблюдается вариативность языковых средств в зависимости от цели, содержания и условий речевой коммуникации. В самом содержании букваря родного языка заключено решение воспитательно-образовательных вопросов, обозначенных программой первого класса начальной школы.

Ключевые слова: грамотность, словарный запас, проблемы развития речи, норма речи, когнитивные навыки, правильность речи, обучение письму, обучение алфавиту, обучение языку, аналитико-синтетическая методология.

Տարրական դպրոցի առաջնակարգ խնդիրներից մեկը աշակերտների ճիշտ խոսքի ձևավորումն է: Երեխայի խոսքի զարգացումը ամբողջական և տարաբնույթ գործընթաց է, որը ներառում է մի շարք հոգեբանական գործընթացներ և իր հերթին ազդեցություն է ունենում մտածողության ու ճանաչողական գործընթացների (հիշողություն, ուշադրություն, զգայական ընկալում) և իմացության վրա ընդհանրապես:[1] Խոսքի զարգացումը խոսքային կարողությունների ձևավորումն է՝ խոսքային իրադրությունում իրազեկվածությունը, որով պարզվում է, թե ում է ուղղված, ինչ համար է և ինչի մասին է գրավոր կամ բանավոր խոսքը, արտահայտությունների ծրագրավորումը, որով գիտակցվում է, թե ինչպես պետք է խոսել (համառոտ կամ մանրամասն, զգացմունքային կամ գործնական), ինչ սկզբունքով մեկնաբանություններ կատարել:

Ուսուցման և կրթության որակը մեծապես կախված է խոսքի զարգացման խնդիրների հաջող իրականացումից: Ըստ այդմ՝ կան աշակերտի խոսքին ներկայացվող մի շարք պահանջներ: Դրանցից առաջինը խոսքի հարուստ բովանդակությունն է: Աշակերտը կարող է խոսել կամ գրել միայն այն մասին, ինչը ինքը գիտի: Սակայն նրա խոսքը հագեցած, հետաքրքիր և օգտակար կարող է լինել իր և ուրիշների համար այն դեպքում, երբ այն կառուցված է փաստերի իմացության, դիտարկումների միջոցով, հաղորդում է գիտակցված մտքեր և անկեղծ զգացմունքներ:

Զրույցների, պատմությունների, շարադրությունների բովանդակությունը տրվում է գրքերից, նկարներից, էքսկուրսիաներից, հատուկ զննումներից, սեփական փորձից, այսինքն՝ աշակերտների շրջակա միջավայրից: Ուսուցիչը օգնում է նրանց թեմային համապատասխան նյութեր ընտրել: Ուսուցչի համար շատ կարևոր խնդիր է նաև աշակերտներին սովորեցնել իմաստալից խոսք կառուցել:

Աշակերտի խոսքին ներկայացվող երկրորդ պահանջը հետևողականությունն է, խոսքի ձևավորման հաջորդականությունն ու հստակությունը: Եթե աշակերտը լավ է տիրապետում նյութին, ապա բացթողումներ կամ կրկնություններ չի անում, պահպանում է տրամաբանական անցումները: Ճիշտ կառուցված խոսքը ենթադրում է եզրակացությունների հիմնավորում, ինչպես նաև ասելիքը ոչ միայն սկսելու, այլև ամբողջացնելու և ամփոփելու կարողություն:

Նշված երկու պահանջները հարաբերվում են խոսքի բովանդակությանն ու կառուցվածքին: Հաջորդը վերաբերում է խոսքի բանավոր և գրավոր ձևերի գրանցմանը:

[1] Տե՛ս Goswami, U. and Bryant, P., Children's Cognitive Development and Learning (Primary Review Research Survey 2/1a) Cambridge: University of Cambridge Faculty of Education, 2007, p13.

Խոսքի ճշգրտությունը պահպանվում է խոսողի կամ գրողի կողմից՝ իրականությանը համապատասխանող փաստերի, դիտումների, զգացմունքների ճիշտ հաղորդմամբ, ինչպես նաև դրանք ներկայացնելու համար անհրաժեշտ բառերի, բառակապակցությունների, դարձվածքների, նախադասությունների դիպուկ ընտրությամբ:[1] Խոսքի ճշգրտությունը պահանջում է լեզվական միջոցների հարստություն և բազմազանություն, բառերի, հոմանիշների ճիշտ ընտրություն, որով առավել իրական է դառնում նյութի բովանդակությունը:

Խոսքն ընթերցողի կամ ունկնդրի վրա անհրաժեշտ ազդեցություն է ունենում, երբ այն արտահայտիչ է: Խոսքի արտահայտչականությունը մտքերը հստակորեն և համոզիչ կերպով հաղորդելու, հնչերանգի միջոցով ազդեցություն գործելու, փաստերի, ինչպես նաև բառերի ու արտահայտչամիջոցների ընտրություն կատարելու, հաղորդվող նյութի տրամադրությունը ստեղծելու կարողությունն է:

Խոսքի հստակությունը նրա մատչելիությունն է այն մարդկանց համար, ում ուղղված է: Խոսքը միշտ ունի նշանակման կետ: Խոսողը կամ գրողը պետք է հաշվի առնի ունկնդրի կամ ընթերցողի ինտելեկտուալ ու հոգևոր կարողությունները: Անհիմն բարդացումը, տերմիններով ծանրաբեռնելը խանգարում են խոսքի ընկալմանը: Լեզվական միջոցների ընտրությունը կախված է խոսքային իրադրությունից ու հանգամանքներից, ինչպես, օրինակ, աշակերտների ընկերական զրույցը զգալիորեն տարբերվում է նրանց գրավոր խոսքից:

Խոսքի չափազանց կարևոր հատկանիշներից են պարզորոշ արտասանությունը, հնչյունների հստակ արտաբերումը, ուղղախոսության հատուկ կանոնների հետ համապատասխանությունը, արտահայտիչ խոսելու (նաև կարդալու) կարողությունը, առոգանությանը, դադարներին, տրամաբանական շեշտերին տիրապետելը և այլն: Խոսքային արգելքները, հատկապես որոշ հնչյունների սխալ արտասանությունը տարրական դասարանների երեխաների մոտ հաճախ են նկատվում: Ուստի խոսքի զարգացման տեխնիկան թերությունների ուղղման արտասանական հմտությունների միջոցով սերտորեն կապված է խոսքի թերապիային:

Խոսքի արտահայտչականությունն ու հստակությունը ենթադրում են նաև նրա անաղարտությունը, այսինքն՝ ավելորդաբանություններից, խոսակցական բառերից ու գրենիկաբանություններից, անհարկի օտարաբանություններից խուսափելը:

Հատուկ կարևորություն ունի դպրոցում խոսքի ճշգրտությունը, այսինքն՝ համապատասխանությունը գրական նորմերին՝ քերականական առանձնահատկությունների տարբերակում (նախադասության կառուցվածք, ձևաբանական կառույցներ), ուղղագրության և կետադրության կանոնների պահպանում՝ գրավոր խոսքի դեպքում, ուղղախոսության և առոգանության կանոնների պահպանում՝ բանավոր խոսքի դեպքում: Բոլոր այս պահանջներն առաջադրվում են տարրական դասարանների երեխաների խոսքի զարգացմանը:

Երեխաների ճիշտ խոսքը կարելի է կառուցել նշված պահանջների այս ամբողջական շարքի կատարմամբ: Զարգացնել երեխաների խոսքը՝ նշանակում է նրանց մեջ պատվաստել մի շարք հմտություններ: Անդրադառնանք աշակերտների խոսքի զարգացմանը վերաբերող հմտություններին:

Առաջինը թեման հասկանալու և մեկնաբանելու կարողությունն է, նրա ընտրությունն ու նախապատրաստումը, լեզվական միջոցների կիրառումը, թեմայի վերաբերյալ եզրահանգումներ կատարելը առանց նրա շրջանակներից դուրս գալու և նրա պատշաճ բացահայտումը՝ միևնույն ժամանակ սեփական կարծիքն արտահայտելով:

Երկրորդը նյութը ընտրելու, թեմային առնչվող կարևոր հասկացությունները երկրորդականից տարբերելու կարողությունն է: Նյութի հավաքագրումն ու ընտրությունը երբեմն երկար է տևում և հետևողական աշխատանք է պահանջում: Նյութի ընտրությունը կատարվում է ոչ միայն աշխատանքի նախապատրաստական մասում, այլ նաև ընդհանուր նկարագիր պատրաստելիս: Այս դեպքում կարևոր է առանձնացնել հիմնական գաղափարը, ընտրել ներկայացվող նյութի բաժինները և ճիշտ հաջորդականությամբ հաղորդել բովանդակությունը:

Երրորդը աշխատանքը ծրագրելու կարողությունն է՝ նախ՝ ընդհանուր գծերով (մտքում կամ բարձրաձայն), այնուհետև՝ գրի առնելով: Անհրաժեշտ է ծրագրին համապատասխանեցնել ընտրված նյութը, կազմել ինքնուրույն հաղորդում և անել մեկնաբանություններ:

Չորրորդը լեզվական միջոցներից նոր, դժվար արտասանությամբ բառերի, դարձվածքների, նախադասությունների ու տեքստերի առանձնացումն է:

Հինգերորդը ամբողջական տեքստ կազմելու կարողությունն է, որը հնարավորություն կտա ճիշտ օգտագործելով հատկացված ժամանակը, առանց էական բացթողումների, աստիճանաբար և հետևողականորեն զարգացնելու ինքնուրույն նախադասություններ կազմելու և կապակցելու հմտությունը, հետևելու արտասանությանն ու կետադրությանը, գրության մեջ պահապանելու լուսանցքներն ու կարմիր տողը, գեղագրության պահանջները:

Վեցերորդը գրավոր խոսքը զարգացնելու, սխալները ուղղելու, լրացումներ կատարելու, կրկնություններից և ավելորդ բառերից խուսափելու կարողությունն է: Այս պահանջը ներկայացվում է միայն գրավոր խոսքին, իսկ բանավոր խոսքում ուղղումներ կատարում են ուսուցիչներն ու աշակերտները:

Կապակցված տեքստի հետ կատարվող յուրաքանչյուր վարժություն ներառում է բոլոր այս հմտությունների ամբողջությունը: Հետևաբար յուրաքանչյուր դաս, որի ընթացքում աշակերտները կապակցված խոսք են կազմում, մեկնաբանություններ կատարում, վերապատմում կամ ամփոփում ընթերցածը, պետք է ունենա ուսուցման հստակ խնդիրներ:

Մայրենիի առաջին դասարանի ծրագրում ներառված են հարցեր, որոնք վերաբերում են գրաճանաչության նախապայբենական, այբբենական և հետայբբենական շրջաններում աշխատանքի ձևերին, երեխաների մեջ հնչյունային լսողության զարգացմանը, հնչյունային վերլուծություններ և համադրություններ կատարելու կարողության մշակմանը, կարդալու և գրելու, լեզվական գիտելիքների և աշխարհաճանաչողական տեղեկությունների հաղորդմանը, գրաճանաչության ուսուցման մեթոդին ու նրա գործադրման ձևերին:

Դասագրքի արդիականությունն առաջին հերթին ենթադրում է նրա բովանդակության համապատասխանությունը աշակերտների մտավոր ու ֆիզիկական զարգացման պահանջներին, հաղորդվող գիտելիքների հաջորդականության, համակարգվածության ու մատչելիության սկզբունքներին:[2]

Հանրակրթական դպրոցի առաջին դասարանի դասագիրքը Վ. Սարգսյանի հեղինակած Այբբենարանն է, որի երեք բաժինները՝ նախապայբբենական շրջան, այբբենական շրջան և հետայբբենական շրջան, կազմված են գրաճանաչության սկզբունքների՝ մատչելիության, գենականության, հաջորդայնության, անհատականության, ինչպես նաև սովորողների լեզվաբնակալունակության հաշվառմամբ:

[1] Տե՛ս Ջ. Հ. Գյուլամիրյան, Մայրենիի տարրական ուսուցման մեթոդիկա, Երևան, 2015, էջ 277:
[2] Տե՛ս Ա. Ե. Տեր-Գրիգորյան, Հայոց լեզվի մեթոդիկա, Երևան, 1980, էջ 25:

Նախասայբբենական շրջանն սկսում են թեմատիկ նկարների շուրջ հյուսված պատմությունների պատկերմամբ, որոնց վերաբերյալ աշակերտները կազմում են մտքով իրար հետ կապված նախադասություններ, վերարտադրում ուսուցչից լսածը: Այս բաժնի առաջադրանքներն ունեն համադրականից վերլուծական ուղղվածություն:

Խոսքի զարգացման նպատակով պահանջվում է առաջ քաշել երեխայի՝ ինքնուրույն մտքեր արտահայտելու, գործողությունը ամբողջական խոսքով արտահայտելու, միմյանց հետ կապված մի քանի նախադասությունների միջոցով միտքը շարունակելու կարողությունը:

Հաջորդաբար թեմատիկ նկարներ են, որոնք պատմվում են խոսքի ավելի փոքր մասերով: Աշակերտներից պահանջվում է արտահայտել մեկ միտք՝ այդպիսով կապակցված խոսքից առանձնացնելով նախադասությունները: Արտահայտված ամեն մի միտքը համարելով մեկ նախադասություն՝ ձևավորվում է նախադասության մասին հասկացությունը:

Զուգահեռաբար տրվում են առարկաների պատկերներ, որի նպատակն է սովորողների մոտ ձևավորել նախադասությունը առանձին մասերի բաժանելու և բառի մասին հասկացությունը ընկալելու ունակությունը:

Բառի մասին ուսուցանվում է գծապատկերի միջոցով՝ պատկերների հետ միասին: Նախադասություններից բառն առանձնացնելու համար օգտագործվում են նախադասությունների, ապա առանձին բառերի գծապատկերները:

Ընտրված բառերն արդեն ներկայացվում են կորագծերով կամ սլաքներով՝ ուրվագծելով վանկը որպես խոսքի միավոր: Սկզբում ունենք միավանկ և երկվանկ բառեր, այնուհետև նաև եռավանկ:

Այս ընթացքում բառերի հետ տարվող աշխատանքները տարաբնույթ են, և դասագրքում տրված պատկերներն ու գծապատկերները ամրապնդում են բառի մասին գիտելիքները:

Հնչյունային վերլուծությունը կատարվում է՝ վանկում այլ գույնով նշելով ձայնավոր հնչյունի վանդակը:

Նախայբբենական շրջանի վերջում պատկերագրված է ամբողջական հեքիաթ՝ Հովհ. Թումանյանի «Ծիտը»: Նկարաշարի վերլուծությունը պատմելու կարողության ձևավորման սկզբնական փուլն է: Այս ստեղծագործությանն անդրադառնում են նաև հետայբբենական շրջանի վերջում:

Դասագրքի նախասայբբենական շրջանի բաժնում առաջադրանքների կատարումն ուղղված է՝

- խոսքի և երևակայության զարգացմանը՝ բնագրի նկարների բովանդակությունը պատմելու միջոցով,
- մատների նոր շարժումների զարգացմանը՝ ներկելու, գծելու միջոցով,
- համմատություններ կատարելու ունակության զարգացմանը՝ մեծ ու փոքր, վերև ու ներքև, աջ ու ձախ, կարճ ու երկար, հաստ ու բարակ, հեռու և մոտիկ, ծանր ու թեթև հասկացությունների մասին գիտելիքների յուրացմամբ,
- վերլուծություն կատարելու ունակության զարգացմանը՝ ընդհանուր օրինաչափությունից դուրս պատկերները տարբերելու, նկարներում թաքնված տարբերությունները զանազանելու, բառերը (նկարները) առանձին խմբերի բաժանելու առաջադրանքների միջոցով,
- ընդհանրություններ անելու ունակության զարգացմանը (առարկաների խմբերին մեկ անվանում տալ, բառերի (նկարների) իմաստային կապը գտնել, պարզել օրինաչափությունները և շարունակել, բացահայտել ընդհանուրը) և այլն:

Այսպիսով՝ նախայբբենական շրջանի վերջում, ըստ ուսումնական առաջադրանքների, աշակերտները գաղափար ունեն պատմության, նախադասության, բառի, վանկի, հնչյունի մասին և դրանք կարողանում են ներկայացնել գծապատկերների միջոցով, ունեն որոշակի բառապաշար և մտքերն ինքնուրույն արտահայտելու կարողություն, ներկելու, գծելու, տառերի պարզագույն մասնիկներ գրելու հմտություններ: Մանկական թեմաներով նկարների շուրջ մտքով իրար հետ կապված փոքրածավալ նախադասություններ են կազմում, կարողանում են պատմել ըստ նկարների, ունկնդրածի և ըստ հիշողության:

Այբբենական շրջանի առանցքը տառուսուցումն է, որի ընթացքում կարևոր է հնչյունի ընկալումը:

Ըստ այբբենարանի՝ յուրաքանչյուր տառի ուսուցման ժամանակ նախ պատմություն է հյուսվում այդ տառի համար նախատեսված թեմատիկ նկարի շուրջ: Տրվում են ուսուցանվող տառի մեծատառն ու փոքրատառը, ապա՝ մեկնաբառերը: Մեկնաբառը ներկայացնող առարկայի պատկերի ներքևում կազմված է նրա գծապատկերը: Սկզբում այնպիսի բառեր են, որոնցում նոր ուսուցանվող տառը սկզբնատառն է: Հնչյունների առանձնահատկություններից ելնելով՝ բառամիջում կամ բառավերջում դրանց օգտագործման տարբեր հնարներ են կիրառվում: Այսպես՝ ա ձայնավորի ուսուցման ժամանակ ա հնչյունը հանդես է գալիս որպես տարբեր բառերն իրար կապող միջոց, ս հնչյունի բնաձայնային երանգն արտահայտվում է այդ տառի կրկնությամբ:

Առաջին բաղաձայն հնչյուն-տառի ուսուցումից սկսած՝ ունենք ձայնավոր+բաղաձայն և բաղաձայն+ձայնավոր տառակապակցություններ, որոնց յուրացումը հեշտացնում է ընթերցանությունը:

Բառի վանկատմանը օժանդակում են առարկայական նկարները: Պատկերված առարկաների անվանումներից առանձնացնում են նախ՝ ծանոթ, ապա՝ անծանոթ հնչյունները՝ այդպիսով կատարելով հնչյունային վերլուծություն:

Այսպիսով՝ ուսուցման ընթացքում պահպանվում է պատմության-նախադասություն-բառ-վանկ-հնչյուն մեթոդական շղթան:

Ա, ս, ր, կ, ի, ն հնչյունների յուրացումով՝ սովորողներն արդեն կարողանում են կազմել բաղաձայն+ձայնավոր, ձայնավոր+բաղաձայն կազմությամբ վանկեր, մինչև եռավանկ բառեր, բառակապակցություններ ու պարզ նախադասություններ և վերջինիներից կապակցված համառոտ պատմություններ:

Հնչյուն-տառի ուսուցումն այբբենարանում կատարվում է վերլուծական և համադրական մեթոդներով: Վերլուծությամբ պատմությունից անջատվում են նախադասությունները, նախադասություններից՝ բառերը, որոնցից առաձնացվում են մեկնաբառերը, սրանք իրենց հերթին գծապատկերների միջոցով բաժանվում են վանկերի, վանկերից էլ առանձնացվում են հնչյունները (որոշվում է հնչյունի տեսակը, դիրքը, պատկերումը տառի միջոցով):

Համադրությամբ նոր տառերով կազմվում են վանկեր, բառեր, բառերով՝ բառակապակցություններ, այնուհետև՝ նախադասություններ և կապակցված բնագիր:

Վերլուծական-համադրական մեթոդաբանությունը երևում է նաև գրուսուցման ընթացքում, վերլուծությամբ՝ տառի առանձին մասնիկների անջատում, դրանց գրելաձևի, մասնիկների միացման ձևի մեկնաբանում, տողի վրա տառի տեղադրման ձևի ըմբռնում, համադրությամբ՝ տառի մասնիկների համադրում և ամբողջական տառի պատկերում:

Ը ձայնավորն առանձնացվում է որպես սկզբնատառ, վանկատման ժամանակ՝ որպես գաղտնավանկ հնչյուն, ինչպես նաև բառամիջում և բառավերջում:

Է հնչյունը գրվում է որպես սկզբնատառ և որպես օժանդակ բայ կամ բառ, որն արտասանվում է նախորդ բառի հետ համաձույլ:

Ե հնչյունը յ և է հնչյունների հանրագումարն է: Հնչյունին հատկացված էջում պատկերվում է ե-ի արտասանական տարբերությունը բառասկզբում և բառամիջում, նրա դերը կրկնարմատ բառերի կազմության մեջ (պատեպատ, սարենսար):

Օ ձայնավորը միայն բառասկզբի օրինակներով է բացատրվում:

Ռ-ն վ և օ հնչյունների կապակցությունն է՝ բառասկզբում, բառամիջում և բառավերջում՝ արտասանական տարբերություններով:

Համապատասխան օրինակներով բերվում են *և* հնչյունի կազմության ու արտասանության տարբերությունները գրությունից (ձայնավորից հետո՝ յ+է+վ, բաղաձայնից հետո՝ է+վ):

Դասագրքի այբբենական շրջանի առաջադրանքներն ուղղված են բառակազմական գիտելիքների բացահայտմանն ու զարգացմանը: Այսպես՝

- *Փոխակերպում* առաջադրանքի յուրաքանչյուր քայլում տրված բառի մեջ փոխում են մեկ տառ և կազմում նոր բառ:
- *Խառնագիր* առաջադրանքում վերականգնում են տառերի հերթագայությունը բառերի մեջ:
- *Դարձգիրը* երկու կողմից նույն կերպ կարդացվող կամ երկու կողմից նույն արտասանության ձև ունեցող բառային առաջադրանքն է:
- *Վանկախառում* իրար են միացնում խառը տրված վանկերը և բառ կազմում:
- *Աջուձախ* առաջադրանքում բառի սկզբում կամ վերջում տրված տառը դնելով՝ ստանում են նոր բառ:
- Սովորում են հանելուկներ, շուտասելուկներ, առած-ասացվածքներ:

Այբբենական շրջանի ավարտին, ըստ Այբբենարանի առջադրանքների, սովորողները գիտեն հայերեն բոլոր հնչյունները, կարողանում են որոշել բառի հնչյունային կազմը, հնչյունների հաջորդականությունը, տարբերել ձայնավոր և բաղաձայն հնչյունները, կարդալ փոքրածավալ բնագրեր՝ պահպանելով հայերենի ուղղախոսական կանոնները, շեշտը, առոգանությունն ու տրամաբանական դադարները, կատարել արտագրություն, թելադրություն գրել, կազմել բառակապակցություններ, նախադասություններ և կապակցված խոսք:

Գրաճանաչության հետայբբենական շրջանը ձեռք բերված գիտելիքների զարգացումն ապահովող կարևոր փուլն է: Այբբենարանի այս հատվածում փոքրածավալ ստեղծագործություններ են՝ սակավաթիվ հերոսներով, պարզ բովանդակությամբ (Մ. Մաշտոցի, հայոց տառերի, հայոց լեզվի և այբբենարանի մասին): Այբուբենը բերվում է տպագիր, ձեռագիր գրությամբ և մեսրոպյան անվանումներով: Օգտագործելով ողջ յուրացրածը՝ աշակերտները կարողանում են կարդալ ամբողջական հեքիաթը՝ Հ. Թումանյանի «Ծիտը», որին ծանոթ են նախաայբբենական շրջանից:

Այբբենարանի բովանդակության յուրացումը լուծում է կրթադաստիարակչական հետևյալ խնդիրները, որոնք բերված են նաև մայրենիի 1-ին դասարանի ծրագրում.[1]

- կարդալու տարրական կարողությունների ձևավորում,
- գրելու կարողության զարգացում,
- բառապաշարի հարստացում, խոսքի զարգացում,
- լեզվական գիտելիքների և կարողությունների ձեռքբերում, համակարգում,
- բարոյակամային որակների ձևավորում և ամրակայում, արժեհամակարգի հարստացում, աշխարհայացքի ձևավորում և ընդլայնում,
- բացատրական ընթերցանության նախապատրաստում:

Այբբենարանի ուսումնասիրության օրինակով խոսքի զարգացման աշխատանքի արդյունավետությունը կախված է հետևյալից.

- նկարների, ապա նաև պատրաստի տեքստի վերլուծության միջոցով խոսք կազմելու փորձի ձեռքբերում,
- տեսական գիտելիքների ձևավորման և ամրապնդման նպատակով գրավոր և բանավոր խոսքային արտահայտությունների ստեղծում,
- վերապատմում կամ ամփոփում, մեկնաբանություններ ու եզրահանգումներ կատարելու հմտությունների զարգացում,
- ստեղծագործական աշխատանքների ինքնուրույն կատարում:

Այսպիսով՝ տարրական դասարաններում աշակերտների խոսքի զարգացումը համարվում է ուսուցչի հիմնական աշխատանքը՝ կապված հատկապես աշակերտների ընդունակությունների, սեփական մտքերը գրավոր և բանավոր շարադրելու հմտության ձևավորման: Սրա ընթացքում պետք է օգտագործվեն լեզվի հնարավորությունները խոսքի կառուցման նպատակին, բովանդակությանը և խոսքային իրավիճակներին համահունչ:

Աշակերտների ինքնուրույնությունը զարգացնելու նպատակով նրանց պետք է ներգրավել ուսուցման գործընթացի մեջ, հնարավորություն տալ տիրապետելու ուսուցանվող լեզուն և այն դարձնելու մտքերի արտահայտման ձև:

Օգտագործված գրականություն

1. Այբբենարան, (Հանրակրթական դպրոցի առաջին դասարանի համար, Վ. Ա. Սարգսյան, Երևան, 2015
2. Հայոց լեզու, գրականություն, Հանրակրթական դպրոցի առարկայական չափորոշիչ և ծրագիր, Ե., Անտարես, 2006
3. Goswami, U. and Bryant, P., Children's Cognitive Development and Learning (Primary Review Research Survey 2/1a) Cambridge: University of Cambridge Faculty of Education, 2007.
4. Ջ. Հ. Գյուլամիրյան, Մայրենիի տարրական ուսուցման մեթոդիկա, Երևան, 2015
5. Ա. Ե. Տեր-Գրիգորյան, Հայոց լեզվի մեթոդիկա, Երևան, 1980

[1] Տե՛ս Հայոց լեզու, գրականություն, Հանրակրթական դպրոցի առարկայական չափորոշիչ և ծրագիր, Ե., Անտարես, 2006, էջ 59-63:

ՀՏԴ 809.198.1 Հայոց լեզու

Նելլի Աթանեսյան
ԼՂՀ, Մարտակերտի շրջան, Առաջաձորի միջն. դպրոցի տնօրեն,
հայոց լեզվի և գրականության ուսուցիչ

ՄԱԿԱՆՈՒՆՆԵՐԸ ՂԱՐԱԲԱՂԻ ԲԱՐԲԱՌԻ ԽԱՉԵՆԻ ԽՈՍՎԱԾՔՈՒՄ

Լեռնային Ղարաբաղի բարբառում կան նորաբանություններ և հնաբանություններ, փոխառյալ բառեր և պատճենումներ: Նրանց շարքում հատուկ տեղ են զբաղեցնում մականունները, որոնք ունեն առանձին նշանակություն և հարստացնում են ժողովրդի խոսքը տարբեր ոճական երանգներով:

Այս մականունները ներթափանցել են Ղարաբաղի բարբառի Խաչենի խոսվածքի բառաշերտը, քանի որ փոխանցվում են սերնդից սերունդ, կամ էլ կազմավորվել են ժողովրդական բանահյուսության արդյունքում: Որոշ մականուններ ձևավորվել են Արցախյան պատերազմի արդյունքում:

Բանալի բառեր՝ մականուն, Խաչեն, Ղարաբաղ, բարբառ, բառապաշար, բառակազմություն, հատկանուն, բարդություն, փոխաբերություն, անձնանուն, հաղորդակցում:

Нелли Атанесян,
директор школы села Араджадзор Мартакертского района НКР
учитель армянского языка и литературы

ПСЕВДОНИМЫ НА ХАЧЕНСКОМ ГОВОРЕ КАРАБАХСКОГО ДИАЛЕКТА

В лексике Карабахского диалекта встречаются также неологизмы и архаизмы, заимствованные слова и слова, образованные путем копирования из других языков. Среди этих слов особое место занимают псевдонимы, которые имеют лексическое значение и обогащают живую народную речь различными стилистическими вариациями.

Эти псевдоними входят в общепонятную лексическую пласть Хаченского говора Карабахского диалекта, поскольку они либо передавались из поколения в поколение, либо образовались путем народного фольклора. Некоторые псевдонимы были образованы во время Арцахской войны.

Ключевые слова: псевдоним, Хачен, Карабах, диалект, происхождение, словосочетание, копирование, общеупотребляемые, словообразование, архаизм, неологизм.

Nellie Atanesyan,
teacher of Armenin Language and Literature and
director of the school of Arajadzor of Martakert region of NKR

NICKNAMES IN KHACHEN ACCENT OF THE KARABAKHIAN DIALECT

There are some neoligisms, archaic words, borrowings, word-copies, a number of meaningful words used as nicknames applied parallely with various layers introducing the vocabulary of Karabakhian dialect. These words are included into coohandled word layers and are available to the wide public areas. They come from different regions (we have also some nicknames formed during the Artsakhian movement). For different cases they are simple or compound due to their structures.

Key words: vocabulary, Khachen, dialect, Karabakh, word-building, proper name, nickname, complication, metaphor, name, communication.

Ղարաբաղի բարբառի բառապաշարը ներկայացնող մի շարք շերտերի համընթաց գործում են նաև նորաբանություններ, հնաբանություններ,փոխառյալ բառեր ու բառապատճենումներ:

Ղարաբաղի բարբառի բառապաշարում մշտապես կենդանի ու գործուն վիճակում են որպես մականուններ հանդես եկող մի շարք իմաստակիր բառեր: Դրանք մտնում են համագործածական բառապաշարի մեջ և հասկանալի են հանրության լայն շրջաններին: Դրանք տարբեր շրջաններում տարբեր առիթներով ստեղծված մականուններ են /անգամ արցախյան շարժման ընթացքում/, որոնք կազմությամբ պարզ են, բաղադրյալ և ներկայացնում են լրացում-լրացյալ, գերադաս-ստորադաս քերականական հարաբերություն:

Մականունների մասին լեզվաբանական համալիր ուսումնասիրություններ, ցավոք, չկան: Մեզ համար դժվար է հստակել՝ դրանք ոճակա՞ն, իրադրական բառեր են, թե՞ բառապաշարի առանձին շերտ, որը ձեւավորվել է որոշակի սոցիալ-պատմական եւ քաղաքական իրավիճակում՝ որպես լեզվական ինքնուրույն միավոր: Չհավակնելով տեսական եզրահանգումների, մենք ուզում ենք դիտել տալ, որ մականունների համար Ղարաբաղի բարբառն ունի ընդհանրական՝ <<փոթ>>անվանումը, ինչից ենթադրում ենք, որ բարբառային մականունները ոչ այնքան իրադրային բառեր են, որքան՝ոճական բնութագրումներ:

Մականունները կամ փոթանունները հիմնականում ունեն հաղորդակցական գործառույթ եւ ըստ նպատակի կարող են արտահայտել հեգնանք, ծաղր, հիացմունք, անձի մասին հավելյալ մակդիրային տեղեկություն եւ այլն: Այս եզրահանգման հիմք ենք ընդունում, որ <<փոթ>> /<<մականուն>>բառը Ղարաբաղի բարբառում ունի հիմնական՝ <<ծալք>>եւ երկրորդական՝ <<արատ>>, <<թերություն>> իմաստները: (Օրինակ՝ <<կէցէ շօրը փոթ-փոթոտ (ծալքերով) ա>>:<<Նրա ըրած կօրծ էն փոթ չի տինվիլ>>):

Այս տեսակետից Ղարաբաղի բարբառի Առաջաձորի խոսվածքում գործածական են մականուններ, որոնք մտնում են համագործածական բառապաշարի մեջ եւ իրենց իմաստով հասկանալի են բոլորին: Այս խմբին են դասվում մականունները, որոնք ստեղծվել են Արցախյան շարժման ընթացքում: Օրինակ՝ Ասկօլկա, Քառասունչօրս, Թիվ, Խալաստոյ, Դուշման, Քյոխա, Պրափեսը, Կամանդոս եւ այլն:

Այս շերտից բացի, սակայն, մականունների մեծամասնությունը պատկանում է Առաջաձորի խոսվածքի բառապաշարին եւ հասկանալի է միայն հաղորդակցության տվյալ լոկալ միջավայրում:

Մենք հիմք ենք ընդունում Առաջաձորի խոսվածքի լոկալ լեզվա-հաղորդակցական միջավայրի մականունները եւ խնդիր դնում ներկայացնել դրանց ծագումը, բառակազմության ընդհանուր բնութագիրը, ոճական իմաստները:

Այս դիտանկյունից մենք առանձնացնում ենք գոյական իմաստ պարունակող մականունները եւ դրանք բաժանում հետեւյալ գործածական խմբերի:

1. Միակազմ կամ պարզ մականուններ, որոնք առօրյա խոսակցական լեզվում փոխարինում են անձնանուններին՝ Զախմուր, Հապէտ, Դօդո եւ այլն:
2. Բաղադրյալ անվանումների մաս կազմող մականուններ՝ բաննահ Սէրգի, պէլ Մարքարիդ, ուղութարար Շուշի եւ այլն:

Միակազմ մականուններն իրենց հերթին կարելի է տարբերակել ըստ ծագման եւ գործածության:

Միակազմ մականունների մի խումբն, ըստ ամենայնի, առաջացել է կամ անձնանունների հնչյունափոխության կամ աղավաղման հետեւանքով՝ Ալվինա-Ավի, Լարիսա-Լալի, Հովհաննես- Հօսան, Ասծատուր-Տատոս, Ռուբեն-Ուբի/ Ուբա/ Օբա/ Օբիկ, Սամվել- Սամի/ Մէսօ, Նիկոլայ- Կակալ, Նինա-Տօպա, Լավրենտի- Ալյա, Էդվարդ- Հաթամ, Աստղիկ- Աթի, Հայրապետ-Հաբի/ Հօբուդ/ Աշրաֆ, Ռոբերտ-Օբեթ, Գուրգեն- Գօրգի/ Գօգի, Արմեն- Արմենչօ/ Զամօ՝

Կարեւորում ենք այն միակազմ մականունները, որոնց ծագումը պայմանավորված է որոշակի անձի արտաքին հատկանիշներով, որոնք երբեմն նաեւ բնութագրում են նրա բնավորությունը: Այս կարգի մականունները մեծամասամբ ածականական են, թեեւ հանդիպում ենք նաեւ գոյական-մականունների:

Առանձնացնում ենք ածականակերտված մականուններ՝ Զախմուր (խաժակն), Կուռուզ (գանգրահեր), Զանանա (բծախնդիր/չմահավան), Ջիջի (գծուծ, ժլատ), Տախի (անկիրթ), Խարտի (հեգնող, ծակող), Ցանի (երկարահասակ), Զօբան (անքաղաքավարի, անգրագետ) եւ այլն:

Նշում ենք նաեւ գոյականակերտված հետեւյալ մականունները՝ Բուբուլ (կլորիկ, դդմանման, գեր), Դօվ (դեւ, հսկա/ուժեղ/ գերմարդ), Ճիճի (ծորիդի պես շատախոս), Սընըհաար (նիհար, երկարահասակ):

Ղարաբաղի բարբառի Առաջաձորի խոսվածքում քիչ չեն մականունները, որոնք կազմված են փոխառյալ բառերից: Մի հիմնական մասով դրանք ռուսերենից են, մասամբ էլ՝ թուրքերենից: Ընդ որում, մականվան համար հիմք են հանդիսացել տվյալ անձի արտաքին հատկանիշները, բնավորությունը կամ մասնագիտական զբաղմունքը:

Օրինակ, ռուսերենից են փոխառնվել հետեւյալ մականունները՝ Տիխի (խաղաղ՝ հանգիստ), Վըսօկի (բարձրահասակ), Կօնյուխ (ձիապան), Տրօյկա (գեր/մարմնեղ)՝ ռուսական եռաձի կառքի ձիու նմանությամբ), Տրօյկա (ստալինյան ժամանակների եռյակի անդամ), Բօնդուր (տակառագործ), Մօղրօվ (ցարական պաշտոնյա/գավառապետի օգնական/ մովրով), Ջիկօվ (ռուս ինժեներ, որ կառուցել է գյուղի անվավավոր ջրաղացը), Մագազինչիկ (խանութպան) եւ այլն:

Նույն բառափոխառության կաղապարով կարող ենք նշել թուրքերենի ազդեցությունը: Օրինակ՝ Դարզի (դերձակ), Դալլաք/սափրիչ/վարսավիր), Դամուրչի (դարբին/երկաթագործ), Ղլէչի (կլայեկող/պղնձագործ) եւ այլն:

Մեր ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ մի շարք մականուն-բառերն առաջացել են հանպատրաստից՝ երկխոսության ընթացքում, այնուհետեւ միայն ստացել տարածում եւ դարձել գյուղական համայնքի խոսակցական բառապաշարի մաս: Այս կարգի մականունները չունեն կոնկրետ բառիմաստ:

Այս խմբի մականունների մեջ հանդիպում են ինչպես բնիկ, այնպես էլ փոխառյալ բառեր: Օրինակ, Օդապարիկ, Ջէկա, Ջագա, Գէնէրալ, Ելօլիկ, Յանը, Դովչ, Շտիռլից, Պանօ, Ծիպա, Պըլթան, Շափաղաթ, Կյանդազ, Պասկա, Բուլիկ, Հեյլար, Ճուտիկ, Ազիստէմ, Լուսարար, Կօնգո, Հայլուր եւ այլ մականուններ առաջացել են կոնկրետ խոսակցական իրավիճակում մի անձի կողմից մյուսին՝ ըստ նրա վարքի կամ բնավորության, տրված բնորոշման ճանապարհով, հետագայում դարձել համագյուղական խոսակցական լեզվում այդ մարդուն բնութագրող մակդիր:

Կապված սոցիալ-պատմական զարգացման հետ՝ այդ մակդիրային բնոութագրումները ենթարկվում են փոփոխությունների: Օրինակ, խորհրդային ժամանակաշրջանում շատ քինախնդիր մի կնոջ Առաջաձորի հասարակությունը տվել է <<էնկէվէդէ Հեղինա>>անվանումը, բայց նույն անվամբ մի բարեկենցաղ կին էլ անվանվել է <<ճիքնավէր Հեղինա>>:

Մեկին անվանել են <<պազա Շիրին>>, քանի որ նա կակազող է եղել եւ ամեն բառից առաջ գործածել է <<պազա>> անիմաստ արտահայտությունը, մյուսին՝ <<Տրօյկա Շիրին>>, քանի որ վերջինս 1930-ական թվականներին խորհրդային պատժիչ մարմիններին է մատնել ազգային-ազատագրական պայքարի գործիչներին:

Առաջաձորի խոսվածքում որոշակի տարածում ունեն մականուններ, որ պայմանավորված են տվյալ անձի պետական, հասարակական եւ քաղաքական գործունեությամբ: Օրինակ՝ Ստալին Ներսես, Փիրմա Լուսիկ, Քարտուղար Աշօտ, Կուրյեր Հարությակ, Միլիցյա Կարապէտ, Փօշտալյոն Գալյօ, Բաշմակչի Կօլյա:

Այդ մականուններից որոշները հետագայում դարձել են տոհմանուն եւ առայսօր պահպանվում են: Ինչպես օրինակ՝ Բաշմակչունց, Քատուղարանց, Դիլլաքանց, Քրիհանանց, Քուրդանց եւ այլն:

Առանձնակի ուշադրության են արժանի այն մականունները, որ բաղադրյալ հատուկ անունների կազմում գործածվում են բացառապես փոխաբերական իմաստով: Օրինակ՝ Հայ (միամիտ/ հավատավոր) Ուհաննէս, Ջհուդ (դաժան/ժլատ) Զառի, Աղվէս (խորամանկ, փորձառու) Ռուբեն, Թասակ (գլխին միշտ գդակ ունեցող) Էդիկ, Մրթասէդ կէսանող (չափազանց հաշվենկատ) Սուղի, Տախի (անհասկացող) Սուրեն, Իշակյուլ (անվախ, աներկյուղ) Վարթի, Դօդոօշ (անփույթ) Ռափիկ, Ուսանող (մշտապես ուսանողին մանգյուղ եկող-գնացող) Արամ, Սասնա (կատակասեր/առակախոս) Շուշի եւ այլն:

Հետաքրքիր ոճական դրսեւորում է, երբ մականունը դառնում է բաղադրյալ հատուկ անվան մակդիր-բաղադրիչ եւ հատկանշում տվյալ անձնավորության սոցիալական կարգավիճակը, նրա աշխատանքային գործունեությունը: Օրինակ՝ Մաքունց Սուքիաս անվանումն Առաջաձորի խոսվածքում նշում է արդարամտություն, անհաշտվողականություն, կռվարարություն, Ընդրյազանց Ծատօրը՝ առակախոսություն, Բուշանց Պէտրուսը՝ առակաբանություն, Խաչունց Մռավը՝ կնաբարո տղամարդու վարք, Ալունց Խօրէնը՝ հարբեցողություն, Տօնունց Գօրգին՝ ուրիշի հաշվին ապրող տղամարդ,

Զավունց Պէտրուսը՝ պորտաբուծություն, Յուզբաշի Արտէմը՝ իշխանավորություն, Մէլունց Թէսին՝ վախկոտություն, Զումունց Մուսան՝ հարբեցողություն/գինեմոլություն եւ այլն:

Կարծում ենք, որ Առաջաձորի խոսվածքի՝ նշված եւ մյուս մականունները բնութագրական են ոչ միայն տվյալ գյուղական համայնքի լեզվա-ոճական ինքնությանը, այլ եւ իրենց համարժեքներն ունեն Ղարաբաղի բարբառում: Տվյալ նյութի ուսումնասիրությունը եւ գիտական, եւ, մանավանդ, կրթա-դաստիարակչական նշանակություն ունի:

Կապված իրողության հետ, որ <<Լեզվի մասին>> ԼՂՀ օրենքը խրախուսում է բարբառի պահպանումը եւ զարգացումը, գտնում ենք, որ խոսակցական լեզվի բառապաշարի այս շերտը պետք է ուսումնասիրվի եւ ներկայացվի դպրոցականներին՝ որպես նրանց լեզվամտածողության զարգացման միջոց: Մեր հնարավորությունների սահմաններում մենք Առաջաձորի միջնակարգ դպրոցում հայոց լեզվի եւ գրականության, ինչպես նաեւ արտադասարանական պարապմունքների ժամերին վերոշարադրյալ ոճական առանձնահատկությունները ներկայացնում ենք սովորողներին:

Օգտագործված գրականություն

1. Մարգարյան Ա.Ս.,Ժամանակակից հայոց լեզու ,Երևան 1993թ.
2. Գ.Բ.Ջահուկյան, Էդ. Աղայան , Վ.Առաքելյան ,Վ.Քոսյան, Հայոց լեզու,1-ին մաս,Ա պրակ,Երևան 1980թ.

ՀՏԴ 809.198.1 Հայոց լեզու

Կարինե Ավանեսյան
բ.գ.թ., ակ. Ս. Աբրահամյանի անվան հայոց լեզվի ամբիոնի դոցենտ
E-mail: avanesyan-karine @ rambler.ru

ԳՐԱԲԱՐԻ Ի(Յ) ՆԱԽԴՐԻ ԳՈՐԾԱԾՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՂԻՇԵԻ «ՎԱՍՆ ՎԱՐԴԱՆԱՅ ԵՒ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻՆ» ԱՇԽԱՏՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ

«Վասն Վարդանայ...» աշխատության մեջ ի(յ) նախդրի գործածության ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ այն, կապակցվելով տրական, հայցական, բացառական հոլովների հետ, աչքի է ընկնում խնդրային ու պարագայական ամենատարբեր քերականական իմաստներ ձևավորելու օժտվածությամբ: Քննարկվող նախդիրը համեմատաբար հաճախ հանդես է գալիս տրական հոլովի հետ՝ ձևավորելով բացառական հոլովի և հոգնակի ներգոյականի իմաստ: «Վասն Վարդանայ...» աշխատության մեջ ի(յ) նախդրի ձևավորած քերականական իմաստները համապատասխանում են ժամանակակից հայերենի ***համար,դեպի, նպատակով, նկատմամբ, տակ, ժամանակ, հանդեպ, հետ, մեջ, որպես, միջոցով, ընթացքում, մասին, միջև, պատճառով*** *և այլ կապերի ու կապական բառերի իմաստներին:*

Բանալի բառեր. ի(յ) նախդիր, նախադրություն, տրական, հայցական, բացառական, գործիական հոլովներ, ներգոյական հոլովի իմաստ, քերականական իմաստներ,նպատակի, պատճառի,ժամանակի պարագաներ,ուղիղ խնդիր,կապեր, կապական բառեր:

К.А.Аванесян,
к.ф. н., доцент кафедры армянского языка им. ак. С. Абраамяна
E-mail: avanesyan-karine @ rambler.ru

ПРЕДЛОГ ի(յ) В ПРОИЗВЕДЕНИИ ЕГИШЭ «Վասն Վարդանայ...»

Изучение предлога ի(յ) грабара в првизведении «Վասն Վարդանայ...» Егишэ показывает, что ему свойственно в сочетании с дательным, винительным и предложным падежами выражать разнообразные грамматические значения дополнения и обстоятельства. Чаще всего предлог ի(յ) выступает в сочетании с дательным падежом. Некоторые грамматические значения предлога ի(յ) выражаются в сочетании с предлогами грабара ***ար*** *и* ***մինչև*** *. В произведении «Վասն Վարդանայ...» предлог ի(յ) по своему значению соответствует следующим предлогам и союзным связкам современного армянсого языка:* ***для, к, с, про, под, с целью, во времени, в, как, до, по причине*** *и т. д.*

Ключевые слова: предлог ի(յ), предлоги, союзные связки, дательный, винительний, предложный, творительный падежи, грамматические значения, прямое дополнение, значения цели, причины, времени.

H.K. Avanesyan, PhD, Assistant professor
Chair of Armenian Language after the name of the Academician S. Abrahamyan

THE USE OF PREPOSITION I(J) IN EGHISHE'S " VASN VARDANAJ...."

The study of the preposition i(j) in Eghishe's "Vasn Vardanaj...." has shown that the preposition combines with the Dative, Accusative and Ablative cases to shape grammatical meanings of object and adverbial modifier. The preposition under discussion very often combines with the Dative case, forming Ablative Case and Plural meaning of the Locative Case. The grammatical meanings of preposition i(j) in " Vasn Vardanaj...." correspond to the meanings of Modern Armenian prepositions and prepositional phrases to, for the purpose, towards, under, during, between, becaus, etc..

Գրաբարի նախդիրները և նախադրությունները, չնայած հայ քերականական մտքի ձևավորման սկզբից դիտվել են որպես առանձին խոսքի մաս, նախադասության մեջ ինքնուրույն կիրառություն չեն ունեցել: Դրանք սպասարկու բառեր են հոլովման համակարգում: Գրաբարի վեց հոլովաձևերով հնարավոր չէ արտահայտել առարկաների, առարկաների ու գործողությունների միջև եղած բազմազան ու բազմաթիվ հարաբերությունները: Պակասը լրացվում է նախդիրների ու նախադրությունների միջոցով, որոնք, հանդես գալով տարբեր հոլովաձևերի հետ, կամ քերականական նոր իմաստ են հաղորդում, կամ առավել հստակեցնում, պատկերավոր են դարձնում տվյալ հոլովի արտահայտած իմաստը:

Գրաբարի ի(յ) նախդիրը հոլովման համակարգը սպասարկում է երկու դերով՝ հոլովակերտմաբ (նրա միջոցով ձևավորվում է բացառական հոլովը, դրսևորվում է ներգոյական հոլովի արտահայտած իմաստը) և հոլովառությամբ: Ահա թե ինչու այն գործածության մեծ հաճախականություն ունի գրաբարյան տեքստերում:

Ըստ Հր. Աճառյանի՝ ի(յ) նախդիրը բնիկ հայերեն բառ է՝ ծագած նախահիմք լեզվի in կամ en ձևից, վերջաձայն n-ի անկումով[1]: Պարզ է, որ այն որպես նախդիր կորցրել է իր բառական անկախությունը, իմաստավորվում է միայն, երբ գործածվում է տարբեր հոլովաձևերի հետ:

Ինչպես հայտնի է, ի(յ) նախդիրը հանդես է գալիս տրական, հայցական և բացառական հոլովների հետ: Տրական հոլովի հետ գործածվում է միայն եզակի թվում: Հոգնակի տրականի հետ ձևավորում է բացառական հոլով: Այս դեպքում այն ունի բացառական հոլովի իմաստ, ինչպես՝ ... որպէս եւ ասացին իսկ ոմանք ***ի*** քաջ ***պատմագրացն*** (պատմագիրներից, էջ 8): Զմի ոմն ***ի*** հաւատարիմ ***ծառայից*** իւրոց ի գործ առաքէր յերկիրն Հայոց՝ որում անունն էր Դենշապուհ (ծառաներից) ...

Ի(յ) նախդիրը տրական հոլովի հետ ունի գործածության մեծ հաճախականություն, քանի որ ***ի(յ) նախդիր + եզակի տրական*** կառույցով արտահայտվում է եզակի ներգոյականի իմաստ: Օրինակ՝ ... այլ դու, ո՛վ մեծդ ***ի գիտութեանն*** (գիտության մեջ), առ ի՞նչ արդեւք հրամայեսցես, քան եթէ հրամայիցիս լաւագունացն (էջ 8): Եւ առք պարսիկք, որք փախուցեալ էին վասն քրիստոնեութեան եւ էին ***ի քաղաքի*** (քաղաքում) կայսեր, կալաւ եւ ետ ձեռս նորա (էջ 14): Քազի էին իսկ այնպիսինք բնակեալ ի կեանս իւրեանց իբրեւ ***ի*** թանձրամած ***խաւարի*** (խավարում), եւ ոգիքն արգելեալք ***ի մարմնի*** (մարմնի մեջ) իբրեւ զկենդանի ***ի գերեզմանի*** (գերեզմանում)... (էջ 16):

Բացառական հոլով, ներգոյականի իմաստ ձևավորելուց բացի ի(յ) նախդիրը տրական հոլովի հետ արտահայտում է նաև շարահյուսական տարբեր իմաստներ, որոնք լայն կիրառություն են գտել Եղիշեի աշխատության մեջ: Դրանք են՝

ա/***վրա*** իմաստը, ինչպես՝ ... ապա եթէ բան թագաւորին նկարի ***ի նմա*** (նրա վրա) ... (էջ 62): Եթէ սովին հաւատովք թողուս, ոչ ***յերկրի*** (երկրի վրա), այլ տէր փոխանակեմք ընդ քեզ ... (էջ 80): ... այլ զտեղի առեալ անդրէն ***ի բարձրութեանն*** (բարձրության վրա) հաստատեսցուք (էջ 222): Եւ քանզի կասկած ունէր տակաւին ի նոցուն ***ի դահիճացն*** (դահիճների վրա) ... (էջ 364): ... եւ այնու կամի զամենայն չարութիւն իւր ***ի մեզ*** (մեզ վրա) հեղուլ (էջ 176):

բ/***ժամանակի*** իմաստ, ինչպես՝ ... Եւս կանայք փշտիպանացն ***յառուր կիւրակէի*** (կիրակի օրը) անցուցանել զճրագունս եկեղեցւոյն եւ պատառել զհանդերձս հաւատաւոր կանանցն (էջ 130): ... որ ***ի տղայութեան*** (մանկության ժամանակ) փախուցեալ ի հայրասպան մարդախողխող հօրեղբարցն իւրոց ... (էջ 144): ... որպէս ***ի տերունական մեծի սուրբ զատկին*** (ինչպես տերունական մեծ սուրբ զատկին, էջ 230): ... ծածուկ կոչէր ***ի գիշերի*** (գիշերը, էջ 308): Ոչ ինչ եթող չարիս՝ զոր ոչ գործեաց ի կեանս իւր, եւ ոչ ինչ մնաց ի մեծամեծ չարեաց՝ որ ոչ անձին ընդ նա ***ի մահուան*** (մահվան ժամանակ) նորա (էջ 282):

գ/***նպատակի*** իմաստ, ինչպես՝ ... զի ***ի ձմերոց*** (ձմեռելու համար) ի Հայս եկեսցեն (էջ 126): Իսկ որք եկեալ էին ***յաւարի առնուլ*** (կողոպտելու համար) զսուրբ զանձս եկեղեցւոյն (էջ 134): Կափուցէք զաչս յընթերցուածոց (չկարդալու համար), եւ խցէք զականջս ***ի լսելոյ*** (չլսելու համար) ... (էջ 108):

դ/ ***պատճառի*** իմաստ, ինչպես՝ Զեռք մեր փապարեալ են ***ի կացնի*** (կացին գործածելով), եւ ողունք մեր տեռեալ են ***ի փայտակրի*** (փայտ կրելուց, էջ 354) ...:

ե/«Վասն Վարդանայ ...»-ում հազվադեպ կիրառություն ունի նաև ***ի + տրական*** կառույցի ***փոխարեն*** իմաստը, ինչպես՝ ... որպէս զի բազում մարդիկ իսկ չոգան ***ի տուժի*** (տուժի փոխարեն) (էջ 208):

Այսպիսով՝ Եղիշեի աշխատության մեջ ***ի (յ) + տրական հոլով*** կառույցում ի նախդիրն արտահայտում է ժամանակակից հայերենի ***մեջ, վրա, փոխարեն, համար, ժամանակ, պատճառով*** կապերի իմաստները:

Հայցական հոլովի հետ ի(յ) նախդիրն առավել շատ է գործածվում՝ դրսևորելով բազմազան նշանակություններ.

1/ Բոլոր հոլովվող բառերի հոգնակի թվի հետ արտահայտում է ներգոյական հոլովի իմաստ: Օրինակ՝ ... յոյժ հարեալ խոցեցան ***ի խորհուրդս*** (մտքերում) իւրեանց (էջ 22): ... եւ անարգս եւ վատթարս ***յաչս*** (աչքերում) ամենեցուն զնոսա ցուցանէին (էջ 42): ... որ բնակեալ էին ***ի վանորայս*** (վանքերում, էջ 44): Այդի եւ ***ի մարդիկ*** (մարդկանց մեջ) երեւի (էջ 62):

Հատուկ անունների, ***ա*** և ***ո*** վերջադրական հոլովումների պատկանող բառերի եզակի ներգոյականի իմաստը ևս արտահայտվում է ***ի(յ)*** նախդրի և հայցական հոլովի միջոցով: Օրինակ՝ Անուանք եպիսկոպոսացն, որք ժողովեցան ***յԱյրարատեան գաւառն*** (Արարատյան գավառում) եւ արարին նամակին պատասխանի (էջ 54): ... միահամուռ ժողովեալք ի թագաւորանիստ տեղին ***յԱրտաշատ*** (Արտաշատում, էջ 56): ... մկրտեցաւ ի Յովհաննէ ի յամլորդոյն ***ի Յորդանան գետ*** (Յորդանան գետում, էջ 80): ... եւ զմեռեալս ***ի հող*** (հողում) թաղելով զերկիր ապականէք (էջ 92):

2/ ***Ի(յ)*** նախդրով հայցականը ցույց է տալիս այն տեղը, առարկան, դեպի ուր կամ դեպի որն ուղղված է գործողությունը, և ձևավորում է ուղևորման հայցականը, ինչպես՝ ... ընդէ՞ր յուղարկեցայք ընդ նոսա ***ի նոյն խաւար*** (դեպի նույն խավարը, էջ 110): ... ազատեալք ի ծառայութենէ՝ չարաչար մտէք ***յանազատելի ծառայութիւնն*** (Ծառայությունից ազատված էիք, չարաչար կերպով մտաք անազատելի ծառայության տակ, էջ 112): ... եւ անկան առանց հարցանելոյ ***ի վանս սպարապետին*** (սպարապետի կայանը, էջ 130): Կրկնէր եւ երեքկրնէր զանսուտ երդումն առաջի բազմութեանն ***ի սուրբ աւետարանն*** (ավետարանի վրա, էջ 132): ... քան յանձն իւր՝ առաւել ***ի նա*** (նրա վրա) էր յուսացեալ (էջ 194): ... եւ անդէն ***յամուրսն արկանէին*** (զցեցին ամրոցները, էջ 256): Դարձեալ եւ որք էին ի լերինս Խաղտեաց, իբրեւ տեսին եթէ յանդգնաբար զօրքն Պարսից կաց յաներկեւղս իջանեն ***յամուրս աշխարհին Հայոց*** (Հայոց աշխարհի ամրոցների վրա), յարձակեցան եւ նոքա մեծաւ զօրութեամբ ***ի ձորագաւառն Տայոց*** (Տայքի ձորագավառի վրա, էջ 256): ***... ի նա*** (նրա վրա) ձգիցին կարծիք (էջ 356):

3/ ***Ի(յ) + հայցական հոլով*** կառույցով արտահայտվում է նպատակի իմաստ, ինչպես՝ ... իսկ արդ դուք պարարիցէք զմարմինս ձեր նմա ***ի կերակուր*** (կերակրելու համար, էջ 110): Քանզի վասն միոյ կորուսելոյ ոչխարին

[1] Աճառյան Հր.,Հայերեն արմատական բառարան, հ. Բ Ե-Կ,Եր.,1973թ., էջ 256:

եկն ***ի խնդիր*** (փնտրելու, էն 312): ... եւ սուրբ խնդրուածովք իջուցին զհրեշտակս ***ի փրկութիւն*** (փրկության համար, էջ 406):

4/ Ժամանակի իմաստ, ինչպես՝ «***Ի կռիւն*** (պատերազմի ժամանակ) ընդէ՞ր ոչ եկիք պատրաստութեամբ» (էջ 258): ... քան զմեղուս վաթարազոյն եւս են ***ի զայրանալն*** (զայրացած ժամանակ) իւրեանց (էջ 278): ... ***ի կատարել*** աղօթիցն (աղոթքն վերջացնելուց հետո) զուարթագին գոհանալով՝ սակաւիկ մի հանգչէին ի գետնախշտի յանկողինս (էջ 290): ... ***ի ծագել լուսոյն*** (լույսը բացվելու ժամանակ) իբրեւ զբազմօրեայ հիւանդ յարուցեալ երթայր ի վասն իւր ...(էջ 294): ... ***ահա ի սուրբ մահն իւրեանց*** (իրենց սուրբ մահվան ժամանակ) կամին՝ զի եւ ես մասն ընկալայց ընդ երանելիսն (էջ 312):

5/ Ուղիղ խնդրի իմաստ, ինչպես՝... կեանք իւրանց ***ի մահ համարեալ*** էին (իրենց կյանքը մահ էին համարում, էջ 136): ... եւ զարարչական զօրութիւնն շարժեցաք ի վերայ մեր ***ի ցասումն*** բարկութեան (և գրգռեցինք արարչական զորության բարկությունը մեզ վրա, էջ 214): ... եւ հաղորդեցան ամենեքեան ***ի կերակուրն*** զուարթութեամբ (բոլորը ուրախ-զվարթ ճաշակեցին կերակուրը, էջ 308):

6/ Սակավ դեպքերում՝ ***վերաբերմամբ, նկատմամբ*** իմաստ, ինչպես՝ Եւ են նոքա դարանք սատանայի, զի նոքօք իսկ կատարէ զդառնութիւն կամացն իւրոց. որպէս երեւի իսկ ***ի դոյն յայդ Վասակ*** (Նրանք սատանայի դարաններ են, որովհետև հենց նրանց միջոցով է կատարում իր դաժան կամքը, ինչպես որ երևում է հենց այդ վասակի վերաբերմամբ, էջ 272):

7/Որոշ դեպքերում ***ի(յ)*** նախդիրը հայացական հոլովի հետ արտահայտում է առարկայի՝ ինչ-որ մի բանի փոխարկվելը: Օրինակ՝ Եւ ի բազմութենէ դիականցն անկելոց՝ յստակ ջուրք գետոյն ***յարիւն դառնային*** (Եվ ընկած դիակների բազմությունից գետի հստակ ջրերը արյուն դարձան, էջ 154): Խոնարհեցաւ ի բարձր հպարտութենէն, եւ զվայրենացեալ սիրտն դարձոյց ***ի մարդկային բնութիւն*** (մարդկային բնության փոխարկեց, էջ 164): ... եւ զէն Աստուած, որ ***ի մարդ կերպարանացաւ,*** չպաշտեն (և չեն պաշտում Է Աստծուն, որ մարդու կերպարանք առավ, էջ 226):

8/Շարունակականություն՝ ժամանակի և տարածության առումով, ինչպես՝ ... որ ***յամենայն ժամ եւ յամենայն օր*** գեր ի վերոյ ծագեալ երեւի ամենեցուն (որ ամեն ժամ և ամեն օր շատ ավելի պայծառ ծագելով՝ երևում է բոլորին, էջ 222): ... որ կանգնեալ էր
յերկրէ ի յերկինս (որ դրված էր երկրից մինչև երկինք, էջ 302):

9/ ***Ի(յ) + հայցական հոլով*** կառույցով արտահայտվում է նաև տարբեր հոլովների իմաստներ.

ա/ տրական. օրինակ՝ ... գրել եւ ցուցանել ***յարքունիս*** (արքունիքին) զմիաբանութիւն բռնութեանս ...(էջ 122): ... եւ խառնէին ***ի զօրս*** (զորքին) նոցա... (էջ 156): ... եւ դոքօք զստամբակսն ածցես ***ի հաւանութիւն*** (հավանության կբերես, էջ 168): ... գրեաց եւ եցոյց վասն նոցա ***յարքունիս*** (արքունիքին, էջ 192): ... դարձան ***ի հրաման*** թագաւորին (հնազանդվեվին թագավորի հրամանին, էջ, 212): ... անձամբ տուեալ զանձինս ***ի փորձութիւն*** (անձամբ իրենց անձը փորձության էին տվել, էջ 274): ... ***ի ճաշատեղս*** նոցա հայեցան (նրանց ճաշատեղերին նայեցին, էջ 408):

բ/ գործիական. օրինակ՝ ... ընկալաւ զչարչարանս մերոյ մեղաց ***ի յիւր մարմինն*** (իր մարմնով կրեց մեր մեղքերի չարչարանքը, էջ 174): ... որ ***յոգի եւ ի մարմին*** առ հասարակ դիակնանայ (հոգով և մարմնով, էջ 180): Կարգէր կազմէր զզօրսն ամենայն, եւ տարածանէր երկայնէր զճակատն ***յերկայնութիւն դաշտին*** մեծի (մեծ դաշտի երկարութեամբ, էջ 232): ***Ի լուր համբաւոյ նորա*** իմաստնացան տգէտք (Նրա համբավը լսելով, էջ 386):

Այսպիսով՝ ***ի(յ) + հայցական հոլով*** կառույցում նախդիրն արտահայտում է ժամանակակից հայերենի ***մեջ, դեպի, տակ, ներքո, վրա, համար, հետ, վերաբերմամբ, նկատմամբ, մինչև*** և այլ կապերի իմաստները:

Հայցական հոլովի հետ ***ի(յ)*** նախդիրը հանդես է գալիս նաև ***մինչև*** նախադրության և ***առ*** նախդրի հետ միասին: Դրանցից յուրաքանչյուրը յուրովի է սպասարկում հայցական հոլովին: ***Մինչև + ի(յ) + հայցական հոլով*** կառույցում ***մինչև*** նախադրության միջոցով ընդգծվում է հոլովված բառի արտահայտած ժամանակի կամ տարածության իմաստին չհասած նշանակետը, իսկ ***ի(յ)*** նախդրի միջոցով ցույց է տրվում այն առարկան, դեպի ուր կամ որին ուղղված է ենթակայի գործողությունը: Օրինակ՝ Որ իբրեւ զհանդերձ կարծէր ունել մեզ զքրիստոնէութիւնն, արդ իբրեւ զգոյն ի մարմնոյ չկարէ շրջել, թերեւս եւ ոչ այլ կարսցէ ***մինչեւ ի կատարած*** (մինչև վերջը, էն 208): Արդ ***մինչեւ ի գալուստն*** երկրորդ (մինչև երկրորդ գալուստը)՝ նոյն նահատակութիւն կատարի չարչարանօք (էջ 228): ... եւ շրջան առեալ կոտորեր ***մինչեւ ի նոյն տեղի*** (մինչև նույն տեղը, էջ 236): Եւ այնպէս յերկարեցաւ ***մինչեւ յերկոտասաներորդ ամն*** (մինչև տասներկուերորդ տարին, էջ 378):

Առ + ի(յ) + հայցական հոլով կառույցում երկու նախդիրների միջոցով ընդգծվում, կոնկրետացվում է միևնույն քերականական հարաբերությունը: Օրինակ՝ Ապաքէն նոյն Տէր ի սկզբանէ եւ մինչեւ ցայսօր եւ ***առ յապա*** (հետո էլ), եւ յաւիտենից յաւիտենաս, եւ անդր քան զամենայն յաւիտեանս (էջ220): ... եւ երեւցուցանէր զթողութիւն ապստամբութեանն ***առ ի շինութիւն եկեղեցւոյ*** (եկեղեցիները շինելու) շնորհել անդրէն ... (էջ 244): Գրեցաւ յիշատակարանս այս վասն նորա, ***առ ի կշտամբումն*** (կշտամբելու համար) յանդիմանութեան մեղաց նորա ... (էջ282):

Ինչպես ցույց է տալիս ուսումնասիրությունը, «Վասն Վարդանայ...» աշխատության մեջ ***ի(յ)*** նախդրի միջոցով արտահայտվում է ժամանակակից հայերենի ***համար, հանուն, դեպի, նպատակով, վերաբերմամբ, նկատմամբ, տակ, ներքո, ժամանակ, հաղեպ, հետ, մեջ, որպես, իբրև, միջոցով, ընթացքում, մասին, կողմը, մինչև, պատճառով*** և այլ կապերի ու կապական բառերի իմաստներ:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

1.Աբեղյան Մ., Հայոց լեզվի տեսություն, Երկեր, Զ հ., Եր., Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1974., 848 էջ:

2.Աբրահամյան Ա. Ա., Գրաբարի ձեռնարկ, Չորրորդ հրատ.,«Լույս» հրատարակչ., Եր., 1976., 560 էջ:
3. Աճառյան Հր.,Հայերեն արմատական բառարան, հ. Բ Ե-Կ,Եր.,1973., 688 էջ:
4. Եղիշէ, Վասն Վարդանայ և Հայոց պատերազմին, Եր. համալս. հրատ., 1989.,448էջ:
5.Խաչատրյան Լ. Մ.,Թոսունյան Գ. Բ., Գրաբարի դասագիրք, Եր., 2004., 380 էջ:
6.Մանուկյան Գ.Մ.,Գրաբարի նախդիրները և նրանց գործածությունը հայ պատմագրական երկերում (V-XI դարեր), Եր., 2002., 166 էջ:
7.Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի,Հատոր առաջին Ա- Կ, Եր., 1979., 1142էջ:

ՀՏԴ 809.198.1 Հայոց լեզու

Օֆելյա Բաբայան
բ.գ.թ.,պրոֆեսոր,ակ.Ս. Աբրահամյանի անվան հայոց լեզվի ամբիոն
էլ. հասցե՝ o.e.babayan@mail.ru

ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅԵՐԵՆ. ՀԻՆ ՈՒ ՆՈՐ ԽՆԴԻՐՆԵՐ

Պատմական ամեն մի ժամանակաշրջան առաջ է քաշում նոր խնդիրներ, նոր մոտեցումներ նրանց տեսական ու գործնական լուծման համար: Արդի հայերենի երկու տարբերակների փոխհարաբերությունների, նրանց փոխազդեցությունների հարցերը դարձել են համազգային նշանակություն ունեցող հարցեր թե՛ քաղաքական, թե՛ լեզվական առումով: Կարևորվում է արևելահայերենի ու արևմտահայերենի լեզվական որոշ հարցերի համադրական ուսուցումը հանրակրթական դպրոցում: Յուրաքանչյուր գրագետ հայ պարտավոր է իմանալ արևելահայերենն ու արևմտահայերենը:

Բանալի բառեր՝ նոր գրական հայերեն, արևմտահայերեն, արևելահայերեն, լեզվի տարբերակների մերձեցում, խոսակցական լեզու, գերիշխող լեզու, վտանգված լեզու, սփյուռք, համազգային, համադրական ուսուցում:

Офелия Бабаян,
к.ф.н., профессор, кафедра армянского языка им. академика С. Абрамяна

ЗАПАДНОАРМЯНСКИЙ: СТАРЫЕ И НОВЫЕ ПРОБЛЕМЫ

Каждая историческая эпоха выдвигает новые проблемы, новые подходы для их теоретического и практического решения. Вопросы взаимоотношения двух вариантов армянского языка, их взаимодействие стали вопросом общенационального значения как в политическом, так и в языковом плане. Становится важным сопоставительное изучение некоторых вопросов восточноармянского и западноармянского в общеобразовательной школе. Каждый образованный армянин должен владеть двумя вариантами современного армянского языка.

Ключевые слова: *новоармянский, западноармянский, восточноармянской, сближение вариантов языка, разговорный язык, язык доминант, язык подвергнутый опасности, диаспора, общенациональный, сопоставительное обучение.*

Ofelya Babayan,
Ph.D., Professor, Chair of Armenian Language after Academician S. Abrahamyan

WESTERN ARMENIAN: OLD AND NEW PROBLEMS

Each historical era puts forward new challenges, new approaches to their theoretical and practical solutions. The question of the relation between the two variants of the Armenian language and their interaction have become a matter of nationwide importance both politically and linguistically. It becomes essential to make a comparative study of some issues of Eastern Armenian and Western Armenian in the comprehensive school. Every educated Armenian must maser two variants of modern Armenian language.

Key words: New Armenian, Western Armenian, Eastern Armenian, convergence of language variants, colloquial language, dominant language, endangered language, diaspora, nationwide, comparative study.

Հայոց լեզվի զարգացման պատմությունն անխզելիորեն կապված է հայ ժողովրդի պատմության հետ: Պատմական ամեն մի ժամանակաշրջան առաջ է քաշում նոր խնդիրներ, հարցեր, նաև նոր մոտեցումներ նրանց տեսական ու գործնական լուծման համար:

Հայտնի է, որ նոր գրական հայերենը՝ աշխարհաբարը, չի կարողանում հանդես գալ որոշակի միասնությամբ, այլ գոյություն ունի արևելահայ ու արևմտահայ տարբերակներով: Ինչպես նշում է ակադեմիկոս Գ. Ջահուկյանը այդ տարբերակներն անվանող եզրույթների մասին, լեզվի պատմական, գրական, անհատական և այլ տարատեսակների համար հատուկ տերմինների բացակայության հետևանքով աշխարհաբարի գրական արտահայտության այդ երկու տարբերակները կոչվում են <<արևմտահայ և արևելահայ լեզուներ>>: Ըստ նրա՝ այս անվանումներն անհաջող են երկու նկատառումով. ա) չի շեշտվում նրանց գրական լեզուներ լինելը, որ հիմք է տալիս այն սխալ եզրակացության համար, թե հայությունն ունի երկու լեզու, ուստի և ներկայացնում է երկու տարբեր ազգերի ամբողջություն, բ) նկատի չի առնվում <<լեզու>> բառի գործածության պայմանական բնույթը տվյալ դեպքում, որովհետև դրանք հայության երկու հատվածների համար էլ հասկանալի են, հայության տարբեր խավերը չունեն դրանց առանձին լեզու լինելու ըմբռնումը և դրանք հավասարապես կոչում են աշխարհաբար: Նա նպատակահարմար է համարում դրանք կոչել արևելահայ և արևմտահայ գրական լեզուներ կամ նոր գրական լեզվի (գրական աշխարհաբարի) արևելահայ և արևմտահայ տարբերակներ:[1]

[1] Տե՛ս Ջահուկյան Գ., Հայոց լեզվի զարգացման փուլերը, 1964, էջ 63-64:

Իհարկե, ցանկալի չէր, նույնիսկ ողբերգություն կարելի է համարել մի փոքր ժողովրդի համար ազգային լեզվի երկու տարբերակներ ունենալը: Դա մտահոգում էր ժամանակակիցներին, մտահոգում է շատերին նաև այսօր: Գրապայքարի շրջանից սկսած՝ փորձեր են արվում փոխզիջումային ճանապարհով հասնելու մեր ազգային լեզվի երկու տարբերակների մերձեցմանն ու միավորմանը:Մի շարք մտավորականներ առաջարկում էին բոլոր բարբառների խառնուրդով նոր միասնական գրական լեզու կազմել հայության երկու հատվածների համար:

Այդպիսի քերականություն ստեղծելու փորձեր են կատարում Ն. Ռուսինյանը, Մ.Չերազը, Ե. Տեմիրճիբաշյանը:Քանի որ առանց ընդհանուր լեզվի <<ունայն երազ է հասարակաց ազգի առաջ գնալը>>,Մ. Նալբանդյանը նույնպես կարևորում է Պոլսի և Արարատյան բարբառների մերձեցման հարցը:Ըստ Նալբանդյանի՝ կարելի է երկու տարբերակների կապերը աստիճանաբար ամրապնդել,ազգի առաջավոր մասի մեջ փոփոխել լեզուն,որն էլ կազդի մյուս մասի լեզվի վրա:Մ.Նալբանդյանը,ինչպես և բոլոր առաջադեմ մտածողները լեզվի բնական զարգացման կողմնակից էր,բայց անհրաժեշտ էր համարում մերձեցման փորձերը:

Միասնական գրական լեզվի անհրաժեշտությունը տեսականորեն ընդունում է նաև Մ.Աբեղյանը:Նա երկու գրական լեզուների ստեղծումը համարում է <<հատկապես արևելահայոց անցյալ գրագետների անհեռատեսության>> արդյունք : Նա զիջումներ է պահանջում հիմնականում արևմտահայերենից:[1]

Բայց, ինչպես տեսնում ենք, այդ փորձերը որոշակի արդյունք չեն ունենում,որովհետև հնարավոր չէ միջամտել լեզվի պատմական զարգացման բնականոն ընթացքին:

Հր. Աճառյանը հայերենի երկփեղկվածության սկիզբը համարում է Բագրատունյաց Հայաստանի վերացումը 11-րդ դարում. <<ԺԱ դարի կեսին Բագրատունյաց թագավորության կործանումով ջնջվեց հայ պետականությունը մեր երկրից: Այնուհետև ընդհանուր հայության միարար կապը եթե կար, վերացավ, և գաղթականության պատճառով էլ լեզվական անջատականությունը ծայրագույն աստիճանի հասավ: Այն բոլոր լեզվական միությունները, ընդհանուր միօրինակությունները, որ նկատում ենք հայերենի բարբառներում թե՛ երկրի ներսում, թե՛ մանավանդ դրսում, չէին կարող գաղթականությունից հետո առաջացած լինել՝ միարար կապի բացակայության պատճառով… Սրանից հետևում է, որ այն բոլոր երևույթները, որոնք միօրինակ և ընդհանուր են այսօր մեր լեզվի բոլոր բարբառներում, բխում են հայերենի նախավոր միությունից և ապացույց են հայերենի համատարած միության Հայաստանում ԺԱ դարից առաջ>>:[2]

Արևելահայերը երկար ժամանակ օգտվում էին արևմտահայերի գրականությունից, գործածում էին Պոլսում, Զմյուռնիայում, Վենետիկում հրատարակված թերթերն ու գրքերը և <<Արևելահայ գրական գործիչները կարող էին ընդունել արևմտահայ գրական լեզուն, որ արդեն պատրաստ էր, և հարմարեցնել արևելահայերի լեզվական պահանջներին: Բայց նրանք ստեղծեցին մի ուրիշ գրական լեզու, որի հիմքը Երևանի բարբառն է: Քերականությունը վերցվեց բարբառից, օտար բառերը վտարվեցին, և հայերեն բառերը վերածվեցին իրենց գրաբար ձևին>>:[3]

Արևմտահայ աշխարհաբարի գիտական քննության առաջին հեղինակ Ա. Այտընյանը (1825, Պոլիս-1902, Վիեննա) աշխարհաբարի հետքերը տանում է մինչև 4-րդ դար (387թ), երբ Հայաստանը բաժանվեց Պարսկաստանի և Բյուզանդիայի միջև, որի արդյունքում Հայաստանի արևելյան ու արևմտյան հատվածները տնտեսական-քաղաքական ու մշակութային կյանքով առանձնացան, իսկ աշխարհաբարի կամ արդի հայերեն լեզվի ձևավորման սկիզբը հասցնում է միջնադար՝ 13-14-րդ դարեր: [4]

Աշխարհաբարը մշակվել է հայ ժողովրդի տարբեր հատվածների խոսակցական լեզվի համընդհանուր տարրերի, գրաբարի և միջին հայերենի հասկանալի իրողությունների համադրությամբ:

Հայոց լեզվի արևմտահայ և արևելահայ տարբերակները յուրովի են կապվում մեր լեզվի նախորդ փուլերին: Արևելահայերենը հնչյունական համակարգով, քերականական մի շարք հատկանիշներով կապվում է գրաբարի, իսկ արևմտահայերենը՝ միջին հայերենի հետ: Իսկ միջին հայերենի հիմքում ընկած են առաջին հերթին Կիլիկիայի բարբառային-խոսակցական նորմերը, որը բացատրվում է նախորդ շրջանի վերջում Բագրատունիների թագավորության անկմամբ և Կիլիկիայի հայկական պետականության հաստատմամբ: Փաստորեն, հին շրջանից միջինին անցնելիս տեղի է ունեցել գրական լեզվի հիմքի տեղաշարժ, որը ևս նպաստել է մեր լեզվի երկու տարբերակների առաջացմանը: Կիլիկիայի հայկական պետականության պաշտոնական լեզուն չի կարողացել հասնել ընդհանուր գրական լեզվի աստիճանին: Նրան զուգահեռ շարունակել է գործել գրաբարը, գրավոր արտահայտություն են ստացել բարբառային մի շարք տարբերակներ, որոնց մեջ աստիճանաբար գերիշխող դիրք են գրավել Արարատյան բարբառը, որն ուներ արևելահայ –ում բարբառաճյուղի հատկանիշները, և Պոլսի կը ճյուղի բարբառը, որը արևմտահայ բարբառախմբի մեջ է մտնում և ներկայացնում է Կիլիկիայի ու նրան մերձավոր բարբառների հետագա զարգացումը: Այս երկու բարբառների հիմքի վրա էլ ձևավորվել է մեր երկճյուղ նոր գրական լեզուն:

Արդի արևելահայերենը ՀՀ և ԼՂՀ պետական լեզուն է: Եթե խորհրդային շրջանում մեր հոգու և մտքի վրա իր դրոշմն էր դրել ռուսերենը, ռուս լեզվաբանությունը, աշխարհի հետ կապվել ենք ու աշխարհը ճանաչել ռուսերենի միջոցով, ապա այսօր մեր քաղաքական անկախությունը նոր հարաբերությունների հիմք է դարձել և՛ մեր պետության, և մեր պետական լեզվի՝ արևելահայերենի գործառության բնագավառներում:

Արևելահայերենը մեր անկախության տարիներին կարողացել է ստեղծել ու գործածում է շուրջ 10-15 հազար բառային օտարաբանությունների հայերեն համարժեքները:[5]

[1] Տե՛ս Մկրտչյան Է.,Խաչատրյան Լ.,Հայոց լեզվի պատմության դասընթաց,2016,էջ 301-304:
[2] Աճառյան Հր., Հայոց լեզվի պատմություն, մաս II, 1951, էջ 435:
[3] Ն.տ., էջ 497:
[4] Տե՛ս Շահբազյան Տ., Արևմտահայ աշխարհաբարի առաջացումը, 1963, էջ 51-91:
[5] Տե՛ս Եզեկյան Լ., Հայոց լեզու, 2005, էջ 128:

Արևմտահայերենը դարձել է սփյուռքահայության լեզուն, գործածվում է հայկական գաղթօջախներում, նաև ենթարկվում է գաղթօջախների գերակշիռ լեզուների ազդեցությանը:

<<Արևմտահայ հարուստ ու սքանչելի լեզուն, որ 1915-ից այս կողմ որբ է մնացել, չվայելելով պետական ոչ մի օգնություն, և որ ճարահատ բռնել է լինելության <<քարացած>> պահպանութեան տարերային ճանապարհը, ներկայումս ուսուցման գետնի վրայ երկփեղկուելու վտանգի առաջ է կանգնած>>[1]: Դժբախտաբար, վերջին տասնամյակներին Սփյուռքում նահանջել է հայերենի ուսուցման մակարդակը, որը մտահոգություն է պատճառում մտավորական և պետական շրջանակներին: Այսօր արևմտահայերենը աշխարհի վտանգված լեզուների շարքում է և մեր օգնության կարիքն ունի: Այդ մասին ահազանգում են շատ մտավորականներ: Հատկապես Սփյուռքի մտավորականները խոր ցավով են ներկայացնում արևմտահայերենի այսօրվա վիճակը, ուղիներ փնտրում արևմտահայերենը փրկելու <<մահամերձի>> վիճակից: Չպետք է մոռանանք , որ արևմտահայերենը սփյուռքահայերի հիմնական մասի աշխատանքային լեզուն չէ: Շատ սփյուռքահայեր արևմտահայերենը սովորում են երբեմն թոշակի անցնելուց հետո, նշելով `<<Հոգուս պարտքը կու տամ>>, <<Ծնողներուս պարտքը կու տամ>>: Արևելահայերենը մեր մանկության, աշխատանքի, ողջ կյանքի, նաև արևմտահայ ու սփյուռքահայ գրողների լեզուն է :Այսօր Մերձավոր Արևելքից ու աշխարհի այլ մասերից հայրենիք վերադարձող մեր հայրենակիցների արևմտահայերենը նաև մեր լեզուն է, հայերենի մի տարբերակը:

Հայագետ Լևոն Զեքիյանը (Իտալիա, Վենետիկ) իր մոտեցումներն է արտահայտում արևելահայերենի և արևմտահայերենի, Սփյուռքի և Հայրենիքի միության վերաբերյալ: <<Բազմաթիվ են հարակցություններն ու փոխառնչությունները լեզվի և ազգության (էթնոս) միջև: Անշուշտ, ինչպես միևնույն լեզուն կրնա հասարակաց ըլլալ մեկէ ավելի ազգություններու, այսպես գոյություն ունին նաև բազմալեզու ազգություններ: Կասկած չկա, սակայն, որ շատ հաճախ ազգային միություն և լեզվական միություն սերտ համեմատություն մը կպահեն իրարու նկատմամբ:… Մեկնելով հայ ժողովրդի առկա գոյավիճակեն, մեկ կողմե պետական հայրենիքի հողերուն վրա, մյուս կողմե անոնցմե դուրս բնակող իր զանգվածները իրենց այլևայլ հատվածներով ու խմբավորումներով, և իբր հիմնական սկզբունք ընդունելով հայ ժողովուրդին ազգային-բարոյական միությունը, … անհրաժեշտ է ուրվագծել թե լեզվական ինչ ձևի և ինչ աստիճանի միություն մը պետք է իբրև անհրաժեշտ հասարակաց հայտարարք ընդունիլ, պատմական ներկա շրջադարձին մեջ, հայ ժողովուրդի միության>>:[2]

Սփյուռքի հետ կապերի ամրապնդման առումով որոշակի քայլեր են արվում հատկապես անկախացումից հետո:

Փարիզի <<Մաշտոց>> հայ լեզվի պաշտպանության միությունը (տնօրեն՝ դոկտ. Հիլդա Գալֆայան-Փանոսյան) և Երևանի Խ. Աբովյանի անվ. մանկավարժական համալսարանի <<Սփյուռք>> գիտաուսումնական կենտրոնը (տնօրեն՝ Ս. Դանիելյան) 2002-2003 ուստարվանից սկսած՝ կազմակերպում են արևմտահայերենի ուսուցման դասընթացներ (ՀՀ Կրթության և գիտության նախարարության արտոնությամբ՝ Հայաստանի և Արցախի հանրակրթական դպրոցների ուսուցիչների համար):

2008թ. (հունիսի 23-ից հուլիսի 19-ը) հայերենի ուսուցիչների 9-րդ վերապատրաստության դասընթացները կազմակերպվել են Ստեփանակերտում: Մասնակիցները քննություն են հանձնում և վաստակում լրացուցիչ վարձատրությամբ 8-րդ, 9-րդ դասարաններում արևմտահայ լեզվի ու գրականության նախասիրական պարապմունքներ անցկացնելու իրավունք: 2006թ. օգոստոսին Ծաղկաձորում գումարվել է կրթական համահայկական երկրորդ համաժողովը, որտեղ նշվել է, որ հանրակրթական դպրոցներում կազմակերպվելու է արևմտահայերենի ուսուցումը, Երևանի պետհամալսարանում 2008-2009 ուստարվանից հիմնարար մոտեցումներով դասավանդվելու է արևմտահայերենը:

ՀՀ ԳԱԱ Հր. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտում արևմտահայերենի բաժին է բացվել, որն ունի նաև սփյուռքի խումբ: Սփյուռքի նախարարությունը համաժողով է կազմակերպել <<Արևելահայերենի և արևմտահայերենի մերձեցում>> թեմայով, կազմակերպվում են նաև հուշամրցույթներ, միջոցառումներ:

Սփյուռքի ուսուցիչները նույնպես մասնակցում են հայրենիքում կազմակերպվող դասընթացների, տարաբնույթ միջոցառումների: Ոմանք հատուկ կրթաթոշակով բարձրագույն կրթություն են ստանում ՀՀ բուհերի բանասիրական ֆակուլտետում:

Այսօր արդի հայերենի երկու տարբերակների փոխհարաբերությունների, նրանց փոխազդեցությունների հարցերը դարձել են համազգային նշանակություն ունեցող հարցեր թե՛ քաղաքական, թե՛ լեզվական առումով:

Կարծում ենք՝ կարևորվում է նաև արևելահայերենի ու արևմտահայերենի լեզվական որոշ հարցերի համադրական ուսուցումը հանրակրթական դպրոցում:

Հայոց լեզվի երկու տարբերակները մեր ազգային հարստությունն են, որոնց տիրապետելը նշանակում է լինել հայ ժողովրդի երկու հատվածների ստեղծած հոգևոր-մշակութային ժառանգության լիարժեք իրավատերը: Յուրաքանչյուր գրագետ հայ ուղղակի պարտավոր է իմանալ իր մայրենի լեզուն՝ արևելահայերենն ու արևմտահայերենը:

Օգտագործված գրականություն

1.Աճառյան Հր., Հայոց լեզվի պատմություն, մաս II, 1951:
2.Դոկտ. Հիլդա Գալֆայեան-Փանոսեան, Արեւմտահայ գրական լեզուի ուսուցման ձեռնարի, Փարիզ, 2008:
3.Եզեկյան Լ., Հայոց լեզու, 2005:
4.Լեզվական հարցեր և ազգային միություն, Հայերենագիտական միջազգային երկրորդ գիտաժողովի զեկուցումների դրույթներ, ՀՍՍՀ ԳԱ, Հր. Աճառյանի անվ. լեզվի ինստիտուտ, Երևան, 1987
5.Մկրտչյան Է.,Խաչատրյան Լ.,Հայոց լեզվի պատմության դասընթաց,2016

[1] Դոկտ. Հիլդա Գալֆայեան-Փանոսեան, Արեւմտահայ գրական լեզուի ուսուցման ձեռնարի, Փարիզ, 2008, էջ 4:
[2] Լեզվական հարցեր և ազգային միություն, Հայերենագիտական միջազգային երկրորդ գիտաժողովի զեկուցումների դրույթներ, ՀՍՍՀ ԳԱ, Հր. Աճառյանի անվ. լեզվի ինստիտուտ, Երևան, 1987, էջ 63:

6.Շահբազյան Տ., Արևմտահայ աշխարհաբարի առաջացումը, 1963,:
7.Լեզվական հարցեր և ազգային միություն, Հայերենագիտական միջազգային երկրորդ գիտաժողովի զեկուցումների դրույթներ, ՀՍՍՀ ԳԱ, Հր. Աճառյանի անվ. լեզվի ինստիտուտ, Երևան, 1987:
8.Ջահուկյան Գ., Հայոց լեզվի զարգացման փուլերը, 1964:

ՀՏԴ 809.198.1 Հայոց լեզու

Միլվա Մինասյան,
բ.գ.թ.,դոցենտ,ակ.Ս. Աբրահամյանի անվան հայոց լեզվի ամբիոն
ԷԼ-ՓՈՍՏ՝ silvaminasyan50@mail.ru

ԱՐՑԱԽ//ՂԱՐԱԲԱՂ ԲԱՌԵՐԻ ՍՏՈՒԳԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՆՐԱՆՑ ԼԵԶՎԱՈՃԱԿԱՆ ԿԻՐԱՌՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀՈՎՀ. ՇԻՐԱԶԻ ՉԱՓԱԾՈՅՈՒՄ

Արցախը վարչատարածքային, իսկ Ղարաբաղն էթնիկական բնիկ հայկական ծագման վաղնջահայերենի բառեր են: Հին ժամանակներից առ այսօր համանիշ են, երբեմն էլ՝ նույնանիշ: Ղարաբաղ-ի հիմնամասերը՝ կ/ղարա և բալ/ղ, ծագում են հայկականից (կ/ղարայի ցեղ): Կապ չունեն մոնղոլական մեծ, հետո՝ թուրքերենով տարածված մութ, սև՝ Սև այգի, սխալ անվան հետ անվնա:

Հովհ. Շիրազի չափածոյում Արցախ// Ղարաբաղ տեղանունները գործածվել եմ, որպես գեղագիտական խոսքի բաղադրիչներ, պատկերային միջոցներից գործածվել են մակդիրի, արտահայտչական ձևերից՝ կրկնաբերությունը, կոչի ձևով՝ արտահայտելով հուզախառն ապրումների նրբերանգներ:

Բանալի բառեր-Վարչատարածքային անուն, էթնիկական բառ, կ/ղարայի ցեղ, ուրարտական սեպագիր, պատկերային միջոց, մակդիր, արտահայտչական միջոց, կրկնաբերություն, կոչ:

Сильва Минасян,
к.ф.н., доцент, кафедра армянского языка им. академика С. Абрамяна

ЭТИМОЛОГИЯ СЛОВ АРЦАХ, КАРАБАХ И ИХ СТИЛИСТИЧЕСКОЕ ПРИМЕНЕНИЕ В ПОЭЗИИ ОВАНЕСА ШИРАЗА

Административное название Арцах и этническое название Карабах являются армянскими словами дописьменного периода. Они состоят в синонимическом отношении. Словообразующие основы кара-бал/х с этимологической точки зрения армянские (род карая) и не имеют отношения к монгольскому слову кара (большой), который в турецком языке имел семантическое развитие: черный, темный (черный сад).

В поэзии Ов. Шираза слова Арцах и Карабах употреблены как стилистические средства (эпитет, реторическое обращение).

Ключевые слова-*Административное название, этническое слово, кара род (ցեղ), урартическая клинопись, выразительное средство, эпитет, риторическое обращение.*

Silva Minasyan ,
Ph.D., Associate Professor, Chair of Armenian Language after Academician S. Abrahamyan

THE ETYMOLOGY OF WORDS ARTSAKH, KARABAKH AND THEIR USAGE IN THE POETRY OF H. SHIRAZ

The administrative name of Artsakh and ethnic name of Karabakh are Armenian words of preliterate period. The names are used as synonymous terms. Derivational bases Kara-bal/gh from an etymological point of view of Armenian and have no relationship with Mongol word kara (large), which in the Turkish language had a semantic development: black, dark (black garden).

In the poetry of H. Shiraz the words Karabakh and Artsakh are used as stylistic means (as a reduplication, rhetorical , trope).

Key words- administrative antique authors, Artsakh// Karabakh, x/kara ցեղ, distinctive, epithet, ethnical word, etymology, expressiv means, reduplication, rhetorical , synonym, trope, Urartaean cuneiform.

…Փոխել հայոց անունդ՝ Արցախ, օտար Ղարա բաղ ես դառել….
…Շիրազն ասաց, աշխարհ անցի՛ր, հայ գալիք ես, հա՛յ Ղարաբաղ… («Ողբ Ղարաբաղի»)

Արցախ բառը գիտակցվել ու գիտակցվում է հայերեն: Հանրահռչակ մանկագիր Գ. Գաբրիելյանը կրտսեր դպրոցի երեխաների համար այդ հանրամատչելի պատմվածքում ժողովրդական ստուգաբանությամբ է երեխաներին մատուցել *Արցախ* տեղանունը՝ Արայի *ցախ*՝ անտառ. «Արցախ» փոքրածավալ այդ պատմվածքում տատը այդպես է բացատրում Արցախիկ թոռանը[1]: Հայկական հանրագիտարանում ընդգրկված Արցախ բառույթի անվանման՝ վաղնջահայերենից առ այսօր տարբերակներն են՝ Արցախ// Արձախ// Արդախ// Ուրդեխե// Ատախունի[2], իսկ Ղարաբաղ բառի մասին հրատարակածը հոմանիշներով են և դրանք են[3]՝Ուտիք ու Արցախ //Առանի Ղարաբաղ//ԼՂԻՀ : Այս անվանումների հոմանիշների և նույն անվան տարբերակների ձևեր են նաև Հայաստանի տեղանունների բառարանում[4] տեղադրվածները՝ Առան// Արցախ// Արդախ// Արձախ// Արձախա աշխարհ// Արցախամար աշխարհ// Գարգար// Խաչեն// Խաչենք// Օրխիստինե// Ղարաբաղ): Ղարաբաղը[5]՝ Գարապաղ// Գարեպաղ// Խարաբաղ// Ղարահա, Սև այգի է ստուգաբանվել (արաբական ստուգաբանությամբ ու կիրառությամբ, 1319 թ.), իսկ Թովմա Մեծոփեցին այդ նույնը գործածել է 15-րդ դարում և իր իմացությամբ մեկնաբանել նույն Սև այգին, 16-րդ դարում Հովհաննեսիկ Ծարեցին ևս

[1]. Տե՛ս Ջ. Գյուլամիրյան, Կ. Թորոսյան, Մայրենի, II դաս., Ե., 2002 թ., էջ 73:
[2]. Տե՛ս ՀՍՀ, հ. 2, 1976, էջ 720, էջ150:
[3] Տե՛ս Ն.տ., հ. 7, Եր., 1981, էջ 26:
[4] Տե՛ս Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ.1, 1986, 506 էջ, էջ 992:
[5] Տե՛ս Ն.տ., հ. 3, 1991, էջեր 520-521:

հոմանիշ Սև այգի և Ղարաբաղ է գործածել // ԼՂԻՄ): Արցախյան գիտնականների կողմից Արցախ տեղանունը ճիշտ բխեցվել է ուրարտական սեպագրերից ՝ Ուրտեխե// Ուրտեխինի, իսկ հույն անտիկ հեղինակների մոտ՝ Օրխիստենա[1]: Այս տեղանքը կոչել են նաև Ցավդեկ, Խաչեն տեղանուններով (ն. տ.), իսկ ոմանց համար ընդունված Սև այգի// Ղարաբաղ անվանումը, ինչպես նշեցինք, 14–րդ դարից է՝ վրացական, պարսկական գիտական աղբյուրներում (ն. տ., պարսիկ պատմիչ Համդալլահ Կազվինիի մոտ՝ Բաղ-ի սաֆիդ՝ Սպիտակ այգի, իսկ լեռնային մասը՝ Բաղ-ի սիախ, որը թրքալեզվում վերափոխվել է Կարա-բաղ-ի՝ Սև այգի): Հայ բանաստեղծական աշխարհում, իր ստացած կրթության համապատասխան իմացության, գեղագիտորեն մեկնաբանել է նաև բանաստեղծուհի Մետաքսեն[2] : Ահա Մետաքսեի մեկնությունը՝ բաղք՝ ցեղը, կար՝ տեղ, ԿԱՐԱԲԱՂՔ// ՂԱՐԱԲԱՂ, բաղք ցեղը մնալու տեղը: Ահա Մետաքսեի «Ղարաբաղ» բանաստեղծության ամբողջական օրինակը :

Ղարաբաղ

Իմ աչքերից սկիզբ առնող գետերը քո
Ողողում են ձմեռները տառապանքիդ,
Ու կարոտիս արտասվող ձյան շերտեր ու շիթ
Հեղեղվելով գարունների լույսի ներքո
Հորձանքով են ճեղքում բախտի ցավ ու վթար,
Եվ գետերիդ կոպերից դուրս կաթիլ-կաթիլ
Հույս են շաղում համբերատար…
Իմ թևերով հավատամքիդ գետերը հորդ
Գրկում են սար, լեռ ու հովիտ,
Եվ կենսատու ոգորումիդ տալով հազար
Շունչ ու գորով,
Հավերժն ուսած հոսում են ծով…
Ո՛վ իմ Արցախ,
Դու հողեղեն բոլորումիս անբողջացման
Ու մարմնավոր լրումներիս գոյատևման
Ողնաշարն ես ամենազոր…
Պատմիչները հելլենական
Գրառել են, թե դարերում այն հեռավոր,
Երբ չէր ծնվել
Աստծո Որդին,
Վաղնջական այս հողերում
Ապրում էին նախնիները քո հայրենի,
Որ բաղք էին կոչվում հնում,
Ու անվանում երկիրն իրենց
Մեծ Կարաբաղք….
Բազմահմուտ քերականում հայերենի
ԿԱՐ մասնիկը տեղ իմաստն է պարունակում,
Ու հաստատում,
Որ դարերով ոսոխներդ կիսավայրի,
Ասպատակել, ավերել են հողերդ սուրբ
Եվ հայազարմ այդ անունից մեծավայել,
Օտարների հորջորջումով
Մեզ Ղարաբաղ տեղանունն է արդ մնացել….
Ո՛վ Կարաբաղք,
Լեռնապարիսպ հայ աշխարհի,
Դու գոյության զարկերակի տրոփներով,
Բյուր նյարդերով
Թրթռում ես մեր շնչավոր երազներում
Եվ կեցության տեսակարար կշիռներում
Ներումներիդ, բարությանդ գետերդ հորդ
Սկիզբ առած մեր հողեղեն տվայտանքից,
Վշտից զարկում ճակատները ժեռ քարերին,
Խառնվում են արցունքներիս,
Ու դառնալով Խաչենագետ,
Կրքոտ Թարթառ,
Վարար Կարկառ,
Հոսում են դեռ, հոսում անվերջ
Եվ հոգևոր իմաստնությամբ,
Բիբլիական նվիրումով
Փարվում են քեզ,
Որ կաարոտիդ տխրությունը բաժանեն մեզ
Որպես նշխարք,
Ո՛վ ոգեղեն կարոտ ու երգ
Մեր Կարաբաղք…. (էջ 250-252)

Բակուր Կարապետյանը[3] «Արցախը և նրա շուրջ» փաստավավերագրական արձակ գործում, ըստ իր ընկալումների, հետևյալ խոսակցական զրույցն է ներկայացրել՝ -Արցախն ու Ղարաբաղը մեկ չե՞ն,-հարցրեց Կոլյան: -Ղարաբաղը Արցախի մի հատվածն է: Երևի մեկ տասներորդ մասը,-ասաց Հովիկը,-Հին Արցախն ընդգրկում էր Քուռ-Արաքսի հովիտը, մյուս ծայրում մինչև Սևան, Վայոց ձոր էր հասնում: -Իսկ Արցախն ի՞նչ է նշանակում: Ոչ-ոք ոչինչ չի գրել այդ մասին: -Այո՛, բացառությամբ որպես հայոց արքաների համար ցախ կամ փայտ հատելու վայր բացատրության: -Փորձենք վերլուծել բառը,-ասացի ես,-Ար և ցախ: Հին Հայաստանում տեղանունների մեծ մասը, թեկուզ հենց Արմենիան, Արարատը, Արագածը, Արան նույնիսկ արևը Ար-ով են սկսվում: Դա, ըստ երևույթին, հայկական մի ցեղի անունն է: -Իսկ Ցախ-ը: -Այսօր էլ Ղարաբաղի որոշ ենթաբարբառներում մնացել է Ցեղ-ի ցաղ կամ ցախ ձևը: -Ուրեմն՝ ԱՐՑԵ՞Ղ: -Այո՞՝ Արերի՝ արեաց ցեղ կամ արմենների ցեղ,-հաստատեցի ես: -Հետաքրքիր է,-ասաց Կոլյան,-իսկ Ղարաբա՞ղը: -Ղարաբաղը անունը 14-րդ դարի կեսերին օտարներն են կնքել,-ասաց Հովիկը,-նշանակում է սև այգի, սև-ը փոխաբերական իմաստ ունի (էջ 68-69):

Արթուր Նավասարդյանը (ք. Երևան) համեմատաբար, առավել համոզիչ, ծավալուն ու գիտական է ներկայացրել տեղանվան ստուգաբանությունը «Ղարաբաղ տեղանվան շուրջ» հոդվածում[4] : Այստեղ բալայի// բալայ// բաղայ (նույնից՝ Բալա// Բաղա անձնանուն, տեղանուն հայերենում հնամենի ժամանակներից տարածված բառեր՝ Բաղեշ, Բալահովիտ, Բալայան ևն. Բաղք// Բաղաց աշխարհ// Ղարաբաղ, բայց ոչ ծառաստան) հազարամյակների պատմություն ունեցող բառեր են և ցեղի անուն է, իսկ կարա// ղարա նշանակել է ցեղ, ուրեմն՝ բալայի//բաղայի ցեղ, ժողովուրդ (7-րդ դարում, երբ դեռ թուրքի անունն էլ չկար, Անանիա Շիրակացին այս տեղանքը Բաղք էր կոչել՝ բալերի՝ բաղերի տեղանքը, Մովսես Խորենացին՝ նույնը, իսկ II դարի հունահռոմեական Կլավդիոս Պտղեմեոսը իր «Աշխարհագրության» հինգերորդ գրքում իրենց տառադարձությամբ Կարաբալլա էր կոչել ևն): Հանրահռչակ լեզվաբան Հր. Աճառյանը[5], միջնադարյան թուրքական տարածված անձնանունն էր ստուգաբանել. Բալա՝ թրք. Ձագուկի՝ Բալի՝թրք., ձագի մեղր, բալասան, նաև՝ արաբ., ծաղկից մեռոնի բաղադրիչ ևն : Ս. Մինասյանը[6] հավելել է մոնղոլ//մոդոլականը՝ կարա՝ մեծ (կարա-կորում՝ մեծ հավաք, ժողով, համագումար), ուրեմն՝ ղարաբաղ՝ մեծ ծառաստան// անտառ (նրանց համար արցախյան անտառներն այդպես էին), որից հետո գործածվել է մութ, սև հասկացությունները (արևելքից եկած օղուզները հետագայում չինական անվամբ հանրահայտ թուրք կոչվեցին, և նրանց տարատեսակ ցեղախմբերի միջոցով վերջին հասկացությունը տարածվեց ժողովուրդների մեջ):

[1] Տեսՙ Թովմասյան Վ.Հ., Աթաջանյան Վ. Ա., Ներսիսյան Յու. Բ., Ղարաբաղյան հարց, Ստեփ., 1991, էջ 15:
[2] Տեսՙ Մետաքսե, Արցունքները չեն ծերանում, Եր., 1989, էջ 450:
[3] Տեսՙ Կարապետյան Բ., Արցախը և նրա շուրջ, Գ. 1, Եր., 1990, էջեր 68-69:
[4] Տեսՙ Նավասարդյան Ա., «Ղարաբաղ տեղանվան շուրջ», «Լուսարար», Ստեփ., N 22-23, 2004:
[5] Տեսՙ Աճառյան Հ., Հայոց անձնանունների բառարան, հ. 1, 1942, էջեր 362-364:
[6] Տեսՙ Մինասյան Ս., Հնչյունաբանության և բառագիտության ուսուցումը բուհում, Ստեփ., 2007, էջ 68:

Հովի. Շիրազի գեղագիտական չափածոյի՝ XX դ. 80-ականներից առ այսօր հրատարակված յոթ հատորում[1] («Հայոց դանթեականը» XX դ. վերջին տասնամյակում երկու անգամ է հրատարակվել) Արցախ// Ղարաբաղ բառույթները սակավ կիրառություններ ունեն (Ղարաբաղ բառը միայն «Ողբ Ղարաբաղի» բանաստեղծությունում է հաճախակի հնչել՝ 10-ից ավելի կիրառություն): Իմացական, ճանաչողական կողմերով հայ և միջազգային իրականությունում արժևորված Արցախ// Ղարաբաղ հատուկ տեղանունները, որպես գեղագիտական խոսքի բաղադրիչներ, Հովի. Շիրազի չափածոյում հիմնականում արտահայտչական կիրառությամբ են գործադրված (պատկերայինը սակավ է), իսկ պետականորեն չհրատարակված, բայց սփյուռքի միջոցով նախորդ դարի կեսից ժողովրդի սեփականությունը դարձած «Ողբ Ղարաբաղի»//«Ղարաբաղի ողբը» պոեմանման հուզառատ բանաստեղծությունում Ղարաբաղ բառի կիրառությունն արտահայտչականության գագաթնակետ է: Ահա Արցախ բառույթի12՝ 1, 164: 2, 188: 5, 33: 7, 91 և Ղարաբաղ բառույթի տպագրական կիրառությունների գեղագիտական աղբյուրները12՝ 1, 224: 3, 170: 5, 33, 222:

Մեծատաղանդ ստեղծագործող Հովի. Շիրազի չափածոյում Արցախ// Ղարաբաղ բառույթների արտահայտչական ու սակավ պատկերային գեղագիտական ոճական արժևորումները հետևյալն են:

Պատկերային միջոց: Մակդիր-«Հայաստանի տղաները» բանաստեղծությունում բառակապակցությամբ արտահայտված Ղարաբաղիս կակաչներ (տղաները) արտասովոր գեղագիտական կառույցում Ղարաբաղիս մակդիրը շեշտում է արական սեռի կենսալից լինելը: Պայծառ հավատով լցված՝ մեծ ստեղծագործողն ամենայն մարգարեական խոսքերով Հայկա թոռների քաջագործությունն էր կանխատեսում (Արցախյան գոյապայքար): Ժողովրդական Ղարաբաղ բառով, կակաչի հանրահայտ տեսակն ընդգծելով (կակաչ ծաղկի մեջը հազվագյուտ է առանց սևի լինում)՝ հայ տղաների աննկուն ոգին է շեշտում՝ խորիմաստ լավատեսությամբ կանխազգալով հայոց քաջազունների արդի խիզախումները:

Ինչ էլ անենք՝ հայ են մնում Հայկա թոռներն Հայաստանի,
Բայց նայելով դեռ Մասիսին՝ ամոթի սև ունեն սրտում,
Կակաչներն են Ղարաբաղիս՝ կարմիր, բայց սև ունեն սրտում,
Սևը կանցնի, շուտով կասեմ՝ հայոց արև ունեն սրտում,
Կակաչի էլ սևն են ցրում հայ կտրիճները Հայաստանի:[2]

՛«Գովք հայուհիներին» հուզաթաթավ բանաստեղծությունում, գեղահրաշ հայ աղջիկների բարեմասնությունները բնութագրելիս, տեղայնացնում է մեծ մասին, նաև արցախուհուն՝ ընդգծելով նրա թովչանքը՝ իր ժամանակի հանրամատչելի օտար Ղարաբաղ անվամբ: Մակդիրն այստեղ բառակապակցությամբ է արտահայտված, որը ստանում է Նազենիկ մակդրյալը: Այստեղ ընդգծվում է օրիորդի բարեմասնությունը, հատկապես վարսերի ձևը՝ կապված ծննդավայրի հետ:

Ղարաբաղի քաջագանգուր
Նազենիկին իմ վշտի քույր…[3]

Արտահայտչական միջոց

Կրկնաբերություն-Ղարաբաղ բառը, ինչպես նշել ենք, 10 անգամ կրկնաբերվում է «Ողբ Ղարաբաղի» բանաստեղծությունում: Իրար կից՝ տողասկզբում՝ Ղարաբաղը մորս կանչն է, ինձ կանչում է հույսով տրտում,

Ղարաբաղն իմ կակաչն է՝ կարմիր, բայց սև ունի սրտում...

Տողավերջի հուզառատ ու շեշտված կրկնաբերություններ՝ գործածված տարբեր տների վերջում, սակավ՝ միևնույն տան տողավերջում:

Դու էլ դառած կռվածաղիկ, իմ բալիկն ես, ա՛յ Ղարաբաղ,
Մեղրդ օտար մեղվին տվող իմ ծաղիկն ես, ա՛յ Ղարաբաղ…

Դու իմ Ղարսի, իմ Սևանի, իմ Մասիսի թա՛յ Ղարաբաղ….
Տարտարոս է Տարոնը դեռ, ո՞ւր ես Ավարայր-Ղարաբա՛ղ...
Նորից ազգի ավազանում հայ մկրտվես, Հա՛յ ՂԱՐԱԲԱՂ:
Շիրազն ասաց՝ աշխարհն անցի՛ր, հայ գալիք ես, հա՛յ Ղարաբաղ… նն:

Թվարկման մաս-«Թոնդրակեցիները» պոեմում, արքա Սմբատ Հովաննես Բագրատունու խուլ հառաչանք ցավը հայոց կորսված տարածքների վերաբերյալ, ուր թվարկվում են երեսունից ավել հատուկ անուններ՝ գավառ, քաղաք, սար, գետ և այլ տեղանուններ՝ ուղղված պայքարի ելած թոնդրակեցիներին, որոնք հայրենիքի օրհասական վիճակը մոռացած, անգիտացորեն օժանդակում են թշնամուն: Եվ ահա այդ ցավ թվարկման մասն է կազմում նաև Արցախը՝

Իմ ձեռքում չէ իմ Արցախն էլ,
Տայք ու Դվին, իմ Ճաղախն էլ…[4]

Բողոք ցավ-կոչ-պահանջ-հիշեցում-«Տիգրան մեծի վիշտը և հավերժությունը» պոեմում մեծատառով պայլ կոչված, պարսկական գերությունից յոթանասուն հովիտ տարածքով փոխանակված արքայազն Տիգրանի բողոք ցավ դիմումումն է հայոց նախարարներին՝ գերված հողերը ազատելու պայման-խդրանք- պահանջով: Այդտեղ ահասարսուռ ցավով թվարկվում է այդ տարածքների մի մասը, նաև Արցախը, որը այն ժամանակ օտարամուտ Ղարաբաղ անունը չուներ՝ Զկա՛ն Արցախ, Արշարունիք[5]: «Հայոց Դանթեականը» պոեմում գործադրված Հայաստանի տարածք Ղարաբաղի (նաև Նախիջևան) դաժան ճակատագրի հիշեցումը Կովկասյան ժողովուրդներին՝ գլուխ XVII-ում: …և դուք՝ մյուսներդ, հիշեցնք Ղարաբաղն ու Նախիջևանը և վախեցնք էլ չեղած Աստծուց[6] :

Մասիսապաշտ ու մասիսավեհ Հովի. Շիրազը, որը մի զարմանալի ու աննախադեպ երևույթ էր համաշխարհային քնարեր•ության մեջ, իր արվեստի բազմազան ձևերով միահյուսվել էր հայոց Արցախին, ականջալուր եղել նրա ցանկացած սոսափին: Նա իր գեղագիտական սակավ խոսքում (չտպագրված գործեր շատ ունի, որոնց ծանոթ չենք) կարողացել էր մոգական ուժով ներկայացնել ոգու աչքերով տեսած Արցախը:

Մեծատաղանդ բանաստեղծ Հովի. Շիրազի ցավոտ ցավի՝ տասնապատիկ չափերով կորուսված ՀԱՅՐԵՆԻՔԻ մի մաս Արցախը (Ղարաբաղ) իր յուրօրինակ տեղն ունի մեծ «մասիսախսնի ու հայրենախսնի» (Ավ. Իսահակյան) հոգում ու բանարվեստում.

[1] Շիրազ, Երկեր, հ. 1, 1981, հ. 2, 1982, հ. 3, 1984, հ.4, 1986, հ.5, 1990, հ.6, 2014:
[2] Շիրազ, Երկեր, հ.1, էջ 224:
[3] Շիրազ, Երկեր, հ. 3, էջ 170:
[4] Շիրազ, Թոնդրակեցիները, էջ 91:
[5] Շիրազ, Երկեր, հ.2, էջ 188:
[6] Շիրազ, Երկեր, հ.5, էջ 222:

Քեզ Մասիս եմ կտակում, որ դու պահես հավիտյան…

Պահիր որպես մեր լեզուն, որպես սյունը քո հոր տան...

Ղարաբաղ ու Նախիջևան՝ որպես մասունք հայության…(«Կտակ»)

Դիմում խնդրանք-Տառապյալ բանաստեղծի «Վերջին իղձս» հուզաթաթավ բանաստեղծությունում գեղագիտական երազանք էր իր աճյունի մոխիրները հնամենի հայկական հողերում ցրելը, ու հեքիաթային յոթ բուռ մոխիրներից ամենասուրբը՝ երրորդը, նվիրել է Արցախին: Որպեսզի հագեցնի անբավ կարոտը, մի բուռ մոխիրը խնդրել է բարձրադիր տեղ՝ լեռներին ցանել, որպեսզի քամու օգնությամբ մեծ տարածքներ ընդգրկի, բանաստեղծական լայն սրտին մասնակի հովացում բերի:

Երրորդ բուռը տարե՛ք, ցրե՛ք իմ Արցախիս լեռներին,

Որ մուրազի ծաղկունք դառնամ երազ հողիս ձեռներին[1]:

Նույնանիշների գործադրում-«Հայոց Դանթեականը» պոեմում, Հայոց երկրի պատմական մեծ տարածքները թվարկելիս, մասնակից է դարձվում նաև Արցախը՝ գործադրելով նաև նույնանիշ Ղարաբաղը՝ կարծես մեղմելու հոգու տառապանքը:

Տարոնից մինչև դաշտերը Տայոց,

Մինչև Ղարաբաղը՝ Արցախը հայոց…[2]

Շիրազյան Ղարաբաղ բառի կրկնաբերական կիրառությամբ հասարակական լայն հնչողություն ստացած «Ողբ Ղարաբաղի» պոեմանման բանաստեղծությունը, որը հայ քնարերգության անմահ քերթվածներից մեկն է, իր խորքային անհունությամբ վեր է հանել մեծ Շիրազ բանաստեղծի բացառիկ երևույթ լինելը, արգելված ճշմարտությունը հանդգնելու գեղագիտական լեզվով տարփողելու, հայկական ոչ գործուն բառերը (կ/ղարայի ցեղ) դիտմամբ՝ ընկալելի օտարազգի սխալ մեկնությամբ՝ սև այգի՝ …օտար Ղարա բաղ ես դառել:

Արցախակարոտ բանաստեղծի «Ղարաբաղի ողբը», որը 60-ական թվականներից շուրթեշուրթ պտտված գեղագիտական սքանչելիք էր, հայ ժողովրդի խտացված ու ամենաբնորոշ բողոք-խոսքն էր, ցավ-աղոթքը, ճիչ-ողբը: Այն դարձել էր սուրբ մասունք, հավատի ՆԱՐԵԿ... ներշնչանքի աղբյուր: Այդ բանաստեղծությամբ արցախցու ունկերում հնչել էր բանաստեղծի ձայնը և այժմ էլ մենք ենք արժևորում նրա հնչեղ արտահայտչականությունը:

Այսպիսով՝ Արցախը վարչատարածքային, իսկ Ղարաբաղն էթնիկական բնիկ հայկական ծագման բառեր են և հին ժամանակներից առ այսօր համանիշ են, երբեմն էլ՝ նույնանիշ և սերվում են Արձախ// Արդախ// Ուրդեխե// Ատախունի// Արձախա աշխարհ// Արցախամար աշխարհ,, Օրխիստենա// Օրխիստինե հնդեվրոպականից: Առանի Ղարաբաղ// ԼՂԻՄ//ԼՂԻՀ, Գարապաղ// Գարեպաղ// Խարաբաղ// Ղարաիա նույնանիշների Ղարաբաղ-ի հիմնամասեր՝ կ/ղարա և բալ/ղ, ծագում են հայկականից (կ/ղարայի ցեղ) և կապ չունեն 14-րդ դարից հնչող մոնղոլական մեծ, հետո՝ թուրքերենի միջնորդությամբ իբր համաշխարհային ճանաչում ստացած մութ, սև՝ Սև այգի սխալ տեղանուն հասկացության հետ (փոխանակ մեծ այգի՝ ծառաստան): Սա պատահական զուգադիպություն է:

[1] Շիրազ, Երկեր, հ. 1, էջ 164 :
[2] Շիրազ, Երկեր, հ. 5, էջ 33:

ՀՏԴ 809.198.1 Հայոց լեզու

Շողեր Մինասյան,
ԱրՊՀ ակ. Ս. Աբրահամյանի անվ. հայոց լեզվի ամբիոն, բ.գ.թ., դոցենտ
էլ.հասցե՝ shogher .minasyan@ mail.ru

ԼԵԶՎԱԱՐՏԱՀԱՅՏՉԱԿԱՆ ՄԻՋՈՑՆԵՐԻ ԴՐՍԵՎՈՐՈՒՄԸ ՂԱՐԱԲԱՂԻ ԲԱՐԲԱՌԻ ԴԱՐՁՎԱԾՆԵՐՈՒՄ

Լեզվաարտահայտչական միջոցների դրսևորումը Ղարաբաղի բարբառի դարձվածներում

Դարձվածների ծագումը կապված է լեզվամտածողության զարգացման բարձր մակարդակի հետ, երբ լեզուն վերացարկումներ կատարելու ունակություններ է ձեռք բերում: Լեզվաարտահայտչական միջոցները, դրսևորվելով Ղարաբաղի բարբառի դարձվածներում, խոսքին տալիս են այն պատկերավորությունն ու ներգործության ուժը, որով իրենք են օժտված: Ղարաբաղի բարբառի դարձվածներում հանդիպում են ոճական այնպիսի հնարներ, ինչպիսիք են փոխաբերությունը, փոխանունությունը, համեմատությունը, չափազանցությունը, շրջասույթը, հեգնանքը և այլն: Հոդվածում դիտարկվում է այդ ոճական կառույցների արտահայտվածությունը Ղարաբաղի բարբառի դարձվածներում:

Բանալի բառեր. *դարձված, պատկերավորություն, ոճական արտահայտչամիջոց, փոխաբերություն, փոխանունություն, համեմատություն, խորհրդանշան, շրջասույթ, հեգնանք, չափազանցություն, անշաղկապություն, անձնավորում*:

Шогер Минасян,
к.ф.н., доцент,
кафедра армянского языка им. академика С. Абрамяна

ВЫРАЖЕНИЕ ЭКСПРЕССИВНЫХ ЯЗЫКОВЫХ СРЕДСТВ ВО ФРАЗЕОЛОГИЗМАХ КАРАБАХСКОГО ДИАЛЕКТА

Фразеологизм восходит к высшим уровням развития речемыслительной деятельности - к лингвистической абстракции. Языковые средства экспрессии, реализуясь во фразеологизмах Карабахского диалекта, передают ему ту экспрессивность и воздействующую силу, которой они сами обладают. Во фразеологизмах Карабахского диалекта встречаются следующие виды стилистических фигур: метафора, метонимия, сравнение, гипербола, перифраз, эллипсис, ирония и другие. В статье обсуждается выраженность этих стилистических фигур во фразеологизмах Карабахского диалекта.

Ключевые слова: *фразеологизм, экспрессия, стилистическая фигура, метафора, метонимия, сравнение, символ, перифраз, ирония, гипербола, эллипсис союзов, персонификация.*

Shogher Minasyan,
Ph.D., Associate Professor,
Chair of Armenian Language after Academician S. Abrahamyan

OCCURRENCE OF LINGUISTIC EXPRESSIVE MEANS IN THE IDIOMS OF THE KARABAGH DIALECT

The origin of phraseologism is connected with the higher order of linguistic thinking - with the development of ability for linguistic abstractions. Linguistic expressive means, produced in the phraseologisms of the Karabagh dialect, impart to it by their expressiveness and persuasive power. The stylistic devices occurring in the idioms of the dialect are metaphor, metonymy, comparison, hyperbola, periphrasis, ellipsis, irony, etc. The article reviews the realization of these stylistic devices in the phraseologisms of the Karabagh dialect.

Keywords: *idiom, linguistic expressiveness, stylistic means, metaphor, metonymy, comparison, symbol, periphrasis, irony, hyperbola, ellipsis of conjunction, personification.*

Ինչքան էլ որ դարձվածները իրենց ծագմամբ կապված են լեզվի զարգացման նախնական շրջանի հետ, այնուամենայնիվ դրանք չեն առաջացել բառերի ծագման հետ միասին: Քանի որ դարձվածը լեզվական ավելի բարդ երևույթ է, այն անպայման կապված է լեզվամտածողության զարգացման ավելի բարձր մակարդակի հետ, երբ լեզուն վերացարկումներ կատարելու ունակություններ է ձեռք բերում: Մարդու մտածողության և կենսափորձի զարգացման ավելի բարձր մակարդակում, երբ մարդն ի վիճակի է եղել վերացարկում կատարելու, բառերին արդեն նոր իմաստներ է տվել և կարիք առաջանալու դեպքում իր մտքերն ավելի արտահայտիչ, դիպուկ ու տպավորիչ դարձնելու համար, հատկանիշը վերագրելով առարկային, կազմել է նաև այնպիսի բառազոդրդումներ, որտեղ երբեմն էլ կապակցության բաղադրիչները հանդես են եկել իրենց ոչ իսկական, այլ փոխաբերական իմաստներով: Դրա հետևանքով էլ փոխվել է ամբողջ կապակցության իմաստը. այն ձեռք է բերել բոլորովին նոր իմաստ, որը շատ հաճախ չի բխել առանձին բաղադրիչների իմաստների գումարից:

Որպես բառերի կամ բառակապակցությունների փոխաբերական գործածության հետևանքով առաջացած լեզվական միավորների՝ դարձվածների ձևավորման հիմքում ընկած են նաև տարբեր լեզվաոճական հնարներ:

Ոճական արտահայտամիջոցները մտքերն արտահայտելու հատուկ, ոչ սովորական միջոցներ ու եղանակներ են, որոնք ծառայում են միտքն ու գաղափարը ուժեղացնելու, դրանք գեղեցիկ, զարդարուն, առավել պատշաճ, դիպուկ ու նպատակասլաց արտահայտելու խնդրին և կամ ասվածին հուզականություն, զգացմունքայնություն տալու, նրա մեջ կիրք ու կամք դնելու և ունկնդրի կամքի ու զգացության վրա ներգործելու նպատակին:

Իրենց զանազան տեսակներով դրսևորվելով դարձվածներում՝ լեզվական արտահայտամիջոցները նրանց են հաղորդում արտահայտության այն պատկերավորությունն ու ներգործության ուժը, որով օժտված են իրենք:

Բարբառի դարձվածներում հանդիպում ենք ոճական այնպիսի հնարների, ինչպիսիք են փոխաբերությունը, փոխանունությունը, համեմատությունը, չափազանցությունը, շրջասությունը, զեղչումը և այլն:

Մտածողությունը կարող է արտահայտվել լեզվական այնպիսի միջոցներով, որոնք կամ առարկայնորեն են արտահայտում իրերն ու երևույթները և նրանց հարաբերությունները և կամ օբյեկտիվ իրականության իրերն ու երևույթները արտացոլում են պատկերների միջոցով, խոսքի ոչ բնական եղանակով և հագեցված են լինում հույզերով ու զգացմունքներով: Համապատասխան մտածողության այս երկու եղանակի՝ բառերը, բառակապակցությունները և նախադասությունները կարող են գործածվել երկու կերպ՝ իրենց բուն նշանակություններով և փոխաբերաբար: Փոխաբերությունը (նաև ոճական մի շարք այլ հնարներ) հենվում է բառերի փոխաբերական գործածության վրա: Այն դարձվածներում հանդիպող ոճական հնարներից ամենագործունն է, և հենց իրենք՝ դարձվածները, համարվում են լեզվական փոխաբերություններ[1]:

Փոխաբերության հիման վրա ստեղծված դարձվածների մի մասում փոխաբերաբար առնված է անդամներից մեկը՝ ***մ³գ'ը ծ՝ը / ճ՝ոը տրէնալ*** *(մեկի ջանքերը, վաստակը, երախտիքը իգուր անցնել)*, ***նամուսը տափը / ցրէխը կոխէլ*** *(անարգել, պատվազրկել)*, մյուս՝ քանակային անհամեմատ մեծ կազմ ունեցող դարձվածներում փոխաբերական նշանակություն ունեն բոլոր անդամները՝ ***խակը վէր անէլ*** *(1. չափն անցնել, 2. ծանձրացնել)*, ***փորը հացուտ անէլ*** *(մի քիչ սնվելով՝ քաղցը մեղմել)*, ***ղէյնը մրսան տ՝ոս օնէլ*** *(մեծ ցավ պատճառել)*, ***բ'ա³հ³ տէրման քամուն տալ*** *(անցածը բրբրել)*:

Փոխաբերությամբ դարձվածներ են կազմվել ժողովրդի բազմադարյան կյանքի դիտումների ու կենսափորձի հիման վրա, որոնք և իրենց արտահայտությունն են գտել ինչպես առակներում ու առածներում, այնպես էլ դարձվածներում: Այսպես, ***անգու

կախ անէլ*** դարձվածն ունի *ուշադիր լսել, ականջ դնել* նշանակությունը. ժողովուրդը նկատել է, որ էշը լուռ կանգնած <<լսելու>> ժամանակ ականջները կախում է: Էշն ու ձին ականջները կախում են, երբ հիվանդ են լինում. դրա հիման վրա էլ առաջացել է ***ընգուճնէն վէր թօղնէլ*** *(հիվանդանալ)* դարձվածը:

Ծագման նույնպիսի հիմունք ունեն նաև ***վրրցակու կանչ*** *(անտեղի ասված խոսք)*, ***շանը ըռըխան պատառ խրլիլ*** *(մեծ դժվարությամբ որևէ բան ձեռք բերել)*, ***կրրակէն (յրրա) յէ՛ղ ածէլ*** *(կրքերը բորբոքել, գրգռել)*, ***ճ՝որ՝ոճ՝ը ըռըխա / կրտարա կէնալ*** *(իրար հետ վիճել)* և այլ դարձվածներ:

Ավելի հաճախ փոխաբերությամբ կազմված դարձվածների ուղղակի իմաստը նրանց դարձվածային նշանակության արտաքին նշանն է՝ ***ունքամաչը փօթ քրցիլ*** *(շատ մռայլ՝ տխուր լինել)*, ***կրլօխը ք՝ա³ռէլ*** *(1. շվարել, ինչ անելը չիմանալ 2. քաղցր խոսքերով խաբել՝ հմայել)*, ***պիրանէն ճիրէրը ք'հնիլ*** *(շատ սոված լինել)*, ***լ՝ա՝ճ՝ոն տ՝ոս օնէլ*** *(1. մեկին ծաղրել, 2. խնդրել, աղաչել)*:

Բազմաթիվ փոխաբերությունների առաջացման համար հիմք են ծառայել պատրաստի գործածություն ունեցող կայուն համեմատությունները: Մշտական կրկնությունների պատճառով նրանք կրճատվել են և կորցնելով ***նրման*** կամ ***մրնչանք*** կապական բաղադրիչը՝ վերածվել փոխաբերությունների՝ ***կօտրրած քրթա³լ*** (ունենք նաև ***կօտրրած քրթա³լ՝ա՝ նրման մաչը ըռնէլ***), ***ջանը կրրակ ընգած*** *(ջանը կրրակ ընգածու նրման տէս ու տէն ըռնէլ)*, ***շան հ³չա³ց*** *(շան նման հ³չիլ)*, ***օրտու աշկ*** (***օրտու աշկու մրնչանք կուճի, մին թա³գ (մին թա³գ՝ա՝ մրնչանք***):

Երբեմն նման կարգի դարձվածների առաջացման համար հիմք է ծառայում ներքին՝ լեզվական միջոցներով չարտահայտված համեմատությունը՝ ***փ³դի կ՝ա՝ոշը կրլէկէլ*** *(անկարելին անել՝ կատարել)*, ***տէրտակ ըրուրուրց ըրօրէլ*** *(1.աննպատակ գործ բռնել, 2. պարապ լինել)*, ***կարճ կ³ղի հրնձիլ*** *(1. հոգնեցնող՝ դժվար գործ կատարել, 2. անհաջողության մեջ ընկնել)*, ***մանանա պրտատան շինիլ*** *(մշտական խոսակցության՝ կշտամբանքի առարկա դարձնել)*:

Փոխաբերության առաջացման ամենատարածված միջոցներից է նմանությունը, որի հիման վրա ձևավորված դարձվածները բարբառում մեծ թիվ են կազմում՝ ***առու յրրա ք'հնիլ*** *(1. բնազդով գնալ, 2. արագ գնալ)*, ***սաջու մաչի լօր տալիս պէկլ³*** *(տարարյուն, անհանգիստ, չարաճճի մարդ)*, ***լ³գ'ու ղօնաղ*** *(ամոթխած, անհամարձակ, ամաչկոտ անձ)*, ***հրրսրնքում տրրած հարթենը*** *(խայտառակված անձ)*, ***Ապէլա կ՝առնը*** *(հեզ, հնազանդ, խեղճ մարդ)*, ***օխծանչու թօրբա*** *(կենտոտ շոր՝ զգեստ)*:

Ժողովրդական լեզվի մեջ տարածված երևույթ է կրկնափոխաբերությունը. այս դեպքում փոխաբերաբար առնված գաղափարն նորից է առնվում փոխաբերաբար, այսինքն՝ կապակցությունը հանդես է գալիս կրկնակի փոխաբերությամբ: Ոճական այս հնարը դրսևորվել է նաև դարձվածներում: Օրինակ, ***փորը վէց-վէց անէլ*** *(շատ քաղցած լինել)* դարձվածում ***վէց-վէց անէլ***-ը *ատիրվելը* գաղափարի փոխաբերությունն է, իսկ գալարվելը՝ քաղցած լինելու: Նույն ձևով էլ՝ ***խօտ չրնք ըրածում*** *(անասունի նման հիմար՝ ապուշ չենք)*:

Փոխաբերության հիման վրա ստեղծված դարձվածների մի մասը եթե առաջին հայացքից իսկ հասկանալի է, ապա մի այլ մասը կարիք ունի իմաստաբանական վերլուծության: Այս տեսակետից հետաքրքրություն է ներկայացնում դարաբաղյան մի շարք դարձվածների քննությունը. ***հազգար մառա հաց կէրած/ հ³՝ր՝ոճ՝ր փարչավ ճ՝ոճ՝ր խրման*** *(փորձառու)*. փորձառու է նա, ով լինում է տարբեր տեղերում, շփվում է բազմապիսի մարդկանց հետ, ***սիպտակ կրէք' նրհաշ տալ*** *(մեկին շփանալու՝ քմահաճ դառնալու առիթ տալ)* - նկատի է առնվում այն հանգամանքը, որ երես են առնում ծիծաղադեմ մարդկանց վերաբերմունքից, ***աշան անէլ*** *(գրել, ցաքուցրիվ անել)*. այս կապակցության ուղղակի իմաստն է՝ *խուրձը կալում գրել՝ կալսելու համար*, որի փոխաբերական գործածության հետևանքով էլ առաջացել է հիշյալ դարձվածը, ***ըրտամակ ըռնէլ*** *(մարդամեջ ընկնել, հեղինակություն ձեռք բերել)*. ***ըրտամակ*** բառը առաջացել է ***երտամակ*** բառից, ***կ'ըրկ'ամօտ անէլ*** *(լողանալ)*. հայկական սովորությամբ լողանալու, մաքրվելու և լվացքի օրը շաբաթ օրն է՝ ***կ'ըրկ'ամօտը***:

Բարբառում մեծ է փոխանունության հիման վրա առաջացած դարձվածների թիվը. ընդ որում, դարձվածներում հանդիպում ենք փոխանունության բազմապիսի դեպքերի: Փոխանունությունը հատկապես տարածված է մարմնի անդամների անուններով կազմված դարձվածներում: Ինչպես գրական հայերենում, բարբառում ևս տարածված երևույթ է զգայությունների անվան փոխարեն զգայարանների անունների գործածությունը, որից էլ առաջ է գալիս փոխանունությունը: Այսպիսի կիրառությամբ հանդես են գալիս մարմնի ոչ թե բոլոր անդամները, այլ նրանց մի մասը միայն՝ ***անգուճ, աշկ, պէրան, լ՝ա՝ոզ՝ա՝ոճ, կրլ՝ա՝խ, իրէ՛ս, լրղէ, փօր, ծրէ՛ղր, վրէ՛նը*** և այլն: Այսպես, լսողություն ասելու փոխարեն ժողովուրդը նախընտրում է ***անգուճ*** բառը: Սա նպատակահարմար է նրանով, որ զգայությունն ավելի է

[1]Պողոսյան Պ., ***Խոսքի մշակույթի և ոճագիտության հիմունքներ***, II մաս, Երևան, 1991:

շեշտվում, խոսքը դառնում է ավելի պատկերավոր և միաժամանակ՝ պարզ ու մատչելի, ուրեմն՝ ժողովրդի կողմից ավելի գործածական: Այդ ձևով կազմված ունենք ***անգուծը ծանդը***(*լսողությունը թույլ*), ***ընգուծնէն սրէլ / չՈՒրք՛ անէլ***(*լսողությունը լարել*),***ընգուծնէն կապէլ*** (*լսել չցանկանալ, դիտմամբ չլսել*) և այլ դարձվածներ: Նույն ձևով ***աշկը*** փոխարինում է տեսողությանն ու հայացքին և կազմում է բազմաթիվ դարձվածներ. ***աշկավրն ընէլ***(*նկատվել*),***աշկավ չափէլ*** (*հայացքով գնել*), ***աշկան քրցիլ***(*անուշադրության մատնել*): ***Պէրանը (բերէխ)*** և ***լáõզáõն*** փոխարինում են խոսքին. ***պէրանը / լáõզáõն áõրՇն պահէլ***(*լռել, խոսելիս չափն իմանալ*),***պիրանավը հավք փրռնէլ***(*չափազանց ճարտար լեզու ունենալ*), ***լáõզáõն ծրրավը տանէլ***(*շիտակ խոսել*), ***լáõզáõն կրա անէլ / պրտրպատ քրցիլ*** (1. *շողոքորթել, քծնել*, 2. *ասելիքը դիտմամբ ձգձգել*),***բերէխը / պէրանը շաղ տալ***(*վայրահաչել*): Մի շարք դարձվածներում ***պէրանը*** (***բերէխը***) փոխարինում է ստամոքսին՝ ***բերէխը / պէրանը շօր ածէլ***(*ուտելու համար այս ու այն կողմ ընկնել*), ***ծրէրքը պիրանէն հրացրնէլ***(*կարողանալ ապրուստը հոգալ*), ***բերխէն / պիրանեն յէշիլ*** (*կերակրել*): ***ԿրլՈՒխը*** փոխարինում է խելքին ու դատողությանը. ***կրլՈՒխը կուրցրնէլ***(*շփոթվել, մոլորվել*), ***կրլՈՒխ ընէլ***(*հասկանալ*), ***կրլՈՒխը վարէլ***(*խաբել*), ***կրլխումը շընէր ցրլնօտէլ***(*վատ՝ չար մտադրություն առաջանալ*):

Անհրաժեշտ ենք համարում նշել, որ մարմնի հիշյալ մասերի անուններով կազմված ոչ բոլոր դարձվածներում է առկա զգայող օրգանը զգայության փոխարեն փոխանունության տեսակը: Օրինակ, ***ընգուծնէն թակած***(*տխմար, ապուշ*), ***աշկը հանէլ*** (1. *պատժել*, 2.*խիստ վնասել*, 3. *մեկի նախանձը շարժել, ի հեճուկս մեկի՝ մի բան անել*), ***աշկէրը շրլՈՒր քաղէլ***(*նիրհել*), ***լáõզáõ նրհաշ տալ***(*ծաղրել*),***կրլխէն արկանք աղալ***(1. *սաստիկ տանջել՝ չարչարել*, 2. *խիստ նախատել՝ պատժել*),***կրլխէն քար քրցիլ***(*անխնա վատնել՝ ծախսել*):

Հնում ժողովուրդը չէր սահմանազատում կրծքավանդակն ու փորը: Կարծում էին, թե սիրտը գտնվում է փորում: Վերջինիս սահմանները շատ ավելի լայն էին պատկերացնում: Մյուս կողմից, լավ ծանոթ չլինելով ստամոքս օրգանին, նրա գործառությունները վերագրում էին սրտին: Սրտի և ստամոքսի շփոթությունից էլ ծագեց սրտի ու փորի շփոթությունը, որի հետևանքով փորին վերագրվեցին սրտի հատկանիշներ (մարդու ներքինը, ներքին դիտավորությունը, նկատառումը), և ընդհակառակը: Որպես այս երևույթի լեզվական ապացույցներ՝ ունենք ***փօրը դաժավ լիգ՛ը***(*նախանձ, չարակամ, խարդախ*),***փօրը յէր՛ը չօնէլ***(*նախանձել*), ***սրէրտը թարփէլ/յէ՛տ տալ***(*փսխել*), ***սրէրտը ք՛ինիլ***(*նվաղել*) և այլ դարձվածներ:

Մարդկային զգացմունքների ու զգացումների արտահայտության համար գործածվում են***սրէրտ, իրրէ՛ս, ³՛բáõն, ծրէրք, լրրէ*** և այլ բառեր: Սիրտը միակ օրգանն է, որով ժողովուրդը այնքան հարուստ կերպով ներկայացնում է մարդու հոգեկան աշխարհը: Ներքին դիտավորություն-նկատառում են նշանակում ***սրէրտը պէնալ*** (1. *գաղտնիքները՝ մտատանջությունները մեկին պատմել*, 2. *զվարթացնել, ուրախացնել*), ***թ³՛մáõզ սրրտավ***(*անկեղծորեն, առանց հետին մտքի*), ***սրրտան ճáõր խրմէլ***(*ուրախություն պատճառել*) և այլ դարձվածներ: Բացի մարդու ներքինից և ներքին դիտավորությունից՝ սիրտն արտահայտում է նաև այլ հատկանիշներ. *զգայունություն՝* ***սրրտան պէրակ, սրրտէն նի կ³՛լ, սրէրտը քամէ տարած, սրէրտը կուտուր տրէռնալ,*** *վախ՝* ***սրէրտը ճáõր կրտրրէլ, սրէրտը մրռսէլ, սրէրտը փօրը ընէլ,*** *տխրություն՝* ***սրրտավը ադու ք՛ինիլ, սրրտան ³՛բáõն կաթէլ, սրէրտը կօչ / հօփ կ³՛լ,*** *ուրախություն՝* ***սրէրտը լինանալ, սրէրտը յէ՛տ ք՛ինիլ, սրէրտը կ՛իրմիրցրնէլ, սրրտէն մին պáõլ յէ՛ր քրսէլ,*** *նվիրական ու ներքին այլ զգացմունքներ՝* ***սրէրտը լիգ՛ը, սրէրտը տáõրáõր կ³՛լ, սրէրտը լէն / հ³՛րգ³՛կ / պէց, սրէրտը տրկրտիյէ՛ր անէլ, սրէրտը քար:***

Սակավ դարձվածներում վախի զգացողություն են արտահայտում ***լրրէ*** բառով կազմված կապակցությունները՝ ***լրրէն ճաքէլ, լրրէն ճáõր կրտրրէլ, լրրէն չուրանալ, լրրէն ցրմաքէլ, լրրէն պրտառվէլ.*** սա գալիս է ժողովրդի այն դիտումից, թե ուժեղ վախից լեղին պատռվում է:

Երեսը մարդու հոգին կարդալու հնարավորություն է ստեղծում և խորհրդանշում է մարդու վարքագծի հետ կապված հատկանիշներ: ***Իրրէ՛ս*** բառով կազմված դարձվածներն արտահայտում են *ներքին համարձակություն և անհամարձակություն՝* ***իրրէ՛ս անէլ, իրրս-իրրէ՛ս անէլ / ինիլ, իրրէ՛սը պարզ՛, իրրէ՛սը պէց, իրրէ՛սը սրէ՛վ, իրրէ՛սը պրտատած,*** *բնավորության մեղմություն և կոպտություն՝* ***իրրէ՛սը կակօղ, իրրէ՛սը ցօրտ, իրրէ՛սը պրրթրճիր³՛վ լրվացած,*** *արտաքին գեղեցկություն՝* ***իրրէ՛սէն փրլավ / փրրթáõշ կօտվէ, Իրրէ՛սէն յրրրծáõ անիս՝ կօտվէ:Երես*** բառը ինչպես գրական հայերենում, բարբառում ևս ունի ***ամոթ*** բառի նշանակությունը (***անիրրէ՛ս՝*** *անամոթ*). ***իրրէ՛սը կ՛ումաշու կաշի, իրրէ՛սան պէնը, շան իրրէ՛ս ինիլ***: ***Ամոթ*** բառի նշանակությամբ հանդես են գալիս նաև ***իրրէ՛սէն ճáõրը,իրրէ՛սէն մէռունը, իրրէ՛սէն փ³՛որ³՛ն*** կապակցությունները՝ ***իրրէ՛սէն ճáõրը վէր կ³՛լ / ք՛ինիլ, իրրէ՛սէն մէռուն չինիլ, իրրէ՛սէն փ³՛որ³՛ն ճրրվէլ***:

²՛բáõն բառով կազմված դարձվածները ևս արտահայտում են մարդկային բնավորության տարբեր գծեր ու տարբեր հոգեվիճակներ, ³՛բáõնը պրրտՈՒղ(*ննենգ, խարդախ*), ³՛բáõնը տաք(1. *տաքարյուն*, 2. *եռանդով լեցուն*), ³՛բáõնը հրէ՛ռ կ³՛լ(1. *բորբոքվել*, 2. *մեծ եռանդ ունենալ*), ³՛բáõնը չուրանալ/ ցրմաքէլ(1. *նիհարել*, 2. *ծուլանալ*), ***արուներատէլ*** (1. *վախենալ*, 2. *կենդանությունը՝ առույգությունը կորցնել*):

Մարդու կյանքում ու աշխատանքում ձեռքը մեծ գործառույթ ունի. այն ուժի, ղեկավարության, զորեղության, կարող լինելու խորհրդանիշ է: Նման նշանակություններով է հանդես գալիս ***ծրէրք*** բառը հետևյալ դարձվածներում՝ ***ծրէրքէն տակէ***(*մեկի ենթակայության տակ*), ***ծրէրքը հրմաքէլ*** (*իր ղեկավարության տակ առնել*), áõբáõշáõ ***ծրէրքու յէշիլ*** (*ուրիշից օգնություն ակնկալել*),***ծրէրքէն պէն ինիլ***(*հնարավորություն ունենալ*),***ծրէրքը կարճ***(*անզոր*), ***ծրէրքը էրկան***(*զորեղ*),***ծրէրքը քարու տակէ ինիլ***(*անկարող լինել*):

Բարբառի դարձվածներում տարածված է նաև փոխանունության այն տեսակը, երբ մասը փոխարինում է ամբողջին: Ամբողջի ու մասի հարաբերությունն այստեղ արտահայտվում է նրանով, որ մարմնի մի անդամի անունը փոխարինում է մարդ բառին: Մարմնի անդամների անուններից նման դերով հանդես են գալիս ***գլուխ, երես, սիրտ, կաշի, քիթ*** բառերը: Սրանցից ամենատարածվածը և թերևս ամենալիարժեքը ***գլուխ*** բառն է: Մարդու փոխարեն ***գլուխ*** բառի գործածությունը առանձնապես հատուկ է արևելքի ժողովուրդներին: ***ԿրլՈՒխ*** բառով մարդուն խորհրդանշող դարձվածներից են՝ ***կրլՈՒխը պահէլ, կրլխու մրնալ, կրլՈՒխը տինիլ կրծանումը, կրլխան ծրէրք յէ՛ր օնէլ, կրլՈՒխը օտէլ, կրլխանը յէ՛րը վրէ՛ննը կէնալ, կրլՈՒխը փօխէլ***:

Իրրէ՛ս բառը ևս կարող է փոխարինել մարդուն՝ ***իրրէ՛սէն ասէլ, իրրէ՛սը թրրրմօր / խօսկ կ³՛լ, իրրէ՛սրն ի յէ՛ր խօսէլ, իրրէ՛սը պուք տալ:***

Կաշի բառով կազմված քննարկվող կարգի դարձվածները քիչ են՝ ***կաշին ըզարէլ, կաշվան տáõս կ³՛լ, կաշին զ՛արգ՛ու / թ³՛ռ տալ, կաշին մաշկէլ***:

Սրբոտ բառը մարդ բառի փոխարեն հանդես է գալիս հետևյալ դարձվածներում՝ ***սրբոտը օտել, սրբոտը յորա տաք – տաք ինիլ, սրբոտը քանդիլ / տրկրտիյբ անել, սրբոտը կրտրել***:

Քրքթ բառովկազմվածմիշարք դարձվածներում ունենք մասի և ամբողջի հարաբերության արտահայտություն՝ ***քրքթը ցեց, քրքթը յորձ'ինք'ումը, քրքթը դաղել, քրքէն թրխել, քրքթը կօխել, քրքթը հրդաղել***, որտեղ ***քրքթ*** բառի տակ ակնկալվում է մարդը:

Փոխանունության մյուս տեսակների դրսևորումներով դարձվածները այնքան էլ մեծ թիվ չեն կազմում: Բավարարվենք պարզապես յուրաքանչյուրից մի քանի օրինակ բերելով. ***մինը էրկու / հազգար տրէռնալ, օթը բէշ անել, Էրկուսը իրրէ՛ք տրէռնա*** *(թիվը նույն չափովառարկաների փոխարեն)*, ***առու ուտրցրնել, սրէվ կ'լրնալ, սրէվէն սիպտակ ասել, սիպտակէն՝ սրէվ***(*հատկանիշի անվանումը առարկայի փոխարեն*), ***Պուդուս-Պէտրոս չինիլ / տձ՝ն չրկ՝ն՝ լ, ծիպլի Ծատօր, Պուդուսէն էծը*** *(հատուկ անունը հասարակի փոխարեն)*, ***էն աշխարքը / դունյան ք'ինիլ, Յերուսաղէմք'ինիլ*** *(տեղի անունը այդ տեղում գտնվող ու գործող մարդկանց կամ երևույթների փոխարեն)* և այլն:

Ոճական հնարներից փոխանունության հետ սերտորեն կապված է խորհրդանշանը: Ինչպես փոխանունությունը, խորհրդանշանը ևս մի առարկայի փոխարեն մյուսի գործածությունն է, որը լեզվում հաճախակի գործածության հետևանքով կայունացել է: Խորհրդանշանի համար խոսքային իրադրությունն ու միջավայրը նույն դերը չունեն, ինչ որ փոխանունության: Ասվածից կարելի է եզրակացնել, որ միևնույն առարկայի կամ երևույթի հաճախակի փոխանվանաբար կիրառությունը դարձվածներում կարող է հանգեցնել արտահայտչական մի այլ միջոցի՝ խորհրդանշանի առաջացման:

Սպանություն, կոտորած բառերի փոխարեն ***արյուն*** բառի հաճախակի գործածության հետևանքով առաջացել է պատերազմի, սպանության խորհրդանշանը՝ ***արյունը***. Նույն ձևով էլ ***աղնուհացը*** բարեկամության, ընկերության, հյուրասիրության խորհրդանիշն են, ***հացը*** ապրուստի, ***խաչը*** բախտի, ***ծուխը*** խորհրդանշում է շեն լինելը, գոյատևելը:

Խորհրդանշան-բաղադրիչ ունեցող դարձվածները բարբառում բավական շատ են. ***ՠրձՈՒանել/ քրցիլ*** *(սպանություն կատարել)*, ***ՠրձՈՒը կապել***(*հաշտեցնել*), ***աղուհաց կրտրրել*** *(մեկի հետ ընկերություն՝ բարեկամություն անել)*,***աղուհացը մրնանա քրցիլ***(*ապերախտ լինել*),***հացը ծրքրան խրլիլ*** *(ապրուստի միջոցներից զրկել)*, ***մին փօր հաց***(*նվազագույն վարձատրություն*),***խաչը կրլխան խրռավել*** *(փորձանքի հանդիպել)*, ***ՠՈՒ՝ն խաչը քաշիլ***(*իր բախտի տերը լինել*), ***ծօխը կրտրրցրնել***(1. *օջախը քանդել*, 2. *սերունդը ոչնչացնել*), ***տանը ծօխը յրբ հանել***(*հայրական տունը շենացնել*), ***ուջաղէն ծօխը կրտրրվել***(*հայրական տունը քանդվել*) և այլն:

Իբրև ոճական միջոց՝ համեմատությունը կոչված է երկու և ավելի առարկաներ կամ երևույթներ բաղդատելու միջոցով ասվածին կարևորություն տալու: Համեմատության առաջացման հիմքը երկու կամ ավելի առարկաների նմանությունն է: Արդեն ձևավորված համեմատության վերաիմաստավորումը նախապայման է դարձվածի առաջացման համար, որը վերջնականորեն ձևավորվում է հանրության կողմից տվյալ իմաստով հաճախակի գործածության հետևանքով: Դարձվածներում համեմատության դրսևորման առանձնահատկությունն այն է, որ համեմատվող եզրերից մեկը բացակայում է՝ ***հէնգ' մանանա նրման գ'իդ՝ ՠ՝ լ, գ'ՠՈՒլՠՈՒ նրման պահէլ, ճրդպօրու նրման չրխկչրխկալ***: Եթե ***էշու նրման, հ՝ՠ՝ՠ՝ ծ յրէրու նրման, ճիրՠՈՒ նրման, ծրտու նրման*** և այլ դարձվածներում համեմատությունը ունի լեզվական դրսևորում, ապա բավական մեծ է այն դարձվածների թիվը, որոնցում առկա է ներքին բովանդակային համեմատությունը՝ ***շան թակ տալ, շան բախտ ինիլ, շան իրրէ՛ս ինիլ, շանը քրթան ճՈՒՠ խրմէլ***: Նման կարգի դարձվածների առաջացման ոճական հիմքը փոխաբերությունն է:

Բարբառում համեմատաբար շատ են ընտանի կենդանիների անուններով համեմատության հիման վրա առաջացած դարձվածները՝***շան նրման հ՝ՠ՝ չիլ, էշու նրման պինրցրնել, կատվու նրման մաշկէն չրրնել, հավու նրման թ՝ՠ՝ ռ ինիլ***:

Շրջասությունը առաջանում է միևնույն բովանդակությունը ավելի ծավալուն, ընդարձակ լեզվական միջոցներով, երբեմն էլ նկարագրորեն արտահայտելու հետևանքով, որն արվում է ասածն ավելի հետաքրքրական, կարևոր, պատշաճ դարձնելու և կամ հեգնելու համար:

Շրջասությունները լինում են երկու տիպի՝ ***նկարագրական և այլաբանական***: Նկարագրական շրջասությունները հասկացության պարզ անվանումներն են՝ այլ բառերի միջոցով: Սրանք քանակապես ավելի շատ են: Համարժեքության չափը այստեղ ավելի մեծ է, քան այլաբանականներում: Այլաբանական շրջասությունը հասկացությունն անուղղակի անվանելու հետ մեկտեղ ունենում է նաև փոխաբերական իմաստ արտահայտող բառեր: Դարձվածները առաջանում են այլաբանական շրջասությունների հիման վրա, ինչը ինքնին հասկանալի է, քանի որ դարձվածներում փոխաբերական իմաստ ունեցող բառի (կամ բառերի) առկայությունը պարտադիր է:

Հայտնի է, որ երբեմն երևույթների անուղղակի անվանումը շատ ավելի ներգործուն տպավորություն է ունենում, քան ճիշտ ձևերը, ուստի և նրանք ավելի լայնորեն են կիրառվում լեզվում: Շրջասություններն ընդհանրապես այս կամ այն հասկացությունն արտահայտում են իմաստավոր պատկերավորությամբ: Այսպես, մեկի պատճառով անհետանալու, կորչելու երևույթն անվանում ենք ***մինին խաչավը թառվել***, ջահել լինելը՝ ***բիդի լՈՒսը ք'ինիլ***, ծերանալը՝ ***բիդի մրթէնը ք'ինիլ*** դարձվածներով: Շրջասություններն օգտագործվում են տպավորությունը մեղմացնելու, բառի թողնելիք ազդեցությունը թուլացնելու համար: Այսպիսի բնույթ ունեն մահանալու բովանդակություն արտահայտող շրջասություն-դարձվածները՝ ***ասթրխը ծրլլալ / հ՝ՠ՝ նգ'իլ / վէր ըրնէլ, հօրօց-հանգուցէլօց տրէռնալ, հՈՒՠ'ին Ըստուծէն պահ տալ, ճիր՝ՠ՝ՠՈՒ նրման հ՝ՠ՝ նգ'իլ, մին հափուռ վրէղէն արժան ինիլ / տրէռնալ***: Մահանալու իմաստ ունեցող մի շարք շրջասություն-դարձվածներ էլ արտահայտում են խոսողի բացասական վերաբերմունքը՝ ***կրլխրվէր ք'ինիլ, գ'օռբագ'օռ տրէռնալ, կ'իրՈՒղէն ծօցը ք'ինիլ, սառանէն ճիտը ք'ինիլ, վրէնէրը մրտակէլ***:

Մարդիկ շրջասությունների են դիմում նաև այն դեպքում, երբ խուսափում են ոչ գեղեցիկ բառեր գործածելուց՝ ծածկելով այդպիսի երևույթի ուղղակի անվանումը՝***ճՈՒՠ թօղ անել/ թափել / վէր ածել*** *(միզել)*,***կրլՈՒխը նրիրէտը մին անել/ մին պէրցու տինիլ*** *(մեկի հետ սեռական հարաբերություն ունենալ)*, ***սառանէն վրէնը կօտրրել***(*բնական պահանջմունքները բավարարել՝ չնայած անպատեհ պահին*):

Բարբառում դարձվածային համանիշներով հարուստ է ***մեռնել*** բառը. մահվան վերաբերյալ շրջասություն-դարձվածները մեծ թիվ են կազմում: Շատ են նաև խաբելու բովանդակություն արտահայտող շրջասություն-դարձվածները՝ ***գօգօ'ը թափ տալ, կրլՈՒխը վարել, կուտամանը թափ տալ, աշկէն թՈՒգ / մօխէր փրչիլ, կրլՈՒխը թիմ՝ՠ՝ ռիլ / ժէժտիլ*** և այլն:

Չափազանցությունը և նվազասույթը ընդհանրապես չեն շփոթում ոճական մյուս հնարների հետ, ստուգաբանական տեսակետից ևս խիստ պարզ են և բացատրության կարիք չեն զգում:

Բարբառում չափազանցումը դարձվածներ կազմելու տարածված միջոցներից է:

Չափազանցություն բովանդակող դարձվածներում երևում է ժողովրդի վառ երևակայությունը՝ ***թէփուռնէն ծáõշինի***(*շատ ձու ածել*), áõր³ն շուխկան խրդթնէլ/ վախէլ (1. *խիստ երկչոտ լինել*, 2. *խիստ կասկածամիտ լինել*), ***Առանց փրչիլ վէր կրդնէ*** (1. *նիհար է*, 2. *թույլ՝ ուժասպառ է*),***մանդը մանդնէն չրտալ*** (*բոլորովին չաշխատել*):

Չափազանցումը գործադրվում է որևէ երևույթ շեշտելու նպատակով, այդ պատճառով չափազանցության հիման վրա ձևավորված դարձվածներում առկա է հատկանիշի կամ երևույթի չափազանցում, մեծացում, սաստկացում: Օրինակ, ***թոշան ³բáõն կաթէլ***(*առողջ լինել, կարմիր թշեր ունենալ*), ***մորթան տáõս կ³լ*** (*մեծ ջանք գործադրել*),***ուրէկանը տրրէկան տրէռնալ***(*շատ արագ մեծանալ*),***մազը մաչան կէս անէլ*** (1. *դիպուկ կրակել*, 2. *մեծ ճշգրտությամբ որոշել*):

Առավել պատկերավորությամբ ու արտահայտչականության ուժգնությամբ աչքի են ընկնում նախադասության կառուցվածք ունեցող չափազանցություն-դարձվածները՝ ***Հրդուստէն վրէրցակրն էլ ա թօխս կ³մ, ճօտէր անում, Տէնակթրխիս՝ ³բáõնչիկաթէլ, Ըմբանրվա քարրն էլ ա ծրմրէռնը կրկրրում, Քարը հօփ տա՝ ճáõր կրկաթէ, Սրրտէն կա՛ կրթակվէ / պէրթ կրշինվի / տրէռ վէր կրդրցվի***:

Համեմատաբար քիչ դարձվածներում գործածվում է նվազասույթը: Սա ևս չափազանցություն է՝ միայն հակառակ իմաստով . կատարվում է նվազեցում, փոքրացում՝ ***ծրտու կէր անէլ***(*շատ քիչ ուտել*), ***մազը / կրտրրած ղէյնը չ³ժիլ***(*մեկի՝ մի բանի համեմատությամբ արժեք չունենալ*), ***մազ մրնալ***(*քիչ մնալ*), ***մազա պրրծրնէլ***(*փորձանքից հազիվհազ պրծնել*):

Լեզվաարտահայտչական մյուս միջոցները ավելի քիչ են արտահայտություն գտել դարձվածներում և դրսևորումների բազմազանություն չեն ներկայացնում :

Հեգնանքը ժողովրդական խոսքի անբաժանելի երանգներից է: Հեգնանքով ասվածը սովորաբար ընկալվում է հակառակ իմաստով: Այսպես, ***խրէլքու տօպրրակ*** դարձվածային արտահայտությունը գործածվում է հիմար, տխմար մարդկանց հասցեին, ***խրէլքան ճáõր խրմէլ*** դարձվածը ասվում է չկշռադատված խոսքի, արարքի տիրոջ հասցեին: Հեգնական-ծաղրական երանգ ունեն նաև հետևյալ դարձվածները՝***Քաշէրը սրէվ ըն կ'ընական, Պարավ ըս յրէկալ, Խրէլքէտ վազ տամ, Ըշտ³հիտ քացախ, սրէրտը պուղէրէն քրցիլ*** և այլն:

Խոսքն ավելի ներգործուն ու պատկերավոր է դառնում, երբ համատեղվում են երկու ոչ համատեղելի (բայց ոչ հակադիր) հասկացություններ: Անլծակցությունը՝ որպես ոճական հնարանք, հաճախակի է դրսևորվում դարձվածներում:Անհամատեղելի հասկացությունների համատեղում ունենք հետևյալ դարձվածներում՝ ***անթաղ մրէռալ, քօռ տիանակավ մօրթէլ, ճáõր թակէլ / ղրանձիլ, անգուճը ծրնէլ, վրէնէրը գ'áõլբա կ'օրծէլ, ճիր³ն չվր տáõս կ³լ, մարթու չիր, էշ մատաղ անէլ, էշու հրրիշտրրակ***:

Բազմաշաղկապությունը և անշաղկապությունը՝ որպես լեզվական, արտահայտամիջոցներ, դրսևորվել են մի շարք դարձվածներում:

Իրար հակադրվող երկու մասերից կազմված դարձվածների շաղկապները կրկնվում են նախադաս դիրքում՝ ***հա՛մ հավէն փրչիլ, հա՛մ կած'ին, հա՛մնալէնթրխէլ, հա՛մ մէխին, հա՛մ յրէ՛ր ինիլ, հա՛մ վէր, Յա՛ադրնապակաս, յա՛մադը, Յա՛ էշը կրստակէ, յա՛ իշատարը,յա՛ասած, յա՛ ըսէլու***:

Անշաղկապությունը ավելի շատ հատուկ է բանավոր խոսքին և նպաստում է խոսքի հակիրճությանն ու դիպուկությանը: Անշաղկապ կապակցված բարդ կառուցվածք ունեցող նախադասություն-դարձվածները բարբառում բավական շատ են՝ ***Կրրակէն քրցիս / օնիս՝ խրնձրրնավրէ՛տ չի կ³լ, Թրքիս՝տատիրչիլրնէլ, Իրրէ՛սէն յրդրծáõ անիս՝ կօտվէ, Լáõգáõն չինի՝ քաշ-քրչէդակ յրրա կրտան տանին***:

Դիմառնությունը ժողովրդական խոսքին հատուկ ոճական հնարք է: Ժողովուրդը անշունչ առարկաները շնչավորում, նրանց վերագրում է կենդանուն կամ մարդուն հատուկ հատկանիշներ, անշունչ առարկաներին ու կենդանիներին՝ բանականություն և խոսելու շնորհ՝ դրանով իսկ խոսքը դարձնելով ավելի հուզական ու պատկերավոր: Բարբառի դարձվածներում ավելի հաճախ դրսևորվում է դիմառնության այն տեսակը, երբ կենդանիներին վերագրվում է խոսելու շնորհ, մարդկային բանականություն՝ ***օխծու խրէ՛լը, օխծու լáõգáõ թափէլ, էշան կ'արունք հրրցրնէլ; Էշին ըսէ՛ցէն՝ աշկրտ լáõս, քօռակ ա իլ³լ, ասից՝ ըտրրանավ պէռնրս թիթրվանում չի***:

Դիմառնությանը հակառակ է այն երևույթը, երբ կենդանիներին բնորոշ հատկանիշները վերագրվում են մարդկանց՝ ***խօտ ըրածէլ,կրտօցը սրրէլ, հ³ք'ի խրդրցրնէլ / թակէլ / թրխէլ, հ³ք'ին խօր թաղէլ,*** áõր³ն թիք'ին յրրա հ³չիլ:

Միտքըհնարավորինս հակիրճ արտահայտելու հատկանիշը լեզվի կատարելության պայմաններից է, դրան է ձգտում լեզուն իր զարգացման ճանապարհին: Այդ պատճառով զեղչումը՝ որպես լեզվի համառոտության միջոց, կիրառվում է թե՛ բանավոր, թե՛ գրավոր խոսքում, գործառական բոլոր ոճերում: Այլ կերպ ասած՝ զեղչումը ընդհանուր լեզվական երևույթ է: Այն ժողովրդական խոսքի սիրած ճարտասանական ձևերից է և իր արտահայտությունն է գտել նաև Ղարաբաղի բարբառի դարձվածներում՝ ***Անիս-անիս, կ'ըէ՛տէն նրստիս, ³լլէր մառիս, Հայում՝ տրվարած, թօրքում՝ տրվարած, Սառանէն անգուճը խուլ', Վրէ՛ղը նրմանը ծրնալ չի, Տիյրէ՛ր՝ Աստուծ, տիվէր՝ տու*** և այլն:

Օգտագործված գրականության ցանկ

1. Բաղիկյան Խ., Ժամանակակից հայերենի դարձվածային միավորները, Երևան, 1986:
2. Բեդիրյան Պ., Ժամանակակից հայերենի դարձվածաբանություն, Երևան, 1973:
3. Գևորգյան Ե., Եղանակավորող դարձվածներ, ՊԲՀ, 1966, հ. 1:
4. Մելքոնյան Ս., Ակնարկներ հայոց լեզվի ոճաբանություն, Երևան, 1984:
5. Պողոսյան Պ., Խոսքի մշակույթի և ոճագիտության հիմունքներ, 2-րդ մաս, Երևան, 1991:
6. Ջահուկյան Գ., Խլղաթյան Ֆ., Հայոց լեզվի ոճաբանություն, Երևան, 1988:
7. Սուքիասյան Ա., Գալստյան Ս., Հայոց լեզվի դարձվածաբանական բառարան, Երևան, 1975:

ՀՏԴ 809.198.1 *Հայոց լեզու*

Ժենյա Պողոսյան,
ԱրՊՀ, ակ.Ս. Աբրահամյանի անվ. հայոց լեզվի ամբիոնի ավագ դասախոս
էլ. հասցե՝ jenyapogosyan@yandex.com

ՄԻ ՇԱՐՔ ՓՈԽԱՌՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՈՃԱԿԱՆ ԿԻՐԱՌՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԽԱՉԵՆԻ ԽՈՍՎԱԾՔՈՒՄ

Փոխառությունները լինելով ժողովուրդների տնտեսական, քաղաքական, մշակութային կապերի բնական արդյունք, լինում են անմիջական, միջնորդավորված, անհրաժեշտ և անհարկի:

Քանի որ մեր ասելիքի նյութը խոսակցական շերտում շրջանառվող փոխառություններն են, որոնք խոսակցական շերտում ունեն իրենց համարժեք բառերը, ուստի դրանք անվանում ենք անհարկի փոխառություններ:

Դրանք Խաչենի խոսվածքում ունեն միայն ոճական կիրառություն և գրական լեզու կարող են մուտք գործել ծայրահեղ անհրաժեշտ դեպքում՝ գեղարվեստական խոսքում ինչ-որ կերպար ավելի բնական ներկայացնելու անհրաժեշտության դեպքում: Սույն դրույթը հիմնավորվել է ոճական փաստացի օրինակներով:

Բանալի բառեր՝ բառապաշար, բարբառ, խոսվածքի դրսևորում, Խաչեն, ոճական կիրառություն, վերաբերմունք, քամահրանք, փոխառություն:

Женя Погосян
Ст.преподаватель кафедры армянского языка им. Ак.С.Абрамяна, АрГУ
E-mail: ***jenyapogosyan@yandex.com***

СТИЛИСТИЧЕСКОЕ ПРИМИНЕНИЕ НЕКОТОРЫХ ЗАИМСТВОВАНИЙ НА ХАЧЕНСКОМ ГОВОРЕ

Заимствованные слова являются результатом экономических, политических и культурных связей между народами и бывают прямымим и, опосредствеными, необходимыми,либо случайными.

Посколкьку предметом нашего исследования являются заимствования в основном функционирующими в разговорной речи Хаченского говора, мы называем такие заимствования случайными.

В Хаченском говоре они имеют сугубо стилистическое значение и могут попасть в литературный текст лишь при крайней необходимости, в целях более колоритного обозначения характерных черт того, или другого героя. Данный тезис обоснован конкретными стилистическими примерами.

Ключевые слова: лексика, диалект, говор, стилистическое приминение, Хачен, заимствование, принебрежение, разговорный, аналог.

Zhenya Poghosyan,
Chair of Armenian language after Sergey Abrahamyan
E-mail: ***jenyapogosyan@yandex.com***

STYLISTIC USAGE OF SOME BORROWINGS IN KHACHEN DIALECT

Borrowings are the natural result of different people's economical, political, cultural contacts. According to this borrowings can be direct, indirect, necessary and irrelevant.

The main subject of our article is borrowings in Khachen dialect which, having their equivalents in mother tongue, become irrelevant. Such borrowings in Khachen dialect have only stylistic usage and can be met in literary language only in case of extreme necessity to present any character more natural. This thesis is proved in our article by many virtual stylistic examples.

Key words: vocabulary, dialect, Khachen, accent, usage, stylistic, attitude, borrowings, neglecting style.

Իր՝ <<Լեզվաբանության ներածություն>> աշխատության մեջ Ռեֆորմատսկին ասել է՝ <<Աշխարհում չկա որևէ լեզու,որի բառային կազմը սահմանափակվեր միայն իր բուն բառերով>>[1]: Հայերենը բացառություն չէ, և մեր բառապաշարում ակտիվ գործառույթներ ունեն նաև փոխառությունները:

Փոխառությունները համարվում են ժողովուրդների տնտեսական, քաղաքական, մշակութային կապերի բնական արդյունք: Շփման հետևանքով լեզու են մուտք գործում մարդկանց և աշխարհագրական, գիտատեխնիկական, ինչպես նաև հասարակական-քաղաքական տերմիններ, կենցաղային, տնային գործածության առարկաների, կենդանիների անվանումներ:

Փոխառությունները կարող են լինել անմիջական, միջնորդավորված, անհրաժեշտ, անհարկի:

Դրանք կատարվում են գրավոր և բանավոր ձևով:

Անհարկի են այն փոխառությունները, որոնց համարժեք կամ համանշան բառերը կան, առկա են փոխառու լեզվում և դրանց պահանջը չի զգացվում առօրյա,սովորական հաղորդակցման ժամանակ: Այդ կարգի փոխառությունները լեզվում եղած համարժեք բառերի հետ հոմանիշային շարքեր չեն ստեղծում և չեն հարստացնում փոխառու լեզուն, սակայն կարող են ունենալ ոճական կիրառություն: Դրանք հիմնականում բանավոր փոխառություններ են, որ կատարվում են անմիջական շփման, այսինքն՝ խոսակցական հարաբերությունների միջոցով: Փոխատու լեզվից հիմնականում վերցնում են խոսակցական բառապաշարի բառեր, որոնք համապատասխանեցնում են սեփական լեզվի հնչյունական, քերականական և իմաստաբանական համակարգին կամ էլ ենթարկվում են աղավաղման: Հնչյունական

[1] Реформатский А. А., Введение и язиковедение, стр. 135.

փոխառությունների դեպքում փոխառյալ բառի հնչյունական պատկերը հարմարեցվում է տվյալ լեզվի հնչյունական նորմերին, քերականական փոխառության դեպքում բառը ներառվում է լեզվի քերականական համակարգ, իսկ բառային փոխառության դեպքում փոխառյալ բառը ձեռք է բերում իմաստային ու ոճական տարաբնույթ կիրառություններ[1]:

Եթե լեզուն որեւէ լեզվից բառ է փոխառել, ուրեմն փոխառու լեզվում կա դրա անհրաժեշտությունը:

Ժամանակին Հովհ.Թումանյանը <<Լեզվական փոխառությունները>> վերնագիրը կրող հոդվածով պատասխանել է Ա. Մեղրյանի՝ փոխառությունների հանդեպ ունեցած ժխտողական տեսակետին[2], ասելով, որ չի կարելի <<ոչ>> ասել փոխառություններին: <<Թե ժողովրդական, թե գրական լեզվի մեջ լեզվական փոխառությունները եղել են միշտ և շատ գեղեցիկ է, որ էդպես է, միայն թե պետք է իմանա շնորհքով, խելացի գրի առնել և տեղը գործածել, ահա խնդիրը>>[3]:

Լեզուն բաց և զարգացող համակարգ է, ուստի փոխառությունները նրա զարգացման ճանապարհի մշտական ուղեկիցներն են: Հայոց լեզվի բառապաշարարի մի զգալի մաս են կազմում փոխառությունները: Բայց միայն մասնագետ լեզվաբանը կարող է ասել, որ, օրինակ, հայերեն <<նամակ>> բառը պարսկերենից փոխառություն է, իսկ <<կաթողիկոսը>>՝ հունարենից: Դրանք շատ վաղուց համարվում են հայերեն բառեր, արմատավորված են գրական հայերենում:

Այլ է խնդիրը, երբ գործ ունենք խոսակցական լեզվի փոխառությունների հետ: Դրանք կարող են ունենալ ինչպես ընդհանուր, այնպես էլ միայն իրադրային կիրառություն, ուստի հարկ է նույնիսկ բարբառի դեպքում փոխառություններին մոտենալ զգուշորեն: Օրինակ, մինչեւ վերջերս մեր լեզվում տարածված էր <<կոֆե>> փոխառյալ բառը: Այսօր խոսակցական լեզվում տարածում է գտնում հայերեն <<սուրճը>>, իսկ ավելի վաղ շրջանում ունեցել ենք <<ղափա>> ձևը, որից Ղարաբաղի բարբառում հայտնի է՝ ղափադան/ սրճաման բառը: Այս կարգի փոխառությունները, որպես կանոն, գրական լեզու չեն մտնում, լրացնում են բարբառի կամ նրա առանձին խոսվածքի կենցաղային բառապաշարը եւ գրական լեզվում կարող են տեղ գտնել միայն ծայրահեղ անհրաժեշտության դեպքում՝ գեղարվեստական կերպարն ավելի բնութագրական ներկայացնելու համար:

Քանի որ մեր ասելիքի նյութը խոսակցական շերտում շրջանառվող փոխառություններն է, ուստիև առանց մյուսներին անդրադառնալու՝ փորձենք որոշել այս կարգի փոխառությունների տեսակն ու բնույթը: Ղարաբաղի բարբառում որոշակի տեղ ունեն փոխառություններ, որոնք առօրյայում ընկալվում են որպես թուրքական:

Թուրքերենից արված փոխառությունների հարցը, հայ լեզվաբանության մեջ, առաջին անգամ քննել է Հր.Աճառյանը՝ կատարելով մի շատ ուշագրավ բացահայտում. չնայած ժողովրդա-խոսակցական լեզվում ավելի քան չորս հազար թուրքական փոխառությունների առկայությանը՝ դրացից գրական հայերենին են անցել ընդամենը երեք տասնյակի հասնող բառեր[4]:

Աճառյանը <<Թուրքերենէ փոխառյալ բառեր հայերէնին մէջ>> ուսումնասիրության մեջ դա բացատրում է նրանով, որ թուրքերը շատ աղքատիկ գրականություն են ունեցել, և նրանց լեզուն չէր կարող փոխատու դառնալ գրական հայերենի համար, քանի որ, մինչև թուրքական ցեղախմբերի տիրապետության տակ հայտնվելը, հայերենը գրավոր զարգացման շուրջ հազարամյա ճանապարհ ուներ անցած: Նույն տեղում Հր. Աճառյանը թվարկում է թուրքերենից գրական հայերենին անցած բառերը, որոնց մեծ մասը գրավոր լեզվին է անցել ոչ թե թուրքերենից, այլ ժողովրդա-խոսակցական լեզվից, ինչպես օրինակ՝ արխ/առու, աղոթ/հակինթ, թոզ/փոշի և այլն: Թուրքերենի նմանատիպ ազդեցությունը բացատրվում է Օսմանյան Թուրքիայի դարավոր բռնակալության պայմաններով: Սկսած սելջուկյան առաջին արշավանքներից՝ Հայաստանը ենթարկվել է բռնությունների, ժողովուրդը հալածվել է, նրա որոշ հատվածներ երբեմն ստիպված են եղել կրոնափոխ լինել, ինչի հետևանքով ժամանակի ընթացքում նրանք կորցրել են նաև լեզուն: Այդ փոփոխություններն ավելի են խորացել սկսած 17-րդ դարից, երբ Օսմանյան Թուրքիան հաստատվել է ողջ Հայկական աշխարհում, Պարսկաստանի հյուսիսային գավառներում, Ղրիմում, Վալախիայում, Հունաստանում և գրեթե ամբողջ Բալկանյան թերակղզում:

Հր. Աճառյանը թուրքերենի մասին հայ պատմագրության մեջ առաջին հիշատակումը վերագրում է Կիրակոս Գանձակեցուն, որի <<Պատմության>> մեջ բերված են մի շարք թաթար-մոնղոլական բառեր և արտահայտություններ: Աճառյանը միաժամանակ արդարացիորեն նկատում է, որ պատմիչն այդ բառերը գործածել է ոչ թե որպես փոխառություններ, այլ նպատակ է ունեցել դրանց միջոցով պատկերացում տալու՝ Հայաստանը նվաճած ազգի խոսակցական լեզվի մասին՝ զուգահեռաբար նշելով յուրաքանչյուր բառի հայերեն բացատրությունը: Դա ավելի շատ բառարանագրական աշխատանք է: Հր. Աճառյանի ուսումնասիրությունները նրան բերել են այն համոզման, որ թուրքերեն փոխառությունները հայերենի բարբառների միջոցով են տարածվել:

Ղարաբաղի բարբառը ևս կրել է այդ ազդեցությունը, բայց ոչ պատմագիտական, ոչ լեզվաբանական ուսումնասիրություններով հնարավոր չէ ստույգ պարզել, թե որ դարից սկսած են կատարվել այդ փոխառությունները: Հատկանշական է, որ Աճառյանը հայ բարբառների ծագումը վերագրում է 12-րդ դարին: Իբրև այդ տեսակետի հիմնավորում, լեզվաբանն ընդունում է այն փաստ, որ հայերենի մի շարք ձայնեղ բաղաձայներ /բ, գ, դ, ձ, ջ/ Ղարաբաղի բարբառում խլացել են, և այդ գործընթացը կատարվել է ոչ միայն բնիկ հայերեն բառերի, այլև փոխառյալ ասորերեն, պարսկերեն և հունարեն բառերում: Քանի որ հայերեն ձայնեղների խլացման գործընթացը տեղի է ունեցել մինչեւ 12-րդ դարը, իսկ թուրքերը Հայաստան են ներխուժել դրանից հետո, բնականաբար ենթադրելի է, որ թուրքական փոխառություններին դիմադրել է ոչ միայն գրական հայերենը, այլև ժողովրդախոսակցական լեզուն: Այդ փոխառությունները գործածվել են միայն ժողովրդա-խոսակցական լեզվում՝ ոճական տարբեր դրսևորումներով:

Հր. Աճառյանն, ի տարբերություն, օրինակ, Պոլսի հայկական խոսվածքի, Ղարաբաղի բարբառի բոլոր խոսվածքներում նշում է ավելի քան թուրքերենից 800 փոխառյալ բառ և արտահայտություն[5]:

Լեզվաբանական գրականությունը սահմանում է, որ բարբառը լեզվական ենթահամակարգ է և բնութագրվում է իր տարածքային, գործառնական սահմանափակվածությամբ, զարգացման նվազ հնարավորություններով և ընդհանուր լեզվի նկատմամբ ստորադաս վիճակով: Բարբառների առաջացման պատճառները տարբեր են, բայց հայերենի դեպքում, ըստ ընդհանուր լեզվաբանական մոտեցման, միասնական լեզվի տրոհման պատճառ են հանդիսացել առաջին

[1] www. hy.wikipedia.org/wik
[2] Ա. Մեղրյան, Մեր մանկական գրականությունը և հայոց լեզուն, Նոր Նախիջևան, «Լույս», շաբաթաթերթ, 1910թ., հ. 10:
[3] Հովհ. Թումանյան, Լեզվական փոխառությունները, 1910թ., մայիսի 14, հ. 103:
[4] Տես՛ Հր. Աճառյան, Թուրքերենէ փոխառյալ բառերը հայերենին մեջ, Մոսկուա, 1902թ.:
[5] Տես՛ Հր. Աճառյան, Հայոց լեզվի պատմություն, Երևան, 1951թ.:

հերթին քաղաքական պատճառները, որոնք արտահայտվել են ժողովրդագրական տեղաշարժերով, վարչական բաժանումներով, երբեմն՝ դավանափոխությամբ և այլն: Հայերենի բարբառի ենթախոսակցական շերտերը, որ երբեմն անվանվում են ենթաբարբառ կամ խոսվածք, շատ հաճախ պահպանել են բառապաշարի շերտեր և քերականական ձևեր, որոնք հատկանշում են խոսվածքի կենսական կապը հին հայերենի հետ:

Այս տեսակետից մեր ուսումնասիրությունը խնդիր ունի հիմնավորելու, որ Ղարաբաղի բարբառի Խաչենի խոսվածքում տեղ գտած թուրքերեն փոխառությունները ոչ միայն չեն մթագնել ազգային լեզվամտածողությունը, այլև, ընդհակառակը, ուղղակի ցույց են տալիս, որ դրանք կատարվել են միմիայն ոճական առանձնահատկություններ և իրադրային լեզվահաղորդակցություն ապահովելու նպատակով:

Նշվելիք բոլոր փոխառությունները վերցված են Ղարաբաղի բարբառի Խաչենի խոսվածքից: Ինչպես, օրինակ՝ ղըյամաթ, յուխում, խասյաթ, համբալ, սըփաթ, օլի, օղուզ, քավթառ, քյօփագ, աղրի, ղուզի, ղուլդուր, բայղուշ, բյաբագ և այլն:

Հիշյալ խոսվածքում դրանք հիմնականում ունեն ոճական օգտագործման յուրահատկություն: Այսպես, օրինակ՝ <<սառնամանիք>> նշելու դեպքում Ղարաբաղի բարբառի Խաչենի խոսվածքում օգտագործվում է <<սըռընգյա>> բառը, որի փոխարեն, սակայն, ոճական առանձին դեպքում խոսողն օգտագործում է փոխառյալ <<Ղըյամաթ>> բառը, որը տվյալ իրավիճակում ունի միայն և միայն ցրտի, սառնամանիքի սաստկական բնութագիր նշելու իմաստ: Նույն ոճական կաղապարի դեպքում Խաչենի խոսվածքը <<շատակեր>> իմաստի դիմաց գործածում է <<օղուզ>> փոխառյալ բառը: Ընդհանուր առմամաբ <<օղուզ>> կոչվել է թուրքական ցեղախմբերից մեկը: Ժամանակի ընթացքում, սակայն, այդ ցեղախմբի անվանումը Ղարաբաղի բարբառի Խաչենի խոսվածքում հատկանշում է շատակեր և հիմնականում ցոփ ու անքաղաքավարի, անկուշտ մարդու: Ինչպես օրինակ՝. <<Հէնցա լյիա օղուզ ինի>>նշանակում է ոչ կարգապահ, ընչաքաղց մարդ:

Այդ և մնացած մյուս փոխառությունները Խաչենի խոսվածքում շատ հաճախ ունեն իրենց հայերեն համարժեքները և հիմնականում գործածվում են այն դեպքերում, երբ խոսողը ցանկանում է արտահայտել հեգնական կամ քամահրական վերաբերմունք: Այս երևույթն, ի դեպ, հայերենի այլ բարբառներում բավարար ոճական տարածում չունի: Դա բացատրելի է նրանով, որ չնայած Արցախը պատմականորեն գտնվել է թուրք-թաթարական ծագման իշխանության ազդեցության տակ, այնուամենայնիվ ղարաբաղցիների կենցաղում ավելի գերադասելի է մնացել մարդու կամ երևույթի հայերեն բնութագրումը, քան՝ օտարամուտը: Ավելին, բազմաթիվ իրավիճակներում հանդիպում ենք այնպիսի ոճական դրսևորումների, երբ նույն անձը,առարկան կամ երևույթը հայերեն ,բուն բարբառային բառով բնութագրելիս հասկացվում է դրական իմաստով, իսկ երբ գործածվում է թուրքերեն փոխառյալը, ապա գնահատականը փոխվում է բացասականի: Այսպես, Ղարաբաղի բարբառի Խաչենի խոսվածքում <<շուրթ>> բառի փոխարեն գործածվում է <<պռոշ>, որը թեև համարվում է վրացերենից փախառյալ, բայց իմաստով չի ընկալվում և արդեն գիտակցվում է որպես հայերեն բառ: Այդ նույն իմաստը որոշակի ոճական տարբերությամբ գործածելու դեպքում Խաչենի խոսվածքում հիշվում է փոխառյալ <<լյաբ>> ձևը: Այս դեպքում, սակայն, նույն բառը գործածվում է քամահրական իմաստով, ինչպես օրինակ՝ <<Հինչըս լյաբտ կախ ըրալ>>,-որը նշանակում է. <<Պետք չէ անիմաստ տեղը վիրավորվել>>:

ԵՂՈՒՆԳ գրական բառի համարժեքը խոսվածքում ՂԵՅՆԸ բառն է: Ոչ մաքուր, չխնամված,կեղտոտ եղունգներ նշելիս՝ գործածվում է փոխառյալ ԴՌՆԱՂ բառը, որը թուրքերենում նշանակում է և եղունգ,և անասունի սմբակ:

ԿՐՈՒՆԿ բառը Խաչենի բարբառում հնչում է ԿՐՕՅՆԸ, որը գործածվում է և՛ առանձին բուն նշանակությամբ, և՛ բառաբարդմամբ՝ ԿԸՐԸՆԳԸՀԱՆ,իսկ ահա երբ հարկ է լինում նշել բոբիկ ոտքի մաս, գործածվում է փոխառյալ Դաբան ձևը: Ինչպես՝ դըբանան նի կէնալ, դըբընանէն կօխ տալ,դըբընանէն աղէլ,դըբանէն փի կապէլ, դըբընբասմա յէտ տառնալ և այլն:

ԱՉՔ բառն ունի ԱՇԿ համարժեքը և նշում է մարդու տեսողական օրգան:Խաչենի խոսվածքում և ընդհանրապես Ղարաբաղի բարբառում կույր վիճակը բնորոշվում է ՔՕՌ բառով:Ինչպես՝ քօռ աշկ, քօռ բախտ, քօռ քըշաթօխպ, քօռ կապէկ, քօռ բախտ և այլն: Բայց անուշադիր, չկողմնորոշվող մարդուն բարբառում հեգնանքով ասում են ԳՅՕՋԼՅՈՒ, որը բառացի նշանակում է ԱՉՔԻՑ ՁՈՒՐԿ, աչք չունեցող:

ԱՏԱՄ բառի բարբառային համարժեքը ԿԷՌԷՔ բառն է, որը գործածվում է նաև հոգնակի ձևով՝ ԿԸՐՔԸՆԷ: Առօրյա խոսակցական ոճում գործածվում է ՁԻՆ-ը և ԴԻՇ փոխառյալ ձևը՝ ատամների տգեղությունն ընդգծելու, անհարկի ծիծաղող մարդուն հանդիմանելու նպատակով: Օրինակ՝ հի՞նչըս դիշէրըտ պաց ըրալ, դիշէրը ծըխրծօռ մարթա, հէնցա դավադիշ ինի և այլն:

ԿԱՂ բառի համարժեքը Ղարաբաղի բարբառում ԿԱՂԼԷԳ բառն է, բայց երբ որևէ մեկը իր համար անտանելի մարդու այդ արատն ուզում է նշել ծաղրական տոնով ասում է՝ էն չօլալս շօնը էլիա զահլա յա տանում: Նույն ոճական առանձնահատկությունն է դրսևորվում նաև ԾԵՐՈՒՆԻ բառի համարժեք ՊԱՌԱՎ բառը:Ինչպես՝ նա պառավ մարթ ա, մէր պառավը, էն պառավը: Բայց վիրավորելու, զայրույթը արտահայտելու, մեծի՝ իր տարիքին անհարիր արարքը շեշտելու համար խոսողն անպայման օգտագործում է ՔՅՕՓԱԳ փոխառյալ բառը: Ինչպես՝ էն քյօփագը ուրան անա տյուս ա կյամ կամ քյօփագ շօնը վէչ համանչ օնէ, վէչ՝ հարգանք:

ԿՈԿՈՐԴ բառն ունի ՊՕԿ համարժեքը և գործածվում է հիմնականում վերջին ձևով՝ պօկըս ցավում ա, պըկէս ա մնացալ, բայց վիրավորելու դեպքում ասվում է՝բօղազըտ նի յա կացալ: Բօղազը թուրքերենից փոխառություն է:

Մարմնի մասեր նշող նմանատիպ բառերից են նաև ականջ/անջուկ/ ղուլաղ- թրք. Փոխառություն, դեմք/երես/իրէս/պատկէր/սփաթ-արաբ. Փոխառություն,գլուխ /կլօխ/կօնդ / քյալլա-պրս. Փոխառություն,ոտք / վէնը/ փաչա-պրսկ. և բալդուր-թրք.փոխառություն և այլն;

Կենդանիներ անվանող մի շարք բառեր ևս ունեն նմանատիպ կիրառություն: Ինչպես՝

ԵՋ բառը բարբառում գործածվում է ՅԷՋՆԸ ձևով, բայց որևէ մեկի հանդեպ արհամարհական, ծաղրական վերաբերմունք արտահայտելու համար օգտագործում են ՕՔՅՈՒՋ /ՁԸԲԸԽ փոխառված ձևերը:Ինչպես՝օքյուզու նման սաղ օրը լափում ա, վէր ինգյած տէղան էլ յէր չի կէնում:

ՇՈՒՆ բառն ունի ՇՕՆ ձևը, որն օգտագործվում է ոճական տարբեր կիրառություններում, բայց բարբառում օգտագործվող ՂԱՆՋԸՂ թրք.փոխառությունը, որը նշանակում է կատաղի էգ շուն, հիմնականում օգտագործվում է կատաղի, անզգամ, անբարո կնոջը հիշելիս:Ինչպես՝ էտ դանջըղը պիրալա, պիրալ չի, էտ տանը մին լավ օր չի լուսացալ:

ԲՈՒ բառը բարբառում ունի յրփլաղ համարժեքը: Գրշերները չքնող, անհանգիստ մարդկանց անվանում են յրփրլաղ, իսկ նույն վիճակի ու նաև չար, հոռետես ու չարախոս մարդկանց՝ բայղուշ: Ինչպես՝ սաղ քըշէրը բայղուշ կըտրած լուզին պուն չի տեսնում:

Գայլ բառը բարբառում ԿՅՈՒԼ համարժեքն ունի, բայց գործածվում է նաև ՋԱՆԱՎԱՐ փոխառությունը, ուղտ /օղտ/ նյառ, կապիկ / մեյմուն,հովատակ/ վըրցածի/ այղըռ և այլն:

Ղարաբաղի բարբառում շատ հետաքրքիր ոճական կիրառություն ունի ԱՎԱՋԱԿ բառը, որը սովորաբար գործածվում է ոչ այն իմաստով, ինչ պարունակում է գրական բառը: Այն ավելի շատ ունի մեղմ, հանդիմանական ոճային իմաստ, որի դեպքում խոսողը մատնանշում է դիմացինի բնավորության արկածախնդրությունը կամ խորամանկությունը: Ինչպես՝ այ ավազակ, տու գյուդու՞մըս հունցնըս..., իսկ երբ խոսքը վերաբերվում է ավարառուին, կողոպտչին և մարդասպանին, պարտադիր գործածվում է Ղուլդուր փոխառյալ բառը:

Կնոջը բացասական իմաստով բնութագրող, նրա տգեղությունը նշող բարբառային բառեր են կիշիկիրօղը, սըվըկարիճը, բայց ԿԱՃԻ-քրդ., ԳԱՌԻ և ՂԱՆՋՐՂ թրք. Փոխառությունները գործածվում են անչափ տգեղ ու սարսափելի կանանց բնութագրելու համար: Ինչպես՝էտ ղանջրղը էն մարթին կըլօխը կանուխ- յէտէ կօտէ, գառու նման ճընթըռըմչըղէ յա կէնում, կաճի մեռնում ա. Հափուռը թակէս, կօրէկ չի վէր ինգյիլ և այլն:

Նմանատիպ են նաև՝ցուրտ / սըռընգյա /ղրյամաթ, բնավորություն / խասյաթ, ապտակ /չըմփալախ-պրսկ. /սիլլա-թրք.,ցավ/ յաման, անճարակ/ անչար/ հընըրսըզ, հաց/ քյութ,մեռյալ / մէռալ / օլի, շատակեր / օղուզ, վերջ / յուխում, միամիտ / հարիփ, բեռնակիր / համբալ, սև / քյուսնաթ, ապտակ / չըմփալախ, գիժ / պըիրիէյդար, անբան / դիքճա,գրբաց / բըլստըլէշի / փալաբախան, մուռ / մօղ / աղրի, հաց / քյութ և այլն:

Նշված փոխառությունները, որ մեծմասամբ թուրքական ծագում ունեն, չեն գործածվում Խաչենի խոսվածքի ակտիվ շերտում, չեն կարող մուտք ունենալ գրավոր խոսք և օգտագործվում են միայն իրար նկատմամբ ծայրահեղ լարված , կատաղի, արհամարհական վերաբերմունք ունեցող մարդկաց կողմից՝ իրար քամահրելու նպատակով: Նմանատիպ փոխառությունները չեն կարող գոյատևել՝ կապված ժողովրդի լեզվամտածողության ու բարոյական ավելի բարձր արժեքներով կենցաղ վարելու նրա ցանկության ու դավանանքի հետ:

Օգտագործված գրականություն

1. Հր. Աճառյան, Հայոց լեզվի պատմություն, Երևան, 1951:
2.Հր. Աճառյան, Թուրքերենէ փոխառյալ բառերը հայերենին մեջ, Մոսկուա, 1902:
3..Реформатский А. А., Введение и язиковедение,
4..www. hy.wikipedia.org/wik
5.Ա. Մեղրյան, Մեր մանկական գրականությունը և հայոց լեզուն, Նոր Նախիջևան, »Լույս«, շաբաթաթերթ, 1910թ., h. 10:
6. Հովհ. Թումանյան, Լեզվական փոխառությունները, 1910թ., մայիսի 14, h. 103:

ՀՏԴ 809.198.1 Հայոց լեզու

Արմեն Սարգսյան,
բ.գ.թ., դոցենտ, ԼՂՀ ԿԳՄՆ
Էլ. հասցե armen.sarkisyan.68@ mail.ru

ԱՐՑԱԽԻ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆ ԱՆԿԱԽՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ

Հոդվածում տրվում է Արցախի ազգագրության ուսումնասիրության՝ անկախության տարիների պատմությունը: Հեղինակը անդրադարձել է այն տպագիր աշխատություններին, գիտական հոդվածներին, զեկուցումներին, տարաբնույթ ժողովածուներին, որոնք լիովին կամ մասնակիորեն առնչվում են խնդրո առարկա հարցին: Առավել ուշադրություն է դարձվում այն աշխատանքներին, որտեղ ներկայացվում է Արցախի ազգագրության կամ նրա որևէ բնագավառի ամբողջական ուսումնասիրությունը:

Բանալի բառեր - ազգագրություն, ազգագրագետ, աշխատություն, հոդված, զեկուցում, ժողովածու, երկրագործություն, տնայնագործություն, արհեստ, բնակչություն, կենցաղ, ծես:

Armen Sargsyan
Ph.D. in Philology, NKR MESS
E-mail: armen.sarkisyan.68@ mail.ru

THE STUDY OF ARTSAKH ETHNOGRAPHY DURING THE YEARS OF INDEPENDENCE

The article is on the history of the study of Artsakh ethnography in the years of independence.The author touches upon those print works, scientific articles, reports, various digests which fully or partially concern the given issue. More attention is paid to those works where the total study of Artsakh ethnography or its any aspect is presented.

Key words – ethnography, ethnographer, research, article, report, digest, soil study, knitting, craftsmanship, population, way of living, ritual.

Армен Саркисян
к.ф.н., доцент, МОНС НКР
E-mail: armen.sarkisyan.68@ mail.ru

ИССЛЕДОВАНИЕ ЭТНОГРАФИИ АРЦАХА В ГОДЫ НЕЗАВИСИМОСТИ

В данной статьи представлена история исследования этнографии Арцаха в годы независимости. Автор представляет те опубликованные научные работы, статьи, доклады, разные сборники, которые в целом или в частности касаются данного вопроса. Больше внимания обращено тем работам, в которых представлено полное исследование Арцахской этнографии или ее отдельной части.

Ключевые слова – этнография, этнограф, научная работа, статья, доклад, сборник, земледеление, домапроизводство, ремесло, население, быт, обряд.

Հայ ազգագրության մեջ իր առանձնահատուկ տեղն ունի Արցախը, որի արմատները թաղված են հազարամյակների խորքում: Դժբախտաբար հարուստ այդ պատմության բուն ուսումնասիրությանը սկիզբ դրվեց ընդամենը 19-րդ դարի կեսերից: Ընդհանուր առմամբ Արցախի ազգագրության ուսումնասիրության պատմությունը պայմանականորեն կարելի է բաժանել երեք շրջանի՝ նախախորհրդային, խորհրդային և հետխորհրդային: Առաջին շրջանը ամենից առաջ կապվում է 1822թ. Ղարաբաղի խանության վերացման և Ղարաբաղի պրովինցիայի ձևավորման հետ, որը 1840թ. մտնում է Կասպիական մարզի, իսկ 1868-1917թթ.՝ ներառվում Ելիզավետպոլի նահանգի կազմում: Ռուսական կայսրության կազմում հայտնվելուց անմիջապես հետո ուսումնասիրության նյութ են դառնում տարածաշրջանի բնակչության էթնոժողովրդագրական հիմնախնդիրները՝ կապված Անդրկովկասում Ռուսաստանի վարած քաղաքականության հետ: 1866թ. Թիֆլիսում հրատարակվում է «Описание Карабахской провинции, составленное в 1823г. действительным статским советником Могилевским и полковником Ермоловым 2-ым» աշխատությունը, որն էլ դառնում է այս բնագավառում կատարվող ուսումնասիրությունների նախադեպը: Հետագա տարիներին հատուկ ծրագրով տարբեր գիտնականների, հասարակական գործիչների, Շուշի քաղաքի ու որոշ գյուղերի ուսումնական հաստատությունների ուսուցիչների և տեսուչների կողմից Թիֆլիսում հրատարակվող «Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян закавказского края», «Свод материалов по изучению экономического быта государственных крестьян Закавказского края», «Сборник для описания местностей и племен Кавказа», «Кавказский календарь» բազմահատորյակներում, ինչպես նաև Թիֆլիսում, Վաղարշապատում, Շուշիում և այլուր լույս տեսնող պարբերականներում տպագրվում են Արցախի ազգագրությանը վերաբերող տարաբնույթ ուսումնասիրություններ և նյութեր:

Անուրանալի է Ե. Լալայանի և նրա՝ 1896թ. Շուշի քաղաքում հիմնադրած «Ազգագրական հանդեսի» դերը հայ ու մասնավորապես Արցախի ազգագրության գրառման, ուսումնասիրության և հրատարակման գործում: Նշանավոր ազգագրագետի ընդհանուր խմբագրությամբ հանդեսի գրքերում տպագրվում են «Վարանդա. Նյութեր ապագայ

ուսումնասիրութեան համար» և «Վարանդա. Նշանաւոր տօներ» ուսումնասիրությունները[1]՝ կատարված անձամբ իր և իր հանձնարարությամբ ուրիշ ժողովրդագետների կողմից:

Արցախի ազգագրության ուսումնասիրությունը լայն թափ ստացավ խորհրդային տարիներին: 1920-ական թվականներին Ս.Լիսիցյանի գլխավորած արշավախումբը Լեռնային Ղարաբաղի տասնյակ գյուղերից հավաքում է ազգագրական հարուստ նյութ, որի արդյունքում հետագայում տպագրվում է մեծ ազգագրագետի «Լեռնային Ղարաբաղի հայերը» աշխատությունը[2]: Ս.Լիսիցյանը հայտի է նաև Արցախին վերաբերող և առնչվող այլ ուսումնասիրություններով:

Այս շրջանում իրենց ժողովրդագիտական լայն գործունեությունն են շարունակում Խ.Դաղյանը, Կ.Մելիք-Շահնազարյանը, Ս.Իսրայելյանը և ուրիշներ[3]:

Բաքվում 1930թ. հրատարակվում է Ի.Պետրուշևսկու «О дохристянских верованиях крестьян Нагорного Карабаха», 1940թ.՝ Վ.Պետրովի «Этноботаника Нагорного Карабаха» աշխատանքները:

Խորհրդային շրջանում հայ ազգագրության տարբեր բնագավառների և հարցերի նվիրված իրենց ուսումնասիրություններում Արցախին լուրջ ուշադրություն են դարձրել ազգագրագետներ Վ.Բդոյանը[4], Ն.Ավագյանը[5], Վ.Թեմուրճյանը[6], Ա.Պատրիկը[7], Լ.Պետրոսյանը[8], Յու.Մկրտումյանը[9], Ա.Մարությանը[10] և ուրիշներ:

Կարևոր նշանակություն ունեն նաև 1960-70-ական թվականներին ՀՀ ԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի ազգագրական արշավախմբի (ղեկավար՝ Դ.Վարդումյան) ու 1970-80-ական թվականներին ՍՍՀՄ ԳԱ ազգագրության ինստիտուտի հայկական խմբի (ղեկավար՝ Ա.Տեր-Սարգսյանց) կողմից Արցախի տասնյակ բնակավայրերից գրառված ժողովրդագիտական հարուստ նյութերը:

1988թ. սկիզբ առած Արցախյան ազգային-ազատագրական շարժումը, խորհրդային կարգերի փլուզումը և 1991թ. սեպտեմբերի 2-ին Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության հռչակումը նոր դարաշրջան բացեցին երկրամասում հասարակական գիտությունների և մասնավորապես՝ ժողովրդագիտության ուսումնասիրության համար, որը կարելի է անվանել հետխորհրդային կամ անկախության շրջան: Չնայած տնտեսական ծանր պայմաններին ու պարտադրված պատերազմին տասնամյակների կապանքներից և բռնատիրությունից ազատագրված Արցախում օրեցօր նոր թափ է ստանում ազգային կրթության, մշակույթի, գիտության զարգացումը: Արցախի, մայր Հայաստանի և արտերկրի տասնյակ գիտնականներ իրենց ուշադրությունն են սևեռում ազատագրված հայրենիքի ժողովրդագիտական նյութերի գրառման և ուսումնասիրության վրա:

1989թ. հրատարակվում է Ա.Մարությանի, Գ.Սարգսյանի, Զ.Խառատյանի «К этнокультурной характеристике Арцаха»[11] ծավալուն հոդվածը, որտեղ հեղինակները արխիվային, դաշտային և տպագիր նյութերի ուսումնասիրությամբ ներկայացնում են արցախահայության 19-20-րդ դարերի ընդհանուր էթնոմշակութային բնութագիրը՝ անդրադառնալով էթնիկ կազմին և բնակչության թվին, երկրագործությանն ու անասնապահությանը, գյուղատնտեսական մթերքների մշակմանը, տարբեր արհեստներին, ժողովրդական փոխադրամիջոցներին, բնակավայրերի, կացարանների, գյուղական համայնքների, ընտանիքների կառուցվածքին, հարսանեկան ու թաղման ծեսերին և այլ երևույթների, ինչպես նաև՝ բանահյուսությանն ու բարբառին:

Լեռնային Ղարաբաղի հայերի 19-րդ դարի երկրորդ կեսի-20-րդ դարի սկզբների հասարակական կենցաղին է նվիրված ԼՂՀ Ազգային ժողովի առաջին նախագահ Ա.Մկրտչյանի թեկնածուական ատենախոսությունը (1988թ.), որը հետմահու առանձին գրքով հրատարակվեց 2010 թվականին[12]: Աշխատության առաջին գլխում հեղինակը ներկայացրել է 19-րդ դարի վերջին և 20-րդ դարի սկզբին Լեռնային Ղարաբաղի էթնիկական և սոցիալ-տնտեսական կենցաղի ընդհանուր բնութագիրը՝ հանգամանորեն անդրադառնալով ազգաբնակչության էթնիկական կազմին, տարաբնակեցման խնդիրներին ու պատճառներին, տնտեսության հիմնական բնագավառներին և միջէթնիկական հարաբերություններին: Երկրորդ գլուխը նվիրված է համայնքի կազմին և կառավարման մարմիններին, փոքր և մեծ ընտանիքներին, ընտանեկան-ազգակցական խմբերի կարևորությանը

---

[1] Լալայեան Ե., ***Վարանդա. նյութեր ապագայ ուսումնասիրութեան համար***, «Ազգագրական հանդես», գիրք Բ, Թիֆլիս, 1897, էջ 5-244, Լալայեան Ե., ***Վարանդա. Նշանաւոր տօներ***, «Ազգագրական հանդես», գիրք Գ., Թիֆլիս, 1898, էջ 338-349:

[2] Լիսիցյան Ստ., ***Լեռնային Ղարաբաղի հայերը (Ազգագրական ակնարկ)***, «Հայ ազգագրություն եւ բանահյուսություն. Նյութեր և ուսումնասիրություններ», Երեւան, 1981, հ.12, էջ 9-84, *Лисициан С. Д.* ***Армяне Нагорного Карабаха. Этнографический очерк***, Ереван, 1992:

[3] Խեմչյան Է., ***Ժողովրդագիտական նյութերի հավաքման ու հրատարակման պատկերը Շուշի քաղաքում (XIX դարի 60-ական թվականներից մինչեւ XX դարի 60-ական թվականները),*** «Շուշին հայոց քաղաքակրթության օրրան» գիտաժողովի նյութեր, Երեւան, 2007, էջ 335-351:

[4] Բդոյան Վ., ***Երկրագործական մշակույթը Հայաստանում***, Երևան, 1972, Բդոյան Վ., ***Հայ ժողովրդական խաղեր***, հհ. 1-3, Երևան, 1963-1983:

[5] Ավագյան Ն., ***Հայկական ժողովրդական տարազը (XIX-XX դդ. սկիզբ)***, Երևան, 1983:

[6] Թեմուրճյան Վ., ***Գորգագործությունը Հայաստանում***, Երևան, 1955:

[7] ***Հայկական տարազ. Հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը*** (Ուսումնասիրությունը և նկարները Ա.Պատրիկի), Երևան, 1983:

[8] Պետրոսյան Լ., ***Հայ ժողովրդական փոխադրամիջոցներ***, «Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն. Նյութեր և ուսումնասիրություններ», հ. 6, Երևան, 1974, էջ 93-159:

[9] Мкртумян Ю., ***Формы скотоводства в Восточной Армении (вторая половина XIX- начало XX в.)*** «Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն. Նյութեր և ուսումնասիրություններ», հ. 6, Երևան, 1974, էջ 5-90:

[10] Марутян А., ***Интерьер армянского народного жилища (вторая половина XIX- начало XX в.). Материалы к <<Кавказскому историко-этнографическому атласу>>***, «Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն. Նյութեր և ուսումնասիրություններ», հ. 17, Երևան, 1989, էջ 63-142:

[11] Марутян А., Саркисян Г., Харатян З., ***К этнокультурной характеристике Арцаха***, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», N 6, Երևան, 1989, էջ 3-18:

[12] Мкртчян А., ***Общественный быт армян Нагорного Карабаха (вторая половина XIX- начало XX в.), Ереван, 2010.***

հասարակական կենցաղի համակարգում, ընտանեկան-դրացիական հարաբերություններին: Երրորդ գլխում քննության են առնվում բնակեցման սահմանները, բնակեցման ձևավորման որոշ առանձնահատկություններ, պաշտամունքային վայրերն ու կառույցները: Չորրորդ գլխում ուսումնասիրության են ենթարկվում սովորույթներն ու բարքերը, օրացուցային տոները, հյուրասիրությունը, միջէթնիկական հարաբերությունները: Արժեքավոր այս աշխատությունը, ինչպես նշում է Ս.Վարդանյանը, «առաջին լուրջ փորձերից է՝ առանձին տարածաշրջանի հասարակական կենցաղի յուրահատկությունները գիտագործնական և գիտատեսական հիմնավորումներով լուսաբանելու առումով»[1]:

Անհնար է պատկերացնել Արցախի ազգագրության ուսումնասիրության անկախության շրջանի պատմությունն առանց Ալլա Տեր-Սարգսյանցի ուսումնասիրությունների: Դեռևս 1968թ. ՀՀԳԱԱ հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի արշավախմբի կազմում առաջին անգամ լինելով Արցախում՝ ծագումով շուշեցի նշանավոր ազգագրագետը մեկընդմիշտ կապվեց հարազատ երկրամասին՝ դրանից հետո բազմիցս շրջելով տասնյակ բնակավայրերով, որի արդյունքում գրառված հարուստ նյութը հիմք դարձավ ավելի քան երկու տասնյակ գիտական հոդվածների և զեկուցումների[2], որոնք հիմնականում նվիրված են էթնոմշակութային գործընթացներին, մասնավորապես՝ արցախահայ ժամանակակից ընտանիքի բազմակողմանի ուսումնասիրությանը: 2015 թվականին Մոսկվայում լույս է տեսնում երախտավոր գիտնականի «Армяне Нагорного Карабаха. История. Культура. Традиции» ստվարածավալ աշխատությունը, որի 6-րդ և 7-րդ գլուխները (էջ 561-824) նվիրված են ազգագրությանը: Աշխատության վեցերորդ գլխում հեղինակը առանձին բաժիններով հանգամանորեն ներկայացնում է 19-րդ դարի–20-րդ դարի սկզբի Արցախի բնակչության էթնիկ կազմի դինամիկան, հողային և դասային հարաբերությունները, տնտեսական զբաղմունքը, ժողովրդական փոխադրամիջոցները, բնակեցումը և կացարանը, հագուստը, ուտեստը, ընտանիքը, ամուսնությունը և հարսանեկան ծեսերը, մանկածնության հետ կապված ծեսերը, թաղման ծեսերը, օրացուցային տոները և ծեսերը: Յոթերորդ գլուխը նվիրված է արցախահայության 20-րդ դարի երկրորդ կեսի–21-րդ դարի սկզբի էթնոմշակութային զարգացումներին: Այստեղ առանձին բաժիններով քննվում են Լեռնային Ղարաբաղի Ինքնավար Մարզում էթնիկական, սոցիալ-ժողովրդագրական և մշակութային իրավիճակը 20-րդ դարի 2-րդ կեսին, էթնոմշակութային փոփոխությունները նյութական բնագավառում, ընտանիքում, ամուսնական, ընտանեկան սովորություններում և ծեսերում, Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունում սոցիալ-տնտեսական, մշակութային, էթնոմշակութային և ժողովրդագրական իրավիճակը 21-րդ դարի սկզբին: Աշխատության առաջաբանում ներկայացվում է Արցախի պատմության և ազգագրության համառոտ պատմությունը: Առանձին կարևորություն ունի մենագրությանը կցված մատենագիտական ընդարձակ ցանկը: Ընդհանուր առմամբ հարկ է նշել, որ Ե.Լալայանի և Ս.Լիսիցյանի ուսումնասիրություններից հետո սույն աշխատանքը Արցախի ազգագրությանը նվիրված առաջին ամբողջական աշխատությունն է, որը էական ազդեցություն կունենա հետագա ուսումնասիրությունների համար:

Արցախի ազգագրության ուսումնասիրության գործում լուրջ խթան հանդիսացան հետխորհրդային շրջանում կազմակերպված մի շարք միջազգային և հանրապետական գիտաժողովներ: Հիշատակության արժանի են «Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետություն. Անցյալը, ներկան և ապագան» խորագրով 2006թ. հունիսի 21-24-ը Ստեփանակերտում կազմակերպված միջազգային գիտաժողովում ներկայացված Ա.Բաղդասարյանի[3], Ա.Թադևոսյանի[4], Ս.Մկրտչյանի[5], Ս.Պողոսյանի և Ա.Ստեփանյանի[6], Լ.Վարդանյանի[7], Ա.Տեր- Սարգսյանցի[8], Հ.Սարգսյանի[9], 2007թ. Շուշիում կայացած «Շուշին հայոց քաղաքակրթության օրրան» գիտաժողովում Ա.Բազեյանի[10], Մ.Գաբրիելյանի[11], Ա.Դաբաղյանի[12], Է.Խեմչյանի[13], ինչպես նաև տարաբնույթ այլ գիտաժողովներում տարբեր ժողովրդագետների կողմից ներկայացված՝ Արցախի ազգագրությանն առնչվող զեկուցումները[14]:

---

[1] Վարդանյան Ս., ***Артур Мкртчян. Общественный быт армян Нагорного Карабаха (вторая половина XIX-начало XX вв.). Ереван, издательство «Гитутюн» НАН РА, 2010, с.168,*** «Պատմաբանասիրական հանդես», N 2, Երևան, 2010, էջ 266:

[2] Մատենագիտական ցանկը տե՛ս Тер- Саркисянц А., ***Армяне Нагорного Карабаха. История. Культура. Традиции***, Москва, 2015, էջ 871-873:

[3] Բաղդասարյան Ա., ***Արցախի ժողովրդական նվագարանային երաժշտության հարցեր***, «Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետություն. Անցյալը, ներկան և ապագան. Միջազգային գիտաժողովի զեկուցումների ժողովածու, հունիսի 21-24, 2006թ.», Երևան, 2007, էջ 282-294:

[4] Թադևոսյան Ա., ***Դարբնի ծիսական կերպարի իմաստաբանությունը արցախցիների հավատալիքների համատեքստում (XIX-XX դդ.)***, նույն տեղը, էջ 321-325:

[5] Մկրտչյան Ս., ***Տոները դարաբաղցիների ավանդական կենցաղում***, նույն տեղը, էջ 395-402:

[6] Պողոսյան Ս., Ստեփանյան Ա., ***Սյունիք-Արցախի ավանդական տարազախումբը հայոց տարազի համակարգում***, նույն տեղը, էջ 417-425:

[7] Варданян Л., ***Из истории этнографического изучения Нагорного Карабаха (конец XIX- начало XX вв.)***, նույն տեղը, էջ 488-496:

[8] Тер-Саркисянц А., ***Тенденции развития сельской семьи у армян Нагорного Карабаха в постсоветский период***, նույն տեղը, էջ 465-474:

[9] Սարգսյան Հ., ***Լեռնային Ղարաբաղի բնակչության թվի և էթնիկ կազմի շարժընթացը XIX դարում***, նույն տեղը, էջ 455-464:

[10] Բազեյան Կ., ***Շուշիի ասեղնագործական դպրոցը***, «Շուշին հայոց քաղաքակրթության օրրան. Շուշիի ազատագրման 15-րդ տարեդարձին նվիրված գիտաժողովի նյութեր», Երևան, 2007, էջ 244-251:

[11] Գաբրիելյան Մ., ***Վերաբնակությունը որպես հասարակական-մշակութային գործընթաց. Շուշի քաղաքի օրինակով***, նույն տեղը, էջ 360-367:

[12] Դաբաղյան Ա., ***Շուշիի հասարակական կյանքը***, նույն տեղը, էջ 330-335:

[13] Խեմչյան Է., ***Ժողովրդագիտական նյութերի հավաքման ու հրատարակման պատկերը Շուշի քաղաքում (XIX դարի 60-ական թվականներից մինչև XX դարի 60-ական թվականները)***, նույն տեղը, էջ 335-351:

[14] Պողոսյան Ա., ***Արցախյան գորգագործական մշակույթի ավանդույթների տարածման արեալների մասին***, «Միջազգային գիտաժողովի նյութեր», պրակ 1, Ստեփանակերտ, 2009, էջ 256-259, Тер-Саркисянц А.,

Արցախի ազգագրության տարբեր բնագավառների վերաբերող և առնչվող գիտական հոդվածներ են տպագրվել նաև «Պատմաբանասիրական հանդես»[1], «Լրաբեր հասարակական գիտությունների»[2], «ԱրՊՀ գիտական տեղեկագիր»[3], «ԱրՊՀ հայագիտական հանդես»[4], «Կրթությունը և գիտությունը Արցախում»[5], «Հանդէս Ամսօրեայ[6]» և այլ հանդեսներում[7], ինչպես նաև գիտական հոդվածների ժողովածուներում[8]:

2009թ. լույս տեսավ «Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության ատլասը»[9], որի շուրջ յոթ տասնյակ քարտեզները, ինչպես նաև տեքստերն ու գծապատկերները ներկայացնում են կարևոր տեղեկություններ նորանկախ հանրապետության կազմավորման, աշխարհագրական դիրքի, բնական պայմանների ու պաշարների, կենդանական ու բուսական աշխարհի, բնակչության, տնտեսության, մշակույթի մասին: Խնդրո առարկա հարցի տեսակետից առանձին արժեք ունեն ժողովածուի՝ Լ.Հովհաննիսյանի կազմած N 82 (Երկրագործական և անասնապահական մշակույթ), N 83 (Ուտեստներ և ըմպելիքներ), N 84 (Տարազ), N 85 (Տնայնագործական և արհեստագործական մշակույթ), Ա.Պողոսյանի կազմած N 86 (Գորգագործական մշակույթ) գունավոր քարտեզները, որոնք ներկայացնում են 19-20-րդ դարերի վիճակը:

Արցախի գորգագործական մշակույթի ուսումնասիրությունն է տրված Ա.Պողոսյանի մի շարք գիտական զեկուցումներում ու հոդվածներում և հատկապես գերմաներենով հրատարակված հիմնարար աշխատության մեջ[10], որտեղ հեղինակը առանձին գլուխներով ներկայացրել է Արցախի գորգագործական մշակույթի պատմությունը, արցախյան գորգագործական ավանդույթների տարածման արեալները (Հյուսիս-արևելյան Անդրկովկաս, Հյուսիս-արևմտյան Իրան, Փոքր Ասիա), արցախյան գորգերի խմբերն ու տիպերը (պատկերային, բուսածաղկային, խաչազարդ հորինվածքով, բազմանիստ խոշոր հորինվածքով, աստղազարդ հորինվածքով, խորանավոր, շերտավոր, շեղանկյունազարդով, վիշապագորգեր, «Զրաբերդ») և դրանց տարածման արեալները, որոնք ուղեկցվում են բազմաթիվ բարձրարժեք լուսանկարներով:

Թեմայի շրջանակներում է հրատարակվել նաև Վ.Թաթիկյանի «Արցախի տոհմագորգերը» ժողովածուն[11], որի առաջաբանում ներկայացվում է գորգագործության և գորգերի նախշազարդերի, զարդանկարների, խորհրդանշանների ծագումնաբանությունը, իսկ բուն ժողովածուում Արցախում և հայ ազգագրական այլ շրջաններում գործված հարյուրավոր գորգերի և մի քանի կարպետների լուսանկարներ անհրաժեշտ մեկնաբանություններով:

Արցախի պատմաերկրագիտական թանգարանի գորգերի, կարպետների, անկողնակալների, խուրջինների հավաքածուն՝ լուսանկարներով ու տեղի, ժամանակի, չափերի մասին հայերեն, ռուսերեն, անգլերեն տեղեկություններով, ներկայացված է Մ.Բալայանի «Արցախի պետական պատմաերկրագիտական թանգարանի գործվածքի հավաքածուն» ժողովածուի մեջ[12]:

2004թ. Երևանում լույս է տեսել Ս.Մարկոսյանի «Արցախի ժողովրդական երաժիշտներ» գիրքը, որտեղ հեղինակը գիտահանրամատչելի և գեղարվեստական լեզվով ներկայացել է երկրամասի՝ 19-20-րդ դարերի ժողովրդական շուրջ վեց տասնյակ երաժիշտների կյանքն ու գործունեությունը, ժամանակի երաժշտական

Этнокультурное развитие карабахских армян в постсоветский период, «Лавровский сборник. Материалы XXXIII Среднеазиатско-Кавказских чтений», Санкт-Петербург, 2009, с. 407-408 և այլն:

[1] Վարդանյան Ս., ***Պաշտամունքային տարրերը «Ալելույայի» արցախյան տարբերակներում***, N 2, Երևան, 2002:

[2] Այվազյան Ա., ***Ժողովրդագրական իրավիճակը Ղարաբաղում 1710-1920-ական թվականներին***, N1-2, Երևան, 2010, էջ 59-67, Սարգսյան Ս., ***Կաչաղակաբերդ***, N 1, Երևան, 1990, էջ 41-48:

[3] Բալայան Վ., ***Մետաբսագործությունը Լեռնային Ղարաբաղում 19-րդ դարի 2-րդ կեսից մինչև մեր օրերը***, N 1, Ստեփանակերտ, 2000, էջ 88-92, Նանագուլյան Ս., Ավագյան Ք., Պետրոսյան Զ., ***Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետությունում լայնորեն տարածված ուտելի բույսերն ու սնկերը,*** N 2, Ստեփանակերտ, 2005, էջ 53-59:

[4] Բալայան Վ., ***Մոցիալ-տնտեսական իրավիճակը Արցախում 19-րդ դարում,*** Ստեփանակերտ, 2011, էջ 94-103, Հովհաննիսյան Լ., ***Արցախի բնակչությունն ըստ 1887 թ. համառուսաստանյան առաջին մարդահամարի տվյալների***, Ստեփանակերտ, 2010, էջ 60-63, Հովհաննիսյան Լ., ***Բռնի մահմեդականացված հայության բեկորները Ղարաբաղում***, Ստեփանակերտ, 2011, էջ 187-192:

[5] Մանասյան Մ., Սուջյան Ս., ***Բնական գործոնների ազդեցությունը Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության տարաբնակեցման վրա***, N 1-2, Երևան, 2011, էջ 109-116, Фарамазян Л., ***Об особенностях очерка Мариетты Шагинян «Нагорный Карабах»***, N 1-2, Երևան, 2014, էջ 151-154, Հայրապետյան Թ., Ծիսաառասպելական տոները Ղարաբաղում կենցաղավարող հրաշապատում հեքիաթներում, N 3-4, Երևան, 2008, էջ 31-39:

[6] Հայրապետյան Թ., ***Կոնստանդին Մելիք Շահնազարյանի (Տմբլաչի Խաչան) ժողովրդագիտական-բանահավաքչական գործունեությունը***, N 1-12, Վիեննա, 1999, Ղազիյան Ա., ***Խաչիկ ծ վարդապետ Դաղյանի ժողովրդագիտական-բանահավաքչական գործունեությունը***, N 1-12, Վիեննա, 1999, էջ 387-402:

[7] Գաբրիելյան Մ., Դաբաղյան Ա., Սարգսյան Հ., ***Շուշիում վերարնակված ընտանիքների կառուցվածքը 1996 - 2000թթ.***, «Հայ ժողովրդական մշակույթ», N 12, Երևան, 2004, էջ 25-31, Պողոսյան Ա., ***Շուշին գորգագործական մշակույթի կենտրոն (ԺԹ դարի վերջ-Ի դարի առաջին քառորդ)***, «Էջմիածին», Բ, 2014, էջ 42-50, Պողոսյան Ա., ***Արցախյան գորգագործական ավանդույթների արեալային տարածման ու Կովկասի հարավ-արևելյան գորգագործական կենտրոնների փոխառնչությունների մասին***, «Բանբեր հայագիտության», թիվ 2-3, Երևան, 2015, էջ 78-104:

[8] Պողոսյան Ա., ***Արցախի գորգագործական ավանդույթները հյուսիս-արևելյան Այսրկովկասի գորգագործական կենտրոններում***, «Գիտական հոդվածների ժողովածու. Գավառի պետական համալսարան», Երևան, 2011, էջ 240-250, Հարությունյան Հ., ***Ոսկերչությունն ու ակնագործությունը Շուշիում 18-19-րդ դարերում՝ ըստ նորահայտ վիմագրերի***, «Պատմագիտական ուսումնասիրություններ. Հոդվածների ժողովածու», մաս 2-րդ, Ստեփանակերտ, 2006, էջ 55-57:

[9] ***Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության ատլաս (գլխավոր խմբագիր՝ Վարդանյան Մանուկ)*** Երևան, 2009:

[10] Pogosyan A., Rug weaving Culture of Artsakh, Historico-Ethnographic illustrated study, «Scholars Press», Saarbrucken, Germany, 2015.

[11] Թաթիկյան Վ., ***Արցախի տոհմագորգերը***, Երևան, 2004:

[12] Բալայան Մ., ***Արցախի պետական պատմաերկրագիտական թանգարանի գործվածքի հավաքածուն***, Երևան, 2012:

արվեստի ավանդույթներն ու սովորույթները: Ս.Մարկոսյանը գրառել ու նոտագրել է նաև ժողովրդական նվագարանային երաժշտության ավելի քան 150 նմուշ:

«Արցախի խոհանոց» խորագիրն է կրում Ժ.Բաբայանի ժողովածուն[1], չնայած պետք է նշել, որ գրքում ներկայացված է ընդհանուր հայկական խոհանոցը, և վեր չեն հանված արցախյան ուտեստի առանձնահատկությունները:

Արցախի ազգագրության տարբեր բնագավառներ և երևույթներ լուրջ հետազոտության նյութ են դարձել հայ ազգագրությանը նվիրված մի շարք համահավաք ուսումնասիրություններում: Ուշագրավ են Հ.Խառատյան-Առաքելյանի,[2] Գ.Շագոյանի[3], Ս.Հոբոսյանի[4], Մ.Գալստյանի[5], Ֆ.Գրիգորյանի[6], Ա.Թադևոսյանի[7], Ս.Մկրտչյանի[8] աշխատությունները, ինչպես նաև բազմաթիվ գիտական հոդվածներ[9]:

Անկախության տարիներին ԼՂՀ տասնյակ բնակավայրերի մասին տպագրվել են տասնյակ ժողովածուներ և աշխատություններ, որոնցից յուրաքանչյուրում այս կամ այն կերպ հեղինակներն անդրադառնում են նաև ազգագրությանը: Դրանցից որոշները առավել կարևոր են խնդրո առարկա հարցի ուսումնասիրության համար:

Կ.Ղահրամանյանի ուսումնասիրությունը[10] հիմնականում նվիրված է Հյուսիսային Արցախի Շահումյանի շրջանի պատմությանը, պատմաերկրագիտական հուշարձաններին ու վիմագրական նյութերին, որոնց զուգընթաց մեծ տեղ է հատկացված նաև ժողովրդական բժշկության, կերակրատեսակների, խաղատեսակների, տարբեր սովորությունների ու ծեսերի նկարագրությանը:

Ե.Աբրահամյանի՝ Հադրութի շրջանի Մեծ Թաղեր գյուղին նվիրված գրքում[11] կարևոր տեղեկություններ են տրվում բնակավայրի ուխտատեղիների, բուսական և կենդանական աշխարհի, տարբեր արհեստների, հողագործության, այգեգործության, անասնաբուծության մասին:

Ծավալուն աշխատանք է Մ.Աղաջանյանի՝ Մարտակերտի շրջանի Հաթերք գյուղին նվիրված աշխատությունը[12], որտեղ հեղինակը առանձին բաժիններով ներկայացրել է գյուղի բնակչության նիստն ու կացը, ամուսնության, ծննդի, ընտանիքի հետ կապված զանազան սովորություններ ու ծեսեր, մահվան հետ կապված արարողություններ, հավատալիքներ, ինչպես նաև բանահյուսական տարբեր ժանրերի նյութեր:

Ս.Ղուլյանը «Բանաձոր» գրքում[13] անդրադարձել է նաև Հադրութի շրջանի համանուն գյուղի սրբավայրերին, արհեստներին, տարազին, խաղատեսակներին, գույներ ստանալու եղանակներին, հեքիմությանը, շերամապահությանը, խաղողագործությանը:

Ազգագրական տարբեր նյութեր են ընդգրկված Արցախին վերաբերող մի շարք տարաբնույթ ժողովածուներում, գրքերում, ալբոմներում[14]:

Անկախության տարիներին արդյունավետ աշխատանք է տարվել նաև Արցախի բանահյուսության և բարբառի գրառման, ուսումնասիրության և հրատարակման ուղղությամբ[15]: Դրանցից որոշները նույնպես պարունակում են ազգագրական նյութեր:

---

[1] Բաբայան Ժ.,*Արցախի խոհանոց*, Երևան, 2007:
[2] Խառատյան-Առաքելյան Հ., *Հայ ժողովրդական տոները*, Երևան, 2005:
[3] Շագոյան Գ.,*«Յոթ օր, յոթ գիշեր» հայոց հարսանիքի համայնապատկեր*, Երևան, 2011:
[4] Հոբոսյան Ս., *Հայոց ձիթհանության մշակույթը (XIX-XX դ. կես)*. *Պատմաազգագրական ուսումնասիրություն*, «Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն. Նյութեր և ուսումնասիրություններ», հ.23, Երևան, 2007, էջ 7-98:
[5] Գալստյան Մ.,*Արտագնացությունը Հայաստանում (XIXդարի երկրորդ կես-XX դարի 80-ական թթ.)*, «Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն. Նյութեր և ուսումնասիրություններ», հ.26, Երևան, 2009, էջ 7-88:
[6] Գրիգորյան Ֆ., *Հայկական ազգային տարազ,* Երևան, 2011:
[7] Թադևոսյան Ա.,*Դարբինը հայոց ծիսակարգում*, *Պատմաազգագրական հետազոտություն*, «Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն. Նյութեր և ուսումնասիրություններ», հ.23, Երևան, 2007, էջ 101-183:
[8] Մկրտչյան Ս., *Տոները հայոց արդի կենցաղում (էթնոսոցիոլոգիական ուսումնասիրություն)*, «Հայ ազգագրություն և բանահյուսություն. Նյութեր և ուսումնասիրություններ», հ.26, Երևան, 2009, էջ 7-88, հ. 22, Երևան, 2007, էջ 131-237:
[9] Հայրապետյան Թ., *Անձրևաբեր և անձրևախափան ծեսերի երկիակաղիր ընկալումների շուրջ*, «Պատմաբանասիրական հանդես», N 3, Երևան, 2004, էջ 217-227, Առաքելյան Գ., *Խաղողագործությունն ու ոգելից խմիչքների արտադրությունը Ելիսավետպոլի նահանգում (XIXդ.)*, «Պատմաբանասիրական հանդես», N 3, Երևան, 2006, էջ 126-134, Առաքելյան Գ., *Բամբակագործությունը Ելիսավետպոլի նահանգում (XIXդ. երկրորդ կես)*, «Պատմաբանասիրական հանդես», N 3, Երևան, 2007, էջ 181-185, Առաքելյան Գ., *Շերամապահությունն ու մետաքսագործությունը Ելիսավետպոլի նահանգում (XIXդ.)*, «Հայոց պատմության հարցեր. Գիտական հոդվածների ժողովածու», թիվ 8, Երևան, 2007, էջ 171-188, Պետրոսյան Ա., *Արջի պաշտամունքը հայ ժողովրդական հավատալիքներում*, «Բանբեր Երևանի համալսարանի», N 3, Երևան, 1995, էջ 163-170, Ասոյան Լ. *Ելիզավետպոլի նահանգի հայ բնակչությունը XIXդ. վերջին (ըստ 1897թ. մարդահամարի տվյալների)*, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», N 1, Երևան, 2008, էջ 241-246, Ասոյան Լ. *Հայերի տեղաբաշխումը և աճը Անդրկովկասում ըստ 1897թ. մարդահամարի տվյալների*, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», N 3, Երևան, 2003, էջ 99-105, Պողոսյան Ա., *Վիշապագորգերի ծագումնաբանության և տարածման արեալների հարցիշուրջ*, «Հանդէս ամսօրեայ», թիվ 1-12, Վիեննա- Երևան, 2004, էջ 367-415 և այլն:
[10] Ղահրամանյան Կ.,*Օջախիզիրք. Նշխարներ*, Երևան, 2002:
[11] Աբրահամյան Ե., *Մեծ Թաղեր*, Ստեփանակերտ, 2009:
[12] Աղաջանյան Մ., *Հաթերք*, Ստեփանակերտ, 2012:
[13] Ղուլյան (Ղուլունց) Ս., *Բանաձոր,* Երևան, 2013:
[14] Կարապետյան Ս., *Հյուսիսային Արցախ* , Երևան, 2004, Կարապետյան Ս., *Արցախի կամուրջները*, Երևան, 2010, Մկրտչյան Շ.,*Արցախի զանձերը*, Երևան, 2000, Мкртчян Ш., Давтян Щ., *Шуши.Город трагической судьбы*, Ереван, 1997, Баратов Б., *Ангел Арцаха*, Москва, 1992, Баратов Б., *Разоренный рай: Путешествие в Карабах*, Москва, 1998, Бахши К., *Духовные сокровища Арцаха*, Москва 2012 և այլն:
[15]Հարությունյան Լ., *Նշխարներ Արցախի բանահյուսության*, 2-5- րդ մաս, Երևան, 1991, Ստեփանակերտ, 2004-2011, Սարգսյան Ա., *Արցախյան ավանդություններ* , Ստեփանակերտ, 2007, Սարգսյան Ա., *Արցախի բանահյուսությունը*, Երևան, 2015, Սարգսյան Ա., *Ղարաբաղի բարբառի բառարան* , Երևան, 2013, Մինասյան Շ.,

ՀՏԴ 809.198.1 Հայոց լեզու

Շուշանիկ Սաղյան,
բ.գ.թ., դոցենտ, ակ. Ս. Աբրահամյանի անվան հայոց լեզվի ամբիոն,
E-mail: shushaniksagyan@mail.ru

«ԱՐՑԱԽ» ԲԱՌԱԿԱԶՄԱԿԱՆ ՀԻՄՔՈՎ ԲԱՂԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԳՐԱԿԱՆ ԼԵԶՎՈՒՄ

Արցախ բառակազմական հիմքով բաղադրությունների համակարգն էապես ընդլայնվել է XXդ.՝ կապված մեր երկրի՝ աշխարհաքաղաքական զարգացումների նոր ոլորտ ընդգրկվելու հետ:

Ածանցավոր կազմությունները ժամանակագրորեն սկզբնային են: Դրանց հարաբերականորեն փակ համակարգ լինելը հնարավորություն է ընձեռում ներկայացնելու հարացուցային շարքը՝-ական, -ային, -անալ, -յան, -ուտ, -վարի, -վել, -ցի, -ուհի ձևույթներով:

Բարդությունների բաց համակարգի՝ մեր կողմից ուսումնասիրված բաղադրությունները հիմնականում երկբաղադրիչ հոդակապով կազմություններ են: Վարչական ոլորտում գործում են նաև հապավված կազմություններ:

Բանալի բառեր՝ ածանցյալ, բաղադրող հիմք, բաղադրություն, բառակազմական կաղապար, բառակազմական հարացույց, բառակազմական հիմք, բարդություն, նախածանց, վերջածանց, տեղանուն

Шушаник Сагиян,
к.ф.н., доцент, кафедра армянского языка имени ак. С. Абраамяна,
E-mail: shushaniksagyan@mail.ru

СОСТАВНЫЕ СЛОВА ИЗ СЛОВООБРАЗУЮЩЕЙ ОСНОВЫ «АРЦАХ» В ЛИТЕРАТУРНОМ АРМЯНСКОМ ЯЗЫКЕ

Система составных единиц из словообразующей основы «Арцах» существенно расширилась в XX веке в связи с новыми геополитическими развитиями.

Парадигма производных слов, несколько единиц которой более ранние образования, включает суффиксы -ական, -ային, -անալ, -յան, -ուտ, -վարի, -վել, -ցի, -ուհի :

Парадигма составных слов, которая является открытой системой, закономерно пополняется новыми единицами. В них главным образом сочетаются две словообразующие основы с соединительной гласной. Административным являются несколько аббревиатурных единиц.

Ключевые слова- префикс, производные слова, словообразующая основа, словообразовательная парадигма, соединительная гласная, составные слова, суффикс, топонимическое имя

Shushanik Saghyan,
doctor of philology, chair of armenian language,
E-mail: shushaniksagyan@mail.ru

COMPOUND WORDS WITH STEM OF DERIVATION «ARTSAKH» IN THE LITERARY ARMENIAN

The article deals with compound words with derivational stem «Artsakh» in the literary Armenian. The system of these words has extended in the XX century.

The paradigm of derivation includes prefixes -ական, -ային, -անալ, -յան, -ուտ, -վարի, -վել, -ցի, -ուհի . Some of them are ancient derivatives.

The paradigm of compound words is the open system and has regularly been extended mostly by words with two stems. There are mixed abbreviations too.

Key words- compound word, connecting-vowel, derivative, paradigm of derivation, place-name, postfix, prefix, stem of derivation.

Արցախ բառակազմական հիմքով բաղադրությունները հատուկ են գրային հայերենի բոլոր փուլերին: Նշված հիմքին առնչվող բառակազմական հարացույցը գրական տարբերակում էականորեն ընդլայնվել է XXդ-ից՝ կապված Արցախի՝ աշխարհաքաղաքական զարգացումների նոր ոլորտ ընդգրկվելու հետ:

Ժամանակագրորեն սկզբնային են ածանցավոր կազմությունները: Հարացույցը (ըստ Գ. Ջահուկյանի՝ բառակազմական նեղ հարացույց[1]) նախ և առաջ ընդգրկում է վերաբերական իմաստով *–ական, -ային, -յան* հոմանիշ ձևույթները: *Արցախական, արցախային* կազմությունները մատենագրական վկայություններ են: Առաջինով է հարադրվում *Արցախ* տեղանվան պատմական տարբերակը՝ *Արցախական աշխարհ*: Ածանցյալը, նաև տեղանունն արդի հայերենում իբրև հին հորինվածք բարձր, նույնիսկ պաթետիկ ոճի արտահայտություններ են, քիչ գործածական , օրինակ՝ Իսկ հայերը, հայությունը, հին Արցախական աշխարհի տերերն ու մեծ զրկյալները ոտքի էին ելել[2]: Կան՝ *արցախական հերոս, արցախական բարբառ* (Ղարիբյանն էլ իր հերթին մի ընդարձակ քարտեզ էր գծել արցախական բարբառի տիրապետության սահմանները ցույց տալու համար[3]) , *արցախական գրականություն* (Ահա այս բանահյուսությունն է, որ արցախական գրականության համար տակավին մնում է որպես «ինքնին իր»[4]), *արցախական ոգի* (Պարգև սրբազանը երկինք էր առաքում արցախական ոգու հաղթության աղոթքը[5]), *արցախական մուսա*

Ղարաբաղի բարբառի դարձվածները, Ստեփանակերտ, 2007, Մարգարյան Լ., ***Արցախի բանահյուսության լեզուն*** , Ստեփանակերտ, 2011 և այլն:

[1] **Ջահուկյան Գ.**, Ժամանակակից հայոց լեզվի իմաստաբանություն և բառակազմություն, Եր., 1989, էջ 161:

[2] **Ուլուբաբյան Բ.,** Արցախի պատմությունը սկզբից մինչև մեր օրերը, Եր., 1994, էջ 19:

[3] Ն.տ., էջ 274:

[4] **Սարինյան Ս.**, Բանաստեղծի հայտնությունը, Ստեփ., 1998, էջ 2:

[5] Ն.տ., էջ 17:

(Ժամանակի հոգեբանական բեկումները երևի այլ խոսք էին հուշում արցախական մուսաներին[1]) և այլ արտահայտություններ:

Արցախային կազմության վկայություն կա Ստեփանոս Սյունեցու պատմագրության մեջ՝ իբրև բարբառի անուն:

Նշված երկու ձևույթներին նույնիմաստ *–յան* ածանցը, *Արցախ* հիմքին օրինաչափորեն համադրվելով, զուգորդվածության լայն սահմաններ ունեցող ընդհանուր գրական միավոր է ստեղծել՝ համալրելով աշխարհագրական անուններից բաղադրված միավորների բաց համակարգը: Արդի շրջանում ածանցյալն ընդլայնված իմաստային դաշտ է ձեռք բերել՝ ստացականության, վերաբերության, ծագման և այլ նշանակություններով՝ *արցախյան պատերազմ/ գոյապայքար/ հակամարտություն* և այլն, *Արցախյան լեռնաստան* (Մտածել են, որ այստեղ, Արցախյան լեռնաստանում է լուծվում թուրք-թաթարական մեծ երազի ամենակարևոր օղակի հարցը[2]), *արցախյան նվագարան*[3] (բանաստեղծությունների ժողովածու՝ նվիրված Արցախին) և այլն: Քննվող բառը մի շարք կապակցություններում համարժեք է հատկանվան տրական հոլովաձևին կամ *-ցի*-ով բաղադրությանը՝ *արցախյան բարբառ-Արցախի բարբառ, արցախյան հանդիսատես-Արցախի/արցախցի հանդիսատես* :

Ընդլայնված գործառում ունի *–ցի* տեղանիշ ձևույթով կանոնական *արցախցի* ածանցյալը: Նրա տարբերակը՝ *արցախեցի*-ն, անհատական խոսքային համակարգում է գոյակցում: Չափածոյում դա կարող է առնչվել վանկաքանակության պահպանման խնդրին. օրինակ՝ Է. Գրիգորյանի հետևյալ տողերում՝ *Արար աշխարհ գիտի հիմա Արցախեցու կամքը անառ*[4]: Իսկ Հր. Բեգլարյանի բանաստեղծություններից մեկում հանգավորումն ապահովվել է *-եցի* վերջույթով (-Ճիվաղներ,-ասաց մեծ արցախեցին, Հերիք է ինչքան մեզ ծանակեցիք[5]): Հ. Խաչատրյանի լեզվում *արցախցի-արցախեցի* զուգաձևությունն ի դեպ որոշակի օրինաչափությամբ չի իրացվել, գեղարվեստական որևէ հնարք չի ստեղծվել:

Արցախուհի կանոնական կազմությունն այն հայկական եզակի բաղադրություններից է, որտեղ նախատիպի ցույց տված տեղը երկրամաս է: Լեզվաբանների արձանագրած *տեղանուն+սեռանիշ ածանց* կաղապարով բառերի համակարգում[6] կան միայն *աշխարհամասի, երկրի, քաղաքի անվանում* սերող հիմքով կազմություններ՝ գերակշիռ մասով օտար՝ *եվրոպուհի, ամերիկուհի, ավստրուհի, վանուհի* և այլն: Տեսականորեն ածանցելի են բոլոր տեղանունները, սակայն խոսքային համակարգում գործառում են նկարագրական կառույցները. օր.՝ *Սյունիքի/սյունեցի, Գեղարքունիքի կին, աղջիկ* և այլն: Նշված ածանցյալը լայն կիրառություն ունի հրապարակախոսության մեջ և գեղարվեստում:

Արցախի աշխարհաքաղաքական զարգացումները՝ պատերազմի ելքով՝ նպաստել են հատկանվան իմաստային դաշտի զարգացմանը՝ փոխանվանական, փոխաբերական նշանակություններով: Դրա հիմքի վրա ևս ստեղծվել են բաղադրություններ, օրինակ՝ *արցախոտ* կազմությունը, որը համալրում է *տեղանուն +-ոտ* արտակաղապարային սակավ կազմությունների շարքը: Ենթադրելի է *Արցախը հիշեցնող* իմաստը: Այն համատեքստային կիրառության մեջ ձեռք է բերել *Արցախի հակամարտությունը, հերոսական պայքարը հիշեցնող* նշանակությունը՝ Խավարի դեմ անխավար… Եռաբլուր արցունքոտ, Եռաբլուր արցախոտ[7] :

Հատկանունների բայացման նորագույն գործընթացում բայակերտ ձևույթների զուգահեռ ձևերով գոյակցող սակավաթիվ բառերի համակարգում[8] են նաև *արցախանալ-արցախվել* կազմությունները ՝ Ես Ապրում եմ Ղարաբաղում, Եվ չեմ ապրի մեկ այլ հողում…Եվ կմեռնեմ պապերիս պես Արցախացած նրա կողում[9] : Համատեքստային միասնական կիրառություն կա Ս. Խանյանի չափածոյում՝ *Ազերական մահերի դեմ Բռունցքվել է արևաբաղձ, Արցախվել է Արցախի պես, Մարտնչում է Արցախացած*[10] :

Այսպիսով՝ ածանցյալների համակարգը գերազանցապես վերջածանցավոր միավորներ է ներառում: Նախածանցավոր սկզբնատիպ կառույցներ չեն գործառում, որն առնչվում է նաև հիմքի բնույթին, քանի որ հատկանունների հետ ածանցների զուգորդելիության սահմանափակվածություն կա: Ենթադրելի է *ան-* ժխտականի գոյությունը հարացույցում՝ իբրև այն օրինաչափության արտահայտություն՝ ըստ որի՝ «Տեսականորեն հայերենի բոլոր գոյականները կարող են ստանալ *ան-* ժխտական նախածանցը»[11] : Այսպիսով՝ *Արցախ* հիմքը կարող է ածանցվել *ան-* ժխտականով՝ *Արցախի գոյության բացառում* իմաստով:

Բարդման եղանակով կազմությունները, ի տարբերություն ածանցյալների, բաց համակարգ են, ստեղծվում է ընդլայնված հարացույց (ըստ Գ. Ջահուկյանի՝ բառակազմական լայն հարացույց[12]): Ըստ մեր ուսումնասիրությունների՝օրինաչափորեն գերակշռում են հոդակապով կազմությունները: Անհոդակապ են *Միջնարցախ, Արցախամոր* բարդությունները: Սրանք պատմական անվանումներ են: Առաջինն այն եզակի կազմություններից է, որտեղ *Արցախ*-ը բաղադրող հիմք է: Երկրորդը գոյություն ունի *աշխարհ* բառի հարադրությամբ : Մատենագրական վկայություններում նախնական են նկարագրական կապակցությունները՝*ամուր գաւառն Արծախայ, գնաց յամուրն Արցախայ*[13]:

Արցախ սերող հիմքին բաղադրվել են տարբեր հիմքեր: Այս ամենն առաջացրել է բառակազմական զանազան իմաստներ. *Արցախ*-ը ստացել է վերաբերության, հանգման, սերման իմաստները : Հարացույցն ընդգրկում է *–անուն, –բույր, -գետ, -գիրք, -դավ, -դարձ, -թույր, -ծին, -կաց, -ձույլ, -մարտ, -մետ, -մերժ, -պաշտպան, –սեր,-տիպ, -ցույց, -փրկիչ, -որդի*[14] և այլ բարդող հիմքեր : Ստեղծված բաղադրությունների մի մասում գործում է *Արցախ-պատերազմ-կորուստ* զուգորդումների հիմքի վրա զարգացած իմաստը:

Մեկ հոդվածի սահմաններում նշված համակարգը մանրամասնելու անհնարինության պատճառով անդրադառնում ենք միայն որոշ կազմությունների:

Արցախահայ կազմությունը բաղադրող հիմքի երկգործառույթ հատկանիշը պահպանել է՝ գոյականական իմաստի գերակշռությամբ՝ *Արցախահայերը* մեծ զոհերի գնով հաղթեցին այդ ահեղ գոտեմարտում : Կա նաև *n* հոլովիչով հնատիպ քերականական ձև (Գանձակում բնավորված Նուրի փաշան ու նրա տեղական գործակալներն ուշի ուշով հետևում էին

[1] Ն.տ., էջ 17:
[2] **Ուլուբաբյան Բ.**, Արցախի պատմությունը սկզբից մինչև մեր օրերը, էջ 20:
[3] **Գաբրիելյան Գ.**, Արցախյան նվագարան, Եր., 2002 :
[4] **Գրիգորյան Է.**, Անդարձ կարոտ, Ստեփ., 2000, էջ 27 :
[5] **Բեգլարյան Հր.**, Լեգենդար բանակը, «Հույսի ճանապարհ», N3, 2007 :
[6] **Գալստյան Ս.**, Ածանցումը և ածանցները ժամանակակից հայերենում, Եր.,1978, էջ 177 :
[7] Ըստ Ս. Էլոյանի «Արդի հայերենի նորաբանությունների բառարան»-ի, Եր., 2002, էջ 75 :
[8] Տես՝ Մինասյան Ս., Հատուկ անուններից կերտված բայեր, Ստեփ., 2004, էջ59 :
[9] **Գաբրիելյան Գ.**, Արցախյան նվագարան, էջ 103:
[10] **Խանյան Ս.**, Իմ ծիածան, Ստեփ., 2001, էջ189 :
[11] **Գալստյան Ս.**, Ածանցումը և ածանցները ժամանակակից հայերենում, էջ 194:
[12] **Ջահուկյան Գ.**, Ժամանակակից հայոց լեզվի իմաստաբանություն և բառակազմություն, էջ 161:
[13] Տես **Ուլուբաբյան Բ.**, Արցախի պատմությունը սկզբից մինչև մեր օրերը, էջ 16 :
[14] Մեծ մասն ըստ Ս. Էլոյանի «Արդի հայերենի նորաբանությունների բառարան»-ի, Եր., 2002:

արցախահայոց համագումարին.... [1]): Ի դեպ, գրավոր խոսքը մինչ XX դ. ունի *Ղարաբաղի/ Արցախի հայ բնակիչ/բնակչություն* կապակցությունները: Ածականական կիրառության օրինակներից են՝ Բաղամյանը հրապարակում էր ցուցակներն արցախահայ նահատակների[2]:

Վարչական խոսքում տեղ են գտել հապավման եղանակով համադրված *Արցախբանկ, Արցախէներգո, Արցախհէկ, Արցախգազ, Արցախկապ, Արցախփոստ* և այլ կազմություններ: XX դ. գրական տարբերակն ունի նաև *Արցախ* հատվածական հիմքով *Արցախ-ղարաբաղյան* իմաստաբանորեն չտարորոշված կազմությունը. օրինակ՝ *արցախ-ղարաբաղյան բարբառ* (ըստ Բ. Ուլուբաբյանի), կամ Ս. Սարինյանի խոսքում. «Ինչպես էլ գնահատելու լինենք, այնուամենայնիվ, փաստ է, որ մինչև վերջին ժամանակներս *Արցախ-ղարաբաղյան* գրականության աշխարհայացքը ներփակ էր, որոշ իմաստով տեղային ու ինքնաբավ»[3] :

Արցախ հիմքով ստեղծվող լեզվամիավորները կարող են պարզապես բառատարբերակների առաջացման հիմք դառնալ, օրինակ՝ *արցախածնունդ* (Զմոռանանք, որ հեթանոսական շրջանի ամենալավ ավանդավեպերից մեկը ևս արցախածնունդ է [4]) բառի գոյությունը, եթե հաշվի առնենք, որ լեզվահամակարգն արդեն ունի *արցախյան* բառը, կամ խոսքային համակարգն ունի լեզվախնայողությամբ ստեղծված *արցախածին* կազմությունը:

Արցախ հիմքով կազմությունները նաև ձևաիմաստային հարաբերակցությամբ են կապակցված: Հոմանշային զույգեր են՝ *արցախցի-արցախածին, արցախամերժ-արցախադավ* : Վերջիններիս հակադրվում է *արցախապաշտպան-արցախամետ* զույգը: Մասի-ամբողջի հարաբերությամբ են ներկայանում՝ *արցախցի-արցախորդի, արցախուհի* կազմությունները: Կան միավորներ, որոնք, տարբեր ստեղծագործողների լեզվահամակարգում լայն շրջանառվելով, իմաստի ընդլայնման են ենթարկվել, օրինակ՝ *արցախաբույր* կազմությունը, որն ուղիղ իմաստով նշանակում է *Արցախ տեղանքին հատուկ բույր՝ Մորս ձայնը զանգակում է լեռների մեջ, փարվում հողիս արցախաբույր*[5], *....ծառեր՝ ծանրաբեռնված արցախաբույր մրգերով*[6]*:* Այլաբերական իմաստավորում է առաջանում ոչ առարկայական իմաստ ունեցող բառերին զուգորդվելու դեպքում՝ *Արցախուհին....արցախաբույր իր այդ պարով...* [7]: *Դա իմ երգն է արցախաբույր*[8]*:*

Նույնահունչ միավորներից են՝ *Արցախաշեն* հատկանունը, որը Հ. Խաչատրյանի կողմից նշվել է իբրև *Դաշբուլաղ* – ի (Ասկերանի շրջան) հայկական տարբերակ[9] և *Արցախը շենացնող* նշանակությամբ ածականը՝ Ինձ թվում է, թե ենթադրում ենք Հողվորի պես արցախաշեն[10] : *Արցախամայր* տարողունակ կազմությունը համատեքստային տարբերակված իմաստներով է գործառում տարբեր հեղինակների մոտ: Ժ. Բաղդասարյանն այն գործածել է *արցախցի մայր* իմաստով՝ *Արցախամոր աղոթքները Երկինք հասցնող Մի երգարան, Արցախյան գարուն, կներես դու ինձ՝ արցախամորս* [11] (հեղինակը ժողովածուում կապակցական տարբերակն ավելի շատ է կիրառել՝ Լալիս է Արցախի մայրը, Այս ի՞նչ հիվանդություն է հոգեմաշ է անում Արցախի մորը): Ս. Խանյանը նշված բարդությունը կիրառել է *մայր Արցախ* իմաստով՝ Երազներով միաձույլ, երկրի հանդեպ մի ոգի, Արցախամոր գրկի մեջ՝ մի ծաղկեփունջ, մի հոգի[12] :

Արցախ հիմքով բաղադրությունները գործառական զանազան երանգներ ունեն, խոսակցական՝ *արցախավարի*, գեղարվեստական՝ *արցախաբույր, արցախաթույր*, վարչական, գիտական : Համակարգում զգալի են հեղինակային կազմությունները: Այսինքն՝ ստացված բաղադրությունները թե բնօրրանի գեղագիտական ընկալման, թե քաղաքական մտածելակերպի լեզվարտահայտություններ են և ժամանակագրորեն տարբեր են: Բավականին դիպուկ է արտահայտվել Ս. Սարինյանը. «Ղարաբաղը ավելի շատ դիտվում էր դրսից, քան բացահայտվում ներսից, և ղարաբաղյան մոտիվը գերազանցապես հնչում էր որպես էկզոտիկա, հայրենի եզերքի ռոմանտիկական նոստալգիա: Այժմ բոլորովին այլ է իրողությունը: Վերջին տարիների իրադարձությունները Արցախը դուրս բերեցին աշխարհագրական ու էթնիկական իր ներփակ կացությունից և խաչաբեկեցին քաղաքականության միջազգային կոորդինատների վրա»[13] :

Այսպիսով՝ *Արցախ* բառակազմական հիմքով ստեղծված տասնյակ միավորները ներկայանում են բառակազմական տարբեր եղանակներով, իմաստներով: Ստեղծված եզակի կաղապարները նորից վկայում են մեր լեզվի ճկունությունը:

Արցախ հիմքով կազմությունների երկրորդային բաղադրումները քիչ են՝ *ամենաարցախցի* [14],*արցախահայություն, արցախաշենցի*[15] *, հակաարցախյան* (Սրանք բոլորը հակահայկական էին, հակաարցախյան[16]) , *արցախասիրական* (Բայց որովհետև ղեկավար Արկադի Վոլսկին էր նրա ոգին, ամենավճռական դեմքը, որն իր գործնական ու գաղափարական , մանավանդ պարզապես արցախասիրական հատկանիշներով որոշում էր կոմիտեի գործունեության որակը....[17]):

Ի հակակշիռ *Արցախ* հիմքի՝ *Ղարաբաղ*-ը բառակազմական գործընթացի մեջ սակավ է ներառվում: Հայկական գիտակցության մեջ *Արցախ-Ղարաբաղ* անունների ծագումնաբանական տարբերակումը հայկական-օտար հիմունքով, նպաստում է *Արցախ*-ով հարացույցի ընդլայնված լինելուն: Դրան հավելվում է նաև այն, որ *Արցախ* բառը բարեհունչ է, համեմատենք՝ *արցախյան-ղարաբաղյան* (մամուլում գործառում է նաև *լեռնայինղարաբաղյան* կազմությունը՝ *լեռնայինղարաբաղյան հակամարտություն/ կարգավորում* և այլն [18]), *հակաարցախյան- հակաղարաբաղյան, հակաղարաբաղացում, արցախահայ-ղարաբաղահայ, արցախվել-ղարաբաղվել* (այստեղ ակնհայտ է նաև իմաստային տարբերակվածությունը)՝ Ես որպես հին Հայաստան, Ղարաբաղված մի փունջ եմ [19] և այլն:

Նկատելի է նաև այն, որ *Արցախ* հիմքով կազմություններն արցախյան գրականության մեջ շատ չեն, սա նաև վկայում է գերազանցապես հայկական էթնոգիտակցման տարրը արցախցիներիս մտածելակերպում:

---

[1] **Ուլուբաբյան Բ.**, Արցախյան գոյապայքարը, Եր., 1994, էջ26 :
[2] Ն.տ., էջ 167 :
[3] **Սարինյան Ս.,** Բանաստեղծի հայտնությունը, էջ 1:
[4] Ն.տ., էջ 39:
[5] **Հակոբյան Վ.,** Արցախա ծուխ, Եր., 1989 էջ181:
[6] **Դիզակ Գ.,** Արցախցիներ, Եր., 1990, էջ 48:
[7] **Հակոբյան Վ.,** Արցախա ծուխ, էջ 58:
[8] **Գաբրիելյան Գ.**, Արցախյան նվագարան, էջ28:
[9] **Խաչատրյան Հ.,** Հայաստան երկիր ուխտավայր, Ս. Էջ., 1998, էջ 103:
[10] **Խանյան Ս.,** Արցախի սիրտը, Ստեփ., 2015, էջ 179 :
[11] **Բաղդասարյան Ժ.**, Սիրտս ճաք տվեց, Ստեփ., 1999, էջեր 4, 39 :
[12] **Խանյան Ս.**, Արցախի սիրտը, էջ 181:
[13] **Սարինյան Ս.**, Բանաստեղծի հայտնությունը, էջ 2:
[14] Հակոբյան Վ., Կ. Հակոբյանի «Նվիրում» ժողովածուի ներածական :
[15] **Խաչատրյան Հ.**, Հայաստան երկիր ուխտավայր, էջ 103:
[16] **Ուլուբաբյան Բ.**, Արցախյան գոյապայքարը, էջ 167 :
[17] **Ուլուբաբյան Բ.**, Արցախի պատմությունը սկզբից մինչև մեր օրերը, էջ 297:
[18] Տես Ստանիսլավ Տարասով, «Լեռնային Ղարաբաղ. ո՞վ է շրջանառության մեջ դնում «Պուտին» օպերացիան», «Ազատ Արցախ», 2016, N100 :
[19] **Քոչարյան Ա.**, Աստվածամոր աչքերը, Եր., 1991, էջ 49 :

ՀՏԴ 809.198.1 *Լեզվաբանություն*

Նունե Խաչատրյան,
բ.գ.թ.,դոցենտ,ակ.Ս. Աբրահամյանի անվան հայոց լեզվի ամբիոն
Էլ. հասցե՝ Khachatryan-15@mail.ru

ԵՐԳԻԾԱՆՔԻ ՄԻ ՔԱՆԻ ԴՐՍԼՈՐՈՒՄՆԵՐ ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՇԻՐԱԶԻ «ԹՈՆԴՐԱԿԵՑԻՆԵՐ» ՊՈԵՄՈՒՄ

Հ.Շիրազը «Թոնդրակեցիները» պոեմում սատիրայի հարվածներն ուղղում է թոնդրակեցիների ապազգային գործունեության,այդ քայքայիչ շարժման, գաղափարների դեմ, որ պառակտեց ազգային միասնականությունը, խարխլեց հայ եկեղեցու, պետականության հիմքերը: Երգիծական ռճական հնարներից գործածել է խոսքի վերամբարձությունը, անտրամաբանությունը, կծու սրամտությունները, տարրմբռնումը: Սատիրայի միջոց է դառնում կերպարների սկզբունքների վեր հանումը՝ դրանով իսկ նրանց ցուցադրումը: Երկխոսությունների միջոցով,որոնք դրսևորվում են ճարտասանական հարցերով, դիմումներով, բացահայտվում են հերոսների էության ու մտածողության առանձնահատկությունները:

Բանալի բառեր. երգիծանք, սատիրա, հնար, սրամտություն, խոսքի վերամբարձություն, երկխոսություն, ճարտասանական հարց, դիմում, ծաղր, ռճական նշանակություն:

Нунэ Хачатрян,
к.ф.н., доцент,
кафедра армянского языка им. академика С. Абрамяна

НЕКОТОРЫЕ ПРОЯВЛЕНИЯ САТИРЫ В ПОЭМЕ О. ШИРАЗА "ТОНДРАКИЙЦЫ"

В поэме О . Шираза "Тондракийцы" автор сатирически рисует антинациональную деятельность тондракийцев, их движение и идеи, разрушающие и разъединяющие национальное единство, подрывающие основы армянской церкви и государственности.

Наряду с сатирическими стилистическими приемами использованы высокый стиль речи, иррациональность, остроумные выражения. Сатирическим приемом становятся и выявления принципов персонажей и тем самым их демонстрация. С помощью диалогов, заключающих риторические вопросы и обращения, раскрываются особенности сущности и мышления персонажей.

Ключевые слова: юмор, сатира, прием, остроумие, высокопарность речи, диалог, риторический вопрос, обращение, иронический, стилистическое значение.

Nune Khachatryan,
Ph.D., Associate Professor,
Chair of Armenian Language after Academician S. Abrahamyan

SOME FORMS OF SATIRE IN H. SHIRAZ'S POEM "TONDRAKIANS"

In "Todrakians" H. Shiraz criticises the anti-national activities of the tondrakians, destructive movement and ideas which break the national unity and undermin the foundations of the Armenian church and state.

The author used various satirical stylistic techniques such as high-flown speech, irrationality, witty expressions. The identification and demonstration of characters' principles turn to satirical means. Dialogues, which contain rhetorical questions and addresses disclose the peculiarities of the nature and thinking of characters.

Key-words: humor, satire, method, ingenuity, high-flown speech, dialogue, rhetorical question, appeal, ironic, stylistic meaning.

Հովհաննես Շիրազը «Թոնդրակեցիները» պոեմում երգիծանքը գործածում է որպես զենք արատավորի, անբարոյականի, բացասականի, վնասակարի դեմ մղած պայքարում: Կախված այն վերաբերմունքից, որ ունի հեղինակը տվյալ անձի, երևույթի, հատկանիշի նկատմամբ, փոխվում են և՝ երգիծանքի աստիճանը, և՝ ռճական հնարները:

Հեղինակը սատիրայի թունոտ հարվածներն ուղղում է թոնդրակեցիների ապազգային գործունեության,այդ քայքայիչ շարժման, գաղափարների դեմ, որ պառակտեց ազգային միասնականությունը, խարխլեցին հայ եկեղեցու, պետականության հիմքերը:

Պոեմում հանդես են գալիս տարբեր կերպարներ: Հումորը գործածում է մասնավորապես ռամիկներին, շինականներին նկարագրելիս,որոնք անմեղ զոհ են դաժան իրականության, անբարո բարքերի: Սատիրան գործադրում է ազգային, քաղաքական թեմաների դեպքում: <<Եվ սատիրայի, և հումորի դեպքում հեղինակի վերաբերմունքը իրականության հանդեպ միանման է,ծաղրական,չնայած այդ ծաղրի մեջ եղած տարբերություններին:Հումորական ծաղրը և սատիրական ծաղրը միմյանցից տարբերվում են իրենց ընդգրկած բովանդակությամբ և իրենց բնույթով>>:/1, 140/

Բանավեճերի միջոցով, որոնք դրսևորվում են երկխոսություններով, արտահայտում է իր ժխտողական վերաբերմունքը թոնդրակեցիների կործանարար ազդեցության հետևանքների նկատմամբ, ոչնչացնող ծաղրի

ենթարկում նրանց անհանդուրժելի արատները: Պոեմում երկխոսություններ են ծավալվում պետական-քաղաքական, հոգևոր գործիչների՝Հովհաննես Սմբատ արքայի, Վահրամ Պահլավունի սպարապետի, կաթողիկոս Գր. Մագիստրոսի և գաղափարական հակադիր մյուս կողմի՝հավատուրաց, ազգադավ թոնդրակեցիների պարագլուխ Սմբատ Զարեհավանցու ու մյուս թոնդրակեցիների՝Թորակի, Վրվեռի, Հակոբոսի, Արքայիկի և Հրանույշ, Ախնի, Կամարա թոնդրակուհիների միջև:

Երգիծանքի դրսևորման միջոցները բազմազան են և հնարավոր չէ խոսել պոեմի պատկերավորման համակարգի մասին ամբողջության,միասնության մեջ: Հեղինակը սատիրական վերաբերմունք արտահայտելու համար ավելի հաճախ դիմել է հակադրությունների, փոխաբերությունների ,համեմատությունների: Այս հոդվածում մենք կխոսենք մասնավորապես երգիծանքի դրսևորման մի քանի հնարների մասին:

Հովհաննես Շիրազը այս պոեմում երգիծական ոճական հնարներից գործածել է խոսքի վերամբարձությունը, խոսքի անտրամաբանությունը, կծու սրամտությունները, տարբմբռնումը::

Սատիրայի միջոց է դառնում կերպարների սկզբունքների վեր հանումը՝ դրանով իսկ նրանց ցուցադրումը: Անձը, շարադրելով իր ընդհանուր դատողությունները, սկզբունքները, դրսևորում է ինքն իրեն: Երևում է կերպարը իր հոգեբանությամբ, բնավորությամբ, վարքով: Շիրազը անողոք վերաբերմունք է ունեցել թոնդրակեցիների պարագլուխ Սմբատ Զարեհավանցու նկատմամբ: Նրան պատկերել է գորշ ու սև գույներով: Ներկայացրել է որպես ազգի մեծագույն չարիք և ցուցաբերել իր ժխտողական վերաբերմունքը այս գործչի նկատմամբ: Ահա մի հատված Զարեհավանցու դատողություններից, որում ծաղրվում է նրա և իր համախոհների հակաեկեղեցական գործունեությունը.

-Հիսուսն էլ ծնունդ չէ Աստվածային,
Մարդ է եղել ,մարդ և հույժ իմաստուն,
Աստվածային է հռչակել իրեն, որ անսան իրեն որպես Աստծո…
Ի՞նչ եք մարդածին աճյունից կառչել,-
Բավ ծնկաչոքենք մեռյալի առջև: (76)

Բերենք հատված Զարեհավանցու որդու՝ Թորակի խոսքերից.

Աստրծուն մարդոց վիշտն է ստեղծել,
Ոչ թե աստված է ինքն իրեն... գոցել:
Թե կա՝ է՞ր չի գա,ումի՞ց է վախում
Ո՛չ սատանան կա, ոչ աստված ինքը՝ կենաց փարախում,"
Թե չհայտնվի,էլ ի՞նչն է աստված ամենաստեղծ
Էլ նրա ի՞նչն է ամենակարող և ամենամեծ: (143)

Թոնդրակեցիները անաստվածության հետ միասին քարոզում են կանանց համայնացում, որն էլ սատիրայով խարազանվում է հեղինակի կողմից: Օր. Թոնդրակի խոսքերից.

Ում հետ որ ցանկա կինը՝ կքնի,
Այս է աղանդը մեր առաքինի,-
Կինը գրկողին
Հողը հերկողին...
Քանի դեռ վերջն է հողե անկողին: (133)

Թոնդրակեցիների պաշտպանած հետևյալ սկզբունքներից՝ Քրիստոսին, հոգևորականներին ժխտելու, Աստվածածնին անարգելու, կանանց համայնացնելու, ակնհայտ է դառնում նրանց ունեցած ազգակործան դերը սեփական ժողովրդի կյանքում. << Կինն ամենքինն է, քոնն իմն է, ի նչ կին>>, << Կինն ում ցանկանա նրան կգնա՝ թե վանքը լքե՝ թող թոնդրականա>>, << Կինը գրկողին, հողը հերկողին >> , << Ողջ համայնքինն է հողը, հացն ու գույքը, Իմ սեփականն է միայն իմ մույկը>>:(108)

Հեղինակը հեգնական վերաբերմունք արտահայտելու համար դիմում է դիպուկ սրատմությունների:Ինչպես գիտենք, սրատմությունը տարբեր առարկաների ակնակնկալ և արագ մերձեցումն է,առարկաներ, որոնք ըստ էության պատկանում են հասկացողությունների տարբեր ոլորտների և նման են միայն որևէ առանձհատուկ գծով:

Սրամտությունները դրսևորվում են երկխոսությունների միջոցով: Երկխոսություններով արտահայտված պատկերների մեջ հանդես են բերված հերոսներն իրենց տիպական գծերով: Նրանք անհատականացվում են իրենց ոճով: Ակնառու է դառնում հեղինակի ծաղրական վերաբերմունքը նրանց նկատմամբ: Հ. Շիրազը ստեղծում է իրերի և երևույթների առնչության վրա հենվող սրամտություններ: օր.

Հառաչեց վեհն էլ ամենայն հայոց,
Եվ ապա դարձավ խոլ թոնդրակեցոց
-Վանքը վեղարն է անմարմին Աստծո,
Գինին արյունն է աստվածառդու:
-Իրա՞վ… խաղողից աստվա՞ծ են քամում,-
-Ծաղրեց Թորակը,
Ավաղ, Աստծո արյունն ենք խմում,-
Տաք- սառնորակը, -
Այդ ի՞նչ Աստված է ամենակարող,
Որ իր արյունն են խմում մարդ ու հող:
Իր ստեղծածն են,բայց թե խիղճ չունի՞ն... (292)

Սրամտությունը առաջանում է երկու իրար հետ կապված երևույթների անակնկալ մերձեցումից: Օրինակ.
Աղավնունի՝ - Վանքերն իմ կուսական…
Աղոթքներն էլ հերոսական…
-Հա՜, հա՜,աղոթքն հերոսածի՞ն...
Թոնդրակեցիք ծիծաղեցին: (66)

Հերոսների խոսքը հագեցած է կծու սրամտություններով՝ արտահայտված հարցական նախադասություններով:
Պատկերների պատահական կամ թվացյալ զուգակցումից առաջ է գալիս կծու սրամտություն: Կաթողիկոսի այն խոսքերից հետո, որ հողը դարձել է վանքապատկան՝հրամանով արքայի, «հրամանը արքաս գրել՝կնիքն Աստված ինքն է դրել»,թոնդրակեցիները սկսում են ծաղրել.
-Հա, հա, վա՞նք է իջել աստված,-
-Չտեսնվածն է տեսնված...
-Ով հայտնություն աստվածային:
-Ոտներդ,անշուշտ, ամպո՞տ էին…
-Տեր իմ,իրա՞վ տեսար նրան,
-Մարդակե՞րպ էր քո տեսածը՝
-Կերա՞վ նա քո նշխար-հացը: (62)

Զարեհավանցու խոսքերից.
- Բայց որտե՞ղ է երկնաձիրը,
Աստծո կնիք ձեռագիրը
Հրովարտակն... աստվածատուր,
Ցույց տուր գոնե այս ամբոխին,
Որ դարձի գա՝խղճով մաքուր,
Որ քեզ թողնե ողջ երկիրը,
Տեր չկանգնե էլ յուր հողին: (63)

Երկխոսության միջոցով անմիջապես ցուցադրում է կերպարներին, շոշափելի և ակնհայտ դարձնում նրանց էությունը:
Բառը կամ արտահայտությունը , որ գործածված է փոխաբերական իմաստով,խոսակցի կողմից նպատակաուղղված վեր է լուծվում ուղղակի իմաստով:Հեղինակը հատուկ միտումով ստեղծում է բառիմաստների շփոթում,որն էլ առաջ է բերում խոսքի կոմիզմ:
Բերենք Հուսիկ Աղավնունու և Թորակի երկխոսությունից մի հատված.
Մոմերն աստծո աչքերն են, ասի,
Նշխարն՝ անվախճան մարմինն Հիսուսի....
Աստված՝ խիղճը՝ կա թե որ լավ նայես խղճիդ աչքերին:
Աստված բաժանեց քո էլ հողերը
Լացող աչքերն են հալվող մոմերը...
- Աչքերը վարը, բայց ինքը վե՞րը
Ասել է շի՞լ են աստրծո աչքերը:
Աստված երկնքում,
Աչքերը վանքո՞ւմ: (176)

Բերենք օրինակ շինականների երկխոսությունից.
-Բոլորին էլ բանտը կտանեն…
Զարեհավանցու աչքը կհանեն:
-Թող կապույտն հանեն, որ ապրի սևը… (173)

Այստեղ << աչքը կհանեն >> դարձվածի իմաստը առարկայացվում է, որով էլ ձաղկում է թոնդրակեցուն:
Երգիծանքի դրսևորման միջոց է դառնում կերպարների խոսքի վերամբարձությունը, ճոռոմաբանությունը:Հ. Շիրազը թոնդրակյան կանանցից մեկին՝ Ախնիին, խոսեցնելով վերամբարձ ոճով, շողոքորթ լեզվով՝ իր ծաղրն է ուղղել նրա անբարոյականության, քծնանքի, խորամանկության դեմ: Բերենք մի օրինակ, որում նա, շողոքորթելով արքային, փորձում է նրա գութը շարժել և շղթաներից ազատվել.
-Միթե՞ կնոջից կվախի արքան,
Աստծո ստվերը կվախի՞ այնքան,
Անխոցելի է ստվերը երբ որ,-
Մենք ի՞նչ, ո՛վ արծիվ, դու արծիվ, մենք՝լոր,
Մենք փետուր, դու թուր....
Մեզ մահի մի տուր: (195)

Կատակերգական է նրա վերամբարձ ոճը, գործադրած բոլոր ջանքերը, միայն թե շղթաներից ազատվի:
Բազրատունյաց գահին, ո՞վ գանձ
Չի վայելի, ո՞վ իմաստուն,
Շղթայի մեջ պահել կանա՞նց…

Կինն ի՞նչ ահ է արքա մարդուն
Որի ահից Բեշիրն անգամ,
Քաշվել է որջն իր արնաքամ: (193)

Հաճախ կերպարների խոսքը դառնում է ինքնաբնութագրման միջոց, որը ծիծաղելի է, հաճախ ցավալի: Հեղինակը ծաղրում ,միաժամանակ ցավակցում է նրանց: Այսպես՝ թոնդրակյան կանացից մեկի խոսքը դրսևորվում է ճարտասանական հարցումով, դիմումով, որը, դառնալով միջոց, բացահայտում է նրա անառակությունը:

Կույսն իր կամքինն է,
Ոչ թե վանքինն է…
Քանի ջահել եմ՝
Պիտի վայելեմ...
Ես ում ցանկանամ՝նրան կգնամ,
Ծաղկանց մեջ ինչո՞ւ լոկ վարդին մնամ…
Ինչո՞ւ շղթայվեմ ողջ կյանքում մեկին
Ինչի՞ս է պսակը եկեղեցական,
Ում սիրեմ՝կերթամ՝ թեկուզ ամենքին: (198)

Ծաղրում է թոնդրակուհիների ցոփ ու շվայտ կյանքը:Բացասական կերպարի՝ Կամարայի անբարոյականությունը բացահայտվում է նրա հետևյալ ճոռոմաբանությունից, որով լպիրշությամբ ձգտում է արդարացնել իրեն, ապացուցել իր անմեղությունը:

Իմ մեջ ի՞նչ պիղծ կա,
Լավ է մեկի հետ մինչև մահ տանջվե՞նք,
Թե՞ ում ուզենանք՝ մեր գիրկը կանչենք
Շղթան է պիղծը, ոչ թե մեր իղձը: (200)

Երկխոսություններով արտահայտված պատկերների մեջ հանդես են բերված հերոսներն իրենց տիպական գծերով:Նրանք անհատականացվում են իրենց ոճով: Ակնառու է դառնում հեղինակի մերժողական վերաբերմունքը նրանց նկատմամբ:

Նշենք նաև մի հանգամանք.հեղինակը կերպարները կերտելիս հաճախ չի դիմել այլաբանությունների, այլ առանց «եզոպոսյան լեզվի» նշել ու նկարագրել է այս կամ այն գործողությունը, երևույթը, հատկանիշը: Արքան սարկազմով ծաղրում է Սմբատ Զարեհավանցուն,նրան համարում ազգադավ և նրա թշնամությունը ժողովրդի նկատմամբ պատկերում է հետևյալ հատվածում.

Որ հայտնվեցիր այսքան ազգընդդեմ,
Ոչ Աստված ունես քո աղանդի մեջ, ոչ էլ Հայաստան,
Որ չես հավատում վաղն էլ Հիսուսի ոչ մի գալստյան: (151)

Աղավնունին այսպես է բնորոշել անբարոյական թոնդրակուհիներին.

Սիրատենչիկ ու բոջախոհ՝
Մահճաց մեջն էլ մարմնատենչիկ
Կույս չեն մնում՝
Չեն էլ ծնում ,-
Վայելում են, բայց ամլանում: (69)

Վեհի խոսքերից.

Ի՞նչ կուզեիք, ցնորալուր, մեկտեղ հերկել,մեկտեղ երգել, մեկտեղ քնել
Ո՞ւր կուզեիք ազգը տանել խառնակյացով ձեր ընդոծին: (74)

Երգիծելու նպատակով հեղինակը հաճախ է դիմում բացասական, ծաղրական իմաստ արտահայտող բառերի: Սրանք բնութագրում են թոնդրակեցիներին,բնորոշում նրանց մարդկային վարքագծի,գործունեության դատապարտելի կողմերը:

Օրինակ.նրանց անվանում է այսպես. **մարմնագարներ, ազգաեղծ, թուրք-հայեր, խաչագող,աղքատուսյալ, թոնդրագլխիկ ,մարմնագռեհ,, դրածո, բրածո, պղծախոհ ,չիղջ, մարմնապաշտիկ**. կանանց անվանում է հետևյալ բառերով. **պղծաբերան, պերճաղիճ, մարմնապղծյալ, մարմնասանձ, դիվակամար,մարմնադարբնոց** և այլն:

Բառերի մեծ մասը նորակազմ է և ունի ոճական արժեք:<<Եվ որքան մեծ է նորակազմ բառի շեղումը լեզվի ընդունված հնչյունական և բառակազմական օրինաչափություններից , այնքան մեծ է վերջինիս ոճական արդյունավետությունը>>:/2,198/ Այսպես. **որձուհիք, հավուղեղ, մերկուղեղ, բթուղեղ, գանգաքարայր, բորոտախրխինջ, չարամանկ** և այլն:Այս բառերը դառնում են հեղինակի տրամադրությունների արտահայտման միջոց:

Տարբեր հնարներ գործածելով՝ Հ.Շիրազը բացահայտում է թոնդրակեցիների էության,մտածողության այս կամ այն գիծը:Սատիրական միջոցներով ծաղրում ու ոչնչացնում է նրանց բացասական դերը սեփական ժողովրդի կյանքում,մերկացնում նրանց արատավոր գործունեությունը:

Այսպիսով՝ բազմազան են երգիծանքի դրսևորման ոճական հնարները,որոնցից օգտվել է Հ.Շիրազը՝ ստեղծելով իր անկրկնելի երկը՝ «Թոնդրակեցիները»:

Օգտագործված գրականություն

1.Ա.Մ.Մակարյան,Երգիծական ստեղծագործություն,Եր.,1957թ.:
2.Ս.Էլոյան,Ժամանակակից հայերենի բառային ոճաբանություն,Եր.,1989թ.:
3.Էդ. Ջրբաշյան,Գրականության տեսություն,Եր.,1980թ.:
4.Հովի. Շիրազ, «Թոնդրակեցիները», Եր.,2015թ.:

ՀՏԴ 809.198.1

Հայոց լեզու
Հասմիկ Ղազարյան,
բ.գ.թ., դոցենտ, ակ. Ս. Աբրահամյանի անվան հայոց լեզվի ամբիոն
E-mail: Hasmik.ghazaryan@mail.ru

ԳՈՅԱԿԱՆԻ ԹՎԻ ՔԵՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ԿԱՐԳԻ ԶՈՒԳԱԴՐԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՀԱՅԵՐԵՆՈՒՄ, ՌՈՒՍԵՐԵՆՈՒՄ, ԱՆԳԼԵՐԵՆՈՒՄ

Սույն հոդվածի սահմաններում, զուգադրելով գոյականի թվի քերականական կարգը հնդեվրոպական լեզվաընտանիքի պատմական ճյուղավորում հանդիսացող ժամանակակից հայերենում, ռուսերենում և անգլերենում, փորձել ենք նշված քերականական կարգը ներկայացնել ըստ արտահայտության և բովանդակության դիտվածքներում ունեցած ընդհանրությունների և տարբերությունների: Երեք լեզուների ժամանակակից շրջանների զուգադրական ուսումնասիրությունը ցույց է տվել, որ այդ լեզուներում գոյականի թվակարգը կարող է արտահայտվել մասնիկավորմամբ /հայերենում, ռուսերենում, անգլերենում/, ներքին թեքմամբ /ռուսերենում, անգլերենում/, շեշտի տեղափոխությամբ և տարարմատությամբ /ռուսերենում/:

Բանալի բառեր՝ եզակի թիվ, հոգնակի թիվ, մենիմաստ մասնիկ, բազմիմաստ մասնիկ, զուգադրական մեթոդ, տիպաբանություն, գոյական, թիվ, քերականական կարգեր, քերականական ձև, մասնիկավորում:

Асмик Газарян,
к.ф.н., доцент,
кафедра армянского языка им. академика С. Абрамяна

СОПОСТАВИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ КАТЕГОРИИ ЧИСЛА СУЩЕСТВИТЕЛЬНОГО В СОВРЕМЕННОМ АРМЯНСКОМ, РУССКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ

В рамках данной статьи автор проводит сопоставительный анализ категории числа существительного в современном армянском, русском и английском языках, являющихся историческим ответвлением индоевропейской семьи, пытается представить сходство и различие указанных грамматических категорий в плане выразительности и смысла. Сопоставительный анализ современных трех языков показал, что грамматическая категория числа существительного может быть выражена аффиксацией /в русском, английском, армянском /, внутренней флексией /в русском, английском/, перемещением ударения и суплетивной формой /в русском/.

Ключевые слова – единственное число, множественное число, однозначный аффикс, многозначный аффикс, сопоставительный метод, типология, существительное, число, грамматические категории, грамматическая форма, аффиксация.

Hasmik Ghazaryan,
Ph.D., Associate Professor,
Chair of Armenian Language after Academician S. Abrahamyan

COMPARATIVE STUDY OF THE CATEGORY OF NUMBER OF THE NOUN IN MODERN ARMENIAN, RUSSIAN AND ENGLISH

The article compares the category of number in related Indo-European languages- Modern Armenian, Russian and English. This is an attempt to present similarities and differences of the grammatical category focusing on their expressiveness and meaning. Comparative study of the modern period of the three languages shows that the category of number of the noun may be expressed through particalization/in Armenian, Russian, English/, internal flection/Russian and English/, shift of stress and suppletivism/in Russian/.

Keywords- singular, monosemantic, research, article, report, digest, soil study, knitting, craftsmanship, population, way of living, ritual.

Լեզուների զուգադրական-տիպաբանական ուսումնասիրությունը լեզվաբանական ուսումնասիրության կարևոր ուղղություններից է: Այն բավականին հետաքրքիր է թե՛ ձևաիմաստային և թե՛ գործառական տեսանկյուններից, քանի որ հնարավորություն է տալիս առավել խորությամբ ուսումնասիրելու տարբեր լեզուների ընդհանրություններն ու տարբերությունները և կատարելու ընդհանուր եզրահանգումներ զուգադրված լեզուների կառուցվածքների վերաբերյալ:

Սույն հոդվածի սահմաններում, իբրև զուգադրման հիմունք ընտրել ենք թվի քերականական կարգը: Զուգադրելով թվակարգի հակադրության երկու եզրերի արտահայտության միջոցները ժամանակակից հայերենում, ռուսերենում և անգլերենում՝ փորձել ենք նշված քերականական կարգը ներկայացնել ըստ արտահայտության և բովանդակության դիտվածքներում ունեցած տարբերությունների և ընդհանրությունների, ըստ տիպաբանական առանձնահատկությունների:

<<Չկա մի լեզու, որը քերականական որևէ միջոց չունենա թվի քերականական կարգն արտահայտելու համար: Դա բացատրվում է նրանով, որ առարկաների քանակային հարաբերության հայեցակետը անհրաժեշտ տարր է իրականության ընկալման և դատողության ձևավորման մեջ: Հասկացական ամեն մի կարգ քերականական արտահայտության կարիք չունի.: Սակայն թվի իմացական կարգը քերականական արտահայտություն ունի թեկուզ և օժանդակ բառերի գործածությամբ: Ահա թե ինչու թվակարգը լեզուներում համեմատաբար մեծ տարածում գտած կարգերից է>>:[1] Ընդհանրապես, քերականական թվի առաջացումը կապված է հաշվելու կարողության զարգացման հետ: Այն ենթադրում է միատեսակ առարկաների տարբերակում՝ ըստ քանակական հատկանիշի, որն էլ տարբեր լեզուներում արտահայտվում է հակադրության տարբեր եզրերով: Այսպես՝ ժամանակակից լեզուների մեծ մասում թվի քերականական կարգը արտահայտվում է երկեզր հակադրությամբ՝ եզակի-հոգնակի: Բայց և կան լեզուներ /հին հունարենը, հին հնդկերենը, արաբերենը/, որոնցում թվակարգն արտահայտվում է եռեզր հակադրությամբ՝ եզակի-երկակի-հոգնակի: Կան լեզուներ էլ, որոնք ներկայանում են եզակի-երկակի-եռակի-քառակի-հոգնակի հակադրությամբ: Այդպես են, օրինակ, միկրոնեզյան լեզուները:[2]

Թվի քերականական կարգը, իր արտահայտած իմաստով ընդհանուր լինելով գրեթե բոլոր լեզուներում, տարբեր է իր դրսևորումներով: Օրինակ՝ որոշ լեզուներում քերականական թիվն արտահայտվում է քանակ ցույց տվող բառերով՝առանց գոյական անվան փոփոխության / օր.՝ դասական տիբեթերենում/, որոշ լեզուներում արտահայտվում է ներքին թեքմամբ /օր.՝արաբերենում/, ուրիշ լեզուներում՝ օժանդակ բառերով /օր.՝չինարենում/, բառի կամ նրա մի մասի կրկնությամբ /օր.՝ճապոներենում/ և կամ քանակային հարաբերություն ցույց տվող վերջավորություններով /օր.՝հայերենում/: Բոլոր այդ միջոցներն էլ ծառայում են մի նպատակի՝ արտահայտել առարկաների քանակային հատկանիշ:[3]

Զուգադրվող երեք լեզուներն էլ, ունենալով հնդեվրոպական ծագում և պահպանելով նախալեզվին բնորոշ որոշ տարրեր, իրենց պատմական զարգացման ընթացքում ենթարկվել են համակարգային փոփոխությունների, որոնք էլ ազդել են նաև կառուցատիպի փոփոխության վրա: <<Հնդեվրոպական լեզուն ունեցել է որոշակի թեքական-համադրական կառուցվածք. մեկ վերջավորությունն ի վիճակի է եղել արտահայտելու մեկից ավելի քերակարգային իմաստներ, եզակին, երկակին և հոգնակին միևնույն իմաստների արտահայտության համար ունեցել են տարբեր վերջավորություններ, հաճախակի տեղի է ունեցել հիմքի և վերջավորության սահմանային տարրերի ձուլում /ֆուզիա /: Սակայն քերականական զանազան մասնիկների գործածությունը առաջացրել է կցականության և վերլուծականության տարրեր, որոնք հետագայում զգալի զարգացում են ապրել առանձին հնդեվրոպական լեզուներում>>:[4]

Եզակի, երկակի և հոգնակի հակադրության երեք եզրերի իմաստները նախալեզվում արտահայտվել են 8 հոլովական ձևերով, որոնք ունեցել են տարբեր վերջավորություններ անբուն և բնավոր հիմքերի համար:

Անբուն հիմքեր

	Եզակի	Երկակի	Հոգնակի
ՈՒղղ.	*-s,-	*-e, *-l/I	*-es
Կոչ.	-	*-e, *-l/I	*-es
Հայց.	*-m/m̥	*-e, *-l/I	*-n̥s
Սեռ.	*-es/os/s	*-ous?, *-o¯s?	*-om/o¯m
Բաց.	*-es/os/s, *-ed/od	*bhio¯, *-mo¯	*-bh/i/os, *-mos
Տր.	*-ei	*bhio¯, *-mo¯	*-bh/i/os, *-mos
Գործ.	*-e/o, *-bhi/mi	*bhio¯, *-mo¯	*-bhis/mis, *-o¯is
Ներգ.	*-I	*-ou	*-su

Բնավոր հիմքեր

	Եզակի	Երկակի	Հոգնակի
ՈՒղղ.	*-os, /արական/ *-om/չ./	*-e, *-l/I	*-es
Կոչ.	- e /արական/,*-om /չ./	*-o, *-oi	*-os/արական/,*-a/չ./
Հայց.	*-om	*-o, *-oi	*-o¯ns/արական/, *-a/չ./
Սեռ.	*-es/os/s	*-ous?, *-o¯s?	*-om/o¯m
Բաց.	*-o¯d	*-bhio¯/m/, *-mo	*-bh/i/os, *-mos
Տր.	*-o¯i	*bhio¯/m/, *-mo¯	*-bh/i/os, *-mos
Գործ.	* -e/o¯,	*bio¯m/, *-mo¯	*-o¯is
Ներգ.	*-ei/oi	*-ou	*-oisu

[1]Հ. Պետրոսյան, Գոյականի թվի կարգը հայերենում, Եր., 1972, էջ 3:
[2]Տե՛ս Է. Աղայան, Լեզվաբանության հիմունքներ, Եր., 1987 ,էջ 490:
[3]Տե՛ս Էդ. Աղայան, Լեզվաբանության հիմունքներ, Եր., 1987, էջ 489:
[4]Գ.Բ. Ջահուկյան, Հայոց լեզվի պատմություն, Ե., 1987, էջ 40:

Զուգադրվող լեզուները չեն պահպանել նախալեզվի՝ թվակարգին բնորոշ եզակի-երկակի-հոգնակի հակադրության եզրերը, նրանք բնորոշվում են եզակի-հոգնակի հակադրությամբ: Եզակի թիվը ցույց է տալիս մեկի և մեկից ավելի քանակության հարաբերության մեջ առաջին եզրը, այսինքն՝ այն, որ խոսքի առարկան մեկն է: Հոգնակին ցույց է տալիս նույն հարաբերության երկրորդ եզրը, այսինքն՝ այն, որ խոսքի առարկան մեկից ավելին է:

Ժամանակակից հայերենում եզակի թիվը որևէ կաղապարում չունի, հոգնակիին հակադրվում է հոգնակերտ մասնիկների բացակայությամբ, հետևապես թվակազմությունը էապես հոգնակիակազմություն է:[1] Հոգնակին կազմվում է **եր, ներ** համակարգային և **իկ, այք** ոչ համակարգային մասնիկներով, որոնք կցվում են անհնչյունափոխ՝ մաքուր /քաղաք-քաղաքներ/ և հնչյունափոխված՝ ձևավոր /ջուր-ջրեր/ հիմքերին(ի/(ը), ու/(ը), -/յ, -ն, ի/ա, ի/-): <<Հնչյունափոխությունները այս դեպքում ինքնուրույն իմաստային ծանրաբեռնվածություն չունեն, այլ ավելցուկային միջոցներ են՝ պայմանավորված հնչյունական և պատմական որոշ պայմաններով: Վերջիններս ոչ այլ ինչ են, եթե ոչ թվանիշ հիմքերի կազմիչներ կամ հիմքակազմ տարրեր>>:[2]

Զրո վերջավորության և հիմնական վերջավորությունների հակադրությունը նպատակ ունի առաջին հերթին արտահայտելու բովանդակության դիտվածքի միաթվության/եզակիության/ և անմիաթվության/հոգնակիության/ հակադրությունը:

ԻԿ մասնիկով ժամանակակից արևելահայերենում հոգնակի է կազմում միայն **մարդ** բառը և այն բաղադրյալ բառերը, որոնք վերջանում են մարդ բառով: Օր.՝ **մարդ-մարդիկ, տղամարդ-տղամարդիկ:** Ժամանակակից արևմտահայերենում **մարդ** բառի համար կանոնական է համարվում **մարդեր** ձևը, սակայն զուգահեռաբար գործածական է նաև **մարդիկ** տարբերակը:

ԱՅՔ մասնիկով ժամանակակից արևելահայերենում կազմվում է **կին** բառի հոգնակին՝ **կանայք**: Ժամանակակից արևմտահայերենում սրան զուգահեռ գործում է կանոնական **կիներ** ձևը: Երկու գրական լեզուներում գործում են **տիկիններ-տիկնայք, պարոններ-պարոնայք** զուգահեռ տարբերակները:

ԵՐ և **ՆԵՐ** մասնիկների բաշխումը պայմանավորված է վանկաքանակությամբ: Միավանկ բառերը ստանում են **ԵՐ**, բազմավանկ բառերը՝ **ՆԵՐ** մասնիկները: Օր.՝ **ծով-ծովեր**: Ընդհանուր օրինաչափությունից շեղվում են՝

1.գրաբարյան **ն** վերջնահնչյուն ունեցող մի շարք միավանկ բառեր՝ **մկներ, ձկներ, դոներ, բեռներ, լեռներ, եզներ, մկներ, գառներ** և այլն: Ի տարբերություն արևելահայերենի՝ <<արևմտահայերենում լեզվական նորմը այս հարցում վերջնական ձևավորում չի ստացել: Մի քանի բառերում **/լեռ, բեռ**…/ պահպանվում է գրաբարյան օրինաչափությունը **/լեռներ, բեռներ**…/, մի քանի բառերում գործում է աշխարհաբարյան օրինաչափությունը, և **ն**-ն չի վերականգնվում/հարսեր, նուռեր, ձուկեր, մուկեր, ծունկեր, մատեր/, մնացած բառերում հոգնակին անկայուն է, հանդես են գալիս զուգաձևություններ /**դուռեր-դռեր-դռներ**…/: [3]

2.**ռուս** բառը, որի հոգնակին արևելահայերենում կազմվում է **ներ**-ով՝ կապված բառի բարբառային երկվանկ արտասանության հետ՝ **ռուսներ**: Արևմտահայերենում այս բառն ունի կանոնական հոգնակի՝ **ռուսեր**:

3. այն բաղադրյալ բառերը, որոնցում միավանկ վերջնաբաղադրիչը ունի գոյականական իմաստ և պահպանում է իր անկախ գործածության իմաստը՝ **ձեռագրեր, առանձնատներ, միջակետեր, նստացույցեր** և այլն: Այս կանոնը գործում է նաև արևմտահայերենում՝ **գարեջուր-գարեջուրեր-գարեջրեր, ստացագիր-ստացագիրեր-ստացագրեր, բառգիրք-բառգիրքեր-բառգրքեր:**

4.մեկուկես վանկանի այն բառերը, որոնցում գաղտնավանկով է վերջին վանկը՝ **կայսր-կայսրեր, դուստր-դուստրեր, սանր-սանրեր** և այլն:

Հոգնակի թվի կազմությունը ներկայացնող լեզվական նորմը ժամանակակից գրական հայերենում կարելի է ներկայացնել հետևյալ աղյուսակով [4]՝

Վերջավորություններ	**Վերջավորությունների ընտրության պայմանները**
-եր	1. միավանկ հիմքերի դեպքում (հանած իկ-ի և այք-ի տակ նշված հիմքերը) 2. այն բարդությունների դեպքում, որոնց վերջին բաղադրիչը միավանկ է, և նրա իմաստը հակադրվում է ամբողջ բարդության իմաստին, ինչպես սեռը՝ տեսակին
-ներ	բազմավանկ հիմքերի դեպքում /հանած նախորդի երկրորդ պայմանով որոշվող հիմքերը/
-իկ	*մարդ* հիմքի և նրանով վերջացող բարդ հիմքերի դեպքում
-այք	*կին* հիմքի և նրանով վերջացող բարդ հիմքերի դեպքում

Ի տարբերություն ժամանակակից հայերենի, որտեղ հոլովակազմ և հոգնակիակազմ հիմքերը տարբեր են և գոյականի թվակարգն արտահայտվում է մենիմաստ թեքույթների միջոցով, ժամանակակից ռուսերենը, պահպանելով նախալեզվի թեքական կառուցատիպը, թվի, սեռի և հոլովի քերականական կարգերն արտահայտում

[1]Տե՛ս Հ. Պետրոսյան, Հայերենագիտական բառարան, Եր., 1987, էջ 229:
[2]Գ. Ջահուկյան, Լեզվի զարգացումը և կառուցվածքը, Եր., 1969, էջ 142:
[3]Ռ. Սաքապետոյան, Արևմտահայերենի դասագիրք, Եր., 2006, էջ 121:
[4]Գ. Ջահուկյան, Լեզվի զարգացումը և կառուցվածքը, Եր., 1969, էջ 146:

է համադրական թեքույթներով՝ միևնույն հիմքից: Եզակի և հոգնակի հակադրության երկու եզրերի իմաստներն արտահայտվում են վեց հոլովական ձևերով, որոնք իրենց մեջ համատեղում են նաև սեռի, թվի քերականական իմաստները: Համադրական թեքույթները, որոնք տարբերակվում են ըստ հոլովման տիպերի,ինչպես եզակի և հոգնակի ուղղականում, այնպես էլ բոլոր թեք հոլովներում արտահայտվում են տարբեր թեքույթներով: Ներկայացնենք դրանք ըստ առանձին տիպերի:

1-ին տիպի հոլովման պատկանում են **а, я** վերջավորություն ունեցող իգական և արական սեռի գոյականները:

Օր.՝

И. п.	книга	книг*и*	папа	па’пы
Р. п.	кни’г*и*	книг	па’п*ы*	пап
Д. П.	кни’г*е*	книг*ам*	па’п*е*	па’п*ам*
В. П.	кни’г*у*	книг*и*	па’п*у*	пап
Т. П.	кни’г*ой*	книг*ами*	па’п*ой*	па’п*ами*
П. П.	/о/ кни’г*е*/	о/ книг*ах*	*/о/* па’п*е*	*/о/*па’п*ах*

2-րդ տիպի հոլովման են պատկանում վերջավորություն չունեցող արական սեռի գոյականները և **о, е** վերջավորություն ունեցող չեզոք սեռի գոյականները՝

И. п.	дом	дом*а*’	край	кра*я*’	мо’ре	мор*я*’	село	се’л*а*
Р. п.	до’м*а*	дом*о’в*	кра*я*	кра*ев*	мо’р*я*	море*’й*	сел*а*’	сел*ов*
Д. П.	дом*у*	дом*а’м*	кра*ю*	кра*я’м*	мо’р*ю*	мор*я’м*	селу’	селам
В. П.	дом	дома’	край	*края*	мо’ре	моря’	село’	се’л*а*
Т. П.	до’м*ом*	дом*а’ми*	кра*ем*	кра*я’ми*	мо’р*ем*	моря’ми	сел*о’м*	се’л*ами*
П. П.	/о/дом*е*	/о/дом*ах*	/о/кра*е*	/о/кра*я’х*	/о/мо’ре	/о/моря’х	/о/ селе’	/о/ се’л*ах*

3-րդ տիպի հոլովման են պատկանում վերջավորություն չունեցող իգական սեռի գոյականները՝

И. п.	ночь	но’чи
Р. п.	но’чи	ночей
Д. п.	ночи	ноча’м
В. п.	ночь	но’чи
Т. п.	но’чью	ноча’ми
П. п.	/о/ но’ч*и*	о/ ноч*а’х*

Ժամանակակից ռուսերենում համադրական թեքույթներով եզակի-հոգնակի հակադրությունը, այսպիսով, դրսևորվում է կա՛մ բառի վերջին դրանց կցումով /океан-океаны, плащ-плащи/, կա՛մ հնչյունական հերթագայությամբ՝ **а/и** книга-книги, **а/ы** страна-страны, **о/а** - село-села, **о/я** - дерево-деревя , **е/я** - море-моря, **е/а** - блюдце-блюдца:

Եզակի-հոգնակի հակադրությունը կարող է արտահայտվել նաև շեշտի տեղափոխությամբ, որի դեպքում եզակի սեռականի և հոգնակի ուղղականի հոլովաձևերը իրարից տարբերվում են միայն շեշտով, օր.՝ **страны’-стра’ны, семьи’-се’мьи, ружья’-ру’жья:** Կան բառեր էլ, որոնց եզակի սեռականն ու հոգնակի ուղղականը իրարից չեն տարբերվում ո՛չ հնչյունակազմով, ո՛չ շեշտով: Նման բառերի թվային իմաստների տարբերակումը կատարվում է համատեքստում: Օր.՝ **до’чери-до’чери, но’чи-но’чи** և այլն: Ժամանակակից ռուսերենում կան մի շարք գոյականներ, որոնց մեջ եզակի-հոգնակի հակադրությունը արտահայտվում է միաժամանակ ածանցներով և վերջավորություններով, երբեմն ածանցների հերթագայությամբ՝ **чудо-чудеса, татарин-татары:**

Իրրև թվակարգի արտահայտման լրացուցիչ միջոց ժամանակակից ռուսերենում համարվում է նաև բաղաձայնների հերթագայությունը և տարարմատությունը՝ **друг-друзья, ухо-уши, око-очи, ребенок-дети, человек-люди, лесенок-лисята, гражданин-граждане, армянин-армяне:** [1]

Ժամանակակից անգլերենում գոյականների մեծ մասի հոգնակին կազմվում է մասնիկավորմամբ, հոգնակիակազմ հիմքին ավելանում են մենիմաստ-**s/ boy-boys, grief-griefs** և այլն/ կամ**–es** վերջավորությունները: Վերջինի դեպքում բառն ավարտվում է **s, o, z, x, ss, ch, tch, sh** տառերով կամ տառակապակցություններով / **bus-buses, tomato-tomatoes, quiz-quizzes, box-boxes, dress-dresses, bench-benches, brush-brushes** և այլն/:

Ինչպես ժամանակակից հայերենում, այնպես էլ անգլերենում հոգնակիակազմ հիմքերը կարող են լինել անհնչյունափոխ /**desk-desks/** կամ հնչյունափոխված: Եթե գոյականի հիմքը վերջանում է **y** տառով, որին նախորդում է բաղաձայն, ապա **–es** մասնիկից առաջ հիմքը ենթարկվում է **y/i** հնչյունափոխության, օր.՝ **baby-babies, country-countries, fly-flies, family-families:** Հոգնակիակազմ հիմքը հնչյունափոխության է ենթարկվում նաև **f-**ով կամ **fe**-ով վերջացող մի շարք բառերի դեպքում: Կատարվում է **f/v, fe/v** հերթագայություն: Այդ բառերն են՝ **calf-calves, half-halves, knife-knives, leaf-leaves, loaf-loaves, life-lives, self-selves, sheaf-sheaves, shelf-shelves, thief-thieves, wife-wives, wolf-wolves, elf-elves: Hoof, scarf, wharf, handkerchief, dwarf** գոյականների հոգնակին արտահայտվում է զուգաձևությամբ՝**scarf-scarfs-scarves, hoof-hoofs-hooves, wharf-wharfs-wharves, handkerchief-handkerchiefs-**

[1]Տե՛սՎалгина Н. С. И др., Современный русский язык, М., 1987, էջ 164-168:

handkerchieves: F –ով կամ **fe**-ով վերջացող մյուս բառերի հոգնակին կազմվում է անհնչյունափոխ հիմքին ավելացնելով **s** մասնիկը, օր.՝ **roof-roofs, grief-griefs, safe-safes, proof-proofs, belief-beliefs, gulf-gulfs, cuff-cuffs:**

Եթե բառը վերջանում է **o**-ով, որին նախորդում է բաղաձայն, հոգնակիում ստանում է –**es** մասնկը՝ **cargo-cargoes, potato-potatoes, Bravo-Bravoes, Innuendo- Innuendoes** և այլն: Այս ընդհանուր օրինաչափությունից շեղվում են մի շարք տեխնիկական տերմիններ **/Cantos, Cooncertos, Folios** /, օտար լեզուներից փոխառած բառեր **/Commandos, Gringos, kimonos** /, իսկ եթե գոյականը վերջանում է **o** տառով, որին նախորդում է ձայնավոր, կամ եթե **o** տառով վերջացող գոյականը փոխառություն է այլ լեզվից, միայն ստանում է-**s՝ radios, pianos, photos:**

Մի խումբ գոյականների հոգնակին կազմվում է հնչյունական հերթագայությամբ՝ ներքին թեքմամբ՝ **man-men, tooth-teeth, foot-feet, goose-geese, mouse-mice, louse-lice** և այլն:

Անգլերենում կան բառեր, որոնց եզակի և հոգնակի իմաստային հակադրությունը ձևով չի արտահայտվում, և իմաստային տարբերակումը կատարվում է համատեքստում: Այդպիսի գոյականներից են՝ **a sheep-sheep, a deer-deer, a fish-fish, a swine-swine, a means- means, a series- series** և այլն:

Անգլերենում կան մի շարք գոյականներ, որոնց հոգնակին, հակադրվելով եզակիին թե՛ ձևով և թե՛ իր քերականական իմաստով, ստանում է նաև մի նոր բառային իմաստ: Օր.՝ **colour-colours /** գույն-գույներ/ և **colours /դրոշակ**/, **part-parts** /մաս-մասեր/ և **parts** /տեղանք, վայր/, **room-rooms /**սենյակ-սենյակներ/ և **rooms** /բնակարան/ և այլն:

Ժամանակակից անգլերենի հոգնակերտ մասնիկները մենիմաստ են: **-S,-OS, -ES** մասնիկները ունեն հնդեվրոպական ծագում: - **S**-ը, սակայն նախալեզվում եզակիության ցուցիչ էր, այն և՛ հոլովակերտ էր, և՛ թվակերտ: **-OS, -ES** համադրական մասնիկները նախալեզվում հանդես էին գալիս ուղղականում և սեռականում, իսկ ժամանակից անգլերենում դրանք մենիմաստ մասնիկներ են և արտահայտում են միայն հոգնակիության իմաստ, կցվում ինչպես անհնչյունափոխ, այնպես էլ հնչյունափոխված հիմքերին:

Անգլերենում կան նաև լատիներենից և հունարենից փոխառյալ բառեր, որոնք պահպանել են այդ լեզուներում ունեցած ձևերը: Եզակի և հոգնակի եզրերը հակադրվում են հետևյալ մասնիկներով՝ **-us - -i /radius** -շառավիղ –**radii**-շառավիղներ/, **-us- -era** կամ -**ora /genus**-տեսակ-**genera**-տեսակներ/, **-a --ae /amoeba-ameobae, -um - -a /medium—media/, -is- -es /analysis-analyses/, -on- -a /phenomenon-phenomena/, -ex, ix—ices /appendix-appendices/ և այլն:**[1]

Այսպիսով՝ երեք լեզուների ժամանակակից շրջանների զուգադրական ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ գոյականի թվակարգը կարող է արտահայտվել մենիմաստ մասնիկներով /հայերենում, անգլերենում/, բազմիմաստ մասնիկներով /ռուսերենում/, բառավերջում հնչյունական հերթագայությամբ և ներքին թեքմամբ /ռուսերենում, անգլերենում/, շեշտի տեղափոխությամբ և տարարմատությամբ /ռուսերենում/: Հակադրության երկու եզրերի տարբերակման համար որոշ բառերի դեպքում կարևորվում է համատեքստը /ռուսերենում, անգլերենում/, քանի որ իմաստային հակադրությունը չի արտահայտվում ձևային հակադրությամբ:

Օգտագործված գրականություն

1.Է. Աղայան, Լեզվաբանության հիմունքներ, Եր., 1987:
2.Վ.Գրիգորյան, Ժամանակակից անգլերենի գործնական քերականություն, Ստ., 2007:
3.Հ.Պետրոսյան, Գոյականի թվի կարգը հայերենում, Եր., 1972:
4.Հ. Պետրոսյան, Հայերենագիտական բառարան, Եր., 1987:
5.Գ. Ջահուկյան, Լեզվի զարգացումը և կառուցվածքը, Եր., 1969:
6.Ռ. Սաքապետոյան, Արևմտահայերենի դասագիրք, Եր., 2006:
7.Валгина Н. С. И др., Современный русский язык, М., 1987:

[1]Տե՛ս Վ. Գրիգորյան, Ժամանակակից անգլերենի գործնական քերականություն, Ստ., 2007, էջ 16-22:

ՀՏԴ 371.31: 809.198.1 Հայոց լեզվի դասավանդման մեթոդիկա

Ծովինար Հասրաթյան,
Ակ. Ս. Աբրահամյանի անվան հայոց լեզվի ամբիոնի ավագ դասախոս
E mail tsovinar-asratyan@mail.ru

ՊԱՏԿԵՐԱՎՈՐՄԱՆ ՄԻՋՈՑՆԵՐԸ ՈՐՊԵՍ ԲԱՌԱՊԱՇԱՐԻ ՀԱՐՍՏԱՑՄԱՆ ՄԻՋՈՑ («ՄԱՅՐԵՆԻ 6»)

Սույն հոդվածում քննվում են պատկերավորման մի շարք միջոցներ, որոնք մեծապես նպաստում են աշակերտի բառապաշարի հարստացմանը, պատկերավոր խոսքի զարգացմանը, պատկերավոր մտածողությանը: Քննարկման նյութ ենք դարձրել պատկերավորման միջոցներից մակդիրի, փոխաբերության, համեմատության ուսուցումը և դրանց գործածության կարևորությունը խոսքում: Վերջիններս ավելի տպավորիչ են դարձնում խոսքը:Բնագրային օրինակները և թեմատիկ բառախումբը ընտրված են 6-րդ դասարանի մայրենիի դասագրքից, քանի որ միջին դպրոցի աշակերտները պատկերավորման միջոցներն ուսումնասիրում են հենց այդ դասարանից սկսած:

Բանալի բառեր – պատկերավոր խոսք, գրականություն, ուսուցում, մեթոդիկա, մեթոդ, դասագիրք, պատկերավորման միջոցներ, բառերի բացատրություն, միջառարկայական կապ, քերականական գիտելիքներ, բառապաշարի հարստացում, մակդիր, փոխաբերություն, համեմատություն, ծրագրային նյութ, «Մայրենի 6»:

Цовинар Асратян,
Кафедра армянского языка имени Ак. С.Абраамяна, старший преподаватель
E –mail: tsovinar-asratyan@mail.ru

ИЗОБРАЗИТЕЛЬНЫЕ СРЕДСТВА КАК СРЕДСТВО ОБОГАЩЕНИЯ ЛЕКСИКИ (СЛОВАРНОГО ЗАПАСА)

В данной статье рассматриваются изобразительные средства речи, которые значительно способствуют обогащению словарного запаса ученика, развитию образной речи, образного мышления. Из изобразительных средств предметом обсуждения стали обучение эпитета, метафоры, сравнения и важность их использования в речи. Последнее делает речь более впечатляющим. Примеры и группа слов выбраны из учебника 6-го класса по родному языку, так как в средней школе изучение изобразительных средств начинается с данного класса.

Ключевые слова – образная речь, литература, обучение, методика, метод, учебник, изобразительные средства языка, объяснение слов, межпредметная связь, грамматические знания, обогащение лексикона, эпитет, метафора, сравнения, программный материал, родной язык 6-ого класса.

Tsovinar Asratyan
Department of Armenian language name of ak. S. Abrahamyan, senior lecturer
E –mail: tsovinar-asratyan@mail.ru

EXPRESSIVE MEANS AS MEANS ENRICHMENT OF LEXICON

The article deals with expressive (figurative) means which considerably promote the enrichment of a lexicon of the pupil, the development of figurative speech, figurative thinking are considered. From figurative means of expression epithet, metaphor, comparison and the importance of their use in the speech have become the subject of discussion. The latter makes the speech more impressive. Examples and group of words are chosen from the textbook of the 6th class on the native language as pupils of secondary school study expressive (figurative) means in this grade.

Keywords - figurative speech, literature, training, methodology, method, textbook, expressive (figurative) language means, words of explanation, intersubject communication, grammatical knowledge, enrichment of a lexicon, epithet, metaphor, comparison, software material, the mother tongue of 6th class.

Աշակերտի խոսքի զարգացման հարցը մշտապես եղել և մնում է լեզվի մասնագետների ուշադրության կենտրոնում, քանի որ աշակերտի խոսքի զարգացման ելակետը և հիմքը հայոց լեզվի դասընթացն է: Լեզվական գիտելիքներն ուսուցանելուն զուգընթաց՝ ուսուցիչը հավասարաչափ աշխատանք է տանում նաև խոսքի զարգացման, բառապաշարի հարստացման ուղղությամբ, քանզի միայն լեզվական գիտելիքների իմացությունը դեռ բավական չէ, որ մարդը դիտվի որպես կիրթ, զարգացած ու գրագետ: Հայոց լեզվի դպրոցական դասընթացը, լեզվական գիտելիքների յուրացումը և խոսքի կուլտուրան միահյուսվելով՝ ստեղծում են գեղեցիկ, պատկերավոր, կատարյալ խոսք:

Աշակերտի խոսքի զարգացման,բառապաշարի հարստացման գործում մեծ նշանակություն ունեն նաև պատկերավորման միջոցները: Սույն հոդվածով էլ կփորձենք վեր հանել այն միջոցները, որոնք այս կամ այն չափով նպաստում են աշակերտների բառապաշարի հարստացմանը: Վերջիններս հիմնականում որպես տեսական նյութ աշակերտներին մատուցվում է 6-րդ դասարանում,իսկ դեռևս կրտսեր դպրոցում տրվում են դրանց մասին նախագիտելիքներ, չնայած պետական ծրագրով[1] առանձին ժամ չի հատկացվում մակդիր, փոխաբերություն,

[1] Ուսուցչի ձեռնարկ, Մայրենի 5-6-րդ դասարաններ, Եր., 2011թ.:

համեմատություն թեմաներին: Սկզբում տեսականորեն տրվում է նյութը, այնուհետև հաջորդում են առաջադրանքները: Դասագրքի մի քանի վարժություններով և տեսական նյութով բավարարվելը ճիշտ չի լինի, քանի որ արդեն նշել ենք, որ վերջինիս ուսուցումն ավելի շատ գործնական բնույթ է կրում: Գրականությունից ընտրված վառ ու ցայտուն օրինակներով ուսուցիչը պետք է հիմնավորի տեսական նյութը: Որպես այդպիսին՝ կարող են նպատակին ծառայել անցած և անցնելիք դասերը: Անկախ նրանից, թե ինչ թեմա են անցնում, կամ ինչքանով է դա առնչվում, ասենք, մակդիրին կամ համեմատությանը, պատկերավորման նման միջոցների հանդիպելիս միշտ պետք է կանգ առնել դրանց վրա, տալ ճիշտ ու համոզիչ բացատրություն և պահանջել հաճախ գործածել նման արտահայտություններ: Պարտադիր է նաև աշակերտին հիշեցնել խոսքում պատկերավորման միջոցների կարևորության մասին: Որպեսզի փոքր- ինչ պատկերացում կազմվի այն մասին, թե ինչ նշանակություն ունի մակդիրների, փոխաբերությունների, համեմատությունների կիրառությունը խոսքի մեջ, նախ՝ պետք է մանրակրկիտ բացատրվի դրանց գործածության նպատակը,ապա՝ վերլուծվի որևէ հատված և բացատրվի դրանց կարևորությունը խոսքում: Մենք բնավ այն մտքին չենք,որ 6-րդ դասարանում հանգամանորեն ուսուցանվեն պատկերավորման միջոցները: Բայց այն կարծիքին ենք,որ դրանց իմացությունը նպաստում է պատկերավոր խոսք կազմելուն, ուրեմն՝ ուսուցիչը չպետք է անտեսի այդ կարևոր հանգամանքը: Բնականաբար, ուսուցումը պետք է կազմակերպել՝ հաշվի առնելով 6-րդ դասարանցիների կարողություններն ու ունակությունները: Նշենք, որ գեղարվեստական խոսքում առարկան կամ գործողությունը պատկերավոր ներկայացնելու նպատակով գրողները հաճախ են գործածում հատկանիշ արտահայտող բառեր կամ կապակցություններ, որոնք կոչվում են մակդիրներ: Մակդիրի միջոցով տրվում է առարկայի, երևույթի, երբեմն նաև գործողության ոչ թե հիմնական ու բնորոշ հատկանիշը, այլ նրա գեղարվեստական, պատկերավոր, գեղագիտական բնութագրությունը: Մակդիրների առաջին և հիմնական հատկանիշն այն է, որ նրանք ունեն փոխաբերական իմաստ: Առարկան բնութագրում են ոչ թե սովորական, տարբերակիչ հատկանիշներով, այլ՝ գեղարվեստական, արտահայտչական տեսանկյունից:[1] Մակդիրը միաժամանակ արտահայտում է նաև խոսողի վերաբերմունքն ու գնահատականը: Մակդիրն ամենից առաջ նպաստում է խոսքի պատկերավորությանը, ուստի և այն առավել գործածական է գեղարվեստական ոճում:

Բերենք Ավ.Իսահակյանի «Արագածին» բանաստեղծությունից մի քառատող.

Դու, Արագած, *ալմաստ* վահան,
Կայծակեղեն թրերի,
Գագաթներդ բյուրեղ վրան
Թափառական ամպերի:(1,125)

Կամ՝ Հ.Սահյանի «Ուր որ նայում եմ» բանաստեղծությունից.

Ուր որ նայում եմ, քարե բարձունք է,
Քարե արցունք է, *քարե ժպիտ*,
Քարե սարսուռ է, ու *քարե սունկ* է,
Քարե ծաղկունքի քնքշանք է *բիրտ:(1,189)*

Եթե ուշադրություն դարձնենք ընդգծված մակդրային կապակցություններին, ապա ակնհայտ կդառնա նրանց ոճական, արտահայտչական երանգավորումը:

Արձակ ստեղծագործություններում մակդիրները հաճախ արտահայտում են հեղինակի կամ որևէ կերպարի հոգեվիճակն ու տրամադրությունը:

Սիրում եմ և՛ գարնան *ուրախ* անձրևը, և՛ աշնան *մելամաղձոտ* անձրևը:(1,25)

Աշնան մեղմ արևի մեջ գեղեցիկ էին ծիծեռնակների լուռ բները:(1,55)

6-րդ դասարանի մայրենիի դասագրքից բերենք մակդրային կապակցություններ. մռայլ կեսօր, հինավուրց հուշեր, խելացի լռություն, խորամանկ ժպիտ, խենթ սարսուռ, շառաչուն խավար, հեքիաթական վերջալույս, վառվռուն սարեր, քնքուշ մարմին, ղողանջուն անտառ, անծիր տխրություն, թանձր լռություն, ծանր լսողություն, լուռ բներ, կապույտ տեսիլք, կապույտ աստղեր, զրնգուն տեսիլք:

Փորձենք ներկայացնել, թե նշված օրինակներով ինչպես կարելի է հարստացնել աշակերտի բառապաշարը:

ա. Ընտրել նշված մակդրային կապակցություններից մի քանիսը և կազմել կապակցված խոսք:
բ. Հորինել փոքրիկ պատմություն և նշվածներից մեկը ընտրել վերնագիր:
գ. Կապակցությունները գործածել նախադասությունների մեջ:
դ. Մակդրակիր կապակցությունները դարձնել սովորական բառակապակցություններ:
ե. Ընտրել մի քանի կապակցություններ և բառարանի օգնությամբ մակդիրը փոխարինել հոմանիշով:
զ. Մակդրային կապակցության գերադաս անդամը փոխարինել մեկ ուրիշ բառով:

Համեմատությունը խոսքն ավելի դիպուկ և խոսուն է դարձնում: Այն լեզվի պատկերավորման միջոց է, որի դեպքում որևէ առարկայի կամ երևույթի նկարագրությունն ավելի պարզ ու տպավորիչ, պատկերավոր դարձնելու նպատակով համադրվում է այդ առարկայի կամ երևույթի հետ:[2] Այսպես՝ Հ. Շիրազի «Հորս հիշատակին» բանաստեղծությունից մի երկտող.

Կգար հայրս Շիրակի հովերի հետ իրիկվա,
Կշողշողար բահն ուսին, *սարից ելնող լուսնի պես:(1,22)*

Կամ՝ Ս.Կապուտիկյան, «Մասիսին մոտիկ».

[1] Լ.Եզեկյան, Ոճագիտության ուղեցույց, էջ 329, Եր., 2007թ.:
[2] Լ.Եզեկյան, Ոճագիտության ուղեցույց, էջ 334, Եր., 2007թ.:

Գույներդ այնքան ջինջ են, նրբերանգ,
Ասես չես նյութված քար ու ավազից:(1,110)

Մ.Մարգարյան, «Հայրենի մեր հող».

Դու մի բուռ, մի ափ,
Դու մի սրտի չափ
Դու սրտի պես լայն,
Դու սրտի պես խոր,
Հայրենի՛ իմ հող:(1,92)

Համեմատությունը, բացի երկու առարկաների միջև եղած ընդհանրությունները մատնանշելուց, միաժամանակ արտահայտում է հեղինակի վերաբերմունքը համեմատվող առարկայի կամ անձնավորության նկատմամբ:

Այսպես՝

Հետո հիշում եմ մի ցանկապատ, որի փշերը *մագիլների նման* բռնել են շորերս:
Մեր հարևանի բարդին բոցավառվում է երկինք հասնող *կրակե սյունի պես:*(1,12)
Նրա ականջին էր հասնում եկեղեցու *տոնական* զանգահարությունը, որը *կարծես թրթռում, խաղում էր օդի մեջ:(1,41)*
Նայում էինք հեքիաթական վերջալույսով վառվռուն սարերին, որոնց վրա մակաղած *հոտերի նման մեղմորեն հանգչում էին ոսկեգեղմ անտառները:(1,194)*

Ներկայացնենք դրանց մեթոդական նշանակությունը՝ բերելով համապատասխան առաջադրանքներ.

ա. Հորինել փոքրիկ հեքիաթ և նկարագրել:
բ. Որևէ ստեղծագործությունից դուրս գրել համեմատության օրինակներ:
գ.Ստեղծել համեմատություններ:

Փոխաբերությունը նույնպես լեզվի պատկերավորման միջոցներից է, որը խոսքին հաղորդում է հուզական – արտահայտչական երանգավորում, ընթերցողի երևակայության մեջ ստեղծում հույզեր, առարկայական, տպավորիչ պատկերներ: Փոխաբերությունը ոչ միայն նպաստում է խոսքի պատկերավորությանը, նկարագրությունը դարձնում ավելի տպավորիչ ու տեսանելի, այլև նրա միջոցով հաճախ բացահայտվում են մարդկային բնավորության որոշակի գծեր, իրավիճակներ ու գործողության տարբեր հանգամանքներ:[1]

Այսպես՝

Արևը հանգչում է հեռվում,
Գետից բարձրանում է մշուշ,
Հեքիաթդ անվերջ օրորում,
Իլիկդ խոսում է անուշ:(1,28)

Կամ՝

Աղբյուրներդ գիշեր ու զօր
Խոսքի բռնված իրար հետ…(1,125)

Կամ՝

Մերթ նժույգի պես բաշդ ցնցում ես,
Սանձդ կրծում ես դու խենթացած,
Մերթ քարերն ի վեր դու մագլցում ես,
Մերթ գալարվում ես քարերից ցած:(1,132)

Կամ՝

Մի *թանձր* լռություն կխտանար շուրջը:[2]
Անտառը կանչում է նրան, ընկերների ազատ վազքն է տեսնում:
Ամպերը եկել թառել էին շենքերի տանիքներին:(1,196)

Բառապաշարի հարստացմանը նպաստող մի քանի առաջադրանքներ.

ա. Հորինել փոքրիկ առակ կամ պատմություն՝ գործածելով փոխաբերություն:
բ. Պահանջել առանձնացրած օրինակներում ցույց տալ փոխաբերությունը:
գ. Որևէ ստեղծագործությունից հանել փոխաբերության օրինակներ:
դ. Հետևելով բերված օրինակներին՝ ինքնուրույն բերել փոխաբերության օրինակներ:

Վերոգրյալների շուրջ ավելի արդյունավետ կլինի աշխատանքը տեքստի վրա: Կարելի է տարբեր տեսակի և բնույթի աշխատանքներ կատարել տեքստի վրա՝ հենվելով պատկերավորման միջոցների վրա:

Աշակերտները կհամոզվեն, որ ընդգծված բառերն առավել արտահայտիչ ու տպավորիչ են դարձնում խոսքը: Այսպիսի բացատրական աշխատանքը երաշխիք է թեմայի հաջող յուրացմանը: Մայրենիի դասաժամերին, լեզվառճական վերլուծություններ կատարելիս, պետք է ուշադրություն դարձնել պատկերավորման միջոցներին: Անհերքելի փաստ է, որ աշակերտի պատկերավոր խոսքի զարգացմանը մեծապես նպաստում են գեղարվեստական գրականությունից հատվածների մեկնաբանումն ու վերարտադրումը: Եթե աշակերտը յուրաքանչյուր գրական տեքստից սովորի թեկուզ մեկ գեղեցիկ համեմատություն, մակդիր, անգամ բառ, որ դեռ անծանոթ է իրեն, ապա՝ որոշ ժամանակ անց նրա մեջ կկուտակվի որոշակի բառապաշար, կձևավորվի գեղեցիկ,

[1] Լ.Եզեկյան, Ոճագիտության ուղեցույց, էջ 339, Եր., 2007թ.:
[2] Դ.Գյուրջինյան, Թ.Ալեքսանյան, Ա.Գալստյան, Մայրենի 6, էջ 135, Եր.,2016թ.:

պատկերավոր խոսք: Սակայն միայն գրական տեքստի ընթերցումը, մեկնաբանումն ու վերարտադրումը դեռ բավական չեն, նշված նպատակին հասնելու համար, պետք է դրանք անընդհատ կիրառել խոսքում: Նոր նյութի հաղորդման ժամանակ նպատակահարմար կլինի օրինակները բերել հենց իրենց դասագրքի գրական տեքստերից, որոնք արդեն անցնում են կամ դեռ պետք է անցնեն,թեկուզ իրենց ծանոթ, հայտնի ստեղծագործություններից, որտեղ խոսքը հագեցած կլինի պատկերավորման միջոցներով: Նույնը պահանջել և աշակերտներից: Վերջնարդյունքում աշակերտները կկարողանան և՛ գեղեցիկ, հստակ շարադրել իրենց մտքերը, և՛ ունենալ հարուստ, պատկերավոր խոսք, և՛ հնարավորություն՝ թափանցելու գրական երկերը ու ընտրելու տպավորիչ, պատկերավոր խոսք: Այս հարցում, անշուշտ, ուսուցիչն իր ներդրումը պետք է ունենա: Իր ճիշտ ուղղորդումներով և ճիշտ մոտեցմամբ աշակերտներին պետք է օգնի բառերի ճիշտ ընտրության, ինչպես նաև՝ դրանք ճիշտ կապակցելու և խոսք կազմելու հարցում: Աշակերտին պետք է օգնել դուրս գալու սահմանափակումներից, սովորեցնել օգտվելու մեր լեզվի հարուստ բառաֆոնդից:

Ուսուցիչը պետք է պահանջի ստեղծել գեղեցիկ պատկերներ՝ մակդիրների օգնությամբ, համեմատություններ կամ փոխաբերական իմաստ ունեցող արտահայտություններ, որի համար տալիս է թեմատիկ բառախումբ: Որևէ տեքստից (դրանք կարող են լինել չափածո գրվածքներ, փոքրիկ պատմություններ և այլն) դուրս գրել համեմատություններ, բառակապակցություններ՝ կազմված մակդիրներով: Կամ՝ հատուկ տետրում գրառել իրենց հանդիպած ամեն մի գեղեցիկ արտահայտություն: Դասագրքում գործածված գեղեցիկ համեմատությունները,մակդիրները խմբավորել և առաջադրել աշակերտներին՝իրենց շարադրանքում կամ խոսքում օգտագործելու համար: Սակայն միայն նշված աշխատանքները բավական չեն բառապաշարի հարստացման համար, շատ կարևոր է արդեն յուրացրած կամ նորածանոթ բառերի ակտիվացումը: Ուրեմն, պետք է նախ՝ այդ մասին աշակերտներին տեղեկացնել, ապա՝ պարտավորեցնել, որ դրանց գործածությունը խոսքում լինի պարբերաբար: Ի վերջո, աշակերտի գիտակցությանը պետք է հասցնել այն միտքը,որ բառապաշարի աղքատությունը խոսքին տալիս է միապաղաղություն,միօրինակություն:

Բավարարվելով միայն դասագրքի վարժություններով և տնային աշխատանքներով՝ ուսուցիչը երբեք չի հասնի իր առջև ծառացած հարցի լուծմանը: Նպատակահարմար կլինի կազմել որոնողական, ճանաչողական ու ստեղծագործական բնույթի առաջադրանքներ, որն էլ աշակերտներին կմղի ինքնուրույն մտորելու, դատելու, գիտակցաբար աշխատելու, եզրահանգումներ կատարելու: Իրավացի կարծիք է՝ աշակերտի պատկերավոր մտածողությունը ստեղծում է պատկերավոր խոսք:

Գրականություն

1.Դ. Գյուրջինյան,Թ. Ալեքսանյան, Ա. Գալստյան, Մայրենի 6, Եր.2016թ.:
2. Լ. Եզեկյան,Ոճագիտության ուղեցույց,Եր.,2007թ.:
3. Գ. Բ. Ջահուկյան, Ֆ. Հ. Խլղաթյան,Հայոց լեզվի ոճաբանություն, Ուսումնական ձեռնարկ ուսուցիչների և ավարտական աշակերտների համար, Եր., 2007թ.:
4. Ուսուցչի ձեռնարկ, Մայրենի 5-6-րդ դասարաններ, Եր., 2011թ.:

ՀՏԴ 371.31:809.198.1 Հայոց լեզվի դասավանդման մեթոդիկա

Միրա Յարամիշյան
մ.գ.թ., դոցենտ, ակ. Ս. Աբրահամյանի անվան հայոց լեզվի ամբիոն
E-mail- mirayaramishyan@mail.ru

ԵՂԵՌՆԻ ԹԵՄԱՆ ԿՐՏՍԵՐ ԴՊՐՈՑԻ «ՄԱՅՐԵՆԻ» ԴԱՍԱԳՐՔԵՐՈՒՄ

Հայոց եղեռնը, իրավամբ, 20-րդ դարի սկզբի մարդկային ոճրագործության սահմռկեցուցիչ և անհերքելի փաստն է: Ամեն տարի ապրիլի 24-ին յուրաքանչյուր հայ (և ոչ միայն հայ) իր սուրբ պարտականությունն է համարում ընտանիքի մեծ ու փոքր անդամներով այցելելու Մեծ Եղեռնի անմեղ զոհերի հիշատակին նվիրված հուշակոթողին և խնկարկելու թուրքական յաթաղանի զոհ դարձած արդար հոգիների համար: «Մայրենի» դասագրքերի հեղինակները նրբազգաց մոտեցում են ցուցաբերել եղեռնի թեման շոշափելիս, որի շուրջն էլ խոսք է գնում սույն հոդվածում:

Բանալի բառեր- եղեռն, ցավ, կարոտ, հայրենիք, Մասիս, պահանջատիրություն, ոճրագործություն, հուշակոթող, անկախություն, դասագործընթաց, ամենագեղեցիկ սար, հուշարձան, նվիրյալներ

Мира Ярамишян
к.п.н., доцент,
кафедра армянского языка им. академика С. Абрамяна

ТЕМА ГЕНОЦИДА В УЧЕБНИКЕ «МАЙРЕНИ» ДЛЯ НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЫ

Неоспоримым считается тот факт, что геноцид конечно является чудовищным преступлением 20-го века. Ежегодно, 24 апреля, каждый армянин (и не только армянин) считает своей священной обязанностью со всеми членами семьи, даже самыми малыми, посетить мемориал, памяти невинных жертв, и зажечь свечи за души, ставшие жертвами турецкого ятагана. Авторы учебников <<Майрени>> проявили особый подход к теме геноцида, о чем и идет речь в этой статье.

Ключевые слова- геноцид, боль, тоска, родина, Масис, консистенция, безобразие, мемориал, независимость, курс, самые красивые горы, памятник, преданные

Mira Yaramishyan,
Ph.D., Associate Professor,
Chair of Armenian Language after Academician S. Abrahamyan

ARMENIAN GENOCIDE IN «MAYRENI» TEXTBOOK OF JUNIOR SCHOOL

Genocide is the most appalling crime of the 20th century, and that is an unquestionable fact. Every year on April 24 all the Armenians (and not only the Armenians) believe their sacred duty to visit the memorial dedicated to the innocent victims, and to light candles for the souls of the victims of the turkish yataghan .The authors of the textbooks <<Mayreni>> showed special approach to the subject of the genocide, which is the topic of the article.

Key words- Genocide, pain, anguish, birthplace, Masis, consistency, outrage, memorial, independence, course, the most beautiful mountains, monument, dedicated

Հայոց եղեռնը, իրավամբ, 20-րդ դարասկզբի մարդկային ոճրագործության սահմռկեցուցիչ և անհերքելի փաստն է, որի կողքով մարդկային նվազագույն բանականություն ունեցող էակը չի կարող անտարբեր անցնել: Ցավոք, դարը բոլորեց, բայց այդպես էլ սթափ միտքը ոչ բոլորի մոտ հաղթեց ու առայսօր մեզանից մեծ ջանքեր է պահանջվում՝ ապացուցելու հազարամյա պատմություն ունեցող մի հերոսական ժողովրդի գլխով անցած բազում արհավիրքներից սարսափելի իսկությունը:

Այս տարի ևս ապրիլի 24-ին յուրաքանչյուր հայ /և ոչ միայն հայ/ իր սուրբ պարտականությունն է համարելու ընտանիքի մեծ ու փոքր անդամներով այցելելու արդեն սրբատեղի դարձած Մեծ եղեռնի անմեղ զոհերի հիշատակին նվիրված հուշակոթողին ու խնկարկելու թուրքական յաթաղանի զոհ դարձած արդար հոգիների համար: Անգամ նախադպրոցական տարիք ունեցող երեխան էլ կարող է յուրովի ՝ իր տարիքին հատուկ մտածողությամբ ու բառապաշարով արժևորել ապրիլի 24-ին իր կողմից թեկուզ մի հատիկ ծաղիկ դնելը անմեղ զոհերի հիշատակը հավերժացնող կոթողին, որովհետև կորստի ցավը նրա արյան մեջ է փոխանցվել իր ծնողներից, տատիկներից ու պապիկներից, ապուպապերից:

Հայ ժողովուրդը ավանդապահ է, նրա զավակները՝ հավատարիմ բարոյական լավագույն չափանիշներին, որոնց հիմքը դրվում է յուրաքանչյուր հայ ընտանիքում և շարունակում ընդարձակվել դպրոցում: Մեր նպատակից դուրս համարելով հանրակրթական միջնակարգ դպրոցի միջին և ավագ օղակներում խնդրո առարկա հարցն ուսումնասիրելը՝ կանգ առնենք միայն կրտսեր դպրոցի «Մայրենի» դասագրքերում (I-IV դդ) զետեղված այն բնագրերի քննարկման վրա, որոնք ուղղակի կամ անուղղակի կապով առնչվում են Մեծ եղեռնին:

Մանկան դաստիարակությունը շատ բարդ և համակողմանի աշխատանք է, ուստի այդ գործով զբաղվողները, քաջ գիտակցելով իրենց ուսերին դրված պատասխանատվությունը, պետք է լինեն և' մանկավարժ, և' հոգեբան, և' պատմաբան,և' արվեստագետ: Հարցին նույն ձևի լրջություն պետք է ցուցաբերեն նաև դասագրքի հեղինակները համապատասխան բնագրեր ընտրելիս կամ կազմելիս, քանզի գեղարվեստական գրականությունը թերևս լավագույն

միջոցն է անհատի ճիշտ դաստիարակության գործում: Բարեբախտաբար, «Մայրենի» դասագրքերի հեղինակները, շատ լավ հասկանալով իրենց առաքելությունը, նրբազգաց մոտեցում են ցուցաբերել եղեռնի թեման շոշափելիս, այսինքն՝ նրանք կողքանց չեն անցել, բայց նաև կրտսեր դպրոցի «Մայրենի» դասագրքերում չկան ակներև փաստեր, դեպքերի նկարագրություններ կամ սարսափելի տեսարաններ (իհարկե, նկատի ունենալով երեխաների տարիքային առանձնահատկությունները), այլ նրբին մոտեցումներով սովորողներին հանգեցնում են համապատասխան տրամաբանական եզրակացությունների, այն է՝ դարեր շարունակ հայ ժողովուրդը պայքարել է իր անկախության ու ազատության համար, այդ ճանապարհը հարթ ու դյուրին չի եղել, եղել է դեգերումներով, հերոսամարտերով, ջարդերով լեցուն, բայց, միևնույն ժամանակ, ապագայի նկատմամբ լիահույս հավատով լցված ճանապարհ է եղել ու մնում է:

Ծանոթանանք դրանցից մի քանիսին:

Ահա «Մայրենի-1» դասագրքի «Մեր հայրենիքը Հայաստանն է» թեմատիկ խումբը, որ բացվում է Հայաստանը խորհրդանշող սիմվոլներով՝ հայոց եռագույն դրոշ, գերբ, Կառավարական տուն, Մատենադարան, Տիգրան Մեծ թագավոր, իհարկե, Մեծ և Փոքր Մասիսներ՝ արևով ճառագած: Իրոք, Հայաստան ասելիս՝ ակամա ոտքի ես կանգնում:

Վեցուկես-յոթ տարեկան երեխային քաջածանոթ է գրքի 38-րդ էջի նկարը՝ երկինք խոյացող սյունաշար, որի գլխին թխպամած երկինք է, կողքին՝ բարդիներ, պտղով ծանրաբեռնված ծիրանենիներ ու ծաղիկնե՞ր, ծաղիկնե՞ր՝ հատկապես ինքը կարմիր, սիրտը՝ սև կակաչներ, և երկու մանչուկ՝ տղա և աղջիկ՝ծաղկեփնջերը ձեռքներին Ծիծեռնակաբերդ շտապելիս:Նկարի տակ հեղինակի՝ Վասի հղումն է սիրելի փոքրիկ բարեկամներին. « Այս հուշարձանին նայելիս՝ մենք հիշում ենք մեր անմեղ զոհերին»:

Մնացյալը ուսուցչի գործն է՝ պարզագույն բացատրություններով ուղղորդելու յոթնամյա երեխային, թե ինչ արհավիրք է Հայոց եղեռնը, երբ է տեղի ունեցել և ինչու:

Հանրակրթության նոր Կրթակարգի պահանջներին համաձայն՝ այսօրվա դասագործընթացում ուսուցումը պետք է տարվի այնպես, որ աշակերտը, ստացած գիտելիքներն ու տեղեկությունները հիմք ընդունելով, ինքը կատարի համապատասխան եզրահանգումներ, այլ ոչ թե սպասի, որ ուսուցիչը պատրաստի դեղատոմսեր տա այս կամ այն երևույթի կամ գործողության վերաբերյալ, այլ խոսքով՝ նախկին ավանդական ուսուցչակենտրոն ուսուցումն այսօր պետք է իր տեղը զիջի աշակերտակենտրոն ուսուցմանը:

Այս պահանջի բավարարմամբ էլ «Մայրենի-2» դասագրքում զետեղված «Մասիս» գործնական զրույցը (էջ 124) ստիպում է աշակերտին մտածել, փնտրել, որոնել և պատասխանել այն հարցերին, թե ինչո՞ւ .

-եթե Մասիս սարի ստորոտից չափենք մինչև գագաթը, ապա կտեսնենք, որ նա աշխարհի ամենաբարձր սարն է,

-եթե Մասիսին նայենք հայի աչքերով, ապա կտեսնենք, որ նա աշխարհի ամենագեղեցիկ սարն է,

-եթե ուզենանք հասնել Մասիս սարին, ապա կտեսնենք, որ նա աշխարհի <u>ամենահեռու սարն է</u>,

-եթե աշխարհի բոլոր հայերը ցանկանան, որ Մասիսը նորից մե'րը լինի,ապա կլինի':

Ժողովրդական խոսքն ասում է. «Կարոտից է առաջ գալիս ամեն բան»: Հենց հայրենինքի, հայրենի տան ծխի ու եզերքի կարոտն է պարտադրել «Մայրենի-4» դասագրքի հեղինակներին, որ տասնամյա աշակերտներին ոչ թե իրական էքսկուսիա կամ արշավի տանեն դեպի Արևմտյան Հայաստան, այլ Արամի դարբին պապի հետ միասին մտովի այցելեն Մասիս լեռան քարանձավ , ուր հավատարիմ

շները կրծում են Արտավազդ թագավորի շղթաները, որ ազատեն նրան, հույս են տածում, որ Արտավազդը դուրս կգա և Մասիսին կտիրի, ու մենք կունենանք ոչ թե գերի Մասիս, այլ մե՛ր Մասիսը: Երեխաները անկեղծ ցանկությամբ ուզում են իրե՛նք գնալ – ազատել իրենց սուրբ սարը, բայց ո՞վ կթողնի բարձրանալ գերված Մասիսը:

Սակայն դա ժամանակի հարց է, ու նրանց ընդունած որոշումն էլ ապագայական՝ մի մասը կգնա Ագռավաքար՝ Մհերին ազատելու, մի մասը կբարձրանա Մասիս՝ Արտավազդին ազատելու, և կիրակնան հայի երազանքները, որոնք թռչունների տեսքով ամբողջ աշխարհից գալիս և բույն են հյուսում Մասիսի լանջերին:Ու ճանապարհից չեն շեղվում, որովհետև ճանապարհի ուղղությունը սիրտն է հուշում:

Կյանքում հարազատ ու թանկ բաներ կան, որոնք չես կարող կորցնել, եթե քեզ չպարտադրեն:

Հայի մեր տեսակը մեր հաղթանակների պտուղն է՝ ուսումնատենչ, ինքնավստահ, հավատավոր: Այս միտքն է արծարծվում Վրեժ Իսրայելյանի «Չնվաճված աշխարհամաս» պատմվածքում, որից բերված մի փոքրիկ հատվածը բավական է նորից շեշտադրելու այն տխուր փաստը, որ իրագործվել է 101 տարի առաջ, և առայսօր չի մորմոքվում ցավը. « Աշխարհի բոլոր պապերն էլ գեղեցիկ հեքիաթներ գիտեն: Բայց Արշակ պապն ուրիշ էր: Նա միայն մեկ հեքիաթ գիտեր. «Լինում է, չի՞ լինում՝ լեռների մեջ մոլորված մի գյուղ է լինում: Էս գյուղը միայն մի ճանապարհ է ունենում, էն էլ տանում էր լեռան գագաթ…»: Դա մի տխուր ու անվերջանալի պատմություն էր հեռվում թողած ծննդավայրի, հարազատ մարդկանց, տան ու լեռների մասին: Երբ մամը հուզմունքից ծածկում էր արտասվախառն աչքերը, Հակոբիկը ըմբոստացած վեր էր թռչում. «Պա՞պ, ո՞վ հնարեց այդ հեքիաթը, ո՞վ»: Արշակ պապը լռում էր: Հետո պապի հեքիաթն այլ ընթացք է ստանում, որովհետև թռռն ասում է, որ գիտե՝ աշխարհում քանի աշխարհամաս կա՝ Եվրոպա, Ասիա, Ամերիկա, Աֆրիկա, Ավստրալիա, հաջորդի անունը դժվար է, մոռանում է:

-Տո՞ւն ,- համարյա գոռալով ասում է պապը և շարունակում,-տո՞ւն: Էդ աշխարհամասի անունը ոչ մի գրքում գրված չի, բայց ամենամեծ աշխարհամասն է, ամենասիրունը, ամենահսկականը: Գրքում գրում են էն աշխարհամասի անունը, որը նվաճել են, իսկ տունը չնվաճված աշխարհամաս է:

Թռռը հավատում է, որ կա՛ այդպիսի աշխարհամաս՝ չնվաճված, ամենասիրուն, ամենահսկակա՞ն, և նկարում է արար աշխարհին այդ տունը, որ մեկ դար առաջ շեն էր, պատերը անտաշ քարից էին, ծեփը՝ հարդախառն ցեխով, դուռը՝ մեկփեղկանի, պատերի ներսում յոթ թախտ էր, հինգ օրորոց, օջախի սալը շիկացած էր, Ջեյրան, Շեկո կովերը, Կարմիր եզը կուշտ էին, Իսրո պապը քնած էր, ճիշտ է, բայց ամբողջ օրը ձիու վրա է եղել, նանն էլ դրսում երկանք է աղում: Ահա չնվաճված աշխարհամասի բնակչի կարոտը…

Հովհ. Շիրազը կասեր. «Այսքան մոտ եմ, բայց կարոտ եմ Մասիսին…»: Ա՜խ, այս Մասիսը, որից փափկում են սրտերը բոլոր, իսկ ինքը… քար է, ջերմացնում է սրտերը մոլոր, երբ ինքը…սառն է, աշխարհներից հեռավոր-հեռու բոլոր հայերին այստեղ է բերում, երբ ինքն…այստեղ չէ, միաբանության քարող է կարդում աշխարհում ցրված հայերին անտուն, երբ որ…կիսված է, որ մեծ սիրո պես ո՛չ հեռանում է, ո՛չ էլ գալիս է (Գևորգ Էմին) «Ա՜խ, այս Մասիսը», «Մայրենի-4», էջ 76): «Երևի հայրենիքը հենց այն է, որ կորցնելուց հետո այլևս ոչինչ չես ունենա կորցնելու»,-ասել է Վարդգես Պետրոսյանը: Այսօր մենք ունենք մեկ աշխարհամասի արժեք ունեցող մի Հայրենիք՝ մի Հայաստան ու մի փոքրիկ Արցախ, բայց Մեծ և Փոքր Մասիսները ձեռք ձեռքի տված կարոտով սպասում են մեր սերնդի հայրենանվեր գործերին: Եվ ինչպես Հրաչյա Մաթևոսյանն է ասում.

«Ես հավատում եմ հավերծ հին ու հավերժ նոր մեր ժողովրդի ու նոր եկող սերնդի զորավոր ճակատագրին»: Հայ ժողովուրդն ունեցել է և կունենա ամենասիրելի հերոսներ, որոնց կմեծարի նրանց կատարած գործերի ու արժանիքների համար այնպես, ինչպես մեծարել է զորավար քաջ Անդրանիկին՝ ասելով. «Չարին դատող, Ազգին սիրող, Ազգապաշտպան Հայ Անդրանիկ: Հուշարձանիդ մեծ պատվանդան՝ Մասիսն է քեզ միայն արժան»(«Մայրենի-3, էջ 98»):

Բավական չէ՛ իր ազգի զավակը լինել, պետք է նաև նրա հրաշունչ զինվորը լինել (Գ. Նժդեհ), այնպիսին, ինչպիսին էին հայ նշանավոր ֆիդայիները, հայոց դատավճիռն իրականացնող հայորդիները, հայ դատի նվիրյալները, հայ վրիժառուները, այսօր իրենց պահակակետերում կանգնած տասնութամյա մեր պատանիներն ու զինվորները, մերօրյա հերոսները, որոնց ուխտն է՝ արյան գնով պահպանել մեր ամեն մի թիզ հողը և ոչ միայն պաշտպանել, այլև պահանջատերը լինել կորցրածների համար, չնվաճված հայրենիքի համար: 21-րդ դարի մատաղ սերունդը այլ հոգեբանություն ունի, այլ դաստիարակություն է ստանում, նա ավելի ազատ է, անկախ, ինքնիշխան, և համոզված պետք է լինենք, որ վաղ թե ուշ նա կապրի եթե ոչ ծովից ծով, ապա իր պատմակա՛ն Հայաստանում, ի՛ր Արարատի լանջերին:

Այս ոգով դաստիարակելուն նպաստում են նաև «Մայրենի» դասագրքերը:

Գրականություն

1.Թորոսյան Կ.,Սարգսյան Վ.,Խաչատրյան Հ.,Չիբուխչյան Կ. -Մայրենի-4,Երևան,2009
2. Թորոսյան Կ.,Սարգսյան Վ.,Խաչատրյան Հ,Ջիլավյան Ե. -Մայրենի-3,Երևան,2008
3.Սարգսյան Վ.,Թորոսյան Կ.,Գրիգորյան Ս.,Խաչատրյան Հ.-Մայրենի- 2, Երևան,2007
4..Սարգսյան Վ.-Մայրենի-1,Երևան,2006:

ՀՏԴ- 809.198 .1 Հայոց լեզու

Ռենա Մովսեսյան,
Ստեփանակերտի «Գրիգոր Նարեկացի» համալսարանի դասախոս

ԲԱՌԻՄԱՍՏԱՅԻՆ ԲԱՐԲԱՌԱՅՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԱՐՑԱԽԻ ԳՐՈՂՆԵՐԻ ՍՏԵՂԾԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ

Բարբառները բնական հիմքն են լեզուների գրական տարբերակների, և բարբառային իրողությունների դրսևորումը գեղարվեստական ստեղծագործության մեջ այդ առումով օրինաչափ է: Բարբառային իրողությունները գիտական գրականության մեջ դիալեկտիզմ՝ բարբառայնություն, եզրույթով են բնորոշվում: Բարբառայնությունը սահմանվում է որպես բարբառին բնորոշ լեզվական առանձնահատկություն՝ գործածված գրական լեզվում:

Սույն հոդվածում քննվում են Արցախի գրողների կողմից գործածված բառիմաստային բարբառայնություններ, այսինքն այն բառային միավորները, որոնք նշված գեղարվեստական գրականության մեջ գործածվել են ոչ գրական իմաստով:

Արցախի գրողները իրենց ստեղծագործություններում գործածել են մեծ թվով բառիմաստային բարբառայնություններ ու բարբառերանգ հատուկ անուններ:

Բանալի բառեր. բառիմաստային բարբառայնություններ, բարբառային միավորներ, լեզվական առանձնահատկություն, գրական լեզու, գրական տարբերակներ, Ղարաբաղի բարբառ, բնական հիմք, ոչ գրական իմաստ, գեղարվեստական ստեղծագործություն:

Рена Мовсесян,
преподаватель кафедры армянского языка и литературы
университета имени «Григора Нарекаци»

СЕМАНТИЧЕСКИЕ ДИАЛЕКТИЗМЫ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ АРЦАХСКИХ ПИСАТЕЛЕЙ

Диалекты являются естественной основой литературных вариантов и в этом смысле закономерно выявление диалектных единиц в художественном произведении. Эти единицы определяются в научной литературе как диалектизмы. Диалектизм-это характерная диалекту языковая особенность, применявшаяся в литературном языке.

Арцахские писатели в своих художественных произведениях использовали большое количество семантических диалектизмов.

В данной статье были исследованы те семантические единицы, которые в произведениях арцахских писателей были употреблены в нелитературном значении.

Ключевые слова: семантические диалектизмы, диалектные единицы, языковая особенность, литературный язык, литературные варианты, художественные произведения, карабахский диалект, естественная основа, нелитературное значение.

Rena Movsesyan
Lecturer, the chair of the Armenian language and Literature
at Grigor Narekatsy University

SEMANTIC DIALECTISMS IN THE WORKS OF ARTSAKH WRITERS

Dialects are natural bases for literary versions and in this sense the identification of natural dialectal units in literary works is regular. Dialectal units are defined in the scientific literature as dialectisms. Dialectism is a language peculiarity particular to the dialect used in the literary language.

Artsakh writers used numerous semantic dialectisms in their works.

Semantic units used in the works of Artsakh writers in non-literary meaning are investigated in this article.

Key Words: semantic dialectisms, non-literary versions, dialectal units, language peculiarity, literary language, literary work, Karabakh dialect, natural basis, non-literary meaning.

Բարբառները բնական հիմքն են գրական տարբերակների, և բարբառային իրողությունների դրսևորումը գեղարվեստական ստեղծագործության մեջ այդ առումով օրինաչափ է: Այդ միավորները գիտական գրականության մեջ **դիալեկտիզմ՝ բարբառայնություն**, եզրույթով են բնորոշվում **[տես՝ 13-60]:**

Բարբառայնությունը սահմանվում է որպես բարբառին բնորոշ լեզվական առանձնահատկություն՝ գործածված գրական լեզվում: Եվ տարբերակվում են հետևյալ տեսակները. **հնչյունական, քերականական, բառակազմական, բառային**: Բառայինը իր հերթին լինում է **բուն բառային, ազգագրական և բառիմաստային [17]:**

Հատկանշական է, որ ընդհանուրհայերենյան մի շարք բազմիմաստ բառեր, ինքնին ունենալով բարբառային գործածության հասցեականություն, գեղարվեստական գրականության մեջ, ըստ անհրաժեշտության, կիրառվում են հենց բարբառային իմաստներով՝ համահենքին հաղորդելով ժողովրդախոսակցական երանգ: Դրանք բառիմաստային բարբառայնություններ են:

Այդպիսի միավորներ են Արցախի գրողների ստեղծագործություններում գործածված հետևյալ բառերը. **մարդը՝** «տղամարդ ամուսին, այր» մասնավորված նշանակությամբ, ***տարանալը՝*** «*բարկանալ, հուզվել*», **քաշել**-ը՝ «*ծխել», «կրել, տանել, ապրել*» և «*խնայել*» իմաստներով, **կոխել** բայը «*ծավալվել, տարածվել» և «վրա հասնել, լրանալ», **ցուրտ**-ը* «*մտերմությունից զուրկ*», ***թիվ*** -ը «*թվական և ընդհանրապես ժամանակաշրջան»,* ***օր*** -ը «*վիճակ, դրություն, կարգավիճակ*», ***նախշել***-ը *«հայհոյել»*, ***կտրել***-ը «*թալանել, կողոպտել*», ***մաքուր***- ը *«ամբողջովին, կատարելապես»*, ***ընկնել***- ը *«սկսվել, վրա հասնել»*, ***պառկեցնել***-ը *«խփել»*, ***բռնել***-ը «*տարածվել*», ***ծնունդ***-ը *«տարեդարձ »*, ***ներանալ***-ը «*վիրավորվել*», ***ուզել***-ը «կանչել», ***վերցնել***-ը «*ձեռնարկել*», ***բերել***-ը «ծնել», **կապելը՝** «բաց թողնել, հոսքն ուղղել՝ջրի

մասին» իմաստներով և այլն: Օրինակ՝ *Մարդդ քեզ լավ է պահում, դարձել ես հաս՝ գաթայի մեջը դրած* [8- 399]: *-Էլ ինչ լինի,-նորից տաքացա,-կեղտի մեջ գցեցիր քեզ էլ, ինձ էլ* [10-79]: *«Էն աշխարհքում էլ պիտի ցավ քաշես»,-մտքում ասաց Օսնիը* [8- 292]: *Սրան էդ անտեր քաշելն է էդ օրը գցել* [9-218]: *Մի քիչ բողազներիցդ քաշեք և մի կողմից մի սենյակ ավելացրեք* [8-230]: *Արդեն մութը կոխել էր, որ էշը խոտով բեռնած դուրս եկավ արտից* [8-344]*: Երևանից վերադարձավ նրա շրջկոմական քեռին ու միլիցիային հայտնեց, որ տունը կտրել են* [66-46]: *Ծերությունը կոխել է. Վանի, դժգոհեց ինքն իրեն* [8- 112]: *Անդրանիկը կնոջ վրա ձեռք բարձրացրեց և մորն էլ ցուրտ խոսք ասաց* [8- 231]: *Էս քո ասած թիվը չի, Եղիազար…* [9-110]: *Տավարի օրում մարդիկ են, դեպի ուր քշեն, էն ուղղությամբ էլ կգնան* [1-262]: *Մեր մեջ ի՞նչ է եղել: Ոչինչ: Էրկու ցուրտ խոսք* [1- 129] *:Ջուրը կապեց լոբու արխին ու նստեց* [8-152]: *Դա պանիկա է, մաքուր պանիկա* [16- 26]: *Երբ որ ընկնեն տաքները /Ու գան գարնան/ Հավքերը* [4- 34]: *Հայկազը գնաց ջուրը վարունգի վրա կապելու* [8-306]: *Ճիպոտը մի լավ պառկեցրեց ջորու տռուզ կոնքերին, ելավ քարե կածան* [9-55]: *Խորոմածդ այնպես արա, որ հոտը սաղ թաղը բռնի* [1-5]: *Տոն օրերին կամ երեխաներից մեկի ծննդին լակոտները սովորականից շուտ էին արթնանում* [8-226]: *Դո՛ւրս եկ, քեզ ուզող կա* [10-18]: *- Էն շանը մի ասան լաթի տվեք,- նեղացած կանչեց Ոսկեհատը՝ ակնոցն աչքից առնելով* [9-23]: *Ասում եմ, Սաթենիկ աքերը մի տղա յա բերել* [1- 511]:

Բառային այդ միավորները միայն նշված իմաստներով են պահպանում իրենց «բարբառայնության բարուրը». Եվ եթե վերոնշյալ միավորները իմաստային ծավալումով են պահպանել բարբառային երանգը, ապա ներքոնշյալ բառեզրերը լիովին չեն ազատվել բարբառայնության իրենց նկարագրից: Ինչպես՝ *Զարությունից էլ տնից փող էր թռցնում (գողանում)* [10-18]: *Առավոտյան նախագահի հետ բռնվեց (վիճել), ամբողջ օրը՝ կեղտաբերան ու զզվելի, դարձել էր քոլի աղու տանձ* [8- 355]: *Զմեռս չէ՞ր, որ Մուքանի կոկորդը թոնրից հանեցին,- ու խոսողը թունդ (խիստ վիրավորական) հայհոյեց* [8-136]: *Ու օգոստոսի կեսերին Սոկրատից, Վարսենից, Հարարի մյուս այլոկողներից (թալանող) շուտ ընդհին խունկուձեթ շլորը քաղում, որ լավաշ անես* [8-334]: *Նախագահը խմած ժամանակ լավ ջրիկանում է (թեթևամտանալ)* [8-352]: *Սեպտեմբերին նա ցուլը կրտել տվեց, որ սկսեր միս գցել (ավելացնել, ուժեղացնել)* [9-159]: *Բայց կարող է քաշվենք (ձախողվել)* [10-21]: *Արի քեզ դերասան շինենք (դարձնել)* [8-344]: *–Ճաքեք, տրաքվեք, է, (զայրանալ), որ ճաքվում տրաքվում եք* [8-323]: *Դու էլ ես լսել, որ Մելսիկը խփվել է (հրազենով սպանվել է)* [10-88]:

Բառի բառիմաստային ծավալումները դրսևորվում են հաղորդակցության գործընթացում՝ հիմնականում խոսակցական մակարդակում: Իսկ բառերի բարբառային իմաստների գրականացման ճանապարհներից մեկը գեղարվեստական գրականությունն է, այն «ամրագրում է» իր՝ ժողովրդի կողմից գործածվող իմաստը, տարածում և հաճախ հասցնում գրական մակարդակի:

Ուշագրավ են **հատուկ անուններով** ձևավորվող բարբառայնությունները. գեղարվեստական ստեղծագործություններում բարբառային երանգավորում ունեն այն հատուկ անունները, որոնք բարբառին հատուկ հնչողությամբ էլ կերպավորված են: Դրանք նախ՝ անձնանուններ են. ինչպես՝ **Մոսո (Մովսես), Սաթի (Սաթենիկ), Սերգո (Սերգեյ), Օսնի (Հովսեփ), Կուքի (Գրիգորի), Ուհանես (Հովհաննես), Նեսի (Ներսես), Թագուշ (Թագուհի)** և այլն: Ինչպես՝ *Հա, ընկեր Արամյան, իմ անունս էլ Սաթի է, Ծուկանանց Սաթի [1- 17]: Աստծատուրին գյուղում Ծատի էին ասում, Խաչատուրին՝ Խաչի [1-291]: Ուհանես, դու քո աստվածը, չառնես: Քեզ պետքական փա՞յտ է հարկավոր [9- 87]: Դա խի՞ղճ է, մի տեղ գրելո՞ւ բան է: Օսնիը խեղճանում է [8- 371]: Դու էլ նստիր, Կուքի, դիմեց նա տնտեսվարին [1- 101]: Սահակյանների մոտիկ հարևանուհի պառավ Մարանգյուլն էր [1-228] :Դեռ մեկին էլ / Մեջքիդ դրել, / Բլանց Մոսուն / Հյուր ես բերե՞լ [4- 108]: Ինձ ուշադիր լսում էր միայն Նեսի ապան, բանջարանոցի տնտեսվարը [16- 9]: Համբարձի, ձեզ սպասե՞նք, թե՞ կթողնես, որ առաջից մենք գնանք,-լեզուն ծլթացնելով ասում է Արտուշը [8- 183]: Հովգյում, Առաքել, Ռուբեն, Հովսեփ, Մանուկ, Ներսես, Կուքան, Սոփին եմ ձեր ցավը տանեմ [16- 4]:

Եթե նույնիսկ տեքստում ապահովվել է գրական հայերենի անաղարտությունը, այնուամենայնիվ այդպիսի անվանակիր հերոսները տեղական բարբառային երանգն են նաև տեսանելի դարձնում:

Նույնպիսի գործառույթ ունեն նաև հերոսների զբաղմունքը և այլ հատկանիշներ բնութագրող բարբառային այն լրացումները, որոնք մականվան արժեք ունեն: Օրինակ՝ *Հայրը «հայտնի» մարդ էր, Արցախում Տկլոր Մկը էին ասում նրան [7- 456]: Եսայու տղան ո՞վ է, չոլախ Սանթուրն ինչացո՞ւ է, որ նստել է պապական ունեցվածքիդ [9- 48]: Մարդուն ուղարկում է սեզոն, ինքը դամբաշ Վանոյին բերում տուն [8-285]: Զաբելի համար գիր գրողի ձեռքը ծկթի, ինքը տղա մնծացնի, ուրիշները վայելեն՝ Եղիշն ու Ճուխի Շարմաղը [8- 322]: Ադունն արեց, Ադունը, հնձվոր Գալուստի լաչառ Ադունը [16- 260] :-Գոմաղբ պիտի տանել ջերմոց,-բրիգադիր Սավադը դառնում է քոռ Մուքանին [8- 128]: Քաչալ Շաբոյին կուղարկեի ֆերմա, քեզ վերցնեի տեղակալ [16- 345] :Գերանդին չհատվող սիգախտի վրայից անցնում է, ոնց որ դալլաք Ղևոնդի սափրած երեսը [8- 331]: Եվ մեկն էլ չոբան Սարոյի երգն էր, որ թևահարում էր այգում* [1- 331]: *Ականջները քլառա Ներսես վարժապետի թոռն է* [1- 319]:

Հատուկ անունների ընդգծված լրացումները պատկանում են բարբառային բառաշերտին և ունեն հետևյալ իմաստները. **տկլոր**– մերկ, **դամբաշ** – նվագողին կամ երգողին նվագակցող, ձայնակցող, **չոլախ** – ոտքից կամ ձեռքից հաշմանդամ, **չոփուռ** - չեչոտ՝ ծաղկատար երես ունեցող, պեպենոտ, **լաչառ**- լկտի, կռվարար, չարաբարո, **ճուխի**- խոզ, **քոռ** - տեսողությունից զուրկ (մարդ, կենդանի), **քաչալ** 1.մազերը թափված, ճաղատ, 2.փխբ. բուսականությունից զուրկ, **դալլաք** –վարսավիր, սափրիչ, **չոբան** - ընտանի չորքոտանիների (հատկապես ոչխարների և այծերի) հովիվ, **քլառա** - ականջները կտրած, **դուքանչի** - 1.մասնավոր խանութ պահող մարդ,2.խանութի վաճառող-գործակատար:

Ժողովուրդը նույնիսկ որպես մականուն կիրառում է ամբողջական դարձված, ինչպես՝ *Անունը Եսթեր, փոտ անունը՝ տյուս արծած Եսթեր*: [7-136]

Տյուս արծած դարձվածը Ղարաբաղի բարբառում գործածվում է անբարոյական իմաստով:

Ստեղծագործողի կողմից գրական հերոսներին նման մականուններով դիմելը կերպարակերտման յուրահատուկ եղանակ է, որը երկին տալիս է ականատեսի անմիջականություն:

Բարբառին բնորոշ երևույթ է ազգակցական հարաբերություն արտահայտող բառանվանումների ընդհանրական ազգական և նույնիսկ ոչ ազգական նշականությամբ կիրառությունը: Եվ հատկանշական է, որ այդ բառանվանումներն իրենց այդ ընդհանրական իմաստներով դրսևորվել են Արցախի գրողների ստեղծագործություններում՝ հանդես գալով իբրև հատկանվան լրացումներ՝ որոշիչներ: Այդպիսով բնագրին հաղորդվում է բարբառային բներանգ: Ինչպես՝ ***աքիր*** *(հորաքույր),* ***հնգեր*** *(1.մտերմությամբ՝ սիրով՝ գործունեությամբ՝ ընդհանուր հայացքներով մեկի հետ կապված մարդ, ընկեր, 2.գործածվում է անունների կամ ազգանունների հետ՝ քաղաքացի նշանակությամբ),* ***ապեր*** *(1.հայր, 2.եղբայր),* ***տյուտյա*** *(1.կանանց դիմելու ձև, 2.մորաքույր),* ***ապա*** *(1.պապ, 2.հայր, 3.տարեց տղամարդկանց դիմելու հասարակ անուն),* ***այա*** *(1.մեծ մայր, տատ, 2.ծեր կանանց դիմելու կոչական բառ),* ***ձյած*** *(1.տղամարդկանց դիմելու ձև, 2.հորեղբայր),* ***ամի*** *(հորեղբայր),* ***ազի*** *(1.հորաքույր, 2.մայրիկ, 3. տարեց մարդկանց կոչական բառ),* ***բաջի*** *(1.հեգն. քույր,*

2.մորաքույր, հորաքույր, 3.կանանց տրվող հարգական կոչում, որ գործածվում է հատուկ անունից հետո), ***քիքի*** *(1.մորաքույր, 2.տարեց կանանց տրվող հարգական անուն և կոչական բառ),* ***դայի*** *(1.քեռի, մորեղբայր, 2.տարեց տղամարդկանց դիմելու հարգական կոչական բառ):* Օրինակ՝ Պառավը՝ Անուշ աքիրը, որ խնամում էր նրան, բղավում էր գլխին **[9- 217]:** Տատիս ավագ քույրը՝ Նանա քիքին, մահամերձ էր **[16-56]:** Այսինքս, էսպես է, էլի, հնգեր Մարգարիտ, ես խոխիս բերանի հացը, ջանի շորը, ոտքի տրեխը, գլխի փափախը տալի՞ս եմ **[1- 349]:** Խանում աքեր, գնացողը գնում է, մնացողն էլ պիտի մնա **[7- 149]:** Կուքի դայի, ասում է Օղտանց Համբարձումը, մեծ տղայիդ երեկ գիշեր եկան ու ձերբակալեցին **[7- 149]:** Եկել եմ Արսեն ապոր, մերոնց շիրիմներին այցելության **[7-368]:** Եվ փոքր աչքերն արագ-արագ թարթելով՝ ձեռքը մեկնեց. - Տուր, Աշիկ տյոտա **[1- 198]:** Նախշուն աբոր տուն է **[1- 226]:** –Օսնի ապան էլ իրեն կբերի,-և Մեխակն իր հերթին աչքով ր անում Ադվանին **[9- 241]**: -Ես իմն ասացի, մենք սաղ, Քաթան այան մեռած, կտեսնենք **[8- 239]:** Ճչում էր, կանչում՝ ձյած Աղթեմ, ձյած Աղթեմ **[7- 617]:** Նախշուն ագին կանչում էր **[16- 19]:** Մինա ագին երազում Վիտալիկին էր տեսել **[8- 349]:** Մենք էլ մի Բուդաղ ամի ունենք, իմ բրիգադումն է աշխատում **[1- 231]:**

Այսպիսով՝ Արցախի գրողներն իրենց կերտած կերպարներին դիմելով ժողովրդի կողմից ընդունված կամ հենց ժողովրդի հորինած անուններով՝ յուրովի արտահայտում են իրենց վերաբերմունքը և համապատասխան վերաբերմունք ձևավորում ընթերցողների մեջ՝ նպաստելով կերպարի մտերմացմանն ու հարազատացմանը ընթերցողի համար:

Նույն սկզբունքով էլ գեղարվեստական երկում նկարագրվող միջավայրն է հարազատ դառնում, երբ գրողները հմտորեն կիրառում են ժողովրդական ձև ունեցող տեղանունները:

Օրինակ՝ Ա՛յ տղա, ոչխար ասացիր հիշեցի, ասում են՝ քո աներ Սարուն ծառից ընկել, ոտքը ջարդել է, ճի՞շտ է **[8- 348]:** Թամբը վեր կալ, բխովիր, Սեռուտի էն մախմուր խոտը թող արածի **[16- 320]:** Բա դու, ասա, ի՞նչ էիր ուտում տուներտեղդ կորցնելուց հետո, Ղաբանի սարերն անցնելիս **[9- 89]:** Ինձ ասա՝ տեսնեմ Գանձասարից քիչ վերև՝ Ռուսեն աղբյուրի կաղնու մոտ էն ինչ զրույցներ էր Ռոմանը **[7-116]**: Իջանք Սալտափ, որ այնտեղից թեքվենք Դրախտի ձոր **[8- 133] :** Բոլորքեն տախտումը էս տարի պտմիդորը պիտի որ լավ լինի… **[16- 222]:** Վաղ ծեգին գնում է մի իշաբեռ փայտ է բերում, իրեն հալալ, հետո նետ գնում է Տկողնուտ, Դաշխա քարից պարկով տկողին հավաքելու **[9- 162]:** Մեր էշը տարել է Ծառեխի ծմակը: **[8- 321]** Հաջորդ օրը Կոմունարը կոլխոզի հորթերը տարավ Զոխուր **[8- 136]:** Դեմս Դովթալար սարն է՝ մի հոնքին ամպ, մի հոնքին՝ արև **[16- 338]:** Կես ժամ հետո Մարությանը հեռացավ պառավների մոտից և ձին քշեց Դաշխա-քարի **[1- 469]**: Առավոտյան վաղ վեր են կենում, գնում Դաշխա խութի վրա կանգնում **[7- 130]:** 33-ին Սեյրան Բաբայանը Զորոտում 150 տարվա արտ կատարեց **[16-192]:** Խաշար խութից Տանձուն աղբյուրի վրա իջնող ճանապարհին գարու մի խուրձ էր դրված **[8- 112]**: Էն է, Տափերը կես ժամվա ճամփա է… : **[9- 204]:** Կովը քշեց գյուղից վեր՝ Զուխուրի քոլուտը, թողեց, որ անասունը գիշերվա հովին մի քիչ արածի **[8-112]:** Սատկած խոճկորները տարել ու Խամհատի տափում թաղել է **[7- 475]:** Մինչև հասան Գյադուկ՝ Հարարա աքաղաղների կանչը արդեն սկսվել էր **[8- 307]:** Երբ «ռացիայով» հայտնեցին՝ սպասել Մաննեն խութում …**[7- 573]**:

Ընդգծված տեղանուններն Արցախի գրողների երկերում գործածվում են ժողովրդի կողմից օգտագործված ձևերով և իրենց կազմում ունեն բարբառային ձևույթներ,որոնք տեղ են գտել Ա. Սարգսյանի «Ղարաբաղի բարբառի բառարանում» ինչպես՝ **սրէռ**- լեռան գագաթնային գիծը, որի երկու կողմերից սկսվում է վայրէջքը, **խաշար**- խոշոր, **խութ-բլուր,** , **ջրռ**-վայրի, չպատվաստված, **գյադուկ**-լեռնանցք, **տափ**-գետին, **շոր**-աղի, **ծմակ**-անտառ, **քոլ**-թուփ, **մաննը**-մատ և այլն:

Տեղանունների այսպիսի կիրառությունն ունի նաև ճանաչողական նշանակություն:

Այսպիսով՝ բարբառի բառապաշարը հատկանշվում է բառիմաստային ուշագրավ իրողություններով: Դրանք իրապես բնութագրում են բառային այդ միավորների իմաստային զարգացման ընթացքը: Եվ այդ իրողությունների վերլուծությունը ներկայացնում է բառի իմաստային տեղաշարժերը: «Մեր լեզվի բառերի բազմիմաստությունը նաև երկար դարերի ընթացքում կենդանի խոսքի մեջ գործածվելու ժողովրդական բառ ու բանին հատուկ պատկերավորությամբ, ժողովրդական մտածողությամբ իմաստների զարգացման, ժողովրդական բանահյուսության մեջ մշակելու և յուրահատուկ զարգացում ապրելու հետևանք է» **[14- 216]:**

Գրական լեզվի բառիմաստային տարողունակությունը ևս աճում է ընդհանուրհայերենյան բառերի բարբառային իմաստների գրականացմամբ, ինչը հաճախ կատարվում է գեղարվեստական գրականության միջոցով:

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

1. Աբրահամյան Ս., Սերունդների հետ, Երևան, «Ամարաս» հրատարակչություն, 2008, 595 էջ:
2. Ավետիսյան Ն., Սրտի կայծեր, Ստեփանակերտ, «Վաչագան Բարեպաշտ» հրատ., 2013:
3. Գաբրիելյան Գ., Արցախյան նվագարան, Երևան, «Զանգակ-97» հրատ., 2002, 193 էջ:
4. Գաբրիելյան Գ., Ընտրանի, Ստեփանակերտ «Դիզակ պլյուս» հրատ., 2007, 25 էջ:
5. Խանյան Ս., Ընտիր երկեր, հ 4, Ստեփանակերտ, «Դիզակ պլյուս» հրատ., 2010, 479 էջ:
6. Հակոբյան Վ., Երկեր, հ.դ, Ստեփանակերտ , ԼՂՀ ԳՄ «Վաչագան բարեպաշտ» հրատ., 2008, 655 էջ:
7. Հակոբյան Վ., Զատիկը ջրավազանի հատակին, «Դիզակ պլյուս» հրատ., Ստեփանակերտ, 2010, 665 էջ:
8. Հովհաննիսյան Մ, Երկեր, հ1, «Վաչագան Բարեպաշտ» հրատ., 468 էջ:
9. Ղահրիյան Ա., Պատրանք, «Սովետական գրող» հրատ., Երևան, 1983, 248 էջ:
10. Մարտիրոսյան Հ., Համազարկ հրաժեշտից առաջ, ՀԳՄ հրատ., Երևան, 2007,94 էջ:
11. Մինասյան Ս., Արցախյան արձակագիրների լեզվաոճական մի քանի առանձնահատկություններ, Ստեփանակերտ, «Սոնա» գրահրատ., 1997, 50 էջ:
12. Մուրադյան Հ.Դ., Հայոց լեզվի պատմական քերականություն, Ե., 1982, 345 էջ:
13. Պետրոսյան Հ. Զ, Հայերենագիտական բառարան, «Հայաստան» հրատ., Երևան, 1987, 685 էջ:
14. Զահուկյան Գ., Բ, Աղայան Է. Բ, Առաքելյան Վ. Դ, Քոսյան Վ. Ա, Հայոց լեզու, Առաջին մաս, Ա պրակ «Լույս» հրատարակչություն, Երևան, 514 էջ:
15. Սարգսյան Ա. Յու., Ղարաբաղի բարբառի բառարան, «Էդիտ պրինտ» հրատ., Երևան, 2013, 84 էջ:
16. Օվյան Վ, Կապույտ տարիներ, «Դիզակ պլյուս» հրատ., Ստեփանակերտ, 2007, 527 էջ:
17. Шерба Л. В., Избранные работы по русскому языку, Москва, учпедгиз, 1957, 188 стр.

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Հրանտ Աբրահամյան
1988թ. ՇՈՒՇԻԻ ՈՂԲԵՐԳՈՒԹՅՈՒՆԸ 3

Հասմիկ Ամիրջանյան
ՀՈՎՍԵՓ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ԱՐՂՈՒԹՅԱՆԻ ԲԱՆԱԿՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՌՈՒՍ ԳՈՐԾԻՉՆԵՐԻ ՀԵՏ ԱՐՑԱԽԻ ԱԶԱՏԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ (XVIII Դ. ՎԵՐՋ) 6

Անդրեյ Արեշեվ
ՋՄՊՄԱՆ ՄԵԽԱՆԻԶՄՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ ԼԵՌՆԱՅԻՆ ՂԱՐԱԲԱՂՈՒՄ ՏԱՐԱԾԱՇՐՋԱՆԱՅԻՆ ԱՆԿԱՅՈՒՆՈՒԹՅԱՆ ՖՈՆԻՆ 11

Իսկուհի Ավանեսյան
ԿԱՆԱՆՑ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ-ԲԱՐԵԳՈՐԾԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ ԵՎ ՄԻՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ ԱՐՑԱԽԻ ԱԶԳԱՅԻՆ-ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԻ ԺԱՄԱՆԱԿ (1988-1994ԹԹ.) 15

Սերգեյ Հախվերդյան, Գայանե Շաբունց
ՃՇՏՎՈՒՄ Է ՄԱՐԳԱՁՈՐ ԳՅՈՒՂԻ ՏԵՂԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԱՅԴ ԳՅՈՒՂՈՒՄ ԵԿԵՂԵՑԻ ԿԱՌՈՒՅԱԾ ՍՅՈՒՆԵՅԻ ՏԻԿՆՈՋ ԻՆՔՆՈՒԹՅՈՒՆԸ 19

Վ. Բալայան
ԱՂԱ ՄՈՒՀԱՄՄԱԴ ԽԱՆԻ 1795 ՈՒ 1797 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻ ԱՐՇԱՎԱՆՔՆԵՐԸ ԴԵՊԻ ՇՈՒՇԻ և ԴՐԱ ՀԵՏԵՎԱՆՔՆԵՐԸ 22

Նելլի Բաղդասարյան
ԱՐՏԱՔԻՆ ՀԱԿԱԿՇՌՈՒՄՆԵՐԻ ԴՐՍԵՎՈՐՈՒՄՆԵՐԸ ԱԴՐԲԵՋԱՆԱ-ՂԱՐԱԲԱՂՅԱՆ ՀԱԿԱՄԱՐՏՈՒԹՅԱՆ ՍՐՄԱՆ ՆՈՐ ՓՈՒԼՈՒՄ /2016 Թ. ԱՊՐԻԼ-ՀՈՒԼԻՍ/ 28

Էդուարդ Դանիելյան,
ԱՐՑԱԽԻ ԳԱՀԵՐԵՑ ԻՇԽԱՆ ՀԱՅԿԱԶՈՒՆ ՀԱՍԱՆ-ՋԱԼԱԼ ԴՈԼԱՅԻ ՀԱՄԱՀԱՅԿԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿՐԹԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ 34

Վլադիմիր Յեվսեյեվ
ԼԵՌՆԱՅԻՆ ՂԱՐԱԲԱՂԻ ՀԱԿԱՄԱՐՏՈՒԹՅԱՆ ԿԱՐԳԱՎՈՐՄԱՆ ՄԻ ՔԱՆԻ ՄՈՏԵՑՈՒՄՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ (ՌԱԶՄԱԿԱՆ ՓՈՐՁԱԳԵՏԻ ՏԵՍԱԿԵՏ) 39

Ա.Գաբիլայա
ԱԲԽԱԶԻԱՆ ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՏԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՈՒՇԱԴՐՈՒԹՅԱՆ ԿԻԶԱԿԵՏՈՒՄ. ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՆԵՐԿԱՆ 43

Ինեսա Կարապետյան, Արմինե Գաբրիելյան,
ԱՐՑԱԽԻ ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏԻ ՆԵՐՄՈՒԾՎԱԾ ԽԵՑԵՂԵՆԸ 46

Տարոն Հակոբյան
ՊԵՏԱԿԱՆ ՇԻՆԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՑՆԵՐԻ ՄԿԻԶԲԸ և ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԼԵՌՆԱՅԻՆ ՂԱՐԱԲԱՂԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ (1992 Թ. ՀՈՒՆՎԱՐ - ԱՊՐԻԼ ԱՄԻՍՆԵՐԻՆ) 52

Հայկ Հակոբյան
ԽՈՐԱՆԱՇԱՏԻ ՎԱՆՔՆ ՈՐՊԵՍ ԱՐՑԱԽԻ ԿՐՈՆԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՈՒ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԿՅԱՆՔԻ ԼԻՄ ՄԻ ՎԱՌ ՎԿԱ (ՁԵՌԱԳՐԵՐԻ ՈՒ ՆՈՐԱՀԱՅՏ ՎԻՄԱԳՐԵՐԻ ՀԻՄԱՆ ՎՐԱ) 56

Լյուբա Կիրակոսյան
ԱՐՑԱԽԻ ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏԻ ՊԱՇՏՊԱՆԱԿԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳԸ ՀԵԼԼԵՆԻՍՏԱԿԱՆ ԱՄՐԱՇԻՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՏԵՔՍՏՈՒՄ 61

Ալեքսանդր Կրիլով
ԼՂՀ ԱՌԱՋԻՆ ՏԱՍՆԱՄՅԱԿԸ. ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ 67

Մարինե Հարությունյան
ԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՈՐՈՇ ՃՅՈՒՂԵՐԻ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄՆ ԱՐՑԱԽՈՒՄ XVII Դ.ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍԻՆ ԵՎ XVIII Դ. ՄԿԶԲԻՆ 70

Արսեն Մելիք-Շահնազարյան
1991Թ-Ի ՕԳՈՍՏՈՍՅԱՆ ՊՈՒՏՉԸ ԵՎ ԼՂՀ ՀՌՉԱԿՈՒՄԸ 76

Էդիկ Մինասյան
ԱՐՑԱԽԻ ԱՆԿԱԽՈՒԹՅԱՆ, ԱԶԱՏԱՄԱՐՏԻ և ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀՌՉԱԿՄԱՆ ՈՒ ԿԱՅԱՑՄԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ԱՐԴԻ ՎԻՃԱԿՆ ՈՒ ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ 81

Արևիկ Պետրոսյան,
ՄՈԴԵՌՆԻԶԱՑԻԱՅԻՏԵՍՈՒԹՅՈՒՆԸ:ԼՂՀ-ՈՒՄ ՄՈԴԵՌՆԻԶԱՑԻԱՅԻ ԸՆԹԱՑՔՆ ԱՐԳԵԼԱԿՈՂ ԳՈՐԾՈՆՆԵՐԸ 90

Հավլետ Պետրոսյան
ԱՐՑԱԽԻ ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏՆ ՈՒ ՎԱՉԱԳԱՆ ԲԱՐԵՊԱՇՏԻ ԿՐՈՆԱԿԱՆ ԲԱՐԵՓՈԽՈՒՄՆԵՐԸ 96

Վլադիմիր Պոնոմարյով
ԱՐՑԱԽՅԻ ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՀԵՐՈՍԻ ՓԱՌԱՈՐ ՄԱՐՏԱԿԱՆ ՈՒՂԻՆ. 110

ՇԱՐՔԱՅԻՆԻՑ ՄԻՆՉԵՎ ՄԱՐՇԱԼ

Միհեր Քումունց, Զոհրաբ Ըռքոյան
ՔԱՐԱՎԱՋ (ԽՈՒԴԱՓԵՐԻՆ). ԿԱՄՈՒՐՋԸ և ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՏԱՐԱԾՔԸ 113

Վ.Ա. Սաֆարյան,
ԱՐՑԱԽԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ԿԵՂԾԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՋ 121

Ն.Պ.Սարուքյան
ԱՐՑԱԽՅԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄԸ՝ԱԶԳԱՅԻՆ ԶԱՐԹՈՆՔԻ ԴՐՍԵՎՈՐՈՒՄ 125

Մեպյան Կ.Ա.
ԼԵՌՆԱՅԻՆ ՂԱՐԱԲԱՂԻ ՀԱԿԱՏԱՄԱՌՏՈՒԹՅԱՆ ԱՐՄԱՏՆԵՐԸ 132

Գևորգ Ստեփանյան
ԱՐՑԱԽԱՀԱՅԵՐԻ ԴԵՐԸ ԲԱՔՎԻ ՆԱՎԹԱՐԴՅՈՒՆԱԲԵՐՈՒԹՅԱՆ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ԳՈՐԾՈՒՄ. XIX Դ. ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍ-XX ԴԱՐԱՍԿԻԶԲ
(ՀԱՄԱՌՈՏ ԱԿՆԱՐԿ) 137

Թեյմուրազ Թադտայեվ
1920Թ. ՀԱՐԱՎԱՅԻՆ ՕՍԻԱՅԻ ՈՂԲԵՐԳԱԿԱՆ ԻՐԱԴԱՐՁՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ 142

Մալիկ Թելունց
ԱԶԱՏԱԳՐԱԿԱՆ ՊԱՅՔԱՐԸ ՍՅՈՒՆԻՔՈՒՄ և ԱՐՑԱԽՈՒՄ 1722-1730ԹԹ. ԵՎ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԸ: ԱՐՑԱԽԻ ԵՎ ՍՅՈՒՆԻՔԻ ՏԱՐԱԾՔԸ ԵՎ ԻՆՔՆԱԿԱՌԱՎԱՐՄԱՆ ՄԱՐՄԻՆՆԵՐԸ 149

Տատյանա Վարդանեսովա
IX- XIII ԴԴ ՄԻՋՆԱԴԱՐՅԱՆ ՋՆԱՐԱԿԱՊԱՏ ԽԵՅԵՂԵՆԸ ԱՐՑԱԽԻ ՏԻԳՐԱՆԱԿԵՐՏԻ ՊԵՂՈՒՄՆԵՐԻ ՆՅՈՒԹԵՐԻ ՀԻՄԱՆ ՎՐԱ 153

Արարատ Վարդանյան
ՍՓՅՈՒՌՔԱՀԱՅ ԲԱՐԵԳՈՐԾԱԿԱՆ ԿԱՋՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԵՎ ԲԱՐԵՐԱՐՆԵՐԻ ՆԵՐԴՐՈՒՄԸ ԼՂՀ-ՈՒՄ ԱՌՈՂՋԱՊԱՀԱԿԱՆ ԾՐԱԳՐԵՐԻ ԻՐԱԿԱՆԱՑՄԱՆ ԳՈՐԾՈՒՄ 160

Ռուբեն Զարգարյան
ԱԴՐԲԵՋԱՆԻ ԵՎ ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ԱՀԱԲԵԿՉՈՒԹՅԱՆ ՓՈԽԱՋԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ 165

Շահեն Աբրահամյան
ՄՏՈՐՈՒՄՆԵՐ ԼՂՀ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆ ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆԱՑՄԱՆ ԳՈՐՑԸՆԹԱՑԻ ՇՈՒՐՋ 170

Ալվարդ Աբրահամյան
ԼՂՀ ՊԵՏԱԿԱՆԱԿԵՐՏՄԱՆ ՊԱՏՄԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԵԼԱԿԵՏՆԵՐԸ 173

Լարիսա Ալավերդյան
ԼՂՀ ՕՐԻՆԱԿԱՆ ԿՐԹՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԼԵԳԻՏԻՄ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅՈՒՆ (ՔԱՂԱՔԱԻՐԱՎԱԿԱՆ ՀԻՄՆԱՎՈՐՈՒՄՆԵՐ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ԻՐԱՎՈՒՆՔԻ ԵՎ ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ԿՈՆՑԵՊՑԻԱՅԻ ՀԱՄԱՏԵՔՍՏՈՒՄ) 176

Վահե Դավթյան
ԷՆԵՐԳԵՏԻԿ ԱՆՎՏԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆԸ ՈՐՊԵՍ ԼԵՌՆԱՅԻՆ ՂԱՐԱԲԱՂԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ ՊԵՏԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԿԱՅԱՑՄԱՆ ՈՒ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ԱՌԱՆՑՔԱՅԻՆ ԲԱՂԱԴՐԻՉ 184

Աննա Հակոբյան
ՆԵՐԳԻՏԱԿԱՆ ԵՎ ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ԱՐԺԵՔՆԵՐԻ ԿԱՊԸ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՏԵՔՍՏՈՒՄ 187

Արմեն Քարայան
ԱՐՑԱԽԸ և ԱԶԳԱՅՆԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԱՐԱՄՏՅԱՆ ԳԱՂԱՓԱՐԱԽՈՍՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ 189

Ինալ Սանակոյեվ
ՎՐԱՅ-ՕՍԵԹԱԿԱՆՀԱԿԱՄԱՐՏՈՒԹՅՈՒՆԸՈՐՊԵՍԻՆՔՆՈՒԹՅԱՆՀԱԿԱՄԱՐՏՈՒԹՅՈՒՆ 193

Մալիկ Թելունց
«ՂԱՐԱԲԱՂՅԱՆ ԿՈՆՖԼԻԿՏԸ». ԴՐԱ ԼՈՒԾՄԱՆ ՈՒՂԻՆԵՐՆ ՈՒ ՆԱԽԱԴՐՅԱԼՆԵՐԸ ԼՂՀ և ՀՀ ԱՆԿԱԽՈՒԹՅԱՆ 25-ԱՄՅԱ ՀՈԲԵԼՅԱՆԻ ԱՌԻԹՈՎ և ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԻԱՄՆՈՒԹՅԱՆ ՍՏԵՂԾՄԱՆ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆ ԱՊՐԻԼՅԱՆ ԻՐՈՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԿՏՐՎԱԾՔՈՎ 196

Մարետա Նիկողոսյան
ԷԹՆԻԿ ՄՇԱԿՈՒՅԹԸ ՈՐՊԵՍ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱՆՎՏԱՆԳՈՒԹՅԱՆ ԵՐԱՇԽԻՔ 204

Հրայր Փաշայան, Լիանա Բալայան
1991-Ի ԼՂՀ ԱՆԿԱԽՈՒԹՅԱՆ ՀԱՆՐԱՔՎԵՆ ԵՎ ՀԵՏԱԶԳՎԱԾ ՀԱՆՐԱՔՎԵԻ ԳԱՂԱՓԱՐԸ ՂԱՐԱԲԱՂՅԱՆ ԿԱՐԳԱՎՈՐՄԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՑՈՒՄ 211

Ալեքսանդր Մանասյան
ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ԻՐԱՎՈՒՆՔԸ ՂԱՐԱԲԱՂՅԱՆ ՀԱԿԱՄԱՐՏՈՒԹՅԱՆ ԿԱՐԳԱՎՈՐՄԱՆ ԲԱՆԱԿՑԱՅԻՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՑՆԵՐՈՒՄ
(Ստատուս-քվոյից նահանջելու առաջարկության օրինակի վրա) 216

Արման Նավասարդյան
ՀՀ և ԼՂՀ ԱՐՏԱՔԻՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ և ԴԻՎԱՆԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ ՆԵՐԿԱ 221

ՄԻՋԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ	
Սողոմոնյան Նաիրա *ԳՈՅՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԵՐԸ ՈՐՊԵՍ ԷՔԶԻՍՏԵՆՑԻԱԼԻԶՄԻ ՓԻԼԻՍՈՓԱՅՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐ*	226
Արմինե Արզումանյան *ԽՈՍՔԻ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ԽՆԴԻՐՆԵՐԸ ԱՅԲԲԵՆԱՐԱՆԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄԱՆ ՎՐԱ*	229
Նելլի Աթանեսյան ՄԱԿԱՆՈՒՆՆԵՐԸ ՂԱՐԱԲԱՂԻ ԲԱՐԲԱՌԻ ԽԱՉԵՆԻ ԽՈՍՎԱԾՔՈՒՄ	233
Կարինե Ավանեսյան *ԳՐԱԲԱՐԻ Ի(Յ) ՆԱԽԴՐԻ ԳՈՐԾԱԾՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՂԻՇԵԻ «ՎԱՄՆ ՎԱՐԴԱՆԱՅ ԵՒ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻՆ» ԱՇԽԱՏՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ*	236
Օֆելյա Բաբայան *ԱՐԵՎՄՏԱՀԱՅԵՐԵՆ. ՀԻՆ ՈՒ ՆՈՐ ԽՆԴԻՐՆԵՐ*	239
Միլվա Մինասյան *ԱՐՑԱԽ//ՂԱՐԱԲԱՂ ԲԱՌԵՐԻ ՍՏՈՒԳԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՆՐԱՆՑ ԼԵԶՎԱՌՃԱԿԱՆ ԿԻՐԱՌՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀՈՎՀ. ՇԻՐԱԶԻ ՁԱՓԱԾՈՅՈՒՄ*	242
Շողեր Մինասյան *ԼԵԶՎԱԱՐՏԱՀԱՅՏԶԱԿԱՆ ՄԻՋՈՑՆԵՐԻ ԴՐՍԵՎՈՐՈՒՄԸ ՂԱՐԱԲԱՂԻ ԲԱՐԲԱՌԻ ԴԱՐՁՎԱԾՆԵՐՈՒՄ*	246
Ժենյա Պողոսյան *ՄԻ ՇԱՐՔ ՓՈԽԱՌՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՈՃԱԿԱՆ ԿԻՐԱՌՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԽԱՉԵՆԻ ԽՈՍՎԱԾՔՈՒՄ*	251
Արմեն Սարգսյան *ԱՐՑԱԽԻ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆՆ ԱՆԿԱԽՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ*	255
Շուշանիկ Սաղյան *«ԱՐՑԱԽ» ԲԱՌԱԿԱԶՄԱԿԱՆ ՀԻՄՔՈՎ ԲԱՂԱԴՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԳՐԱԿԱՆ ԼԵԶՎՈՒՄ*	260
Նունե Խաչատրյան *ԵՐԳԻԾԱՆՔԻ ՄԻ ՔԱՆԻ ԴՐՍԼՈՐՈՒՄՆԵՐ ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՇԻՐԱԶԻ «ԹՈՆԴՐԱԿԵՑԻՆԵՐ» ՊՈԵՄՈՒՄ*	263
Հասմիկ Ղազարյան *ԳՈՅԱԿԱՆԻ ԹՎԻ ՔԵՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ԿԱՐԳԻ ԶՈՒԳԱԴՐԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ՀԱՅԵՐԵՆՈՒՄ, ՌՈՒՍԵՐԵՆՈՒՄ, ԱՆԳԼԵՐԵՆՈՒՄ*	267
Ծովինար Հասրաթյան ՊԱՏԿԵՐԱՎՈՐՄԱՆ ՄԻՋՈՑՆԵՐԸ ՈՐՊԵՍ ԲԱՌԱՊԱՇԱՐԻ ՀԱՐՍՏԱՑՄԱՆ ՄԻՋՈՑ («ՄԱՅՐԵՆԻ 6»)	272
Միրա Յարամիշյան ԵՂԵՌՆԻ ԹԵՄԱՆ ԿՐՏՍԵՐ ԴՊՐՈՑԻ «ՄԱՅՐԵՆԻ» ԴԱՍԱԳՐՔԵՐՈՒՄ	276
Ռենա Մովսեսյան *ԲԱՌԻՄԱՍՏԱՅԻՆ ԲԱՐԲԱՌԱՅՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԱՐՑԱԽԻ ԳՐՈՂՆԵՐԻ ՍՏԵՂԾԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ*	279

СОДЕРЖАНИЕ

Грант Абрамян
ТРАГЕДИЯ ШУШИ В 1988 ГОДУ 3

Асмик Амирджанян
ПЕРЕГОВОРЫ МЕЖДУ АРХИЕПИСКОПОМ ИОСИФ АРГУТЯН И РУССКИХ ДЕЯТЕЛЯХ ОБ ОСВОБОЖДЕНИЯ АРЦАХА (КОНЕЦ XVIII В.) 6

Андрей Арешев
О МЕХАНИЗМАХ СДЕРЖИВАНИЯ В НАГОРНОМ КАРАБАХЕ НА ФОНЕ РЕГИОНАЛЬНОЙ НЕСТАБИЛЬНОСТИ 11

Искуи Аванесян
ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ЖЕНЩИН В ОБШСТВЕННЫХ –БЛАГОТВОРИТЕЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЯХ И СОЮЗАХ В ГОДЫ НАЦИОНАЛЬНО- ОСВОБОДИТЕЛЬНОЙ БОРЬБЫ АРЦАХА (1988-1994ГГ.) 15

Сергей Ахвердян, Гаяне Шабунц
УТОЧНЯЕТСЯ МЕСТОПОЛОЖЕНИЕ СЕЛА МАРГАДЗОР И ИДЕНТИЧНОСТЬ СЮНИКСКОЙ ДАМЫ, КОТОРАЯ В ЭТОМ СЕЛЕ ПОСТРОИЛА ЦЕРКОВЬ 19

В. Балаян
НАШЕСТВИЯАГА МОХАММЕДА НА ШУШУ В 1795-97ГГ. И ИХ ПОСЛЕДСТВИЯ 22

Нелли Багдасарян
ПРОЯВЛЕНИЕ ВНЕШНИХ ПРОТИВОВЕСОВ НА НОВОМ ЭТАПЕ ОБОСТРЕНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНО-КАРАБАХСКОГО КОНФЛИКТА /АПРЕЛЬ-ИЮЛЬ 2016 Г./ 28

Эдуард Даниелян
ОБЩЕАРМЯНСКАЯ ЦИВИЛИЗАЦИОННАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ВЕЛИКОГО КНЯЗЯ АРЦАХА АЙКАЗУН ХАСАНА-ДЖАЛАЛА ДОЛЫ 34

Владимир Евсеев,
О НЕКОТОРЫХ ПОДХОДАХ К УРЕГУЛИРОВАНИЮ НАГОРНО-КАРАБАХСКОГО КОНФЛИКТА (ВЗГЛЯД ВОЕННОГО ЭКСПЕРТА) 39

Габелая А.С.
АБХАЗИЯ В ФОКУСЕ ВНИМАНИЯ МИРОВЫХ ДЕРЖАВ: ИСТОРИЯ И СОВРЕМЕННОСТЬ 43

Инеса Карапетян, Армине Габриелян
ИМПОРТНАЯ КЕРАМИКА ИЗ АРЦАХСКОГО ТИГРАНАКЕРТА 46

Тарон Акопян
НАЧАЛО И ОСОБЕННОСТИ ПРОЦЕССОВ ГОСУДАРСТВЕННОГО СТРОИТЕЛЬСТВА В НАГОРНО-КАРАБАХСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ (январь – апрель 1992г.) 52

Айк Акопян
ХОРАНАШАТСКИЙ МОНАСТЫРЬКАК ЕЩЕ ОДНО ПОДТВЕРЖДЕНИЕ АРЦАХСКОЙ РЕЛИГИОЗНО-ПОЛИТИЧЕСКОЙ И КУЛЬТУРНОЙ ЖИЗНИ (ОСНОВАННЫЕ НА НОВЫХ РУКОПИСЯХ И ЛИТОГРАФИИ) 56

Люба Киракосян
ОБОРОНИТЕЛЬНЫЕ СООРУЖЕНИЯ АРЦАХСКОГО ТИГРАНАКЕРТА В КОНТЕКСТЕ ЭЛЛЕНИСТИЧЕСКОЙ ФОРТИФИКАЦИИ 61

Александр Крылов
ПЕРВОЕ ДЕСЯТИЛЕТИЕ НКР: ОСОБЕННОСТИ ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ 67

Марине Арутюнян
РАЗВИТИЕ НЕКОТОРЫХ ОТРАСЛЕЙ НАУКИ В АРЦАХЕ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ 17-ГО ВЕКА И В НАЧАЛЕ 18-ГО ВЕКА 70

Арсен М елик-Шахназаров
АВГУСТОВСКИЙ ПУТЧ 1991 ГОДА И ПРОВОЗГЛАШЕНИЕ НКР 76

Эдик Минасян 81

Аревик Петросян,
ТЕОРИЯ МОДЕРНИЗАЦИИ: ФАКТОРЫ ПРЕПЯТСТВУЮЩИЕ МОДЕРНИЗАЦИИ НКР 90

Гамлет Петросян
АРЦАХСКИЙ ТИГРАНАКЕРТ И РЕЛИГИОЗНЫЕ РЕФОРМЫ ВАЧАГАНА БЛАГОЧЕСТИВОГО 96

В.А. Пономарёв
СЛАВНЫЙ БОЕВОЙ ПУТЬ ВЫДАЮЩЕГОСЯ НАРОДНОГО ПОЛКОВОДЦА ИЗ АРЦАХА: ОТ РЯДОВОГО ДО МАРШАЛА 110

Мгер Кумунц, Зограб Ркоян
МОСТ И ИСТОРИЧЕСКАЯ ТЕРРИТОРИЯ КАРАВАЗА / ХУДАПЕРИН/ 113

В.А.Сафарян
К ВОПРОСУ ФАЛЬСИФИКАЦИИ ИСТОРИИ АРЦАХА 121

Н.П.Сарумян
АРЦАХСКОЕ ДВИЖЕНИЕ КАК ПРОЯВЛЕНИЕ НАЦИОНАЛЬНОГО ВОЗРОЖДЕНИЯ 125

Сепян К.А.
КОРНИ НАГОРНО-КАРАБАХСКОГО КОНФЛИКТА 132

Геворг Степанян
РОЛЬ АРЦАХСКИХ АРМЯН В РАЗВИТИИ НЕФТЯНОЙ ПРОМЫШЛЕННОСТИ В БАКУ В КОНЦЕ 19-ОГО 137

И НАЧАЛЕ 20-ОГО ВЕКОВ

Таймауараз Тадтаев
ТРАГИЧЕСКИЕ СОБЫТИЯ В ЮЖНОЙ ОСЕТИИ В 1920 ГОДУ 142

Малик Телунц
ОСВОБОДИТЕЛЬНАЯ БОРЬБА СЮНИКА И АРЦАХА В 1722–1730 ГГ. И РОССИЯ. ТЕРРИТОРИЯ И ОРГАНЫ САМОУПРАВЛЕНИЯ АРМЯНСКИХ ОБЛАСТЕЙ АРЦАХА И СЮНИКА 149

Татьяна Варданесова
СРЕДНЕВЕКОВАЯ ГЛАЗУРОВАННАЯ КЕРАМИКИ IX-XIII ВВ.ПО МАТЕРИАЛАМ РАСКОПОК ТИГРАНАКЕРТА В АРЦАХЕ 153

Арарат Варданян
ВКЛАД БЛАГОТВОРИТЕЛЬНЫХ ОРГАНИЗАЦИЙ И БЛАГОТВОРИТЕЛЕЙ АРМЯНСКОЙ ДИАСПОРЫ В ОСУЩЕСТВЛЕНИИ ЗДРАВООХРАНИТЕЛЬНЫХ ПРОГРАММ В НКР 160

Рубен Заргарян,
ПОЛИТИКА ВЗАИМНОЙ ПОДДЕРЖКИ АЗЕРБАЙДЖАНА И МЕЖДУНАРОДНОГО ТЕРРОРИЗМА 165

Шаген Абрамян
РАЗМЫШЛЕНИЯ ПО ПОВОДУ ПРОЦЕССА СОЦИАЛИАЦИИ В НКР 170

Алвард Абрамян
ИСТОРИКО- ПОЛИТИЧЕСКИЕ АРГУМЕНТЫ СТРОИТЕЛЬСТВА ГОСУДАРСТВЕННОСТИ НКР 173

Лариса А. Алавердян
ЛЕГАЛЬНОСТЬ ОБРАЗОВАНИЯ И ЛЕГИТИМНОСТЬ ВЛАСТИ НАГОРНО-КАРАБАХСКОЙ РЕСПУБЛИКИ (ПОЛИТИКО-ПРАВОВОЕ ОБОСНОВАНИЕ В КОНТЕКСТЕ МЕЖДУНАРОДНОГО ПРАВА И СОВРЕМЕННОЙ КОНЦЕПЦИИ МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЙ) 176

Ваге Давтян
ЭНЕРГЕТИЧЕСКАЯ БЕЗОПАСНОСТЬ КАК СИСТЕМООБРАЗУЮЩИЙ ЭЛЕМЕНТ СТАНОВЛЕНИЯ И РАЗВИТИЯ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ В НАГОРНОМ КАРАБАХЕ 184

Анна Акопян
СВЯЗЬ ВНУТРИНАУЧНЫХ И СОЦИАЛЬНЫХ ЦЕННОСТЕЙ В КОНТЕКСТЕ СОВРЕМЕННОЙ НАУКИ 187

Армен Дилан Караян
АРЦАХ И НАЦИОНАЛИЗМ В ЗАПАДНОЙ ИДЕОЛОГИИ 189

Инал Санакоев
ГРУЗИНО-ОСЕТИНСКИЙ КОНФЛИКТ КАК КОНФЛИКТ ИДЕНТИЧНОСТЕЙ 193

Малик Телунц
«КАРАБАКСКИЙ КОНФЛИКТ» ПУТИ И ПРЕДПОСЫЛКИ ЕГО РЕШЕНИЯ: В СВЯЗИ С 25-И ЛЕТНЕГО ЮБИЛЕЯ НЕЗАВИСИМОСТИ НКР И РА И ПРОБЛЕМА СОЗДАНИЯ НАЦИОНАЛЬНОГО ЕДИНСТВА:В СВЕТЕ АПРИЛСКИХ СОБЫТИЙ 196

Мариета Никогосян
ЭТНИЧЕСКАЯ КУЛЬТУРА КАК ГАРАНТИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ БЕЗОПАСНОСТИ 204

Грайр Пашаян, Лиана Балаян
РЕФЕРЕНДУМ НЕЗАВИСИМОСТИ НКР В 1991 ГОДА И КОНЦЕПЦИЯ ОТЛОЖЕННОГО РЕФЕРЕНДУМА В ПРОЦЕССЕ КАРАБАХСКОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ 211

Александр Манасян
ИСТОРИЯ И ПРАВО В ПЕРЕГОВОРНЫХ ПРОЦЕССАХ КАРАБАХСКОГО КОНФЛИКТА 216

Арман Навасардян
ДИПЛОМАТИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ АРМЕНИИ И НКР В СОВРЕМЕННЫХ МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЯХ 221

Наира Согомонян
ВОПРОС О СУЩНОСТИ ЧЕЛОВЕКА— ОДНА ИЗ ОСНОВНЫХ ПРОБЛЕМ ФИЛОСОФИИ ЭКЗИСТЕНЦИОНАЛИЗМА 226

Армине Арзуманян
ПРОБЛЕМЫ РАЗВИТИЯ РЕЧИ НА ОСНОВЕ ИЗУЧЕНИИ БУКВАРЯ 229

Нелли Атанесян
ПСЕВДОНИМЫ НА ХАЧЕНСКОМ ГОВОРЕ КАРАБАХСКОГО ДИАЛЕКТА 233

Карине Аванесян
ПРЕДЛОГ ի(յ) В ПРОИЗВЕДЕНИИ ЕГИШЭ « Վասն Վարդանայ...» 236

Офелия Бабаян
ЗАПАДНОАРМЯНСКИЙ: СТАРЫЕ И НОВЫЕ ПРОБЛЕМЫ 239

Сильва Минасян
ЭТИМОЛОГИЯ СЛОВ АРЦАХ, КАРАБАХ И ИХ СТИЛИСТИЧЕСКОЕ ПРИМЕНЕНИЕ В ПОЭЗИИ ОВАНЕСА ШИРАЗА 242

Шогер Минасян
ВЫРАЖЕНИЕ ЭКСПРЕССИВНЫХ ЯЗЫКОВЫХ СРЕДСТВ ВО ФРАЗЕОЛОГИЗМАХ КАРАБАХСКОГО ДИАЛЕКТА 246

Женя Погосян
СТИЛИСТИЧЕСКОЕ ПРИМИНЕНИЕ НЕКОТОРЫХ ЗАИМСТВОВАНИЙ НА ХАЧЕНСКОМ ГОВОРЕ 251

Армен Саркисян 255

ИССЛЕДОВАНИЕ ЭТНОГРАФИИ АРЦАХА В ГОДЫ НЕЗАВИСИМОСТИ

Шушаник Сагиян
СОСТАВНЫЕ СЛОВА ИЗ СЛОВООБРАЗУЮЩЕЙ ОСНОВЫ «АРЦАХ» В ЛИТЕРАТУРНОМ АРМЯНСКОМ ЯЗЫКЕ 260

Нуне Хачатрян
НЕКОТОРЫЕ ПРОЯВЛЕНИЯ САТИРЫ В ПОЭМЕ О. ШИРАЗА "ТОНДРАКИЙЦЫ" 263

Асмик Газарян
СОПОСТАВИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ КАТЕГОРИИ ЧИСЛА СУЩЕСТВИТЕЛЬНОГО В СОВРЕМЕННОМ АРМЯНСКОМ, РУССКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКАХ 267

Цовинар Асратян
ИЗОБРАЗИТЕЛЬНЫЕ СРЕДСТВА КАК СРЕДСТВО ОБОГАЩЕНИЯ ЛЕКСИКИ (СЛОВАРНОГО ЗАПАСА) 272

Мира Ярамишян
ТЕМА ГЕНОЦИДА В УЧЕБНИКЕ «МАЙРЕНИ» ДЛЯ НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЫ 276

Рена Мовсесян
СЕМАНТИЧЕСКИЕ ДИАЛЕКТИЗМЫ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ АРЦАХСКИХ ПИСАТЕЛЕЙ 279

CONTENTS

Hrant Abrahamyan
TRAGEDY OF SHUSHI IN 1988 3

Hasmik Amirjanyan
THE AGREEMENTS BETWEEN ARCHBISHOP HOVSEP ARGHUTYAN AND THE RUSSIAN FIGURES FOR THE LIBERATION OF ARTSAKH (THE END OF THE 18th CENTURY) 6

Andrey Areshev
THE MECHANISMS OF CONTAINMENT IN NAGORNO-KARABAKH ON THE BACKGROUND OF REGIONAL INSTABILITY 11

Iskuhi Avanessyan
THE WOMEN'S ACTIVITY IN PUBLIC- BENEVOLENT ORGANIZATIONS AND UNIONS IN ARTSAKH NATIONAL LIBERATIONAL STRUGGLE (1988-1994) 15

Sergey Hakhverdyan Gayane Shabunts
SPECIFY ING THE LOCATION OF MARGADZOR VILLAGE AND THE IDENTITY OF SYUNIK'S WOMAN WHO BUILT A CHURCH IN THAT VILLAGE 19

V. Balayan
THE INVASIONS OF AGHA MUHAMMAD KHAN TO SHUSHI IN 1795 AND IN 1797 AND THEIR CONSEQUENCES 22

Nelly E.Baghdasaryan
THE MANIFESTATION OF EXTERNAL BALANCES AT THE NEW STAGE OF ESCALATION OF THE AZERBAIJANI-KARABAKH CONFLICT/APRIL-JULY 2016/ 28

Eduard Danielyan
PAN-ARMENIAN CIVILIZATIONAL ACTIVITIES OF THE GREAT PRINCE OF ARTSAKH HAYKAZUN HASAN-JALAL DOLA 34

Vladimir Yevseev
ON SOME APPROACHES TO THE SETTLEMENT OF THE NAGORNO-KARABAKH CONFLICT (THE MILITARY EXPERT OPINION) 39

Aslan Gabelaya
ABKHAZIA IN THE FOCUS OF ATTENTION OF POWERS: THE HISTORY AND CURRENT STATE 43

Inesa Karapetyan, Armine Gabrielyan
IMPORTED CERAMICS OF TIGRANAKERT IN ARTSAKH 46

Taron Hakobyan
THE BEGINNING AND FEATURES OF STATE BUILDING IN THE NAGORNO-KARABAKH REPUBLIC (January-April of 1992) 52

Hayk Hakobyan
KHORANASHAT MONASTERY AS BRIGHT WITNESS OF ARTSAKH'S RELIGIOUS-POLITICAL AND CULTURAL LIFE (ON THE BASIS OF NEWLY DISCOVERED MANUSCRIPTS AND LAPIDARY INSCRIPTIONS) 56

Lyuba Kirakosyan
DEFENSE SYSTEM OF TIGRANAKERT OF ARTSAKH IN THE CONTEXT OF HELLENISTIC ARCHITECTURE 61

Alexander Krylov
THE FIRST DECADE OF THE NKR: PECULIARITIES OF ECONOMIC DEVELOPMENT 67

Marine Harutyunyan
THE DEVELOPMENT OF SOME BRANCHES OF SCIENCE IN ARTSAKH IN THE SECOND HALF OF THE 17TH CENTURY AND AT BEGINNING OF THE 18TH CENTURY 70

Arsen Meliq-Shakhnazarov
THE AUGUST 1991 PUTSCH AND NKR INDEPENDENCE 76

Edik Minasyan
INDEPENDENCE OF ARTSAKH, CONTEMPORARY STATE AND OBJECTIVES OF STUDYING THE HISTORY OF LIBERATION FIGHT, PROCLAIM AND PROCLAIM AND FORMATION OF STATEHOOD 81

Arevik V.Petrosyan
MODERNIZATION THEORY: FACTORS IMPEDING THE MODERNIZATION PROCESS IN NKR 90

Hamlet Petrosyan
TIGRANAKERT OF ARTSAKH AND THE RELIGIOUS REFORMS OF VACHAGAN THE PIOUS 96

Vladimir Ponomarev
GLORIOUS BATTLE PATH OF OUTSTANDING NATIONAL MILITARY LEADER FROM ARZAKH: RANK-AND-FILE TO MARSHAL 110

Mher Kumunts , Zohrab Rkoyan
BRIDGE KARAVAZ (KHUDAVERIN) AND ITS HISTORICAL TERRITORY 113

V. A. Safaryan
REGARDING THE ISSUE OF ARTSAKH'S HISTORY FALSIFICATION 121

Nouneh Saroumyan
ARTSAKH MOVEMENT AS A MANIFESTATION OF NATIONAL AWAKENING 125

Karina Sepyan
THE ROOTS OF THE NAGORNO KARABAGH CONFLICT 132

Gevorg Stepanyan
THE ROLE OF ARTSAKH ARMENIANS IN THE DEVELOPMENT OF OIL INDUSTRY OF BAKU AT THE END OF THE 19TH AND AT THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURIES 137

Taymuraz Tadtayev
TRAGIC EVENTS IN SOUTH OSETIA OF 1920 142

Malik Telunts
THE LIBERATION MOVEMENT OF 1722 TO 1730 IN SYUNIK AND ARTSAKH AND RUSSIA. THE TERRITORIES 149

AND LOCAL AUTHORITIES OF ARTSAKH AND SYUNIK	
Tatiana Vardanesova *THE MEDIEVAL GLAZED CERAMICS OF THE IX-XIII CENTURIES FROM THE EXCAVATIONS OF TIGRANAKERT IN ARTSAKH*	153
Ararat Vardanyan *THE CONTRIBUTION OF THE BENEVOLENT ORGANIZATIONS AND ARMENIAN BENEFICIARIES FROM THE DIASPORA TO THE HEALTH PROJECTS REALIZATION IN THE NKR*	160
Ruben Zargharyan *THE POLICY OF MUTUAL SUPPORT OF AZERBAIJAN AND INTERNATIONAL TERRORISM*	165
Shahen Abrahamyan *CONTEMPLATIONS ON THE PROCESS OF SOCIALIZATION IN THE NKR*	170
Alvard *Abrahamyan* *HISTORICAL AND POLITICAL ARGUMENTS OF THE STATEHOOD BUILDING IN THE NKR*	173
Larisa Alaverdyan *THE LEGALITY OF THE FORMATION AND THE LEGITIMACY OF POWER OF NAGORNO KARABAGH REPUBLIC (POLITICAL-LEGAL GROUNDING IN THE CONTEXT OF INTERNATIONAL LAW AND THE CONTEMPORARY CONCEPTION OF INTERNATIONAL RELATIONS)*	176
Vahe Davtyan *ENERGY SECURITY AS A BACKBONE ELEMENT OF FORMATION AND DEVELOPMENT OF STATEHOOD IN NAGORNO KARABAKH*	184
Anna Hakobyan *THE LINK BETWEEN INTRA-SCIENTIFIC AND SOCIAL VALUES IN THE CONTEXT OF THE CONTEMPORARY SCIENCE*	187
Armen Dylan Karayan *ARTSAKH AND NATIONALISM IN WESTERN IDEOLOGY*	189
Inal Sanakoev *THE GEORGIAN-OSSETIAN CONFLICT AS A CONFLICT OF IDENTITIES*	193
Malik Telunts *KARABAGH CONFLICT: ITS SOLUTION AND PREREQUISITES IN THE EVE OF THE 25TH ANNIVERSARY OF INDEPENDENCE OF THE REPUBLIC OF NAGORNO-KARABAGH AND REPUBLIC OF ARMENIA AS WELL AS THE MAIN ISSUE OF THE CREATION OF A NATIONAL UNITY WITHIN THE FRAME OF APRIL EVENTS*	196
Marieta K. Nikoghosjan *ETHNIC CULTURE AS NATIONAL SECURITY GUARANTEE*	204
Hrayr Pashayan, Liana Balayan *THE REFERENDUM OF THE NKR INDEPENDENCE IN THE 1991 AND THE CONCEPTION OF THE DELAYED REFERENDUM IN THE PROCESS OF THE SETTLEMENT OF KARABAKH CONFLICT*	211
Alexander Manasyan *HISTORY AND LAW IN KARABAKH CONFLICT NEGOTIATION PROCESS*	216
Arman Navasardyan ARMENIAN AND NKR PROBLEMS OF FOREIGN POLICY AND DIPLOMACY IN PRESENT INTERNATOINAL RELATIONS	221
Naira Soghomonyan *THE QUESTION OF BEINGNESS AS THE MAIN PROBLEM OF PHILOSOPHY OF EXISTENTIALISM*	226
Armine Arzoumanyan *PROBLEMS OF SPEECH DEVELOPMENT ON THE BASIS OF RESEARCH OF THE PRIMER BOOK*	229
Nellie Atanesyan *NICKNAMES IN KHACHEN ACCENT OF THE KARABAKHIAN DIALECT*	233
H.K. Avanesyan *THE USE OF PREPOSITION I(J) IN EGHISHE'S " VASN VARDANAJ...."*	236
O. Babayan *WESTERN ARMENIAN: OLD AND NEW PROBLEMS*	239
Silva Minasyan *THE ETYMOLOGY OF WORDS ARTSAKH, KARABAKH AND THEIR USAGE IN THE POETRY OF H. SHIRAZ*	242
Sh. Minasyan *OCCURRENCE OF LINGUISTIC EXPRESSIVE MEANS IN THE IDIOMS OF THE KARABAGH DIALECT*	246
Zhenya Poghosyan *STYLISTIC USAGE OF SOME BORROWINGS IN KHACHEN DIALECT*	251
Armen Sargsyan *THE STUDY OF ARTSAKH ETHNOGRAPHY DURING THE YEARS OF INDEPENDENCE*	255
Shushanik Saghyan *COMPOUND WORDS WITH STEM OF DERIVATION «ARTSAKH» IN THE LITERARY ARMENIAN*	260
Khachatryan N. G. *SOME FORMS OF SATIRE IN H. SHIRAZ'S POEM "TONDRAKIANS"*	263
Hasmik Ghazaryan *COMPARATIVE STUDY OF THE CATEGORY OF NUMBER OF THE NOUN IN MODERN ARMENIAN, RUSSIAN AND ENGLISH*	267
Tsovinar Asratyan *EXPRESSIVE MEANS AS MEANS ENRICHMENT OF LEXICON*	272
Mira Yaramishyan *ARMENIAN GENOCIDE IN «MAYRENI» TEXTBOOK OF JUNIOR SCHOOL*	276
Rena Movsesyan *SEMANTIC DIALECTISMS IN THE WORKS OF ARTSAKH WRITERS*	279

ԱՐՑԱԽԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

ԳԻՏԱԿԱՆ ԸՆԹԵՐՑՈՒՄՆԵՐ
(հոդվածների ժողովածու)

SCIENTIFIC READINGS
(collection of articles)

НАУЧНЫЕ ЧТЕНИЯ
(сборник статей)

Տեխնիկական խմբագիր՝ Ռ. Հովսեփյան

Հանձնված է շարվածքի՝ 25.10.2016թ.: Ստորագրված է տպագրության՝ 14.12.2016թ.: Թուղթը՝ օֆսեթ, տպագրությունը՝ օֆսեթ; Ծավալը, 36,25 տպ. մամուլ: Տպաքանակը՝ 100:

Հիմնադիր՝ Արցախի պետական համալսարան, Ստեփանակերտ, Մ. Գոշի փ. 5
հեռ. (047) 94-04-91, ֆաքս (047) 97-12-14
E-mail: rector@asu.am
ԱրՊՀ հրատարակչություն՝ հեռ. (097) 34-01-86,
e-mail printery.asu@mail.ru

Основатель – Арцахский государственный университет г.Степанакерт, ул.Мхитара Гоша 5,
тел. (047) 94-04-91, факс (0479) 7-12-14
Издательство АрГУ: тел. (097) 34-01-86

Founder - Artsakh State University, 5 Mkhitar Gosh st., Stepanakert

Tel.: (047) 94-04-91, Fax: (0479) 7-12-14
ASU Publishing house: tel. (097) 34-01-86